RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 300.

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE

KNJIGA V.

Urednik

GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

A

ZAGREB

1954

V. BOGDANOV

HISTORIJSKA ULOGA DRUŠTVENIH KLASA U RJEŠAVANJU JUŽNOSLOVENSKOG NACIONALNOG PITANJA

(Prilog historiji naše borbe za oslobođenje i ujedinjenje)

Hrvatskosrpska koalicija znači posljednji, neuspjeli pokušaj građanskih stranaka u Hrvatskoj, da u razdoblju prije godine 1918 riješe nacionalno pitanje, da ostvare jedinstvo Srba i Hrvata, i da s pomoću toga jedinstva postignu oslobođenje Hrvatske, a u daljoj budućnosti i njeno ujedinjenje s ostalim južnoslovenskim zemljama u zajedničku, samostalnu, slobodnu državu.

Frano Supilo je glavni uzrok ovom neuspjehu koalicije vidio u ličnostima njenih nosilaca, u pojedinim starim, iskvarenim političarima, u njihovoj osobnoj negativnosti, sitničavoj sebičnosti i nesposobnosti da se istinski, požrtvovno založe u borbi za slobodu, da u toj borbi istraju. »Priznajem pri tom lojalno, da sam se u mojim osnovama prevario, da sam počinio pogrešaka. *Ali sve moje pogreške i zablude odnose se jedino i isključivo na osobe, nipošto na stvar!* Stvar je bila dobra onda, dobra je danas, dobra će biti sutra, *jer ideja vodilja politike novoga kursa* jest po mom dubokom uvjerenju jedina nezavisna narodna ideja naša, koja može emancipirati i spasiti hrvatski i srpski narod ...«[1] » ... *Na stariju srpsku generaciju* se i onako više ne može računati: ona je naprosto izdala i povratila se na ono svoje staro. Ali imat ćemo našu omladinu, radit ćemo u srpskoj omladini. I počet ćemo iznova: bolje, solidnije, nego prvi put«.[2]

Ustvari, *politika novoga kursa*, koju je Supilo htio da realizira preko hrvatskosrpske koalicije, nije propala zbog starosti i zbog individualnih osobina koalicionih političara, nego je borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje pretrpjela poraz zato, što je u to doba, u prva dva decenija dvadesetoga stoljeća, naša građanska klasa (njene stranke i njeni poli-

[1] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje Kulture, Zagreb 1953, str. 175. Kurziv F. Supila.

[2] Isto, str. 240 – kurziv moj.

tičari, koji su sačinjavali hrvatskosrpsku koaliciju) bila već sasvim nesposobna da vodi borbenu i uistinu oslobodilačku nacionalnu politiku. Uzrok neuspjehu nalazio se u klasnom sastavu koalicije, a ne u negativnosti karaktera pojedinih njenih predstavnika.[3]

Nesposobnost građanske klase i građanskih stranaka u koaliciji, da budu pravim nosiocem istinske borbe za oslobođenje i ujedinjenje – bila je historijski uvjetovana i određena ulogom, koju je ta klasa morala da igra na onom stupnju našeg društvenog razvitka, na kome je, poslije ukidanja feudalizma, buržoazija i kod nas postala vladajućom klasom. U tom stadiju historijskog i društvenog razvoja naša buržoazija bila je izgubila svu svoju nekadašnju borbenost i revolucionarnost, kojom se je odlikovala pod vladavinom turskog, austrijskog i mađarskog feudalizma, kada je, potlačena i obespravljena, mogla da ostvari ne samo nacionalno, nego i svoje klasno oslobođenje jedino odlučnom revolucionarnom borbom, kojoj je cilj rušenje tuđinskog ugnjetavanja, zasnovanog na feudalnom sistemu, na feudalnoj organizaciji državne vlasti.

Uloga građanske klase (građanske inteligencije, građanskih stranaka) u rješavanju nacionalnog pitanja mijenjala se je, dakle, s promjenom društvenog sistema, s različitim etapama društvenog razvitka, kroz koje su naši narodi prolazili. U prvom razdoblju, pod feudalizmom, građanska klasa i njena inteligencija bile su i glavnim ideologom i nosiocem odlučne, pa i revolucionarne borbe za nacionalno oslobođenje. U drugom razdoblju, pod kapitalizmom, buržoazija se iznevjerava i svojoj vlastitoj ideologiji i ranijoj svojoj borbenosti, te kao vladajuća klasa, kojoj je prije svega stalo do toga da očuva svoj vladajući položaj u društvu, vodi u suštini konzervativnu, kompromisnu, oportunističku politiku u svakom, pa i u nacionalnom pogledu.

S obzirom na ulogu pojedinih društvenih klasa čitava naša novovjeka borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, historijski razvoj modernih nacionalnih pokreta kod Južnih Slovena – razdijeljeni su dakle na dva velika razdoblja onom prekretnicom, koja nastaje ukidanjem feudalnoga i pobjedom kapitalističkog društvenog uređenja.

Zbog neravnomjernog razvoja pojedinih južnoslovenskih naroda (pa čak i nekih dijelova jednog i istog našeg naroda) granica između ova dva razdoblja ne pada u svim našim zemljama u isto vrijeme. Srbija, na primjer, ulazi u drugo razdoblje poslije oslobođenja, izvojevanog Prvim i Drugim ustankom i likvidiranja ostataka turskog feudalnog sistema: u toku prva tri decenija 19 stoljeća; za Hrvatsku, Vojvodinu i Sloveniju prvo razdoblje prestaje s ukidanjem feudalizma u godini 1848/49; u Bosni i Hercegovini i u Makedoniji, koje ostaju i dalje pod turskim feudalizmom, protegnut će se trajanje prvog razdoblja i na slijedeće decenije ... Ali bez obzira na vremensku različitost te granice – glavna karakteristika nacionalnih pokreta u prvom razdoblju nalazi se za sve naše krajeve

[3] Vidi o tome podrobnije moj *Uvod* u knjigu Frana Supila, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje Kulture, Zagreb, 1953. Str. 90–108.

u postojanju feudalizma, pod kojim je ugnjetena građanska klasa revolucionarna, pa se kao takva nalazi na čelu oslobodilačke borbe, dok je bitno obilježje drugog razdoblja vladavina kapitalističkoga uređenja, u kome građanska klasa kao vladajuća prestaje da bude revolucionarna, postaje konzervativna, i tako se pretvara u smetnju pa i u protivnika svake istinske, revolucionarne borbe, bez koje potlačeni i tuđinskom vlašću rascjepkani narodi ne mogu ni tada postići svoje nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. U tom drugom razdoblju uspješni nosilac oslobodilačkog pokreta može biti samo radnička klasa, koja, potlačena i pod kapitalizmom, ostaje revolucionarna, jer jedino revolucionarnom borbom može da sruši svog klasnog ugnjetača, vladavinu kapitalističkoga sistema, koji sada predstavlja onu organiziranu silu, s pomoću koje se vrši i nacionalno tlačenje podjarmljenih naših naroda i održava njihova međusobna razdijeljenost i razjedinjenost.

POD FEUDALIZMOM

Naša borba za nacionalno oslobođenje bila je određena stvarnim stanjem, u kome su se naši narodi nalazili u vrijeme, kada se kod nas javljaju moderni nacionalni pokreti. Tada, potkraj osamnaestog i na početku devetnaestog stoljeća, sve južnoslovenske zemlje nalaze se pod tuđinskom feudalnom vladavinom: Srbija, Makedonija, Bosna i Hercegovina pod turskom, Vojvodina, Hrvatska i Slovenija pod ugarskom ili austrijskom feudalnom državom, a Crna Gora, koja je djelomično uspjela da izvojuje svoju slobodu, i sama vodi borbu s turskom feudalnom silom za oslobođenje svih svojih krajeva i za svoju punu nezavisnost. Nacionalna podjarmljenost imala je u to doba svoj stvarni sadržaj u onom ekonomskom izrabljivanju i socijalno-političkom tlačenju, što su ga nad našim narodima vršili tuđinski ugnjetači s pomoću feudalnog državnog aparata. »Nacionalno ugnjetavanje je samo uvijena klasna vladavina, ekonomsko tlačenje etnički heterogenih elemenata«.[4] Suština naše nacionalne porobljenosti nalazila se je, dakle, u feudalnom ugnjetavanju, koje je samo bilo »obučeno u nacionalno ruho«, jer je feudalni izrabljivač pripadao tuđem, stranom narodu (turskom, njemačkom, mađarskom ...). Feudalno društveno i državno uređenje je, dakle, u tom prvom razdoblju predstavljalo onu glavnu pa i jedinu organiziranu silu, s pomoću koje su tuđinski nacionalni ugnjetači vršili i osiguravali svoju vlast nad južnoslovenskim narodima.

Takav položaj naših naroda odredio je cilj svih naših nacionalno-oslobodilačkih pokreta u to doba. Osloboditi se nacionalno značilo je tada srušiti feudalni sistem vladavine, koji je i Turcima i Austriji i Ugarskoj omogućavao da drže naše narode u stanju nacionalne porobljenosti.

I baš zato, što se u ovo doba nacionalno tlačenje provodi preko feudalnog sistema vladavine, što je stvarni sadržaj nacionalnog ugnjetavanja bio ekonomski i društveno politički pritisak, koji nad našim narodima vrše turski, njemački i mađarski feudalci, – naši oslobodilački pokreti nužno su morali ići za rušenjem feudalizma, a naša borba za nacionalnu slobodu morala je biti ne samo tijesno, nerazdvojivo povezana, nego i istovetna s borbom za socijalno oslobođenje.

Otuda za vrijeme Prvog srpskog ustanka »zahtjevi srpskih ustanika ... znače, u suštini, ukidanje osnova turskog feudalnog poretka, pa, prema tome, i osnova, na kojima počiva turska vlast uopće«.[5] Godine 1807 pokretači Ticanove bune u Srijemu nastojali su, da »naciju« potlačenih seljaka mobiliziraju protiv »nacije« spahija. A kad su u revoluciji godine 1848 vojvođanski srpski ustanici u borbi protiv feudalne Mađarske istakli srpsku zastavu, onda je ta nacionalna zastava za njih bila i sim-

[4] E. Szabó: *Marx és Engels válogatott művei*, I, str. 109.

[5] Dušan Perović, *Teze za srpsku istoriju* (»*Savremena škola*«, god. 1948, broj 9–10).

bolom borbe za socijalno oslobođenje, a njeno razvijanje pobunjeni seljaci su popraćali usklikom: »Pod ovim ćemo barjakom mi zemlju deliti«.[6] Ovo identificiranje nacionalnog i socijalnog oslobođenja zadržalo se kod naših naroda za sve vrijeme trajanja borbe protiv ostataka feudalne podjarmljenosti: »Tako se u Bosni želja za ekonomskim, ispreplićе sa čežnjom za narodnim oslobođenjem; obadva pojma postaju sinonimi i u shvatanju narodnom ne razdvajaju se jedan od drugoga. Zato, čim je 1918 došlo narodno oslobođenje, seljak je držao kao sasvim razumljivo, da su tim pale sve njegove obaveze prema begu i odmah prestao davati trećinu«.[7]

Javljajući se i odvijajući u klasnom društvu, u kome svaka politička borba ne može a da u krajnjoj liniji ne bude vezana za konkretne klase, – naša borba za nacionalno oslobođenje bila je, u svojoj suštini, prikrivena klasna borba. Pretežni, a katkad i isključivi vid nacionalnoga sukoba ova je klasna borba dobivala otuda, što je vladajuća, ugnjetačka klasa gotovo po pravilu pripadala tudoj narodnosti i što je ogromna većina pojedinog našeg naroda, a često i pojedini naš narod u cijelosti sačinjavao potlačenu, ugnjetenu klasu (slučaj s narodom u Srbiji uoči Prvog ustanka, gdje uopće nema Srba feudalaca, ili u Vojvodini u doba revolucije godine 1848, gdje ih ima veoma malo).

Ali stvaran položaj, u kome su se naši narodi nalazili u doba javljanja nacionalnih pokreta, nije odredio samo cilj i sadržaj naše oslobodilačke borbe, nego i njen metod. U to vrijeme naši narodi držani su u nacionalnoj i društveno-političkoj podjarmljenosti s pomoću sile, s pomoću feudalne državne vlasti turske, austrijske i ugarske.[8] Iz te porobljenosti, u kojoj ga je držala organizirana oružana sila (vojska, policija) ugnjetačke neprijateljske države, svaki pojedini naš narod mogao je da se oslobodi jedino tako, ako i sam upotrebi silu. Jedini stvaran način, koji je borbu za nacionalno oslobođenje pojedinog potlačenog naroda mogao dovesti do pobjede, bila je oružana borba, bune, ustanci, revolucije. A bez oružane sile, bez revolucionarne borbe, bez oslobodilačkog ratovanja nije se moglo ostvariti ni ujedinjenje južnoslovenskih naroda, koje su različite ugnjetačke države silom održavale razdvojene jedne od drugih.

Prema tome se i nacionalno oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda moglo uspješno ostvariti samo metodom oružane, revolucionarne borbe.

Cilj i metod nacionalnih oslobodilačkih pokreta (ostvarenje i socijalnog oslobođenja, rušenje feudalizma i tuđinske ugnjetačke državne

[6] Isporedi Vasa Stajić, *Svetozar Miletić. Život i rad.* Novi Sad, 1926, str. 89.

[7] Vaso Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–1878.* Beograd 1930, str. 7.

[8] A dobar dio južnoslovenskih zemalja je u stanje podložnosti i dospio zahvaljujući oružanoj sili, osvajačkim ratovima turskim; svijest o tome održavala se u narodu trajno. »Često naglašavanje samih begova, da je njihovo pravo na zemlju, pravo osvajača stečeno mačem, moralo je buditi u hrišćanskom težaku volju da ovako stvorene za njega nesnosne agrarne odnose mačem i promeni«. (V. Čubrilović, navedeno djelo, str. 7).

vlasti oružanim ustankom, revolucionarnim putem) odredili su i nosioce one borbe, koja se potkraj osamnaestog i u prvoj polovini devetnaestog stoljeća (pod vladavinom feudalizma) vodi za oslobođenje i ujedinjenje naših naroda. Takvu borbu mogle su da vode one klase, koje su u vidu nacionalne potlačenosti bile pod feudalizmom ekonomski izrabljivane, socijalno i politički ugnjetene i obespravljene, koje je njihov stvarni društveni položaj silio na odlučnu, revolucionarnu borbu protiv feudalnoga poretka, čija vladavina im je ne samo ometala slobodni razvitak, nego ugrožavala i sam materijalni, životni opstanak.

Otuda su glavni pobornici nacionalnoga oslobođenja u ovo doba bili najvećma potlačeni slojevi feudalnoga društva: radno seljaštvo, kmetovi, »sirotinja raja« kao najširi temelj, i građanska klasa, građanska inteligencija kao ideolog, organizator i vođa gotovo svih tadašnjih naših nacionalnih pokreta.

Pripadnici vladajuće feudalne klase među Južnim Slovenima, ukoliko ih je bilo, nalazili su se na strani neprijateljske, feudalne ugnjetačke države i nastupali kao protivnici naše borbe za oslobođenje, koja je tada, nužno, imala i socijalno-oslobodilački, demokratski, protufeudalni karakter.[9]

U svim nacionalnim pokretima, koji se javljaju za trajanja feudalne vladavine (u Prvom i Drugom srpskom ustanku, za revolucije iz godine 1848 u Vojvodini i u Hrvatskoj, u bosansko-hercegovačkim i makedonskim ustancima) i teorija i praksa naše građanske klase i njene inteligencije bila je revolucionarna, jer je pod feudalizmom ta klasa, potlačena i obespravljena, i sama bila revolucionarna.

Zbog sprečavanja normalnog ekonomskog i društvenog razvoja (turski i drugi ratovi, okupacije, položaj kolonijalne zavisnosti prema Austriji i sl.), i zbog neravnomjernosti u razvitku pojedinih naših naroda i krajeva, – ta naša građanska klasa bila je često veoma slaba i nejednako razvijena, – otuda razlike u ideološkom nivou i intenzitetu njenog sudjelovanja u pojedinim pokretima, – ali gdje god je postojala, ona se zajedno sa svojom inteligencijom u ovom feudalnom razdoblju nalazila u prvim redovima borbe za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

U nizu brojnih buna i ustanaka gotovo u svim našim krajevima i trajnih crnogorskih borbi s Turcima – dva su glavna žarišta južnoslovenskih nacionalnih pokreta krajem osamnaestog i u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća: Srbija Prvog i Drugog ustanka i Hrvatska Ilirskoga narodnog preporoda. Ta su dva žarišta svojom revolucionarnom

[9] U Vojvođanskom srpskom ustanku malobrojni Srbi feudalci bili su po pravilu na strani naših nacionalnih ugnjetača: ili mađarske plemićke vlade (Petar Čarnojević, Sava Vuković i neke vladike) ili su držali s Austrijom (patrijarh Rajačić); u Hrvatskoj i za vrijeme Ilirskoga preporoda i u revoluciji 1848/49 kao glavni neprijatelji oslobodilačkog nacionalnog pokreta javljaju se crkveni i svjetovni feudalci (mađaronsko plemstvo isto tako kao i velikaši u takozvanoj Narodnoj stranci na čelu s barunom Franjom Kulmerom, biskup Haulik, i dr.).

prodornošću ustalasala oko sebe i ostale južnoslovenske zemlje, jačajući u njima svijest o bratstvu naših naroda i podstičući težnje k nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju. Tim oslobodilačkim borbama protiv turskih feudalaca na jednoj i protiv nacionalnog tlačenja mađarsko-austrijskih feudalnih vlastodržaca na drugoj strani otpočinje u novome vijeku zajedničko rješavanje južnoslovenskog nacionalnog pitanja.

Osim ta dva središta od velike je važnosti u ovo doba i vojvođanski nacionalni pokret, koji će, tijesno povezan i s ustanicima u Srbiji i sa nosiocima Ilirskoga preporoda, svoju kulminaciju dostići u Vojvođanskom srpskom ustanku godine 1848.

Za historijski razvoj našeg nacionalnog pitanja u prvom razdoblju od osobite je važnosti ona uloga, koju je u ova tri pokreta odigrala građanska klasa i njena inteligencija.

I.

ZNAČENJE KLASNE PRIPADNOSTI NOSILACA PRVOG SRPSKOG USTANKA

Klasni sastav nosilaca Prvog srpskog ustanka bio je od presudnog utjecaja na određivanje njegova karaktera. Od samog početka glavni teret borbe ponijela je ona klasa, koja je pod turskim feudalizmom bila najvećma potlačena, čije je stanje bilo tako loše, da se pogoršati više nije moglo, koja dižući ustanak nije imala šta da izgubi. To je jasno izrazio Vuk Karadžić u svome pismu knezu Milošu od 12. aprila 1832: »jer smo u početku bune na dahije (1804 g.) videli, da su buni najradiji bili oni, koji ništa nisu imali, a koji su iole što imali, oni su se (i u samom onom prevelikom zulumu) iz petnih žila trudili, da bi bunu smeli i utišali; i po svoj prilici tako biva svuda, jer koji nema šta izgubiti, onaj se u svakoj promeni i buni zacelo nada što dobiti, a koji što ima, bez velike nevolje nije rad imanje svoje na kocku metnuti«.[10]

[10] *Vuk Karadžić o unutrašnjoj politici kneza Miloša.* Njegovo pismo knezu od 12 apr. 1832 g. S uvodom i pogovorom od Ljub. Stojanovića. Beograd 1923, str. 41.

Klasni momenat istaknut je i u poznatim stihovima narodne pjesme »Početak bune na dahije«:

Kad se ono šćaše da prevrne,
Da prevrne u zemlji Srbiji
I da druga nastane sudija,
Tu knezovi nisu radi kavzi,
Nit su radi Turci izjelice,
Al je rada sirotinja raja
Koja globa davati ne može
Ni trpjeti turskoga zuluma.

Klasni momenat, socijalno porijeklo Karadorđevo, njegova pripadnost »ponajnižem« društvenom sloju – odigrali su odlučnu ulogu i u izboru vođe Prvoga ustanka.[11]

Ali uoči Prvog ustanka stanje je zbog nasilja dahijske uprave postalo neizdržljivo i za začetke srpske građanske klase, koju su u to doba sačinjavali seoski trgovci.

Austrijsko-turski trgovinski ugovor, povlastice, što ih je svojim fermanima iz godine 1793–1794 turska vlada dala Beogradskom pašaluku,[12] zgodan geografski položaj Srbije, uz ostale povoljne okolnosti (dugogodišnje austrijsko-francusko ratovanje, što je izazvalo golem izvoz stoke iz Srbije, kojom se je prehranjivala vojska) – znatno su djelovali na stvaranje seoske buržoazije i na razvoj trgovine, koja je baš u deceniju prije ustanka uzela velikoga maha, prerasla granice pašaluka i preko izvoza u susjednu Austriju i Bosnu dobila međunarodno značenje.[13]

No stanje, koje je pogodovalo razvoju trgovine i podizanju seoske buržoazije (kada je, ma i prolazno, po riječima Matije Nenadovića »trgovina bila slobodna; ko šta ima, kome hoće i po što može proda«[14]) trajalo je veoma kratko vrijeme. S povratkom janjičara i s uvođenjem dahijske uprave na početku godine 1802 – u Beogradskom pašaluku je ponovo nestalo imovne i lične sigurnosti, nameti su se strahovito povećali i zavladala svakovrsna nasilja i pljačka. Svim tim su pored »sirotinje raje« najvećma bili pogođeni baš ti seoski trgovci, kojima je nasilnička dahijska vladavina ne samo sprečavala dalji razvoj, nego im je, ugušujući drastično svaku slobodu, pa i onu trgovanja, ugrožavala i samu egzistenciju.[15]

Sada je i za te brojne trgovce nastala ona »velika nevolja« o kojoj govori Vuk; ona ih je gonila u odlučnu, revolucionarnu borbu ne samo protiv dahija, nego i protiv turske vladavine uopće: spasiti svoj stečeni imetak, stvoriti mogućnost daljeg zarađivanja trgovinom, osigurati svoj trgovački opstanak i razvitak – moglo se je samo rušenjem čitavog ugnjetačkog sistema, oličenog u turskom feudalizmu.

[11] »Kako nije bio ni medju knezovima ni medju bogatašima, niti su kakvi god lični interesi imali da ga sklanjaju na miroljubivu politiku, Karadjordju se, po njegovim vojničkim navikama, lakše no ikome drugom bilo odlučiti, da povede naprijed sve, koji više nisu hteli da trpe i da podnose. A tako je u taj mah osećao ceo narod.« (Stojan Novaković: *Vaskrs Države Srpske. Političko-istorijska studija o Prvom srpskom ustanku 1804-1813.* Treće izdanje. Beograd 1914, str. 18).

[12] Vidi: dr. Dušan Pantelić, *Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791–1794.* Posebna izdanja SAN, knjiga LXIV, Beograd 1927, str. 139–162.

[13] Vidi: Dušan Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak 1794–1804*, izdanje SAN, Beograd 1949, str. 72, 73, 216, 269–271; 309, 348. – Kolike omjere je imala vanjska trgovina, koja je išla preko Beograda, o tome svjedoči i golemo bogatstvo, što ga je, trgujući, za razmjerno kratko vrijeme stekao beogradski Hadži-Mustafa paša. (Isporedi isto djelo, str. 135).

[14] Citirano na istome mjestu, str. 271.

[15] Bilo je, doduše, i u deceniju prije uvođenja dahijske uprave ometanja trgovine sa strane turskih vlasti, pa i pljačkanja i drastičnih progona trgovaca, ali su to tada bili rijetki slučajevi. (Isporedi na istome mjestu, str. 272).

Ta seoska buržoazija, koja je ujedno predstavljala i najpokretljiviji i najprosvjećeniji sloj srpskoga društva (koji je putujući po trgovačkom poslu povezivao različite dijelove pašaluka), postat će sad zbog svega toga glavnim organizatorom i vođom ustanka.[16]

I prilike, u kojima se javlja,[17] i klasa, koja mu je bila pokretačem i nosiocem, nužno su ovom oslobodilačkom nacionalnom pokretu odredili revolucionaran metod borbe. To je odmah na početku bilo jasno fiksirano u općoj paroli, kojom se je ustanak dizao: »Svaki svoga ubite subašu!«

Za nas je od osobite važnosti činjenica, da je ova srpska buržoazija, ma da se je nalazila tek u nastajanju i ma da je bila slaba i nerazvijena (i ekonomski i kulturno-politički) – u borbi, koja se je povela za nacionalno oslobođenje protiv turskog feudalizma, od samog početka zauzela logično stajalište u feudalnom sistemu ugnjetene, obespravljene klase, odlučno pristajući u prvom razdoblju historije naših nacionalnih pokreta i uz revolucionarnu teoriju i uz revolucionarnu praksu.

II.

ULOGA GRAĐANSKE KLASE U NACIONALNOM POKRETU VOJVOĐANSKIH SRBA

Presudno značenje za rješavanje našeg nacionalnog pitanja u prvom razdoblju ima i srpska građanska klasa u Vojvodini. I to ne samo za razvoj nacionalne svijesti i nacionalnog pokreta kod Vojvođana, nego i za ustanke u Srbiji (1804–1815) i stvaranje nove srpske države na jednoj, i za Ilirski pokret na drugoj strani. Postojanje razvijene vojvođanske građanske klase u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća omogućilo je u znatnoj mjeri, da se godine 1848 provede kod nas istinska buržoasko-demokratska revolucija, koja je, između ostalog, pravilno postavila i zajedničkom borbom Srba i Hrvata na revolucionaran način riješila pitanje nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja.

Povoljan političko-geografski položaj (na granici između Austrijskoga carstva i Turske), dobre saobraćajne veze (plovne rijeke i kanali), velika

[16] Ti srpski trgovci, koji su i ekonomski i brojčano ojačali u godinama prije dahijske uprave, sve su teže podnosili turske zulume; jedan od njih, Mladen Milovanović, daje ovaj karakterističan iskaz: »Ja imam buruntiju od vezira i od aga, al ... gde god dodjem na 'an moram dati po dukat; to je mene teško«. Oni će sada »u turskom feudalizmu i turskoj vlasti jasno uvideti prepreku svom ekonomskom i političkom uzdizanju i ... stati na čelo narodne borbe za ekonomsko i nacionalno oslobođenje od turskih ugnjetača« (Dušan Perović, navedeno djelo, str. 4, 5). – »Iz redova ove klase imućnih seljačkih trgovaca i zanatlija pojavili su se predvodnici narodnih pokreta za oslobodjenje, najpre u Kočinoj Krajini, a zatim u Prvom ustanku«. (D. Pantelić, isto djelo, str. 273).

[17] »Dolazak dahija na vlast izvršen je putem nasilja, njihovo održavanje na vlasti isto tako uslovljavalo je režim nasilja ... Ukidanje dahiske vlasti bilo je moguće, prema tome, putem nasilnog svrgavanja, putem ustanka«. (D. Perović, navedeno djelo, str. 7).

plodnost zemljišta, uz druge pogodne okolnosti učinili su Vojvodinu u osamnaestom i u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća ekonomski ponajrazvijenijom pokrajinom Ugarske. Taj izuzetan položaj ugarskih Srba u to doba i povezanost ovog ekonomskog momenta s nacionalnim i političkim razvitkom srpskog naroda u Vojvodini jasno je uočio mađarski sociolog Jászi Oszkár: » ... Ekonomsko blagostanje Srba, koji su živjeli na teritoriju starog Tamiškog Banata, razmjerno se brzo podiglo u odnosu prema ostaloj narodnosnoj periferiji, što je imalo za posljedicu, da se je ondje, sasvim prirodno, proces nacionalnoga osvješćivanja brže odvijao. Uzrok izvanredne političke i vojničke uloge srpstva postaje nam jasan onoga trenutka, kada spoznamo, da je »bila povoljnija sudbina onih većih mjesta u ravnici, koja su se rano bila otkupila od gospoštinskih tereta, a isto tako i sudbina erarskih naseljenika u južnim krajevima. Kod ovih posljednjih je ekonomsko blagostanje ubrzo dostiglo visoki stupanj, a kada je Francov-kanal otvorio udoban put prema zapadnim tržištima: Banat se počinje spominjati kao žitnica Evrope«. (Vargha Gyula *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. I, str. 7). A srpsko pitanje gubi od svoga značenja u onoj mjeri, u kojoj prestaje ova ogromna prednost Banata prema ostalim dijelovima države (ugarske, nap. V. B.) i ukoliko on razmjerno svojoj manjoj važnosti uzima učešća u općem državnom ekonomskom životu«.[18]

Naročito je velik razvitak dostigla trgovina, i to ne samo unutrašnja, nego i ona sa susjednim državama, tako da je i u tom pogledu Vojvodina zauzimala prvo mjesto u Ugarskoj. Mađarski statističar Fényes Elek, u svojoj statistici Ugarske za godinu 1846 konstatira, kako je »trgovina Mađarske siromašna, malena«, ali Vojvodina i uopće mjesta, u kojima žive srpski trgovci i obrtnici, čine u tom pogledu izuzetak.[19]

[18] Jászi Oszkár, *A nemzetiségi államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Budapest 1912, str. 321.

[19] »Vode Dunava i Tise i Francov kanal, koji spaja ove rijeke, daju bačkoj županiji tako povoljan položaj za trgovinu, kakvim se nijedna županija ne može da pohvali u našoj otadžbini, i dodavši tome osobitu plodnost zemlje i marljivost stanovnika, nije čudo, što je ovdje trgovina u priličnom stanju ... ova županija plaća najviše poreza«. (Fényes Elek, Magyarország Leirása, II, str. 229, 230.)

»Torontal je u sadašnjosti najrazvijenija, najbogatija županija naše otadžbine; tu se mogu vidjeti najljepša i najimućnija mjesta u cijeloj državi. Zanatlije su po varošima dosta brojne. Od vrlo velike važnosti je i trgovina Torontala, koju Tisa, Moriš i Begej jako unapređuju«. (Isto, str. 346.)

»U Srijemskoj županiji zanatlije se nalaze u dovoljnoj mjeri u varošima, a vukovarski čizmari i šidske sapundžije postali su čuveni sa svojim dobrim proizvodima ... Položaj županije pored Dunava i u susjedstvu plovne Drave i Save čine i trgovinu vrlo važnom ...« (Isto, str. 452–3–5.) – ... »Stanovništvo Novoga Sada iznosi 18.896. Njihovo glavno zanimanje je trgovina, koja je zbog artikala i proizvoda, što odlaze u Tursku i dolaze odande, vrlo važna, čemu i Dunav jako pomaže; živu trgovinu vode nadalje vinom, koje rodi po srijemskim bregovima ...«

»Broj stanovnika u Somboru je 22.896, koji su većim dijelom Raci (Srbi, nap. V. B.). Glavno zanimanje im je zemljoradnja, trgovina stokom, a naročito žitom«. (Isto, str. 230.) »Dalje transportiranje sirovih produkata, koji se u Tamiškoj županiji nalaze u velikom izobilju i raznovrsnosti, znatno potpomaže kanal Begej, koji je u vezi sa Tisom i Dunavom ... Prvo i najbogatije trgovačko mjesto u županiji jest Temišvar, koji vodi vrlo važnu trgovinu žitom, marvom, banatskim i turskim svinjama ... sirovom

Ta vojvođanska građanska klasa igrala je tada (u 18 i u prvoj polovici 19 stoljeća) i veoma značajnu nacionalnu ulogu, jer važnost toga građanstva za srpsko društvo u Vojvodini nije bila samo u bogatstvu, u materijalnoj snazi, nego i u velikoj aktivnosti u političkom i kulturnom životu naroda.[20] Nacionalno-politička uloga te buržoazije bila je to veća, jer za razliku od tadašnjeg mađarskog društva, plemstvo kod vojvođanskih Srba nema nikakvoga značenja.[21]

Što je većma jačalo ekonomski i kulturno, tome građanstvu je sve više trebao slobodan razvoj, sloboda trgovine, sloboda ličnosti i politička sloboda uopće, – i ono je sve teže osjećalo i podnosilo pritisak staroga društva. U *feudalno-katoličkoj, mađarsko-njemačkoj državi srpska građanska klasa* je pored svega toga još i nacionalno ugnjetena. *Jedan Pravoslavni Rodoljub* govori o »narodu, koji stenje pod mnogim spahijskim i državnim teretima« i kome se čine nepravde ne samo »po crkvama i

kožom, turskim pamukom, pored toga stojeći u vezi sa peštanskim i bečkim trgovcima snabdijeva kolonijalnim, luksuznim i fabričkim artiklima čitav ovaj kraj, i znatan dio Vlaške i Srpske države ... Broj stanovnika je 19.081, medju kojima se nalaze svakovrsne i vrlo dobre zanatlije. Vodenice na Begeju prave vrlo čuveno brašno, zbog kojeg pohode varoš i daleki krajevi, pa i inostranci ... Trgovina je od naročito velikog značaja, što se ima dijelom zahvaliti političkom položaju varoši«. (Isto, str. 337, 339, 340.)

»Vel. Bečkerek ima 16.023 stanovnika, zanatlije su mu brojne, trgovina žitom, marvom i sirovom kožom je od velike važnosti«. (Isto, str. 348.) »Turski Bečej je najveće trgovačko mjesto žitom u cijeloj Monarhiji ...« (Isto, II, str. 349.) ... Tako je, na primjer, »Turski Bečej 1846 godine poslao 2,359.000 mjerova svakovrsnog žita dijelom u Hrvatsku i morska pristaništa, dijelom i najviše u Peštu i Djör«. (Fényes Elek, *Magyarország leirása* I, str. 90.). »Pančevo, 11.496 stanovnika, od kojih 665 zanatlija, 205 trgovaca. Njegova trgovina žitom, stokom i drvetom vrlo je živa«. »Važno trgovačko mjesto je Sentomaš«. »Zemun je najbogatija, najljepša slobodna vojnička varoš u cijeloj Vojničkoj Granici, koja vodi najveću trgovinu ... Ima trgovačku carinarnicu, kod koje se svaki dan drži vašar sa Turcima. Prelazna trgovina, s jedne strane turskom, s druge austrijskom robom, jest od vrlo velike važnosti ... Naročito je čuvena trgovina svinjama«. (Isto. str. 492, 494.)

[20] »Prešavši u Ugarsku Srbi nisu bili gomile gladnih i golih seljaka i pastira, no je među njima bilo trgovaca i zanatlija, građana koji su u novu Otadžbinu doneli ne samo novaca no i umešnosti, stručnih znanja i organizovane zanatske korporacije. Taj elemenat spojiv se sa ranije naseljenim Srbima koji su u veliko i odavno bili ušli u zanate i u trgovine, asimilujući jednoverne Grke i Cincare stvorio je onu solidnu građansku klasu srpsku, koja je za nekih sto i pedeset godina prednjačila celoj naciji«. (Jovan Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku,* str. 38.).

»U svima borbama za verska i građanska prava i u opštim kulturnim pokretima to rodoljubivo građanstvo je stajalo na čelu nacije. To je bio najprosvećeniji deo naroda, koji je najbolje razumevao stvari i njegova reč se uvek slušala. Imućno je građanstvo igralo prvu ulogu u narodu.

Iz tog građanstva, rasutog po varošima od »carstvujuščeg grada Vijene«, pa sve do »srebrobogatoga Zemuna« izilaze najaktivniji i najodličniji poslanici na narodno crkvenim saborima, predstavnici nacionalnog otpora i kulturnog i svetovnog napretka u srpskome narodu, oni su »nacionaliste« i pobornici reforama Josifa II. ...« (Na istome mjestu, str. 41).

[21] »Dok je mađarsko plemstvo celu mađarsku narodnu stvar držalo u svojim rukama, dotle je malo i brojem i duhom i silom srpsko plemstvo dezertiralo iz redova svoga naroda ne igrajući nikakvu ulogu, nemajući nikakva značaja u njegovu životu. Ostaju samo kao aktivni elementi: građanstvo i seljački red, koji drže i razvijaju narodnu kulturu, i to seljaštvo kao podloga, oslonac i rezervna snaga, a građanstvo kao vođ, predstavnik i nosilac narodnih ideja i narodne kulture«. (Isto, str. 48, 51).

po školama, nego i u građanskom životu«. »Ako je naš Srbin u pripoznaniji red trgovački, ili majstorski stúpiti hteo, osobito na onim mestima, gde su trgovci i majstori bili ponajviše Rimske crkve, to su mu stotinama prepone na put metane, Rimljanima je bio put otvoren ... I do toga je dolazilo, da Srbljima nije dopuštano ni kuće kupiti, ni živiti u gdekoim varošima (kao što je bilo u Pečuju u Baranji doskora)«.[22] I drugi svjedoci i suvremenici iznose slične optužbe protiv društvenopolitičkog stanja, u kome se nalaze vojvođanski Srbi.[23]

Zbog toga je između vojvođanskog srpskog građanstva i feudalnih državnih vlasti i u civilnoj Vojvodini i naročito u Vojnoj Granici dolazilo do sukoba i u doba prije 1848. O tome, između ostalog, svjedoči »Punomoć i uputstvo« pančevačkih građana iz te godine: »Protiv neizmjernih zloupotreba vlasti građanstvo je već deset godina podizalo tužbe kod svih foruma. Ali u najviše slučaja ove nisu udostojene nikakvog odgovora ili postupka ... Krivci nisu dobili kazne, tako da su naposljetku osjećajući svoju sigurnost vršili otvoreno i sistematsko pljačkanje građanstva«.[24] Sasvim je prirodno, što je ovako stanje stvari imalo za neizbježnu posljedicu neprijateljsko raspoloženje građanstva prema postojećem državnom uređenju, tako da su česti podaci o tome, kako »građani proklinjaju gospodarski jaram i feudalne starine«. Jedan svjedok četrdesetosmaškog zbivanja, na primjer, piše o raspoloženju pančevačkog građanstva ovo: »Kao u ono vrijeme svagdje, tako je građanstvo i u našoj varoši, još prije martovskih događaja iz 1848, žudjelo za samoupravom i naročito se u krugu srpskog građanstva već potajno spremalo za ukidanje vojničke uprave«.[25]

Krupnih razloga da bude nezadovoljna s postojećim stanjem stvari imala je i srpska građanska inteligencija u Vojvodini ovoga vremena. U govoru srpskog mitropolita na ugarsko-hrvatskom saboru od 1843/44 ovako je izloženo stanje vojvođanskih srpskih intelektualaca: »Nijednog načeonika, nijednoga većnika, nijednog jedinog sudskog ili političkog službenika višeg reda! Sva dostojanstva, sve probitačne službe, pa tako rekavši sve časti su više ili manje podeljene, ali samo među katolicima i protestantima. Što se tiče grko-istočnjaka, oni mogu tražiti sreću samo na bojištima i po manastirima«.[26]

[22] *Narodna Srbska Skupština 1-ga i 3-ga maja 1848 u Karlovci držona, pređašnja politika dvorska i sadašnja politika nove mađarske vlade.* Od jednoga pravoslavnoga rodoljuba, u Beogradu 1848, str. 46.

[23] »Srbin nije mogao napredovati ni pri najboljoj volji i revnosti svojoj; on je osuđen bio na večitu borbu protivu onih neizčetnih prepona, koje su mu obustavljale religiozno i duševno njegovo obrazovanje, kao i *razvitak materijalnog mu života*, u kojem leži znak veličine naroda, uslovije za ispunjenje najvišeg načela svakog narodnog života, narodnog blagostanja«. (Stojačković, *Čerte života naroda srbskog u ungarskim oblastima*, str. 63).

[24] Radda József, *Pancsova 1848–49-ben. Pancsovai Emlékkönyv*, str. 195–6.

[25] Isto, str. 192.

[26] Stojačković, *Rechtsverhältnisse*, str. 39. Isporedi E. Piko: Srbi u Ugarskoj, str. 219.

»Sve do 1848 Srbi su mogli biti samo sveštenici, kaluđeri, vojnici i advokati; inače sva mesta u državnoj službi bila su im zatvorena«.[27]

»Ali ne samo da nismo ni u jednoj toj daljoj vlasti naši ljudi imali, nego ni kod kuće nismo imali u Bačkoj, Banatu i Sremu nikada našega vrhovnog župana, ni podžupana, i t. d. ... a naše su vlasti bile kneževine (seoske), kaplarstvo i stražmešterstvo«.[28]

Međutim, broj naših školovanih ljudi[29] i, naročito, broj »učeće se mladeži srpske« bio je, za ono vrijeme, priličan. Samo u Segedinu, na primjer, imali su Srbi oko 1848-e dvjesta svojih đaka, a bilo ih je dosta i u Požunu, Pešti, Beču i t. d.

Prirodno je, dakle, da su i građanski intelektualci bili nezadovoljni sa postojećim stanjem, i da su bili raspoloženi da se bore za njegovo mijenjanje kako bi time osigurali sebi bolju budućnost.

Na podlozi tako razvijene građanske klase i na sukobu te klase i njene inteligencije s feudalizmom (mađarskim u županijama i austronjemačkim, vojnim, u Granici) javila se i jedna nova, građanska književnost, koja je bila napredna, demokratska i antifeudalna. Ona je svoju punu razvijenost dostigla već u drugoj polovici 18 stoljeća u djelima Dositeja Obradovića.[30]

Jedno od glavnih obilježja ove književnosti nalazi se u njenoj tijesnoj povezanosti s novom građanskom klasom, sa srpskim trgovcima, i to ne samo u Vojvodini, nego i u ostalim krajevima tadašnjeg austrijskog carstva.[31] O prisnim vezama između Dositeja i trgovaca daje nam zanimljiva svjedočanstva i Tihomir Ostojić.[32] Značajno je, da su i glavni osnivači najznatnije nacionalno-kulturne ustanove vojvođanskih Srba, »Matice Srpske«, godine 1826, bili trgovci.

Tri su glavne odlike Dositejeva književnog rada: demokratičnost, antifeudalnost, zalaganje za socijalnu pravdu, za socijalno oslobođenje; borba za nacionalno jedinstvo južnoslovenskih naroda bez obzira na tri različite vjere; i antiklerikalnost.

[27] Skerlić, *Omladina i njena književnost*, str. 31.

[28] Jedan Pravoslavni Rodoljub, cit. djelo, str. 57.

[29] Dr. Dušan Popović, *Vojvodina. Prilozi proučavanju naše zemlje i našeg naroda*, str. 74.

[30] Dositejevo ponajvažnije djelo, *Život i priključenija* ... štampano je god. 1783.

[31] »Dositejevi dobrotvori, prijatelji i čitaoci bili su bogati srpski trgovci i dobar deo njegove sačuvane prepiske bio je sa trgovcima ... Mecene i pristalice Dositeja Obradovića, oni su najveći i najblagodarniji deo srpske čitalačke publike. Bez toga svega Dositej Obradović i ceo njegov pokret ne da se ni zamisliti«. (Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, str. 41).

[32] »Jedno od najinteresantnijih svedočanstava je pismo (iz 1800 g.) budimskog trgovca Danila Markovića Dositeju. »Basne« i »Sobranija« smatra ovaj probuđeni građanin budimski »za najveće bogatstvo i cenu« svoga doma. Ove knjige su ga oslobodile »od slepog sujeverija«.« – »Temišvarski trgovac Pavao Lazarević, koji ima sve Dositejeve knjige te ih »povsednevno s velikim uslađenijem čita«, bijaše 1804 godine čuo da Dositej izdaje neko novo delo ... Odmah piše Dositeju i naručuje deset primeraka ... jer sve što je čitao u njegovim delima, veli, »sve to duboko na mom srcu vpečatljeno leži i do groba moga ležati budet«.« *(Spomenica Dositeja Obradovića*, S. K. Z., Beograd 1911, str. 152–153).

Pri izlaganju historije južnoslovenskog nacionalnog pitanja prijeko je potrebno podsjetiti na neke karakteristične misli ovoga glavnog ideološkog predstavnika srpske građanske klase s kraja osamnaestog i početka devetnaestoga stoljeća, jer je on poslije javljanja prvih svojih knjiga postao najomiljeniji i najčitaniji pisac ne samo vojvođanskih i ostalih austrijskih Srba, nego je izvršio golem utjecaj na razvoj nacionalne kulture u Srbiji (on je prvi Karađorđev ministar prosvjete), a presudno je djelovao i na neke nosioce Ilirskoga pokreta. Uvodeći praktično prije Vuka narodni jezik kao književni i boreći se protiv starog, crkvenoslovenskog jezika (koji je tada, razumljiv samo za malen broj crkvenih i »učenih« ljudi, imao kod Srba sličnu ulogu kao latinski kod Hrvata), Dositej je sve svoje stvari pisao za puk, za golemu većinu naroda.[33]

Sav književni rad Dositeja Obradovića bio je, nadalje, namijenjen svim Južnim Slovenima, bez obzira na vjersku razliku. »Moja će knjiga biti za svakoga koji razumeva naš jezik i ko s čistim i pravim srcem želi um svoj prosvetiti i narave poboljšati. Neću nimalo gledati ko je koga zakona i vere, niti se to gleda u današnjem veku prosvešćenom. ...«[34]

Demokratičnost, slobodoumnost i socijalno obilježje Dositejeva djela jasno dolazi do izražaja u mnogim veoma značajnim njegovim mislima.[35] A ove Dositejeve ideje o nacionalnom jedinstvu i o negativnoj ulozi crkve imaju posebno značenje u tome, što ih je objavio Bogoslav Šulek, jedan od glavnih vođa Ilirskog pokreta, u svojoj knjizi *Što namjeravaju*

[33] »Znam da mi može tko protiv reći: da ako počnemo na prostom dijalektu pisati, stari će se jezik u nemarnost dovesti, pak malo po malo izgubiti. Odgovaram: koja je nami korist od jednog jezika kojega u celom narodu od deset hiljada jedva jedan kako valja razume i koji je tudj materi mojej i sestram? ... Nek nauče! ... To je lasno reći, ali nije učiniti. Koliko je oni koji imadu vreme i sposob za naučiti stari književni jezik? Vrlo malo! A opšti prosti dijalekt svi znadu, i na njemu svi koji samo znadu čitati mogu razum svoj prosvetiti, srce poboljšati i narave ukrasiti. Jezik ima svoju cenu od polze (koristi) koju uzrokuje. A koji može više polzovati nego opšti, celoga naroda jezik?« (Dositej Obradović, *Dela*. Izdanje »Narodnog Dela«, Beograd 1932, str. 4).

[34] Na istom mjestu, str. 5.

[35] »Samo prostota i glupost zadovoljava se svagda pri starinskom ostati«. Narod treba »izbaviti i oslobiditi od tiranstva, gluposti i varvarstva«. »Naučiti Srbe bogodanoj slobodi uma, da se usude sverh svake stvari misliti i sve što čuju da sude i rasuždavaju«. »Svet razuma čak do prostih seljana i do samih pastirskih koliba raširiti«. »Da se manastiri na škole i hospitale upotrebe, da je narodu polza (korist od njih, a ne po nekoliko ljudi u njima da se inate i kolju narodu na sablazan«. »Zidovi, zvona, zlatotkane odežde (ženska ukrašenija) i srebrno posudje ... sve te vešti neka se ulože u jedan kapital, da se mogu, ako ne više, barem dve stotine mladića vaspitavati i učiti«. »Za seljake smo mi dužni starati se i truditi se, zašto je u svakom narodu seljana najviše i prekonajviše«. »Je li pravo da se hiljadu nezlobivih familija uručavaju (ugnjetavaju), *samo za moći bolje trpati u sto besposlenih i neblagodarnih trbuha?* No tako će običaj i moda! Velika gospoda moraju velikoljepno živeti, a ovo se ne može bez prosipanja, a od kud bi se prosipalo, kad se ne bi podanim cedio i izmoždavao mozak iz kostiju!« »Kad će zliju nestati? Kad se svi dobri na suprot njih slože i podignu«. »*Nije lud onaj, ko tri pogače izjede, nego onaj, koji mu ih da*«. *(Dela Dositeja Obradovića*, peto državno izdanje. Vidi str. 56, 108, 154, 162, 197, 234, 242).

Iliri: »Ko ne zna, da žitelji crnogorski, dalmatinski, hercegovski, bosanski, srpski, hrvatski, slavonski, sremski, bački i banatski, osim Vlaha (Rumunja, napomena V. B.) jednim istim jezikom govore? Govoreći za narode, koji u ovim kraljestvama žive, razumijevam koliko grčke crkve, toliko i latinske sljedovatelje, ne isključavajući ni same Turke, Bošnjake i Ercegovce, budući da zakon i vjera može se promijeniti, a rod i jezik nikada.

Svuda je u seljani ovih kraljevstva karakter uopće jednak; kao i jesu jedna fimilija ...

Predstavimo sebi, kakova bi to sladost bila i blaženstvo, viditi toliki pošteni narod, da se ljube kao braća, i da se poštuju«.

»Gdi se god između sebe u komšiluku mrze, to po najvećoj časti proishodi iz toga, što su neki grečeskoga, a neki rimskoga zakona (vjere) ...« »ali ako narod u ovim zemljama ne počne otresati od sebe sujevjerje, i ne iskoreni onu drevnu i bogomrsku vraždu i mrzost za zakon (zbog vjere); oni će sami sebi biti – – mučitelji«.

Šulek te Dositejeve misli, koje je, da zavara cenzuru, naveo u dodatku svoje knjige, tobože samo kao »Primjer čitanja«, popraća ovim svojim riječima: »Ovo je besmrtni naš Dositej Obradović pisao već pre 60 godina«.[36]

I nastavljači Dositejeva racionalizma,[37] i najbolji pisci u književnom razdoblju od Dositeja do Četrdesetosme (sve do Miletićeve *Slavjanke* iz godine 1847) i dalje služe nacionalno oslobodilačkim težnjama.[38]

Nacionalno-politička važnost postojanja ovako razvijene vojvođanske srpske buržoazije s ovakvim piscima i građanskom inteligencijom u drugoj polovici osamnaestog i u prvoj devetnaestoga stoljeća pokazala se već prilikom Prvog i Drugog ustanka i izgrađivanja srpske države nakon 1815. Bez trgovaca srpskih s ove strane Save i Dunava i bez njihove ranije povezanosti sa seoskim trgovcima iz Srbije (potonjim vođama ustanka) teško bi se dalo zamisliti uspješno naoružanje ustanika u godini 1804.[39], [40], [41], [42] Od osobitog su značenja u ovom pogledu veoma za-

[36] »*Šta namjeravaju Iliri*«. U dodatku: »Primjer čitanja«.

[37] Među kojima se svojom slobodoumnošću i jakom antiklerikalnom notom naročito ističe Pavle Solarić (»Korist popova leži u gluposti puka«).

[38] »Prelazno doba od racionalizma ka romantizmu koje ide od 1810 do pred 1848, zahvata gotovo celu prvu polovinu XIX veka. Racionalizam XVIII veka, koji je pustio duboka korena, produžuje se, pisci su uvek didaktičari i nacionalni buditelji i vaspitači«. (J. Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, potpuno izdanje, str. 8).

[39] »Pitanje o nabavljanju municije bilo je od najživotnijih pitanja u početku ustanka. Tu su u Zemunu Stevan Živković i Miloš Urošević velikih usluga učinili ... Srbi austrijski činili su takođe sve što su mogli svakom prilikom ...« (Stojan Novaković, *Ustanak na dahije 1804*, Beograd 1904, str. 132).

[40] »Tako su se sada vršile pripreme za bunu u dva središta: u Valjevskoj nahiji i u Šumadiji. I jedna i druga oblast bile su pogodne za ovaj posao. Valjevska nahija se graničila s Austrijom i održavala mnogobrojne veze s njom, naročito trgovačke, i to na prvom mestu s tamošnjim Srbima. Stoga se u slučaju kakvog pokreta protiv Turaka moglo u Valjevskoj nahiji računati na pomoć iz Austrije, kao što se u slu-

nimljiva svjedočenja prote Matije Nenadovića, jednog od glavnih vođa Prvoga ustanka.[43] I prva dva ustanička topa i tobdžija došli su iz Vojvodine.[44] Pomagača i suradnika na poslu naoružanja bilo je i iz Hrvatske.[45]

I obavještajna služba ustanika bila je organizirana u Zemunu.[46] Novčana pomoć pristizala je ustanicima od naših trgovaca čak i iz Trsta.[47]

U vezi s ovim svjedočenjima prote Matije Nenadovića od osobitog je značenja, da je među pomagačima ustanika bilo i nižih graničarskih oficira Hrvata.[48]

čaju opasnosti moglo tražiti pribežište u Austriji. ...« (Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak* ..., str. 392).

[41] »U to je vreme – početkom jula (1803) – prema kazivanju Gaje Pantelića, Karađorđe ugovorio sa zemunskim trgovcem Dragutinom Milutinovićem, koji je bio došao u Topolu, da ovaj nabavlja i šalje iz Austrije »hartije,' baruta, olova, kremena, *pušaka i topova i štogod vojsci treba i da u tom poslu pomogne* Miloš Kabadarac ... A pred Božić te godine sastao se Karađorđe kod Ostružnice sa zemunskim trgovcima Milošem Urošević em i Kostom Dobanovčaninom i preko njih nabavio nešto baruta«. (Na istome mjestu, str. 395, 396). – O karakteru poslovnih veza zemunskih trgovaca sa srbijanskim seoskim trgovcima, kasnijim organizatorima ustanka, uoči 1804 vidi i Pantelićevo mišljenje na istome mjestu, str. 358.

[42] »Iz Srijema prebjegnu mlogi ljudi (na početku ustanka 1804, nap. V. B.), osobito bećari, u Srbiju, i stane se krijući prenositi po malo džebane i oružja«. (Vuk Stefanović Karadžić, *Skupljeni istoriski i etnografski spisi*. Knjiga prva, Beograd 1898, str. 20).

[43] »... Sad već moj prvi nađeni liferant Stefan Živković ima 60 čivuta u Zemunu, koji potajno viju fišeke i sve treći četvrti dan noćom u adu po 7–8 buradi fišeka pretura; a mi po narodu pokupimo novaca i u trgovaca uzajmimo, i sve mu plaćamo«. (Prota Matija Nenadović, *Celokupna dela*. Za štampu priredio V. Ćorović. Biblioteka srpskih pisaca. Beograd, str. 116).

[44] Vidi na istome mjestu, str. 98.

[45] »... iz Austrije dođe Petar Novaković iz Oseka, dobar u magistratu sekretar, koji je iz knjige nemačke kazivao kako se barut (kuva) i tuče, mogli smo za dan po trideset oka baruta u Valjevu najboljega zgotoviti ...« (Na istome mjestu, str. 335).

[46] »... Sve četiri đahije sjede u gradu i izlaze u boj sa krdžalijama, koje je Kučuk Alija pod platu doveo. Mi smo imali plaćena prijatelja u Zemunu, i kako razbere da će Turci sutra na nas udariti, on dođe prema nama u ravan, kud'no ima nasip Laudanove ćuprije, natrpa trske ili slame, zapali veliki plamen – vidimo i *već* poznamo da će Turci sutra izaći na boj, i bivamo spremni. A lako je doznati, jer zemunski trgovci i terdžoman (tumač), svaki dan u Beograd prelaze svojim poslovima, pak doznadu ...« (Na istome mjestu, str. 116–117). I kasnije Trst šalje znatne novčane pomoći.

[47] »Tu *nam je došao u sinod Mladen Milovanović iz Botunje za Kragujevačku*. Avram Lukić iz Dragačeva za Čačansku, knez Vasilije za Užičku. (Toga smo Avrama slali u Trijest, te nam je isprosio od Srba u Trijestu oko 2000 for., i to je onda lepa pomoć) ...« (Na istome mjestu str. 236).

[48] Tako je jedan od glavnih savjetnika Nenadovićevih na početku ustanka (u martu 1804) bio neki »obrlajtnant katolik«: »Pređem na boljevački čardak, gde mi dođe neki obrlajtnant, koji je na kordonu; on je rimskog veroispovedanija, ali je prepun čovekoljubija i pravice ...« On je Nanadoviću pomagao pri sastavljanju i predavanju prve ustaničke diplomatske predstavke. (Na istom mjestu, str. 92). – O ovom »dobrom obrlajtnantu« govori Nenadović još i na str. 93, 96, i 153 svojih Memoara, samo je na ovoj posljednjoj stranici krivo naštampano *oberšter Lajtner* mjesto obrlajtnant, jer se po sadržaju strane 92 i 96 jasno vidi, da se tu radi o jednom i istom oficiru.

Od isto takve goleme važnosti bio je i ideološki utjecaj vojvođanske građanske klase i njene inteligencije na ustanike u Srbiji.[49]

Nije bez interesa, da je prvu knjigu o Srpskom ustanku napisao, već u jesen 1804, zemunski trgovac (»knjigovezac i knjigoprodavac«) Gavrilo Kovačević, koji u predgovoru te svoje knjižice daje ovaj savjet ustanicima: »Vi ste do sada od napadenija s oružjem vas branili, a od sada za vaše blagostojanije valja vam i pero upotrebiti ... a u koga je vlast, u onoga je dužnost i tvoriti ...«[50]

Glavni svoj ispit nove, pod feudalizmom revolucionarne klase položilo je vojvođansko građanstvo i njegova inteligencija u doba 1848. Te godine izbila je u Vojvodini demokratska revolucija, u kojoj je srpska građanska klasa ispoljila svu svoju antifeudalnost, progresivnost i demokratičnost. Ta klasa se tada bila sva založila u borbi protiv mađarsko-njemačkog feudalizma za socijalno i nacionalno oslobođenje vojvođanskog srpskog naroda i za njegovo ujedinjenje s drugim južnoslovenskim narodima (prije svega sa Srbijom i sa Hrvatskom) u jednu slobodnu, nezavisnu nacionalnu državu.

Pod vodstvom te građanske klase i njene inteligencije ustanak vojvođanskog puka postigao je goleme uspjehe. Revolucija u čitavom austrijskom carstvu nije nigdje bila tako potpuno i tako temeljito provedena, kao kod vojvođanskih Srba, čiji je pokret odmah na početku Četrdesetosme srušio sve stare vojničke i civilne vlasti na svome teritoriju, do temelja likvidirao oba feudalizma, i mađarski i austrijski, uništivši u potpunosti svu vlast ne samo mađarske, plemićke vlade, nego i mađarske spahijske županije nad Vojvodinom s jedne, i oborivši vladavinu austrijskog vojnog feudalizma u Granici – s druge strane. Taj je pokret stvorio novu narodnu vojsku i izgradio novu ustaničku vlast (Narodni odbori), pa pošto je tako proveo punu buržoasko-demokratsku revoluciju, uspio je već 12. juna da izvojuje pobjedu nad ujedinjenom austro-mađarskom kontrarevolucionarnom vojskom, koja je udarila na centar ustanika u Karlovcima, sa ciljem da uguši vojvođanski srpski pokret za nacionalno

[49] »Razvoj na ideološkom polju (u toku Prvog ustanka, nap. V. B.) ide uporedo sa društveno-ekonomskim promenama i nacionalno-oslobodilačkom borbom. Na ovaj razvoj nesumnjiv uticaj imaju i Vojvođanski Srbi koji prelaze u ustaničku Srbiju, kao i jače veze, naročito trgovinske, koje se uspostavljaju sa srpskom vojvođanskom buržoazijom, jer su se kapitalistički odnosi i nacionalna svest i ranije i jače razvili u Vojvodini nego u Srbiji. Ti uticaji se ne ispoljavaju samo na kulturnom polju, kako se većinom naglašavalo (Dositej Obradović, Ivan Jugović, itd. – njihov rad na podizanju škola i prosvete), već i na polju razvoja buržoasko-kapitalističkih odnosa i shvatanja i na polju formiranja nacionalne svesti i ideologije«. (D. Perović, navedeno djelo, str. 9).

[50] Vidi Novaković, navedeno djelo, str. 17. – O ideološkom i kulturnom utjecaju *vojvođanske građanske inteligencije i o njenom učešću u izgradnji* nove srpske države vidi još: Vuk Karadžić, navedeno djelo str. 65, 268–281; Stojan Novaković, *Dositej Obradović i srpska kultura, Spomenica Dositeja Obradovića*, str. 5–37; Milenko Vukićević, *Posljednjih pet godina života i rada Dositeja Obradovića* (1806–1811), na istome mjestu, str. 89–149; S. Jovanović, *Jovan Hadžić, Iz naše istorije i književnosti*, Beograd 1931, str. 35–78.

i socijalno oslobođenje ... Jedino tu, u Vojvodini, puk je još na samom početku revolucije uzeo u svoje ruke svu stvarnu vlast, i civilnu i vojnu. A ako se ispita socijalni sastav članova Glavnog i ostalih narodnih odbora (koji na početku revolucije drže svu vlast u Vojvodini), utvrdit će se demokratski karakter te vlasti, jer golemu većinu u narodnim odborima predstavljaju građanski, pučki elementi i građanska inteligencija. Isto je tako pučki, narodni bio i socijalni sastav komandnog kadra srpske ustaničke vojske na početku revolucije. Uz omladinu i inteligenciju ti naši građani, većinom trgovci, bili su organizatori i glavni funkcioneri revolucionarnih narodnih odbora, politički povjerenici i komandanti narodne ustaničke vojske, oni su tu vojsku svojom požrtvovnošću i umješnošću snabdijevali i naoružavali, bili ideolozi i agitatori našeg revolucionarnog pokreta (uz svakidašnju, praktičnu borbu držali govore, pisali članke, sastavljali proklamacije). Sačuvali su nam se brojni dokumenti, u kojima su sadržani dokazi njihove političke i kulturne razvijenosti, pismenosti, njihove naprednosti, radikalnosti, pa i prave revolucionarnosti, – primjeri njihova odlučnog držanja pred mađarskim feudalnim prijekim sudovima ....

Veoma su dragocjena u tom pogledu svjedočenja o držanju pančevačkih građana, što ih na osnovi vlastitih zapažanja daje mađarski historičar Horváth Mihály, koji je i sam bio učesnikom četrdesetosmaških događaja: »U unapređivanju ustanka nitko nije pokazao više revnosti, žešće strasti nego pančevački srpski trgovci. Na proglasima upućenim iz stanova (vojnih), pored potpisa glavnog oficira redovno se mogao vidjeti i potpis pojedinog trgovca pančevačkog.

Dimitrije Stanimirović, isti onaj koji je vodio ustanike na Belu Crkvu, pošto je naimenovan opunomoćenim komesarom, uzimao je uputstva ne samo od Odbora u Karlovcima, nego i od onoga Odbora koji je zasjedao u Pančevu. Ovaj odbor je strogo bdio nad duhom i djelima oficira Vojničke Granice. One, u čiju je vjernost sumnjao, ili koji su u izvršenju njegovih naredaba postupili sa malo uspjeha, te je uhapsio i u Pančevu pozatvarao. Uslijed toga je pančevački odbor, branjen pomoću Karlovaca, Perleza i Alibunara protiv mađarske vlasti, potpuno zavladao na teritoriju pukovnije«.[51]

Ideološka-politička zrelost vođa srpskog narodnog pokreta manifestirala se u punoj mjeri u njihovim uistinu demokratskim i revolucionarnim shvaćanjima, koja su došla do svog jasnog izražaja u brojnim govorima, člancima, brošurama, proklamacijama.[52] Naročita važnost

[51] Horváth Mihály, *Magyarország Függetlenségi Harczának Története 1848 és 1849-ben.* Drugo izdanje, sv. I. str. 206.

[52] Treba samo podsjetiti na Miletićevu i Radakovu agitaciju među Graničarima, na proklamacije Glavnog i ostalih narodnih odbora, na držanje i predstavke Dimitrija Orelja, na publicistički rad Svetozara Miletića i Jovana Stejića, na govore i članke Mojsija Gorgijevića, na čistu demokratičnost i pravu revolucionarnost brošure »Opomena i poziv Graničarima ...« – uz čitav niz drugih dokumenata, što nam ih pruža štampana i pisana izvorna građa. (Vidi o tome podrobnije V. Bogdanov: *Društvene*

tih dokumenata je u tome, što su vojvođanski ustanici svoje demokratske riječi potvrđivali radikalnim, revolucionarnim djelima i akcijama, – i što je čitava ta agitacija imala znatne pozitivne rezultate na svim područjima revolucionarne djelatnosti, a naročito na praktično političkom i na vojničkom planu.

Provođenje demokratske revolucije manifestiralo se je nadalje u stavu, što su ga vojvođanski ustanici zauzeli prema dva kardinalna pitanja Četrdesetosme: prema seljačkom i prema nacionalnom. Srpski građanski revolucionari i građanska inteligencija najodlučnije i najradikalnije su postavljali seljačke, socijalne zahtjeve i beskompromisno se zalagali za njihovo ostvarenje.[53] Srpski pokret je većma predobio na svoju stranu i uspješnije i potpunije mobilizirao seljaštvo za rušenje mađarsko-austrijskoga feudalizma i za izvojevanje nacionalnog i socijalnog oslobođenja, nego što je to bio slučaj u bilo kojem drugom pokretu 1848/49. Bez te činjenice ne bi se mogao podići uspješan oružani ustanak protiv udružene mađarsko-austrijske reakcije, niti bi se moglo tako dugo izdržati u otvorenom ratu s toliko nadmoćnijim neprijateljem.

Vojvođanski srpski ustanak je, nadalje, na početku revolucije stvarno izvojevao svoju punu nacionalnu nezavisnost i prema Mađarskoj i prema Austriji, i proveo ujedinjenje Vojvodine sa Srbijom. Odmah na početku revolucije nosioci srpskog pokreta su stvarno uklonili granicu, koja je vojvođanske Srbe razdvajala od onih u Srbiji. A to je bio najrevolucionarniji način rješenja nacionalnog pitanja. Drugi ponajkrupniji i ponajdalekosežniji uspjeh Vojvođanskog srpskog ustanka bilo je ostvarenje srpsko-hrvatskog ujedinjenja. Ta činjenica predstavlja još jedan bitan dokaz o provođenju istinske demokratske revolucije sa strane vojvođanskih i hrvatskih ustanika, o revolucionarnom rješenju našeg nacionalnog pitanja ne samo u užem, srpskom, nego i u širem, južnoslovenskom smislu. Sjedinivši se sa Srbijom na jednoj i sa Hrvatskom na drugoj strani, samostalna, slobodna Srpska Vojvodina značila je godine 1848 onaj most, koji je omogućavao da se spoje Srbija i Hrvatska, i u tome je golemo južnoslovensko značenje vojvođanskog pokreta Četrdesetosme.[54]

i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49. Izdanje Jugoslavenske akademije, Zagreb 1949 i *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1948/49.* Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1949.)

[53] Vidi članke predstavnika srpskoga pokreta u srpskoj i hrvatskoj četrdesetosmaškoj štampi i govore srpskih narodnih zastupnika u hrvatskom saboru prilikom debate o seljačkom pitanju u *Novinama Hrv. Dalm. Slavonskim,* brojevi od juna i jula iz god. 1848, – i moje navedene dvije knjige.

[54] Takvo, revolucionarnim putem i u stvarnosti provedeno jedinstvo sa Srbijom i sa Hrvatskom držali su vojvođanski ustanici sve dotle, dok pobjeda vanjske (austrijsko-ruske) kontrarevolucije nije uspjela da uguši i vojvođanski i hrvatski narodni pokret. Ostvareno nacionalno ujedinjenje bilo je revolucionarna tekovina naše Četrdesetosme, i ono je stajalo i padalo s revolucijom isto onako, kao i ostale ustaničke tekovine.

III.

KLASNI SASTAV NOSILACA I GLAVNA OBILJEŽJA ILIRSKOGA POKRETA

U dosadašnjim buržoaskim prikazima ilirskoga zbivanja nema uglavnom ni spomena o počecima kapitalizma i o pojavi nove građanske klase kao o odlučnim faktorima narodnoga preporoda i glavnim nosiocima južnoslovenskog nacionalnog pokreta u prvom razdoblju, pod vladavinom feudalizma. Građanska historiografija pišući o ilirizmu nije čak uočila ni samo postojanje mlade hrvatske građanske klase u to doba, i šutke je prelazila preko svega njenog progresivnog djelovanja. Otuda je za tu historiografiju tvorac ilirskoga pokreta i njegov prvi, najznatniji ideolog – jedan grof, predstavnik dotrajale, konzervativne feudalne klase.[55] I nije samo začetnik ilirskoga preporoda bio hrvatski velikaš, nego je i stvaranje nacionalne svijesti kod Hrvata u to doba – prema tvrđenju ponajuglednijih građanskih historičara – bilo poglavito djelo hrvatskoga visokoga plemstva.[56]

Ta građanska historiografija, javljajući se u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća (poslije ugušene naše buržoasko-demokratske revolucije), razvijala se pod jakim utjecajem još uvijek moćne feudalne klase, koju poražena revolucija nije mogla da uništi ni u Hrvatskoj, ni u Austriji i Mađarskoj. Plemstvo, naročito mađarsko, još je uvijek važan faktor u politici, dok su uloga i ugled slabe, potučene građanske klase u ovo doba sasvim beznačajni. Nalazeći se u prvom planu društvenoga i političkog života, plemstvo je zauzelo prvo mjesto i u našoj građanskoj historiografiji, koja, posvećujući najviše pažnje svjetovnim i crkvenim dostojanstvenicima, nije stigla da napiše povijest svoje vlastite klase. Naši historičari, često carski i kraljevski viši činovnici (koji u krajnjoj liniji zavise od Ugarske i od Austrije, jer ove vladaju nad Hrvatskom), naročito su prešućivali, pa i krivo prikazivali ono razdoblje, u kome je naše građanstvo igralo revolucionarnu, naprednu, u biti protufeudalnu, protumađarsku i protivaustrijsku ulogu. U tom pogledu veoma je značajno, da ni glavni predstavnik ove historiografije, Ferdo Šišić, nije uočio

[55] » ... pravi osnivač hrvatskoga narodnoga političkoga programa bijaše grof Janko Drašković izdavši krajem iste godine 1832 u Karlovcu prvi hrvatski, i to štokavskim dijalektom pisani politički spis s natpisom »Disertacija«, koji je od epohalne važnosti u historiji hrvatskoga političkog života. U njemu iznesene su prvi put na modernoj nacionalnoj osnovi političke ideje koje ostadoše potom hrvatskim narodnim idealom zapravo sve do oktobra 1918«. (Ferdo Šišić, *Hrvatski ilirizam. Njegova politička strana.* 27 knjiga Društva Svetoga Save. Beograd, 1921. str. 25).

[56] Šišić, govoreći o hrvatskom feudalnom saboru iz god. 1832. formulira tu tezu ovako: »Ovakav tečaj saborske rasprave pokazuje, da se mišljenje hrvatskoga plemstva poslije 1830 znatno promijenilo. Straha ujedared nestade, a zamijeni ga *narodna svijest*, ojačana ne toliko književnim istupom mlade generacije, već poglavito sudjelovanjem hrvatskoga visokoga plemstva«. (Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda od najstarijih dana do godine 1873.* Zagreb, 1916. Izdanje Matice Hrvatske. Str. 285).

jedno od najbitnijih obilježja ilirskog narodnog preporoda: činjenicu, da je idejni i politički nosilac ovoga pokreta bila nova progresivna građanska klasa Hrvatske.

Ne uočivši u ilirizmu prodor novog, pučkog, plebejskog društvenog elementa u javni i politički život Hrvatske, građanski historičari su, previđajući najbitniji, klasni karakter ilirskoga pokreta, čitavo to preporodno zbivanje tumačili *mladošću njegovih nosilaca*. Tako Šurmin daje ovu formulu za objašnjenje ilirskoga pokreta: »*Mladež* uzima knjigu u svoje ruke«,[57] a Smičiklas ovako govori u vezi s Kundekovom pjesmom »Reč jezika narodnoga ...«: »Očevidno je pjesnik među *mladeži* hrvatskom nalazio utjehe za ovu veliku mrtvačku nevolju, u kojoj se nalazila jadna tadanja *starija generacija* hrvatska ...«[58] Kod naših građanskih pisaca veoma je česta ovakva pojava, da se klasne razlike, klasne suprotnosti zataškavaju, prikrivaju tobožnjim sukobom između mladih i starih, što predstavlja jednu od glavnih negativnosti buržoaske analize historijskih događaja.

Nove, napredne ilirske ideje, polet u kulturnom i političkom životu ne javljaju se kao pothvat po godinama mladih pojedinaca, nego kao djelo nove, progresivne, revolucionarne društvene klase; isto tako ni kulturno-političko mrtvilo predilirskoga doba nije bilo izazvano time, što su tada javnim životom Hrvatske upravljali »starci«, nego time, što se monopol nad politikom nalazio u rukama stare, preživjele, feudalne *klase*, koja je, da bi održala svoj zastarjeli vladavinski sistem, ugušivala svako življe idejno-političko strujanje u društvu. A do razdvajanja mladih i starih dolazilo je samo zato, što je revolucionarna klasa svojom borbenošću, slobodoumnošću i naprednošću privlačila sebi omladinu, koja se u mnogo većem broju nalazila na strani pobornika novoga, nego na strani zaštitnika staroga poretka. Odvajanje mladih od starih, borba između njih javlja se kao popratna pojava dubljih, društveno-političkih sukobljavanja, tako da je sukob »mladih« i »starih« u ilirsko doba ustvari značio borbu između nove, *mlade*, građanske i *stare*, feudalne klase.

Do formiranja modernog nacionalnog pokreta došlo je i u Hrvatskoj s prodiranjem kapitalizma. Usprkos tome što su austrijski vladari i njihove svemoćne centralističke vlade vjekovima tretirali Hrvatsku kao svoju koloniju i vještački sprečavali da se u njoj razvije industrija i trgovina, – kapitalizam je ipak našao puta i načina da u toku 18 stoljeća prodre i u ovu našu zemlju. Pa iako se to prodiranje vršilo jednim sasvim uskim pojasom (iz Vojvodine, od Dunava, Savom do Siska, odatle Kupom do Karlovca, a odavde prvo »Karolinom«, a kasnije savršenom Lujzinskom cestom do Rijeke), – trgovina, koja je tuda prolazila, razvila se tako snažno, da je ubrzo dobila veliko međunarodno značenje. Uz tu toliko značajnu komunikacionu liniju, koja je Vojvodinu (tada, kao što

[57] Đuro Šurmin, *Hrvatski preporod*, Zagreb, 1903. I. str. 114. – Kurziv moj.
[58] *Rad*, 80, str. 41. – Kurziv moj.

smo vidjeli, ekonomski najrazvijeniju i najproduktivniju zemlju Ugarske) spajala preko Karlovca i Rijeke sa svjetskim tržištem, – počela su se stvarati za naše prilike veoma znatna trgovačka središta (Zemun, Sl. Brod, Sisak, Karlovac, Rijeka ...). U tim malobrojnim centrima dolazi do procvata obrta i trgovine, i u njima će se ubrzo razviti jedan bogat građanski stalež, koji će i kod nas postati glavnim osloncem našeg nacionalnog pokreta u feudalno doba.

Od svih tih mjesta Karlovac je sa stajališta daljeg nacionalnog razvitka bio najvažniji. Osim Rijeke on je potkraj osamnaestog i u prvoj polovici devetnaestog stoljeća ekonomski najrazvijeniji i najbogatiji hrvatski grad; tu se završavao riječni transport na ovom međunarodnom putu i otpočinjao prijevoz cestom; zbog toga se u Karlovcu pretovarivala, a dobrim dijelom i preprodavala sva ona roba, koja bi s jedne strane doplovila Savom i Kupom iz Vojvodine, Ugarske i Slavonije (pšenica, kukuruz, drvo, daske, duge, duhan, stoka, kože, med, vosak), a s druge strane bila dopremljena »Karolinom« i Lujzinskom cestom iz Rijeke (ulje, suha riba, kolonijalna roba i dr.).

Za nas je od osobitog značenja, što je ta trgovina povezivala među sobom velik broj južnoslovenskih zemalja: Vojvodinu a preko nje i Srbiju, Bosnu, – odakle se roba dopremala u Hrvatsku, u Karlovac, a otud se dalje izvozila u Istru i Sloveniju. Ti srpski, hrvatski, bosanski i slovenski trgovci, koji su se sastajali na čestim i velikim sajmovima karlovačkim, ti »Hrvaćani« iz Karlovca, koji su na vlastitim ladama putovali u Vojvodinu, Srbiju, Bosnu, da kupe, ili odlazili u Istru i Sloveniju, da prodaju svoju robu, – prvi su u ovo vrijeme počeli u svakidašnjem dodiru s ljudima iz najrazličitijih naših krajeva otkrivati stvarno postojanje jedinstva među našim narodima. Tim je trgovcima po prvi put zatrebao jedan isti jezik, kojim će se u trgovini saobraćati bez svih nesporazuma (koji su proizlazili iz provincijalizama); toj poletnoj trgovini najprije su ustrebali jedni zakoni (isti uvjeti trgovanja), pa jedne granice (jedan i isti, zajednički, tuđinskim granicama nepodijeljeni teritorij) – sa svima, s kojima se može trgovati. A može se trgovati sa svom južnoslovenskom braćom, koja se među sobom razumiju, od Istre i Slovenije do Makedonije, dokle god seže naš jezični teritorij. Ljudi, što vode tu uistinu južnoslovensku trgovinu, koja neprestano raste, po prvi put će ozbiljno i odlučno zaželjeti da sruše sve vještačke, nasilno podignute granice među našim narodima, koje čine glavnu smetnju trgovanju.

Oni o tim potrebama svoje trgovine i o preprekama, koje smetaju njenom daljem razvijanju, intenzivno razmišljaju i sve to osjećaju tako snažno, da o osnovnim južnoslovenskim težnjama za razvitkom trgovine (a te se težnje poklapaju tada s istinskim potrebama narodnim) pišu sadržajne, umne, izvrsno argumentirane rasprave, koje znače najbolje izlaganje glavnih naših nacionalnih problema u ovo doba. Njihovi interesi su isti s interesima naroda, jer se nalaze na liniji nacionalnog i društvenog progresa. Klasičan primjer predstavlja u tom pogledu knjiga žitarskog trgovca »Hrvaćanina Karlovčanina« Josipa Šipuša, pisana sre-

dinom devedesetih godina osamnaestog stoljeća.[59] Osjećajući teško »kuliko« nas »*ova dioba slabi*«, on je sav prožet težnjom, da naši narodi budu već jednom »*združiti i zjediniti*«. Obuhvaćajući sve naše narode, koji su nasilu raskomadani pod tri »vladanja« (pod tri tuđinske države), on našu snagu i jamstvo bolje budućnosti vidi u jedinstvu, u cjelini. Kao pravi izraz raspoloženja i shvaćanja feudalizmom potlačenog i nacionalno ugnjetenog našeg građanstva, – on je za radikalno, pa i revolucionarno uklanjanje postojećeg poretka, a sve njegovo djelo ispunjeno je samopouzdanjem nove revolucionarne klase, koja se u to doba nalazi u naponu razvoja i jačanja... (Važna je pri tom činjenica, da Šipuš nije značio osamljenu, izuzetnu pojavu: pored njega u ovom razdoblju (do 1849) ima i drugih trgovaca, koji su dobri publicisti, urednici listova, pisci gramatika, napredni političari, odlučni i izvrsni propagatori oslobođenja i ujedinjenja naših naroda.)

U kolikoj je mjeri prodiranje kapitalizma bilo povezano sa širenjem južnoslovenske misli i razvojem našeg nacionalnog pokreta i sa zbližavanjem naših naroda – lijepo se vidi na primjeru uvođenja modernog, kapitalističkog prometnog sredstva na našem teritoriju. Kad je početkom četrdesetih godina počela izgradnja prvog hrvatskog parobroda, osnovano je dioničarsko društvo, koje je okupilo i Hrvate i Srbe (i one iz Srbije); i ime parobroda »Sloga« trebalo je da manifestira nacionalno zbližavanje, dok je prvo njegovo putovanje iz Beča do Siska (1844, Dunavom i Savom) izazvalo burne manifestacije bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda; oduševljenje je bilo najveće, kada je »Sloga«, na čijoj palubi su se nalazili Hrvati, zaplovila kraj Beograda, koji je sav bio izišao na obalu, da pozdravi svoju hrvatsku braću. – Od samog početka svoje plovidbe između Zemuna i Siska ovaj parobrod je prenosio iz Beograda i rasturao po Hrvatskoj ilegalan organ naših iliraca »Branislav« (koji se zbog mađarsko-austrijske cenzure štampao u Beogradu), – a kasnije i drugu sličnu literaturu. Kanali kapitalističke trgovine postali su ujedno i kanali za propagandu ilirske, južnoslovenske nacionalne misli.

Tako je i kod nas kapitalizam krajem osamnaestog i u prvoj polovici devetnaestog stoljeća počeo da stapa naše narode u jednu veliku, zajedničku, jedinstvenu južnoslovensku naciju, a Karlovac će se u toku decenija od moćnog ekonomskog i bogatog trgovačkog centra razviti u snažno nacionalno-političko središte i postati glavnim nosiocem ilirskoga preporoda, koji je tada imao značenje općeg južnoslovenskog nacionalnog pokreta.

I drugo bitno obilježje ilirskog pokreta, njegov revolucionarno-južnoslovenski karakter – naša građanska historiografija isto tako nije pravilno shvatila ni ocijenila. Po njenom mišljenju, ilirci su samo na kulturnom planu, u pitanju zajedničkog jezika i književnosti zastupali južnoslovensko stajalište, zalažući se isključivo za jezično-književno jedinstvo

[59] Šipuš Josip Karlovčanin, *Temelji žitne trgovine*, 1796.

naših naroda, dok su u stvari politike stajali na usko hrvatskom, legalnom stanovištu održavanja postojećeg stanja, u kome su naši narodi bili politički i nacionalno podjarmljeni i rascjepkani na nekoliko država.

Ustvari su svi glavni nosioci ilirizma već i na osnovi svoje socijalne pripadnosti morali ići za rušenjem postojećih feudalnih država i za političko-nacionalnim oslobođenjem naših naroda. Uz trgovačku buržoaziju, koja je sačinjavala podlogu narodnoga preporoda, glavni nosilac ilirskoga pokreta bila je građanska inteligencija. Zbog nerazvijene industrije i zaostale poljoprivrede, zbog neprestanog propadanja manjih plemićkih posjednika, – sve veći broj i neplemića i propalih plemića spasavao se školovanjem, traženjem životne egzistencije izvan privrede, prelaženjem u intelektualno-činovničke profesije. Na taj način, regrutiran iz svih slojeva društva, broj đaka, broj intelektualaca različitih profesija, – ljudi, koji su upućeni da žive od javne službe, – u doba prije Četrdesetosme neprestano raste; među njima su sve mnogobrojniji činovnički kandidati, svršeni pravnici, filozofi, – koji ne mogu da se uposle. U doba nacionalnog buđenja sve veći broj tih intelektualaca bavi se i pisanjem.

Feudalne prepreke, koje su smetale ovim plebejcima da učestvuju u političkom životu, podjarmljenost tuđinskim, aristokratskim vladama, koje su na sve unosnije položaje postavljale ili strane feudalce (Mađare i Nijemce) ili domaće aristokrate, i koje su k tome onemogućavale egzistenciju svoj toj brojnoj hrvatskoj građanskoj inteligenciji vršeći nacionalno ugnjetavanje: primjenjujući strogu cenzuru, koja je sprečavala slobodan razvitak štampe i literature; postavljajući kao uvjet za stjecanje činovničkih mjesta i vršenje slobodnih intelektualnih profesija poznavanje mađarskog jezika – u vrijeme kada u Hrvatskoj gotovo nitko ne zna mađarski i kada je takav zahtjev zapravo značio isključivanje svih Hrvata i iz nižih javnih službi, – sve te okolnosti nužno su stvarale od građanskih intelektualaca borce za nacionalnu slobodu i nezavisnost i odlučne neprijatelje feudalnog društvenog uređenja. A uklanjanje feudalnog poretka i nacionalne potlačenosti zahtijevali su, kao što smo vidjeli, i osnovni, životni interesi nove građanske klase. Zato se pred sve pokretače i nosioce ilirskoga pokreta kao glavni cilj postavljalo rušenje feudalizma i izvojevanje nacionalnoga oslobođenja pod svaku cijenu, pa i revolucionarnom, oružanom borbom.

Nosiocima ilirskog pokreta je, nadalje, bilo od samog početka potpuno jasno, da se od podčinjenosti i od robovanja tako moćnim državama, kakve su bile Austrija, Mađarska i Turska, ni jedan južnoslovenski narod ne može osloboditi drukčije, nego zajedničkom borbom, udruženim nacionalnim snagama, – i da se, okruženi tim zemljama, naši narodi ni poslije oslobođenja ne će moći održati, ako ne budu ujedinjeni u jednoj slobodnoj, jakoj nacionalnoj državi. Da se taj osnovni postulat nacionalne egzistencije uoči i shvati, nije trebalo neke naročite dalekovidnosti, na to je drastično ukazivala sva dotadanja historija Južnih Slovena. Gledajući glavni uzrok porobljenosti naših naroda u njihovoj rascjepkanosti i podvojenosti, ilirci su od početka izvodili logičan zaključak, da

se ti narodi mogu osloboditi i održati kao slobodni jedino s pomoću svoga ujedinjenja. Borba protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja, težnja za sjedinjenjem svih razdvojenih dijelova i za stvaranjem jedne jedinstvene nacionalne države bila je glavno obilježje svih modernih nacionalnih pokreta (koji se javljaju na početku kapitalističke ere), pa u tom pogledu ni kod nas nije bilo drukčije.

Vidjeli smo, kako je već i samo prvotno prodiranje kapitalizma u naše krajeve spajalo naše narode, povezujući trgovce iz Vojvodine, Srbije, Bosne, Hrvatske i Slovenije. Isto su tako i idejni začeci ilirskoga pokreta zajednički, hrvatsko-srpski. Uz ideje Francuske revolucije i hrvatskih jozefinista (Vrhovac) i jakobinaca (Martinović), najveći utjecaj na formiranje narodnoga preporoda u Hrvatskoj izvršili su Dositej Obradović i Prvi i Drugi srpski ustanak. Prve poticaje za svoj preporoditeljski rad Gaj dobiva u Gracu, družeći se i sa Srbima, a Vjekoslav Babukić će se izgraditi u jednog od glavnih vođa ilirskoga pokreta učeći u srpskoj sredini u Segedinu. Glavna ekonomska i politička podloga ilirizma, karlovačka trgovačka buržoazija, također je i hrvatskog i srpskog porijekla. I sredstva, kojima se ostvaruje ilirska politika, sa svoje strane djeluju isto tako spajajući (tiskara u kojoj se štampa ilegalni list »Branislav« i neke ponajglavnije ilirske brošure – nalazi se u Beogradu; prvi parobrod, koji prevozi i raspačava ovu literaturu, »Sloga«, i sam je zajedničko djelo Hrvata i Srba). Najveća uzdanica iliraca, naoružani puk u Krajini, graničarska narodna vojska »koja jedina naše ideje, prije ili poslije, realizirati može« (Kukuljević), podjednako je i srpska i hrvatska.

Sve te okolnosti dale su ilirskom pokretu od početka izričito južnoslovenski sadržaj. Već i samim početnim fiksiranjem ilirskoga teritorija bile su obuhvaćene sve južnoslovenske zemlje: Kranjska, Koruška, Štajerska, Istra, Gorica, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Crna Gora, Srbija, Vojvodina, Makedonija.[60] (Većina iliraca je osim toga i Bugarsku ubrajala u južnoslovenske zemlje). Ilirske veze s Vojvodinom, Srbijom, Bosnom, Slovenijom bivale su sve življe; kontakt se uspostavlja i sa Crnom Gorom. Osnovna teza iliraca dobila je svoj klasičan izraz u ovoj paroli Gajevih Novina: »naša narodnost, ako ilirska ne bude, mora propasti«. (Ilirski značilo je u to doba isto što i južnoslovenski.)

Da je ilirizam tom svom najbitnijem, južnoslovenskom karakteru ostao vjeran do kraja, o tome uz ilirsku beletristiku, uz pisma i dnev-

[60] Gaj 1839 u *Kurze Abhandlungen über den literarischen Gebrauch der Benennung »Illyrier« und »Illyrisch«* piše: »Najučeniji domaći i strani pisci starih i novih vremena običavali su kako u svojim etno- i geografskim tako i u historičkim i filološkim djelima slavenska naselja Kranjske, Koruške, Istre, Donje Štajerske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Bugarske, u naročitom etnografskom značenju nazivati jednim imenom Ilir, a isto tako i njihov iz mnogih varijeteta složeni slavenski temeljni jezik obuhvatati zajedničkim imenom (communi termino): ilirski«. (Prijevod F. Fanceva u članku *Ilirstvo u hrvatskom preporodu*, Ljetopis Jugoslavenske Akademije, svezak 49 za godinu 1935/36. str. 152). – O tome, koje je sve zemlje obuhvaćao Gaj ilirskim imenom, vidi i F. Šišić, Hrvatski ilirizam ... str. 27.

nike ilirskih vođa, svjedoče i ove manifestacije u posljednjoj, ponajvažnijoj, revolucionarnoj fazi pokreta. U hrvatskom saboru iz godine 1848, u kome su po prvi put i predstavnici naroda došli do riječi, problem južnoslovenskog jedinstva postavljao se sa strane hrvatskih, srpskih i slovenačkih govornika ovako: »Mi vidimo, da pojedine šibe veoma se lako potrgati dadu, metla pako brezova ne da, tako i ja sam uvjeren da nam je od velike potrebe sloga s našom braćom Srbima, da nas pojedine krvni dušman ne bi potrgao i utamanio – toga radi dužnost je naša njima kao braći na susret se potruditi, njihove želje za naše poprimiti ... jer samo tim načinom moći ćemo postići našu sreću i budućnost, koja nas čeka, ako ju budemo hotjeli« (Nemčić, Hrvat). – »Srbi su upoznali da jezik, a ne vjerozakon čini narode, oni su upoznali zvanje (misiju) Južnog slavjanstva ... Izrekli su oni neraskidivi savez s braćom Hrvatima na temelju savršene jednakosti ... Mi smo se svi složili u načelu tome da smo svi, toli Srbi i Hrvati, koli Bošnjaci i Hercegovci, jednokrvna i rođena braća, a za specijalitete lako ćemo se nagoditi. *To je dakle životno naše pitanje* ... nami je sloga potrebita i nuždan savez najuži ... Vrijeme je danas, gdje se sve česti i uda k svome tijelu moradu povratiti i u jedno se š njime združiti ... Ovim što smo mi do sada učinili (misli se na državno ujedinjenje samo vojvođanskih Srba i Hrvata, napomena V. B.), nije zadovoljeno narodu, koji broji 10 miliona, niti će itko koji razumije novi duh ovoga vremena, smatrati ovo što sada radimo, kao cilj konačni jednoga naroda, koji se mora prostirati od Jadranskoga do Crnoga mora. Svi smo mi jedan narod bez razlike vjeroispovijedanja, svi smo uda jednog tijela i sinovi jedne majke; ista naša braća turske vjere naša su braća po krvi, pak će biti i po ljubavi i savezu. Ja se to ufam od duha vremena, kojega je neodoljiva sila i kome se ništa oprijeti ne može« (Mojsije Georgijević, Srbin). – A slovenački izaslanik, Kočevar, u tom istom četrdesetosmaškom hrvatskom saboru govori ovako: »moć koja nas k vama vuče, moć je neodoljiva« i izražava želju slovenačkog naroda, da se sjedini s Hrvatskom, koja je »potpor jugoslavjanstva«, i »bez koje ni Slovenija ne ima opstanka, ne ima budućnosti«.[61]

A i u prvoj slobodnoj narodnoj štampi (poslije ukinute austrijsko-mađarske cenzure) godine 1848/49 pisalo se je o jedinstvu naših naroda na potpuno isti način: »To je neosporiva istina, da pokraj Dunava, Save, Drave, Tise, Drine, Bosne, Morave naš srpski i hrvatski narod od mnogih vjekova živi i obitava. On se prostire preko Srbije, Bosne, Hrvatske, Slavonije, Srema, Banata, Bačke, Baranje, Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, Gornje Albanije i Ilirije, i zauzima prostor od 6.000 četverougoljnih milja ... Zato bi mi sami protiv sebe griješili, isto tako i bogu bi sagriješili, i samu narav ili prirodu bi vrijeđali, a našim potomcima bi najveću nepravdu učinili, kad bismo ovo veliko i prekrasno cijelo, ovo od boga stvoreno ustrojno tijelo (organismus) sami bezdušno dijelili, cijepali i raskomadali, i tako kvariti pomagali ...«

[61] Vidi moje *Društvene i političke borbe* ..., str. 210–216 – i Gajeve *Novine*, brojeve za lipanj i srpanj 1848.

»Mi bi učinili bezbožno izdajstvo prema našem narodu i prema cijelom rodu čovječanskom, kad ne bi sve što god možemo činili i k tomu prinijeli, da sav naš narod ... jedno jedino veliko cvjetajuće i sretno cijelo, jedno zaista nerazdjelivo tijelo bude!«

»A k ovom velikom djelu možete vi, predraga braćo naša graničari, koji ste pod oružjem odrasli, i za boj gotovi, najviše i najvažnije prinijeti, vi možete najvećma udjejstvovanje naših želja potpomoći, i tako našu i vašu sreću osnovati i osigurati«.[62]

»Ispovijedamo, da su Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Vojvodina Srpska, zemlje posestrime i nerazdružive; nerazdruživost ova da je na božanskim zakonima prirode osnovana.

Ispovijedamo, da je trojedna kraljevina (Hrvatska) duhom vijeka i potrebom političnom na sjedinjenje s ostalim granama naroda jugoslavenskoga gonjena ...«[63]

»O moj narode, krvava ti je sadašnjost tvoja ... No u ovoj borbi ... jednu imaš i to vele slatku (utjehu): da si medju sobom raspre ukinuo, vjerozakonske mržnje od sebe daleko odbacio i u jedno tijelo se spojio, složio, i na to čvrstom voljom sklonio – da s braćom tvojom jednokrvnom ili ostaneš ili propadneš ...«[64]

»... Kuda god idjaše naša prednja straža, poznati je bilo, jer sve bijaše ushićeno i uzbunjeno, osobito prosti štajerski seljaci, koji kažu, da će za nami i svedjer s nami ...« »s Hrvatskom, u kojoj su svi slobodni« (Iz izvještaja o putu hrvatskog odbora kroz Sloveniju u Beč, pisanog 28. ožujka 1848.).[65]

»Mila braćo Istrijanci! Srca su nam junačka od mila poigrala kad smo mi iz vaše protestacije od 14. prosinca (1848, napom. V. B.) razumjeli, kako se vi, mila braćo, muževnom odvažnošću tudjinstva otresate, kako se vi kao vjerni sinovi slavjanske majke sjećate milog roda svoga i junačke kolijevke svoje.

Zato mila braćo, pozdravljamo vas iz pobratinske zemlje ove, nekadašnje i ako bog da i buduće domovine vaše. Pozdravljamo vas i širimo iz daleka ruke naše, da vas zagrlimo kao jednorodnu i ljubljenu braću svoju, blagosivljajući zemlju onu, koja vas je kao neporušiva stijena u sred mora sinjeg, pokraj toli nenavidnog tudjinstva, tako duhom i tijelom zdrave sačuvala na diku opće jugoslavjanske domovine vaše. Iz Zagreba grada 22. prosinca 1848.«[66]

»Ako mi tečaj prošastog našeg sabora strogom ispitu podvrgnemo, to ćemo viditi, da je najznamenitiji moment njegov onaj, kad je narod naš hrvatski priznao zahtijevanja naroda srpskog za svoja. Zaključkom ovim

[62] Iz brošure *Opomena i poziv srpskoga i hrvatskog naroda k svojim sinovima Graničarima, svim uobšte, a naročito onima, koji u Italiji vojuju, od nekoi ljubitelja slobode.* Augusta mjeseca 1848.

[63] *Saborske Novine*, br. 1, od 6. lipnja 1848., str. 2.

[64] *Prijatelj puka*, br. 1, od 9. kolovoza 1848., str. 4-5.

[65] *Novine dalm. hrv. slavonske*, br. 31, od 6. travnja 1848., str. 121.

[66] *Slavenski Jug*. Br. 63, od 30. prosinca 1848., str. 250

položen je temelj budućem savezu naroda hrvatsko-srpskog. izražena je krepka i odvažna volja utemeljenja slavenstva južnog, i započeto je djelo u historiji čovječanstva znamenito i važno.

Od sklopljenog saveza dviju ovih naroda počimlje nova aera u historiji Slavena podunavskih, počimlje djelateljnost i činost narodna na polju historičnom. ... jer osim toga što je ideja uzajemnosti slavenske i bratinske ljubavi i kod prostog naroda pristup našla, spasonosan, da, rješiteljan bio je taj savez i što se našeg duševnog i materijalnog opstanka tiče.

Narod hrvatsko-srpski počimlje imati opet jednu historiju, počimlje stupati na pozorište svijeta kao jedan narod, i tako realizirati ideju sveslavensku.

Ako dakle želimo, da ovaj za nas spasonosni i za opstanak naš rješiteljni savez postojan bude, to nam prvi i glavni posao biti mora: raditi o tom, da u sporazumljenju sa Srbima, a i sa braćom Slovencima, koje i geografički položaj i narodni interesi na združenje s nami sile, osnovu načina saveza jugoslavenskog izradimo i uvjete opredijelimo ...«[67]

»Samo je u jedinstvu sila i krepost. Svaki narod je dužan sve svoje sile u jedno zbirati i sastavljati, i koji to danom prilikom propusti, taj je pogriješio protiv najvećeg naravnog zakona, zakona životnog obdržanja.«[68]

»... naše – kao Jugoslavena – jesu granice ondje, gdje našega naroda nestaje. Naša je svrha složenje, t. j. sjedinjenje sviju južnih Slavena – a ne cjepkanje i razvrgivanje.«[69]

Za historijski razvoj našeg nacionalnog pitanja od osobite je važnosti, da li je Ilirski pokret – uz svoju neospornu južnoslovensku ideologiju – i po svojim djelima (po svojoj političkoj praksi) značio pripremanje i izvođenje naše buržoasko demokratske revolucije, koja je (u danim uvjetima) jedina mogla pravilno (pozitivno, progresivno) da riješi nacionalno pitanje, i kojoj je, pored rušenja feudalizma, glavni zadatak bio da revolucionarnim putem, oružanom borbom ostvari oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda? Da li se je, dakle, u to ilirsko doba paralelno s iznošenjem južnoslovenskih ideja radilo i na njihovom istinskom, političkom, revolucionarnom ostvarenju, i s kakvim uspjehom?

Ovo važno pitanje ostalo je sve dosad neraščišćeno prije svega zato, što je građanska historiografija prikazujući ilirski pokret ili prelazila preko njegovog revolucionarnog južnoslovenskog karaktera ili ga je čak i negirala. Javljajući se u vrijeme, kada je hrvatska građanska klasa već bila prestala da bude revolucionarna, ta historiografija nije imala interesa ni smisla da proučavajući ilirski pokret obrati bilo kakvu pažnju njegovoj revolucionarnosti, a kamoli da tu revolucionarnost ističe.

S druge strane, ta je historiografija zanijekala svako revolucionarno značenje ovoga pokreta, jer je krivo, doslovno shvatila ilirske štampane

[67] *Slavenski Jug*, br. 46, od 19. studenoga 1848. Uvodnik.
[68] *Slavenski Jug*, br. 184 od 7. studenog 1849. Uvodnik.
[69] Isto, broj od 26. studenog 1849., uvodnik i str. 491–492.

izvore (naročito ilirsku političku prozu: novinske članke, deklarativne, programatske brošure i sl.), publicirane prije revolucionarne godine 1848/49 (kada je u Hrvatskoj po prvi put izvojevana sloboda štampe), – gubeći iz vida stvarne prilike, u kojima su ti napisi bili objavljeni. Sve te stvari bile su štampane u vrlo teškim uvjetima, pod dvostrukom, austrijskom i mađarskom cenzurom, i uz neprestane denuncijacije sa strane mađarskih vlasti, mađarske štampe i mađarskih plemićkih političara, kako ilirski pokret svom svojom aktivnošću ide isključivo za tim, da revolucionarnim putem sruši postojeći feudalni društveni poredak, Habsburšku dinastiju i austrijsku i ugarsku državu.[70] Da se obrane od ovakvih optužba, da omoguće dalje izlaženje svojih novina i egzistiranje svoga pokreta, nosioci ilirskoga preporoda davali su brojne izjave lojalnosti i prema dinastiji i prema Austriji, tvrdeći kako oni idu samo za kulturnim, književnim, jezičnim jedinstvom južnoslovenskih naroda, a ne i za njihovim političko-nacionalnim ujedinjenjem (koje bez oslobođenja Južnih Slovena od Austrije, bez rušenja austrijske države dakle: – nije bilo moguće). Ilirci su prema tome svojim *izjavama* o isključivo literarnom značenju svoga pokreta i o tome, kako taj pokret nema protivaustrijske ciljeve – u stvari prikrivali svoj istinski, politički *rad* na rušenju Austrije, na stvarnom, političko-nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda. Takve »komplimente iz politike« (takve lažne izjave tobožnje odanosti prema caru) nalazimo čak i u nekim ilirskim pjesmama (koje je inače cenzura mnogo blaže tretirala nego prozne sastavke) – jer bez takvih izjava ne bi mogle biti štampane ni brojne borbene, pa i revolucionarne ilirske »budnice«.

A građanski historičari su ono, što je bilo štampano zato, da prikrije stvaran sadržaj i pravi karakter ilirske djelatnosti (ono, što je trebalo da zavara austrijsku policiju i cenzuru) – uzeli za istinsko obilježje ilirskoga pokreta.

U našoj građanskoj historiografiji (pa i historiji književnosti) do krive ocjene ilirskoga pokreta došlo je uglavnom još i iz ovih razloga:

a) Građanski pisci shvaćali su i prikazivali ilirski pokret nehistorijski, necjelovito, ne obuhvaćajući ga u čitavom njegovom razvoju. Kao početak ilirizma oni su ponajčešće smatrali pojavu Gajevih Novina (godinu 1835), ili izlaženje Draškovićeve Disertacije (1832), – a kao kraj uzimana je ili godina 1843 (kada je zabranjena upotreba ilirskoga imena)

[70] Godine 1843. je jedan od mađaronskih vođa (kasnije nagodbenjački ban) barun Levin Rauch, u zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu ovako optuživao ilirce: »*Ja ću dokazati, da Iliri nose crvene opanke i crvene revolucionarne kape zato, da se za slučaj bune između sebe poznadu i ne pokolju. Dokazat ću, da su Iliri noću blagosiljali tudju zastavu i da su se noću pod vedrim nebom golim sabljama u ruci zaklinjali i sklapali zavjeru. Ja ću pokazati kakvu književnost čini u »Ilirskim Novinama« onaj Gaj... Dokazat ću, kakove neobuzdanosti, i kakove nauke usađuje on u srca školske mladeži i klerika... Dokazat ću, da Iliri... hoće* da se otkinu od Ugarske i kako u vezi sa drugim slovenskim narodima misle osnovati veliko ilirsko carstvo«. (Vidi Šišić, navedeno djelo, str. 33–34) – Ovakvim i sličnim protuilirskim optužbama vrvjeli su tada mađarski listovi i brujale mađarske županijske skupštine. (Isporedi moju navedenu knjigu, *Društvene i političke borbe ...).*

ili, u najboljem slučaju, godina 1847, posljednja godina prije izbijanja četrdesetosmaške revolucije dakle. Na osnovi toga ti su pisci za podlogu svojih razmatranja uzimali uglavnom onu štampanu izvornu građu, koja je nastala u razdoblju od 1835 do 1847 (ono, što su nosioci ilirskoga pokreta objavili u to doba).

Prave idejne začetke ilirizma iz kraja osamnaestog i početka devetnaestog stoljeća (hrvatski i srpski jozefinisti, Francuska revolucija, hrvatsko-ugarski sabor 1790/91, Martinovićevi jakobinci, Prvi i Drugi srpski ustanak) i, – što je važnije – glavnu, završnu fazu ilirskoga pokreta (koja ujedno znači i njegovu kulminaciju): *revoluciju iz godine 1848/49* – raniji historici uglavnom nisu uzimali u obzir kao sastavne, organske dijelove ilirskoga narodnog preporoda.

A za pravilnu ocjenu ilirskog preporoda, njegovih istinskih ciljeva i postupaka prijeko je potrebno poznavati sve manifestacije toga pokreta u svima njegovim razvojnim etapama, naročito pak ilirsku djelatnost u doba Četrdesetosme. Revolucija je godine 1848 oslobodila sve one društvene i nacionalno-političke snage, koje su dotle bile prigušene dvostrukom tuđinskom (austrijskom i mađarskom) feudalnom vladavinom nad Hrvatskom. Sve ono, što se tu decenijima u hrvatskom i srpskom narodu mislilo, željelo i snovalo, provalilo je sada nezaustavljivo: politička shvaćanja, nacionalne i socijalne težnje nesmetano su izbile na površinu i zadobile jasan, određen izraz. U tom dvogodišnjem revolucionarnom zamahu, koji je srušio sve cenzure i sve prepreke staroga poretka i tuđinskog ugnjetavanja – pučki nosioci ilirskoga pokreta došli su i u hrvatskom saboru, i u štampi, i u javnom životu prvi put slobodno do riječi i zauzeli otvoreno stanovište prema svim glavnim političkim, nacionalnim i socijalnim problemima: prema Austriji i prema Mađarskoj, prema narodnoj nezavisnosti i podčinjenosti tuđinu, prema ujedinjenju južnoslovenskih naroda, prema feudalizmu i demokratskoj revoluciji. Otuda je i za ideologiju i za političku praksu ilirskoga pokreta od najveće važnosti ono, što je sa strane toga pokreta rečeno i učinjeno od proljeća 1848 do kraja 1849 godine.

Tko revolucionarnu godinu 1848 i 1849 isključi iz ilirskoga pokreta, tko hrvatsku četrdesetosmašku revoluciju ne tretira kao njegov organski sastavni dio, taj ne može doći do pravilnog razumijevanja ilirskoga zbivanja. Građanska ocjena ilirskoga preporoda je prema tome već i zato nepotpuna i netočna, jer tu ponajglavniju, završnu njegovu fazu nije obuhvatila.[71]

b) Ali proučavajući i ovaj krnji dio pokreta građanski historici nisu uzeli u obzir svu izvornu građu, koja se odnosi ma samo i na to razdoblje od 1835–1847, nego su se ograničili uglavnom na izvore, koji su u to vrijeme štampani. Pisanoj izvornoj građi, onome, što nije bilo namijenjeno da se tada objavi (dnevnici, pisma, intimne, povjerljive zabilješke), nije posvećena dovoljna pažnja. Na taj način je u građanskim

[71] Značajno je pri tom, da građanska historiografija revoluciju iz godine 1848 nije ni odvojeno, izvan ilirskoga pokreta obradila temeljito i točno.

prikazima ovoga pokreta često zapostavljana ponajvrednija građa, ono, što se nalazilo izvan domašaja protunarodne cenzure, što između 1835 i 1847 nije bilo, pa nije ni moglo biti štampano, – sva ona svjedočanstva dakle, koja svojom iskrenošću, otvorenošću i istinitošću daleko nadmašuju štampane dokumente.

c) Naši građanski historičari, koji sami nisu nikad sudjelovali u nezakonitom, revolucionarnom političkom radu, nisu mogli shvatiti, kako je glavna, najefikasnija i najznatnija djelatnost ilirskoga pokreta bila manje više ilegalna. Tu ilegalnost (koja je pod cenzorsko-policajnim uvjetima austro-mađarske vladavine nad Hrvatskom bila neminovna) kao jednu od najbitnijih karakteristika ilirskoga pokreta, ranija historiografija donoseći svoju ocjenu ilirizma sasvim je gubila iz vida. A baš ta njegova osobina pruža nam pravi ključ za razumijevanje istinskog karaktera ovoga pokreta.

Ako se sve to ima na umu, onda se na osnovi pravilne, historijske ocjene izvorâ mogu ustanoviti ova bitna obilježja ilirskoga preporoda:

1.

Kao što svaki politički pokret, koji ima za cilj revolucionarno rušenje postojećeg državnoga uređenja i koji radi na pripremanju nasilne promjene vladajućeg poretka, – mora (u doba prije otvorenog izbijanja revolucije) svoju aktivnost da razvija ilegalno, izvan domašaja neprijateljske državne vlasti, njene policije i njene cenzure, – tako je i ilirski pokret u razdoblju prije 1848 bio prinuđen da propagiranje svojih glavnih ideja i ciljeva vrši izvan okvira zakonom dopuštene propagande, izvan legalne štampe; isto tako on je morao ilegalno da priprema i organizira i onu borbu, koja je imala da ostvari oslobođenje naših naroda od Austrije i njihovo ujedinjenje u nezavisnu, slobodnu južnoslovensku državu. Otuda je za procjenu ideološke i praktično-političke djelatnosti ovakvog pokreta daleko važnije ono, što su nosioci tog pokreta govorili i radili na takozvanom podzemnom, ilegalnom planu, od onoga, što je u zakonitim listovima i knjigama moglo da bude štampano, tek pošto prođe kroz bezobzirnu cenzuru i predcenzuru.

Među takvim necenzuriranim dokumentima o ilirskoj djelatnosti ponajvažnija je bila usmena agitacija. Tu na prvo mjesto dolazi ona usmena propaganda, što ju je vršio sam Ljudevit Gaj. O tome, kakav je bio sadržaj i karakter te Gajeve agitacije, sačuvalo nam se ovo dragocjeno svjedočanstvo Antuna Mažuranića: »Vidio sam po sto puta, da su dolazili ljudi do njega malodušni, ljudi njegovi protivnici. Ja sam radio u prednjoj sobi, a oni bi izlazili od njega obasjana lica, opčarani i oduševljeni njegovi pristaše. On je mnogo puta pred menom govorio ovakovim deputacijama, *kojih je svaki dan po desetak bilo*, pak je mnogo puta, da raspiri ili raspirenu uzdrži vatru, raskrivao nade za našu narodnu stvar, u koje nije ni sam vjerovao, ali je dobro bilo za našu narodnu stvar, da svijet ne izgubi vjeru u Gaja i u našu dobru narodnu

stvar. Ja sam se čudio tomu, a on mi kaza: »Ne čudite se tomu, ja moram tako govoriti«. »Gaj nije pisao, i ono malo što je pisao, nije znamenito. Što je napisano u Novinama i u Danici, to smo mi uradili. Ali što je vani po zemlji, što je dalje u Slavoniji, Bosni, Dalmaciji, da se je tamo raspirila sveta narodna vatra, to je najviše njegovo djelo«.[72]

Da je Gaj u toj svojoj usmenoj agitaciji propagirao prevratničke ideje, rješenje našeg nacionalnog pitanja putem »*političkog preobražaja*«, putem revolucije – o tome nam se sačuvalo još jedno svjedočanstvo, što ga je dala Gaju protivna grupa literata, okupljenih oko »Kola«, koji su se u jednom trenutku (godine 1842) pobojali, da će Gajeva oštra, revolucionarna, politička, usmeno, ilegalno vođena propaganda dovesti do opće zabrane ilirskoga pokreta, do onemogućavanja svake, pa i književne njegove djelatnosti. Evo kako je o tome pisao Lj. Vukotinović (koji tada još pripada ovoj grupi), misleći pod *krivim profetom* na Gaja: »Naše stoljetje dosti nas je učilo, da se *politička preobraženja* tako lako ne dogadjaju ... Ništa to nije, nego sjeme od nesloge, koje *krivi profete* siju, da privatnim svojim koristimi, ili opakim mnjenjam ugadjaju. *Krive profete* ne treba slušati ...[72a]

Uz Gajevu od osobite je važnosti usmena propaganda i ostalih ilirskih agitatora, koji su radili u svim krajevima Hrvatske, a naročito u Vojnoj Granici. Šta su sve ti ilirci govorili, kakav je bio doslovan sadržaj njihove agitacije u pojedinim krajevima, mi o tome danas nemamo neposrednih podataka baš zato, što se ta propaganda vodila usmeno, ali o karakteru čitavog tog rada sačuvali su se brojni i veoma značajni posredni dokazi, kakvi su, na primjer, ovi: kada je u ožujku 1848 ukinuta cenzura, i kada su različiti krajevi Hrvatske, a naročito dotle politički potpuno nijema Vojna Granica, mogli slobodno da progovore, onda se je prije svega u *Narodnim zahtijevanjima*, i graničarskim i onim iz civilne Hrvatske, pokazalo, da su ideje o oslobođenju od Austrije, o ujedinjenju južnoslovenskih naroda, o ukidanju feudalizma, o demokratskoj revoluciji – bile duboko prodrle u hrvatski i u srpski narod, – a to su bile glavne ilirske ideje. Držanje naroda na četrdesetosmaškim izborima, stav njegovih zastupnika u saboru, napisi u slobodnoj štampi isto su tako u mnogome predstavljali rezultat ilirske revolucionarno-oslobodilačke agitacije u decenijima prije revolucije.

U područje ilegalne usmene propagande ide i rad ilirskih emisara u južnoslovenske zemlje izvan Hrvatske (u Srbiju, Bosnu, Sloveniju, Vojvodinu, Crnu Goru), boravak u pojedinim od tih zemalja Ljudevita Gaja, Herkalovića, Čavlovića, Matije Bana i drugih.

Neka vrsta usmene propagande (koja nije potpadala pod cenzuru) bilo je i *pjevanje* borbenih, revolucionarnih ilirskih pjesama, očišćenih svih lojalnih primjesa, koje su nekima od ovih pjesama bile dodavane samo zato, da bi mogle biti štampane u Gajevim legalnim *Novinama* i u *Danici*.

[72] Navedeno kod Smičiklasa, *Rad* LXXX, str. 52–53.
[72a] »Kolo«, god. 1842, knjiga II, str. 112.

Dio ove protuzakonite ilirske djelatnosti čini i ilegalni list »*Branislav*«, koji je 1844/45 štampan u Beogradu i tajno raspačavan po svim krajevima Hrvatske.

Veliku dokumentarnu vrijednost za poglede pojedinih nosilaca ilirskoga pokreta ima i već pomenuta neštampana izvorna građa (dnevnici, pisma i sl.).

2.

Dokumenti, koji su nam se sačuvali sa područja zakonite političke djelatnosti iliraca (njihova politička proza, članci štampani u Gajevim Novinama i druge legalne publikacije) gube znatno od svoje vrijednosti već samim tim, što se je (kako smo vidjeli) glavna nacionalno-politička, revolucionarno-oslobodilačka ilirska aktivnost odvijala ilegalno, usmeno, izvan okvira zakonite štampe, koju je neprijateljska državna vlast kontrolirala i plijenila.

Za procjenu dokumentarne vrijednosti legalnih ilirskih političkih spisa od osobite su važnosti još i ovi momenti. Prije svega pravi ciljevi pretežno ilegalnog pokreta nikad se ne iznose otvoreno u njegovoj zakonitoj štampi. Naprotiv, ta legalna štampa (kao i sva ostala legalna aktivnost) služi ponajčešće za to, da se prikriju prave namjere. Veoma je česta pojava, da polulegalan pokret svoj istinski političko-revolucionarni rad, koji se vrši ilegalno, nastoji da zaštiti od policije i drugih organa državne vlasti davanjem izjava putem svoje legalne štampe, kako se on uopće ne bavi politikom, nego književnošću, kulturnim, umjetničkim problemima. A osim toga u policajnim državama (kakvo je bilo Austrijsko carstvo u ilirsko doba), pod strahovitim pritiskom cenzure i progonom svake opozicione političke djelatnosti, – u legalnoj štampi se i ne može vršiti propaganda revolucionarno-oslobodilačkih političkih ideja drukčije, nego da se te političke ideje uviju u nepolitičku, beletrističku, kulturno umjetničku, jezičnu, ili bilo kakvu drugu bezopasnu formu.[73] Tako je i ilirski pokret u decenijima prije revolucije uspijevao da zavara Metternichovu policiju i austrijsko-mađarsku cenzuru na taj način, što je u legalnoj štampi svoju agitaciju za stvarno, političko, revolucionarno ujedinjenje južno-slovenskih naroda prikrivao

[73] Treba samo podsjetiti na to, kako je u doba šestojanuarske monarhofašističke diktature gotovo sva legalna štampa radničkog pokreta morala da bude obavijena ovakvom književnom opnom; to se jasno vidi već i po samim naslovima tadašnjih komunističkih i lijevih časopisa: »Literatura«, »Kultura«, »Umjetnost i kritika«, »Mlada kultura«, »Književnost« i t. d. i t. d. I svi su se ti časopisi tobože bavili književnim, kulturno umjetničkim problemima, i donosili beletrističke priloge, literarno umjetničke kritike. Svi suradnici (pa i čisto politički ljudi) su u tim listovima pisali književne kritike, neki čak i beletrističku prozu, – a sve samo zato, jer se na drugi način u ovakvim legalnim organima propaganda komunističkih ideja nije mogla vršiti, a pokazalo se je, da je najuspješnije mogla da se prevari cenzura tako, ako su se ovakve ideje oblačile u književno umjetničko ruho.

izjavama, kako se tu zapravo ne radi ni o čem drugom, nego samo o jezičnom, književnom, kulturnom, a ne i političkom ujedinjavanju Južnih Slovena. Jedan od glavnih vođa ilirskoga pokreta, Dragutin Rakovac, u svojoj knjižici *Mali katekizam za velike ljude* godine 1842 tvrdi, kako ilirci žele »duševno sjedinjenje jugozapadnih Slavena« samo »po jeziku i literaturi«. U »Kolu« Lj. Vukotinović iste godine piše: »Sad sam (kako sudim) ... dokazao, da ilirisma u političkom smislu ne ima ... Prelazim sada na ilirisam onaj, koi zaista obstoji, i to je ilirisam u rodoslovnom i *slovničkom* (literarnom) smislu ... Ilirisam slovnički je život naš duševni. On ima za sverhu da literaturu podigne, k tomu je naravno potreban dobar, lep i izobraženosti shodan jezik ...« I Bogoslav Šulek u svojoj brošuri *Šta namjeravaju Iliri* ističe: »Namjera ilirskih domorodaca jest ta ... da se njihov narod sredstvom jednoga općenitoga, t. j. ilirskoga jezika izobrazi, te po tom jak, bogat i pametan postane« (str. 133). Takvih izjava i tvrdnja ima i u drugim legalnim ilirskim publikacijama. Ali paralelno vođena usmena agitacija znala se je pobrinuti o tome, da čitaoci to samo jezično, samo književno i isključivo kulturno južnoslovensko ujedinjenje pravilno shvate. (Tadašnja čitalačka publika je uostalom mnogo inteligentnije razumijevala ovakvo, radi protunarodne cenzure uvijeno, kamuflirano pisanje, nego što je to bio slučaj sa kasnijim učenim građanskim historičarima, koji su te tekstove doslovno shvaćali).

Isto tako treba razumjeti i one brojne izjave lojalnosti prema Austriji i dinastiji, i tvrdnje kako ilirski pokret na političkom planu nije južnoslovenski, nego hrvatski, da stoji na zakonitom tlu postojećega stanja, u kome se Hrvatska nalazi u sklopu Austrije i Ugarske, i sl.[74] Sve te izjave štampane su uglavnom početkom četrdesetih godina prošloga stoljeća, kada su mađarski nasrtaji i denuncijacije protiv ilirskog pokreta postigli svoju kulminaciju, i kada se je mislilo, da će ovakve tvrdnje o lojalnosti i zakonitosti spasiti dalje legalno egzistiranje pokreta. Organizatorima i nosiocima ilirskoga preporoda bilo je naročito stalo do toga, da se održi legalna djelatnost pokreta, jer je ona preko Gajevih Novina, preko redakcije, uredničkih prostorija, adresa, veza sa suradnicima, pretplatnicima i čitačima, omogućavala povezivanje ilira sa širokim krugovima našega društva, tu su mogli da se održavaju sastanci, dogovori, da se vrši usmena agitacija, da se uspješno obavlja ilegalan, revolucionarno-politički rad na pripremanju oslobođenja i ujedinjenja.

[74] Nastojanja ilira idu »*na zakonom shodno* podignuće, ublaženje ili preporodjenje naroda našega« (Rakovac, *Mali katekizam ...*) – »Nismo li mi svimi našimi čini pokazali, da smo kralju verni? Nismo li uvek govorili i pisali, da su zakoni naš vodja? Nismo li govorili i pisali, da smo za konštituciju (ustav, napomena V. B.) našu?« ... »Sad sam (kako sudim) svetu, ili bolje reći, *protivnikom našim* dokazao, da ilirisma u političkom smislu ne ima, – naproti, da je kroatisam naš život politički .... Pustimo kroatisam za politiku, a ostanimo u literaturi kod ilirisma ...« (Lj. Vukotinović, *Kolo* god. 1842, str. 109–112 i 115).

3.

Pod kakvim su teškim prilikama radili i pisali nosioci ilirskoga pokreta sredinom tridesetih godina, lijepo se vidi iz jednog Gajevog pisma Stanku Vrazu od 3 aprila 1834 iz Krapine, gdje javlja, da mu je bečki dvor (kako čuje) »teda negda« dopustio izdavanje Novina, a onda nastavlja: »Brate, moj vezdašni stališ je tak vuzak, tak tesen, da vsaku i slednju reč, koteru vu naših posleh pišem, živo pretresti primoran sem, ar me vižlji povsud skoznjivo nasleduju, gde bi mi kakvu zanjku prikvačiti ali lečku podmetnuti mogli, ali ne meni več mojemu ljubimcu« (misli na Novine). To stanje ostalo je i dalje podjednako teško, a početkom četrdesetih godina još se je i pogoršalo. U jednom članku, objavljenom u ilegalnom »Branislavu«, govori se o strahotama tadašnje cenzure, pa se između ostaloga iznosi i to, kako je u Gajevim Novinama na predcenzuri »cenzor slijedeće riječi: *ljubav domovine, sloga, mladež, postojanost, sloboda, narodnost* i t. d. svagdje zbrisao«. Plijenjeno je sve, što je imalo ma kakve veze s borbom za nacionalno oslobođenje. Ništa se tada o tome nije moglo napisati otvoreno. Trebalo je imati priličnu dozu naivnosti i klasne buržoaske ograničenosti (naši građanski historičari pisali su svoje studije o ilirizmu u vrijeme, kada je njihova klasa postala vladajućom i bila već sasvim izgubila raniju pronicavost, kojom se je odlikovala u svom revolucionarnom periodu) pa očekivati, da pod takvom cenzurom iliri u legalnoj štampi (u Gajevim Novinama i drugim publikacijama) otvoreno iznesu svoj revolucionarno južnoslovenski program o stvarnom, političkom oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda u jednu samostalnu nacionalnu državu, koja bi se imala podići i na ruševinama Austrijskoga carstva. I na osnovi toga, što se o svemu tome u legalnim ilirskim publikacijama nije moglo govoriti, – naši građanski historičari izveli su zaključak, da ilirski pokret nije bio ni revolucionaran ni južnoslovenski.

A da bi se i u takvim cenzurskim prilikama propagirala ilirska ideja revolucionarne borbe za slobodu i jedinstvo južnoslovenskih naroda, trebalo je pisati na gotovo nevjerojatno uvijen način, trebalo je takve ideje dobro umotati u izjave lojalnosti caru i Austriji, pa čak pisati i protiv dalje upotrebe ilirskog imena. Ali su čitaoci znali čitati između redaka, oni su umjeli razlikovati, što je napisano da se prevari cenzura i policija, a što je pravi, prikriveni smisao stvari. Klasičan primjer takvog uvijenog pisanja predstavlja Šulekova knjiga *Šta namjeravaju Iliri*, pisana godine 1844, nakon carske zabrane ilirskoga imena iz god. 1843. Uz čitav niz hvalospjeva postojećoj »konštituciji iliti ustavu«, uz ponovljeno naglašavanje potrebe da se sačuva postojeće političko stanje (u kome se Hrvatska nalazi pod vlašću Austrije i Ugarske), poslije izdašnih komplimenata kralju (»Nu milostivi kralj, koji si je za posloviću odabrao: »pravo braniti« ...«) – u toj knjizi se čak pozivaju hrvatski rodoljubi, da odustanu od dalje upotrebe ilirskoga imena: »Zato bi hrvatski domorodci vrlo dobro učinili, ako bi od ovog imena odustali, dok se narod o njegovoj shodnosti ne uvjeri«.

Usred ove poplave proaustrijskih, procarskih, i protivilirskih fraza – ipak se u toj knjizi na genijalan način vrši propaganda za osnovne ideale ilirskoga pokreta: za oslobođenje Hrvatske revolucionarnom borbom, oružanim ustankom, i za političko sjedinjenje južnoslovenskih naroda u slobodnu nacionalnu državu. Prvo, negdje na početku knjige (na str. 18–19), govori se o ustanku Ljudevita Posavskoga ovako: »Ljudevit, vojvoda horvatski, ne mogavši dulje gledati, kako njegove zemljake okrutni Franci gaze, odluči narodu svomu slobodu povratiti. – Najprije dakle optuži franačkoga zapovjednika u Horvatskoj, imenom Kadoloha, kod franačkoga kralja, ali: »ne će vrana vrani oči da izvadi«, tužba Ljudevita osta bez uspjeha, dapače ovaj bi za buntovnika i opakog klevetnika proglašen. – Namisli dakle jednokrvnu svoju braću Horvate silom osloboditi, združi se s ostalom srodnom braćom susjednimi Iliri, i navijesti godine 819 Frankom rat«.

A onda, stotinu stranica kasnije, sasvim na kraju knjige (na str. 134) završava ovako: »Gledajte samo vašu dogodovštinu (historiju), ondje ima puno nauka za vas. – Spomenite se vremena *Ljudevita*, hrvatskoga vojvode! – I onda su tuđinci svojimi lukavimi riječmi Horvate razdružili, zavadili, i omrazili, pa zatim preteški svoj jaram na njih bacili«. Nema nikakve sumnje, da se o Ljudevitovu ustanku na početku knjige govori samo zato, da bi se na kraju moglo istaći, kako se njegov metod odlučne, oružane borbe ima primijeniti i u sadašnjosti za izvojevanje naše nacionalne slobode i jedinstva.

Sasvim skriveno pak, u Dodatku svoje knjige, tobože samo radi slova, kao »Primjer čitanja«, preštampava Dositejeve misli o nacionalnom jedinstvu južnoslovenskih naroda.[75]

A svi oni lažni hvalospjevi postojećem poretku i kralju i ono tobožnje protuilirstvo – napisani su samo zato, da bi se i u ovim najtežim prilikama za ilirsku djelatnost (kada je i samo ilirsko ime bilo zabranjeno) mogla da izvrši propaganda one osnovne ilirske ideje o potrebi zajedničke oružane, revolucionarne borbe južnoslovenskih naroda za slobodu, i da bi se moglo proturiti Dositejevsko propovijedanje njihovog jedinstva.

A sav taj lojalno legalni balast, svu tu ambalažu, u koju su se misli zamatale, da ih ne proniknu tuđinska austrijsko-mađarska policija i cenzura, sve ono, što je trebalo da prikrije, da kamuflira revolucionarnu, nacionalno-oslobodilačku jezgru stvari, – sve su to naši građanski historičari shvatili kao jedino bitno i pravo i istinito stanovište ilirsko, – a osim te ambalaže ništa drugo u tim ilirskim spisima ni vidjeli nisu.

[75] Te Dositejeve misli, kako ih je Šulek preštampao, navedene su na str. 18–19 ove radnje.

4.

Od velike je važnosti, nadalje, kako je to revolucionarno južnoslovenstvo u razdoblju prije revolucije došlo do izražaja u tekstovima, koji nisu bili namijenjeni objavljivanju (dnevnici, pisma), zatim u necenzuriranoj, ilegalnoj štampi, te u zabranjenim knjigama i publikacijama.

Dragutin Rakovac u svom *Malom katekizmu za velike ljude* tvrdi, da je Ilirski pokret za očuvanje »ugarske konštitucije«, a to znači za održanje postojećeg državnog uređenja i političkog položaja Hrvatske u tom uređenju; očiti cilj takvog njegova pisanja je, da suzbije madarske nasrtaje i denuncijacije, da spasi pokret od zabrane. A u svom intimno pisanom *Dnevniku* taj isti Rakovac gotovo u isto vrijeme ima sasvim suprotno mišljenje o toj »ugarskoj konštituciji« (ustavu) i o stanju Hrvata pod njom. »Čudnovato mi se vidi, kako je to, da se sva moja djelca zabranjuju. Pjesmarica, u kojoj sadržane pjesme već su gotovo sve otprije u Danici na svijetlo izašle, zabranjena je dva puta, naime pervo i drugo izdanje njezino, dakle tri puta cenzurirano, pa ipak zabranjeno, *to se samo pod ugarskom konštitucijom dogoditi može*«.[76]

U *Malom katekizmu* ... Rakovac tvrdi, kako je pokret samo na kulturnom planu, jedino s obzirom na zajednički jezik i književnost ilirski, t. j. južnoslovenski, a 18. X. 1843 bilježi u svom *Dnevniku:* »Čitao sam danas članak u »Leipziger Allgemeine Zeitung« o stališu izmedju Horvatske, Slavonske i izmedu Madjaromanah. Pravo jest, što se tamo kaže, i Horvati su na vratih istočnoga pitanja. *Da, i jesu,* i misle takodjer dionici da budu istočnoga pitanja«.[77] Tu, u *Dnevniku,* izvan domašaja cenzure, kad piše iskreno i istinito, ovaj vođa ilira otvoreno kazuje, kako Hrvati žele da sudjeluju u rješavanju *istočnoga pitanja,* a to pitanje, kao što je poznato, nije bilo ni jezično, ni književno, ni kulturno, – nego isključivo nacionalno-političko.

Nema nikakve sumnje o tome, koji su Rakovčevi pogledi bili istiniti: da li oni u *Dnevniku* (gdje govori protiv postojećeg stanja Hrvatske pod ugarskim ustavom i gdje se zalaže za *političko* rješavanje nacionalnog pitanja u okvirima, koji daleko prelaze državne granice tadašnje Hrvatske, jer je istočno pitanje imalo mnogo šire, južnoslovensko značenje); – ili oni njegovi pogledi (o čuvanju postojećeg političkog stanja i o isključivo književno-jezičnom karakteru pokreta), koji su radi austrijskih vlasti štampani u cenzuriranom *Malom katekizmu* ...[78] A isto tako ne može biti nikakve dvojbe ni o tome, kakvo je mišljenje zastupao Rakovac onda, kada je, bez cenzure, usmeno agitirao među pristašama pokreta, – da li ono iz *Dnevnika* ili iz *Katekizma?*

[76] Rakovac, *Dnevnik,* 19. okt. 1843., str. 5. – Kurziv moj.
[77] Na istome mjestu, str. 4.
[78] Da je sadržaj *Katekizma* bio prije svega namijenjen austrijskim državnim vlastima, vidi se i po tome, što je izdan i na njemačkom.

Iz članka o cenzuri, objavljenog u već pomenutom ilirskom listu *Branislavu*, navest ćemo jedno veoma karakteristično mjesto, koje ima dvostruku dokumentarnu vrijednost: prvo, ono svjedoči o tome, kako se pisalo o južnoslovenstvu u nelegalnim, necenzuriranim novinama; i drugo, ono nam daje uvida u to, kako je bilo tretirano južnoslovensko nacionalno pitanje u onim knjigama i publikacijama, koje nikad nisu ugledale svijeta, jer ih je zabranila predcenzura neprijateljske, tlačilačke države: »Što smo o novinama rekli, to biva sa čitavim knjigama. Poznati je udes Seljanova zemljopisa – konfiscirali su prvi dio, a drugi leži u rukopisu pod zatvorom: pa zašto? Jer se je spisatelj usudio svijetu očito reći, da su žitelji Srbije, Bosne, Slavonije, Hrvatske, Dalmacije braća, jedne majke sinovi; da oni imaju *istu narodnost, istu svrhu*, i zato da im valja složno poći, složno raditi. To im je g. S-n rekao, pa sada su mu zabranili knjigu tu pečatati, da istine ove ne bi svijet saznao; jer pod ugarskom krunom samo Madjar smije biti slobodan i složan ... a mi moramo u neslozi živjeti, da nas oni mogu tim lakše gnjesti ...«[79]

Sasvim je sigurno, da Seljanova knjiga nije bila jedina zabranjena publikacija, nego da je isto tako sprečavano štampanje svakog rukopisa sa sličnim južnoslovenskim *(u političkom smislu južnoslovenskim)* sadržajem; broj takvih zabranjenih napisa, članaka, ili dijelova iz pojedinih članaka morao je, uz ovako bezobzirnu predcenzuru (koja je trajala punih trinaest godina, od pojave Gajevih Novina do 1848) biti velik, i kada bi se organiziralo sistematsko traganje, veoma je vjerojatno, da bi se neki od tih zanimljivih tekstova i pronašao; jedno je, međutim, nesumnjivo: daleko najveći, istinitiji dio političke (revolucionarno južnoslovenske) ilirske proze nalazi se među ovim zabranjenim rukopisima, kojih je vrijednost za ocjenu pravog karaktera ilirskoga preporoda neusporedivo veća i znatnija od svega onoga, što je uz dopuštenje predcenzure o političko-nacionalnim problemima bilo legalno štampano. (U vezi s time treba istaći, da ni ovu važnu okolnost naša dosadašnja historiografija nije uzimala u obzir.)

Dovoljno je, nadalje, podsjetiti na govore drugog glavnog ilirskoga vođe, Ivana Kukuljevića, održane u doba prije revolucije (koji govori su također mogli biti štampani samo izvan domašaja cenzure, u ilegalnom *Branislavu)* pa vidjeti, da li se tu radi o književnom, ili o političkom rješavanju nacionalog pitanja, i da li se tu zastupa legalno, proaustrijsko stanovište, ili se propagira odlučna borba za oslobođenje i od Austrije i od Ugarske: »Mi gledamo svaki dan, kako domovina naša sve dublje i dublje propada, kao imanje one djece, koja pod više tutora stoje, svaki od ovih tutora stavi si nešta u džep, svaki si nešto prisvoji, najposlije ne će ostati djeci ništa«.[80] »Mi vidimo, da mi na

[79] *Branislav* (bez oznake godine, broja i mjesta), članak »Zagrebačka cenzura«, str. 12–15.

[80] *Govor za uvedenje narodnoga jezika držan od Ivana Kukuljevića Sakc. na Saboru kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 12 svibnja 1843.* – Govor je objavljen u *Branislavu*, str. 17–18.

sve naše reprezentacije, rekurze i remonštracije od obadviju stranaka (i od Austrije i od Mađarske, napom. V. B.) niti odgovora ne dobivamo, jednako kako i ponizna naša braća Slovaci na svoje prošnje. Vidimo, da su sve naše molbe i tužbe zahman; zahman naše trčanje u Beč ... mi služimo tim samo na smijeh i porugu svim našim i stranim ljudima, jer pokazujemo, da smo nesložni i razdijeljeni u komade, da znamo samo djetinjski moliti i tužiti, a ne postupati muževno, i da naše *pokorne molbe* i u nebo kričeće tužbe poslušane biti niti ne vrijede«.[81]

5.

Za revolucionarno južnoslovensko stanovište nosilaca ilirskoga pokreta naročito je značajna ilirska poezija, i to ne samo oni stihovi, štampani bez svakog uvijanja u ilegalnom »Branislavu«, nego i oni, koji su, prikrivajući se s lažnom izjavom lojalnosti prema kralju ili Austriji, uspijevali bar predcenzuru da prevare i da budu legalno štampani, iako je cenzura nakon štampanja i te tako kamuflirane stihove plijenila. (Slučaj sa Rakovčevom »Pjesmaricom«, na primjer).[82]

[81] *Govor održan u velikom spravištu Sl. Gradomedje varaždinske 5. veljače 1844.* – Objavljen na istome mjestu.

[82] Evo nekoliko takvih stihova iz Branislava i iz Rakovčeve Pjesmarice:

Dosta bogme robovasmo,
Za tudje se salo klasmo ...
Dost dugo smo već u kaši,
Ustanimo, budmo naši! ...

...
Narod ki tiho pod uzdom sile
  Glavu povuče ...

Narod je podli; dostojan nije,
  Da g' zemlja nosi, da mu sja sunce.
Žiću nam nužni vozduh da pije.
Slobodu stranac nikad ne dava,
  Slobodu pravu; je l' ti ona mila?
Od samog tebe nek se uzdržava.

...
Pristupi gnjevno oholom stranu!
  I vikni njemu: »Ja sam, što si i ti,
Ne znam gospara u momu stanu!«
M. B.

Hajde braćo, hajd junaci,
Konjanici i pješaci!
Brusmo sablje, brusmo kose
Nek se zlobi na glas nose.

...
Koj nam rod i dom zatira,
On pod kosom nek umira ...

...
Kada strašna bura puše,
Da se stari hrasti ruše,
Iliru se srdce širi ...
Kad se svijeta stožer trese
Kad se žarke munje krese
Kada zemlja strahom zeva
Ilir si bez straha spjeva:
  Braćo svaki izmedj nas
  Neka čini rodu glas.

Ilir nikog sam ne rani,
Nego samo svoje brani,
Zato straha ne poznade,
Ak svijet projde na komade.

(Gaj, 1835.)

Znak i u našeg da je puka
Moć velika, prem plug vodi,
Razbojnička kad mu ruka
Žudi podat smrt slobodi

Što ti ote nebrojeni
Broj dušmanah, sve to će ti
Sarb i Horvat sjedinjeni
Vjeruj, natrag još doneti.

(D. Demeter, *Utjeha Iliriji*, 1839)

Nema nikakve sumnje, da se u tim pjesmama propovijeda protjerivanje tuđinskih ugnjetača, oslobođenje južnoslovenskih zemalja zajedničkom oružanom borbom, rušenje postojećeg stanja: revolucionarno južnoslovenstvo dakle. Značajno je pri tom, da se tu obuhvaća i borba protiv Turske, i definitivno oslobođenje Srbije iz stanja poluzavisnosti. Karakterističan je i pučki, seljački, antifeudalni sadržaj Gajevih i Demetrovih stihova. (Ta demokratska, plebejska, antifeudalna nastroje-

Sve se može promeniti,
Al junački valja iti.

Kuda zove slave rog.
Vratolomne i stermine
Provaljujmo ko ravnine
Ta u nama živi Bog.

Pust'mo slabe neka dvoje,
Kukavice nek se boje,
Nama luč je vojvoda:

Levo, desno, kocka pala,
Smart il život nama dala,
Cilj je život naroda.
(Rakovac 1835.)

Dok u nami sarce tuče,
Dok imamo karvi vruće,
Neka znade dušman kleti,
Da se ne da Ilir speti
U sramotne verige.

...
Il je možno il ne možno
Samo naprijed, samo složno
K smarti ili pobjedi!
(Nemčić, *Ilirom* 1841.)

Ja dok ćutit ću u sebi
Jednu živu žilu,
Kadagod se uspotrebi
Silom tart ću silu.
(Blažek, *Moja odluka)*

»Ilirstva je slobod' mati
Otac duh i vreme,
Cilj pomoćju tvom lupati
Verige i breme.«
(Blažek, *Vjera Ilira u Boga)*

»Zvono zvoni, starom sv'jetu,
Zadnji s bogom valja reći«.
(Blažek, *Moj stan)*

Polja, ravna polja
Srem – banatska polja

...
Probudite vaše
Pavle i Lazare,

Pa će oni šakom
Pokorit Madjare.
(Kukuljević, *Slavjanke)*

Belgrade! Belgrade!
Ti stolico puka,
Verh kog sablju derži
Trih vladarah ruka.

Ti studenče bistri
Na dunajskom kraju,
U kog se sve misli
Slavjanske levaju!

Ropstvo ti je sterto,
Al su lanci celi,
Rod ti svadja mori,
Turčin ferman deli.

Zaman ti knezovah,
Zaman tašte slave,
Dok te od brata dele
Osmanske tvrdjave.
(Slavjanke)

Slavjani, Slavjani!
Vi narodah sluge!
Vi čuvari carstvah!
A drugovi tuge.

Tudji vi kmetovi!
Tudji vi vojaci!
Gdje su *vaša* prava?
Gdje *vaši* barjaci? ...

Na noge se dižte!
Mač u ruke sada!
Tudjinstvo nek padne,
Slavjanstvo nek vlada! –
(Kukuljević, *Slavjanke)*

nost vođa ilirskoga pokreta došla je, uostalom, do svog jasnog izražaja i u političkoj prozi, o čemu, između ostalog, svjedoči i ova slikovita misao iz *Danice*: »*... i kad napokon prazni želuci i pune glave na jednoj strani stoje, a puni želuci i prazne glave na drugoj strani, kako se može o dospjetku (o uspjehu) dvoumiti)*«.

Golema važnost ilirskih stihova može se ocijeniti tek onda, ako se ima u vidu, da je pri slabo raširenoj pismenosti u to doba *pjevanje* ovih pjesama predstavljalo jedan od glavnih načina ilirske agitacije, koji nije mogla da zabrani cenzura.

6.

Od osobite je važnosti za ilirski pokret, da nisu samo »pod Ilirijom Gaj i njegovi drugovi razumijevali: Koruško, Goricu, Istru, Kranjsku, Štajersku, Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Dubrovnik, Crnu Goru, Bosnu, Hercegovinu, Srbiju, Bugarsku i Vojvodinu«,[83] nego da su u deceniju prije Četrdesetosme vršili znatne napore, da se sa tim zemljama i povežu, da u njima prodru sa svojim južnoslovenskim idejama, a ti su napori s obzirom na političku i nacionalnu rascjepkanost i teškoće prometa urodili veoma značajnim uspjesima.

Naravno, i ova ilirska aktivnost morala se je u tadašnjim okolnostima odvijati ilegalno, a to znači pretežno usmeno, i njeno značenje se većma može ocijeniti po postignutim rezultatima, nego po neposrednom sadržaju te djelatnosti, – ali da je ona bila razvijena i da je zauzimala znatno mjesto u ilirskome pokretu, o tome nam se sačuvalo i dosta direktnih svjedočanstava. Tu je prije svega ovo značajno mjesto u Rakovčevu *Dnevniku*, gdje je pod 11. XI. 1843 zabilježeno: »Danas je iz Serbie i Bosne stigo Antun Štauduar provisor Nugentov. Kaže, da stvar ilirska tamo verlo dobro stoji i t. d.«[84] (O kakvoj se tu »ilirskoj stvari« radi, da li o književno-jezičnoj ili o političko-nacionalnoj? Stvar literarno-kulturna – ni ilirska ni neilirska – u tadašnjoj Bosni nije ni u kom slučaju mogla »verlo dobro« stajati, a ni u Srbiji u to vrijeme nije se moglo govoriti o nekom naročito dobrom stanju književnosti: u Srbiji kneza Aleksandra Karađorđevića književnost i kultura nisu uopće dobro stajale. Moglo se je dakle raditi isključivo o stanju političke i nacionalne propagande ilirske stvari.)

Važna su u tom pogledu i putovanja Matije Mažuranića u Bosnu i Srbiju, koja su nesumnjivo vršena isto tako i u cilju propagiranja ilirskih ideja. O tome su nam se u izvještajima M. Mažuranića, objavljenim u njegovoj knjizi *Pogled u Bosnu* ... zadržali samo krnji, nepotpuni podaci, jer su ti izvještaji štampani tek »pošto su sva tri brata (Mažuranića: Matija, Antun i Ivan, napomena V. B.) rukopis pregle-

[83] Šišić, *Hrvatski ilirizam* ... str. 27.
[84] Rakovčev *Dnevnik* str. 26.

dala i sve političko izbacila iz njega ...«[85] Baš ta činjenica, da je iz Mažuranićevih izvještaja o putu bilo izbačeno »*sve političko*«, svjedoči o tome, da je njegovo putovanje imalo i političku misiju.

Tu su nadalje i Gajeva putovanja u Srbiju u godini 1846 i 1847, pa boravak Antuna Mažuranića u Beogradu[86] i, naročito, veze što su ih nosioci ilirskoga pokreta od godine 1844 pa sve do kraja revolucije održavali s tajnim južnoslovenskim društvom Matije Bana u Beogradu. Članovi toga društva bili su pored ostalih i Hrvati Stjepan Herkalović i Pavle Čavlović (koji su se nastanili u Beogradu još prije Garašaninovih »Načertanija«), Bosanac Toma Kovačević, Vojvođanin Miloš Popović,[87] i dr. Kakvim se je idejama od samog početka svoje aktivnosti rukovodila ova grupa, vidi se iz jednog pisma M. Bana, upućenog bratu u kolovozu 1844: »Srbija, nova i slobodna kneževina, u kojoj se govori isti jezik kao u Dubrovniku, odredjena je da bude središte Južnih Slavena. Tu se može, bolje no na ikojem drugom mjestu, raditi za uspjeh ove velike ideje, i ja ću joj posvetiti svoj život ...«[88] Ne samo ideje, nego i djela nekih glavnih vođa ovoga beogradskog društva, pristaša ilirskoga pokreta, u revoluciji 1848/49 svjedoče o tome, da su i oni radili na revolucionarnom rješenju južnoslovenskoga pitanja.[89]

Poznata je tijesna povezanost ilirska sa Slovenijom, preko Stanka Vraza i brojnih drugih pristaša ilirskoga pokreta u doba prije 1848.[90] Ovim općim južnoslovenskim pokretom bila je obuhvaćena i Crna Gora; vladika crnogorski Petar Petrović Njegoš povezuje se godine 1848 s Matijom Banom, čini pripreme za opće oslobođenje naših naroda protiv Turaka i protiv Austrije, – radi na tome u Crnoj Gori, u Hercegovini, Južnoj Dalmaciji i Bosni; dopisuje se s Jelačićem, nudi

[85] *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–40 po jednom domorodcu. U Zagrebu, 1842.* II izdanje Zagreb 1938, str. IX.

[86] Vidi dr. Drag. Stranjaković, *Srbija, privlačno središte Jugoslavena 1844–1848.* Beograd 1940. str. 14–15.

[87] Vidi na istome mjestu, str. 3–4.

[88] Pismo je objavljeno na istome mjestu, str. 4.

[89] Poznat je rad M. Bana u ovo doba kao emisara u Hrvatskoj, Crnoj Gori i drugim našim krajevima, a veoma je zanimljivo i svjedočenje grofa Janka Draškovića, što ga on u pismu Jelačiću od 6. IV. 1848 daje o aktivnosti P. Čavlovića i M. Bana u Zagrebu sproljeća 1848: »Posle tvojega polaza mloga važna se nameravaju, koja Tebi objaviti dužno deržim – tim daklje občim, da je ovdi stanoviti Čavlovich bivši cerni diak, koji se je prie 4 ljeta svukao, i u Biogradu 3 ljeta naučitel diece jednog rodjaka kneževoga bio; sada prie nekoliko misaca se vrativši postao je družbenik Gaja: On sada mladež Akademičku podbunjeva, da Biskupa, kad bi došao, poplaše, na susred da mu idu, i da ga čine natrag pobeći, odkle je došao, i da mu kažu da mu nebude mira nikada ovdi. Nadalje isti Čavlovich držao je jučer u Akademičkoj sali Veliki zbor diakah, u kojemu on i stanoviti Serblin *Baan* govore držaše, i naučiše mladež, da idu na susred Križevčanah i Gjurokah, od kojih drugi Batailoni se čekaju u Italiu odpravljeni – s muzikom, i da na harminci nje stave, i med nje se umešaju, ter nje nagovarat terse, neka se kući vrate i da ne idu u svoju propast, i onako krivičnoga boja čineći«. (Draškovićevo pismo nalazi se u Arhivu Jugoslavenske Akademije u Zagrebu).

[90] Isporedi Franjo Marković, *Stanko Vraz. Njegov život i djela.* Objavljeno kao Uvod u Vrazove *Izabrane pjesme*, Zagreb, 1880, izdanje Matice Hrvatske.

i priprema pomoć ustanicima u Vojvodini i u Hrvatskoj. Karakteristična su ova mjesta iz njegovih pisama Jelačiću: u jednom, on ga poziva »da skine gadnu ljagu sa lica silnih Slavjana, koji do dana današnjega ništa drugo nisu bili do prodani i žalosni robovi i nadničari drugih naroda«. »Oh, dragi bane, već zemlja od mrske nepravde stenje, duše su blagorodno mislećih Slavjana u vječnoj muci, stide se svijeta i ljudi zbog ovoga niskog stanja u kome se naš narod nalazi ... zašto smo privikli robovati«. »Zašto mi svoje sile ne poznajemo, zašto neko slijepo nadahnuće upravlja Slavjanima, te se samovoljno u tudje verige vežu?« »Ja sam, istina je, sa ovom šakom naroda, pod anatemom tirjanstva i špijonstva, svobodan, ali što mi je bolje, kad gledam okolo sebe milione moje braće, dje stenju u tudjim lancima«.[91]

Šta su vođe ilirskoga pokreta godine 1848 htjeli i na čemu su radili, vidi se i iz kazivanja Ilije Garašanina, koji, u svom pismu datiranom 21 maja 1848 iz Beograda, piše Stojanu Simiću između ostalog i ovo: »G. Herkalović dolazi tamo sa jednim sekretarom kancelarije bana zagrebačkog. Ovi su doneli ovamo jedno pismo od g. Gaja u kom ovaj preporučuje ova dva poslanika i njino predloženije, koje će oni, umesto bana i u njegovo ime, učiniti.

Ja sam se s obojicom, a naročito s g. Herkalovićem obširno razgovorio o njinim onamo stvarima. ... Izmedju ostalog šta ovi ljudi misle i rade, navesti ću vam ukratko šta mi je g. Herkalović pripovedio. *Obojici je cjel njina tamo da se sajedinjenije učini sa svima Slovenima južnim i da se jedno carstvo obrazuje.* Ja sam ovu ideju za sada odobrio mu, jer ne treba drukčije sa ovim ljudma ni govoriti, a osobito sad kad i sa Obrenovićima posla opasnog imati možemo. Daklem, treba ova njina predloženija kao dobrodošla uvažavati. On kaže, istina, da ima po gdi što mnenija i da Hrvatska za sebe sajužena sa Bosnom ostane, a ovo drugo ovamo za sebe, no takovi mnjenija vrlo je malo i od ljudi neznatni; jer, veli, veća mnogo čast zna da bi to ondaj podeljeno bilo na male države pa za to opet izloženo opasnosti od jačega. Bana mi mnogo ne fali, jer nije ni malo rešiteljan u narodnoj stvari i bio bi zadovoljan sa banstvom hrvatskim samo da se ne izlaže nikakvim opasnostima; zato su oni prinudjeni u poslovima malo namicati š njim. Srbiju Gaj svakom preporučuje kao sredotočje ovog carstva i to je sviju njegovi posljedovatelja mnjenije, koji(h) najviše ima; a tako i ostali, koji su neki počastni predvoditelji. Rješiteljnost u posljednje vreme, koju je ban učinio pozvavši i(h) na oružje protiv Madjara, veli da su ga na to Gajovci prinudili, i sad već da mu ništa ne ostaje no mora držati rat s Madjarima. *Budući sam iz razgovora njinog primetio da oni misle i s Turcima odma započeti, bojeći se da ovi Madjarima u pomoć ne priteknu,* i premda mi ovo nisu jasno kazali da namjeravaju, opet ja sam im sa mnogim uzrocima dokazao da

[91] Vidi Jagoš Jovanović: *Stvaranje Crnogorske Države i razvoj crnogorske nacionalnosti. Istorija Crne Gore od VIII vijeka do 1918 godine.* Cetinje 1948. Str. 246–247.

nipošto Turke ne draže protivu sebe dok s Madjarima ne raskrste, pa posle da ćemo u dogovoru o tom raditi ... *Primetio sam da s Bosnom u dobrom sojuzu stoje i da onamo veliko vlijanije (utjecaj) imaju.* ...«[92]

Ovo Garašaninovo svjedočenje još je jedan dokaz više, da je i teorija i praksa ilirskoga pokreta bila uistinu revolucionarno južnoslovenska.

7.

Za ocjenu ilirskoga pokreta je, nadalje, važno utvrditi, da li su ilirske ideje predstavljale samo pojedinačna shvaćanja nekolicine intelektualaca, ili su bile prodrle u šire krugove hrvatskog i srpskog naroda. Tu na prvom mjestu treba konstatirati, da su te ideje prije svega bile potpuno obuzele omladinu. Već od početka 1832 agitacija ilirskih đaka na akademiji vodi se u duhu odlučne, revolucionarne borbe za nacionalnu slobodu: »Tko su Hrvati? ... Slobodni ljudi, a ne robovi Mađara!« »Svaki čovjek je rođen kao slobodan, i svaki narod ima pravo, čim bude nezakonito potlačen od nekog drugog naroda, da se oslobodi. Sjeverna Amerika oslobodila se Engleske, Južna Amerika Španjolske; ni nas nije neumoljiva sudbina zauvijek svezala lancima za Ugarsku ...«[93a] Ovaj borbeni ilirski duh je kod omladine neprestano jačao, ispoljavajući se u čestim uličnim sukobima s protivničkom, mađaronskom strankom, a ti sukobi znali su se ponekad pretvoriti i u krvave borbe s ranjenima i mrtvima.

Glavni (a dosad sasvim nepoznat) dokaz o tome, da ilirski pokret nije bila stvar osamljenih, izdvojenih intelektualaca, – nalazi se u četrdesetosmaškim *Narodnim zahtijevanjima*. Dosad su se pod tim nazivom obično podrazumijevali samo oni zahtjevi, koji su, u trideset točaka, doneseni na Velikoj Narodnoj Skupštini u Zagrebu 25 ožujka 1848. Prava *Narodna zahtijevanja* su, međutim, nešto sasvim drugo, ona su, na stotine, donošena po svim krajevima civilne i graničarske Hrvatske. Ovi najdragocjeniji dokumenti naše Četrdesetosme mnogo puta su polupismeni: često ih je pisala ruka najmanje pismenog učesnika, što se dobro da utvrditi po rukopisima potpisivača, među kojima je katkad bilo i veoma ispisanih potpisa ponekog prisutnog svećenika, oficira ili bilježnika, ali puk, koji je sastavljao zahtijevanja, nije imao ni toliko povjerenja u svoju gospodu, da im dopusti da pišu njegove zahtjeve i želje, nego je taj posao povjeravao svom čovjeku, polupismenom kaplaru, običnom graničarskom vojniku ili seljaku. – Sve su to svjedočanstva o istinskom pučkom porijeklu i karakteru »Narodnih zahtijevanja«.

Bitna odlika tih uistinu *Narodnih zahtijevanja*, kroz koja je narod u ovim krajevima po prvi put progovorio slobodno, nalazi se, nadalje,

[92] *Prepiska Ilije Garašanina, knjiga I, 1839–1849. Skupio i za štampu sredio Grgur Jakšić.* Izdanje SAN. Beograd 1950. Str. 165. – Kurziv moj.

[93a] Isporedi Šurmin, *Hrvatski preporod*, I, str. 145.

u tome, što se njihov opći južnoslovenski karakter manifestira u potpuno jednodušnom stavu i Hrvata i Srba prema svim osnovnim socijalno-političkim i nacionalnim pitanjima; razlike u pogledima i raspoloženju između hrvatskoga i srpskog puka, nastanjenog na teritoriju Hrvatske, nema nikakve, i hrvatsko-srpsko jedinstvo se u najširim slojevima naroda nije ranije nikad ispoljilo u ovakvoj potpunosti.

Potrebe, želje i shvaćanja puka u Hrvatskoj, čitav »politički program« seljačkog i graničarskog četrdesetosmaškog pokreta izražen je u tim Narodnim zahtijevanjima, u kojima se traži: potpuno uništenje staroga feudalnog sistema, ukidanje svih feudalnih tereta i dažbina; da se od spahijske i crkvene zemlje dade bezemljašima i siromašnim seljacima s nedovoljno zemlje onoliko zemljišta, koliko je potrebno za život; da se seljacima ili seljačkim općinama vrati nepravedno oduzeta, prijevarom ili silom oteta zemlja, da se za ukidanje svih feudalnih tereta gospoštiji ne da nikakva odšteta, ni od seljaka ni od države. Naprotiv, zahtijeva se »nadoknadjenje kvara« seljacima sa strane spahija – za sva ona vjekovna pljačkanja, koja su ovi vršili nad njima; traži se nadalje puna sloboda zanata i trgovine; ukidanje svih starih oblika administracije i uspostava prave narodne vlasti, istinske vladavine puka – na bazi pune samouprave, da puk bira sve činovnike i da ih može opozvati, ako bude nezadovoljan njihovim radom; nov, narodni sud s porotom i javnošću sudskog postupka; gotovo u svim narodnim zahtijevanjima zauzima se napredan stav i prema problemu crkve: prije svega ustaje se protiv svake vrste ekonomskog iskorišćivanja puka od popova, vladika i biskupa, a za ukidanje »štole« i svih ostalih crkvenih daća i plaćanja, kako katoličkih, tako i pravoslavnih; traži se, da prestane zloupotrebljavanje crkve u reakcionarne političke svrhe, a naročito da joj se onemogući sijanje razdora između Hrvata i Srba; da svećenici ne budu tuđinci, nego domaći sinovi; da se zemlja oduzme crkvi, ili da se pojedinoj župi ostavi najviše dva rala zemlje; Zahtijevanja se izjašnjavaju za nacionalnu i državnu samostalnost, traži se bratstvo i ravnopravnost hrvatskoga i srpskog naroda; ujedinjenje svih hrvatskih, pa i nekih južnoslovenskih zemalja (provincijalne Hrvatske, Vojne Granice, Dalmacije, Istre i Vojvodine); da hrvatska i srpska vojska ne vojuje izvan granica za tuđ račun, nego da isključivo unutar zemlje brani slobodu i nezavisnost naroda i njegove narodne države; amnestiju svih političkih krivaca; da se vrati puku oružje, koje mu je oduzela gospoštija, te da se od feudalaca oduzme njihovo vlastito oružje i razdijeli narodu; da se konfiscira u korist naroda i države imutak narodnih neprijatelja i izdajica: veleposjednika emigranata.

Od posebnog su značaja graničarska Narodna zahtijevanja, u kojima se naročito traži ukidanje soldačke despocije, vojničkog uređenja Krajine, uvođenje građanske uprave, sjedinjenje s Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom i Vojvodinom, narodna, izborna vlast, državna nezavisnost, sa samostalnom, narodnom saboru odgovornom vladom u Zagrebu, puna nacionalna sloboda; kidanje svih veza između graničarske vojske

i Austrije; ukidanje svih ostataka vojno-feudalnog sistema; sloboda vlasništva, trgovine, obrta, učenja; prestanak svih podavanja i plaćanja crkvi; vjerska i nacionalna ravnopravnost i jedinstvo Hrvata i Srba; zahtijeva se, da se hrvatska vojska odmah vrati iz Italije i da hrvatski vojnik odsad ni pod kojim uvjetima ne ratuje više izvan granica Hrvatske, nego da služi samo za obranu domovine.[93]

Nema nikakve sumnje, da se u proljeće 1848 ne bi mogla i po najzabitnijim graničarskim selima donositi Narodna zahtijevanja takvoga sadržaja, da vođe ilirskog pokreta nisu u deceniju prije revolucije najveću pažnju posvećivali pridobivanju Vojne Granice, agitiranju među »oružanim narodom« hrvatskim i srpskim, kome su bili namijenili glavnu ulogu u ostvarivanju nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Kako su ilirski prvaci gledali na oružane Graničare, jasno se vidi iz pisma, što ga je neposredno poslije donošenja Oktrojiranog austrijskog ustava Ivan Kukuljević pisao Jelačiću: »... načela oktrojiranoga ustava« »svim našim krasnim ideam slavjanske orijentalske budućnosti zauvijek vrata zatvaraju ... Ako smo danas načela oktroiranog ustava posve primili, otvorili smo istina bog vrata teženju *njemačke* idealne veličine i uplivu tudjinskog duha i tlačenja, ali smo se zajedno i odrekli *političke sile našega sabora* ... odrekli smo se krepkog saveza s našom Granicom (Krajinom), koja je ipak naša krv i *koja jedina naše ideje, prije ili poslije, realizirati može;* odrekli smo se našega neposrednog upliva u Bosnu i Srbiju; odrekli smo se iste težnje za sjedinjenjem naših slavjanskih susjeda u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj i t. d., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njemu jakost i silu u nama vidili ... Pod budućimi carskimi nenarodnimi Statthalteri, na budućem *ograničenom saboru,* pod budućim jakim neophodnim uplivom tudjinskoga duha, *moraju prestati sve slobodne narodne namjere,* mora se prekinuti ona nit, koja nas je s prošasnošću našom vezala, mora se presjeći ona staza, po kojoj smo *krepko, slobodno i narodno* htjeli putovati u budućnost. To su misli svih naših postojanih domorodaca.«[94]

Da je ilirski utjecaj na narodne ljude u Vojnoj Granici bio uistinu znatan, vidi se ne samo po vezama nižih graničarskih oficira s Gajevim Novinama i s vođama ilirskoga pokreta u doba prije revolucije i po čestim putovanjima ilira u Granicu, nego i po tome, što se neka *Narodna Zahtijevanja* pozivaju na *«velikog Kukuljevića«*, koji je u Granici bio najomiljeniji čovjek baš zato, što je kao oficir napustio službu u vojsci reakcionarne, kontrarevolucionarne Austrije, koja vodi nepravedne, zavojevačke ratove, i što je od početka četrdesetih godina stvar narodne slobode i nezavisnosti ponajodlučnije zastupao.

[93] Ova *Narodna Zahtijevanja* čuvaju se u Državnom Arhivu u Zagrebu, u skupini *Saborski spisi III.* – Vidi o njima opširnije: V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49.* Djela Jugosl. akad., knjiga 39, Zagreb 1949, str. 107–128.

[94] Pismo je objavljeno kod Mirkovića, *Ivan Kukuljević Sakcinski.* Zagreb 1861, str. 51–53. – Kurziv moj.

A da je taj ilirski rad među graničarima imao stvarnog uspjeha, o tome nam svjedoči i držanje graničarskog puka na četrdesetosmaškim izborima, stav njegovih zastupnika u saboru i protivaustrijsko držanje graničarskih vojnika na strani revolucije na frontama u Italiji i u Mađarskoj.

Da su nosioci ilirskoga pokreta bili uistinu sposobni da vode revolucionarnu borbu za rješenje nacionalnog pitanja, o tome su nam oni dali dokaza i prije Četrdesetosme: 9 prosinca 1843, prilikom pripremanja restauracije u zagrebačkoj županiji, došlo je i do krvavih uličnih borbi (2 mrtva), koje su mogle biti suzbijene samo intervencijom vojske. Najznatniji datum revolucionarne djelatnosti ilirske stranke prije 1848 bio je 29 srpnja 1845, kada je, po svršetku županijske skupštine, na Markovu trgu došlo do teškog oružanog sukoba između ilira i austrijske carske vojske. Prema službenim izvještajima bilo je na ilirskoj strani petnaest smrtno ranjenih, trideset ranjenih (među njima naročito đaka, advokata, književnika, intelektualaca uopće), a na strani vojske devet ranjenih. Ovaj sukob imao je krupnih posljedica, a glavno mu je značenje baš u tome, što je to bila borba ne samo između dvije protivničke stranke (narodne i mađaronske) nego i otvoreni, oružani sukob između narodnog pokreta i austrijske vojske.

Za vrijeme revolucije godine 1848/49 nosioci ilirskoga pokreta su posvjedočili i svoju sposobnost za podizanje prave demokratske revolucije. U Hrvatskom saboru, na vijest da je carska austrijsko-mađarska vojska napala na centar vojvođanskih ustanika u Srijemskim Karlovcima i da je Jelačić uhapšen u Innsbrucku, – oni su u devetoj saborskoj sjednici (21 lipnja 1848, gotovo godinu dana prije Mađara) izvršili na prijedlog Ivana Kukuljevića detronizaciju Habsburške dinastije,[95] najradikalnije među svim saborima u austrijskom carstvu riješili seljačko pitanje; izvojevali stvarnu nezavisnost i prema Mađarskoj i prema Austriji; proveli ujedinjenje sa vojvođanskim Srbima.

Iz ove četrdesetosmaške retrospektive, na osnovi *Narodnih Zahtijevanja*, na osnovi djela, koja su izvršili pristaše pokreta u revoluciji, jasno se vidi, koja je ilirska djelatnost bila efikasnija, koja je ilirska agitacija urodila plodom, da li revolucionarno južnoslovenska (ispoljena u usmenoj, ilegalnoj propagandi i političkoj poeziji), – ili ona legalno-lojalna,

[95] Veoma su karakteristični neki zaključci, koji su na ovoj sjednici na prijedlog Kukuljevićev *jednoglasno* prihvaćeni: »1. Švapski izdajica u Innsbrucku ima se svrgnuti. 2. Svi kotarski predstojnici županija neka se izašalju u svoje kotareve s opunomoćenjem, da sve šume i livade razdijele seljacima u njihovo vlasništvo, a ovi da se podignu kao domobranska vojska. 3. Emisari da se upute u Italiju vojsci, koji će ondje navesti graničare, da se smjesta kući povrate, a sve one, koji bi to sprečavali, kao takodjer i sve tudjinske oficire u graničarskim pukovnijama da pobiju. 4. Drugi emisari neka odu u Granicu, koji će tu, odobrivši sva graničarska zahtijevanja, pozvati narod na oružje ...« (O tome vidi opširnije moju studiju: »Detronizacija Habsburgovaca u hrvatskom saboru 1848.«, *Republika*, Zagreb, god. 1951, broj 11–12.).

ograničena tobože na užu Hrvatsku (izražena u legalnoj, cenzuriranoj političkoj prozi i u lažnim, procarskim, proaustrijskim komplimentima iz politike).[96]

[96] U svjetlosti ovih činjenica razjašnjava se u mnogome i historijska uloga Ljudevita Gaja, koji je kao ličnost bio veoma kompliciran i čiji je rad pun protivurječja, sastavljen od dvije međusobno sasvim suprotne polovice. S jedne strane on je pučki tribun, koji (pretežno usmeno, ilegalno) propagira najšire južnoslovenske koncepcije i zalaže se za sveobuhvatno, političko rješenje našeg nacionalnog pitanja, – pa tim svojim radom uspijeva da ustalasa hrvatske i srpske mase u Hrvatskoj i da predobije znatan broj pristaša gotovo u svim južnoslovenskim zemljama; a s druge strane on, potajno, održava veze s austrijskim dvorom i bečkom vladom, daje im izjave odanosti, i prima od njih (pa čak i od carske Rusije) novac.

Ustvari on je težio i za jednim i za drugim: i da pridobije mase južnoslovenske, i da dobije novaca od carskih vlada. Prvo je mogao postići propagiranjem punog nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja revolucionarnim putem, – a do drugog je mogao doći dodvoravanjem reakcionarnim vladama, davanjem raznih obećanja, pa čak i povremenim služenjem takvim vladama. Koje lice mu je bilo iskreno, da li ono okrenuto narodu, ili ono, koje je pokazivao prema dvoru i vladi? Kada je govorio istinu: da li onda, dok je južnoslovenskim rodoljubima upućivao vatrene revolucionarne riječi o oslobođenju i ujedinjenju i pripremao Graničare da oružanom borbom sruše Austriju – ili onda kada je uvjeravao kralja i bečke ministre o svojoj odanosti i svom služenju njima i austrijskom carstvu? – Ta pitanja su interesantna za proučavanje Gajeve ličnosti, ali za raščišćavanje njegove historijske uloge u hrvatskom i srpskom narodu nisu od presudne važnosti. Jer jedno je sigurno: on je na prave rodoljube, na narod u Granici i u Hrvatskoj, na iskrene pristaše ilirskih ideja po različitim našim zemljama izvan Hrvatske mogao djelovati samo propovijedanjem borbenoga, oslobodilačkog, protivaustrijskog, protumađarskog i protuturskog južnoslovenstva. To je ono, što se je u narodu od njega primalo, samo time je on djelovao i mogao djelovati na pristaše ilirizma, tom svojom agitacijom on je ušao u historiju južnoslavenskih naroda, utjecao na razvoj našeg nacionalnog pitanja. Druga polovica njegove aktivnosti, njegove veze s austrijskim dvorom i vladom – ostale su najvećim dijelom tajna za široke krugove njegovih pristaša. A iz dosad poznatih, nepotpunih izvora, dobiva se utisak, da je Gaj sve do godine 1848 bio superioran i austrijskoj i ruskoj vladi, da je na nevjerojatno vješt način dizao novce od njih varajući ih, ne čineći im nikakve stvarne protuusluge; do te, 1848 godine, on se nijednom nije srozao do običnog vladinog konfidenta, koji radi protiv naroda, pa čak ni onda, kada je austrijskoj vladi pisao povjerljive izvještaje sa svojih putovanja, vršenih na njen trošak; ti izvještaji bili su lažni i nisu davani u cilju, da naškode ili spriječe rad na južnoslovenskom nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju. Naprotiv, većma se dobiva utisak, da je on tim svojim izvještajima nastojao da zavara austrijsku vladu, tvrdeći joj, kako se protiv nje ništa ne radi ondje, gdje se je pripremalo stvaranje slobodne južnoslovenske države na ruševinama austrijskoga carstva; takva su, na primjer, bila njegova kriva obavještavanja Austrije o aktivnosti južnoslovenskih rodoljuba, povezanih sa poljskim emigrantima, u Beogradu četrdesetih godina 19 stoljeća, a u karakter te aktivnosti Gaj je bio upućen veoma dobro.

Kad bi se tu i tamo o tim Gajevim vezama s austrijskom vladom nešto i saznalo, on je svojom usmenom agitacijom, kojoj je većina pripadnika pokreta slijepo vjerovala, znao sve to objasniti kao nužno zlo, kao nešto, što je prijeko potrebno, da bi se legalno funkcioniranje pokreta i izlaženje *Novina* spasilo, ili bi svojim pristašama sve te svoje veze prikazivao kao vučenje za nos švapskog cara i njegovih ne manje ograničenih ministara. Pritom treba imati na umu ove činjenice: prvo, da je Gaj stjecao povjerenje u narodu zato, što je ljudima iz naroda govorio baš suprotno od onoga, što je izjavljivao »onima gore«; drugo, da je Gaj definitivno prodao i sebe i svoje Novine Austriji tek godine 1849; i treće, da je svako povjerenje, što ga je imao kod svojih pristaša i u narodu, izgubio potpuno i zauvijek onoga trenutka, kada se je, te iste godine, saznalo, da se stavio u službu Austriji.

I nema nikakve sumnje da je Gy. Miskolczy (autor dosad najtemeljitije, na bazi arhivske građe pisane historije ilirskoga pokreta) bio potpuno u pravu, kada je jedno od glavnih obilježja ilirizma vidio u ovome: »*Ilirizam je dakle i u pitanju taktike prekinuo s tradicijama prošlosti, kada protiv Madžara želi da organizira ne privilegirane staleže, nego široke mase, i to da ih organizira za oružani otpor. Druga taktička promjena od velikog značenja bilo je unošenje slavenske uzajamnosti u politiku ...*«[97]

Poslije svega iznesenog jasno je, da ova Tkalčeva misao o oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda, iznesena godine 1848/49 u revolucijom izvojevanoj slobodnoj štampi, nije bila plod njegove izuzetne lične dalekovidnosti i genijalnosti (kako su to smatrali mnogi građanski historici), nego izraz općeg raspoloženja i gledanja svih glavnih pobornika i nosilaca ilirskoga pokreta još iz doba prije revolucije: »*Jer može se govoriti što se hoće, mi smo s ove i s one strane* (Save i Dunava, napom. V. B.) *jedan narod, s jednim jezikom, s jednim običajima, s jednim odredjenjem u svijetu, s jednom budućnošću, koju mi moramo zajednički da ostvarimo, jer ćemo inače morati zauvijek da propadnemo*«. [98]

A ni ovo Kukuljevićevo, Četrdesetosme slobodno izraženo shvaćanje o glavnom cilju i karakteru naše borbe za oslobođenje, također ne predstavlja individualno autorovo, nego zajedničko ilirsko gledanje na ovaj problem: »*Ne ćemo trpjeti gospodstva nijednoga naroda, ni jezika, ni staleža i držat ćemo uvijek s onim narodima i staležima, kojim će prijetiti pogibao, te bi mogli izgubiti svoju narodnu ili političku slobodu, ili pasti pod jaram drugog naroda ili staleža*«.[99]

Naravno, bilo je i protivnika ilirskoga pokreta, ali isticanje, da su glavni protivnici ilirizma bili Srbi, – sasvim je krivo. Odlučnih, pa i veoma žestokih neprijatelja pučkog, demokratskog, revolucionarno-južnoslovenskog karaktera toga pokreta bilo je podjednako i kod Hrvata i kod Srba, a glavni uzroci tog protuilirstva nisu bili nacionalne, nego klasne prirode. U borbi protiv ilirstva vjerski i nacionalni momenat je s obje (i hrvatske i srpske) strane zloupotrebljavan, da se njime prikriju pravi, klasni motivi feudalno-crkvenih reakcionarnih vođa protivilirskih struja.

[97] Isporedi: *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Az irományokat kiadta és a bevezetö tanulmányt irta Miskolczy Gyula.* I. i II. 1218 strana. Budapest 1927. Kiadja a Magyar Történelmi. Társulat. (Historijat i dokumenti hrvatskog pitanja u doba staleške države. Dokumenta izdao i uvodnu studiju napisao Miskolczy Gyula). I, str. 197.

[98] *Ost und West 1849. Eine politische Rundschau.* (Članci Imbre Ignjatijevića Tkalca, preštampani iz četrdesetosmaškog organa naših radikalnih demokrata *Südslavische Zeitung).* Zagreb 1850, str 71 i 94.

[99] Isporedi Prelog, *Slavenska renesansa ...*, str. 274.

Da bi ostali vjerni osnovnom cilju pokreta, ostvarenju jedinstva južnoslovenskih naroda, a prije svega Hrvata i Srba, njegovi nosioci su morali da rade na uklanjanju jedne od glavnih tadašnjih prepreka zbližavanju i sjedinjavanju, koju su tada predstavljale dvije protivničke, konkurentske, među sobom zavađene crkve. Protiv tog ponajvažnijeg faktora u razdvajanju naših naroda iliri su morali da povedu odlučnu borbu, i tim svojim antiklerikalizmom oni su izazvali protiv sebe vrhovne upravljače i jedne (katoličke) i druge (pravoslavne) crkve, koji su bili odlučni protivnici ilirskoga pokreta već i zbog njegova demokratskog, protufeudalnog karaktera. Otuda su se crkveni vrhovi za sve vrijeme nalazili u prvim redovima neprijatelja ilirizma.

Ilirski pokret je, nadalje, baš zato što je radio na punom, političkom oslobođenju naših naroda od ugnjetačke feudalne austrijske i mađarske države – morao da vodi demokratsku, antifeudalnu politiku i da time izazove protiv sebe ne samo strane, austrijske i mađarske feudalne vlastodršce, nego i svoje vlastito, hrvatsko plemstvo, kome je u to doba održanje plemićkih privilegija bilo daleko važnije od makakve nacionalne slobode i državne samostalnosti. I u ovom razdoblju se potvrdila historijska istina, da su borbi za oslobođenje od tudinskih ugnjetača istinski bile odane samo potlačene klase, dok su se vladajuće, izrabljivačke povezivale s ugnjetačem i nastojale da s pomoću njega osiguraju svoju privilegiranu klasnu vladavinu. Od vremena Josipa II (1780–1790) pa do kraja feudalnog doba (do 1848/49) hrvatsko plemstvo je uvijek bilo gotovo da žrtvuje nacionalnu slobodu i državnu samostalnost Hrvatske, kako bi time spasilo svoje ugrožene klasne interese. Smatrajući sebe slabim, da samo obrani svoje klasne privilegije, ono se stavljalo pod zaštitu jače feudalne mađarske države, podvrgavajući time i Hrvatsku mađarskoj državnoj vlasti i odričući se dobrovoljno svake nacionalne nezavisnosti.[100] (Tako je, uostalom, postupalo i plemstvo svakog drugog naroda, kada je imalo da bira između klasnih i nacionalnih interesa.)

[100] U strahu pred Josipovim antifeudalnim reformama, koje su ugrožavale privilegije plemstva, donio je hrvatski plemićki sabor iz godine 1790. čitav niz zaključaka, kojima »plemstvo hrvatsko ... predaje Ugarskoj vladu nad svojom domovinom za uvijeke, sve u nadi, da su privilegija plemstva pod štitom Ugarske za vjekove osigurana«. Da bi pod mađarskom zaštitom sačuvali neokrnjena svoja feudalna prava, *hrvatski su plemići dobrovoljno žrtvovali nacionalnu i državnu samostalnost Hrvatske*, odrekavši se njene financijske i političke nezavisnosti. Plemićki sabor jednodušno je odlučio: da se Hrvatska *ima potpuno privezati za Ugarsku*, tako »da se od Ugarske nikad ne odcijepi«; da se izaslanici Hrvatske na hrvatsko-ugarskom saboru imaju u zajedničkim stvarima pokoravati većini (što je u stvari značilo, da se imaju pokoriti Mađarima, jer su na tom saboru hrvatski poslanici predstavljali neznatnu manjinu; da se »kontribucija (porez za uzdržavanje vojske) u buduće ima raspraviti i prihvatiti ... jedino na zajedničkom državnom ugarsko-hrvatskom saboru i nigdje drugdje«; da Hrvatska »prima naredbe od Ugarske vlade« sve dotle, dok se broj hrvatskih županija ne poveća toliko, »da budu mogli uzdržavati jednu visoku političku oblast«. »Ovim zaključkom – konstatira Smičiklas – postaviše bana pod ugarsko namjesništvo i time razoriše bansku vlast«. (Smičiklas, navedeno djelo, str. 391). Sada je ta vlast hrvatskoga bana »spala na stepen egzekutivnoga (izvršnoga) organa ugar-

Šulek je u svojoj pomenutoj knjizi ovako fiksirao držanje jednog, mađaronskog dijela hrvatskoga turopoljskog plemstva u ilirsko doba (četrdesetih godina 19 stoljeća): »Turopoljci primili su ovim (madjarskim) varmedjana za volju madjarski jezik; dakle zabacili su hotomce svoja municipalna prava; oni su se varmedjam madjarskim u naručaj bacili, očekivajući od njih obranu svoje plemenštine (konkretno se govori o plemićkoj povlastici neplaćanja poreza – napom. V. B.) ... – Turopoljci zato mrze na Ilire, jer se boje, da moraju danak (štibru) platiti, radi toga odlučili su pomadjarit se, samo da bi dobili pomoć proti Ilirom od madjarskih varmedjah ...«[101]

Obično se misli, da je samo mađaronsko hrvatsko plemstvo bilo antiilirsko, u stvari su pak i svi oni feudalci, koji su sačinjavali desno krilo Narodne Stranke (grof Janko Drašković, barun Franjo Kulmer i dr.) bili odlučno protiv demokratskih, antifeudalnih, revolucionarno južnoslovenskih težnja ilirskoga pokreta.

A u revoluciji godine 1848 hrvatska feudalna klasa nastoji svim sredstvima, da Hrvatsku održi prvo pod Mađarskom, a onda pod Austrijom između ostalog i zato, jer je smatrala, da će samo uz pomoć ovih feudalnih država moći da obrani svoj položaj vladajuće plemićke klase protiv demokratskog, oslobodilačkog, antifeudalnog narodnog pokreta hrvatskog i srpskog.

U ilirsko doba hrvatsko plemstvo se u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja našlo pred dva najbliža, konkretna zadatka: hrvatskog ujedinjenja sa Slovencima na jednoj i sa Srbima na drugoj strani. Najbrojnije hrvatsko plemstvo (mađaroni) bili su odlučno i protiv jednog i protiv drugog jedinstva, opredijelivši se za ovakvo stanovište prije svega na osnovi svojih klasnih interesa.

Svakom zbližavanju, povezivanju i spajanju Hrvatske sa Slovenijom ovi plemići su se protivili zato, jer je Hrvatska potpadala pod Ugarsku, u kojoj je još uvijek vladao puni feudalizam, s neokrnjenim privilegijama plemićke klase, – dok se Slovenija nalazila neposredno pod užom Austrijom, u kojoj su (zahvaljujući reformama prosvijećenog apsolutizma) bila ukinuta mnoga srednjovjekovna feudalna prava, između ostalog naročito pravo plemstva da ne plaća porez. Slovenija se, nadalje, u to doba nazivala i Ilirijom. Stupiti u bilo kakvu užu vezu sa Slovencima, a pogotovu primiti i njihovo ilirsko ime – hrvatski plemići nisu nipošto htjeli iz straha, da ne bi gubljenjem stroge izolovanosti, pot-

skoga namjesničkog vijeća«. (Šišić, *Hrvatski Ilirizam*, navedeno djelo, str. 13). I stvarna samostalnost i političko značenje hrvatskoga sabora bilo je tim gotovo sasvim uništeno ... »Plemićka kasta nije imala iza sebe naroda, nije ga niti mogla imati, zato je zadrhtala kao šiba na vodi iza Josipa II, i bacila se u naručaj možnoga plemstva Ugarske«. (Smičiklas, navedeno djelo, str. 394). – O nacionalnoj politici hrvatskih feudalaca devedesetih godina osamnaestoga stoljeća vidi opširnije moj rad: »Počeci stranačko-političkog života u Hrvatskoj«. *Hrvatsko Kolo*. Zagreb god 1951, broj 1–2, str. 112–133.

[101] *Šta namjeravaju Iliri*, str. 113–114.

pune posebnosti Hrvatske i hrvatskog imena izgubili i svoja zastarjela, posebna feudalna prava, koja su vrijedila za Hrvatsku isključivo kao sastavni dio Ugarske. Motive ove separatističke, samohrvatske, antislovenačke politike hrvatskog plemstva, tu njegovu bojazan od ujedinjenja sa Slovencima i to njegovo protivilirsko rezoniranje Šulek je fiksirao ovako: »Ne će li hrvatski plemići, imenito Turopoljci pravice svoje izgubiti, kad se budu Iliri zvali? Ta oni nisu kao Iliri, nego kao Horvati pravice svoje dobili?« – »Nu, ne bi li moglo Austrijansko vladanje reći: Kranjska i Koruška zove se Ilirija: Hrvati i Slavonci se zovu takodjer Iliri; Dakle Hrvati i Slavonci spadaju na Kranjsku?«[102]

Iz tih razloga ovo hrvatsko plemstvo nije htjelo da čuje za sjedinjenje sa bratskim slovenačkim narodom, jer je u Sloveniji položaj plemstva bio nepovoljniji (tu »i plemići moraju danak plaćati«), nego u Ugarskoj, i zato se opredjeljuje bezuvjetno za »bratstvo «i »vječno« jedinstvo s ultra feudalnim Mađarima, koji su u to doba najveći naši nacionalni neprijatelji.

Što se Srba tiče, hrvatski feudalci isto tako iz klasnih razloga nisu mogli biti ni za jedinstvo s njima, jer bi to značilo sjedinjavanje, bratimljenje privilegiranog plemstva s potlačenim, obespravljenim pukom (kakvi su Srbi u to vrijeme bili i u Hrvatskoj, i u Vojvodini, i u Srbiji, i u Bosni), a takvo klasno zbližavanje u feudalno doba nije bilo moguće. Srbi su nadalje još i druge vjere, a hrvatski feudalci, tijesno povezani s feudalnom katoličkom crkvom i pod jakim njenim utjecajem već su i zato bili protusrpski nastrojeni. Pored toga postojali su i drugi konkretni razlozi, zbog kojih su se hrvatski feudalci protivili političkom i nacionalnom sjedinjenju sa Srbima izvan Hrvatske, a naročito s Vojvodinom. Spajanje Hrvatske s takvim pučkim, plebejskim srpskim stanovništvom znatno bi povećalo broj demokratskih, antifeudalnih, klasno neprijateljskih elemenata, koji bi, ujedinjeni s pukom u Hrvatskoj, u mnogo većoj mjeri ugrožavali vladavinu neznatne plemićke manjine u takvoj novoj državi. Zato su se i svjetovni i crkveni hrvatski feudalci (na čelu s barunom Franjom Kulmerom i biskupom Haulikom) svima sredstvima borili protiv sjedinjenja Hrvatske sa srpskom Vojvodinom naročito u doba revolucije godine 1848/49, kada se je pokazalo, da je tamo puk preuzeo vlast, dokrajčio vladavinu feudalaca, dokinuo potpuno sve feudalne odnose i na svjetovnoj i na crkvenoj feudalnoj zemlji (i katoličkoj i pravoslavnoj podjednako, tretirajući na isti način i banatski veleposjed katoličkog zagrebačkog biskupa Haulika i daljski spahiluk pravoslavnog patrijarha Rajačića). Zbog toga su »*Srbi i ostali seljaci*« (tako o njima piše barun Kulmer banu Jelačiću) ostali do kraja feudalizma glavni neprijatelji za predstavnike hrvatske feudalne klase.

Tadašnja »hrvatska«, »nacionalna« mržnja protiv Srba – kojoj je isključivi izvor bila feudalna katolička crkva i plemstvo – u stvari bila

[102] Šulek, navedeno djelo, str. 107 i 110.

je klasna mržnja, kojom vladajuća, privilegirana klasa mrzi svoje klasne neprijatelje. U tome su bili glavni uzroci netrpeljivosti, neprijateljstvu, pa i preziru hrvatskih plemića i feudalne katoličke crkve prema Srbima.

Iz tih razloga ta je (crkvena i svjetovna) feudalna klasa svima silama sprečavala ilirska nastojanja oko ujedinjenja južnoslovenskih naroda, a prije svega Hrvata sa Srbima i sa Slovencima. Drugih većih protivnika osim ove klase i onih, koji su bili pod jakim utjecajem njenim, koji su bili zavedeni tom klasom, – ilirski pokret do 1848 u Hrvatskoj nema.

I na srpskoj strani glavni protivnici ilirskoga pokreta nalazili su se među konzervativnim, reakcionarnim predstavnicima crkve. Oni su se svima ilirskim idejama usprotivili prije svega zato, što su one svojom novinom ugrožavale postojeće stanje stvari, u kome su crkveni vrhovi bili postali neka vrsta privilegirane kaste, a njihov crkveno-slovenski jezik bio povlašćen. Protiv ilirskih težnja za uvođenjem narodnog jezika kao književnog, oni su se bili pobunili isto onako, kao što su bili ustali i protiv svih sličnih narodnih reformatora unutar samog srpskog naroda, protiv Dositeja Obradovića, ili protiv Vuka Karadžića.[103] Srpski reakcionarni crkveni krugovi bili su u to doba za održanje crkvenog jezika kao književnog isto onako, kao što su feudalci u Hrvatskoj bili za očuvanje latinskoga (jezika feudalne katoličke crkve), a protiv uvođenja u javni život narodnog hrvatskog jezika. (Stran, narodu nerazumljiv, težak crkveno-slovenski i latinski jezik osiguravao je u neku ruku monopol crkvenih ljudi i feudalaca na književnost, na kulturu i na javan život uopće, dok je narodni jezik ugrožavao taj monopol.) Da se u srpskom antiilirstvu prije svega radi o protivljenju crkvenih ljudi iz navedenih razloga, o tome je dr. Ilija Mamuzić iznio čitav niz dokaza u svojoj studiji *Ilirizam i Srbi*. Tako je jedan od protivnika ilirizma svoj stav obrazlagao time, što srpski »narod ne može nikakvu novost ... odobriti« izmedju ostalog i zato, jer je »njegov materni jezik sa jezikom od oltara ... tako tesno skopčan ...«; drugi jedan antiilirac, dr. G. Pantelić je »u iliriziranju video napadaj »rimsko-nemačkog ministerstva« (»a i rimske bogomoljske stolice u Rimu«) i na same »obrede« srpske crkve!« Teodor Pavlović je između ostalog »pisao da *Danica* sve ono »što je malo na crkveno-slavenski nalik kao kužno« izbegava,« i t. d.[104] I kod srpskih je klerikalaca dakle postojao tada jedan pravoslavni konzervatizam, ekskluzivizam i šovinizam, kao i kod hrvatskih.[105]

[103] »Jerarhijski krugovi medju pravoslavnim Srbima susreli su takodje s osudom pisanje Dositejevo, ali je uza nj odmah pristao sav narod ...« (St. Novaković, *Dositejeva spomenica*, str. 36). » ... novi, »ilirski« pravopis značio je veliki napredak ... Samo su se hrvatski madjaroni odmah istakli kao opozicija protiv lijepog čistog jezika, *kaošto su i Srbi jednako ogorčeno činili protiv uvodjenja srpskog narodnog govora u književnost, kada su to počeli Dositej Obradović i Vuk Karadžić: novotarija bijaše u njihovim očima izdaja naroda i otadžbine*«. (Tkalac, *Uspomene*, I. str. 187).

[104] Vidi I. Mamuzić, *Ilirizam i Srbi. Rad Jugoslavenske akademije*, knjiga 247, Zagreb 1933, str. 61, 81.

[105] Tako je Ante Kuzmanić 1841 pisao Gaju: »Gospodine, Rišćani (pravoslavni, napomena V. B.) su naši mrtvi neprijatelji ... Mi katolici moramo se složiti, tu istinu ja ćutim vele u srcu mome«. (Navedeno na istome mjestu, str. 47.)

U protivljenju ilirskome pokretu sa srpske strane igrala je donekle ulogu i međusobna konkurencija tadašnjih urednika i izdavača časopisa i novina. Čitalačka publika, koje je bilo malo, bila je jedna, i svaki novi ilirski list značio je u izvjesnoj mjeri preotimanje čitalaca od onih već postojećih publikacija. Ovaj momenat je veoma točno uočio dr. Mamuzić kod jednog od glavnih neprijatelja ilirizma, kod Teodora Pavlovića, koji je bio u to doba urednik i *Letopisa Matice Srpske* i *Srpskog Narodnog Lista*.[106] Pavlović je godine 1836 namjeravao »da List štampa i latinicom za Hrvate, onda je, kako se to nije ostvarilo, Pavlović mogao biti protivnik Iliraca i zbog konkurentstva zbog svojih oštećenih i materijalnih i ideoloških interesa«.[107]

Sa srpske strane navođeni su još i neki drugi argumenti protiv ilirstva (latinska slova,[108] novo, nenarodno ime »Iliri«, i sl.), ali u suštini izvor protivljenja ilirskome pokretu bili su i na srpskoj strani čuvari starog stanja stvari protiv svega što je novo, bez obzira da li ono dolazi sa srpske (Dositijeve i Vukove), sa hrvatske ili sa »ilirske« strane.

Na protivilirsko držanje pojedinih Srba djelovala je i službena Srbija (vlada i dinastija), koje su bile protiv svakog novog pokreta (a pogotovu protiv ovako prevratničkog, revolucionarnog ilirizma) strahujući, da uslijed političkih promjena, koje bi takav pokret mogao izazvati, ne izgube svoje vladajuće pozicije u Srbiji.

Najviše se u suzbijanju ilirskoga pokreta i sa strane srpske i sa strane hrvatske reakcije operiralo vjerom. Hrvatski reakcionari su tvrdili, da je glavni cilj ilirskoga pokreta da »povlaši«, posrbi, prevede u pravoslavlje hrvatske katolike, – a srpski neprijatelji napretka i progresa najviše su napadali ilirizam zbog toga, što on tobože ide isključivo za tim, da pokatoliči pravoslavne Srbe. I jednima i drugima savršeno je odgovorio Bogoslav Šulek: »A hoće li ilirski domorodci Horvate i Slavonce povlašiti? Za uviditi netemeljitost ovakvih potvaranjah oli bolje ludost sličnih klevetanjah, treba znati, da mnogi Srblji, koje Horvati nepravo Vlahe

[106] »... Docnije, kada je Jovanović pokrenuo Vilu, ilirski orijentisanu, Pavlović je imao dovoljno razloga da ovu publikaciju napadne žestoko i bezobzirno; s jedne strane ju je mogao napasti načelno, kao ilirsku ediciju, a s druge strane iz egoističkih motiva, jer je Vila mogla da nanese i materijalne i moralne štete Listu i Letopisu, koje on u taj čas uredjuje. Sam Jovanović pisao je 1840 godine da će od svoje Vile »bar po dve – ako više nemogućno bude – na godinu česti izdati, da mesto izdišućeg Letopisa zamene«. (U pismu Babukiću 25. VI. 1840 Babukićeva prepiska). Janko Šafarik nas obaveštava da Vila ima 765 pretplanika, što je vrlo lep broj za ono vreme, a Miloš Popović piše 1841 godine nepoznatom Iliru kako »rastrubljeni Letopis« neće niko da kupuje, dok je prva sveska Vile potpuno rasprodana ...« – (Mamuzić, na istome mjestu, str. 53–54).

[107] Isporedi na istome mjestu, str. 71.

[108] »Latinska slova nisu naša, a svetog Kirila su naša ...« pisao je Pavlovićev List. (Navedeno na istome mjestu, str. 75).

nazivaju, baš zato se plaše ilirskoga imena, jerbo misle, da jih Iliri sredstvom ovoga imena žele pokatoličiti, ili kao što oni vele, pošokčiti, a je li moguće iste ljude i povlašiti, i pošokčiti?«[109]

Historijski promatran, ilirski pokret znači najviši stupanj, što ga je borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda dostigla u svom prvom razvojnom periodu, pod feudalizmom. Nastao pod jakim utjecajem Francuske revolucije i srbijanskih ustanaka, taj pokret je i u teoriji (ilirska politička poezija, rukopisni, necenzurirani spisi, dnevnici, pisma, zabranjene knjige, usmena, ilegalna agitacija) i u praksi (godina 1843, 1845, provođenje demokratske revolucije 1848/49) bio za revolucionarno rješenje našeg nacionalnog pitanja, za puno, političko oslobođenje naših naroda ispod vlasti tuđinskih država putem oružane borbe; glavni nosilac toga narodnog pokreta bile su potlačene društvene klase na čelu sa građanskom klasom i njenom inteligencijom (koja je klasa pod feudalizmom, budući i sama ugnjetena i obespravljena, nužno morala biti revolucionarna).

U ilirskom pokretu, a naročito u njegovoj četrdesetosmaškoj završnoj fazi (kada se je našem puku prvi put pružila prilika da slobodno progovori: u *Narodnim Zahtijevanjima*, u zaključcima Majske skupštine, u Hrvatskom saboru, u slobodnoj štampi) – jasno se je ispoljilo, što je naš narod, što su njegove najnaprednije klase mislile, željele i htjele u vezi sa rješenjem našeg nacionalnog pitanja, – i šta su bile u stanju (kada im se u toku demokratske revolucije od 1848/49 pružila za to prilika) i da učine za svoje oslobođenje i ujedinjenje, gledajući u njemu ne samo glavni, neminovni uvjet daljeg normalnog razvitka, nego i jedinu garanciju opstanka južnoslovenskih naroda.

U ilirskom preporodu, koji je uz srpske ustanke i vojvođanski pokret značio kulminaciju južnoslovenskih oslobodilačkih težnja u prvoj polovici devetnaestog stoljeća, – naše nacionalno pitanje došlo je, i idejno i praktički, do svog jedino normalnog, naprednog, pozitivnog rješenja, koje se manifestiralo u propagiranju i ostvarivanju punog političko-nacionalnog južnoslovenskog jedinstva.

[109] *Šta namjeravaju Iliri*, str. 123.

Drugo razdoblje

POD KAPITALIZMOM

I.

PRIJELOM GODINE 1849

Ali pozitivno, normalno rješenje južnoslovenskog nacionalnog pitanja, pravilno započeto, a demokratskom revolucijom 1848 djelomično i ostvareno oslobođenje i ujedinjenje naših naroda nije ostalo trajno, nije se održalo kao definitivno. Pobjeda kontrarevolucije godine 1849 uništila je i tu glavnu tekovinu naše Četrdesetosme. Time je normalna linija nacionalnog razvoja južnoslovenskih naroda bila nasilu prekinuta.

S jedne strane protiv tekovina naše oslobodilačke borbe prva je povela rat feudalna Mađarska u zajednici sa carskom Austrijom. Mađarska plemićka vlada nastavila je svoj istrebljivački rat protiv naših naroda i onda, kada je austrijska reakcija zaratila i protiv same Mađarske, u cilju da uništi i njezinu samostalnost. S druge strane nacionalnu slobodu i četrdesetosmaško jedinstvo južnoslovenskih naroda konačno je likvidirala udružena austro-ruska kontrarevolucija potkraj 1849.

Da bi uništila našu nacionalnu slobodu i jedinstvo, Austrija je vješto znala iskoristiti i unutrašnje reakcionarne elemente tadašnjeg južnoslovenskog društva: 1. hrvatske svjetovne i crkvene feudalce (na čelu s barunom Kulmerom i biskupom Haulikom, koji od jeseni 1848 upotrebljavaju kao svoje poslušno sredstvo i bana Jelačića); 2. Konzervativnu klerikalnu struju patrijarha Rajačića u Vojvodini; i 3. kneza Aleksandra Karađorđevića i njegovu vladu u Srbiji.

Važno je pritom, da nijedan od ovih reakcionarnih, protujužnoslovenskih (i vanjskih i unutrašnjih) činilaca nije slučajno godine 1848/49 zauzeo stav protiv naše slobode i jedinstva, nego su svi ti faktori još mnogo prije Četrdesetosme bili glavni neprijatelji pravednog, naprednog, revolucionarno-demokratskog rješenja našeg nacionalnog pitanja. Hegemonističko mađarsko srednje plemstvo vodi u prvoj polovici 19 stoljeća bezobzirnu borbu protiv hrvatskih i srpskih težnja za nacionalnom slobodom, a u deceniju prije revolucije bjesomučno progoni ilirski oslobodilački pokret; godine 1848 to je srednje plemstvo preuzelo svu vlast u Mađarskoj i otada je još bezobzirnije (i otvorenim ratom) nastavilo svoju borbu protiv slobode naših naroda.[1] Austrija je na čelu s Metternichom, pomažući isključivo konzervativne i feudalne elemente u

[1] O držanju mađarskog srednjeg plemstva prema ilirskom pokretu vidi dokumente, objavljene kod Miskolczya, u njegovom navedenom djelu o hrvatskom pitanju. Isporedi o tome i moju navedenu knjigu: *Društvene i političke borbe* ... str. 11–68.

Hrvatskoj i oslanjajući se jedino na njih, dosljedno ugušivala ilirski narodni demokratski pokret kao antidržavnu, prevratničku, revolucionarnu djelatnost.[2] Ni carska Rusija nije protiv južnoslovenske slobode i jedinstva ustala prvi put godine 1849; njen konzervativni, protivilirski, protujužnoslovenski stav na strani Austrije jasno se ispoljio mnogo ranije.[3]

Što se unutrašnje, južnoslovenske reakcije tiče, najnepomirljiviji protivnici ilirskoga pokreta bili su od početka hrvatski feudalci – dok su se svim naprednim težnjama u Vojvodini još od Dositijevih vremena protivili konzervativni vrhovi pravoslavne crkve, a Srbijina dinastija i vlada su isto tako još prije revolucije dale dokaza o tome, da zaziru od svakog revolucionarnog nacionalnog pokreta među južnoslovenskim narodima zbog straha, da takav prevrat ne uništi i njihove vladajuće pozicije u Srbiji. Nastavljajući svoju dotadašnju, konzervativnu, klasnokastinsku, protunarodnu politiku: i hrvatski feudalci, i vojvođanski crkveni dostojanstvenici, i srbijanski vlastodršci stavili su se godine 1848/49 u službu reakcionarne Austrije i pripomogli ugušivanju naše demokratske revolucije i uništenju četrdesetosmaškog, djelomično ostvarenog južnoslovenskog jedinstva i slobode.[4]

Nakon 1849 pobjedničke reakcionarne sile ponovo su nacionalno porobile Vojvodinu i Hrvatsku, podvrgnuvši ih prvo Austriji (Bachov apsolutizam), a zatim i Mađarskoj; poluzavisna Srbija je nakon toga i dalje ostala odvojena, za sebe, Crna Gora isto tako, Bosna i Hercegovina i Makedonija pod Turskom, Slovenija pod Austrijom. Na taj način porobljenost i rascjepkanost naših zemalja i naših naroda bila je ponovo uspostavljena.

[2] Vidi dokumentarni dio Miskolczyjeve navedene knjige i moje *Društvene i političke borbe ...*, str. 69–72.

[3] »U cirkularu (ruskog cara Nikole, povodom smrti austrijskoga cara Franje, napom. V. B.), koji je bio razaslan ruskim poslanicima u inozemstvo, naglašuje se, da će Njegovo Veličanstvo sa svim silama, što mu stoje na raspolaganju, gledati da očuva spoljašnji i unutrašnji integritet austrijskoga carstva«. (Prelog, *Slavenska renesansa*, str. 86.) – »Godine 1842 ruski poslanik u Beču grof Medem opisuje svojoj vladi ilirizam kao političku težnju za ujedinjenjem svih Južnih Slavena u Austriji i Turskoj ... Nikola, duboko uvjeren da mora podupirati monarhički princip i očuvati onaj »entente cordiale« s Austrijom, izjavio je, da se njegova vlada ne će nikada na to dati, da bi podupirala revolucionarnu agitaciju u susjednim prijateljskim državama«. (Na istome mjestu, str. 95.) – »Ruske su oblasti pozorno pratile gibanje Slavena u Austriji u proljeću god. 1848. i bijahu odlučno protiv njihovih nacionalnih težnja. Već puka simpatija ruske javnosti i štampe s tim težnjama, smatrane su prestupkom ...« (Isto, str. 329.)

[4] O držanju hrvatskih svjetovnih i crkvenih feudalaca godine 1848/49 prema južnoslovenskoj borbi za slobodu i jedinstvo – vidi moju knjigu *Društvene i političke borbe ...* – O ulozi patrijarha Rajačića vidi moju studiju: »O nekim osnovnim problemima Četrdesetosme«, *Historijski zbornik*, god. II. 1949, broj 1–4, str. 280–306, – i moju knjigu: *Hrvatska ljevica u godinama revolucije*, Zagreb 1949, str. 289–324 i 389–408. – O Srbijinoj dinastiji i vladi vidi Drag. M. Pavlović, *Srbija i srpski pokret u južnoj Ugarskoj 1848/49*, i *Prepisku Ilije Garašanina*, navedeno djelo, pisma iz god. 1848 i 1849.

Pobjeda kontrarevolucije u Evropi i u Austrijskom carstvu spriječila je, dakle, normalni nacionalni razvoj južnoslovenskih naroda, i, uništivši četrdesetosmaške začetke južnoslovenskoga ujedinjenja u jednu slobodnu, samostalnu državu, – gurnula nas ponovo u stanje podjarmljenosti, nacionalne razdrobljenosti i rascjepkanosti, bacila nas natrag u Srednji vijek.

Taj poraz, što ga je na kraju prvog razdoblja pretrpjela naša revolucionarno-demokratska borba za oslobođenje i ujedinjenje, – znači ponajznatniji prijelom, ponajkrupniju historijsku prekretnicu u južnoslovenskom nacionalnom razvoju. Time, što je na silu obustavljeno normalno, dosljedno započeto formiranje jedinstvene južnoslovenske nacije na temeljima, koje je i teoretski i praktično bio postavio ilirski pokret, – time je dotle prirodan, progresivan tok čitavog našeg nacionalnog razvitka prekinut i usmjeren suprotnim, reakcionarnim, abnormalnim, separatističkim pravcem, koji se je narednih decenija manifestirao u čitavom nizu međusobnih sukoba, nacionalne netrpeljivosti, mržnje i razdora unutar južnoslovenskih naroda. Zbog toga, što su nam vanjske i unutrašnje kontrarevolucionarne snage nasilno onemogućile da našom demokratskom revolucijom do kraja dovedemo stvar našeg oslobođenja i ujedinjenja i da je učvrstimo i sačuvamo, zbog toga, što smo tada bili ometeni, da na vrijeme (u doba prelaska iz feudalizma u kapitalizam) definitivno ostvarimo naše nacionalno jedinstvo – nastat će čitav niz kasnijih naših nacionalnih abnormalnosti, nesreća i tragedija.

II.

POLOŽAJ NARODA U DRUGOME RAZDOBLJU

Bachov apsolutizam, koji je u Austrijskom carstvu uveden nakon pobjede kontrarevolucije, imao je između ostalog zadatak, da riješi i pitanje društvenoga uređenja; u tom pogledu vladalo je 1850 prilično kaotično stanje, jer su u pojedinim zemljama Habsburškoga carstva četrdesetosmaške revolucije (već prema klasnom sastavu svojih nosilaca i prema svojoj intenzivnosti) na najrazličitije načine likvidirale predmartovski feudalni društveni poredak: od najradikalnijeg ukidanja feudalnih odnosa (oduzimanje zemlje crkvi i veleposjednicima bez odštete, oslobađanje seljaka svih tereta i daća – kako je u praksi provedeno, na primjer, kod nas u Vojvodini i dobrim dijelom u Hrvatskoj) – do neznatnih promjena »na papiru«, u polovičnim zakonima plemićkih sabora, čije je provođenje bilo povjereno plemićkim vladama, koje su spriječile ostvarivanje svih, po feudalce nepovoljnih zakonskih odredaba i zadržale uglavnom sve po starom (kakav je bio slučaj u Mađarskoj, gdje je i poslije marta 1848 sva zakonodavna i izvršna vlast ostala u rukama plemstva).

Bach je pitanje konačne likvidacije feudalizma riješio odozgo: formalno, on je morao da ukloni predmartovsko feudalno državno uređenje, jer je ono sa svojim posebnim ustavima, saborima, srednjo-

vjekovnim privilegijama pojedinih zemalja austrijskoga carstva predstavljalo smetnju za uvođenje novog apsolutističko-centralističkog sistema. Ali uništavajući predmartovske državopravne formacije on je likvidaciju feudalnih socijalnoekonomskih odnosa izvršio na najveću korist reakcionarnih društvenih klasa: feudalne katoličke crkve i plemstva. »Otvorenom zapovijedu« od 2 ožujka 1853 prije svega je ustanovljena veoma visoka odšteta plemstvu za izgubljenu urbarijalnu zemlju i kmetska podavanja: 300–700 forinti po jednom kmetskom selištu; nadalje je određeno, da se na tu sumu isplaćuje feudalcima 5% kamata unatrag, računajući od svibnja 1848 godine. U kolikoj su mjeri feudalci dobro prošli ovakvim bachovskim likvidiranjem feudalnih odnosa, vidi se na primjeru Ugarske: tu je plemstvo samo tražilo za sebe na ime odštete ukupnu sumu od 100–120 milijuna forinti (ta suma je već značila daleko više, nego što je feudalna klasa Ugarske uistinu bila izgubila), – a po Bachovoj odredbi ugarskim feudalcima je na ime odštete stvarno isplaćena ukupna suma od 310 milijuna forinti, dakle gotovo triput više, nego što su sami ti plemići bili zahtijevali.

Druga glavna karakteristika ove Bachove odredbe o likvidiranju feudalnih odnosa, koja je imala golemo socijalno značenje, sastojala se u tome, što je čitava ta ogromna suma plemićke odštete bila isplaćivana od dodatnog poreza (na svaku forintu 15 krajcara). I nepravedna, prevelika visina same odštete, i način njenog isplaćivanja teško su pogađale najbrojnije porezovnike, široke radne slojeve naroda, a prije svega seljaštvo.

Pored ovog osnovnog opterećenja Bachovo uvođenje novog, kapitalističkog poretka (s ovakvim likvidiranjem feudalizma odozgo) svaljivalo je na radni seljački narod još čitav niz drugih tereta. Troškove novog golemog Bachovog centralističkog državnog aparata, koji je bio za nekoliko puta veći i skuplji od ranije, predmartovske državne administracije, također su, u obliku čitavog niza novih poreza, imali da podmire uglavnom seljaci: uvedena je nova zemljarina, porez na dohodak, lični porez, teške i brojne takse i biljezi, veliki posredni porezi (na šećer i drugu robu, monopol duhana i sl.) ...

A dotle nečuvena korupcija, koja je cvala za sve vrijeme Bachovog apsolutizma (pod kojim je bila onemogućena svaka kontrola i kritika državnih funkcionera: ukinuta sloboda štampe i sva ostala politička i građanska prava) – činila je još nesnosnijim ono teško ekonomsko stanje, u kome su se naši narodi u sklopu Austrijskoga carstva našli poslije ukidanja feudalizma.

Ovi teški ekonomski uvjeti traju i nakon Bachovog apsolutizma. Drastične dokaze o težini ekonomskog stanja šezdesetih godina 19 stoljeća i o tome, kako tada naš »narod pod ovim sustavom gospodarski naglo propada« iznio je u hrvatskom saboru godine 1866 zastupnik Ladislav Kukuljević: »... Iz tih se Kukuljevićevih podataka vidi, da je Hrvatska i Slavonija plaćala te godine (1865, napom. V. B.) bez Krajine u ime izravnih i neizravnih poreza sa svim nametima svotu od 7,197.386 forinta, a imala je dohotka 7,179.892 forinte. Tako je Hrvat-

ska i Slavonija, reče Kukuljević, jedina na svijetu zemlja, koja plaća više poreza nego ima od zemlje prihoda pa s toga biva, da narod, koji je već skoro posve propao, mora trošiti od svoje temeljne glavnice. ... Kukuljević je izračunao na osnovu autentičnih podataka, da se je počamši od godine 1858,[5] dakle u 16 godina temeljni kapital, uložen u marvi, smanjio za 17 milijuna, a onaj u šumi za 30 milijuna for. Porez se je u to vrijeme utjeravao upravo nesmiljenom strogošću, i to pomoćju vojničkih četa, koje su dolazile gotovo u svako selo, no usprkos toj najvećoj strogosti iznosili su zaostatci od godine 1865 znatnu svotu od 3,304.509 for. Zanimivi su također podatci saborskoga proračunskoga odbora, koje je njegov izvjestitelj Kraljević baš u to vrijeme pred kuću iznesao. Za tri struke domaće uprave, političku, pravosudnu i bogoštovno-nastavnu trošilo se te godine ukupno 2,433.974 for. Pošto je zemlja plaćala državi po gornjih Kukuljevićevih podatcih na izravnom i neizravnom porezu for. 7,197.386, davala je po tom centralnoj upravi for. 4,800.000«.[6]

Zajedno s ovim gotovo neograničenim ekonomskim izrabljivanjem našega puka sa strane ugnjetačke centralističke austrijske države, Bachov apsolutizam je naše narode bacio u položaj potpune političke i nacionalne obespravljenosti (nasilnim vršenjem germanizacije, potpunom obustavom političkog života – sabora, političkih stranaka i slobodne štampe – podvrgavanjem zemlje svemoćnoj, neograničenoj vladavini žandara, policije, vojske, protunarodnog činovništva, cenzure).

U Hrvatskoj (kao i u svim ostalim našim krajevima pod Austrijom) stanje puka, naroda, ostalo je dakle teško i nakon ukidanja feudalizma; izmijenio se samo ugnjetački sistem, na mjesto feudalnog došao je kapitalistički, a predmet izrabljivanja i tlačenja je i pod tim novim sistemom ostao isti: narod, puk hrvatski, srpski i slovenački. Za ogromnu većinu potlačenog naroda nacionalno ugnjetavanje je i sada imalo svoj konkretni klasni sadržaj: i dalje se radi o socijalno-ekonomskom izrabljivanju i političkom tlačenju, što ga nova, građanska vladajuća klasa, s pomoću svoje nove, kapitalističke državne vlasti vrši nad najširim, radnim slojevima naroda; taj novi, kapitalistički sistem predstavlja u ovom drugom razdoblju onu organiziranu silu, kojom klasni ugnjetač tuđe, austro-njemačke narodnosti drži naše narode u podjarmljenosti. I sada je najvećma, pa gotovo i jedino vidljiva strana, tuđinska nacionalnost ugnjetača, ali suštinu nacionalnog porobljavanja i sada čini novi eksploatatorski, kapitalistički sistem vladavine. Zato je borba za socijalno oslobođenje ostala i u drugom razdoblju jedan od glavnih sadržaja naših nacionalno-oslobodilačkih pokreta, jer se za narodne mase i sada radilo prije svega o socijalno-ekonomskom i političkom oslobođenju od nove, buržoaske vladajuće klase i njenog klasnog, kapitalističkog ugnjetačkog sistema.

[5] Štamparska griješka, treba *1848*, napomena V. B.
[6] Martin Polić, *Parlamentarna povijest* ... I, str. 195–196.

Za puk, za narod nacionalno oslobođenje nije ni u ovom razdoblju moglo da znači ništa drugo, nego da se za većinu naroda, koja je najvećma potlačena, izvojuje bolji život, da se stanje te pučke većine poboljša.[7] A da se poboljša stanje naroda, da se dođe do pune i nacionalne i druge slobode *puka*, može se sada, pod kapitalizmom, samo obaranjem kapitalističkog poretka, kojim se vrši nacionalno i sve ostalo ugnjetavanje. I baš zato, što naše narode i dalje drži ugnjetene i razdvojene organizirana sila protunarodne, kapitalističke države, oni su i u ovom drugom razdoblju mogli da izvojuju svoje nacionalno oslobođenje i ujedinjenje jedino upotrebom sile, oružanom, revolucionarnom borbom. (I to ne samo ondje, gdje su ih tuđinske države držale u potlačenosti, nego i u samoj Srbiji, gdje su Obrenovići svaki pokret naroda za slobodu ugušivali protunarodnim državnim aparatom, pomažući na taj način, da se podjarmljenost naših naroda tuđincima i postojeće stanje naše nacionalne razjedinjenosti silom održi i dalje.)

Nakon pobjede austro-ruske kontrarevolucije godine 1849 ostalo je dakle stanje južnoslovenskih naroda i pod tuđinskim državama i pod protivunarodnim domaćim dinastijama i vladama uglavnom isto, pa su i potrebe za nacionalnim oslobođenjem, i cilj, sadržaj nacionalne borbe, i način vođenja te borbe ostali isti. Ista je ostala i gotovost potlačenog naroda, da i u drugom razdoblju, pod kapitalizmom, vodi odlučnu, revolucionarnu borbu za svoje puno i nacionalno i socijalno-političko oslobođenje.

III.

GRAĐANSKA KLASA I GRAĐANSKA INTELIGENCIJA U DOBA KAPITALIZMA

1.

U Hrvatskoj

Sasvim se drukčije držala u drugom razdoblju građanska klasa i njena inteligencija prema rješavanju našeg nacionalnog pitanja. Ta promjena stava proizašla je iz one izmjene, koja je nastala u društvenom položaju buržoazije u kapitalističkom poretku s jedne strane, i iz sastava same hrvatske buržoazije u drugoj polovici 19 stoljeća s druge.

[7] Takav narodski smisao nacionalnog pokreta jasno je uočio Svetozar Marković: »Nacionalizam nije sam sobom cilj, nego samo sredstvo, – sredstvo za blagostanje naroda«. – »Oslobođenje jednog naroda od tiranije drugog naroda samo je jedan korak u lancu drugih sloboda«. (J. Skerlić: *Svetozar Marković. Život i rad.* Str. 201 i dalje.) – Zanimljivo je, da je to naslućivao i takav građanski učenjak, kakav je bio Jovan Cvijić: »Jer svet ne živi samo od nacionalnosti kao pojma. Hoće da je slobodan i osiguran, hoće ničim nesprečenu utakmicu sposobnosti, neće da trpi kućiće i odžakoviće, koji ne valjaju, ne voli ni gospodu, ni vlast, ako nemaju dobrih osobina ...« (*Cvijićeva knjiga*, str. 63.)

Karakter te građanske klase bio je uvjetovan ekonomskim stanjem Hrvatske u to doba. Zbog razloga ranije navedenih (turski ratovi, kolonijalni položaj prema Austriji) u Hrvatskoj se do polovice 19 stoljeća nije mogla razviti manufaktura i industrija. Na taj način hrvatska buržoazija nije bila iznikla na vlastitoj razvijenoj industrijskoj podlozi i na izgrađenom unutrašnjem tržištu, nego je bila stvorena na bazi one trgovine, koja se je zahvaljujući povoljnim historijsko-geografskim uvjetima bila razvila od polovice 18 do polovice 19 stoljeća na liniji Zemun–Rijeka sa glavnim središtem u Karlovcu. Ta trgovina bila je uglavnom tranzitnog karaktera (izvozili su se, preko Karlovca, vojvođanski, bosanski i hrvatski pretežno poljoprivredno-stočarski proizvodi u Rijeku, odakle se je uvozila inozemna roba). Glavna slabost te gotovo isključivo trgovačke buržoazije baš je i bila u tome, što nije počivala na razvijenom unutrašnjem tržištu, stvorenom vlastitom industrijskom proizvodnjom, – nego je zavisila uglavnom od izvanjskih izvora i faktora. Do 1848, do vremena kada se je ta trgovina nalazila u poletu, ova trgovačka buržoazija na čelu s karlovačkim građanima mogla je da pruži materijalnu podlogu svojoj građanskoj inteligenciji kao nosiocu ilirskoga pokreta.

Nakon pobjede kontrarevolucije dalji razvoj te buržoazije, koja je kapital, nagomilan trgovinom, tek bila počela da ulaže u početke manufakture i industrije, bio je prekinut. Bachov centralistički apsolutizam znatno je pogoršao kolonijalni položaj Hrvatske prema Austriji i forsiranjem centralne austrijske industrije i dalje sprečavao njen normalan ekonomski i društveni razvoj. Drukčijim usmjeravanjem glavnog trgovinskog puta, provođenjem za Hrvatsku nepovoljne saobraćajne politike u drugoj polovici 19 stoljeća, međunarodna trgovina, koja je nekad išla linijom Zemun–Karlovac–Rijeka, izgubila je svoje značenje i stala naglo opadati. Unutrašnje tržište nije se ni u to doba moglo razviti uslijed do krajnosti oslabljene kupovne moći najbrojnijih potrošača, seljaka, čiji je ekonomski položaj, kao što smo vidjeli, zbog plaćanja odštete feudalcima i zbog uvođenja čitavog niza novih poreza nakon ukidanja feudalizma bivao sve teži.

Zbog svega toga u Hrvatskoj se nakon 1850 industrijska buržoazija nije razvila, a trgovačka nije napredovala. Brojčano jačala je samo građanska inteligencija, tako da su prvih decenija druge polovice 19 stoljeća najznatniji sastavni dio hrvatske građanske klase sačinjavali građanski intelektualci. Na taj način je novo, kapitalističko razdoblje zateklo hrvatsku buržoaziju svedenu uglavnom na građansku inteligenciju. »Kada je buržoaska era s liberalizmom i nacionalizmom unišla i u Hrvatsku, tu nije dakle bilo ukorijenjene buržoazije, nego je postojao samo u školama proizvedeni nadomjestak buržoazije – svećenici, pravnici, doktori, profesori i studenti«.[8] I Martin Polić u uvodu svoje *Parlamentarne povijesti* ističe kako je u to vrijeme građanska inteligencija

[8] Hauptmann Ludmil, *Die Kroaten im Wandel der Jahrhunderte*, Wiking Verlag, Berlin, str. 70.

»gotovo čitava sudjelovala kod rješavanja« političkih problema Hrvatske: »... ni prije ni poslije ne nalazimo, da je veći broj njegove (hrvatskog naroda, napom. V. B.) inteligencije i njegovih umnih sila sudjelovao u javnom životu kao što upravo u tom razdoblju narodne povijesti od godine 1860 pa naročito do godine 1873 i do godine 1880 ..«[9]

A kao što je glavno obilježje građanske klase u tadašnjoj Hrvatskoj bila prevaga građanske inteligencije, tako je osnovna karakteristika ove inteligencije bila u tome, što je ona gotovo sva bila činovnička. Zbog zaostalosti ekonomske, zbog nerazvijenosti materijalne kulture – slobodnih intelektualnih profesija (inžinjeri, liječnici, privatni namještenici, i sl.) uglavnom nema, tako da su svi ti građanski intelektualci bili primorani da žive od države, od državne službe. Ta upućenost građanske inteligencije na činovničku, javnu službu kao na gotovo isključiv izvor životne egzistencije jasno je fiksirana još potkraj godine 1849 u uvodniku »Slavenskoga Juga« *Hlepnja za službami:* »Što dakle preostaje ovakvom izučenom siromašnom mladiću – pravom proletarcu, nego javni pučki kruh? Kopati i orati ne može, jer ne ima zemlje ni što k njezinom obdjelavanju treba, ili jer se bezrazložno stidi od otog posla živiti; zanatu nije vješt, a krasti ne smije«.[10]

Jedan od glavnih uzroka revolucionarnosti ove građanske inteligencije u doba feudalizma baš je i bio u tome, što neplemić tada nije mogao dobiti nijedno unosnije mjesto u državnom aparatu, u kome su najviše službe davane isključivo pripadnicima privilegirane feudalne klase.

Nakon ukidanja feudalizma društveni položaj te građanske inteligencije iz osnova se promijenio, a to je izazvalo golem obrat i u njenom političkom držanju. Iako je Bach, kao što smo vidjeli, izvršio likvidaciju feudalizma odozgo, polovično, na štetu puka, naroda, a u korist takozvanih »viših«, reakcionarnih klasa (spasavajući za plemstvo sve, što se spasiti dalo, tako da je i ekonomska i društvenopolitička moć feudalaca ostala i dalje golema), iako je njegova apsolutističko-centralistička vladavina gurnula Hrvatsku i njene narode u još težu ekonomsku zavisnost i nacionalnu podjarmljenost, – taj novi Bachov sistem je ipak u jednom pogledu pogodovao materijalnim interesima građanske inteligencije i značio za nju dalekosežan preokret na bolje: on je s jedne strane stvorio ogroman centralistički državni aparat, s masom novih unosnih činovničkih mjesta, a s druge strane omogućio da sve, pa i najviše položaje u tom aparatu mogu dobiti i pripadnici građanske klase, građanska inteligencija.

Iako je nacionalna sloboda i državna samostalnost Hrvatske bila centralističkim sistemom, uvedenim nakon 1850, uništena, hrvatska građanska klasa je ipak i ovakvim krnjim, protunarodnim, antijužnoslovenskim bachovskim likvidiranjem feudalizma u Austrijskom carstvu došla do znatnih, krupnih klasnih koristi. Ta klasa i njena inteligencija nije

[9] Polić, navedeno djelo, I, str. 1.
[10] *Slavenski Jug*, broj 187 od 10. studenog 1849.

sada više kao u doba feudalizma bila primorana da se odlučno, požrtvovno pa i na revolucionaran način bori protiv postojećeg feudalnog državnog i društvenog poretka, koji je sprečavao najvećem broju njenih pripadnika i samu životnu egzistenciju; novi, kapitalistički poredak sa svojim državnim aparatom omogućavao je buržoaskoj inteligenciji da se u tom aparatu plasira, da služeći u njemu osigura sebi dobar i udoban život, da bude korisnik onih probitaka, koje sobom donosi sudjelovanje u novom vladavinskom sistemu.

U kolikoj je mjeri Bachov sistem povećao državnu administraciju, vidi se iz ovih podataka koji se odnose na promjene u Ugarskoj i koji govore o tome, kako su troškovi za izdržavanje te administracije narasli za pet do šest puta: »Županijska uprava zemlje stajala je 1847 godine 2,600.000 forinti, a 1858 već 13 miliona; ukupan trošak javne uprave iznosio je 1848 godine četiri i po miliona, a popeo se prema državnom budžetu iz 1857/58 samo za krunovinu Ugarsku na 20 miliona, za srpsku Vojvodinu na 3,600.000 forinti«.[11]

Pogodnosti novoga sistema počela je naša građanska inteligencija u punoj mjeri da uživa nakon Bachovog odlaska, u doba takozvanog povratka na parlamentaran život, od godine 1860. Tada je velik dio stranih činovnika (»Bachovi husari«) napustio zemlju, a budući da je po Bachu proširen i povećan državni aparat i dalje ostao, to su se za hrvatsku građansku inteligenciju ispraznila brojna činovnička mjesta i pružile neobično povoljne prilike za »uhljebljenje«. To vraćanje na »ustavni život« poslije ukidanja Bachovog apsolutizma nije, izuzevši građansko-činovničke elemente, donijelo u Hrvatskoj nikome drugome znatnije koristi; stanje potlačenosti za narod, za puk hrvatski ostalo je isto. Bogović je u Hrvatskom saboru 1865/7 ovako okarakterisao »doba Schmerlingovog pseudoustavnog ševrdanja« početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća: »Znamo dobro, kako je bilo i za ove dobe, gdje se bitno nije ništa promijenilo, samo što su tuđinci odavle otišli i domaći nastupili, pa što su ovi isto tako domaće sinove proganjali i tjerali kao oni prije.«[12]

Ali bez obzira na to, što se Hrvatska i poslije Bacha nalazila u kolonijalnom stanju zavisnosti i nacionalne i političke potlačenosti, – građansko-činovnička inteligencija mirila se s novim stanjem i bila uglavnom zadovoljna, jer se za nju kao pripadnika dotle obespravljene, potlačene buržoaske klase sada otvorila mogućnost afirmiranja. Veoma je značajno u tome pogledu raspoloženje i gledanje jednog uglednog predstavnika hrvatskih građanskih političara iz tih šezdesetih godina, zagrebačkog podžupana Petra Očića, koga nam Martin Polić prikazuje ovako: »Tih dana umre jedan od članova znamenitih sabora od godine 1861 i 1865 ... Bijaše to Petar Očić ... Znao je rado pripovijedati, kako je on, *skroman lončarski sin, postao podžupan, a u tome je vidio po-*

[11] Szekfü G., *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie.* Stuttgart–Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt 1918, str. 183.

[12] Polić, navedeno djelo, I, str. 226.

bjedu demokratičkoga načela, što ga je i najviše radovalo«.[13] Polić uz to sasvim ozbiljno smatra i ističe, kako je ovaj Schmerlingov podžupan u Zagrebu »tipičan predstavnik hrvatskoga demokratičkoga duha«. U stvari Petar Očić je bio tipičan zastupnik građansko-činovničkog shvaćanja o demokraciji, o narodnim pravima i o nacionalnom položaju Hrvatske u ovom drugom razdoblju nakon ukidanja feudalizma. To građansko činovništvo bilo je uistinu zadovoljno, smatrajući da je samim tim, što je ono sada u mogućnosti da dođe i do najviših položaja u državnoj službi – sve u najboljem redu, da je time najpovoljnije riješeno i nacionalno i sva druga državno politička i narodna pitanja, – i da više nema nikakvoga smisla biti nezadovoljan ili voditi borbu s postojećim stanjem stvari. A kada je desetak godina kasnije (1873) Ivan Mažuranić, običan građanski intelektualac, postavši banom zauzeo najviši položaj u domaćoj hrvatskoj administraciji, – onda će ovi građanski političari-činovnici činjenicu, da je u Hrvatskoj imenovan za bana pučanin, prikazivati kao puno ostvarenje svih vjekovnih težnja hrvatskoga naroda i skinuti revolucionarnu borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje definitivno sa dnevnoga reda svoje politike.

Baš u odnosu prema tom novom kapitalističkom vladavinskom sistemu i njegovom državnom aparatu došlo je do razilaženja između naroda na jednoj i građanske klase i njene inteligencije na drugoj strani. Narodni interesi su se tu potpuno razdijelili od građanskih, tako da je držanje puka u Hrvatskoj prema novoj državnoj vlasti bilo sasvim suprotno od držanja pripadnika građanske klase.

Taj organizam nove buržoaske države (spomoću kog, u krajnjoj liniji, austro-njemačka i mađarska vladajuća klasa vrši nacionalno ugnjetavanje južnoslovenskih zemalja: Hrvatske, Vojvodine, Slovenije, a kasnije i Bosne i Hercegovine) – onemogućavao je slobodan nacionalni život narodu, sprečavao ga da se razvija ekonomski, kulturno i politički, – a taj isti građanski protunarodni državni aparat pružao je građanskoj inteligenciji glavnu i gotovo jedinu životnu egzistenciju, omogućavajući joj svojim brojnim unosnim mjestima da dobro živi.

Narod, koji je težio slobodnom nacionalnom životu, išao je za tim da zbaci tuđinsku vladavinu nad sobom, da sruši neprijateljsku austrijsku i mađarsku državu, da uništi tlačilački građanski vladavinski sistem, – a građanska inteligencija, da bi živjela, morala je da služi toj tuđinskoj vladavini, toj neprijateljskoj državi, i da tako pomaže i podržava taj protunarodni državni aparat.

Oni, koji »žive od zarade na državi«, od državnog aparata, od državne vlasti – i to baš ovakve, građanske – nisu, dakle, mogli da se bore protiv tog *svog* vladavinskog sistema, nisu htjeli da ga ruše, jer bi to značilo uništiti glavni i gotovo isključivi izvor vlastite egzistencije. Taj buržoaski

[13] Martin Polić, *Parlamentarna povijest* ... II, str. 199. Podcrtao V. B.

državni aparat nije bio potreban samo građanskoj inteligenciji, nego i *hrvatskoj građanskoj* klasi kao cjelini, jer je kao buržoaski vladavinski sistem, u klasnom pogledu, osiguravao vladajući položaj čitave buržoazije, omogućujući, u krajnjoj liniji, i hrvatskoj buržoaziji klasnu, eksploatatorsku vladavinu nad seljaštvom i nad radništvom.

Dobivanje svih državnih službi, svih boljih, unosnijih položaja zavisilo je, nadalje, od tuđinskih, protivnarodnih, austro-mađarskih režima. Isto tako i dolazak na vlast u Hrvatskoj, dobivanje i zadržavanje domaće autonomne vlade, nije bilo ovisno od hrvatskog naroda, pa ni od parlamentarne većine, nego od peštanskih ili bečkih upravljača. Nalazeći se tako u socijalno-ekonomskoj zavisnosti od tuđinske, protivnarodne vlasti, naši građanski političari dolazili su nužno u situaciju, da vode i jednu isto tako zavisnu, protivnarodnu politiku; njihov vlastiti ekonomski interes (dobivanje i zadržavanje činovničkog položaja služeći protivnarodnim režimima) bio je potpuno suprotan interesima naroda, i oni po pravilu »*iz osobnog svog probitka ukupne domovine svoje čast i korist zanemaruju i tlače*«.[14]

Ovu suprotnost interesa građanske inteligencije i naroda jasno je uočila još naša četrdesetosmaška demokratska štampa. Govoreći o odnosu dalmatinskih građanskih intelektualaca, koji kao činovnici služe tuđinskoj državi (koji »*iz tuđe torbe kruh jedu*«), prema opozicionoj organizaciji *Slavenske lipe,* koja je radila na oslobođenju slavenskih naroda u austrijskom carstvu, – uvodničar *Slavenskog Juga* piše: »Što od društva Sl. Lipe u Zadru nikakova napretka imali nismo, tome ima više uzroka, a najglavniji su ovi: što su članovi ovog društva ... *iz tuđe torbe kruh jeli,* pak bojeći se, da se drugom ne zamjere i ne omrznu, kad narodu i narodnim poslovima ugađati počnu, zabacili su ono sveto poduzeće, kojeg su se bili primili i koje bi veoma za naš narod i narodnost probitačno i korisno bilo«. »... Gospoda upravitelji su svi baš časnici (činovnici napom. V. B.) pretpostavljajući općoj narodnoj koristi sopstvenu svoju ... pak za obezbijediti sebi omiljenu svoju plaću, puštaju korisno ovo narodnje zavedenje (Lipu slavensku, napom. V. B.) ... U Dalmaciji ovo lako i bez ikakvog odgovora zbiti se može, jer je broj slobodnih rodoljuba jako malen ...«[15]

U tom pogledu veoma je značajno i ovo Starčevićevo svjedočenje o suprotnosti između narodnih i građansko-činovničkih interesa: »Većih časti bijaše malo, za dobiti njih koju, morao si biti u milosti Beča i Budima. Tu milost mogao si dobiti samo žrtvujuć narod, narodnost i slobodu«. – »I jer gospodstvo davaju tuđe ruke, ne imaš načina za dočepati se ičesa, osim hvatajuć se tuđinca, i to onoga, koji ti daje, ili će ti dati.

[14] *Slavenski Jug*, br. 116, od 16. kolovoza 1849, str. 153–154.

[15] *Slavenski Jug*, br. 68, od 9. lipnja 1849; str. 272. Podcrtao V. B.

U tu verstu Slavoserbah[16] spada naša inteligencija«.[17] »*Ne rade za narod ljudi koji su svojim staležem* (svojom klasom, napom. V. B.) *vezani ili raditi proti narodu, ili pustjati da narod propadne*«.[18]

Glavno životno pitanje građanske inteligencije bilo je dakle dočepati se pod svaku cijenu činovničkog mjesta u postojećem, tuđinskom, tlačiteljsko-kapitalističkom državnom aparatu, sudjelovati u njemu, živjeti od njega, služiti mu dakle, – a osnovni životni interes naroda bio je: taj aparat ukloniti, razbiti, uništiti.

Promjena društvenog položaja građanske klase i njene inteligencije nakon ukidanja feudalizma nužno je izazvala i prijelom, preokret u držanju buržoazije prema nacionalnom pitanju, prema borbi za oslobođenje, kojoj je buržoazija mogla biti vjerna samo u prvom razdoblju, dok je nacionalni ugnjetač bio feudalni poredak, koji i buržoaziju drži u potlačenosti; tada je buržoazija solidarna s ostalim ugnjetenim klasama naroda, jer se njeni interesi i težnje poklapaju s narodnima, a i cilj je isti, zajednički: srušiti feudalizam i tako se osloboditi i nacionalne i socijalne ugnjetenosti. Stvar nacionalnog oslobođenja bila je, dakle, povezana s građanskom klasom samo dotle, dok je i ona sama (za trajanja feudalizma) bila ugnjetena; tada se ona zajedno s narodom iskreno bori da oslobodi i sebe i narod od feudalnog tlačenja; a čim je u kapitalističkom sistemu postala vladajućom klasom, ona se od saveznika u borbi za oslobođenje pretvara u neprijatelja te borbe, i za nju otada narod postaje predmetom izrabljivanja i klasnog ugnjetačkog vladanja. Zato u drugom razdoblju građanska klasa i njena inteligencija kao cjelina zauzima negativan, neprijateljski stav prema revolucionarnoj borbi za nacionalno oslobođenje, a njeno držanje prema rješavanju našeg nacionalnog pitanja postaje oportunističko, konzervativno, pa čak i reakcionarno.[19] Ustvari u drugom, kapitalističkom razdoblju glavni neprijatelj južnoslovenskog nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja, koje se i sada moglo ostvariti samo revolucionarnim obaranjem postojećeg, kapitalističkog sistema, postala je građanska vladajuća klasa, kojoj je glavni cilj, da se taj postojeći poredak održi.

Dajući oštru ocjenu pojedinih društvenih klasa na osnovi njihovog držanja prema borbi za nacionalnu slobodu Starčević je uglavnom imao pravo: »Plemstvo je neznalica, raztrovana, razsipna, lena, sebična«; gradjanstvo, ukoliko ga ima »u svemu je kakovo i plemstvo«; »inteligencije,

[16] Starčevićeva kovanica *Slavoserb* znači *dvostruki rob* (sclavus i servus): i prema Austriji i prema Mađarskoj. Vidi o tome opširnije: V. Bogdanov, *A. Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda*. Mala Historijska knjižnica, Zagreb 1952.

[17] A. Starčević, *Stranke u Hrvatskoj, Djela*, III., str. 108.

[18] Ante Starčević, *Pisma Magjarolacah*, I, str. 193.

[19] Zanimljiva je činjenica, da je od druge polovice devetnaestoga stoljeća građanska klasa i njena inteligencija stvarno sudjelovala u revolucionarnim pokretima naših naroda za oslobođenje samo ondje, gdje su se ti naši narodi i tada nalazili pod feudalizmom (turskim: u Bosni i Hercegovini, u Makedoniji).

u koju brojim sve što ne spada u one dve herpe, ni u seljane, inteligencije nije, a ovo što se njome smatra, u svih zločah nadmašuje one dve herpe, ter je u živinstvu prepredenija i na svako zlo najberža«. A samo o potlačenim slojevima naroda, o puku, o seljaštvu sudio je pozitivno: »Seljani su prijetni za sve što je dobro i uzvišeno«.[20] Zbog toga je u drugoj polovici 19 stoljeća ovaj glavni hrvatski ideolog borbe protiv sužanjstva austrijanskog i protiv svake zavisnosti naših naroda prema tuđincu – glavnim neprijateljem nacionalne slobode i samostalnosti smatrao »družbu koja vlast drži«, tuđinske i domaće nosioce i pomagače postojećeg vladavinskog sistema, koji drži Hrvatsku u potlačenosti.

Prijelom u položaju i u držanju građanske klase, koji nastaje s njenim dolaskom na vlast nakon ukidanja feudalizma, – odrazio se jasno pa i drastično u onom preokretu, do kog dolazi i u političkom i nacionalnom držanju pojedinih ličnosti, pripadnika građanske klase, koji se nalaze na čelu hrvatske građanske politike u to prelomno doba naše historije, oko sredine 19 stoljeća. Nakon revolucije 1848/49 i, naročito, poslije 1860, čitav niz nekadašnjih nosilaca ilirskoga pokreta, ideologa, privrženika revolucionarne borbe za oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda – doći će »na vlast«, zauzeti visoke položaje u protunarodnom državnom aparatu i samim tim pretvoriti se u neprijatelje narodne slobode, u progonitelje hrvatskih i južnoslovenskih oslobodilačkih nacionalnih pokreta. Ivan Mažuranić odmah nakon 1849 postaje prvo državni nadodvjetnik, zatim kancelar i napokon ban (*»Prvi ban pučanin«*). Dva ponajvatrenija i ponajborbenija ilirca: Ivan Kukuljević i Ljudevit Vukotinović postaju veliki župani (1861), nešto kasnije (1867) to će postati i nekad (u prvom razdoblju) revolucionarni Mirko Bogović; Ognjeslav Utješinović bit će podžupan, – da pomenemo samo neka najpoznatija ilirska imena.

Ako se uopće razmotre glavne vodeće ličnosti hrvatske građanske politike na početku druge polovice devetnaestog stoljeća, rijetko će se među njima naći takav pojedinac, koji u prvom razdoblju svoga javnoga rada, u ilirsko doba, ne bi učestvovao u borbi za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Većina tih političara skoro je po pravilu započinjala svoju karijeru na taj način, što je odlučno govorila i pjevala, pisala i tukla se, pa i tamnovala za stvar nacionalne samostalnosti i slobode. A u drugom razdoblju (kada je nakon 1860 i građanskim intelektualcima bilo omogućeno sudjelovanje u državnom aparatu), mnogi od tih nekadanjih revolucionara pokleknuo je na velikožupansku, nadodvjetničku, kancelarsku ili bansku stolicu. Odabravši tako za sebe »realan« životni pravac, ti nekadašnji nosioci ilirske oslobodilačke borbe ostavljali su narod da i dalje »luduje i sanjari« o doduše lijepim, ali »nerealnim«, »neostvarivim« idealima potpune slobode i nezavisnosti. Ostavili su narod da sanjari, a sami su postali dobro plaćeni oslonci protunarodnog sistema, i kao takvi počeli da rade sve baš suprotno od onoga, zašto su se borili kao nosioci ilirskoga pokreta.

[20] A. Starčević, *Pisma Magjarolacah*, I, str. XIII–XIV.

Otuda je među visokim dostojanstvenicima i istaknutim građanskim političarima oko sredine devetnaestoga vijeka tako česta pojava potpuno skrhane, prepolovljene ličnosti. Ličnosti, sastavljene od dvije, jedne drugoj sasvim suprotne polovice: u mladosti (kao predstavnik mlade, revolucionarne građanske klase u doba ilirizma, pod feudalizmom), predan borac za slobodu, a u zrelijim, starijim svojim godinama (kada je i građanska klasa postala zrelija i kao vladajuća se pretvorila u konzervativni stup postojećeg poretka) zatirač narodne slobode kao sluga tuđinske vladavine. Tako je Bogović madžaronski veliki župan, na primjer, sušta protivnost i negacija Bogovića ilirca; isto je tako i Kukuljevićevo reakcionarno, velikožupansko političko djelovanje iz drugog razdoblja značilo poricanje njegovog ilirsko-revolucionarnog stava i držanja pod feudalizmom. Sličan je slučaj i s Ivanom Mažuranićem i s Vukotinovićem i s Gajem prije i poslije 1848, a i s mnogim drugim javnim radnicima i političarima iz sredine prošloga stoljeća.

Smatrajući borbu protiv ovakvih iznevjeritelja narodne stvari jednom od svojih glavnih zadaća, Makanec je u svojoj *Ispovijedi Narodu* i u svojim saborskim govorima u nekoliko mahova ocrtao ovakve pojave i njihovo značenje, ističući i u kasnijem razdoblju (sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća) golemu razliku u držanju ovakvih građanskih intelektualaca prije i poslije njihova dolaska na vlast. Tako je slučaj Mirka Šuhaja, ministarskog savjetnika i kasnije predstojnika za unutarnje poslove, okarakterizirao ovako: »Tada bio je g. dr. Šuhaj samo profesorom i narodnim zastupnikom, al ljubljen od svojih slušatelja i štovan od svojih sugrađana, jer je vojevao proti tuđinskim i domaćim nasrtajem na ustavnost i slobodu; tada je on glede slobode tiska, prava udruživanja i t. d. druge nazore propovijedao, nego ih danas na vrelu vlasti posvjedočuje. Danas ostalo je gosp. dru. Šuhaju od svega toga samo naslov dvorskoga savjetnika i godišnja plaća od 5000 for. – mnogo u zamjenu profesure, nu vrlo malo u zamjenu za izgubljeno povjerenje naroda. Danas smatra g. dr. Šuhaj političku značajnost grijehom i ludorijom, danas kumuje on absolutističkoj vladavini, danas on tim više tuguje, čim se više krijepi i pomnožuje hrabrena vojska narodnih boriocah za slobodu i neovisnost domovine, danas obara on sve uzlete, sve napore svojeg nekoć slavnog predživota«.[21]

I razliku između mladoga i staroga Mazzure žigosao je Makanec s istom oštrinom.[22] Na 120. sjednici Hrvatskoga Sabora iz god. 1872/75 on o suprotnostima u Kukuljevićevom javnom radu iznosi ovo: »Dolazim na štovanog g. Kukuljevića. Način, kojim je on o predlogu govorio, više me rastužuje, nego zabavlja, akoprem je to šaljivo od onoga, koji je rad g. Kukuljevića pratio. ... Jedino želim, da ne budem u politici ono, što je g. Kukuljević, da ne bih pravio onakovih »salto mortale«, kao što on,

[21] M. Makanec, *Crtica o g. banu Bedekoviću i o g. dr. Suhaju.* »Pozor« br. 3, god. 1872.

[22] Isporedi: Dr. Milan Makanec, *Moja izpovjed narodu.* U Kraljevici, tisak i naklada Primorske tiskare. God. 1876. str. 29.

koji je kao povjesničar revnovao, da sabire gradivo o našem pravu, a kašnje sav rad narušavao svojim postupanjem, dočim je postao veliki prijatelj centralizma, Šmerlingijanizma, a napokon se pretvorio u velikoga štovatelja nagodbe. Povjesničar mora vjeran ostati svojim načelom, ne može tako postupati, da si najzadnje sam kazati mora: sve što sam uradio, ne vrijedi pol groša, ako ovako sav svoj rad svečano opozivlje. Pokazuje veliku demoralizaciju, što može g. Kukuljević ovako u saboru govoriti«.[23]

Iz tih razloga su u razdoblju od 1860 do 1918 građanska klasa, njena inteligencija i njene političke stranke izvršile za redom čitav niz izdaja prema stvari narodne slobode, obezglavljujući i upropašćujući sve pokrete hrvatskoga i srpskoga naroda za oslobođenje. Od vremena kada se je broj građanske inteligencije bio u tolikoj mjeri povećao, da ona sva u isti mah nije mogla da se smjesti na unosne položaje državnoga aparata, jedan njen dio bio je na vladi, a drugi je morao biti izvan vlade, u opoziciji. Da bi pridobila narodno povjerenje i postigla većinu na izborima, ona građanska politička stranka, koja se je nalazila izvan vlasti, u opoziciji, agitirala je u duhu narodnom, prikazivala se privrženikom, pobornikom narodnih težnja za slobodom. A pošto nikakve druge opozicione političke organizacije, osim ovakvih građanskih stranaka, uglavnom nije bilo, narod bi takvoj stranci izglasao većinu. Ali saborska većina značila je samo jedan, uglavnom nebitan preduvjet da se dobije vlada nad Hrvatskom. Na vladu je u Hrvatskoj »parlamentarnim putem« mogla doći samo ona stranka sa saborskom većinom, koja bi se prethodno obvezala, da će služiti onima, koji vladu daju, da će zastupati interese Austrije i Mađarske. Inače je sabor (s nepokornom, neposlušnom većinom) bivao raspušten, pa bi se vladalo bez sabora i bez »parlamentarne« vlade sve dotle, dok se na nekim izborima ovako ili onako ne bi stvorila takva većina, koja bi pristala da bude poslušno sredstvo u rukama austrijskih i mađarskih ugnjetača. A i ostati na vladi moglo se je samo dotle, dok se je radilo onako, kako su to htjeli vrhovni upravljači Hrvatske iz Beča i iz Pešte; jer hrvatske vlade kao što nisu nastajale, isto tako nisu ni padale u saboru, nego isključivo po volji bečkih i peštanskih vlastodržaca.

Sva neiskrenost, sve prevare i izdaje građanskih političkih stranaka (koje su bile na vladi u Hrvatskoj od 1860 do 1918) prema narodu i njegovoj slobodi proizlazile su iz tog »parlamentarnog« sistema, koji je vladao u zavisnoj, nagodbenjačkoj Hrvatskoj: prije izbora, da bi dobila većinu, takva građanska stranka morala se je na riječima, lažno, prijevarno, solidarisati sa narodom, identificirati se s njegovom voljom i borbom za slobodu, – a poslije izbora, da bi došla na vladu i ostala na njoj – morala je stvarno, na djelu, da radi protiv naroda i protiv slobode.

[23] *Saborski dnevnik* god. 1872/5.

Zato kroz drugu polovicu devetnaestog i kroz prva dva decenija dvadesetog stoljeća nacionalni oslobodilački pokreti u Hrvatskoj kao da nose na sebi prokletstvo sizifovštine. Narod vodi duge borbe, podnosi teške žrtve, čini strahovite napore u pravcu ostvarenja svoje slobode i nezavisnosti, – a kad je izgledalo, da je cilj postignut, da se narodni ideal popeo do vrhunca ostvarivosti time, što je izvojevana većina onoj opozicionoj građanskoj stranci, koja se izdavala za pobornika slobode, – onda se opet sve stropoštavalo i rušilo. I ponovo bi počinjale borbe, stradanja, žrtvovanja, pregnuća, da se dovede do većine nova, druga opoziciona građanska stranka, pa da se onda opet sve izjalovi u trenutku. kada bi narod ponovo povjerovao, da se je konačno došlo do ostvarenja vjekovne njegove težnje za slobodom. Klasičan primjer ovakve građanske politike pruža Narodna stranka, kojoj je hrvatski i srpski narod usprkos najtežim progonima i nasiljima dao na izborima 1871 i ponovno 1872 svoje povjerenje, izvojevao joj većinu, – da bi, neposredno poslije te svoje velike, teško izvojevane dvostruke pobjede, bio pobijeden, zajedno sa stvari slobode i nezavisnosti, od onih istih građanskih političara, koje je svojom požrtvovnom borbom doveo do mogućnosti, da kao saborska većina preuzmu domaću vladu, što je u zavisnoj, nagodbenjačkoj Hrvatskoj značilo da postanu poslušno sredstvo u rukama protunarodnih, ugnjetačkih upravljača Hrvatske iz Beča i Pešte.

Smisao sve te žalosne, protunarodne građanske politike iznio je Milan Makanec u svojoj kritici Narodne stranke, koja je dobila od naroda većinu na osnovi svojih parola o bezuvjetnom i potpunom rušenju Nagodbe, pa je onda, da bi iz mađarskih ruku dobila vladu nad Hrvatskom, tu istu Nagodbu prihvatila, održavajući se u kasnijim decenijima na vlasti isključivo svojim služenjem podjarmljivačima Hrvatske. »Iz dosadašnjih mojih navoda mogao se je svatko, komu je do ozbiljnoga prosuđivanja i do istine, o tom uvjeriti, da politika oportuniteta ... nije potekla iz volje i iz srca naroda, već nasuprot da je potekla iz volje nekolicine ljudi, koji su u ovu svrhu potresli i temeljem i ustavom opstojale »narodne stranke«, pretvorivši ju, zaštitnicu i pobornicu hrvatske države, baš u protivno«.

»A koje su posljedice ovim nedosljednostima? Da se razbila jaka falanga narodne vojske, da se Rauchovoj nagodbi utire daljnji put u zemlju, *da se našoj zemlji postavlja iznova temelj onaj, proti kojemu se sav narod listom digao, i to vašom pripomoći ...*«. »... nastao je potpuni metež pojmovah te naš kukavni narod, naročito neizobraženi seljaci danas jedva znaju, što da vjeruju i kome ...«

U saboru god. 1875 Makanec je politiku oportuniteta građanskočinovničkog vodstva Narodne stranke nazvao »sitničarskom politikom, politikom koja maljušnoj koristi žrtvuje velika načela«. »Sebični kratkovidni i malodušni politici ... narodu su se slegli na njegova duševna krila kao olovo«. A onda je, obraćajući se saborskoj većini ove stranke, ovako okarakterisao njen postupak: »... Protegnuli ste moralnu močvaru preko cijele zemlje primjerom političke nedosljednosti i prevrtljivosti«. »Vi ste učinili iz vašega mramora, pouzdanja naroda,

mužar, u kojem će Madžari naše pravo tući (Živio na galerijah)«. »Glavnimi krivci one smatram ... koji se ne žacaju biti karikom u lancu, kojim nas Magjari i Nijemci sapinjaju ... koji se združuju s tudjinom, da vojuju proti slobodi i samostalnosti domovine ...«[23a]

Značajno je, da i najumniji, najpozitivniji hrvatski javni radnici (oni izuzetni građanski intelektualci, koji su i u drugom razdoblju ostali vjerni narodnoj slobodi, kakvi su, na primjer, bili Starčević, Makanec, Supilo), vodeći oštru borbu protiv prevrtljivosti navedenih predstavnika građanske klase, nisu dovoljno jasno uočavali bit stvari, nisu vidjeli da se tu radi o izdaji klase prema narodnoj borbi za slobodu (koja izdaja je izazvana dubljom, na površini neuočljivom promjenom društvenog položaja buržoazije nakon ukidanja feudalizma), – nego su smatrali, da je u pitanju lična pokvarenost pojedinih građanskih političara, koje su žigosali kao otpadnike i izdajice i kao osobno nepoštene i nečasne ljude. Mnogima se čak, kada bi u službi protunarodnog postojećeg sistema vidjeli u većem broju pripadnike srpske građanske klase, – pričinjalo, kao da je iznevjerenje i neprijateljstvo prema borbi za slobodu Hrvatske izazvano i uvjetovano nacionalnom pripadnošću tih građansko-činovničkih intelektualaca: to Srbi, jer su Srbi, kao neprijatelji Hrvata pomažu tudinskim režimima, Nijemcima i Mađarima da tlače Hrvatsku. Ovakvo previđanje klasne uvjetovanosti promijenjenog držanja građanske inteligencije (i srpske i hrvatske) prema stvari narodne slobode i tumačenje buržoaskog klasnog negativnog stava prema toj slobodi nacionalnom pripadnošću nosilaca takve klasne građanske politike u drugom razdoblju – u mnogom je pripomoglo stvaranju nacionalne mržnje između Hrvata i Srba.

Odmah, dakle, na početku drugog razdoblja, nakon ukidanja feudalizma građanska klasa i njena, uglavnom činovnička inteligencija odvojila se od naroda kao jedan tanki, neproduktivni, izrabljivački sloj s interesima suprotnim narodu, sloj, koji živi od vladanja protiv naroda, od služenja onoj vlasti, koja drži narod u podjarmljenosti.

Ako se nacionalno oslobođenje i ujedinjenje ne izvrši u doba borbe protiv feudalizma, dok je i građanska klasa revolucionarna, – kasnije, pod kapitalizmom ta klasa kao vladajuća postaje konzervativna i radi na održanju postojećeg poretka u svakoj pojedinoj posebnoj građanskoj državi, prianja, priključuje se, služi svima onim posebnim vladavinskim sistemima, koji nas dijele i drže u ropstvu i razjedinjenosti. Pošto smo godine 1849 pobjedom evropske kontrarevolucije bili ponovo porobljeni i razdijeljeni među različite države, – to abnormalno, nasilno, vještački stvoreno stanje izoliranosti, razdvojenosti, u koje su nas *fizički* bacili strani porobljivači, počela je sada da podržava, da ga *idejno* izgrađuje naša građanska klasa. U takvim uvjetima svaka pojedina naša građanska klasa počinje da njeguje sitne, posebne, separatističke nacionalizme (samohrvatstvo ili samosrpstvo) i na taj način da vrši takvu

[23a] Makanec – u Hrvatskom saboru 1875 i 1876. (Vidi *Saborske dnevnike* za te godine).

nacionalističku djelatnost, koja jedino odgovara tuđinskim ugnjetačima, jer slabi naše narode cijepajući ih i razjedinjujući i tako omogućava održavanje tuđinske vladavine nad njima.

Uklapajući se u protunarodne državne aparate, sudjelujući u njima i živeći od toga, što im služi, – građanska inteligencija je u novim prilikama (pod kapitalizmom) uništila onu jedino normalnu i naprednu južnoslovensku (ilirsku) ideologiju, koju je (u feudalno doba) sama bila stvorila. Svojom oportunističkom, konzervativnom, režimlijskom politikom, ti građanski intelektualci sada deformiraju, iznakažuju onaj borbeni, sveobuhvatni, oslobodilački južnoslovenski nacionalni pokret, koji ujedinjuje, – i skreću ga na cjepačke, krnje, separatističke, protujužnoslovenske nacionalne pokrete, koji razjedinjuju i pomažu, da se naši narodi ovako razbijeni, podvojeni i zavađeni lakše i sigurnije zadrže u postojećem stanju porobljenosti. Probuđenu nacionalnu svijest, moderno, napredno južnoslovensko nacionalno osjećanje, koje su širili ilirci, – sada je ovom građanskom propagandom skrenuto na kultiviranje posebnih, među sobom suprotnih, neprijateljskih, separatističkih nacionalizama.

Veoma je značajno da se taj separatizam javlja neposredno poslije ukidanja feudalizma, na samom početku drugog, kapitalističkog razdoblja (pedesetih i šezdesetih godina 19 stoljeća) – i da su mu sada glavni nosioci i ideolozi uglavnom oni isti pripadnici građanske klase, koji su u prvom razdoblju kao vođe ilirskoga pokreta bili najodlučniji borci za beskompromisno, sveobuhvatno južnoslovensko jedinstvo. Nekad, do 1849, vatren ilir, Ante Starčević već godine 1852 piše: »Pod imenom ilirskim radili su Hervati kako i vazda, više za druge nego li za se, zamučali su mnogo, što zamučati ne bi bili imali. To su Hervati radili u ime ljubavi i sloge bratinske; *a kad je na to došlo, da svak za svojom žlicom gleda*, budite uvereni, da se ni Hervati s nikim ne će kladati«.[24] Godine 1854 nekadašnji glavni vođa ilirskog pokreta, Ivan Kukuljević, razvija ova shvaćanja: »Istina je, da mi (Hrvati) u svoje vrijeme zatajismo sami sebe i naše ime zanemarivasmo, poprimivši ime ilirsko, ali to učinismo jedino radi sloge, i radi bratimskog zajedničkog napretka. Kad Srblji o toj blagorodnoj svrsi ne će da znadu, neka puštaju, da svaki prosto ide svojom stazom k općenitoj svrsi, pa neka nas ne turaju iz one staze, koju su naši predji velikim duševnim i fizičkim silama osvojili i posjeli«.[25] (To znači sa posebne, odvojene, hrvatske historijsko-državopravne staze.)

»*Pozor* godine 1863 u jednom članku razlaže proti *Vidovdanu* načela, koja ga vode u borbi za Hrvatstvo, gdje se kaže: »Kao što su Ivan Mažuranić, Ivan Kukuljević i Bogoslav Šulek bili najveći zatočnici Ilirstva, tako su oni danas odlični branitelji Hrvatstva. Prije 1848. gojili smo izvjestne misli o narodnom jedinstvu, a danas tražimo iz-

[24] Dr. A. Starčević, Odgovor Srbskom Dnevniku i Beogradskim Novinama, *Narodne Novine* br. 221 od 27. rujna 1852, str. 602.

[25] Kukuljevićevo pismo Šafariku od 29. I. 1854 (Navedeno kod Preloga, citirano djelo, str. 145.)

vjestne oblike narodnoga razvitka. Može li nam tko zamjeriti, što u borbi tražimo čvrsti temelj narodnoga obstanka, osnovana u historičkom državnom pravu, koje je nekoć obstojalo, a nije nikada pravnim načinom zanijekano. Uzalud si *Vidovdan* utvara, da dan danas zaprašene pergamene ništa ne vrijede, kada vidimo, da ono, što je do sada prašinom pokrito bilo, sve se to više i jače u životu pojavlja. Hrvati se sve to više uvjeravaju, da njihova narodnost ne ima obstanka bez državnoga temelja«.«[26] (To jest bez temelja posebnog, hrvatskog državnog prava u sklopu Ugarske i Austrije, – koje Hrvatsku odvaja od ostalih južnoslovenskih zemalja i naroda.)

Bilo je takvih separatističkih shvaćanja, težnja, struja i ranije, pod feudalizmom, – ali sve to je onda bio plod mračnog srednjovjekovlja, feudalne zaostalosti i raskomadanosti, ideološkog utjecaja crkve, i sva ta zastarjela, preživjela shvaćanja bila su tada prevladana i suzbijana modernim, progresivnim, izvrsno argumentiranim pogledima ilirskoga pokreta, čiji je nosilac bila napredna građanska klasa i njena inteligencija. A sad se ta klasa, njeni političari, njena inteligencija, njene stranke (a drugih osim građanskih, nema) pretvorila u glavnog propagatora te zastarjele podvojenosti, koja u suštini znači anahronističko uskrisivanje i podržavanje feudalne rascjepkanosti i razdijeljenosti. Šireći decenijima te uske, posebne, suparničke nacionalizme (koje su uvijek podržavali tuđinski ugnjetači vodeći protiv naših naroda svoju oprobanu politiku: *razdijeli pa vladaj)* – ti građanski političari su normalni nacionalni razvoj južnoslovenskih naroda i idejno razbili i ponovo vratili u srednjovjekovno stanje vjerske netrpeljivosti, nacionalne rasparčanosti i izoliranosti i uspostavili međusobnu šovinističku mržnju.[27]

Uz to su režimski građansko-činovnički političari svoju protunarodnu službu tuđinskim državama sve više prikrivali velikohrvatstvom i velikosrpstvom, propagirajući separatističke nacionalizme sa ciljem, da sebe pred svojim narodima prikažu dobrim Hrvatima ili dobrim Srbima, koji se jedini bore za hrvatstvo ili za srpstvo. Ali oni tu svoju borbu ne vode protiv istinskih hrvatskosrpskih neprijatelja, tuđinskih ugnjetača, nego u interesu tuđinske vladavine (u čijoj se službi nalaze) huškajući Srbe *(Khuenovi Srbi)* protiv Hrvata, koji tobože jedini ugrožavaju i sam nacionalni opstanak srpstva, a Hrvate *(frankovci)* protiv Srba kao tobože glavnih i najvećih hrvatskih neprijatelja.

Propagiranje ovog odozgo, sa strane austrijsko-mađarskih vlastodržaca diktiranog separatizma i šovinizma sve se više širilo i na hrvatski i srpski narod, jer mu godinama sa te sluganske, građansko-činovničke strane uglavnom ništa drugo nije pružano. A kuda su nas doveli ovakvi,

[26] Navedeno kod Polića, citirano djelo I, str. 125–126.

[27] Bilo je, naravno, i u ovo doba među hrvatskim građanskim intelektualcima časnih i pravih pobornika nacionalne slobode, ali su oni uvijek među građanskim političarima ostajali u manjini i od građanske većine proglašavani neuračunljivim zanesenjacima, pa i ludacima. (Slučaj Milana Makanca, Antuna Starčevića i Frana Supila, na primjer).

kroz dugi niz decenija šireni separatističko-šovinistički nacionalizmi, pokazalo se godine 1902, kada su Srbi Khuenovi činovnici javno (preko novina) usred Zagreba najavili Hrvatima borbu »do istrage vaše ili naše«, a hrvatski frankovački šovinisti kao austrijski plaćenici odgovorili na to organiziranjem protusrpskih pogroma, – i godine 1941–1945, kada su sluge fašističkih okupatora: ustaše i četnici pokušali onu parolu iz 1902 da provedu u djelo.

Fiksirajući oštro i pravilno ovu pojavu separatizma i podvojenosti među nacionalno jedinstvenim Srbima i Hrvatima kao ponajkrupniju nacionalnu abnormalnost i apsurdnost, kao izuzetak od etničke zakonitosti, – Frano Supilo ipak nije sagledao njenu historijsku, klasnu uvjetovanost.[27a]

U ovom, drugom razdoblju građanski političari morali su dakle za svoju oportunističku politiku prema nacionalnom pitanju da izmišljaju različite teorije ili da uskrisuju stara shvaćanja iz feudalnih vremena. Jedna od tih teorija sadržana je u koncepciji, da se nacionalna sloboda i samostalnost može izvojevati samo legalnim putem, na bazi starog, državnog, historijskog prava. To shvaćanje bilo je, neko vrijeme, zahvatilo sve (pa i najpozitivnije) hrvatske i srpske građanske političare u Hrvatskoj. Državopravno shvaćanje, koje je bilo temelj hrvatske plemićke politike u feudalno doba, ponovo se javlja početkom šezdesetih godina devetnaestoga stoljeća, u vrijeme, kada je ilirski četrdesetosmaški pokušaj, da se revolucionarnim putem riješi pitanje oslobođenja i ujedinjenja južnoslovenskih naroda, bio pretrpio poraz, a građanska klasa nakon Bachovog likvidiranja feudalizma prestala da bude obespravljena. U takvoj situaciji predstavnici hrvatske građanske klase smatraju, da Hrvatskoj treba sada osigurati nacionalno-politička prava i slobode ne više otvorenom pobunom protiv tuđinske vlasti, nego drugim, legalnim putem: pozivanjem na stara državna i historijska prava Hrvatske, saborskim zahtijevanjima, da habsburška dinastija vrati Hrvatskoj ona njena prava i onu samostalnost, koja su joj različitim povijesnim ugovorima zagarantirana. Na taj način je čitava hrvatska građanska politika u to doba udarila sasvim državopravnim pravcem. To sveopće građansko državo-pravno stanovište zastupao je u to doba i najradikalniji hrvatski građanski političar, Ante Starčević.

Značajno je, da je šezdesetih godina i kod konzervativnih klasa drugih slavenskih naroda u Austrijskom carstvu ovladalo to državopravno stanovište, kao na primjer kod Čeha, koji su »napustivši svoj plan o raščlanjavanju monarhije po narodima (federalistički program, napom. V. B.) polako se složili u češkom državopravnom« programu ...«[28]

[27a] Isporedi moj Uvod u Supilovu *Politiku u Hrvatskoj*, izdanje Kulture, Zagreb 1953.

[28] Szekfü Gyula, *Magyar Történet, VII kötet, A tizenkilencedik és huszadik század.* Str. 286.

Ali ne samo da se s pomoću ove specijalne, samo hrvatske državopravnosti (ostali slavenski narodi Ugarske, pa ni Srbi, nisu imali nikakvih historijskih, ustavnih prava) nije mogla postići stvarna sloboda hrvatskoga naroda, – nego su se, forsiranjem tog državnog prava slabili i izgledi narodne borbe za oslobođenje. Postojala je naime sasvim očita tendenca, da se s pomoću te državopravnosti hrvatski narod izdvoji, izolira poput neke privilegirane nacije od ostalih slavenskih naroda (pa i srpskoga), koji su se na teritoriju Ugarske borili za nacionalno oslobođenje. Ta negativna strana državopravnog stanovišta ispoljila se u saboru 1868, u govoru Mirka Šuhaja: »Moje je uvjerenje, da nam je narodnost tako osigurana, kakove sigurnosti ne ima ni jedno drugo slavensko pleme u monarhiji; biti ćemo nadalje pod štitom ustava, kakov također ne ima izim nas ni jedno drugo slavensko pleme ... napokon smo izvojevali takovu autonomiju, kakove također ne ima ni jedan slavenski narod«.[29]

Nema sumnje, da je Imbro Ignjatijević Tkalac bio u pravu, kada je godine 1866 odlučno osudio to državopravno stanovište, iznoseći ove argumente protiv tadašnje hrvatske građanske politike, koja se tako grčevito držala historijskoga prava: »Ne osnivlje se budućnost i ne utemeljuju se države na starim hartijama i na »virtuelnim« teritorijalnim tražbinama, ma bile one što može biti bolje dokazane i nedvojbene; nego se osnivlje na krepkoj volji, na snazi i djelateljnosti živećeg naroda, koji hoće i umije stvoriti si državu da u njoj o svojoj volji i o svojem pravu živi i narodni zadatak svoj ispuni. Kad bi se Srbi u današnjoj Kneževini ustavši na Turke bili pozivali na Dušanovo i Lazarevo carstvo i na stare hartije i na ne znam kakva jošte historička prava, jamačno bi bili ostali jadna raja turska kao što su Bošnjaci i Ercegovci i dan danas; no oni su ustali u ime narodnosti, vjere i slobode na neprijatelja svoga i u to ime postigli su je hrabrosti i postojanstvom svojim. Ovo je nauka koju Hrvati nisu na um uzeli, nije dakle ni čudo, što nisu ništa postigli«.[30]

Značajno je, da je vođa stranke prava, Ante Starčević, koji je neko vrijeme najnepomirljivije zastupao stanovište historijskog, državnog prava, uvidjevši svu jalovost te državopravne politike, napustio svaku nadu u postizanje cilja ovim putem, pozivanjem na staru, historijsku državopravnost Hrvatske, a Eugen Kvaternik podizanjem bune u Rakovici 1871 na djelu je odbacio i posljednje iluzije o uspješnosti takve politike.

Deformiranost građanskog rješavanja nacionalnog pitanja u drugom, kapitalističkom razdoblju došla je do izražaja i u potpunom negiranju ilirskoga revolucionarnog, protivaustrijskog južnoslovenstva i u njegovom zamjenjivanju negativnim, režimskoreakcionarnim, porobljivačkim jugoslavenstvom. Neki od glavnih nosilaca ilirskoga pokreta i jugo-

[29] Isporedi Polić, *Parlamentarna povijest*, II, str. 61.

[30] *Pitanje austrijsko. Kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima. Pisao je Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac.* U Parizu 1866. Str. 78.

slavenstva do 1848 (Ljudevit Gaj, Ivan Mažuranić i dr.) stupili su nakon 1848 u direktnu službu Austrije i na taj način, zloupotrebljavajući ga, pretvorili ono nekadašnje svoje borbeno jugoslavenstvo u sredstvo za porobljavanje naših naroda, za njihovo održavanje u austrijskoj podjarmljenosti.

Na tim osnovama razvilo se kasnije (od 1860 na ovamo) jedno jugoslavenstvo, koje je bilo sušta protivnost ilirske borbe za slobodu i jedinstvo naših naroda i koje je, nošeno nekim predstavnicima sada oportunističke vladajuće građanske klase, stvorilo još jednu novu teoriju za rješenje našeg nacionalnog pitanja: ne revolucionarnom borbom i rušenjem ugnjetačkih neprijateljskih država, nego pod vodstvom, pod zaštitom glavnog od tih ugnjetača, pod okriljem Austrije, proširivanjem austrijske vlasti na ostale naše narode izvan austrijskog carstva (na Bosnu, pa čak i na Srbiju) htjelo se je sada ostvariti tobožnje naše ujedinjenje, s obrazloženjem, da je Austrija, već ovakva kakva jest, po broju svoga stanovništva pretežno slavenska zemlja, a kada bude pod sobom obuhvatila i sve ostale Hrvate i Srbe, postat će pravom južnoslovenskom državom.

U stvari to je bilo uskrisavanje nekadašnjeg austroslavizma, u koji su se trenutno bili ponadali i naši demokrati u doba martovske bečke revolucije, a sa kojim su definitivno raskrstili svi narodni ljudi još ujesen godine 1848, kada su bile prevladale kontrarevolucionarne snage u austrijskome carstvu. Otada je svim razumnim i poštenim južnoslovenskim političarima bilo jasno, da i teorija i praksa ovakvog austrofilskog jugoslavenstva (po kome bi se oslobođenje i ujedinjenje naših naroda imalo da izvrši izvana, s pomoću Austrije) ne znači ništa drugo, nego podvrgavanje austrijskoj državi i onih naših naroda, koji su se nalazili izvan njenih granica.

Oni predstavnici hrvatske građanske klase, koji su se zalagali za ovakvo rješenje južnoslovenskog pitanja tvrdili su, da će se na taj način pod hrvatskom hegemonijom ostvariti naše nacionalno jedinstvo, – uistinu pak tu se nije radilo ni o čem drugom, nego da se nad svim našim narodima, pa i nad Hrvatima, ne samo zadrži, nego i proširi austrijska vladavina.

Protiv takvog jugoslavenstva odlučno je ustao godine 1866 Imbro Ignjatijević Tkalac. Identifikujući je sa izdajstvom, što su ga prema stvari nacionalne slobode izvršili Gaj, Mažuranić i ostali nosioci ilirskoga pokreta stupivši poslije 1848 u službu Austrije, Tkalac je tu *zagrebačku »jugoslavensku politiku«* žigosao kao novo sredstvo porobljavanja u rukama glavnog našeg neprijatelja: Austrije i habsburške dinastije. »Pošto je Ilirizam sramotan bankrot politički i moralni učinio, trebalo mu je ime predenuti i tako nastane »jugoslavenska politika«, no stvar ostade jedna te ista«. »Mnogi bi mogli pomisliti, da bi za nas bolje bilo, kad bi se sav narod naš pod Austrijom sjedinio, jerbo bi nas tada više zajedno bilo i mogli bismo se lakše od njemčarenja braniti. U svakoj drugoj državi moglo bi tako biti, no u Austriji nikad. Vuk dlaku mijenja, no ćudi nikad ne mijenja. Dok bude ova dinastija

vladala, ona će svagda držati Austriju za svoju privatnu svojinu, a Nijemci će je držati za njemačku državu i vladat će kao dosada na propast našu«. »Misao političkog i narodnog sjedinjenja svih južnih Slavena sasvim je lijepa i dobra, no osnovati na zastarjelim i zapljesnjivilim hartijama i tobož istoričkim izmišljotinama pretensiju naroda hrvatskog i rimske crkve na hegemoniju nad svima narodima južnoslavenskima – to može biti želja gorućeg patriotizma no dokaz je tolike sujetnosti i tolikog neznanja ćudi naroda, da ne samo nije mogla imati željenog uspjeha, nego je baš razdor među dva najnaprednija i najkrepča jugoslavenska naroda, među Hrvatima i Srbima, povećala i gotovo u mržnju narodnu pretvorila ... A ova je jugoslavenska politika zagrebačka osim toga i obmana i nepravda prama ostalim narodima jugoslavenskima. Svaki od njih teži za slobodom i samostalnosti političkom i narodnom, i akoli se za nju uzbori, sigurno ne će da se podčini drugom narodu, ma bio mu ovaj i najbliži rod njegov. Zašto se bori protivu Turaka, zašto se prepire s Mađarima i Nijemcima, akoli ne da se otrese hegemonije njihove? Na to vi kažete, da vi niste ni Turci ni Mađari ni Nijemci, nego da ste Slaveni i braća njihova; da se vaša hegemonija osnivlje na istoričkom pravu vašem i na naprednosti vašoj u izobraženju, i da se ne može dakle usporediti sa vlasti onih naroda nad našim.

Moj odgovor zdravo je lasan i prost. Ako narod srpski, hrvatski i bugarski u turskom carstvu ustane, učinit će to za slobodu svoju, a ni za čiju hegemoniju na svijetu, jerbo narod koji hoće da bude svoj, ne će si već unaprijed postaviti gospodara i odreći se slobode svoje podajući se volji ili samovolji drugog naroda, ma bio mu on rođen brat.«[31]

Odlučan protivnik ovakvog »jugoslavenstva« i ovakvog propagiranja naše nacionalne slobode i jedinstva pod Austrijom bio je i Ante Starčević. Godine 1869, kada su neki hrvatski građanski političari radili na sjedinjenju Bosne s Austrijom, odnosno s Hrvatskom, koja je podčinjena Austriji, Starčević se odlučno usprotivio ovakvom ujedinjavanju naših zemalja: »Nu mi ćemo uzeti da Bosna dojde pod Austriju bez svakoga rata, pa bilo to načinom kojim tko hoće. Što bi tada dobili mi, što bi Bošnjaci? Samo nesreću i sigurnu propast i oni i mi«. »Za nas Hervàte stoji još poseban razlog proti tomu združenju Bosne, razlog koji to združenje s Austrijom zabranjuje, obsuđuje bezuvetno i na veke; s nami, obsuđuje ga u ovih okolnostih u kojih živemo.

Bio u tamnici ti sam, bio s drugovi, ti si svejedno sužanj. Došla Bosna pod Austriu kao posebna krunovina, došla kao jedna krunovina s nami, to je u stvari sve isto«. U slučaju sjedinjenja Bosne s Hrvatskom, koja je pod Austrijom, u Bosnu bi uz Slavoserbe, »uz tu vižlad Austrie«, »došla austrianska soldatčia, austriansko redarstvo, austrianska žandarmeria, austriansko špionstvo, austriansko porezništvo, austriansko financierstvo, austriansko učiteljstvo, austriansko svećeništvo, austriansko trgovaštvo, austrianska gaunerija ... došlo bi sve za da se upropasti onaj naprama nami nepokvareni, devičanski narod, za da se unesreći i opu-

[31] Imbro Ignjatijević Tkalac, *Pitanje austrijsko*, str. 76 i dalje.

stoši ona lepa zemlja. Svu tu svoju nesreću pripisivali bi Bošnjaci nami Hervatom ... Tada, tko da uvede ljubav i slogu među Bošnjaci i među nami, ostalimi Hervati? Ne leži li u tomu združenju, ako se zbude, očita propast Hervatah? Tko, dakle, ne želi da ili Bosna ili mi radije propadnemo u bezdan, nego li da se sastanemo pod Austriom? ... Dok ne možemo našoj braći Turske pomoći, barem nemojmo joj odmagati. Ako moramo biti klani, barem nemojmo sami oštriti nož koj nas bude klati. Gde ne možemo raditi za nas Hervate, nemojmo raditi ni za tuđince, neprijatelje naše. Radimo kako možemo i molimo boga, da oslobodi ono lepo pučanstvo od prokletstva, koje ga čeka ako ga nesreća pod Austriu donese.«[32]

Dvadeset godina kasnije Starčević je s istom oštrinom i dosljednošću zastupao svoje stanovište o štetnosti i ubitačnosti bilo kakvog sjedinjavanja naših naroda i krajeva pod »sužanjstvom austrijanskim«. U debati o prijedlogu adrese, kojom se je od hrvatskog kralja (austrijskoga cara) molilo združenje Dalmacije s Hrvatskom, Starčević je u hrvatskom saboru 5 studenog 1889 održao ovaj svoj znameniti govor, koji znači odlučnu osudu svakog austroslavizma i onog lažnog jugoslavenstva, koje je služilo porobljavanju naših naroda u korist Austrije: »Predlog, iz koga potiče ovo rešenje odbora, bijaše ujedno i meni prikazan za potpis, nu ja, dok sam čuo o čem se radi, nisam ga htio ni čitati ... U današnjih javnih obstojnostih, ja ne samo da ne vidim nikakove koristi po nijednu tih zemaljah, nego vidim novu nesreću u medjusobnom tervenju i vraštvu, nesreću, bez koje se dosada bilo, a kroz sjedinjenje, o kojem je govor, i po sustavu, nje bi moralo biti. Ne znam, kako drugi misle, nu meni je svejedno, je li jedna tamnica ili više njih, je li u njih više ili manje nevoljnikah; moja je želja da ne bude niti jedne tamnice, niti jednoga nevoljnika.«[33]

A Frano Supilo je sve vrste ovakvog porobljivačkog »jugoslavenstva« žigosao kao »falsifikat i zloporabu ideje narodnog jedinstva Hrvata i Srba.«[34]

Obje ove teorije, što su ih predstavnici građanske klase u Hrvatskoj razvili u drugom razdoblju: 1. da se nacionalno pitanje može riješiti samo legalnim, zakonitim putem, pozivanjem na stara državna i historijska prava Hrvatske, i 2. da južnoslovenske narode treba osloboditi i ujediniti ne revolucionarnom oslobodilačkom borbom, nego izvana, pomoću vanjske sile, austrijske države (na koju se hrvatska buržoazija oslanja i kojoj služi), samo su još jedan dokaz više o potpunoj nesposobnosti građanske klase, da pod kapitalizmom pozitivno riješi naše nacionalno pitanje, da ostvari istinsko oslobođenje i ujedinjenje naših naroda. Tu nesposobnost potvrđuje i politička praksa gotovo svih i

[32] A. Starčević, *Djela*, knjiga III, str. 238 i 241.

[33] Starčević, *Djela*, I, str. 383.

[34] Do klasičnog ponavljanja ovakve »jugoslavenske« teorije i prakse doći će godine 1918 i za trajanja stare Jugoslavije – samo ovoga puta u interesu vladajuće velikosrpske buržoazije i u cilju podjarmljivanja južnoslovenskih naroda čaršijskim srbijanskim vlastodršcima i dinastiji Karađorđevića.

hrvatskih i srpskih građanskih stranaka u Hrvatskoj od 1860–1918. Od svih građanskih političara jedino je Eugen Kvaternik, osnivač stranke prava, pokušao u ovom razdoblju da na revolucionaran način, podizanjem Rakovičke bune godine 1871 s pomoću ujedinjenog oružanog naroda hrvatskog i srpskog izvojuje nacionalnu slobodu. Sve ostale građanske stranke u tadašnjoj Hrvatskoj ogradile su se od Kvaternika i najbezobzirnije osudile i njega i njegov metod borbe. Drugi osnivač stranke prava, Ante Starčević, vodio je odlučnu borbu protiv svih ugnjetača Hrvatske sve do početka devedesetih godina, kada je skrhan bolešću prepustio vodstvo stranke dru Josipu Franku, koji se od početka svoje političke karijere nalazio u tajnoj službi austrijske vlade. Pod njegovim pristašama, frankovcima, teorija i praksa Starčevićeve stranke sasvim se izopačila i od nekadašnjeg pobornika nacionalne slobode pretvorila se u sredstvo zavađanja, razbijanja i porobljavanja naših naroda za račun Austrije. Slobodoljubivu, borbenu, pa i južnoslovensku politiku nekadašnje stranke prava nastavit će samo jedan protufrankovački i protivaustrijski njezin dio, koji će u toku Prvog svjetskog rata, sve do 1918, predstavljati jedinu građansku političku formaciju u Hrvatskoj, koja je odlučno za rušenje austrougarske monarhije i za sjedinjenje južnoslovenskih naroda u potpuno slobodnu, samostalnu nacionalnu državu.

Većina ostalih građanskih stranaka vodila je u to vrijeme oportunističku politiku, i prije ili poslije na ovaj ili onaj način pretvorila se u oslonac austromađarske vladavine nad našim narodima. *Samostalna narodna stranka* (1862–1865) pod vodstvom nekadašnjih iliraca: Ivana Mažuranića, Kukuljevića, Vukotinovića ... i šefa klerikalne reakcije nadbiskupa Haulika, za sve vrijeme svoga postojanja radila je na tome, da se Hrvatska održi u podjarmljenosti prema Austriji, ugušujući drastičnim mjerama sve narodne težnje za slobodom. *Unionistička* ili *mađaronska stranka* pod vodstvom baruna Levina Raucha i njegovih starih i novih mađarona od početka je bila za bezuvjetni »savez« sa Mađarskom, što je u stvari značilo podvrgavanje Hrvatske tuđinskoj mađarskoj vladavini. *Narodna stranka* (takozvana Strossmayerova) kolebala je između Beča i Pešte. Neko vrijeme od 1868–1872 (da bi pridobila većinu u narodu) čak je vodila i oštru opozicionu politiku protiv Nagodbe i mađarona, da bi onda njenim prihvaćanjem godine 1873 potpuno kapitulirala i slila se s ostalim mađaronima u jedan jedinstveni poslušni organ peštanskog režima. *Neodvisna narodna stranka*, zajedno s protufrankovačkim dijelom stranke prava (s kojim će se sjediniti) i s ostalim građanskim strankama u sklopu hrvatsko-srpske koalicije vodi u suštini protunarodnu, oportunističku politiku, s glavnom težnjom, da što prije postane »regierungsfähig«, da dobije od Beča i Pešte vladu nad Hrvatskom. Takvu »regierungsfähig« politiku vode i srpske stranke u Hrvatskoj *(radikalna i samostalna)*, koje se, poput svih ostalih građanskih stranaka ni onda, kada su (nerado i kratkotrajno) u opoziciji, ne bore za rušenje protunarodnog tuđinskog vladavinskog sistema nad Hrvatskom, nego prije svega nastoje da postanu vladina stranka i da se domognu sudjelovanja u tom sistemu. I politika građanskog vodstva

hrvatske seljačke stranke odlikuje se kolebljivošću i oportunizmom; svojom borbom protiv hrvatsko-srpske koalicije (i za trajanja njene prve, pozitivne faze, dok se na čelu koalicije nalazi Frano Supilo), svojim obnavljanjem davno propaloga austroslavizma, ona se protiv Mađarske nekritički i malograđanski naivno oslanja na Austriju i njenu dinastiju (na te glavne garante mađarske tlačilačke vladavine nad Hrvatskom) i na taj način prema rješenju nacionalnog pitanja ne zauzima mnogo različitije i ispravnije stajalište od drugih građanskih stranaka, uza sve to što su i Ante i Stjepan Radić (ovaj posljednji naročito godine 1918) s vremena na vrijeme, u svojim najboljim trenucima, davali izraza i svom pravilnom shvaćanju ovoga problema.

A jedan od glavnih uzroka neuspjehu svih nacionalnih pokreta za slobodu u drugom, kapitalističkom razdoblju sastojao se u tome, što je svaki, pa i uistinu oslobodilački narodni pokret morao pasti pod skrbništvo ove ili one grupe građanskih političara, što se od 1860 vodstvo svih nacionalnih pokreta za slobodu nalazi u rukama protunarodno-oportunističke buržoazije, – jer osim te građanske klase i njene činovničke inteligencije u tadašnjem hrvatskom društvu nije bilo nikog drugog, tko bi mogao da bude nosiocem javnog i političkog života, budući da najšire radne mase naroda tada još same sebe politički predstavljati i voditi nisu mogle, pošto u to doba jake, razvijene radničke klase i radničkog političkog pokreta još nema. Zbog tog osnovnog apsurda (da narodnom borbom za slobodu, zloupotrebljavajući je i upropašćujući, rukuju neprijatelji njeni) propali su i izjalovili se svi oslobodilački pokreti u Hrvatskoj od 1860 do 1918.

Jedini građanski političar, koji je u prva dva decenija dvadesetoga stoljeća dosljedno zastupao revolucionarnu teoriju i praksu u rješavanju našeg nacionalnog pitanja, bio je Frano Supilo. Ali je zbog takvih svojih koncepcija i takvoga svog stava ostao potpuno osamljen među svim građanskim strankama u Hrvatskoj, čiji su ga predstavnici napadali kao svog glavnog protivnika i neprijatelja. Isto neprijateljsko stanovište je u toku Prvog svjetskog rata zauzela prema Supilu i srbijanska vladina radikalna stranka na čelu s Nikolom Pašićem.[34a]

2.

Građanska klasa u Srbiji u drugome razdoblju

Prijelom, preokret u držanju prema nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju ispoljio se i kod srbijanske građanske klase odmah poslije njenog dolaska na vlast. I u Srbiji će se nakon ukidanja turskog feudalizma građanska klasa pretvoriti u tanki, protivunarodni, eksploatatorski vladajući sloj, koji će zauzimati suprotno, neprijateljsko staja-

[34a] Vidi moj Uvod u knjigu, Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, izdanje Kulture, Zagreb 1953, str. 1–108.

lište prema interesima i težnjama naroda, a naročito prema narodnoj borbi za slobodu.

Taj vladajući građanski sloj počeo se je odvajati od naroda i formirati u posebnu vlastodržačku skupinu još u toku Prvog srpskog ustanka. »Seoska buržoazija – starešinski kadar ustanka – naglo se bogati (ratni plen, zahvat zemlje, turska imovina po gradovima, vodenice, zakup skela, trgovina), klasna društvena podela se produbljuje, a na toj bazi počinju se ispoljavati i suprotnosti između naroda i starešinskog obogaćenog kadra«.[35] S dolaskom na vlast taj trgovačko-starješinski sloj se iz osnova mijenja: »U mnogih se veoma rano probudila misao na lične koristi, koje bi mogli imati od svojih dotadašnjih zasluga ...«[36] Toj buržoaziji je sad više do zarade i do bogaćenja, nego do opće narodne stvari. Veoma je značajno svjedočenje Petra Jokića o tome, kakav je bio Karađorđev sud o jednom takvom tipičnom trgovcu: »Pred polazak na Požarevac, zovnu me Karađorđe i reče: – Petre, Mladen (Milovanović, jedan od glavnih ustaničkih starješina, nap. V. B.) je trgovac. Ja se bojim da on ovde ne špekulira. On može uzeti jedan hlebac a pisati deset. Za to ti zapovedam da paziš na to«.[37] I o negativnom držanju ovih predstavnika građanske klase prema narodu svjedoči nam Jokić, koji je odlično poznavao vodeće ljude u ustanku. Osim petorice starješina (Hajduk Veljka, Milenka Stojkovića, Milana Obrenovića, Vase Čarapića i Janka Katića), koji su do kraja ostali narodni ljudi i »zaslužili da ih svaki Srbin slavi«, – »ostali su samo globili i ubijali narod«.[38]

Postanak i glavna obilježja ove nove građanske klase, koja je došla na vlast u toku Prvog srpskog ustanka, najbolje je opisao Vuk Karadžić. Govoreći o dvojici trgovaca, ustaničkih starješina, Mladenu Milovanoviću i Miloju Petroviću, Vuk ih ovako karakteriše: »kad su Srbi u početku 1807 godine Turke u Biogradu pobili i poharali, on (Mladen, nap. V. B.) je s Milojem najviše napljačkao ... kad su se stale prodavati turske kuće i ostali miljkovi, Miloje je bio upravitelj toga prodavanja, i gdje je što najznatnije bilo, oni su kupovali za sebe, pošto su htjeli...« »ušavši u Beograd tako se obogate obojica, da postanu najbogatiji ljudi u Srbiji ... Mladen je bio komandant Beogradski i glava od sovjeta, a Miloje vojvoda nad bećarima i nad Beograđanima. Osim Fočićeve kuće, u kojoj su sjedili, oni pritisnu po Beogradu najljepše kuće, dućane i magaze, a oko Beograda njive i livade; Beogradsku i Ostružničku skelu i đumruke niko drugi osim nji nije mogao zakupiti, niti je ikakve druge velike trgovine mogao ko voditi, da oni u njoj nisu bili pomiješani. U takovom stanju morali su oni navući na sebe zavist i mržnju sviju ostali, osobito veći poglavica; i to bude najveći uzrok opštemu

[35] D. Perović. nav. djelo, str. 8. – O bogaćenju starješina vidi i M. Nenadović, navedeno djelo, str. 334.

[36] St. Novaković, *Vaskrs države srpske*, nav. djelo, str. 216.

[37] *Pričanje Petra Jokića o događajima i ljudima iz Prvog srpskog ustanka (1804–1813). Zapisao M. Đ. Milićević.* »Spomenik« Srpske akademije XIV, str. 31.

[38] Na istome mjestu, str. 55.

razdoru i neslogi, i najvećim narodnim nesrećama za vladanja Crnoga Đorđija«.[39] Protiv Mladena Milovanovića i Miloja Petrovića podizane su tužbe: »da su se njih dvojica načinili u Beogradu kao dahije te pale i žare po svojoj volji«.[40] Mržnja u narodu bila je protiv njih tako velika, da Mladen »u sovjet nije smio ići drukčije nego, kao što sam ga ja očima gledao, s pištoljima i s nožem za pojasom i s dugom puškom na ramenu, opkoljen momcima isto tako naoružanijem«.[41]

Dragoslav Janković je u svojoj raspravi »Karađorđev zakon« pokazao, kako se i u ustaničkom zakonodavstvu odražava odvajanje građanske vladajuće klase od naroda i njeno pretvaranje u jednu posebnu, izrabljivačku, protunarodnu društvenu formaciju.[42]

Od osobite je važnosti za pripadnike ovog vladavinskog sloja, da se kod njih zajedno s promjenom njihovog socijalnog, ekonomskog položaja iz osnove promijenilo i njihovo držanje prema narodnoj borbi za slobodu. Dok su u porobljenoj Srbiji turski feudalizam i dahijska vladavina bili pritisli i njih zajedno s ostalim narodom, oni su bili gotovi da se na čelu naroda bore odlučno i požrtvovno za oslobođenje od Turaka. U novoj situaciji, kada su se u oslobođenoj Srbiji, domogavši se vlasti i imetka, obogatili, njima je bilo najviše stalo do toga, da pod svaku cijenu to svoje bogatstvo sačuvaju, a izvojevanje i očuvanje opće narodne slobode nije za njih više bilo životno pitanje. Njima je sad bilo žao, da u borbi izgube i život i imanje, i zato je počela iščezavati sva ona ranija njihova borbenost, požrtvovnost i herojstvo. Nekadašnji junaci u ratu s Turcima sada su se pretvorili u ljude, koji se, u situaciji opasnoj i teškoj po zemlju i po narod, brinu ponajviše oko toga, kako da spasu svoj imetak i svoj udoban, bogat život, pa ma i pod cijenu izdaje naroda i otadžbine, i napuštanja oslobodilačke borbe bijegom u inozemstvo.[43]

I tu su samo široke narodne mase ostale do kraja vjerne borbi za slobodu. Taj suprotan odnos naroda i građanske vladajuće klase prema

[39] Vuk Karadžić, *Skupljeni istoriski i etnografski spisi ...*, I, str. 254–255.

[40] Vuk, nav. djelo, str. 73.

[41] Isto, str. 74.

[42] »Za uvredu vlasti (praviteljstva) i države Karađorđev zakon u § 16 predvida zato najstrožu, upravo drakonsku kaznu ...: krivcu koji »zlo o praviteljstvu i o državi Srbskoi govori«, pa ma ko on bio, imaju se prebiti obe noge na dva mesta i obe ruke, potom se živ stavlja na točak i ostavlja na njemu dok kost ne istrune. – Još je karakterističniji propis § 23 ...: »koi bi se usudio zlosloviti, to est psovati ili bezčestiti sveščenika, starešinu, činovnika, trgovca ... sudi mu se po 25 štapa u 2 jutra«. Značajno je u tom propisu što su tvorci ovog zakona našli za potrebno da otvoreno, pod pretnjom batina, uzmu u zaštitu od uvreda i kleveta ne samo autoritet pretstavnika, nosilaca nove državne vlasti (starešina i činovnika), već i ostale pripadnike nove vladajuće klase (trgovce)«. (Dragoslav Janković, *Karađorđev Zakon.* »Istoriski glasnik«, Beograd. god. 1948 broj 2 str. 14–15.) – Drag. Janković iznosi primjere i o ekonomskom izrabljivanju naroda, što ga vrši ovaj vladavinski sloj (str. 19), i o sukobu između narodnih masa i ove nove vladajuće klase u Srbiji Prvoga ustanka (str. 15).

[43] Bilo je, naravno i izuzetaka među narodnim starješinama, koji su, poput Hajduk Veljka, do kraja ostali privrženi borbi za slobodu, u kojima bogatstvo nije moglo da uništi junaštvo i borbenost.

oslobodilačkoj borbi došao je do izražaja i u narodnoj pjesmi, gdje se ovako napadaju vođe zbog napuštanja narodne borbe:

»Tko je vama konje nabavio?
Tko li vam je ruho pokrojio?
Tko li vam je sakov'o oružje?
Razma jadna sirotinja raja,
Pak s Turcima raju zavadiste,
I Turcima sada izdadoste;
Što činite, da vas Bog ubije!
Što činite, jer se ne bijete?«[44]

Bogatstvo je u mnogome utjecalo i na držanje Karađorđevo u posljednoj godini ustanka, i znatno pridonijelo stvaranju njegove odluke o napuštanju Srbije i bijegu u inozemstvo, što je također naišlo na oštru osudu u narodnoj pjesmi.[45]

O kukavičkom, sebičnom, nelojalnom držanju Miloja Petrovića prema ratovanju s Turcima potkraj ustanka daje podataka Vuk Karadžić u svojoj biografiji ovog bogatog trgovca i istaknutog starješine.[46] Od naročitog značaja je činjenica, da je onako brzom porazu ustaničke vojske u godini 1813 bilo uzrokom i to, što je Mladen Milovanović, tadašnji ministar vojni, izrađujući ratni plan išao za spasavanjem svoga bogatstva i svojih posjeda, a ne za obranom srpske zemlje i naroda. »Kao vojni ministar, Mladen je bio rasporedio vojsku, šančeve i spremu svuda po granici, brinući se neprestano, da se ne napusti Brza Palanka, njegova imanja radi. ... Karađorđe bješe počco naređivati, da se napusti Timočka Krajina, pa da se uhvate pozicije od Deligrada planinama i šumama k Poreču, misleći naročito, da se Hajduk Veljko ne zatvori u Negotinu, kako je Mladen bio naredio, uzdajući se da tako sačuva Brzu Palanku.

Mladen ne pristane na promenu svoga plana, koji se već izvršivao, a Karađorđe se od razdraženja tako razboli, da su ga jedva živa odnijeli u Topolu (6–12 juna 1813).

Mladenov plan se održi, a Karađorđev – odbrana koncentracijom snage u zbijenim i zgodnijim položajima – propadne.

[44] »Boj na salašu«. *Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić.* Knjiga IV. Drž. izdanje. Biograd 1896. str. 164.

[45] »O Kurviću, Đoko Petroviću!
Đe si danas? Niđe te ne bilo!
Ako piješ u mehani vino,
Vino ti se na rane prolilo!
Ako ležiš u ložnici s ljubom,
Udova ti ljuba ostanula!
Zar ne vidiš njima ne viđeo!
Đe ti Turci zemlju preoteše?«
(Rastanak Kara-Đorđija sa Srbijom. Na istom mjestu, str. 288.).

[46] Vuk, navedeno djelo, str. 255.

Tačnost Karađorđeva predvidanja pokaže se odmah. Turci udare na Negotin, i po nesreći Hajduk Veljko već 18 jula pogine, otvorivši širom put Turcima na toj strani.«[47]

Nema nikakve sumnje, da je, uz mnoge druge krupne, pa i međunarodne razloge objektivne prirode, brzoj katastrofi Prvog ustanka u jesen 1813 znatno pridonijelo i ovakvo držanje promijenjenih ustaničkih vođa, koji su se s jedne strane iznevjerili narodnoj borbi i slobodi čuvajući sebe i svoje, a s druge strane međusobnim trvenjem oko vlasti i vlastodržačkih pozicija rastrovali i oslabili ustaničke snage.[48]

Uvođenje kapitalističkog sistema u Miloševoj Srbiji, praćeno drastičnim metodama prvobitne akumulacije kapitala[49] i tlačilačkom despotskom vladavinom Obrenovića[50] nije za široke radne slojeve srpskoga naroda značilo ni u ekonomskom ni u političkom pogledu neko naročito olakšanje ni stvarno oslobođenje od ranijeg teškog stanja potlačenosti. Otuda su te mase naroda i u ovo doba ostale privržene slobodi i bile gotove da sudjeluju u svim bunama protiv postojećeg kapitalističkog vladavinskog uređenja. Vladajuća klasa, naprotiv, i onda kada ustaje protiv Miloševa samovlašća, ide isključivo za tim, da sebi prigrabi što veći udio u tom sistemu protunarodne vladavine. Suštinu dugotrajne borbe između takozvanih ustavobranitelja i kneza Miloša točno je utvrdio Svetozar Marković: »U stvari je to bila borba oko vlasti, gde ni jedna ni druga strana nije predstavljala narod, već svaka težila da gospodari nad narodom«.[51] U svom otimanju oko vlasti s knezom ustavobranitelji se sve više oslanjaju na Tursku oštećujući time slobodu i nezavisnost Srbije. A i dinastija Obrenovića sve bezobzirnije ističe svoje sitne dinastijske interese iznad narodnih i tako u sve većoj mjeri postaje jednom od glavnih smetnja našeg nacionalnog oslobađanja i ujedinjenja.[52]

Držanje dinastije i vladajuće građansko-činovničke klase prema borbi za nacionalnu slobodu i jedinstvo nije se uglavnom ništa promijenilo ni nakon svrgavanja Obrenovića i dovođenja na kneževski prijesto Aleksandra Karađorđevića *godine* 1842. I za novoga kneza isto tako kao i za njegovu vladu glavno pitanje je ostalo borba oko podjele vlasti i očuvanje pod svaku cijenu vlastitih vladavinskih pozicija. Usprkos Garašininovom *Načertaniju* iz godine 1844, koje sadrži daleko-

[47] St. Novaković, *Vaskrs države srpske...*, str. 217, 218.
O Mladenovom ratnom planu vidi i Vuk Karadžić, nav. djelo, str. 121, i Jokić, navedeno djelo, str. 49–50.

[48] Vuk je svoj prikaz tadašnjih vlastodržaca s pravom nazvao »Praviteljstvujušči sovjet serbski za vremena Kara-Đorđijeva ili *otimanje ondašnjijeh velikaša oko vlasti*«.

[49] Vidi o tome: Veselin Masleša, *Svetozar Marković*. Izdanje *Kulture*, Beograd, 1945, str. 15–41.

[50] O metodama Miloševe vladavine vidi Vuk Karadžić, *O unutrašnjoj politici kneza Miloša*, navedeno djelo.

[51] Svetozar Marković, Srbija na istoku, *Celokupna dela*, sveska šesta, Beograd, 1892, str. 80–81.

[52] O ulozi srbijanskih dinastija u rješavanju našeg nacionalnog pitanja vidi: Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, navedeno djelo.

sežni plan za rješenje južnoslovenskoga nacionalnog pitanja, – glavno obilježje politike srbijanskih vlastodržaca za sve vrijeme Aleksandrovog vladanja (1842–1858) bilo je: s jedne strane zaziranje od svake promjene postojećeg stanja, jer bi ona mogla izazvati i promjenu vladajuće dinastije i garniture, koja se nalazi na vlasti, – a s druge strane: suprotstavljanje svakom, a naročito revolucionarnom pokretu za nacionalnu slobodu i jedinstvo, jer je takav pokret predstavljao dvostruku opasnost: on je 1. mogao da dovede do svrgavanja odozdo (sa strane nezadovoljnog, pobunjenog naroda) postojeće dinastije i vlade, – i 2. ako se prema takvom pokretu ta dinastija i vlada ne bi držale neprijateljski, mogle su pasti u nemilost kod »pokroviteljstvujuščih« (protektorskih) dvorova Rusije, Turske i Austrije, na koje su se, poput svake protunarodne vladavine, srbijanski vlastodršci morali oslanjati, da bi se u Srbiji održali na vlasti protiv volje i protiv interesa srbijanskoga naroda.

Izvjesno neprijateljstvo prema nosiocima južnoslovenskog nacionalnog pokreta ispoljila je Karađorđevićeva dinastija i vlada već u svom držanju prema beogradskom tajnom južnoslovenskom društvu Matije Bana. Iako su pojedini članovi te grupe podržavali veze s Ilijom Garašaninom, a povremeno uživali donekle i njegovu podršku – ipak je društvo u svom radu na ostvarivanju južnoslovenskih nacionalnih ideala nailazilo kod srbijanskih vlastodržaca ne samo na nerazumijevanje, nego i na krupne smetnje, pa i na progone. Iznoseći u jednom pismu svome zemljaku i potonjem suradniku Banoviću ciljeve društva, Matija Ban se tuži, kako »Srbi iz Srbije najviše ograničavaju svoje rodoljublje na Kneževinu, a Srbi iz Mađarske na srpstvo, i to u vrlo uskim granicama. Za ostale Južne Slavene, i Slavene uopće, ne interesuju se mnogo«. (Pod *Srbima* iz Srbije Ban očito misli na pripadnike građansko-činovničke vladajuće klase, a pod *Srbima iz Mađarske* po svoj prilici razumijeva one prečanske Srbe, koji se nalaze kao činovnici srbijanske vlade u Beogradu.) »Sa tako skučenim pogledima ne ćemo daleko poći – piše Ban. Valja raširiti zrenik narodnih misli i Srbiju napraviti kolovođom Južnih Slavena. Nas nekoliko patriota na to smo se ovde zakleli i jamačno ne ćemo zakletvu pogaziti«.[53]

»Aleksandar Banović se iz Valjeva žalio kako je »gonjen, kod starješina ocrnjen i svakojako napastovan«, a sve to dolazi iz Beograda«. Jovanu Ilijću oduzima se stipendija bečka, »jer je bio pristalica tajnog društva«. Miloš Teodorović, prevodilac Kolarove »Uzajamnosti Slavjana« premješten je prvo iz Beograda, a onda i optužen i predan sudu zbog »*rasprostiranja slavjanske misli u mladeži*«.[54]

U kolikoj mjeri su dinastija Karađorđevića i vladajuća srbijanska buržoazija igrale negativnu ulogu u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja, drastično je došlo do izražaja u držanju kneza Aleksan-

[53] Sadržaj i dijelove Banovog pisma, datiranog 10–XII-1844, donosimo po *Stranjaković, Srbija, privlačno središte Jugoslavena 1844–1848*, str. 6.
[54] Stranjaković, navedeno djelo, str. 17, 18.

dra Karađorđevića i srbijanske vlade prema ustanku vojvođanskih Srba i prema hrvatskom narodnom pokretu u revoluciji godine 1848/49. Nema sumnje, narod u Srbiji pružio je požrtvovnu, bratsku pomoć vojvođanskim ustanicima, i bez te pomoći teško bi se moglo i zamisliti dugotrajno uspješno ustaničko ratovanje. Ali Srbijina vlada i dinastija samo su utoliko i onda sudjelovale u toj pomoći, ukoliko i kada je to odgovaralo njihovim uskim, sitničavim, sebičnim vlastodržačko-dinastijskim interesima.

U strahu da ne izgube svoje vladajuće položaje, srbijanski vlastodršci zazirali su od svake promjene i bili protivnici svakog pokreta, koji je išao za revolucionarnim ostvarenjem ne samo južnoslovenske, nego i srpske nacionalne slobode i jedinstva. Dinastija i građanska klasa držale su vlast u Srbiji i glavna i jedina briga im je i u ovo doba bila, da se pod svaku cijenu, pa i najgrubljom izdajom narodne stvari, na toj vlasti održe. Oni su sad imali šta da izgube, i zato se nisu htjeli upuštati ni u kakve nacionalno-političke »avantire«, koje bi ih mogle stati kneževskog prijestolja i ministarsko-savjetničkih položaja. Čuvajući to svoje malo, sitno, posebno, oni su ne samo puštali da sve oko njih propadne, nego su čak pomažući politiku naših glavnih narodnih neprijatelja i sa svoje strane pridonijeli, da krupne, revolucionarne mogućnosti pozitivnog rješenja našeg nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja godine 1848/49 ne postanu stvarnost.

Zbog toga je Srbijina vlada odmah na početku Četrdesetosme zauzela odlučan neprijateljski stav prema svakom revolucionarnom gibanju. »... nemiri, koji su celu Evropu zahvatili, približili su se i srpskoj granici, te je vlada našla za potrebno da sazove Narodnu Skupštinu i »narod posredstvom predstavnika njegovi izvesti o prirodi ovi dviženija, kako sirječ ovi ono traže što mi imamo i uživamo i kako je nužno da mi u otečestvu našem mir održimo i da ga predohranimo od ove zaraze koja i u susedstvu već svirepstvuje«.«[55]

Predstavnici Srbijine vlade smatrali su u ovo najpogodnije revolucionarno doba rad na sjedinjenju i samog srpskog naroda *budalastim poduzećem*.[56] Oni su i sada svoje uske, vlastodržačke, dinastijske interese stavljali iznad narodnih. »Kada je revolucija buknula, Srbija je radila kod Porte da se reši jedno krupno pitanje državno – o nasleđu prestola. Porta onim fermanom, kojim ga je (Aleksandra Karađorđevića, napom. V. B.) utvrdila za kneza, nije priznala pravo nasleđa u porodici Karađorđevića«.[57]

[55] Drag. Pavlović, *Srbija i srpski pokret u južnoj Ugarskoj...*. Navedeno djelo, str. 48.

[56] »Tenka (Stefan Stefanović, predstavnik srbijanske vlade, predsjednik Državnog savjeta, napomena V. B.) je sada (septembra 1848, napom V. B.) pisao Knićaninu *»o budalastom preduzeću«* Stratimirovićevu, *kako ovaj kompromituje srpsku vladu*, – jer je narodu govorio da će se *sjediniti sa Srbijom* i imati ista prava«. (Pavlović, navedeno djelo str. 74).

[57] Na istome mjestu, str. 40.

Glavni motivi da se srbijanska vlada umiješa u vojvođanski srpski ustanak i da mu s vremena na vrijeme pruži pomoć bili su gotovo isključivo dinastijski računi i interesi, strah da se na čelo ustanka u Vojvodini ne stavi bivši knez Miloš Obrenović i njegov sin Mihajlo, koji bi u tom slučaju ugrozili opstanak dinastije Karađorđevića i u samoj Srbiji.[58] »... Prijatelji vladini savetovali su da pohitaju u pomoć Srbima još odmah u početku pokreta, makar najpre novčano, da ne bi posle bilo kasno – kada knez Milošev i knez Mihailov uticaj preovlada«. ... »Srpska vlada, na glas da će kneževi sići u Vojvodinu, beše u strašnoj zabuni«.[59]

Koliko je srbijanskoj vladi i dinastiji u ovim historijskim trenucima revolucionarnog oslobađanja i sjedinjavanja južnoslovenskih naroda bilo stalo isključivo do vlastitih, posebnih interesa, vidi se iz Garašaninovog pisma od 21 maja 1848 Stojanu Simiću, gdje ga izvještava o svojim pregovorima sa Gajevim izaslanicima. Garašanin tu s jedne strane zauzima stanovište protiv općeg oslobađanja naših naroda (i od Turaka, a ne samo od Mađara): »... ja sam im sa mnogim uzrocima dokazao da nipošto Turke ne draže protivu sebe dok s Mađarima ne raskrste, pa posle da ćemo u dogovoru o tom raditi ...«; s druge strane Garašanin glavni cilj ovih zagrebačkih izaslanika, stvaranje jedne južnoslovenske države, odobrava neiskreno, samo s obzirom na to, što želi da ih upotrebi protiv Obrenovića (protiv Miloša, koga Gaj drži zatvorenog u Zagrebu, i Mihajla, koji sprema protukarađorđevićevsku akciju u prečanskim krajevima).[60]

[58] Blaznavac je već u svom pismu od 9. III. 1848 (po starom) iz Beča obavijestio Knićanina, kako je knez Miloš još polovicom marta »rekao Ljudevitu Gaju da će kroz šest nedelja biti u Srbiji i da će onda biti u stanju dati pomoći Hrvatima«. Knez Miloš nije ostao samo kod tih riječi, i on i Mihajlo zaputili su se u pobunjenu Vojvodinu s očitom nakanom, da se preko nje ponovo domognu prijestolja u Srbiji. Ali Miloša je Gaj uhapsio u Zagrebu, čime je i Mihajlova akcija u Vojvodini bila ometena. Kasnije će bečki dvor kao protuuslugu za Srbijino držanje na strani Austrije držati Obrenoviće daleko od srbijanske granice. Ali kroz čitav niz mjeseci za karađorđevićevsku dinastiju i njenu vladu postojala je realna, ozbiljna obrenovićevska opasnost, i sve što su one u to doba poduzimale u vezi s vojvođanskim ustankom i hrvatskim narodnim pokretom, bilo je diktirano tom opasnošću. (Vidi Pavlović, navedeno djelo, str. 29).

[59] Pavlović, navedeno djelo, str. 32, 36.

[60] »Obojici (hrvatskih izaslanika, napom. V. B.) je cjel njina tamo da se sjedinjenije učini sa svima Slovenima južnim i da se jedno carstvo obrazuje. Ja sam ovu ideju za sada odobrio mu, jer ne treba drukčije sa ovim ljudma ni govoriti, a osobito sad kad i sa Obrenovićima posla opasnog imati možemo«. Garašanin je u stvari i protiv davanja bilo kakve financijske pomoći sa strane srpske vlade ovim predstavnicima ilirskoga pokreta za rad na južnoslovenskom oslobođenju i ujedinjenju, – i samo s obzirom na obrenovićevsku opasnost pristaje da im se da 5.000 dukata: »Naravno da bi im nemogućnost ovog predstavio odma, da nije Miloš kod nji zatvoren; ali ovako držao sam za opasno takovo što učiniti. ... Oni su sami razumeli da oni više mogu na onoj strani djejstvovati protivu Obrenovića i ja sam im to najživlje preporučio, da bolje nisam mogao ni znao. No šta ćemo sad? Na onaj račun, sa soizvolenijem knjaževskim, ja im morado obećati 5.000 dukata da ponesu, premda pred ovim mladim sekretarom nisam mogao naročito ovo uslovije predložiti, no samo da ćemo pomoć dati, a od nji, iz sasvim drugog vida i kao što

Motivi srbijanske vlade jasno se vide i iz ovog Pavlovićevog kazivanja: »A dotle su već dobrovoljci masama prelazili, tako da je Majerhofer (austrijski konzul u Beogradu, napom. V. B.), sigurno po uputstvu svoje vlade, morao protestovati kod srpskog ministra spoljnih poslova. I 4. juna ... molio je on srpsku vladu: da strogo pazi da ne prolaze čete ni tamo ni ovamo i da ga pomogne u održanju reda. Kao ekvivalenat za ovu uslugu bila je usluga, koju je austrijska vlada učinila srpskoj – knez Miloš, veli Majerhofer, nagnat je da ide u Nemačku, i ni njemu ni sinu neće se dopustiti da siđu u južne krajeve. Deset dana docnije obratio se Majerhofer opet srpskom predstavniku ... moli srpsku vladu da pozove natrag svoje državljane iz Vojvodine, jer onemogućuju povratak reda u tim krajevima. Srpska vlada odazvala se ovome zahtevu Majerhoferovu. Ona je odmah, sutra dan, pisala Gl. odboru u Karlovce i izvestila ga o sadržini note Majerhoferove, pozivajući u isti mah sve svoje državljane da se vrate, jer će inače svaki od njih lično odgovarati«.[61]

Sve do jeseni 1848 za srbijansku vladu sve se kreće oko tih dinastijskih interesa, oko Miloša i Miloševaca, pa se i njeno stajalište prema sporu između Stratimirovića i patrijarha Rajačića određuje i mijenja isključivo iz tih računa.[62]

Drag. Pavlović je uglavnom točno utvrdio, da je jedan od glavnih uzroka, što je srbijanska vlada stala na stranu kontrarevolucionarnih sila, Rusije i Austrije, bio baš taj dinastijski interes. »Svakako i zbog konzervativnih »pokroviteljstvujuščih Dvorova«, naročito ruskog, koji je hteo biti zaštitnik principa legitimiteta u Evropi, politika i držanje srpske vlade donekle su morali ići ovim pravcem, – uz Austriju i uz jedini legalni autoritet, dinastiju«. »... zbog onakvog držanja srpske vlade i Austrija i Rusija otkazaše svaku moralnu pomoć Obrenovićima. Rusija je zabranila knezu Milošu da se nastani u Vlaškoj, a Austrija Obrenovićima nije dala da silaze na jug, već je bodrim okom motrila na njih. Držanje Srbije dakle u ovom pokretu uklonilo je opasnost od Obrenovića, krizu dinastičnu«.[63]

Kontrarevolucionarno držanje srbijanske vlade došlo je do svog punog izražaja u njenom držanju prema već spomenutom sukobu između Đorđa Stratimirovića, predstavnika demokratske, revolucionarne, protuaustrijske struje na jednoj i patrijarha Rajačića kao zastupnika austrofilskih, reakcionarnih, protunarodnih elemenata na drugoj strani. »Međutim, srpska se vlada bila odlučno rešila, da stane otvoreno na stranu

je napred navedeno, iskao sam uslugu protivu Obrenovića, što sam u isto vreme s g. Herkalovićem, koji naše stanje i položanije za ovakve stvari zna, iskrenije govorio i kazao mu uprav da mu ništa nebi sad mogli dati ako se bar jedan od Obrenovića ne ukloni i t. d.« *(Prepiska Ilije Garašinina ...*, navedeno djelo, str. 166–167).

[61] Vojvođanski Glavni odbor je na čelu sa Stratimirovićem odbio da ispuni ovaj poziv srbijanske vlade i dobrovoljci se ovog puta nisu vratili u Srbiju. (Pavlović, nav. djelo str. 59–60).

[62] Isporedi Pavlović, navedeno djelo str. 68, 69 i 70.

[63] Pavlović, nav. djelo, str. 171, 179.

patrijarhovu i da svim silama nagna Stratimirovića na pokornost. Tenka je sada pisao Knićaninu »o budalastom preduzeću« Stratimirovićevu, kako ovaj kompromituje srpsku vladu, jer je narodu govorio, da će se sjediniti sa Srbijom i imati ista prava. Kako se opet tvrdi javno, Knićanin je pustio Stratimirovića i pomagao ga, stoga on mora energičnim postupkom da opravda srpsku vladu, da dobavi ovog »ugursuza« i da objavi narodu da sluša samo patrijarha.

Ali se srpskoj vladi učinilo da ovo nije dovoljno. Ona se reši da pošlje Stratimiroviću naročitog izaslanika s njenim pismenim i usmenim porukama. Za tu misiju bi izabran Gaja Perišić. Izveštavajući o tome Knićanina, ministar Tenka preporučivao mu je da upozna ondašnji narod s namerama srpske vlade – da ona misli da mu je spas u pokornosti patrijarhu i caru (austrijskom, napom. V. B.) i da se Srbijanci moraju vratiti kućama, ako Gaja Perišić ne uspe, jer »značilo bi da mi podpomažemo jednog javnog buntovnika, koji protivu cara i monarhije ide«.[64]

Veoma je značajno i držanje srbijanske vlade u drugom sukobu, koji je, poslije smrti vojvode Šupljikca, u decembru 1848 izbio između ustaničkog naroda, narodne vojske i Stratimirovića na jednoj, i »carskih ljudi«, predstavnika austrijske reakcije i kontrarevolucije, generala Todorovića i patrijarha Rajačića na drugoj strani.[65]

[64] Isto, str. 74. – Veoma je karakteristično u tom pogledu i pismo Ilije Garašanina Knićaninu od 17 septembra 1848, gdje između ostalog kaže i ovo: »... videći iz ovog pisma G. Patrijarha kakvoj je nesreći izložena cela stvar onostranog naroda Srbskog nerazsudnim postupkom G. Stratimirovića, prinudeni se nalazimo preporučiti vam da nuždne naredbe učiniti nepropustite, kako bi se s njime što skorije moglo učiniti ono što G. Patrijarh od Njegove Svjetlosti (Kneza Aleksandra, napom. V. B.) zahteva, t. j. da se ovamo pošalje ... Opolčenje protiv Carstva, koje očevidno u zaštitu uzima i potpomaže stvar narodnju protiv ugnjetatela i gonitelja Madjara, vrlo je nerazumno i za stvar narodnju ubitačno. I Pravitelstvo njegove Svetlosti našeg Gospodara Knjaza, vi znate, tek vam je onda dozvolilo da tamo braći našoj u pomoć preći možete kad se je Upraviteljstvo narodno izjasnilo da dviženije to nije protiv Carstva (austrijskog, nap. V. B.) upravljeno; neće dakle Njegova Svjetlost sa svoim Pravitelstvom nikad potpomagati ni podržavati one, koi se protiv Carstva ... opolče«. *(Prepiska*, str. 301–302).

[65] U tom pogledu od osobite je važnosti Garašaninovo pismo Knićaninu od 31 decembra 1848: »No sad šta ćemo za g. Stratimirovića, koji je čini mi se sasvim u nevreme ovamo došao? Ja sam ga večeras slušao kad je s Njegovom Svetlostiju govorio o stvarima tamošnjih Srba. Ništa drugo nisam na njemu primetio, no jednog čoveka sasvim lakomislena i vrlo sebična. On je, kao što sam priznaje, čuvši za smrt vojvode ovamo poitao, jer će, veli, biti nuždan da se med narodom nade. Ovo se već razume šta znači. Dakle, on protivu cara (austrijskog, napom. V. B.) i carskih oficira koji se u srbskoj vojsci nalaze s takvijem prezrenijem i ogorčenijem govori kao da ima ili da je doveo silu, s kojom bi i protivu Madžara i Vindišgreca mogao slobodno vojevati. Može biti da on u nečem ima pravo sumnjati se i bojati se od carevi stvari, ali se protivu toga sa onakom lakomislenostiju kao što g. Stratimirović govori, ne može, a nikako i ne sme, u onakvom srbskom stanju govoriti, a još manje postupati; jer carstvo nije već u škripcu onom u kom je bilo, pa da dopušća i prepušća pokušenija protivu svojih interesa. Sad treba da Srbi budu vrlo obazritelni i strogo da se čuvaju od i najmanjeg povoda, koji bi mogao carstvo protivu njih opolčiti. Naravno da je nužno na svoje interese dobro motriti, ali jednim vrlo razumnim načinom, a nikako u formi neprijateljskoj i duhu revolucionarnom. ... Sve ovo što sam vam o ovom govorio, prinudava me otlazak tamo g. Stratimirovića, njegova lakomislenost i ono poverenje koje mu prost narod tamo ima.

»Mnogo su nezgodnije pogodbe borbe bile sada za Stratimirovića no prošli put. Srpska vlada ... već odmah izjasnila se protivu njega. Organ njen (»Srbske novine« od 18 januara, nap. V. B.) (u svom 6. broju od 1849) osuđivao je Glavni Odbor i Stratimirovića.«[66]

Nije, pritom, važna ličnost Đorđa Stratimirovića, nego činjenica, da je on tada odlučno zastupao antiaustrijsko, revolucionarno, uistinu oslobodilačko stajalište, i da je zbog takvog svog držanja imao na svojoj strani golemu većinu naroda, svu narodnu ustaničku vojsku i Glavni Narodni Odbor. Uz to treba naglasiti, da je onako umnom, pronicavom, dalekovidnom državniku, kakav je bio Ilija Garašanin, od početka bilo jasno, kako je carska Austrija neprijatelj i ustanka i vojvođanskog srpskog naroda, a ipak je za volju dinastijskih i vlastodržačkih interesa svijesno pomagao austrijsku stranu, koja je išla za ugušivanjem ustanka i za sprečavanjem nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja naših naroda.

Kakvo je stajalište srbijanska vlada i dinastija Karađorđevića zauzela u ovom sukobu između narodne, revolucionarne, antiaustrijske Stratimirovićeve struje i reakcionarne austrofilske patrijarhove, – i kojim se je motivima ta vlada rukovodila u zauzimanju ovakvoga stava, sve to nije karakteristično samo za tu vladu i njenu politiku, nego je u znatnoj mjeri pridonijelo pobjedi kontrarevolucionarnih sila u ustanku vojvođanskih Srba, koje, slabe i malobrojne, same bez pomoći izvana ne bi bile nadvladale.

I u pogledu financijske pomoći srbijanska vlada se ujesen 1848 pokazala prema vojvođanskim ustanicima do te mjere sitničavom i sebičnom, da je takav njen postupak povrijedio i samog njenog predstavnika u Vojvodini, Knićanina.[67]

On će sigurno odma tamo početi u rdavom duhu govoriti i postupati. On će, naprimer, odma oporočavati Cara, Ministerstvo, generala Teodorovića, sve ostale koji se kao carevi smatraju, jer ovo se večeras od njega neprestano slušalo; zato, gospodine, primite ga ljubazno i dobro, jer to zaslužuje od vas i ostalih sviju, ali ne dajte mu nimalo da onakav duh među vojskom i narodom rasprostire, t. j. duh koji bi mogao biti opasan u sadašnjem vremenu, i iz prednavedenog uzroka i razdora, koji bi se među upraviteljima srbskim mogao izroditi. Ako drugojačije biti ne može, pokažite mu se zbog toga i kao vrlo ozbiljan, kako će i on i svaki poznati da ste vi protivni onakvim postupcima, koji se ne slažu s polzom naroda tamošnjeg. Meni je žao da vam ovako moram o g. Stratimiroviću pisati, koga ja inače vrlo ljubim, ali moram vam još i to kazati, da se vi predvaritelno s g. Teodorovićem razgovorite, što ćete činiti, ako bi g. Stratimirović usudio se što u rdavom i onakvom duhu preduzimati, kao što je to letos činio; jer najmanja pogreška u sadašnje vreme mogla bi vam, bilo od Mađara, bilo od carstva, mlogo škoditi«. *(Prepiska Ilije Garašanina ...*, navedeno djelo, str. 347–348. – Isporedi i Drag. Pavlović, navedeno djelo, str. 109–110).

[66] Drag. Pavlović, navedeno djelo, str. 114; isporedi još i str. 110–118.

[67] Ona je – »i ako državne kase nisu bile oskudne novcem« – »dostavila patrijarhu: da trošak oko izdržavanja dobrovoljaca (iz Srbije, nap. V. B.) treba da padne na teret narodne kase (vojvođanskih ustanika, nap. V. B.). To je pitanje imalo da se iznese i pred Narodnu skupštinu sazvanu 27. septembra. Ovakva želja srpske vlade veoma je dirnula ritersko osećanje Knićaninovo. On je odmah pohitao da odvrati svoju vladu od toga i molio je da se ne ocrni kod ovog naroda, već kad je žrtvovala 10.000 dukata, neka žrtvuje još toliko, samo da ne izgledaju kao najamnici. Ali, izgleda, da je vlada bila odlučna u tome, te je Tenka istoga dana pisao Knićaninu, kako je to nemogućno da se više daje; ako neće da ih izdržavaju, neka ih vrate kućama«. (Drag. Pavlović, navedeno djelo, str. 91).

O svojoj protunarodnoj nastrojenosti dale su srbijanska vlada i dinastija žalosnog dokaza u povlačenju srbijanskih dobrovoljaca iz Vojvodine u najtežem, najopasnijem času za ustanički srpski narod. »Ona je rešena bila da pozove natrag svoje dobrovoljce i Knićanina. Ova značajna odluka srpske vlade potekla je ne iz sopstvene pobude no pod uticajem presije spolja. ... U isti mah austrijska diplomacija činila je svoje u Carigradu da Srbija opozove dobrovoljce. U Carigradu je austrijski poslanik, Šturmer, radio kod Porte, a Majerhofer u Beogradu kod Hasanpaše. Šturmer je plašio Portu da Srbija na bojištima Vojvodine vedžba vojsku, kako će posle lakše moći pobuniti Slovene u Austriji i hrišćane u Turskoj. Austrija ne može, ali može Turska to sprečiti. A Porta je i sama zazirala od akcije Srbijine i bila voljna da posluša savete austrijskoga ambasadora. ... Šturmer je zatim tražio da Porta u svojim slovenskim provincijama održava strogi neutralitet. I na osnovu ovih zahteva Šturmerovih i Ali paša tražio je od naše vlade da se drži neutraliteta.

Kako je srpska vlada u to doba pokrenula pitanje o reviziji Ustava,[68] a od dobrog raspoloženja Portinog zavisilo njegovo rešenje, to je voljna bila da u svemu zadovolji Portu. Ali i da nije bilo ovoga pitanja, vlada Petronijević-Garašaninova nije htela isprsiti se pred ozbiljnim zahtevom Porte. Svakom prilikom do sada srpska je vlada pokazivala, da su joj srdačni odnosi s Portom najpreča briga njene spoljne politike ...

Kada je u početku februara Ali paša kategorički saopštio srpskom kapućehaji da Srbija odustane od pomaganja svojih saplemenika i da čuva najstrožiji neutralitet, vlada srpska već beše rešila da opozove Knićanina. Ona je već krajem januara izvestila Knićanina da se ima vratiti. Ali Knićanin je smatrao to kao greh prema interesima Srpstva i molio je vladu da odustane od te svoje odluke. Razume se da vlada nije htela odustati od te odluke ... (9 februara) pisao je Garašanin Knićaninu po sporazumu s knezom Aleksandrom i nalogu njegovom. Vlada, veli Garašanin, ceni razloge Knićaninove, ali je ipak prinuđena ostati pri odluci da se dobrovoljci vrate u Srbiju. ... Srpska je vlada dakle, pod presijom zahteva Portinih i austrijskih, povukla dobrovoljce iz Vojvodine ...«[69]

Napredak u broju od 29 aprila 1849, analizirajući uzroke, zbog kojih nije uspjela narodna stvar, zbog kojih je propala naša demokratska revolucija u Vojvodini, iznosi, da su se rodoljubi, dižući ustanak, između ostaloga nadali i u pomoć iz Srbije. »Pomoć iz Srbije, koja je došla, nije

[68] Pitanje o naslijeđu prijestolja još nije bilo riješeno. To je bila još uvijek najveća i najkrupnija briga Karađorđevićeve dinastije i srbijanske vlade!

[69] Pavlović, navedeno djelo str. 122–127. – U tom pogledu značajna su i Garašaninova pisma Knićaninu od 3 i od 9 februara 1849: »... I naše otečestvo razna obstojatelstva okružavaju; mi se o potrebama njegovim onoliko i još više brinuti moramo, nego koliko smo se brinuli za našu braću na toj strani. ... Koliko je god naša dužnost to Srbstvo podizati, toliko je nužno i ovo već nešto podignuto obdržavati, i samo tako biti prava polza, ako smo tamo pomogli, a ovde se održali, a drugčije naš bi se posao smatrao kao neka šarlatanija«. (Vidi *Prepiska* ... str. 363–4 i 367–8).

bila velika, 6.000 ljudi, i njih je srpska vlada, po zahtevu Vindišgrecovu, *opozvala u najodsudnijem času.*«[70] Posljedice tog povlačenja dobrovoljaca uistinu su bile katastrofalne za vojvodanski srpski narod. »Knićanin se vrati u Beograd. Nu nije dugo potrajalo, a događaji na bojištima Vojvodine uzeše sasvim drugi obrt, nesrećan po Srbe. Još dokle je Knićanin bio u Zemunu, događaji su se nesrećno počeli razvijati. Ono odeljenje srpske vojske, koje je operisalo kod Subotice, bi razbijeno. Patrijarh se poboja da Madžari ne udare na Sentomaš i odseku Srbima odstupnicu, te zadrža Knićanina i izvesti o tome srpsku vladu. Ali se Knićanin morao vratiti u Beograd. I tek po povratku Knićaninovu u Beograd nastade potpuno nesrećan obrt po Srbe. Madžari su se baš onda rešili da pređu u ofanzivu ... Neobuzdanom divljom energijom baci se Percel na Srbe. On potisnu Srbe kod Sent-Ivana i zauze Sentu, pa se spremaše da napadne na Sentomaš. Sreća se dakle okrete protivu Srba. U ovoj nevolji patrijarh se ponovno obrati molbom srpskoj vladi da dopusti prelazak Knićaninu i dobrovoljcima. U isti mah patrijarh lično moljaše Knićanina da što pre pređe u Vojvodinu. Srpska vlada odbi iz »važnih političkih razloga« da raspiše dobrovoljcima da mogu slobodno prelaziti u Vojvodinu.«[71]

Još bjednije postaje protunacionalno držanje srbijanskih vlastodržaca, ako se ima u vidu, da ni sama turska vlada niti je vršila presiju, niti je ozbiljno uzimala svoj poziv, upućen Srbiji, o povlačenju dobrovoljaca. »Srbija je dakle poslušala Portu. Da li je zbilja ona morala tako žuriti s opozivanjem dobrovoljaca? Sve govori protivu ove odluke vladine. Vlada srpska bila je i suviše slaba prema ovom zahtevu Porte; ona ne htede pokazati ni malo opozicije, samostalnosti, već se odmah povila. A posle svršenog čina, kada je Konstantin Nikolajević saopštio Porti, da su se dobrovoljci već vratili u Srbiju, Ali-paša ga je zabrinuto pitao, šta će oni sada raditi u otadžbini? Zar nisu mogli još koje vreme ostati? Srbija, rekao je Ali-paša, nije morala suviše ozbiljno uzeti njegove zahteve i odmah narediti povratak dobrovoljaca, jer je on kao ministar morao onako strogo govoriti o neutralitetu.«[72]

Srbijanska vlada k tome, – usprkos svem svom nedostojnom, pretjerano pokornom, sluganskom držanju prema turskoj vladi, – nije ništa postigla ni na planu svojih uskih, sitnih, posebnih dinastijskih interesa, zbog kojih je izdala stvar nacionalne slobode i jedinstva. »Izvršivši ovako brzo Portine naredbe, srpska se vlada nadala da će lako proći sa svojim molbama kod Porte. A srpskih molbi i zahteva bilo je dosta. Među tim Porta se prema svima pa i prema najobičnijima činila nevešta. ... I najvažnije pitanje, pitanje o reviziji Ustava, Porta je naposletku odugovlačenjem skinula s dnevnoga reda.«[73]

[70] Isporedi Drag. Pavlović, navedeno djelo str. 155.

[71] Pavlović, nav. djelo, str. 133, 134, 135.

[72] Pavlović, str. 127.

[73] Pavlović, str. 127–128.

Ulogu vladajuće građansko-činovničke klase i dinastije u Srbiji prema borbi za nacionalnu slobodu godine 1848/49 točno je obilježio ustanički list *Napredak:* »Mi samo vidimo propast našega naroda na ovoj strani, a vidimo na onoj ravnodušije Praviteljstva (vlade); vidimo da onamo narod i ne zna za našu nevolju. Vlastnicima srbskim teško je ponjati još jednako Srbsko jedinstvo; i oni kako pre tako i u ovom trenutku najviše brigu vode o 26-om ovoga ili onoga meseca.« (Dan, kada su činovnici plaću primali, napom. V. B.)[74]

I poslije 1848, sve do svrgnuća karađorđevićevske dinastije 1858, knez Aleksandar Karađorđević i njegova vlada ne samo da su nastavili svoje negativno držanje prema pitanju južnoslovenskog, pa i užeg srpskog oslobođenja i ujedinjenja, nego su teško ugrožavali i slobodu, samostalnost i nezavisnost i same Srbije.[75] I završetak kneževske karijere Aleksandrove bio je teško ogrešenje o suverenost srpske države.[76]

Povratak Obrenovića (nakon svrgavanja Aleksandra Karađorđevića 1858) značio je samo promjenu u ličnostima srbijanskih vlastodržaca, a stvarno držanje te nove dinastije i njenih vlada prema borbi za nacionalnu slobodu i jedinstvo ostalo je i dalje u suštini negativno. Taj negativni stav bio je to očitiji, što su se za vrijeme te druge vlade Miloša i Mihajla (1859–1868) u nekoliko mahova pružale neobično povoljne prilike za pozitivno rješenje našeg nacionalnog pitanja. Austrija, glavni neprijatelj južnoslovenskog oslobođenja i ujedinjenja, našla se je dva puta u veoma teškoj situaciji: godine 1859 u ratu protiv Francuza i Talijana i godine 1866 u ratu protiv Pruske. Oba ta rata svršila su se katastrofalnim porazom Austrije, a Obrenovići, zbog vlastoljubive sebičnosti, ograničenosti i »opreznosti«, nisu se usudili ni pokušati da iskoriste ove dvije velike mogućnosti za ostvarenje naših nacionalnih ideala. Iz straha, da ne izgube vlast i nad Kneževinom Srbijom, oni su oba

[74] »Napredak« od 29 aprila 1849. citirano kod Drag. Pavlovića, navedeno djelo, str. 155. – Da zvanična Srbija u ovako pogodnoj situaciji ništa nije učinila za narodnu stvar, to je priznao i sam Garašanin: » ... karaće se Bog što nismo hteli nimalo polzovati se ovim *današnjim obstojatelstvama. ... Najveća mi žalost na srcu osta, što* ne bismo kadri u sadašnjem vremenu nikakve polze Otečestvu učiniti. Svet mlogo od nas očekivaše, i mi u samim brukama ovo vreme provedosmo. Mi ćemo se za ovo i od dece po sokacima stiditi ...« (*Prepiska ...* str. 265.)

[75] »Posljednjih godina svoje vlade, knez Aleksandar bio se sasvim predao Austrijancima: austrijski generalni konzul Radosavljević postao je glavni upravljač našeg političkog života ...« (S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihajla, str. 16.)*

»Pred Krimski rat Austrija je uspela da zadobije toliki uticaj u Srbiji, da je srpska vlada ispunjavala sve što je ona tražila. Radosavljević se bio toliko osilio »da je između pročeg, počeo okivati i zatvarati srpske podanike u konzulatu, daže i same činovnike« ... Po zahtevu bečke vlade postavljani su i zbacivani ministri. Na traženje njenog konzula srpski činovnici premeštaju se iz jednog mesta u drugo ili dobijaju više položaje.« (Drag. Stranjaković, »Srbija od 1834–1858 godine«. *Srpski narod u XIX veku,* knjiga druga, str. 154.)

[76] Da bi se protiv volje naroda održao na kneževskom prijestolju, knez Aleksandar se stavio pod zaštitu Turske pobjegavši u grad pod okrilje beogradskog paše. (Isporedi Jevrem Grujić, *Zapisi,* knjiga II, str. 130–133.)

puta odbili pozive, što im je protivaustrijska strana upućivala za aktivno sudjelovanje u događajima. Čuvajući sebe i svoje sitne vlastodržačke interese i pozicije, Srbijina vlada i dinastija su i ovoga puta propustile da za opću narodnu stvar povedu bilo kakvu ozbiljniju akciju.

I drugi uvjeti u ovom razdoblju od 1859 do 1868 bili su pogodni i davali čitav niz povoda za poduzimanje odlučnih akcija, za otpočinjanje ili i za samo prihvaćanje nacionalne borbe za jedinstvo i slobodu naših naroda. Ustanci Luke Vukalovića u Hercegovini, nemiri u Bosni, ratovi Crne Gore sa Turcima, protuturski pokreti u Bugarskoj, ustanak na Kreti – zbivaju se u ovo doba, a zvanična Srbija kneza Miloša i Mihajla svojim pasivnim držanjem ne samo da propušta jednu za drugom sve te pogodne prilike, nego svojim anacionalnim, nebratskim, nelojalnim držanjem prema crnogorskom ratovanju kompromituje, razbija i upropašćava zajedničku borbu naših naroda za slobodu.[77] Srbijina vlada i dinastija nije se mnogo bolje držala ni prema hercegovačkom ustanku i njegovom vođi, Luki Vukaloviću. Ako se izuzmu neki darovi, što su ih Obrenovići odmah nakon povratka na vlast uputili u Hercegovinu, – nikakva druga stvarna pomoć ili podrška nije pružena ustanicima.[78]

[77] »Filip Hristić obećao je bio u ime Srbije Crnoj Gori, koja se zbog Vukalovićeva ustanka u Hercegovini sve više zaplitala u sukobe sa Turskom, da će ići sa njom. Međutim, Ilija Garašanin koji je u jesen te godine (1861. nap. V. B) zamenio Hristića na položaju pretsednika vlade, nije verovao da je Srbija spremna na rat. Znao je da to nije ni Grčka. Stoga je pustio Crnu Goru da se sama 1862 nosi s Omer-pašom, a u Carigrad je poslan kao knežev zastupnik Jovan Ristić sa zadaćom da brani pred Portom i velikim silama reforme Preobraženske skupštine i da izradi iseljavanje Turaka iz Srbije. ... Za vrijeme diplomatskih pregovora oko iseljavanja Turaka Crna Gora je bila u ratu s Turskom ... knez Mihajlo i Ilija Garašanin odustali (su) da sudeluju u ratu. Omer-paša je gotovo pregazio Crnu Goru, koju je samo posredovanje velikih sila spaslo. Crnogorski knez Nikola nikad neće zaboraviti srpskoj vladi njeno držanje u ovoj prilici.« (Dr. Vasa Čubrilović, Srbija od 1858 do 1878. *Srpski narod u XIX veku*, knjiga treća, str. 27 i 29.)

[78] U borbi protiv Turaka na strani hercegovačkih ustanika i Crne Gore srbijanski vlastodršci nisu htjeli učestvovati. »Knez Mihajlo, odnosno oprezni Ilija Garašanin, isto kao i ranije knez Miloš, nisu još bili za to, da se ulazi u otvoren rat s Turskom.« (Vladimir Ćorović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852–1862 godine*«. *Posebna izdanja Srpske Akademije Nauka, knjiga XLV*, Beograd 1923, str. 120).

A kad je nakon ugušenog ustanka vojvoda Luka Vukalović potražio sklonište u Srbiji, njena vlada mu je, u strahu da se ne zamjeri Turcima, na sasvim bezobziran način otkazala gostoprimstvo. Pošto ga je prvo lijepo primila, ona je ukorena sa turske strane, »da daje utočišta i izdržavanja Portinim odmetnicima ... posle malo vremena stavila vojvodi do znanja, da bi joj učinio uslugu, kad bi napustio njeno područje«. Vukalović je tada austrijskom konzulatu u Beogradu izrazio želju, da otputuje u Beč, kako bi ondje ishodio odobrenje za boravak u Dalmaciji. »Iz Beča se depeširalo konzulu ... da (Vukalovićev) dolazak u Beč ne bi bio prijatan. Sam Garašanin došao je iza tog u austrijski konzulat i izložio tamo, da kneževska vlada ne može da trpi ove ustanike u Srbiji iz poimljivih obzira prema Porti i da je Austriji svakako lakše da ih negde smesti, nego Srbiji i njenoj vladi ... Skrhan u svom ponosu i razočaran Vukalović je izjavljivao konzulu (austrijskom, napom. V. B.), da voli ponovo prihvatiti za zanat nego lutati po tuđini.« Svoju molbu, upućenu decembra 1865 Austriji, da bi mu ova dopustila stanovanje na svom teritoriju, Vukalović je obrazložio ovim riječima: »jer sada nemam gdije živjeti«. (Vidi V. Ćorović, navedeno djelo, str. 140–141.)

Što se crnogorske dinastije tiče, treba podsjetiti, da se ni ona nije držala korektno ni prema hercegovačkom ustanku, ni prema vojvodi Vukaloviću, iako je Crna

Stvarno negativno držanje kneza Mihajla i njegove vlade prema nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju nisu mogli da prikriju svi oni brojni pregovori, koji se vode, i savezi, koji se sklapaju u cilju pripremanja i organiziranja nacionalne borbe za slobodu. Svi Mihajlovi ugovori sa Crnom Gorom, s Bugarima, sa Grčkom i s Rumunjskom o zajedničkoj akciji balkanskih naroda za puno oslobođenje od Turaka ostali su na papiru isto onako, kao što se izjalovilo i Garašaninovo organiziranje mreže agenata u Bosni, Vojvodini, Hrvatskoj i drugim našim krajevima, što je trebalo da pripremi opću oslobodilačku borbu južnoslovenskih naroda. Čini se, kao da su knez Mihajlo i njegova vlada vodili te brojne pregovore, sklapali tu masu saveza i vršili na sve strane te svoje pripreme samo zato, da bi se pred narodom, koji je sve nestrpljivije želio pokretanje borbe za slobodu, pokazali, kao da rade na nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju, – a uistinu, na djelu, ništa se nije učinilo na stvarnom rješavanju našeg nacionalnog pitanja.

Sve to rodoljubije i tobožnje jugoslovenstvo Srbijine vlade i dinastije imalo je za cilj, da narodne težnje i stremljenja za slobodom održi pod svojom kontrolom i pod svojim »vodstvom«, kako se ona ne bi pretvorila u istinske revolucionarne narodne pokrete, koji bi, vođeni pravim privrženicima oslobodilačke borbe, mogli da se okrenu i protiv dinastijskih i građansko-činovničkih nosilaca reakcionarne protunarodne vladavine u Srbiji.

Zbog svega toga su Mihajlo i njegova vlada bili sasvim nesposobni da rukovode južnoslovenskim nacionalnim pokretom. Čuvajući sebe i svoj vladajući položaj iznad svega, oni su odgađali pokretanje istinske borbe za slobodu na vrijeme, u kome će vođenje takve borbe biti za njih sasvim bezopasno, dajući im punu sigurnost za održanje njihove vladavine i u novim prilikama. Takvo vrijeme, s takvim garancijama nije se javilo za trajanja Mihajlove vladavine i zato je »vodstvo« nacionalnog oslobodilačkog pokreta u rukama srbijanske vladajuće klase i dinastije značilo ne samo otezanje, nego i sprečavanje stvarne borbe za oslobođenje i ujedinjenje srpskog i ostalih južnoslovenskih naroda.

Vladajuća građanska klasa i njena dinastija ubrzo su se i u Mihajlovoj Srbiji morali pokazati kao otvoreni neprijatelji narodne slobode i bezobzirni progonitelji istinskih njenih privrženika. Despotska, birokratska, nasilnička Mihajlova vladavina nije služila samo njegovoj reakcionarnoj unutrašnjoj politici, nego je bila upotrebljena protiv svih pravih boraca

Gora u vezi s tim ustankom ratovala sa Turcima. Sve je jasnije bivalo, da je »cetinjski dvor počeo da upotrebljava hercegovački pokret kao sredstvo ucjene za svoju korist«. Neprijateljsko držanje dinastije Petrovića prema toliko zaslužnom ustaničkom vođi Luki Vukaloviću izazvalo je u južnoslovenskim krajevima veliko ogorčenje, koje je došlo do izražaja i u tadašnjoj štampi. Natko Nodilo je u *Narodnom Listu* osudivao ovakve crnogorsko-hercegovačke odnose, a *Pozor* je oštro optuživao dinastiju i vladu Crne Gore, tvrdeći da je hercegovački ustanak upropašćen »izdajom crnogorske vlade ili da bistrije rečemo, poganim srebroljubljem podpredsjednika senata crnogorskoga, gospodina Mirka i kaluđera Nikofora i kako se vidi u suglasju gospodina Konštantina Petkovića, ruskoga konzula u Dubrovniku«. (Vidi Ćorović, navedeno djelo, str. 113, 114, 116).

za narodnu slobodu. Glavni nosilac ideje narodnoga oslobođenja i ujedinjenja u Mihajlovo doba bila je Ujedinjena omladina. Njena iskrena, predana borba za ostvarenje narodnih ideala smetala je sitnim, sebičnim interesima i planovima službene Srbije i izazvala protiv sebe oštro neprijateljstvo kneza i njegove vlade. »Omladinska skupština od 1867 obeležava prekid između Omladine i Mihajla. Ubuduće Mihajlova vlada neće imati nikakvih obzira prema Omladini: omladinac znači za nju to isto što i protivnik države i dinastije.«[79] Godine 1870 je Svetozar Marković ovako fiksirao odnos između Omladine i zvanične Srbije: »Središte ove radnje omladinske za sve vreme bivalo je u Austriji, gde se omladinska radnja mnogo manje susreta sa nezgodama, nego u Srbiji.«[80]

Progonima kneza i vlade bili su izvrgnuti i mnogi drugi narodni ljudi, i to ne samo iz Srbije, nego i iz drugih naših, takozvanih prečanskih krajeva, kada bi došli pod dohvat srbijanske policije,[81] a drastična cenzura s vremena na vrijeme je hermetički zatvarala granice Srbijine od ostalih južnoslovenskih naroda, i tako i na idejnom planu razdvajala jedan naš narod od drugog. »U Srbiji ... političke mere otežavaju saobraćaj naših književnih sila i dela s inostranim narodom srpskim.«[82]

Napokon su se Mihajlo i njegova vlada dali, radi svojih sitnih uskih posebnih interesa upotrebiti od Austro-Ugarske kao sredstvo za porobljavanje naših naroda u Vojvodini i u Hrvatskoj. Povjerovavši naivno obećanjima mađarskog ministra Andrássyja, da će Srbija njegovom pomoći proširiti svoju vlast nad jednim dijelom Bosne, – Mihajlo je radio na podjarmljivanju vojvođanskih Srba i Hrvata mađarskoj vladi zalažući se kod njih da prihvate austro-ugarsku i hrvatsko-ugarsku Nagodbu, koja je ozakonjivala porobljenost Hrvata i prečanskih Srba Mađarima.[83] Time je izazvao ogorčenje i »mrzost« ne samo protiv sebe, nego i protiv zvanične Srbije kod istinskih južnoslovenskih rodoljuba i omeo pokušaj zajedničke borbe za slobodu.

Klasičnu kritiku držanja vladajuće klase i dinastije u Srbiji prema nacionalnom pitanju dao je Svetozar Miletić godine 1870 u svom članku u *Zastavi* »Srbija i srpski narod«: »Mi ćemo da potražimo izvor, vrelo, iz koga su svi drugi uzroci, kao smetnje izvirali, a taj je: *što su sve vlade u Srbiji vodile politiku samoodržanja*, tj. svaka je vlada imala poglavitu celj pred očima, da se održi pošto poto, pa i po tu cenu, da se tako vlada, kako će zadobiti i održati spolja »blagovoljenje« onih sila, kojima je održanje postojećeg stanja u Turskoj (status quo), održanje Turske i njene celokupnosti kompas spoljašnje politike bio ...

[79] S. Jovanović, navedeno djelo, str. 401.

[80] *Celokupna dela*, I, str. 24.

[81] Vidi Vasa Stajić, *Jovan Jovanović Zmaj*. Novi Sad–Skoplje 1933.

[82] Svetozar Miletić, *Izabrani članci*, Novi Sad, str. 82.

[83] Vidi V. Novak, *Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka*. Separat iz *Istoriskoga časopisa SAN*, Beograd 1949, str. 6, 11, 12, – i V. Čubrilović, *Bosanski ustanak* ..., str. 177–178.

Uvek se naglašavalo: Vlada u Srbiji treba da je jaka, da svoju spoljašnju misiju izvršiti može, i jačina se naravno smatrala u tome, da se načelo autoriteta u najprostranijoj meri održi, da se sva, ne samo vojena nego i politična, ne samo izvršna nego i zakonodavna, ne samo policajna nego i sudska vlast koncentriše u rukama vlade, na uštrb lične, društvene i političke slobode građana, i sa velikim materijalnim žrtvama. Otuda postade deviza: jaku, ako i unutrašnje neslobodniju, manju Srbiju, da se do velike Srbije i do spoljašnje slobode srpskih plemena u Turskoj doći može.

Je li pak uistinu ta koncentracija, ta kompresija vlasti državne, ta »uzda« narodna bila smišljena u interesu naroda, u interesu spoljašnje misije Srbije? ... ne, to je bilo poglavito zato, da vlada, da ministri sebe na vladi održe.

No kao što mandarini i drugi podobni fariseji imaju svoje kumire, idole, koje u narodu pred sobom nose, da zaklone svoje interese i težnje, tako i politični vlasnici, koji na samoodržanje idu, takođe istave preda se kao štit, kao idol i kumir: dinastiju, vladatelja, te u sav glas trube: dinastija je osnov države, temelj snage narodne, skiptar je simbol veličine i slave narodne, zato dinastiju treba ukrepiti, vladatelja treba jakim, silnim napraviti, a to opet naravno biva konfiskovanjem ili bar sekvestriranjem prava naroda, slobode građana i same sudske samostalnosti, koja je osovina lične sigurnosti i slobode ...

Ne biva to u interesu naroda i spoljašnje politike Srbije, nego u interesu ljudi, koji su na vladi, i u nameri, da isti sebe za svaku cenu na vladi održe.

Ima i u drugim državama žalbe i tužbe na birokraciju – ali retko gde birokracija ima taj, ne samo politični nego i društveni, narodni značaj kao u Srbiji. U drugim državama pored zvaničnika ima i drugih slojeva inteligencije, kulture, zanimanja i blagostanja, koji birokraciji vagu drže i koji je, ako ona i nadvlada, kad-tad suzbiju, stesne, i često potisnu ... i dolaze na vladu taki elementi kojima državna služba nije zanat, nije način života ... kod kojih je javna služba, a osobito na čelu države, stvar patriotične dužnosti i časti.

U Srbiji pak gde, zbog nerazvijenog narodno-ekonomskog i društvenog stanja, inteligencija u masi nema drugog smestišta i druge zasluge nego u državnim službama, državna služba ima drugi značaj, i birokracija kao skoro isključiva inteligencija prirodno na to ide, da interese naroda i države identifikuje sa svojim interesima, što se naposletku opet prirodno na to izvrze, da interese naroda i države svojim interesima podčini.

Srbija stoji kao domena, svojina birokracije, namenjena na to da njoj ugodan život osigura. Da bi se u tom lakše i sigurnije održala, ona je od dinastije napravila bedem protivu svakog kretanja, razvitka i napretka, koji se sa njenim interesom ne slaže. Skiptar je za nju magnetska igla na palati birokracije, koja je čuva od gromova slobodnog duha narodnog.

U rat (za oslobođenje i ujedinjenje, napom. V. B.) *se ne može da upusti Srbija, baš zato što se vladajuća stranka sve boji, da će joj unutrašnji i spoljašnji protivnici u ratu nogu podmetnuti, i da bi svaki poraz ... prineo katastrofu za postojeću dinastiju i birokraciju ...*

I tako dođe, da od narodnih Cveti, koje su pre 55 godina bile, srpski narod evo do 1870 godine narodnog uskrsa srpskog, i to očevidno zbog politike samoodržanja dinastija i vlada, dočekao nije.

Nismo »spremni« – bio je odgovor na navalu javnoga glasa ... A zašto se nije spremalo? No naravno, politika samoodržanja iziskivala je ... da se troši na žandare, agente, uhode i na čitavu vojsku zvaničnika.

A kako je bilo sa razvitkom unutrašnje slobode, sa reformama? Nikako. I tu politika jačine vlade nije dopuštala koračanje i razvitak. Kad se iskale reforme i slobode, onda se ove odbijale s izgovorom, da »spoljašnja misija« Srbije zahteva »snažnu vladu«, a kad se ukazivalo na prilike, koje su za izvršenje te spoljašnje misije zgodne bile, onda se odgovaralo: nismo spremni, i odlagalo se s jeseni na proleće, s proleća na jesen. To »na jesen, na proleće« učini, te ne bi ni reforme ... ni unutrašnje slobode srpskog naroda u Srbiji, ni spoljašnje slobode ostalog naroda srpskog ...

No što je još najgore: za to je vreme ubijan u Srbiji i sam duh, sama težnja za oslobođenjem ostale braće svoje, i ovladao je nedug nemarnosti za sudbinu ostale braće. Na sreću, to je većinom opet u birokraciji, iz politike samoodržanja, i u jednom ponajviše inoplemenom delu trgovačkog sveta u Srbiji, iz špekulacija. »Ako će Bosanci slobode, neka krvave ..., kao i mi što smo«. To će se obično čuti iz usta kakvog birokrate ili trgovca, koga vlastiti interes, špekulacije i razne ortačke veze za kazuk mira vežu.«

(Ako se sa strane srbijanske vladajuće klase i dinastije nastavi s ovakvom politikom izdaje narodne stvari i nacionalne slobode) »onda je Srbiji, pa i srpstvu odzvonilo, a ostaće-pleme birokracije srpske, koja će ma pod čijom zastavom, ma pod čijim imenom za dobre i gotove novce služiti tuđinu i protivu svoga, kao što je negda odroñeno i poturčeno plemstvo služilo i služi Turčinu; onda bi se obistinilo, da je srpskom narodu uvek glave dolazila njegova gospoština, koja se u stara vremena mača i čelenke zvala vlastela, a koja se sad u vremenu pera i cilindra zove: birokracija.«

»Krajnje je vreme, da se u narodno kolo uhvate ljudi, koji će politici samoodržanja dinastije i vlade suprotstaviti politiku samoodržanja i oslobođenja samoga naroda srpskog ... krajnje je vreme da prestanu obmane i obsene ...«[84]

I Svetozar Marković je na osnovi stvarnog držanja vladajuće klase i dinastije prema rješenju nacionalnog pitanja izveo u to doba definitivan zaključak o suprotnostima između nosilaca postojećeg vladavinskog

[84] Svetozar Miletić, *Srbija i srpski narod*. Prvi put objavljeno u *Zastavi*, god. 1870. broj 43. God. 1939 preštampano u knjizi *Izabrani članci Svetozara Miletića, s predgovorom Vase Stajića, priredio Miroslav Jerkov*. Novi Sad 1939. Str. 156–163.

sistema u Srbiji i nacionalne slobode: »*onaj koji hoće i slobodu i monarhiju, ili laže ili ne zna šta govori*«.[85]

Treba, međutim, i ovdje istaći, da se puk, narod Srbije i Crne Gore držao prema borbi za nacionalnu slobodu upravo suprotno od svojih vlastodržaca, i da je i protiv volje dinastija i vlada požrtvovno pomagao sve oslobodilačke pokrete, bune i ustanke, kad god bi se oni pojavili ma na kom dijelu južnoslovenskog teritorija.

Negativno, štetno, neprijateljsko držanje srbijanske dinastije i vlade prema rješavanju našeg nacionalnog pitanja naročito se ispoljilo u doba kneza Milana Obrenovića. Njegovo anacionalno, protunarodno stanovište došlo je do svog drastičnog izražaja u odnosu zvanične Srbije prema najkrupnijem pokretu za oslobođenje i ujedinjenje naših naroda u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, prema bosansko-hercegovačkom ustanku od 1875 do 1878. Većina srbijanskog skupštinskog odbora, izražavajući narodnu volju, da se Bosni i Hercegovini pruži pomoć pod svaku cijenu, – navela je kao uzrok propasti i dotadašnjih ustanaka izvan Srbije činjenicu, da su ustanici, vjerujući u srbijansku pomoć »nalazili se obodravani na ustanak, u kome su opet nemilice propadali stoga samo, što im sprečeni možda silom okolnosti nismo mogli u pomoć priteći«.[86] Mnogo je, međutim, karakterističnije neposredno držanje Srbijine vlade, čiji je predsjednik Jovan Marinović, uoči izbijanja hercegovačkog ustanka, zauzeo otvoreno neprijateljski stav protiv ustanika: »Sad se obrate Hercegovci srpskoj vladi. Njoj su uputili molbu Stevan Zimonjić i Luka Petković preko Miće Ljubibratića i arhimandrita Dučića 17 februara 1874 god. Molili su pomoć u oružju i municiji za dizanje ustanka, podvlačeći uz put »opasnost da Austrija ne dobije Bosnu i Hercegovinu«. Pismo je doneo Aleksa Jakšić koji je imao da dadne srpskoj vladi opširnija obaveštenja, kako i šta misle da rade on i njegovi drugovi. I ovaj put propao je pokušaj hercegovačkih uskoka da dobiju pomoć za dizanje ustanka. Jovan Marinović podviknuo je Jakšiću: »*Kakva buna? nama ne treba. Mi znamo šta radimo. Iza naše granice ne poznajemo nikoga*«. Slično je Marinović odbio i Miću Ljubibratića. Posledica ovakvog odgovora bila je poruka Alekse Jakšića drugovima, poruka, karakteristična za ceo dalji rad na dizanju ustanka ne samo u Hercegovini, nego i u Bosni: javio im je, da se ne nadaju da će im Srbija, Crna Gora ili Rusija izvojevati slobodu, nego neka se spreme pa kad vide da je došao zgodan trenutak za ustanak, da se dižu ...«[87]

Sluganska uloga kneza Milana prema *pokroviteljstvujuščim dvorovima* bila je već na samom početku kobna po ustanike. »Glasovi o pretstojećem ustanku u Bosni doprli su i do srpske vlade. Knez Milan javi u Petro-

[85] Isporedi Jovan Skerlić, *Svetozar Marković. Njegov život, rad i ideje.* Beograd 1910. Str. 182. – Markovićevo mišljenje o ulozi dinastije i vladajuće klase u rješavanju nacionalnog pitanja vidi i u njegovim *Celokupnim delima:* »Srbija na Istoku«, »Ocena partija« i »Srpske obmane«.

[86] V. Čubrilović, *Bosanski ustanak* ..., navedeno djelo str. 192–193.

[87] Isto, str. 38–39.

grad da će i »u Bosni planuti revolucija 6 avgusta (1875. nap. V. B.) po starom« t. j. 18 po novom. Austriski poslanik saznao je za to od ruske vlade i obavestio Beč 16 avgusta. Još sutra-dan, 17 avgusta, naredio je Andraši brzojavno svome poslaniku u Carigradu Zičiju, da obavesti poverljivo o tome Portu«.[88]

Knez Milan se u zauzimanju stava prema bosansko-hercegovačkom ustanku rukovodio isključivo *dinastijskim interesima*; strah, da bi u jednom ratu, koji bi Srbija na strani ustanika povela protiv Turske, on mogao izgubiti prijesto, bio je za njega odlučan.[89] *Pančevac*, koji se zalagao za pružanje pomoći ustanicima, oštro je zbog toga napadao sebično, sitničavo držanje Milana Obrenovića; u članku, objavljenom 5 oktobra 1875 ovako je osudio kneževo držanje: »*Prvi Srbin neće rata. Njemu je opstanak i budućnost njegove porodice preči od opstanka i budućnosti narodne* ...«[90]

Na držanje Milana Obrenovića prema ustanku znatno je utjecao i stav Austro-ugarske monarhije.[91]

Milan se usprotivio skupštinskim zaključcima o pomaganju ustanka, mijenjao je vlade, koje nisu mogle da u skupštini provedu njegovu politiku nepomaganja, nemiješanja u ustaničku borbu, i svima sredstvima sprečavao zalaganje srbijanskog naroda na strani ustanika: »Po izričnoj želji knez Milanovoj razoružani su i raspušteni u Srbiji dobrovoljački odredi ...«[92]

A kad je poslije strahovito dugog kolebanja i zatezanja od pune godine dana zvanična Srbija napokon ušla u rat protiv Turske, – bilo je već kasno da se postigne uspjeh. »Jedino, što je moglo pomoći Srbiji u jednom ratu sa Turskom, bila je brza mobilizacija; da je Srbija iznenada napala otomansku carevinu, mogla je imati makar privremenog uspeha, dok bi se dovukle na njene granice otomanske čete iz udaljenih krajeva prostranog carstva. *Ovako, od početka ustanka u Hercegovini do početka rata 1876 protekla je godina dana* i turska je vlada imala vremena da dovuče iz najvećih dubina svojih aziskih pokrajina vojsku na Balkan, da nagomila ratni materijal na granicama Srbije i zadrži prvi

[88] Isto, str. 70–71.

[89] »Hercegovački ustanak dobio je za Milana značaj velike lične opasnosti. Glavno je bilo sačuvati svoju kožu ...«. »On se bojao da ga otpor jednome popularnom ratu ne stane prestola, – a bojao se takođe da taj popularni rat ne ispadne rđavo, u kome bi slučaju opet mogao izgubiti presto«. (S Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd 1926. Knjiga prva, str. 250, 293.)

[90] Isporedi na istome mjestu, str. 260–261.

[91] Potkraj jula 1875, »*kad su događaji u Hercegovini ... počeli da dobijaju ozbiljniji* karakter«, Milan je doputovao u Beč. Ministar grof Andrássy je tom prilikom »u razgovorima sa knezom Milanom navaljivao na njega da ostane po strani, prikazujući mu pokrete na jugu kao revolucionarne i antidinastičke. Posebice se trudio da probudi kod kneza nepoverenje prema ljudima iz nekadašnje Omladine. Zato ga je bio nagovorio da izda naredbu za premetačinu kod nekih omladinskih prvaka u Beogradu, *a madžarska policija uradiće to isto u Novom Sadu*«. (V. Čubrilović, *Srbija od 1858 do 1878* ..., navedeno djelo str. 75.)

[92] Vidi V. Čubrilović, *Bosanski ustanak* ..., str. 194–195.

nalet srpske narodne vojske«.[93] U tome ratu došla je do izražaja sva nesposobnost srbijanskih vlastodržaca, tako da je tim ratovanjem zvanična Srbija osramoćena, a bosansko-hercegovačkim ustanicima više je bilo odmognuto nego pomognuto.[94] Te godine 1876 neuspjesi Milanove vojske bili su tako porazni, da se je jasno pokazalo, kako obrenovićevska »Srbija nije u stanju ni sebe čestito da odbrani od Turaka, a kamo li Bosnu da oslobađa«.[95]

Nakon sklapanja srpsko-turskog mira (u martu 1877), »u kome se nije ništa rešilo za Bosnu«, zvanična Srbija zauzela je otvoreno neprijateljski stav prema ustanku i prema bosanskim izbjeglicama. »Beograd je tražio da se ustanak u severnoj Bosni kao nekoristan, šta više štetan po nacionalne interese, utiša i izbjegli narod vrati kućama«.[96]

Sebično, usko i po opće narodne interese štetno bilo je i držanje crnogorske dinastije Petrovića u doba 1875–1878.[97]

Golemu štetu ustaničkoj borbi nanosila je nepovezanost, nejedinstvenost između bosanskih i hercegovačkih ustanika, a glavni razlog podvojenosti Bosne i Hercegovine u doba ustanka bilo je suparništvo između crnogorske i srbijanske dinastije: »Što Hercegovina i Bosna nisu zajednički istupile tom prilikom uzrok je ... u surevnjivosti i borbi među dvema srpskim dinastijama, Petrovića i Obrenovića. Kad nijedna nije mogla da dobije premoćan uticaj u obadvema pokrajinama, svaka je ljubomorno čuvala svoje, Petrovići Hercegovinu, a Obrenovići Bosnu. Zato će, ne samo ovom prilikom, nego i tokom cele istočne krize još u zametku propadati svi pokušaji da se ustanici u Bosni i Hercegovini stope u jedan pokret i upravljaju jednom rukom. Ne treba ni govoriti, koliko bi zajednički istup na bojnom i političkom polju koristio i Hercegovcima i Bosancima«.[98]

U izvjesnoj mjeri negativno su djelovala na razvoj ustanka, unoseći zabunu i smutnju među ustanike, i dinastička obrenovićevsko-karađorđevićevska trvenja, izazvana naročito pokušajem Petra Karađorđevića da dođe do vodstva nad jednim dijelom ustanika, i reagiranjem kneza Milana na te pokušaje. Ustanički narod i njegovi pravi predstavnici odlučno su se usprotivili nastojanjima i jedne i druge dinastije, da zloupotrebe ustanak za svoja međusobna obračunavanja; smatrajući da »treba baciti »dinastičko pitanje na stranu«« i izjavljujući da »ni pod koju cenu nisu voljni da iz dinastičkih razloga »prave front na Drini«« – glavni članovi ustaničkog odbora su »otvoreno rekli Mrkonjiću (Petru Karađorđeviću, nap. V. B.) da samoj stvari njegovo prisustvo u ustanku

[93] Isto, str. 206.

[94] »Njen (Srbijin, nap. V. B.) neuspeh u ratu 1876 zadao je težak udarac pobunjenoj Bosni, vera u skoro oslobođenje počela je da se koleba i unezverene izbegličke gomile stavljale su sebi pitanje: šta sad?« (Isto, str. 262.)

[95] Isto, str. 223.

[96] Isto, str. 264.

[97] Isporedi isto djelo, str. 199.

[98] Isto, str. 127.

više škodi nego koristi. Bolje neka se udalji ... Njima je sada glavno osloboditi Bosnu, a kasnije, lako je za vladara ...«[99]

Ni drugi srpsko-turski rat (do kog je došlo poslije pobjeda ruske vojske nad Turcima u decembru 1877) nije donio neposredne koristi bosansko-hercegovačkim ustanicima, iako je Rusija u tome ratu porazila Tursku, a i srpska vojska postigla neke uspjehe na jugu. »Srbija po drugi put objavi Turskoj rat i njena vojska počela je prodirati prema Sofiji i Kosovu; *na Drinu nije smela više ići, jer joj je Austrija zabranila*«.[100] I dok se San-Stefanskim mirom ništa stvarno nije učinilo za bosansko-hercegovačke ustanike, dotle je Berlinski kongres, koji je ovlastio Austriju da okupira Bosnu i Hercegovinu, zadao najteži udarac i nacionalnoj slobodi naših naroda u tim zemljama i stvari južnoslovenskoga jedinstva uopće. A držanje zvanične Srbije, njene vlade i dinastije, ni u tom završnom, tragičnom činu bosansko-hercegovačkog ustanka nije bilo prema nacionalnoj slobodi i jedinstvu nimalo pozitivno.[101]

Držanje naroda u Srbiji bilo je prema bosansko-hercegovačkom ustanku u potpunoj suprotnosti s politikom kneza Milana; osim dinastije i njenih slugu svi narodni elementi bili su za bezuvjetno i bezodvlačno pružanje pomoći ustanicima.[102] Isto takva protivnost postojala je u pogledu ustanka

[99] Vidi na istome mjestu, str. 134, 135, 136.

[100] Isto, str. 279. Podcrtao V. B.

[101] »Srbija, bez sumnje najzainteresovanija u sudbini Bosne i Hercegovine, nije smela ni pisnuti ... Htela ne htela, Srbija je morala tražiti oslonca u Beču da bi dobila njegovu potporu za granice prema Bugarskoj . ... I sam Šuvalov savetovao je Ristiću »ne samo da se stara doći do potpunog sporazumljenja sa Austro-Ugarskom no da i nikakav korak kod kongresa ne učini, koji bi udario na osudu grofa Andrašija«. Slične savete davao je Ristiću i francuski punomoćnik. Ovaj se toga i držao. Kod takvog stanja stvari pretstavnik Srbije kod kongresa morao je i u mnogo manjim pitanjima »da poravni put« kod austriskih punomoćnika, samo da ih ne bi »ozlojedio i razdražio«; kamo li da se usudio pokrenuti pitanje Bosne i Hercegovine. Ma kako da mu je moglo biti teško, morao se praviti nevešt. Memoar, koji je Ristić predao kongresu u ime svoje vlade, a govorio je o granicama nove Srbije, morao je po Šuvalovljevu savetu prethodno da pokaže Andrašiju. Zato se u njemu ... za Bosnu samo spominje: »Što se tiče zemalja s one strane Drine i Lima, mi se ne ustežemo ni malo tvrditi, da u njima ne može biti mira bez radikalnog preobražaja. Ali Srpska Vlada ne misli da treba da utiče na regulisanje jednog dela, koje su garantne sile uzele u svoje ruke. Ona se ograničava da izjavi svoju veru, da će Velike Sile, u svojoj mudrosti, naći rešenje, po kome će umuknuti jauci očajanja, koji su do sada Srbi u Kneževini morali da slušaju među svojom braćom, koja stanuju s one strane Drine i Lima».«

»Kad se primakao dan početka kongresa u Berlinu, pošao je tamo kao zastupnik bosanskog naroda, t. j. bosanskih Srba, samo Vaso Vidović. ... Na putu za Berlin zaustavio se Vidović početkom juna 1878 u Beču. Tu se sastao sa Jovanom Ristićem koji je upravo vodio vrlo teške pregovore s austriskom diplomacijom. Kad mu je Vidović pokazao memorandum, Ristić je bio protiv toga da se u memorandum unese stavak, gde se traži pripojenje Bosne Srbiji. Govorio je kako je ludost zahtevati, što se ne može dobiti a narodnoj stvari može samo škoditi. I onako zabrinut velikim zahtevima, koje je Beč stavljao srpskoj vladi kao uslov za pomaganje spskih želja pri razgraničenju s Bugarskom, strepio je Ristić i od najmanje sitnice, koja bi mogla oneraspoložiti bečke gromovnike. Sigurno bojao se sumnjičenja i zato je hteo da se ovaj stavak izbaci. Vidović nije pristao ...« (Isto, str. 306–307 i 316–317.)

[102] Isporedi isto djelo, str. 66, 192 i dalje.

između naroda i kneza i u Crnoj Gori.[103] Golema razlika između vladinog i narodnog stava prema ustanku došla je do punog izražaja i u Hrvatskoj.

Do potpunog razilaženja između dinastije i vlade na jednoj i Srbijinog naroda na drugoj strani došlo je i povodom protivaustrijskog ustanka u Boki i Hercegovini godine 1881/82. Vlada je, držeći se striktno Milanove Tajne konvencije s Austrijom, na najgrublji i najbezobzirniji način sprečavala organiziranje i pružanje pomoći bokeljskim i hercegovačkim ustanicima: hvatala je i apsila crnogorske dobrovoljce, koji su se iz Bugarske prebacivali u Srbiju da idu u pomoć ustanicima; konfiscirala oružje namijenjeno ustanicima; organizirala potjere za dobrovoljcima, osuđivala ih na zatvor i druge kazne, silom ih vraćala u Bugarsku; provodila mobilizaciju narodne vojske protiv dobrovoljaca, upotrebljavala protiv njih i stajaću vojsku; naređivala vojnicima, koji prate pohvatane dobrovoljce »da ubiju svakoga koji pokuša da beži«.[104]

Teško stanje, u kome su se zbog ovakvog držanja srbijanske vlade našli ovi dobrovoljci, njihovo razočaranje i ogorčenje izrazio je jedan od glavnih dobrovoljačkih vođa, Jovan Popović Lipovac, u svom pismu načelniku timočkog sreza od 22 aprila 1882.[105]

Naposljetku je srbijanska vlada dotjerala dotle, da je predstavnicima austrijskih vlasti denuncirala dobrovoljce, koji su polazili u pomoć ustaničkoj braći: »... po nalogu Pirođančevom (Milana Pirođanca, tadašnjeg srbijanskog predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova, napom. V. B.), Garašanin (Milutin, ministar unutrašnjih djela, napom. V. B.) je obavestio austriskog diplomatskog pretstavnika u Beogradu, grofa Kevenhülera, o svemu što se događalo u vezi sa dobrovoljcima, i skrenuo mu ranije pažnju na mogućnost prelaska Crnogoraca u Hercegovinu, da bi austriske vlasti bile na oprezi«.[106]

[103] »...Uzalud su knjaz i njegov tast poručivali narodu da se stišava, jer ni njihovi Crnogorci nisu ih slušali nego uskakali u Hercegovinu i pridruživali se vojvodi Peku Pavloviću ...« (Isto, str. 59.)

[104] Isporedi Dr. Drag. Stranjaković, *Držanje zvanične Srbije za vreme ustanka u Hercegovini i Boki 1882 g. Otštampano iz »Bratstva« XXXI.* Beograd 1940. Str. 9–24.

[105] »Kao Srbin obraćam se Srbinu da mi kažete kako se mogu izvući iz ovog teškog položaja u kojem se nalazim, već deset dana tumaram danju i noću po ovih gora tekar da nađem sposob kako bi mogao da pomognem srpskom djelu. Srpska se krv proliva, ranjenici ječe, osvetnici umiru bijući se tojagama protiv puški austriskih, međutim ja kao Srbin krenuh da im pomognem, kupih 130 pušaka ubojnih, hoćah da ih prevedem preko Srbije no k velikom udivljenju kao da Srbi nesočustvuju tom svetom djelu, meću mi neke prepreke, povtoravam ne pitam Ve kao činovnika no kao Srbina, šta ću da radim«. (Pismo je objavljeno na istome mjestu, str. 11.)

[106] »Telefonski razgovor Garašanina sa Pirođancem u Knjaževac 5 maja; Pirođanac Garašaninu 6 maja 1882«. (Vidi na istome mjestu, str. 25–26.) – Ovako potkazivanje dobrovoljaca vršili su organi vlasti i drugoj neprijateljskoj državi, Turskoj. Okružni načelnik užički Bralović stigao je progoneći dobrovoljce »na srpsko-tursku granicu na Javoru gde je saopštio turskom pograničnom oficiru da su dobrovoljci ispred srpske potere umakli u Novopazarski Sandžak. Posle toga Bralović se vratio u Užice« (Isto, str. 21.)

Pravi predstavnici naroda oštro su žigosali ovakav postupak vlade prema bokeljsko-hercegovačkim ustanicima, iznoseći javno »kako od Srbije nema ništa jer je ministri »prodadoše Švabama« i kako će i ona kao i Bosna »biti Okupirana«.« U narodu se skupljaju novčana sredstva i dobrovoljci, osnivaju se tajni odbori za pomoć ustanicima i pomaže na različite načine crnogorskim dobrovoljačkim grupama, koje prolaze kroz Srbiju.[107]

Najstrože, po nekoliko puta ponavljane naredbe ministra unutrašnjih poslova često nisu mogle da se provedu u djelo, jer im se suprotstavljao ne samo narod, nego i niži organi vlasti.[108]

Puk se nigdje nije odazivao mobilizaciji narodne vojske, koja je imala da pruži oružanu silu za progon crnogorskih dobrovoljaca.[109] »Međutim po rečima Bralovića, da se bio iskupio i koji bataljon narodne vojske, u kojoj je slaba disciplina, ne bi mogli dati mnogo otpora«. »Svakojako, izvesno je, da naši ljudi ne bi ni hteli pucati na Crnogorce, već naprotiv ima verovatnosti da bi išli na ruku da nas, činovnike, pobiju i slobodno otidu«.«[110]

Prema jednom službenom izvještaju Garašaninu, narod je sve više pokazivao »znake dušmanskog raspoloženja prema činovništvu«, koje je pokušavalo da izvrši ministarska naređenja, koja su imala za cilj da spriječe organiziranje i pružanje pomoći ustanicima. U tom pogledu veoma je značajno pismo užičkog okružnog načelnika, upućeno Garašaninu 10 maja 1882: »Ja sam se na žalost uverio da u ovom našem zabludelom narodu više vredi svaki bankrot, svaka varalica, no ma koji i ma kakav činovnik. Onome veruje sve, za njim ide svud; ovome ne veruje

[107] Vidi na istome mjestu, str. 28, 29, 34.

[108] U tom pogledu veoma je karakteristično pismo užičkog okružnog načelnika ministru Garašaninu od 10 maja 1882: »Ovoliki sumnjivi ljudi (dobrovoljci) prešli su celu našu zemlju bez urednih putnih isprava i niko ih nije sprečavao, ma da stoje tolike vaše naredbe«. »U vezi sa sprovodenjem pohvatanih dobrovoljaca iz Čačka u Bugarsku, koji su utekli ispred stražara, načelnik (u pismu Garašaninu od 4. V. 1882., napom. V. B.) naročito podvlači: »Muka je to gomilu ljudi terati sa dva-tri pandura, dok međutim u ovakvim prilikama na svakom koraku prave im smetnje kako pretsednik opštinski i okružni, tako i brigadir i profesori«. (Pisma su navedena na istome mjestu, str. 30.)

[109] »Pojava dobrovoljaca u užičkom okrugu izazvala je veliku užurbanost kod pretstavnika vlasti. Pošto je užički komandant dobio dozvolu od ministarstva vojske, naređena je, 4 maja uveče, mobilizacija narodne vojske u nekoliko srezova užičkog okruga. Odziv je bio vrlo slab, upravo nikakav. Do sutradan u podne nije bilo nikog na zbornom mestu. Stoga je ponova narod u Užicu preko dobošara pozvat da se iskupi. Međutim i na drugi poziv vlasti narod se slabo odazivao. Iz požeškog i zlatiborskog sreza nije niko došao«. »U užičkom okrugu radikali su svojim radom učinili dosta da se narod ne odazove mobilizaciji – pozivu da sa oružjem pođe u poteru za dobrovoljcima, Crnogorcima. Kad je Bralović prilikom jedne ovakve potere došao u selo Draglicu, nije našao na zbornom mestu nijednog čoveka, ma da je naredba bila izdata na dva dana ranije. »Jer kmet ovdašnji, kaže Bralović, seđaše u meani ne mareći za izdatu mu naredbu da skuplja ljude, jer čak i onamo u Starom Vlahu radikali su s njinim pridikama i novinama sve okužili«. (Tada se radikalna stranka još nalazi u oštroj opoziciji prema vladi i Milanu Obrenoviću. Napom. V. B.) (Na istom mjestu, str. 20 i 33.)

[110] Isto, str. 33.

ništa, za ovim neće nikud! S tugom sam gledao i gledam one iste ljude koji su me pre 20 godina, kao pisara sreskog, dočekivali gologlavi, i sve me slušali, sve mi verovali, da se danas ti ljudi nadmeću koji će biti više bezobrazan, a onaj se smatra za zastupnika narodnog koji se dere i bagateliše sve što dolazi od vlasti ma koje. A kad takav bukač dođe u zatvor, onda ga svi smatraju kao stradalnika za narodna prava. ...«[111]

I u Srbiji se dakle u decenijama poslije oslobođenja od turskog feudalizma formirao jedan protunarodni vladajući sloj, koji se neprijateljski odnosio prema borbi za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, rukovodeći se isključivo svojim sitnim, posebnim vlastodržačkim interesima.

Uz obje dinastije, taj sloj sačinjavala je malobrojna, nerazvijena građanska klasa (sastavljena od trgovaca i činovničke inteligencije), koja je, uglavnom neproduktivna, parazitski živjela od vladanja nad narodom, od izrabljivanja radnih narodnih masa s pomoću vlasti građanske države. Nerazvijena trgovina, koja nije mogla nezavisno, sama po sebi da egzistira, bila je upućena na državu. Uspješno se održati, napredovati, obogatiti se mogli su samo oni trgovci, koji su imali veze sa državnom vlašću (državne liferacije, izvozne dozvole, zajmovi iz državne kase i sl.). U jednoj maloj, industrijski i trgovački zaostaloj zemlji, trgovci su morali da na ovaj ili onaj način žive od zarade na državi. (U takvim uvjetima nastalo je i ono poznato shvaćanje, da nema dobrog trgovačkog posla »dok ti država ne pljune u kesu«.) Otkako je knez Miloš povezao trgovanje s posjedovanjem državne vlasti, ta veza između trgovine i vladanja državom nije više prestajala.

Drugi sastavni dio građanske klase, inteligencija, bila je isto tako upućena da živi od države. Intelektualaca takozvanih slobodnih profesija (inžinjera, liječnika, privatnih namještenika, pisaca, publicista i t. d., koji bi u jednoj ekonomski i kulturno razvijenoj sredini mogli da obezbijede svoju egzistenciju izvan državnog aparata) – nije bilo u to doba ni u Srbiji, isto onako kao ni u Hrvatskoj, – i zbog toga je sva građanska inteligencija bila primorana da živi gotovo isključivo od državne službe.

Otuda je za tu građansku klasu i njenu inteligenciju dolazak na vlast i održanje na vlasti bilo glavno životno pitanje,[112] kome su bili pod-

[111] Pismo je navedeno na istome mjestu, str. 33.

[112] Predstavnici te građanske klase, građanske političke stranke od svoga dolaska na vlast gledaju na bavljenje javnim, političkim državnim poslovima kao na glavni izvor privređivanja. Godine 1903 beogradska *Štampa* daje ovu karakteristiku tih građanskih političara: »Stranački prvaci sklonili su se u svoje dobro ozidane kuće, kojih prede nisu imali i ograničili su se da budu mrtvo činovničko roblje, čekajući da svakog meseca prime platu, zarađenu tuđom grbačom; a kad dođe leto, oni se onda kreću u inostrane skupe banje i mesta za provođenje, jer im to omogućava novac, koji su svojom politikom zaradili ... Za njih je politika samo trgovina s kožama ... svojih pristalica i po svem njihovom ponašanju više je nego jasno, da velika većina prvih bivših političkih stranaka smatra, da politika u Srbiji treba da prestane onde. gde počinje njihovo lično blagostanje.

Njih se, dakle, više ne tiče ni njihova ranija prošlost i obećanje; jer je to bilo samo prosto pretvaranje i jedan način, da se do novaca i dobrih zvanja dođe, niti ih

činjeni svi ostali politički problemi, pa i problem nacionalne slobode i jedinstva.

Srbijanski su se vlastodršci opredjeljivali, dakle, prema pojedinim pokretima za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje na osnovi toga, da li su ti pokreti jačali i učvršćivali njihove vladavinske pozicije ili su ih ugrožavali. Zbog toga su Srbijina dinastija i vlada neprijateljski nastupale prema svakom onom istinski revolucionarnom pokretu, koji bi se javio bez pristanka zvanične Srbije, pa i protiv njene volje, i koji bi pod samostalnim, od Srbijine vlade nezavisnim vodstvom, svojom borbenošću i revolucionarnošću mogao dovesti do ostvarenja prave narodne slobode i do takvih dalekosežnih, krupnih promjena, koje bi mogle da uklone s vlasti i nosioce protunarodnog vladavinskog sistema u Srbiji. U tom pogledu veoma je karakteristično stanovište Milutina Garašanina, Milanovog ministra unutrašnjih djela, prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku iz 1881/82. Po Garašaninu svi oni, koji rade na tome da Srbiju navedu na pružanje pomoći ustanicima, idu za tim »da se kompromitira položaj Srbije danas kad joj je mir tako potreban, da se uvuče u zaplete i događaje koji bi je zavitlali i nosili, bez da ona ikada bude u stanju da njima zavlada i da ih u svojoj ruci drži.«[113] (Pod Srbijom Garašanin očito misli dinastiju i vladu.)

Srbijina dinastija i vlada pristajale su dakle da sudjeluju samo u takvom nacionalnom oslobađanju i ujedinjavanju, koje bi bilo ne samo pod njihovom kontrolom, nego i pod isključivim njihovim vodstvom; jedino ako ga one čvrsto drže u svojim rukama, ako potpuno vladaju njime, – nacionalni pokret ne će moći da se okrene protiv njih. Da bi uklonili opasnost i pogibelj, koju je za njih imala svaka samostalna, nekontrolirana, revolucionarna narodna borba za slobodu (koju je zbog toga trebalo svim sredstvima onemogućiti), – predstavnici zvanične Srbije stvorili su teoriju, da se naši narodi mogu osloboditi i ujediniti samo pod vodstvom srpske države, njenom inicijativom i njenom vojskom, onom oružanom silom dakle, koja se nalazi isključivo pod njenom komandom. Po ovoj teoriji neoslobođenim srpskim i južnoslovenskim krajevima je oslobođenje imalo da dođe spolja, da bude doneseno izvana srpskom vojskom.

Takvo rješenje nacionalnog pitanja ne samo da je osiguravalo srbijanskoj vladajućoj klasi, njenoj dinastiji i vladi dalje održanje na vlasti, nego je, u slučaju uspjeha, tu vlast jačalo, povećavalo, i protežući je na nove krajeve i nove kontingente naroda činilo je još moćnijom i još unosnijom.

Svaka buržoazija kad postane vladajuća klasa, kad dođe u položaj da raspolaže vlastitim državnim aparatom, vlastitom oružanom, vojnom silom – vrši, prije ili poslije, pokušaje, da taj svoj aparat, da tu svoju

se tiču narodne i državne potrebe, jer su oni svoje lične potrebe podmirili.« (Vidi Živ. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*. Knjiga četvrta. Beograd 1925, str. 316.)

[113] Iz Garašaninova raspisa od 10. V. 1882., objavljeno kod Stranjakovića, *Držanje zvanične Srbije* ... nav. dj., str. 31.

vojsku upotrebi na proširivanje, na povećavanje svoga vladavinskog, eksploatatorskog područja. To je slučaj i sa buržoazijom kod malih naroda, samo ako za to proširivanje postoje povoljni uvjeti u susjednim, okolnim zemljama. U našoj novovjekoj historiji srbijanska buržoazija je prva postala vladajućom klasom i uspjela da prije svih ostalih južnoslovenskih buržoazija stvori svoju građansku državu sa svojom dinastijom, svojim državnim aparatom i sa svojom vlastitom vojskom. Ali srbijanska građanska klasa nije se nakon oslobođenja Srbije ispod turskog feudalizma samo prva domogla vlastite organizirane državne sile, nego je – izuzevši Crnu Goru – sve do godine 1918 među južnoslovenskim narodima ona jedina raspolagala takvom silom. Sama ta okolnost, što ostale južnoslovenske zemlje (Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Bosna, Vojvodina) nisu imale svojih vlastitih suverenih država, povoljno je djelovala na to, da se kod srbijanske vladajuće građanske klase i njene dinastije sasvim rano jave ovakve, u suštini imperijalističke težnje za proširivanjem, za protezanjem svoje državne vlasti i na ostale naše zemlje izvan granica Srbije, za podvrgavanjem neoslobođenih krajeva svojoj vladavini. Čim su se vladajuća klasa i dinastija osjetile dovoljno učvršćene na vlasti, one su te svoje težnje počele i ostvarivati, kad god su smatrale da su međunarodni i drugi uvjeti povoljni (ratovanje s Turcima 1876/78; Balkanski ratovi 1912/13.), ili kada su, zahvaćene općom evropskom konflagracijom, sudjelovale u ratnom zbivanju (Prvi svjetski rat).

Ali ovakvo rješenje nacionalnog pitanja, koje bi južnoslovenske zemlje izvan Srbije imalo putem zavojevanja da podvrgne njenoj postojećoj vladi i dinastiji – služilo je vladavinskim, imperijalističkim, osvajačkim interesima i ciljevima srbijanske vladajuće klase, i onemogućavalo istinsko oslobođenje južnoslovenskih naroda, koji bi ostvarenjem ovakve Velike Srbije pod isključivom protunarodnom vladavinom srbijanskih vlastodržaca – samo zamijenili jednog ugnjetača (turskog ili austro-mađarskog) drugim.

Takvom osvajačkom, zavojevačkom oslobođenju i ujedinjenju, koje bi oružanom vojničkom silom apsolutističku, centralističku vladavinu Srbijine dinastije i čaršije nametnulo i svima ostalim novooslobođenim krajevima – odlučno se suprotstavio Svetozar Marković, i to ne samo na širem, južnoslovenskom planu, nego i s obzirom na ostvarenje slobode i jedinstva i samog srpskog naroda. »Protivnost leži duboko u protivnosti samih faktova – u protivnosti između slobode i apsolutizma; između *oslobođenja* srpskog naroda i uveličanja broja podanika »velikih Obrenovića«.[114] »Jedni hoće da se narod oslobodi narodnom inicijativom ... Drugi hoće da narod oslobode i da mu komandiraju – ti traže dinastiju i ministarske stolice«.[115] Kritikujući protunarodnu vladavinu »ustavobraniteljske partije« u Srbiji poslije oslobođenja ispod turske vlasti, Marković ovako fiksira odnos između naroda i novih

[114] Sv. Marković, *Srpske obmane. Celokupna dela*, I, str. 88–89.

[115] Isporedi J. Skerlić, *Svetozar Marković* ..., navedeno djelo, str. 37.

srpskih vlastodržaca: »Mesto Turaka došli su samo Srbi na vladu i to je sve – narod mora lepo da sluša i da se pokorava, da čini izmet kao što je i pre Turcima radio. Raja ostaje – raja.«[116]

Govoreći o osnivanju saveza balkanskih zemalja, Marković, zalažući se za konfederaciju, odbija način osvajanja, pripojenja, aneksije, pa kaže: »Koji će od tih naroda pristati da se »aneksira« srpskoj monarhiji. Pa recimo da srpska monarhija zadobije i ostale Srbe, koji žive u Austro-Ugarskoj – pa i to je tek mala kraljevina od pet milijuna! Može li takva država da prisajedini sebi više od deset milijuna drugih narodnosti? Ta to bi bilo nešto sasvim nalik na današnju Austriju ili Ugarsku, što po tvrđenju samih srpskih državnika ne može da postoji! Je li vredno da se srpski narod bori za takvu besmislicu, samo za to, što su neki srpski državnici dobili volju da majmunišu Kavuru ili Bizmarku?

Ne! ne! Srbija ne sme biti žrtvovana interesu jedne porodice, ili bolje – interesima nekoliko vlastoljubaca.«[117]

U »Oslobođenju« (broj 7. 1875) Marković je pisao: »Srbija je stajala prema Bosni i Hercegovini, pa i prema Crnoj Gori i Bugarskoj kao osvajač. Ona nije nikada stala prema njima na zemljište jednakosti, zato i nije u njima mogla da dobije saveznike. Pokušala je dugo da »legitimnim« putovima zadobije Bosnu i Hercegovinu (ali i tada je bila kao osvajač prema ondašnjem narodu) ...«, »Sloboda i jedinstvo« srpskoga naroda ne znači nikako da mesto paše dođe »knez«, mesto muselima načelnik i kapetan, mesto kadija – sudije i t. d., kao što je zamišljao srpsko oslobođenje još ustavobranitelj Petronijević, već da pod tim valja razumevati potpuno oslobođenje od vlasti i tiranije, od umnog i materijalnog ropstva.«[118]

»Velika Srbija morala bi po nuždi postati vojničko-policijska država ... O umnom, kulturnom razvitku – ne bi bilo ni spomena.«

»Kad bi se oduševljena raja oslobodila od jednih gospodara, da li bi se ona slagala da dođe pod srpske pandure, kapetane i ostale gospodare?«[119]

Ispravnost Markovićeva negativnog stava prema oslobađanju putem zavojevanja, proširivanjem postojeće srbijanske državne vlasti na pojedine krajeve izvan Srbije – potpuno je potvrđena svim kasnijim primjenama toga metoda u rješavanju našeg nacionalnog pitanja. Takvo osvajačko ujedinjavanje nije donosilo prisajedinjenom narodu i kraju stvarnu slobodu, istinsko poboljšanje političkog i socijalnog položaja, – nego je samo značilo smjenjivanje nosilaca protunarodne, tlačilačke vladavine: namjesto turskih ili austro-mađarskih ugnjetača dolazili bi obrenovićevski ili karađorđevićevski tlačitelji narodne slobode i narodnih prava.

[116] Sv. Marković, *Srbija na istoku* ..., nav. djelo, str. 95.
[117] Isto, str. 167.
[118] Sv. Marković, na istome mjestu, str. 6.
[119] Sv. Marković, na istom mjestu, str. 162.

Kada se je nakon srpsko-turskog rata godine 1878 djelomično izvršilo »oslobođenje« i ujedinjenje, koje je zapravo bilo samo proširivanje apsolutističke, protunarodne obrenovićevske vladavine na takozvane *novooslobođene* krajeve, – Zmaj je (g. 1879., u pjesmi »Začuđeni Anđeo«) ovako opjevao odnos naroda prema takvim svojim oslobodiocima:

Začudio s' gore
Anđo rajska mira,
Koji tamo razne
Želje registrira:
No, na zemlji mora
Da je bruka velja!
Jer još dosad ne čuh
'vako ludih želja –
N. pr.
»Izbavi nas, bože,
Od izbavitelja.«

Poslije balkanskih ratova (1912/13) srbijanski vlastodršci uveli su »kolonijalno izrabljivački režim u Makedoniji i oslobođenim krajevima stare Srbije«, vršili besprimjerna nasilja i provodili »prave pogrome nedužnog stanovništva«,[120] što je izazvalo ne samo oštre proteste socijaldemokratskih *Radničkih Novina,* nego i zgražanje izvan granica Srbije, – a o pravom (političkom, socijalnom, pa i nacionalnom) oslobođenju naroda na ovom »novooslobođenom« teritoriju nije moglo biti ni govora.

3.

Oslobođenje i ujedinjenje godine 1918.

»Oslobađanja« i »ujedinjavanja« vršena su dakle sa strane zvanične Srbije i prije 1918 proširivanjem, proteţanjem srbijanske državne vlasti na pripojene zemlje, koje su se zahvaljujući takvom »oslobodilačkom« metodu nužno pretvarale u osvojene, potlačene pokrajine. Velika, lijepa i pozitivna bila su u oslobodilačkim ratovima samo požrtvovna, herojska djela srbijanskoga naroda, puka, koji se slavno borio za istinsku slobodu (naročito u Prvom balkanskom i u Prvom svjetskom ratu); ali ono, što je čaršija, što je vladajuća građanska klasa nakon izvojevanih pobjeda radila u prisajedinjenim krajevima, bilo je u tolikoj mjeri negativno, da je stvar južnoslovenske nacionalne slobode i jedinstva sve više kompromitiralo i upropašćivalo.

[120] Isporedi Vladimir Dedijer i Branko Pavićević, *Organizacija »Ujedinjenje ili smrt« u svetlosti istoriske istine.* »Nova Misao«, Beograd, broj 7, god. 1953, str. 122. – Značajno je, da su vojnički predstavnici zvanične Srbije sebe u tim krajevima smatrali kao osvajače i to svoje shvaćanje otvoreno izražavali: »U aktu Štaba Vrhovne komande br. 1317 od 1. II. 1913, kaže se između ostalog: »Uzimajući u obzir da smo na teritoriji Otomanske imperije *našom vojskom zauzetoj,* radi ispunjenja dužnosti koje nam *kao osvajaču* nameće član ...« (Isporedi na istome mjestu, str. 122.)

Kobna, za budućnost južnoslovenskih naroda ponajštetnija, pa gotovo i katastrofalna bila je, međutim, primjena tog čaršijskog metoda oslobođenja i ujedinjenja godine 1918. Proširivanjem vlasti srbijanske dinastije i vlade na sve ostale južnoslovenske zemlje srbijanska vladajuća klasa na čelu sa dinastijom pretvorila se u vladajuću, hegemonističku naciju, koja je prvo izbornim prevarama, stranačko-političkim podvalama, a zatim i otvorenim nasiljem, terorom, diktaturom obespravljivala, tlačila i porobljavala sve južnoslovenske narode, izazivajući u njima mržnju protiv takve ugnjetačke nacionalne jugoslavenske države.

S obzirom na sva kasnija stradanja, nesreće i tragedije južnoslovenskih naroda, koje su proizašle iz takvog rješenja nacionalnog pitanja godine 1918-e, – veoma je važno istražiti, zbog kojih je razloga namjesto ostvarenja istinske slobode naših naroda, namjesto njihovog punog, socijalno-političkog i nacionalnog oslobođenja – došlo do pobjede i učvršćivanja protunarodne vladavine srbijanske čaršije i dinastije Karađorđevića, što je značilo uništavanje svake prave narodne slobode za sve vrijeme trajanja Kraljevine SHS i stare Jugoslavije (1918–1941).

Imperijalistički prohtjevi i apetiti srbijanskih vlastodržaca znatno su se bili povećali u vrijeme stvaranja nove zajedničke države. Godine 1918 izvansrbijanske južnoslovenske zemlje, gdje je dotadašnja austrougarska vlast srušena, stara dinastija i vlada nestala, nad kojima dakle trenutačno nitko nije vladao, – predstavljale su za srbijansku vladu neodoljiv mamac i upravo savršenu priliku, da svoju vlast proširi i na njih. Za te vlastodršce bilo je jasno, da višestruko povećanje državnoga teritorija može značiti i isto toliko puta povećane koristi od vladanja, – samo ako uspiju sebe održati na vlasti i svoju postojeću vladavinu iz Beograda centralistički protegnuti nad sve ostale južnoslovenske krajeve.

Nastojanja za takvim, centralističkim rješenjem putem proširivanja postojeće srbijanske državne vlasti – dobila su jaku podršku kod svih onih karijerističkih činovničkih elemenata i špekulantskih, profiterskih profesionalnih političara u Srbiji, koje su primamljivale sjajne mogućnosti plasiranja u »novooslobođenim«, takozvanim prečanskim krajevima: kolika su se tu unosna mjesta ispraznila: ministarska, poslanička, posrednička, velikožupanska, načelnička, šefovska, direktorska. Svi oni, koji trguju politikom, i oni, koji žive od državne službe (kojima je Srbija postala tijesna ili zato, što im se broj znatno povećao, ili što su se svojim korupcionaštvom bili kod svoje kuće kompromitirali i sasvim onemogućili), – oduševljeno su prihvatili takvo čaršijsko centralističko rješenje. Iskustvo, što su ga ovi elementi stekli u ranije oslobođenim krajevima (Makedoniji i dr.), jačalo je i prikazivalo ostvarljivim njihova očekivanja od takvog ujedinjenja.

Za centralistički način bila je i srbijanska buržoazija, koja je od proširivanja vlastite, srbijanske države očekivala i povećanje svojih mogućnosti zarađivanja na državi. Velika zajednička država pružala je sigurne izglede na velike zarade od liferacija, izvoza, trgovine – a sve

to bi u slučaju centralističkog uređenja pripalo centralnoj, srbijanskoj buržoaziji kao hegemonističkoj. Pohlepna, gramziva, imperijalistički nastrojena poput svake buržoazije na vlasti, – i srbijanska građanska klasa se sva založila za velikosrpsko, čaršijsko rješenje podvrgavanja svih oslobođenih južnoslovenskih naroda svom, postojećem, srbijanskom vladavinskom sistemu.

S druge strane za nosioce srbijanske državne vlasti bilo je godine 1918 jasno, da bi pravilno, federalističko rješenje nacionalnog pitanja dovelo do istinskog narodnog oslobođenja, zagarantiralo svakom južnoslovenskom narodu punu nacionalnu i političku slobodu, i pravo, da sam upravlja sobom – i da bi samim tim i srbijanski narod došao u položaj da slobodno organizira svoju vlastitu, narodnu vladavinu, a to bi nužno ugrozilo omrznutu, eksploatatorsku čaršijinu vladu i u samoj Srbiji. Navikli kroz dugi niz godina prije Osamnaeste, da od vladanja nad narodom žive, srbijanski vlastodršci su na federativno uređenje države, na ostvarenje pune nacionalne slobode – s pravom gledali kao na opasnost, koja prijeti njihovoj vlastodržačkoj životnoj egzistenciji.

U istom položaju našla se je prelomne 1918 godine i dinastija. I dalji opstanak Karađorđevića kao vladajuće dinastije isto je tako došao tada u pitanje. Ako bi se uređenje nove zajedničke države provelo po slobodnoj volji pojedinih južnoslovenskih naroda, tako da svakome od njih bude zagarantirana puna nacionalna i politička ravnopravnost – onda bi samim tim postao nemogući monarhistički oblik države sa srpskom karađorđevićevskom nasljednom dinastijom na čelu, jer u takvoj monarhiji nijedan od ostalih južnoslovenskih naroda nikad ne bi došao u mogućnost, da i njegov pripadnik bude nosiocem najviše, kraljevske vlasti u državi. Loše iskustvo južnoslovenskih naroda i s dinastijama izvan Srbije i s onima u Srbiji (koje su decenijima najdrastičnijim, nasilničkim metodama vladavine onemogućavale slobodan narodni život i svom vlastitom srpskom narodu, pa prema tome nisu pružale nikakvih garancija, da bi poštovale nacionalnu slobodu drugih južnoslovenskih naroda), pojava republikanskog strujanja u nekim zemljama (Hrvatska), uz izbijanje antimonarhističkog raspoloženja i u zemlji i među našim iseljenicima u Americi, – sve je to pridonosilo stvaranju uvjerenja, da je dalje postojanje monarhije i dinastije abnormalno, i da se ono javlja kao jedna od glavnih smetnja jednakosti i ravnopravnosti naših naroda u zajedničkoj državi.

I dinastija je dakle osiguranje svog daljeg opstanka vidjela u proširivanju, u nametanju postojećeg srbijanskog monarhističkog vladavinskog sistema svima ostalim krajevima, a slobodno, demokratsko, federativno državno uređenje, stvoreno na osnovi slobodnog, neograničenog odlučivanja svih južnoslovenskih naroda – vladajuća je dinastija smatrala opasnim za svoj prijesto. Zbog toga se u borbi za svoje održanje čvrsto povezala sa centralističkim čaršijskim vlastodršcima, kojima je prijetila opasnost sa iste strane. Otuda su dinastija i čaršija, upućene jedna na drugu radi spasavanja svojih vladajućih pozicija, zauzele zajedničko stanovište u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja.

Iz tih uzroka je godine 1918 srbijanska vladajuća klasa, zajedno sa svojom činovničkom inteligencijom i dinastijom, nastupala jedinstveno, zalažući se za ostvarenje svojih ciljeva onom nepopustljivošću, bezobzirnošću i kratkovidnošću, koja karakteriše svaku borbu za uske, sebične interese, za očuvanje vlastite, lične egzistencije.

Uz ovo jedinstvo (koje, naravno, ne znači, da i među srbijanskim građanskim političarima, naročito onima iz opozicije, nije bilo pojedinaca, koji su pravilnije gledali na rješenje nacionalnog pitanja) – srbijanska građanska klasa, njena vlada i dinastija, uspjele su Osamnaeste da ostvare svoje centralističke težnje oslanjajući se na još neke, veoma značajne svoje prednosti. U općem rasulu državne vlasti, koje je u južnoslovenskim zemljama izvan Srbije nastalo propašću austrougarske države, jedino je srbijanska buržoazija imala svoj vlastiti državni aparat, svoju vladu i svoju vojsku, raspolagala postojećom organiziranom silom kapitalističke države. Ova činjenica je sama po sebi presudno djelovala na razvoj južnoslovenskoga zbivanja godine 1918. Isključivo raspolaganje tom realnom silom, organiziranom državnom vlašću i pobjedničkom vojskom bilo je glavnim izvorom premoći i prevlasti srbijanske vladajuće građanske klase nad svim ostalim južnoslovenskim narodima i zemljama.

Pobjedi čaršijske velikosrpske hegemonističke koncepcije u velikoj je mjeri, nadalje, pridonijelo i držanje Antantinih saveznika, koji su tada odlučivali sudbinom Evrope. Kao pouzdanik evropskih antisocijalističkih, reakcionarnih snaga karađorđevićevska monarhija uživala je povjerenje savezničkih pobjednika, koji su davali znatnu podršku centralističkim nastojanjima srbijanske vlade. Beogradski vlastodršci su tu okolnost vješto upotrebljavali, da dovedu do pobjede svoju tezu o ujedinjenju i uređenju nove države. U tom pogledu veoma je karakteristično stanovište M. Pupina, generalnog konzula srpske vlade u Americi: »Osnovna teza prof. Pupina bila je u ovim riječima: »Meni je jasno, da Saveznici neće rešiti jugoslavensko pitanje stvaranjem jedne sasvim nove jugoslavenske države, nego *proširenjem kraljevine Srbije u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca,* u kojoj će svi delovi našeg jugoslavenskog naroda biti ravnopravni«. Argumentacija Pupinova osnivala se na ovim gledištima: 1. Ne može se ostvariti država protiv tradicija pojedinoga dijela, a Srbi ne će nikako žrtvovati dinastije; 2. državu ne ćemo stvoriti mi s perom, niti šaka srpske vojske, nego Savezнički pobjednici iz političke nužde; 3. zato Saveznici ne će ostaviti nama, da pravimo državu, kakvu mi hoćemo, *poučeni primjerom ruske anarhije, nego će se osloniti na prokušanu vjernost Srbije i njene dinastije.*«[121]

Takva srbijanska dinastija i vlada, koja je jedina raspolagala očuvanim buržoaskim državnim aparatom i vojskom i imala onako čvrstu podršku kod kapitalističkih, protukomunističkih savezničkih država –

[121] Pupin je svoje stanovište objavio još 6. XI. 1917 u new-yorškom *Srbobranu,* a ovdje je navedeno prema knjizi Milade Paulove: *Jugoslavenski odbor. Povijest Jugoslavenske emigracije za svjetskog rata 1914–1918.* Zagreb 1925. Str. 373. – Podcrtao V. B.

bila je Osamnaeste veoma privlačna za sve buržoazije na teritoriju bivše Austro-Ugarske, a naročito za građansku klasu Hrvatske. Isto tako i teza srbijanskih vlastodržaca o rješenju nacionalnog pitanja proširivanjem postojeće vlasti srbijanske buržoaske države na sve južnoslovenske krajeve – odgovarala je tim buržoazijama kao rješenje, koje je, u tom trenutku i u danoj situaciji, i za njih najpovoljnije.

U kapitalističkome poretku svaka buržoazija, koja za osiguranje buržoaske klasne eksploatacije ne raspolaže vlastitom, samostalnom nacionalnom državom, mora da se na ovaj ili onaj način poveže sa postojećom vlašću ma i tuđinske buržoaske države, jer bez tog oslonca ne bi ni sama mogla da se održi kao vladajuća klasa. Zbog toga je vladajuća građanska klasa u Hrvatskoj i do 1918, nemajući svog vlastitog, suverenog državnog aparata, morala da se oslanja na vlast tuđe, austromađarske buržoaske države, jer je ova na teritoriju Hrvatske predstavljala jedinu organiziranu kapitalističku silu, koja je, u krajnjoj liniji, osiguravala i hrvatskoj buržoaziji klasnu eksploataciju radnih slojeva vlastitoga naroda.

Godine 1918 ta austromađarska državna vlast bila se rasula i raspala zajedno s Austro-Ugarskom monarhijom, nje dakle više u Hrvatskoj nije bilo. Da bi se održala kao vladajuća klasa, hrvatska buržoazija je bila primorana da nađe novog zaštitnika u obliku organizirane kapitalističke državne sile, koja raspolaže vojskom, policijom i čitavim vladavinskim sistemom. Da poslije nestanka austromađarskoga sama izgradi sebi svoj vlastiti buržoaski državni aparat, – hrvatska građanska klasa nije imala ni snage, ni sposobnosti, ni vremena. Nije joj dakle preostajalo ništa drugo, nego da se stavi pod zaštitu srbijanske države, njene dinastije i vojske, i da pod tu srbijansku državnu vlast podvede i Hrvatsku.

Na brzo ostvarenje ove odluke hrvatsku buržoaziju je nagonila prevratna godina 1918, koja je bila ispunjena masovnim revolucionarnim pokretima. Pod jakim utjecajem Oktobarske Socijalističke Revolucije u Hrvatsku su nakon sloma austrougarske države dolazile sa fronta »čitave vojne jedinice, koje su, kao na primjer u Zagrebu, tražile komunističku komandu i crvene zastave radi borbe za sovjetsku vlast u Jugoslaviji ... U čitavoj Hrvatskoj pobunili su se seljaci, uzimali zemlju veleposjednicima. Odmetali se u takozvani zeleni kadar«. – »Od Kotora do Pule i od Bršadina do Ivančice, planuo je zelenokadarski ustanak, što ga čete Narodnoga Vijeća nisu mogle svladati, a i kraljevska vojska Aleksandra i Petra Karađorđevića imala je sa pacifikacijom pojedinih krajeva posla još punu godinu-dvije«. Na to su se nadovezali »ogromni štrajkaški valovi, koji su kroz tri godine – 1919, 1920 i 1921 – zapljuskivali politički još nesređenu versajsku Jugoslaviju ...«[122]

Sve to vrenje u narodu, i svi ti pokreti oko Osamnaeste nalazeći se dobrim dijelom pod utjecajem ruskog boljševičkog zbivanja i lenjini-

[122] Isporedi Tito, *Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke Partije Jugoslavije. Referat održan na V kongresu KPJ.* Beograd 1948. Str. 11–22.

stičkih parola – bili su antikapitalistički, komunistički nastrojeni, – i njihova puna pobjeda značila bi likvidiranje kapitalističkog sistema u Hrvatskoj, uništenje hrvatske buržoazije kao vladajuće klase.

Hrvatska je buržoazija kao klasa bila dakle neposredno i teško ugrožena tim revolucionarnim pokretima, koji su se, doduše, nalazili tek u začetku i još izbijali stihijski, neorganizirano i nepovezano, ali su šireći se neprestano i jačajući prijetili da pod uvjetima daljeg, slobodnog, nesmetanog razvoja, provedu, po ruskom primjeru, protukapitalističku, socijalnu revoluciju, koja bi značila potpuno uništenje buržoaske klasne vladavine.

Za predstavnike građanske klase, za građanske političke stranke u Hrvatskoj (a uglavnom i za buržoazije u ostalim južnoslovenskim zemljama izvan Srbije, gdjegod su se ovakvi »komunistički« nemiri bili javili u narodu) stvar se postavljala ovako: ili će te nepovezane bune preoteti maha i prerasti u veliki opći revolucionarni pokret, koji će narodnu revoluciju dovesti do pobjede, a ta pobjeda značila bi neminovni i potpuni poraz buržoazije, – ili će dalji razmah revolucionarnoga gibanja biti silom spriječen, bune i lokalni ustanci ugušeni i na taj način revolucija poražena, a kapitalistički vladavinski sistem zajedno sa svojim buržoaskim nosiocima spašen. Svim tim buržoazijama na teritoriju bivše Austro-Ugarske (gdje je nastalo potpuno bezvlašće i gdje je klasna vladavina buržoazije lebdjela u zraku nemajući nikakvog sigurnog oslonca) – radilo se je dakle o biti ili ne biti, i pred njih se kao prvi, neposredni, osnovni zadatak postavljalo ugušivanje, svladavanje narodnih pokreta i buna. A to se je moglo postići samo silom, dobro organiziranom, solidnom silom buržoaske države, koja raspolaže policijom, vojskom, i čitavim klasnim vladavinskim aparatom. Takvom silom pak nije tada raspolagala ni jedna od tih buržoazija. Zbog toga je svim tim buržoazijama bila prijeko potrebna pobjednička srbijanska vojska i vlada s njenim očuvanim buržoaskim državnim aparatom, da ih odbrani od vlastitog pobunjenog seljaštva i radništva, da ih spasi od komunističke opasnosti, da u njihovim zemljama spriječi pobjedu narodnih revolucija.

Riješiti dakle nacionalno pitanje na čaršijski način, po planu srbijanskih vlastodržaca – proširenjem postojeće Srbijine državne vlasti i na sve ostale naše zemlje – značilo je za hrvatsku i za ostale buržoazije izvan Srbije jedinu mogućnost ugušenja opasnih, klasnih, socijalnih pokreta, jer je protezanje srbijanske buržoaske državne vlasti nosilo sobom i vojsku i svu ostalu organiziranu silu, koja je tada bila jedina sposobna da likvidira bune i nemire u zemljama izvan Srbije.

Iz straha pred revolucijom je dakle buržoazija u Hrvatskoj i u ostalim takozvanim prečanskim krajevima prihvatila beogradsku centralističku koncepciju, stavila se u službu srbijanske vlade i dinastije, i učinila sve, da se ta koncepcija provede u djelo. A to što je njeno ostvarenje neminovno moralo značiti propast nacionalne slobode južnoslovenskih naroda, što je takvo proširenje postojeće srbijanske državne vlasti nužno moralo dovesti sve narode izvan Srbije u položaj podjar-

mljenosti prema hegemonističkoj velikosrpskoj buržoaziji i dinastiji, – na to se predstavnici prečanskih građanskih klasa, u trenutku svoje buržoaske klasne ugroženosti, nisu osvrtali: glavno je spasiti sebe i svoju klasu od pobunjenog naroda, a sve drugo bilo je tada nevažno.

Na ovakvo opredjeljivanje buržoaske klase u Hrvatskoj utjecale su, osim straha od revolucije, još i neke druge značajne okolnosti. Građanske političke stranke, a naročito one u hrvatsko-srpskoj koaliciji, bile su se u deceniju prije Osamnaeste svojom sitničavo-oportunističkom, režimskom, protunarodnom politikom u tolikoj mjeri kompromitirale u narodu, da od narodnog slobodnog odlučivanja o uređenju buduće zajedničke države – nisu za sebe mogle očekivati ništa dobro. Te građanske stranke su se bojale, da će narod, ako se stvarno i do kraja oslobodi, pa u novoj državi sam uzme vlast u svoje ruke, njih kao prokušane svoje neprijatelje odbaciti, ukloniti s unosnih činovničkih položaja, pa i sasvim isključiti iz upravljanja državom, oduzeti im mogućnost zarađivanja u državnoj službi. Zato su se građanski političari (koji su se još uvijek regrutirali pretežno iz redova građansko-činovničke inteligencije) osim revolucije bojali i narodne vladavine, do koje bi moralo doći u slučaju ostvarenja istinskog, punog nacionalnog oslobođenja, koje bi nužno obuhvatalo i istovremeno političko oslobođenje svakog pojedinog južnoslovenskog naroda. Takvo oslobođenje, s takvom posljedicom narodne vladavine, – dovodilo je u pitanje plaće i penzije ovih građansko-činovničkih političara i direktno ugrožavalo njihove životne egzistencije. Imajući da bira između narodne vlasti svoga vlastitog hrvatskog naroda i između srbijanskog protunarodnog građanskog vladavinskog sistema, hrvatska građanska klasa, predvođena svojom činovničkom inteligencijom, odlučila se da pomogne protezanje beogradske buržoaske državne vlasti nad Hrvatsku, jer je to bila njena klasna, građanska vlast, od koje će, sudjelujući u njoj i služeći joj, hrvatski građansko-činovnički političari moći i dalje da žive, – dok bi pobjeda suverene narodne volje i narodne vladavine mogla značiti razbijanje građanskog državnog aparata, pa zajedno s tim i uništenje glavnog izvora činovničke egzistencije, što ga taj aparat pruža.

Zbog toga je uz ugušivanje revolucije drugo glavno nastojanje ove buržoazije oko 1918 bilo: pod svaku cijenu onemogućiti pobjedu narodne volje u pitanju uređenja buduće države i oblika vladavine u njoj. A i to se moglo najsigurnije i najjednostavnije postići tako, ako se Hrvatska i ostali prečanski krajevi što brže i što potpunije podvedu pod centralističku vlast Srbijine buržoaske vlade i dinastije, koje su, već i u interesu očuvanja svojih vlastitih vladajućih pozicija, bile prinuđene da spriječe drugo, demokratsko-federalističko rješenje, koje bi, dosljedno provedeno, i u federalnim jedinicama dovelo na vlast svaki pojedini južnoslovenski narod.[123]

[123] Zanimljivo je, da je odnos omrznutih građanskih političara u Hrvatskoj prema federativnom državnom uređenju fiksirao Ante Starčević još godine 1870 u svojim *Nekolikim uspomenama:* » ... Ako se uvede federacija, i ta budi prividna, budi isti-

Odlučujući politički faktor u Hrvatskoj bila je još uvijek građanska činovnička inteligencija, koja je i do Osamnaeste radi svojih interesa služila tuđinskoj vladavini, ne pouzdavajući se u narod i nemajući oslonca u njemu; nakon propasti Habsburške dinastije i austrougarske države ona je ostala bez poslodavaca i nije znala da napravi ništa drugo, nego da sebi nađe novog gospodara, da se unajmi kod druge vladajuće, karađorđevićevske dinastije, da se osloni na drugu, srbijansku buržoasku vladu, nadajući se, da će utirući put vladavini tih svojih novih gospodara nad Hrvatskom, najbolje osigurati svoje činovničke karijere u novoj centralističkoj državi, jer će kao najzaslužnija za njeno stvaranje dobiti najunosnije položaje i najbolje službe.

Na čelu takve politike građanskih stranaka nalazi se hrvatsko-srpska koalicija, u kojoj i sada ima prevagu njen pribićevićevski, antisupilovski dio. Supilova negativna ocjena tih građansko-činovničkih koalicionaških političara dobila je svoju punu potvrdu godine 1918 u držanju koalicije, kojoj je i sada bilo najvažnije da kod novih, srbijansko-karađorđevićevskih vlastodržaca postane *regierungsfähig*, i da se tako učini glavnim stupom i ove, čaršijske protunarodne vladavine nad Hrvatskom. Ti građanski političari su, stavljajući se u službu Karađorđevićeve dinastije i beogradske hegemonističke vladavine, i sada radi svojih sitnih, sebičnih, činovničko-karijerističkih interesa izdali stvar narodne slobode u Hrvatskoj, kao što su to činili i ranije (u razdoblju od 1910 do 1918) služeći iz istih razloga habsburškim, bečkim i peštanskim tuđinskim režimima.[124]

Značajno je, da je čaršijsku koncepciju ujedinjenja proširivanjem Srbije i stvaranjem centralističkog državnog uređenja srbijanska vlada zastupala još i nekoliko godina prije Osamnaeste, u toku Prvog svjetskog rata, i da je već i tada kod nekih zavisnih, građansko-činovničkih elemenata i u samom *Jugoslavenskom Odboru* nailazila na podršku. To se jasno manifestiralo u sukobu između Pašića i Supila, koji je, zastupajući suprotno stanovište (slobodno, ravnopravno odlučivanje južnoslovenskih naroda o obliku nove države i federalističko njeno uređenje), 5. lipnja 1916 i istupio iz *Odbora* zbog neslaganja s brojnim njegovim članovima, koji su se već i tada priklanjali koncepciji Pašićeve beogradske vlade.[124a] Tom prilikom Supilo je, dajući izjavu pred Odborom, svoj istup između ostalog obrazložio i ovim riječima: » ... Slavni odbore! – Ima već dulje vremena, da nisam ni najmanje zadovoljan sa postupkom i politikom srpske vlade u promicanju i rješavanju jugoslavenskoga pitanja na temelju narodnog jedinstva SHS. Srpska vlada lijepim riječima podržava taj program preko svojih kompetentnih predstavnika, ali u čitavoj svojoj taktici i akciji počinila je mnogo propusta

nita, u jedinstvu vladara, narodi će u svakom slučaju dobiti štogod vlasti, a vi znate da narod do vas ništa ne drži, i tim znate da ste propali, barem u službah i plaćah, osobito ako se kroz austrijanštinu narodu još većma zamerite.« (*Djela* III., str. 329.)

[124] Vidi Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje »Kulture«, Zagreb 1953.

[124a] Isporedi M. Paulova, *Jugoslavenski odbor* ..., navedeno djelo, str. 131 i dalje. – Vidi i moj *Uvod* u navedeno, Kulturino izdanje Supilove *Politike u Hrvatskoj*.

i krupnih načelnih pogrešaka proti tomu programu ... Trojedna Kraljevina (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, napom. V. B.) sa zemljama, čije narodne većine teže njenoj orijentaciji, među kojima u prvom redu ističem braću Slovence, jest i mora da bude Srbiji i istoćnom dijelu našega naroda ravnopravni faktor, jer jedino tako može se jugoslavensko pitanje riješiti na pravednom narodnom temelju. – Još lanjske godine, čim se je ovaj slavni Odbor sastao, navodio je predsjednik srpske vlade, da Odbor iz svoga memoranduma mora ispustiti onaj vjekovima, historijom i samim postojećim ostacima hrvatskih prava zajamčen integritet Dalmacije u Hrvatskoj ... Isto tako ispustio se i onaj zahtjev za izraz plebiscita ili narodne volje, što se sve grdno protivi korektno i pravedno shvaćenom stanovištu jugoslavenskog narodnog jedinstva ... Mnogo sam žalio, da se je Odbor u tome, onda nisam mogao biti lično prisutan, pokorio ovim zahtjevima predsjednika srpske vlade, poduprtim po nekolicini svojih članova ... osula se na mene borba i prava hajka sa strane nekih namjesnika srpske vlade, koja je imala očitu svrhu da me politički i lično onemogući ... i to samo zato, što zastupam mnijenje, da se jugoslavensko pitanje ne može pravedno i solidno riješiti jednostavnim postupkom ili kakvim parceliranim aneksijama, nego dogovorom, kompromisom, fuzijom, sklopom tradicija i prava i onda evolucijom novih generacija ... Rasprave, koje su se oko cijeloga ovoga spora vodile u sjednicama ovog Odbora, mjeseca veljače, nisu me ni najmanje uvjerile, da bi se stvar putem Odbora mogla pokrenuti naprijed. Kad sam sada u ovim zadnjim sjednicama, ne znam već po koji put, iznio moja gravamina i predložio, da se putem Odbora dođe u doticaj sa srpskom vladom, kojoj će nezadovoljnici (tu u prvom redu brojim sebe, ali nisam sam) iznijeti svoja nezadovoljstva i tražiti neki sporazum za buduće, nastala je na ovaj predlog opet reakcija ... Govornici su se skoro svi natjecali u ditirambima o postupku i politici srpske vlade ... otklanjajući od nje svaku sumnju, da je tu išla naopako i pogrešno, i izjavljujući joj u tom pravcu svako povjerenje ... Sa ovom taktikom ne će se, po mome uvjerenju, nikada oživotvoriti jugoslavenski problem, nego će iskočiti kakvi drugi »deus ex machina«, na koji sad najmanje mislimo ...«[125]

Pripremana godinama, podržavana takvim građansko-činovničkim političarima, koji su se rado pretvarali u »namjesnike« srbijanske vlade i u *Jugoslavenskom Odboru* i kod prečanskih buržoaskih stranaka, – Pašićeva koncepcija rješenja nacionalnoga pitanja je postigla svoju punu pobjedu. Na taj način naše ujedinjenje iz godine 1918 značilo je zapravo spajanje ugnjetačkih vladajućih klasa sa srbijanske i sa prečanske strane, njihovo zajedničko likvidiranje opasnosti, koja im je podjednako prijetila od narodne revolucije, od narodne volje i od narodne vladavine, a glavni cilj, koji se takvim ujedinjenjem imao postići, bilo je očuvanje starog, kapitalističkog sistema i buržoaske klasne vladavine nad čitavim teritorijem nove države.

[125] Supilova izjava od 5. VI. 1916 objavljena je u cijelosti kod Paulove, navedeno djelo.

To spajanje reakcionarnih, protunarodnih elemenata i ta njihova pobjeda bila je omogućena osim navedenih unutrašnjih i međunarodnih uzroka još i time, što nigdje, ni u jednoj od zemalja koje su se ujedinile, nije bila izvršena revolucija u potpunosti, do kraja. U Srbiji Osamnaeste veliko oduševljenje, koje je obuzelo narod zbog oslobođenja zemlje i zbog povratka vojske nije pogodovalo stvaranju revolucionarne situacije, a i srbijanska radnička klasa sa svojom socijaldemokratskom partijom bila je još preslaba za provođenje revolucije. U krajevima bivše Austro-Ugarske postojala je revolucionarna situacija, ali sve te nepovezane bune i ustanci imali su samo toliko snage, da uz međunarodno ratno zbivanje pomognu rušenju stare austro-augarske državne vlasti, ali dovesti revoluciju do pune pobjede, izgraditi namjesto starog nov aparat narodne državne vlasti – ti pojedinačni pokreti nisu bili sposobni ni ovdje, jer radnička klasa kao jedini mogući organizator i vođa ovakve revolucionarne oslobodilačke borbe nije ni u tim zemljama bila još dovoljno razvijena ni jaka, staro, malograđansko vodstvo socijaldemokratske stranke stajalo je pod jakim buržoasko nacionalističkim utjecajem, a komunistički elementi među proletarijatom, iako im je broj naglo rastao, još nisu mogli da formiraju čvrstu, novu revolucionarnu partiju, koja bi ideološki i organizaciono bila dorasla situaciji.

U svem tom zbivanju i ujedinjavanju Osamnaeste odigrao je znatnu ulogu i faktor zanosa i oduševljenja, koje je bilo obuhvatilo južnoslovenske zemlje zbog radosti, što su se oslobodile dotadašnjih svojih tlačitelja, a velik dio stanovništva u prečanskim krajevima, i to ne samo srpskog, zbog svoje neupućenosti i nepoznavanja srbijanske dinastije i čaršije bio je gotov da se slijepo pokori svakoj volji beogradske vlade, od koje je kao svoje, bratske, u nacionalnom i u svakom drugom pogledu očekivao ostvarenje svih narodnih želja i ideala.

Odgovornost buržoazije u Hrvatskoj i u ostalim prečanskim krajevima zbog podvrgavanja južnoslovenskih naroda novoj hegemonističkoj vladavini beogradske čaršije i dinastije bila je to veća, jer je to podjarmljivanje izvršeno u vrijeme, kada su i Hrvatska i ostale naše zemlje na teritoriju bivše Austro-Ugarske bile s propašću habsburške monarhije postale *uistinu slobodne*.

Upropašćujući istinsko nacionalno oslobođenje južnoslovenskih naroda i njihovo ravnopravno ujedinjenje u slobodi – dinastija Karađorđevića i srbijanski vlastodršci na jednoj i njihovi partneri, prečanske buržoazije na drugoj strani ne mogu opravdati svoj postupak ni time, da im je mogućnost, da su im principi drukčijeg, pravednijeg rješenja na bazi federalizma, jednakosti i slobode svakog pojedinog našeg naroda – bili nepoznati. Najbolji sinovi srpskog i hrvatskog naroda (Svetozar Marković, Svetozar Miletić, Frano Supilo i dr.) jasno su bili formulirali načela pozitivnog, ispravnog metoda za rješenje nacionalnog pitanja, a Frano Supilo je, u toku tri prve ratne godine vodio oštru borbu s Pašićem protiv čaršijskog, hegemonističkog rješenja, braneći svoje federalističko stajalište neoborivim argumentima; u pismu od 22. VII. 1917 Supilo je iznio srbijanskoj vladi svoj »skelet« o uređenju nove

zajedničke države.[126] A Stjepan Radić je sve ono, što se je pozitivno i pravilno mislilo o uređenju zajedničke države, oživio i iznio u pravo vrijeme i na pravom mjestu, na sjednici Narodnog vijeća, koje je trebalo da odluči o načinu ujedinjenja i o obliku buduće države. U svom čuvenom govoru od 24. XI. 1918 Radić je obraćajući se predstavnicima građanskih stranaka u Hrvatskoj između ostalog rekao i ovo: »Sav ovaj vaš rad u Narodnom vijeću niti je demokratski, niti je ustavan, niti je pravedan, a nije ni pametan.« »... Naš je seljak toliko dozrio, da zna svuda, da je država i domovina u pravici i u slobodi, u blagostanju i u prosvjeti. I kad ga vi danas već i batinate po oružnicima i silom gonite da pristane uz vas, da nas tobože brani od Talijana, on govori ili barem misli, da ste vi isto ono, što su bili madžarski i njemački tlačitelji ...« »I premda vi to znate, vi znalice i hotice govorite neistinu, da će naš narod propasti, ili da će silno nastradati, ako sada odmah na vrat na nos ne stvori centralističke kraljevine i jedne kraljevske centralističke vlade. Vi dakle naš narod plašite kao malu djecu i mislite, da ćete tako narod predobiti za svoju politiku.« »... A to je sve zato, jer je vama demokracija prazna riječ; jer vam ni u snu ne padne na um, da se ravnate po smislu te riječi, koja znači, da se narod ima najprije pitati u svakoj važnoj stvari, da se svi državni poslovi imadu voditi prema narodnoj volji i potrebi.« »... Naš je hrvatski seljak – a to je devet desetina hrvatskoga naroda – u ratu postao potpun čovjek, a to znači, da ne će više nikomu služiti, nikomu robovati, ni tuđinu ni bratu, ni tuđoj ni svojoj državi, nego hoće, da se u ovo veliko doba država uredi na slobodnom ... i na pravednom, čovječanskom (socijalnom) temelju. I vi, vas šaka gospode, vi se tomu protivite! ...« »... Vama se žuri, da svoju vlast što brže nametnete svemu narodu ...« »... vi ste za staro bankrotirano nasilje i za gospodsku sebičnost i otimačinu ...« »... Vi ćete bez hrvatskoga naroda i proti njegovoj volji proglasiti jedinstvenu (centralističku) državu i bez ikakvoga straha i srama, vi ćete vladati na temelju starih austrijskih i madžarskih nevaljanih i nepravednih zakona i pomoću starih, pokornih i pokvarenih činovnika. A možda ćete vladati bez ikakvih zakona, samo silom i samovoljom. Narod će po svem tom vidjeti, da niste njegovi, pa zato ne će biti za vas.« »... narod ne će više birati takve gospode, koja su pogazila sva svoja obećanja i sve svoje programe i koja su mu bez ikakvog pitanja narinula svu staru silu, krivicu i otimačinu...« »... Sav naš narod, osobito naš narod hrvatski, hoće, želi, traži i zahtijeva, da novu slobodu i novu pravicu osjeti svaki na sebi, u svom domu, u svom selu, u svojoj općini, u svome kraju. Da to u istinu bude, morate, prvo, odmah maknuti sve stare siledžije i sve stare, nevaljale zakone i uredbe; drugo, morate samomu narodu dati priliku, da sam sobom upravlja i vlada. Ako mu vi te prilike ne date i toga prava ne priznate, narod će si tu priliku i to pravo dati sam bez vas i protiv vas.« »... Nemojte tako postupati, da se bude moralo danas

[126] Ovaj nacrt Frana Supila objavljen je u cijelosti u navedenom, Kulturinom izdanju Supilove *Politike u Hrvatskoj*, str. 44–47.

sutra kazati ... da ste se svi skupili danas ovamo samo zato, da izvršite jedno urotničko djelo proti narodu ...«[127]

U vezi sa zbivanjem godine 1918 treba napokon naglasiti, da srpski narod nije imao ničeg zajedničkog s hegemonističkom politikom svoje čaršije, što su isticali i takvi protivnici Pašićevi, kakav je na hrvatskoj strani bio, na primjer, Trumbić: »Molim Vas da u Vašem radu strogo lučite Srbiju i srpski narod od Pašićeve vlade, koja nema većine u skupštini i koja nije izražaj ni političkih krugova ni naroda u Srbiji. To je jedna mizerna oligarhija, koja je uzurpirala vlast, koristeći se abnormalnim prilikama, u kojima se narod u Srbiji nalazi. Sva opozicija srpske skupštine, koja ima znatnu većinu, a tako isto i javno mišljenje naroda u Srbiji složno je s nama i ne će, da Srbija zaigra u našem narodu prusku ulogu, nego teže za tim, da Srbija, kao i ostale naše zemlje budu sastavni dio cjeline na bazi narodne slobode i jednakopravnosti.«[128]

4.

Građanske stranke i rješavanje nacionalnog pitanja u staroj Jugoslaviji

Metoda »zavojevanja«, protezanja postojeće srbijanske državne vlasti nije mogla ni 1918 imati druge rezultate, nego što ih je imala ranije (1878, 1912–13). I sad se kod naroda u »novooslobođenim krajevima« ubrzo pojavila ona ista želja, koju je Zmaj »registrirao« poslije proširenja Srbije godine 1878 i koja se neminovno javila i poslije balkanskih ratova kod stanovništva Makedonije: »Izbavi nas, bože, od izbavitelja«. Ispunilo se, matematskom točnošću i proricanje Svetozara Markovića, da bi takva proširena Srbija »morala po nuždi postati vojničko-policijska država«.

Uveden odozgo, nametnut protiv volje južnoslovenskih naroda, koji su težili za slobodom, – ovaj novi centralistički, hegemonistički sistem mogao se održavati samo neprestanim povećavanjem nasilja. Glavnjača i sve kasnije terorističke metode vladanja došle su kao nužna posljedica one čaršijske, buržoaske protunarodne politike, na kojoj se Osamnaeste zasnovalo uređenje nove države. Od decembra 1918 put ravno vodi do vidovdanskog ustava 1921[129] i do šestojanuarske monarhofaši-

[127] I neposredno poslije 1918 neki opozicioni hrvatski političari uzalud su pozivali beogradske vlastodršce, da poslušaju Svetozara Markovića i prihvate njegove ideje. Isporedi, na primjer: Đuro Basariček. *Duševni vođa srpskoga naroda – republikanac.* Božićnica 1923, Zagreb 1922. Str. 126–133.

[128] Trumbić u pismu Korošču od 31. X. 1918. Pismo je u cijelosti objavljeno kod M. Paulove, nav. djelo, str. 500–552.

[129] Za taj ustav nije karakterističan samo njegov centralističko-hegemonistički sadržaj, nego i način, na koji je donesen; beogradska dinastija i čaršija i njihovi prečanski pomagači propisali su temeljne odredbe toga ustava još prije izbora za Ustavotvornu skupštinu, koja je, krnja (bez predstavnika hrvatskoga naroda i bez komunističkih poslanika) imala sve to samo da prihvati. Beogradska vlada i njezine

stičke diktature 1929. Organizirati i provoditi nasilnički, ugnjetački sistem nije bilo centralističkim vlastodršcima teško. Trebalo je s jedne strane nastaviti stari dinastijski teror, koji je u užoj Srbiji decenijima cvao prije 1918 (naročito u obrenovićevsko doba) i samo ga, s druge strane, upotpuniti i pojačati s protunarodnim metodama apsolutističke, bachovske Austrije, koje metode su opet odlično poznavali i upravo majstorski znali primjenjivati nekadašnje prokušane sluge austromađarskoga režima, a sada glavni stupovi i saradnici beogradskih hegemonista u Hrvatskoj i u ostalim prečanskim krajevima. I tako se u novoj državi počelo vladati na stari način, koji je *vlastodršce i njihove privržene stavljao iznad, a sve ostale nepoćudne stanovnike izvan zakona;* u »novooslobođenim« krajevima se, nadalje, upravljalo i s pomoću staroga aparata, s pomoću činovnika i policajaca naslijeđenih od Austro-Ugarske.[130]

Odmah na početku centralistički vlastodršci su od stare Austrije preuzeli i sve do propasti kraljevine Jugoslavije sistematski primjenjivali još jedno, ponajuspješnije sredstvo protivnarodnoga vladanja: politiku *razdijeli pa vladaj.* Glavno je bilo odvojiti Srbe od Hrvata, izazvati razdor među njima, neprestano podržavati hrvatsko-srpski sukob, kako bi ovo međusobno trvenje oba ta naroda oslabilo i onemogućilo njihovu zajedničku borbu protiv glavnog neprijatelja svih južnoslovenskih naroda: protiv hegemonističke čaršijske vladavine. Da bi se razdijelili Hrvati i

pristaše u Hrvatskoj otvoreno su zastupali stanovište, da nitko, pa ni ustavotvorna skupština, ni narod nema prava odlučivati o monarhiji, dinastiji i centralističkom uređenju države. Ministar za konstitnantu, Lazar Marković, priznaje to ovako: »Nacrt ustava koji je vlada podnela u punom je skladu sa unitarnim karakterom države, od koga se ne može i ne sme odstupiti. O sistemu uprave, u okviru takve unitarne države, može da bude diskusije, ali isključivo sa gledišta administrativnih potreba naroda, i bez ikakve veze sa političkim tendencijama makoje vrste«. »Ova država postoji i ko god hoće da je obori, mi ćemo je od toga braniti. (Dobacivanja: I od naroda?) Da, i od naroda, od manjine naroda«. (L. Marković, *Jugoslavenska država i hrvatsko pitanje.* Str. 148 i 156.) – A J. Demetrović je 26. juna 1920., u *Jugoslovenskoj Njivi,* zastupao mišljenje, »da pored fakta ujedinjenja u jednu državnu zajednicu, pored priznanja monarhije i dinastije Srbijine, još i treći fakat: jedinstveni unitarni karakter države postoji kao već stvoreni temelj, koji ni Konstituanta ne bi mogla izmeniti«. (Isporedi na istome mjestu, str. 123.)

[130] Tako se došlo do apsurda, da su u novoj, oslobođenoj državi bivali progonjeni oni isti, koje je progonio i raniji austro-ugarski režim, a izvršioci tih novih progona bili su – organi stare vlasti. I tako su u Kraljevini SHS i dalje isti hapsili i isti bili hapšeni, kao i prije. Veoma je značajno, da su centralistički vlastodršci iz Beograda svijesno radili na ponovnom uspostavljanju ne samo austrijskih vladavinskih metoda, nego i organa bivših bečko-peštanskih vlada.

U tom pogledu veoma je karakterističan onaj povjerljiv Pašićev raspis prečanskim velikim županima, neposredno poslije prevrata, u kome se nosioci nove vlasti pozivaju, da i dalje paze na one, koji su se pokazali kao neprijatelji i rušitelji državne vlasti u doba austro-ugarsko, jer da su ti elementi skloni da budu neprijatelji i nove države; nasuprot tome, treba i novi vlastodršci da se oslanjaju na one, koji su se u ranije, austrijsko doba pokazali vjernim i pouzdanim stupovima tuđinskih protunarodnih režima. Na taj način su u Vojvodini, na sablazan domaćeg stanovništva, pouzdanici i predstavnici centralističke vladavine sve više postajali stare režimlijske sluge, pa su čak i bivši austrijski špijuni i policijski agenti dizani na najviše upravne položaje.

Srbi u Hrvatskoj, upotrebljavane su stare Khuenove metode: prvo su, odmah poslije 1918, favorizirani i protežirani režimlijski Pribićevićevi Srbi, davana im najbolja mjesta i najviše službe u državnom aparatu, i to u velikom nerazmjeru prema broju srpskog stanovništva u Hrvatskoj – što je kod suparničkih, hrvatskih činovnika i činovničkih kandidata izazivalo zavist, netrpeljivost pa i mržnju prema Srbima. Khuenovske, mađaronske metode tobožnjeg zaštićivanja Srba u Hrvatskoj od Hrvata primjenjivala je beogradska čaršija sve do kraja stare Jugoslavije, pa i nakon sporazuma Maček-Cvetković (1939). Na takvom odvajanju Srba iz Hrvatske od Hrvata nisu tada radile samo organizacije, kakav je bio »Srpski kulturni klub«[131] u Beogradu, ili list čaršijskih vlastodržaca u Hrvatskoj, *Srpska riječ*,[132] ili samo opozicione srbijanske građanske stranke, nego i *Delo* Lazice Markovića, pa čak i sam predsjednik vlade takozvanog sporazuma između Hrvata i Srba, Dragiša Cvetkovi lično. Na zboru u Ogulinu potkraj novembra 1939 on je između ostalog rekao i ovo: »Ja imam mnogo razumevanja za ove strane koje su ovde sakupljene, znam ja njene osećaje, znam ja njenu prošlost, znam ja njenu istoriju ... Ja sam došao danas ovde, da ovo bude početak jednog novog rada gde će interesi srpskog naroda biti u potpunosti shvaćani i gde će interesi srpskog naroda biti u potpunosti zaštićeni. Bilo je dosta ovog prelaznog stanja. Mi shvatamo to prelazno stanje. Bilo je dosta odušaka ... *Ovde kod vas zna se za jednu politiku: Kralj, Beograd i braća Srbi svi složni* ...«[133]

Zbog protektorske politike srbijanskih vlastodržaca prema pribićevićevskim Srbima Kraljevina SHS se hrvatskom narodu od samoga početka pričinjala kao povampirena khuenovština, kao ponovna uspostava vladavine Khuenovih Srba nad Hrvatskom, a srpski buržoasko-činovnički elementi iz hrvatskosrpske koalicije pomogli su ostvarivanje ovakvog nacionalnog ujedinjenja i zato, da bi sada, pod zaštitom Karađorđevićeve dinastije i beogradske vlade mogli osvojiti i održati vladajuće činovničke pozicije, – kao što su to nekad (1883–1903) takvi isti elementi činili uz pomoć Khuena i Pešte.

Ali nezadovoljstvo južnoslovenskih naroda sa stanjem u novoj državi (u kojoj nijedan narod nije došao do svoje pune, i socijalne i političke slobode baš zato, što je zadržan stari, eksploatatorski, buržoaski sistem vladavine) bilo je kanalizirano u međusobni nacionalni sukob ne samo

[131] Organ toga kluba, *Srpski glas*, pisao je u to vrijeme ovako: »A od kako se počela uvoditi u delo Uredba Hrvatske banovine, Srbima je u toj banovini sve jasnije, da se za njih spremaju dani očajanja i beznađežnosti. »Srpski glas« je za njih glasnik bolje budućnosti i vere *da će ih Beograd i Srbija u buduće, kao i do sada držati pod svojim moćnim okriljem*«. (Podcrtao V. B.)

[132] *Srpska Riječ* u svom prvom broju piše: »Naše je gledište, da će Srbi, koji su ušli u sastav banovine Hrvatske, i u buduće nacionalno i politički gravitirati prema Beogradu i Srbiji. Iz ovog će jednostavnog razloga Srbi u Hrvatskoj s više povjerenja pristupiti jednoj jačoj srpskoj političkoj formaciji, koja ima svoj korijen u Beogradu, nego jednoj našoj srpskoj stranci (Samostalnoj Demokratskoj, napom. V. B.), koja može postojati i razvijati se samo pod okriljem hrvatske politike«.

[133] *Politika* od 29. XI. 1939. Podcrtao V. B.

nastojanjem beogradskih centralističkih vlastodržaca, nego i držanjem, politikom pojedinih nacionalnih buržoazija neposredno poslije 1918. Savez prečanskih građanskih klasa sa srbijanskom buržoazijom nije dugo potrajao. Kada su se buntovni pokreti stišali ili bili ugušeni, kada je neposredna opasnost od revolucionarne situacije i pobunjenog naroda prošla, – buržoazije su se među sobom zavadile oko podjele vlasti. Srbijanska, nezasitna u svojoj gramzivosti, nastojala je svoju veliku prednost (činjenicu, da je svu državnu vlast, proširivši je godine 1918 na ostale južnoslovenske krajeve, čvrsto zadržala u svojim rukama) upotrebiti na to, da buržoazijama iz oslobođenih zemalja, svojim pomagačima i saveznicima iz Osamnaeste, uskrati odgovarajući dio u vlasti, pa čak da i sasvim istisne neke od tih buržoazija iz unosnog vladanja državom. Od vladajuće klase srbijanska buržoazija se, sasvim po uzoru austro-mađarskome, u novoj, mnogonacionalnoj državi pretvorila u vladajuću naciju i počela se u prisajedinjenim krajevima držati kao u osvojenoj zemlji. Nastupajući kao privilegirana, ratnička, osvajačka kasta, srbijanski vlastodršci su čak i prečanske Srbe (u Vojvodini, Bosni i drugdje) počeli tretirati kao elemenat, kome se ni kod njegove vlastite kuće ne može povjeriti da upravlja sam sa sobom. Pod takvim prilikama i Vojvođani su, i to baš vojvođanski Srbi, ubrzo postali građani drugoga reda, nepouzdani elementi, »Švabe«, – tako da su centralistički upravljači počeli vladati i nad Vojvodinom kao nad pokorenom zemljom. Ne samo sva glavna najviša mjesta u državnoj administraciji, nego i sve znatnije srednje pozicije zauzeli su Srbijanci, tako da je bivalo, da od dvadeset i četiri vojvođanska sreska načelnika dvadeset i dva budu iz Srbije. A pod šestojanuarskom diktaturom vojvođanski Srbi nisu bili ni toliko sposobni ni pouzdani, da bi u svom vlastitom zavičaju mogli postati i obični policijski stražari.[133a]

Ovakvo osvajačko, hegemonističko držanje srbijanske buržoazije, koja ne samo da je zadržala u svojim rukama svu centralističku vlast, nego je prigrabila sve znatnije vlastodržačke pozicije i u zemljama izvan Srbije potiskujući, pa čak i sasvim uklanjajući iz vladavinskog aparata predstavnike domaćih buržoazija,[134] – izazvalo je nezadovoljstvo kod svih nesrbijanskih građanskih klasa, koje su najprije zahtijevale novu, za sebe pravedniju diobu vlasti, a zatim su ne uspjevši u tome, povele borbu protiv centralističkog uređenja, a neke i protiv samog postojanja zajedničke jugoslavenske države.

[133a] U tom pogledu je klasičan onaj natječaj, što ga je šestojanuarski ban Dunavske banovine, usred Vojvodine, u Novome Sadu, raspisao za nova postavljenja redara; prema tom natječaju jedan od glavnih uvjeta, da netko postane policijskim stražarem u Dunavskoj banovini, koja je obuhvaćala pretežno teritorij Vojvodine, jest taj, da po rođenju bude Šumadinac, da ne bude Vojvođanin dakle!

[134] Kolike je omjere zauzela ta težnja srbijanskih vlastodržaca za isključivom vlašću nad čitavom državom, o tome svjedoči i činjenica, da su se oni na pitanju diobe vlasti definitivno razišli i sa svojim ranijim glavnim saveznikom u Hrvatskoj, sa Svetozarom Pribićevićem i njegovom samostalnom demokratskom strankom.

Ta borba ovih buržoazija oko vlasti najvećma se zaoštrila između srbijanskih hegemonista na jednoj i najrazvijenije, hrvatske građanske klase na drugoj strani.

U suštini su od samog početka zajedničke države i sve srpske i sve hrvatske građanske stranke zauzimale prema nacionalnom pitanju ono stanovište, koje je, u danom trenutku, moglo da im pomogne, da se na vlasti održe ili da na vlast dođu; isključivo sa tog stanovišta one su se opredjeljivale za jedinstvo ili protiv jedinstva i vodile jugoslavensku ili separatističku politiku, bile za Hrvate ili protiv Hrvata, za hrvatsko-srpski sporazum ili protiv njega, za zajedničku državu ili za amputaciju, odnosno za odcjepljenje.

Vodeći takvu nacionalnu politiku, nijednoj od tih buržoazija, ni velikosrpskim centralistima, ni hrvatskim federalistima ili separatistima nije, u suštini, bilo stalo do naroda, do njegovih interesa i do njegove prave slobode, tako da im je i srpstvo i hrvatstvo i jugoslovenstvo služilo zato, da tim nacionalističkim plaštem prikriju svoje sebične, klasne, stranačke interese buržoaskih izrabljivača.

Ovakav besprincipijelan, sitničavo sebičan i za budućnost i osnovne, životne interese južnoslovenskih naroda koban i ubitačan stav pojedinih buržoazija drastično se manifestirao u držanju srpskih i hrvatskih građanskih stranaka prema nacionalnom pitanju za sve vrijeme trajanja stare Jugoslavije, tako da je i jedan općenit, sumaran pregled nacionalne politike ma samo i glavnijih buržoaskih partija dovoljan, da se uoči pravo značenje one uloge, koju su te dvije građanske klase odigrale u historiji naših naroda od 1918 do 1941.[135]

Radikalna stranka. Pašićevi radikali su prvo godinama proglašavali Stjepana Radića i Hrvate najvećim, glavnim neprijateljima srpskog naroda, bjesomučno ih progonili kao opasne antidržavne elemente, da bi kao jedini sigurni branitelji srpstva i države od te najkrupnije, hrvatske opasnosti opravdali pred srpskim narodom svoju protunarodnu vladavinu i održali sebe na vlasti. A onoga trenutka, kada se je pokazalo, da je Stjepan Radić svojim ulaskom u radikalsku vladu voljan da podrži i osigura dalju vladavinu radikala, – Pašiću odjednom nije više smetala ni Radićeva ni hrvatska antidržavnost. Kad je, zatim, Radićeva stranka opet prišla opoziciji i ponovo ugrozila vladajuće pozicije radikala, oni su ponovno zauzeli svoje staro protuhrvatsko stajalište i poveli novu hajku na Hrvate, – samo da ih diskreditiraju i da onemoguće, da opozicija s pomoću hrvatske seljačke stranke istisne s vlade radikalnu stranku.[136]

[135] Uloga srpskih i hrvatskih građanskih stranaka u rješavanju nacionalnog pitanja uglavnom je karkteristična i za buržoaske stranke ostalih naših naroda, o čemu se u ovoj studiji, u kojoj se raspravlja pretežno o hrvatsko-srpskim odnosima, ne može posebno i podrobno govoriti.

[136] Oni izuzetni pojedinci među radikalskim političarima, koji su u ovo doba od 1918 do uvođenja diktature 1929 prema rješenju nacionalnog pitanja zauzimali drukčije stanovište, nego pašićevska većina, nisu mogli doći do dominantnog utjecaja

Poslije 6 januara 1929 monarhofašistička diktatura našla je u prvacima radikalne stranke svoje brojne i odane pristaše, koji su se sad prekonoć pretvorili od Velikosrba u najžešće »Jugoslavene«, samo zato, da bi se i pod diktaturom domogli vlasti i održali na njoj. I obje protunarodne, odozgo stvarane, monarhofašističke »stranke«, *Jugoslavenska nacionalna stranka* (JNS) i *Jugoslavenska radikalna zajednica* (JRZ) našli su svoje brojne oslonce u nekadašnjim radikalima.

Oni vodeći članovi radikalne stranke, koji se nisu povezali s monarhofašističkom diktaturom, držali su se prema njoj pasivno, a godine 1937, u sklopu *Udružene opozicije*, ušli su u blok »Narodnog sporazuma« sa Hrvatskom seljačkom i Samostalnom demokratskom strankom (sa Seljačko demokratskom koalicijom.) Time su priznali opravdanost hrvatske borbe protiv centralističko-hegemonističkog režima i izjasnili se za pravednije rješenje nacionalnoga pitanja. Ali ta radikalska politika sporazuma sa Hrvatima niti je bila iskrena, niti dugoga vijeka.

Radikalska dobra volja i uviđavnost prema Hrvatima nisu bile izazvane nekim dubljim uvjerenjem, da se na taj način služi općim interesima zajednice, nego se svom tom promijenjenom taktikom išlo jedino za tim, da se s pomoću Hrvata i hrvatskog pitanja dođe do vlasti. Sve dok se u vodećim radikalskim krugovima smatralo, da je saradnja sa HSS-om za naše prilike najsigurniji put koji vodi vladi, radikali su tvrdili, kako se Hrvatima u općem, državnom interesu mora izići u susret i kako postojeća, neradikalska vlada treba da ide s vlasti zato, jer ne će i ne može da zadovolji želje Hrvata.

Bilo je, međutim, potrebno da prođu jedva tri mjeseca od formiranja nove vlade sporazuma bez Trifunovićevog radikalskog Glavnog odbora, – pa da se principi radikalski iz osnova promijene i da se ranije parole zamijene ovim novim političkim tvrdnjama: ova sadanja vlada previše je dala Hrvatima, izdala je srpstvo i ruši državu, i zato treba da ide, a mi da dođemo kao najpouzdaniji branitelji srpskih, pa samim tim i državnih interesa.

Dok se dakle mislilo, da će se ranija vlada srušiti s pomoću hrvatskog pitanja, zalagali su se za njegovo »pravedno rješenje«, a kad se njihov (radikalski) dolazak na vlast s pomoću Hrvata izjalovio, udarili su suprotnim pravcem, da raspaljujući srpski šovinizam i braneći tobože srpski narod i državu od hrvatske opasnosti, dođu tim drugim, protivnim putem na vlast.

Svoje novo stanovište radikalna stranka je fiksirala u pismu Glavnog odbora, u izjavi zamjenika šefa stranke g. M. Trifunovića i u novembarskom programu stranke. Kritikujući rad nove vlade g. Cvetkovića, naročito s obzirom na senatske izbore, Glavni odbor Radikalne stranke u svom pismu organizacijama izjavljuje između ostalog i ovo: »U ovim

u stranci, već su na ovaj ili onaj način bili eliminirani iz stvarnog stranačkog vodstva. U tom pogledu je karakterističan slučaj Stojana Protića, koji je zbog svog daleko razboritijeg i pravičnijeg nacrta Ustava, nego što je bio službeni radikalski, morao napustiti položaj ministra za konstituantu u korist Lazice Markovića, koji je u potpunosti zastupao Pašićevo shvaćanje. (Isporedi navedenu knjigu L. Markovića, str. 210.)

mučnim danima kada uzbuđena duša narodna strahuje za sutrašnjicu, ceo narod se pita: zar se ovako podiže moralna snaga naroda i njegova vera u državu? ... radeći ovako, vlada zavodi najopasniju od svih korupcija: ustavnu korupciju. Ona ruši bitno osećanje za pravilno razviće i države i društva – pravno osećanje«.[137] »Otvoreno vam kažem – izjavljivao je tada M. Trifunović – da smo zabrinuti radi izvođenja sporazuma. Vjerujem, da će to isto i drugi kazati. Kad pogledamo i čitamo, kako se daju zakletve, konstatiramo, da se zaklinje domovini Hrvatskoj. Ima međutim samo jedne domovine i jedne kuće. Mi moramo ostati na svom historijskom putu, kojim su išli Svetozar Miletić[138] i Nikola Pašić, Jaša Tomić i drugi; i radikalna stranka je za samouprave i to široke, ali ne za ovakve, kakve se danas daju.«[139]

U programu narodne radikalne stranke, objavljenom tri mjeseca poslije donesenog sporazuma, stari centralizam se propagira na sasvim neuvijen način: »Narodna radikalna stranka će braniti državno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Zato će zastupati jedinstvo državne teritorije i državljanstva i jedinstvo neposrednog narodnog pretstavništva kao državnog zakonodavnog tela.«[140]

Izuzevši opravdanu kritiku senata i senatskih izbora ova nova politika Glavnog odbora radikalne stranke ne priznaje posebni hrvatski narod s vlastitim teritorijem i samostalnom unutarnjom upravom; ona ustaje čak i protiv onih minimalnih ustupaka, koje Hrvatima daje sporazum od 26. kolovoza; po vlastitom priznanju stvarnog šefa stranke g. Trifunovića, *radikali su se poslije sporazuma Maček-Cvetković i opet našli »na historijskom putu Nikole Pašića«;* a taj Pašićev put je (s obzirom na hrvatsko-srpske odnose) nema sumnje: put centralističko-hegemonističke politike, kojim putem je Pašić pošao još u doba svojih sukoba sa Franom Supilom (za vrijeme Prvog svjetskoga rata) i na kom je putu ustrajno ostao sve do svoga silaska sa vlasti. To naglo radikalsko vraćanje natrag na Pašićevu liniju samo je još jedan dokaz više, kako priznavanje hrvatskih narodnih prava, kako politika sporazuma nikad nije bila kod radikala plod temeljitog preobražaja, definitivnog kidanja sa pašićevštinom, sa centralističko-hegemonističkim stavom prema nacionalnom pitanju, nego samo sredstvo za postizanje uskih, sebičnih stranačkih ciljeva.

Demokrati. Stav demokratske stranke prema nacionalnom pitanju nije se u svojoj suštini mnogo razlikovao od radikalskog. U odnosu Srbije prema Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni, Vojvodini imali su demokrati i radikali isto, centralističko-hegemonističko shvaćanje. Prema takozvanom hrvatskom pitanju držanje demokratske stranke bilo je dugo

[137] *Politika* od 19. X. 1939.

[138] Značajno je pritom, da se Trifunović bez prava poziva na Svetozara Miletića, koji je zastupao upravo suprotna politička i nacionalna shvaćanja, nego što su bila Pašićeva.

[139] *Obzor* od 30. listopada 1939.

[140] *Politika* od 28. XI. 1939.

kolebljivo i neodređeno. Prema glavnom neprijatelju nacionalnog jedinstva južnoslovenskih naroda, prema Aleksandru Karađorđeviću i njegovoj monarhofašističkoj diktaturi demokrati su se odnosili isto onako, kao i radikali: ili su surađivali s njom, ili su se držali uglavnom pasivno.

U kolikoj je mjeri i politika ove građanske stranke prema nacionalnom pitanju bila diktirana stranačkim interesima dolaska na vlast, najbolje se je pokazalo u držanju demokrata godine 1939 nakon obrazovanja vlade Maček-Cvetković. Godine 1937 je i demokratska stranka kao sastavni dio Udružene opozicije stupila u takozvani blok Narodnog sporazuma sa hrvatskom seljačkom strankom. Od tog vremena, pa sve do Mačekova ulaska u Cvetkovićevu vladu, demokrati su se zalagali za slogu Hrvata i Srba, za udovoljenje opravdanih hrvatskih želja, za rješenje nacionalnog pitanja i pitanja preuređenja države na demokratski način, po slobodno izraženoj volji naroda.

A kad ih je njihov partner iz Opozicije, Hrvatska seljačka stranka, iznevjerila i bez njih ušla u vladu, kod vođa demokratske stranke nastala je spočetka velika zabuna, koja se manifestirala u drastičnim suprotnostima između izjava Ljube Davidovića na jednoj i ostalih stranačkih prvaka (M. Grola, R. Kneževića i dr.) na drugoj strani.[141] Dok je Davidović s pravom kritikovao nedemokratičnost postupaka Cvetkovićeve vlade, koja je pristupila rješavanju krupnih nacionalnih i državnih problema bez pitanja i bez sudjelovanja naroda, – dotle je g. Grol zahtijevao, da se i dalje nastavi započetim, protudemokratskim putem, pa da se odmah, još prije slobodnih izbora i konzultovanja naroda, odozgo donese odluka o formiranju treće, srpske jedinice, i to na taj način, da pod centralističkom vladavinom Beograda ostanu uglavnom sve južnoslovenske zemlje osim Banovine Hrvatske i Slovenije. U tom pogledu važna je »Izjava o političkoj situaciji« drugog šefa demokratske stranke, Milana Grola i njegov »Odgovor Hrvatskom dnevniku«.[142]

[141] Stav demokratske stranke prema nacionalnom pitanju i daljem preuređenju države nakon obrazovanja Maček-Cvetkovićeve vlade izražen je u »Zaključcima Užeg glavnog odbora«, u izjavama šefova stranke, Ljube Davidovića i Milana Grola, u govorima članova Užeg glavnog odbora, Radmila Stojiljkovića i Radoja Kneževića, te u polemikama Davidovića sa Cvetkovićem i Grola sa *Hrvatskim Dnevnikom*. Svi ti zaključci, izjave i polemike objavljeni su u *Politici* od 18, 22 i 31 oktobra, od 4 novembra, te od 5 i 7 decembra 1939 godine.

[142] »... Donošenje tih (političkih, napomena V. B.) zakona uzima se kao aktuelno, dok je ta stvar samo povod da se otvori pitanje o tome hoće li se ići na izbore odmah, što bi izgledalo kao logično i konzekventno kada budu zakoni gotovi ili će se prvo svršiti pitanje trećeg dela što se sa srpske strane postavilo kao prethodan uslov svemu. Jer se smatra da se ne bi smelo ići u izbornu borbu sa ovakvim strasnim raspoloženjima kakva su danas, niti u jednu Narodnu skupštinu koja bi proizišla iz takvih izbora. Sa srpske strane sasvim sa razlogom kaže se da se ne može usvojiti da ovaj deo stoji pod pitanjem i da zavisi od izbornih kuglica.« »... ima da se reši preduslov za izbore, t. j. sudbina trećeg dela... Ponavljam da se bez toga ne može ići na izbore.« (*Politika* od 5. XII. 1939.)

»I izraz je ne ideje nego stvarnosti kada demokrati traže da se procedurom kojom je načeto rešavanje pitanja državnog uređenja, ono bar u opštim načelnim linijama izvede do kraja.« (*Politika* od 7. XII. 1939.)

Poslije Mačekovog sporazuma sa Cvetkovićem o diobi vlasti bez učešća demokrata, prvaci demokratske stranke su se od boraca za ostvarenje opravdanih hrvatskih zahtjeva i za demokratizaciju zemlje – najedamput pretvorili u čuvare države i sa mnogo rutine počeli da igraju staru, dobro poznatu Živković-Jeftić-Stojadinovićevu ulogu, s tom jedinom razlikom, što ovi demokratski državotvorci sad više nisu zabrinuti i uznemireni zbog jugoslavenstva, nego zbog srpstva, koje je vladom Maček-Cvetković ozbiljno ugroženo i nalazi se u velikoj, životnoj opasnosti.[143]

Iz brojnih izjava i stavova demokratskih prvaka potkraj 1939 najednom je izbila stara hegemonističko-centralistička nastrojenost ovih građanskih političara, koja se u biti nije promijenila, iako je posljednjih godina bila prekrivena masom prohrvatskih i slobodarskih riječi i teorija. Na osnovi takve nagle promjene stava jasno izlazi, da su vođe demokratske stranke bili za pravedno rješenje hrvatskoga pitanja, za neodloživu demokratizaciju zemlje i za bezuvjetno vraćanje političkih sloboda samo dotle, dok su bili osvjedočeni, da će ih ta njihova politika saveza sa Hrvatskom seljačkom strankom sigurno dovesti do većine na izborima i do vlade. Čim su se te njihove nade izjalovile, demokrati su napustili sve svoje dotadašnje zalaganje za slogu i sporazum s Hrvatima kao krivu politiku, jer ih nije dovela na vlast, – i stali pozivati Srbe na okup, raspaljivati velikosrpske šovinističke strasti, tražiti centralističko, hegemonističko, protudemokratsko rješenje nacionalnog pitanja, – računajući, da će se sad još samo s pomoću takve, suprotne, srpske šovinističke politike moći da dobije vlada.

Samostalna demokratska stranka. Ova Pribićevićeva stranka imala je u staroj Jugoslaviji dva, među sobom sasvim suprotna stava u nacionalnom pitanju. U prvom periodu (od 1918 do 1927) ona je u Hrvatskoj bila glavnim stupom pašićevske centralističko-hegemonističke vladavine, koja je svojom politikom terora, čaršijske korupcije i veliko-

[143] Ta nova uloga predstavnika demokratske stranke izražena je u njihovim »konstatacijama« i drugim izjavama: »Težište našeg suda o sporazumu HSS i JRZ je u dvema neizvesnostima koje lebde nad zemljom kao celinom i nad srpskim delom u njoj.« »Srbi se pitaju gde su oni i na kom mestu u ovoj zemlji i kuda se upućuje sudbina njihova.« »... U Vojvodini hoće da se stavi u pokret vojvođanski front, a u drugim pokrajinama podgrejavaju se s raznih strana slične akcije koje idu na rastrojavanje srpskog terena.«

Ističući, da je demokratska stranka bila »uvek državotvorna«, Radmilo Stojiljković, »bivši narodni poslanik i član užeg glavnog odbora Demokratske stranke« izjavio je 20. oktobra između ostalog i ovo: »I baš iz tog državotvorstva ona (Demokratska stranka) i danas opominje i ukazuje na elemente koji stvaraju nezadovoljstvo kod srpskoga naroda, – a srpski se narod mora zadovoljiti. Jer, ako je država hramala zbog toga što su Hrvati bili nezadovoljni, u toliko će pre biti golemih nevolja ako Srbi ostanu nezadovoljni.« (*Politika* od 22. X. 1939.)

I prvaku demokratske stranke, članu njenog Izvršnog odbora, Radoju Kneževiću, također se čini, da se poslije obrazovanja nove vlade bez demokrata država nalazi u opasnosti. U novinskom izvještaju o njegovom govoru u Azanji kaže se između ostalog i ovo: »Na slici se danas vidi Hrvatska, sutra će se možda pojaviti i Slovenija, i on se pita gde su tu Srbi i, povrh svega, gde je Jugoslavija.« (*Politika* od 31. X. 1939.)

srpskog progona i tlačenja ostalih južnoslovenskih naroda, a naročito Hrvata, – najvećma zatrovala odnose među Južnim Slovenima.

Negativnost, štetnost takvog stava svog i svoje stranke u prvom razdoblju je najoštrije osudio sam Pribićević svojim držanjem od godine 1927 (kada je sa Hrvatskom seljačkom strankom osnovao Seljačko-demokratsku koaliciju) pa sve do svoje smrti u emigraciji (1936). Pribićević je tada glavnim neprijateljem jedinstva južnoslovenskih naroda smatrao centralizam, velikosrpsku hegemoniju i monarhofašističku diktaturu, zastupajući politiku zajedničke hrvatsko-srpske borbe protiv beogradskih vlastodržaca i njihovog glavnog zaštitnika, dinastije Karađorđevića.

Ali domaće, vilderovsko vodstvo Samostalne demokratske stranke nije moglo dosljedno da prati svoga šefa na tom njegovom novom putu. U trenutku, kada se je javila realna mogućnost ponovnog dolaska na vlast, Vilder je odbacio svu svoju, manje više hinjenu naprednost, demokratičnost i borbenost, vrativši se ponovo na staru koalicionašku *regierungsfähig* politiku dodvoravanja »onima gore« (dinastiji i čaršiji), da bi se preporučio i učinio sposobnim za vladu. Borbeni, progresivni, oslobodilačkoj borbi istinski odani elementi isključivani su iz stranke, a uistinu demokratski nastrojeni pojedinci nisu imali znatnijeg utjecaja u stranačkom vodstvu. A poslije dolaska na vlast godine 1939 u Vilderu je opet prevladala njegova *antimarksistička, antikomunistička predispozicija* nekadašnjeg podsekretara u beogradskom glavnjačkom ministarstvu unutrašnjih djela, i on se ponovo našao na pozicijama starih, protunarodnih, *reakcionarnih građanskih političara*.[144]

Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS). JNS zapravo nikada nije ni bila u pravome smislu politička stranka, nego je stvorena odozgo, pod monarhofašističkom diktaturom, isključivo kao sredstvo njene terorističke vladavine nad južnoslovenskim narodima. Regrutirani od trgovaca u politici, koji su, da bi od diktature dobili ministarske, banske i druge unosne pozicije u državnom aparatu, izdali svoje nekadašnje građanske stranke, ogriješivši se o najosnovnije principe i samih buržoaskih političara, vođe ove stranke, ogrezli u korupciji i u političkom kriminalu monarhofašističkog režima, – nisu od samog početka imali nikakvo vlastito osvjedočenje ni samostalno stanovište prema bilo kom problemu. Služeći slijepo i pokorno svojim monarhofašističkim gospodarima, JNS-ovci su zastupali tobože intransigentno jugoslavenstvo, koje ustvari ne samo da nije imalo nikakve veze s iskrenom odanošću jugoslavenskoj misli, nego je, upotrebljeno da se prikrije protunarodna politika diktatora, predstavljalo najgrublju negaciju, bezobzirno razbijanje i rušenje jedinstva među južnoslovenskim narodima.

U kolikoj je mjeri »jugoslavenstvo« Jugoslavenske nacionalne stranke bilo lažno i prevarno, bjelodano se pokazalo na decembarskim izborima godine 1938. Dok su bili na vlasti, JNS-ovci su godinama proglašavali

[144] Isporedi *Novu riječ*, brojeve od 140 dalje.

Hrvate i Mačkovu Hrvatsku seljačku stranku najvećim neprijateljima jugoslavenstva, narodnog i državnog jedinstva – opravdavajući i održavajući monarhofašističku diktaturu tobožnjim spasavanjem države od te antidržavne opasnosti. A kad je nakon pada s vlasti – prestala za njih mogućnost da kao vladajuća stranka i dalje žive od takvog protuhrvatskog čuvanja i spasavanja države, – glavni prvaci JNS-e su na izborima 1938 priznali dra Mačka za nosioca liste, privezali se za tu listu tog najvećeg neprijatelja jugoslavenskoga, sami se kandidirali na njoj i na njenom programu, i pozvali svoje pristaše da glasaju za Mačeka i tako pomognu pobjedu Hrvatske seljačke stranke. Tako su postupili decembra 1938 i Pera Živković i Boško Jeftić i njihovi glavni suradnici samo zato, jer drugog puta, da se na vlast opet dođe, nisu tada više vidjeli, – osim ovog privezivanja za Mačka i njegovu stranku, koja je na izborima dobivala sve znatniju većinu i na taj način pružala najviše nade, da će i stranke, koje se povežu sa njom, dovesti na vladu.

Na tim su izborima glavni nosioci i ideolozi šestojanuarske diktature pred čitavom našom javnošću otvoreno i na djelu priznali, da je sva njihova jugoslavenska ideologija bila jedna velika laž i obmana. I nikad nitko nije bolje raskrinkao i izvrgao ruglu tu šestojanuarsku jugoslavensku koncepciju i njene nosioce nego baš Pera Živković i Boško Jeftić. Svojim držanjem na izborima 11. decembra 1938. ti vođe JNS-e nedvojbeno su dokazali, da šestojanuarsko-centralistički jugoslavizam ne predstavlja ničije, pa ni njihovo uvjerenje, nego da je samo bio i ostao prijevara u rukama onih, koji su od početka 1929 neodgovorno upropašćavali ovu zemlju i sve njene narode podjednako, samo zato, da protiv volje južnoslovenskih naroda sačuvaju svoja ministarska mjesta, svoje unosne, diktatorski neodgovorne položaje, i karađorđevićevsku dinastiju, jer ih je ova na tim vladajućim pozicijama držala silom svoje diktature.

Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ). I po načinu formiranja, i po kvaliteti ljudskog materijala, i po svojim osnovnim ciljevima JRZ je potpuno ista s JNS-om. I toj stranci je bilo glavno vlast; i za nju je rješavanje nacionalnog pitanja imalo da posluži isključivo njenim vlastodržačkim interesima. Pod Stojadinovićem glavni cilj JRZ-e bio je da tobože ojača, učvrsti i osigura narodno i državno jedinstvo. Ali kad su njegovu vladu počele ugrožavati HSS i one srpske građanske stranke iz opozicije, koje su bile za sporazum s Hrvatima, – ovaj novi čuvar države i jedinstva počeo je pomagati frankovačko-ustaške elemente u Hrvatskoj, tolerirati njihovu štampu (»Nezavisnost«), puštati neke ponajuglednije ustaške emigrante da se vrate u zemlju, pružajući na različite načine pomoć i podršku ovim hitlerovačko-musolinijevskim agentima i unajmljenim razbijačima južnoslovenske države i nacionalnog jedinstva, kako bi njihovom protusrpskom i protujugoslavenskom akcijom, koja je išla protiv svakog sporazuma i svake zajednice sa Srbima i sa Beogradom, oslabio one političke stranke u Hrvatskoj, koje su tada (godine 1938), surađujući sa srpskim strankama na programu južno-

slovenske državne zajednice, bile na putu da dobiju većinu u zemlji i da istisnu Stojadinovića i njegovu JRZ sa vlasti.

I pod vodstvom Dragiše Cvetkovića JRZ je nastavila da rješava nacionalno pitanje isto tako besprincipijelno, isključivo u cilju svoga održavanja na vlasti, kolebajući se između starog, radikalskog, velikosrpsko-hegemonističkog i tobožnjeg prohrvatskog, sporazumaškog stanovišta, – već prema tome, šta se kad činilo probitačnijim po vlastodržačke interese njenoga vodstva.

Što se tiče stava ostalih srpskih stranaka prema nacionalnom pitanju u staroj Jugoslaviji, dovoljno je u ovom sumarnom pregledu istaći, da se shvaćanje i držanje zemljoradničke stranke Jovana Jovanovića i Milana Gavrilovića prema ovom problemu nije u suštini mnogo razlikovalo od radikalskog, – a Dragoljub Jovanović je rješavanje nacionalnog pitanja iskorišćavao isključivo u svoje stranačko demagoške svrhe, odnoseći se i prema ovom problemu konjunkturistički; pozitivni intelektualci, okupljeni oko malobrojne Republikanske stranke, nisu bili u mogućnosti, da sa svojim političkim shvaćanjima znatnije utječu na razvoj buržoaske nacionalne politike u Srbiji u razdoblju 1918–1941.

Kada je Maček, došavši na vlast 1939 izdao borbu hrvatskoga i ostalih južnoslovenskih naroda za ostvarenje istinskog nacionalnog i političkog oslobođenja, – nije se u čitavoj zemlji našla nijedna građanska opoziciona stranka, koja bi povela odlučnu borbu za rješenje nacionalnog pitanja na demokratskom, slobodarskom, istinski ravnopravnom južnoslovenskom temelju. Srbijanske opozicione, narodno-sporazumaške stranke (povezane u Udruženoj opoziciji) našle su se na repu onoga reakcionarnog, protujugoslavenskog, šovinističkog pokreta, što ga je *Srpski klub* poveo u cilju, da se održi velikosrpska hegemonija u Jugoslaviji. U časopisima i u dnevnim listovima, na zborovima i na saborima, uz aktivno sudjelovanje srbijanskih građanskih političara iz opozicije, neumorno se razvijala jedna te ista teorija o neophodnosti stvaranja srpske prevlasti kod novog preuređenja države; Srbi imaju posebnih zasluga, izuzetnih sposobnosti i naročitih misija, pa su zato oni jedini pozvani i u stanju da vode brigu o ovoj državi, da je čuvaju i da u buduće odlučuju o njenoj sudbini (»Jako Srpstvo – jaka Jugoslavija«).

»U Jugoslaviji su Srbi najbrojniji i imaju najviše državnog iskustva. Stoga su im i ostali Jugosloveni priznavali pravo prvenstva među jednakima«, i t. d., i t. d.[145]

Hrvatska seljačka stranka. Od hrvatskih građanskih stranaka za rješavanje nacionalnog pitanja najznatnija je Hrvatska seljačka stranka, koja je samo po golemoj većini svoga članstva bila seljačka, ali je na čelu sa građanskim vodstvom, koje je isključivo određivalo stranačku politiku, ustvari bila izričito građanska stranka. Parole braće Radića o

[145] Vidi *Srpski glas*, broj 1 i dalje brojeve.

socijalnoj pravdi, o seljačkoj pravici, o seljaštvu kao subjektu u politici i o seljačkoj državi, – to je građansko vodstvo (naročito poslije smrti Stjepana Radića) upotrebljavalo još samo kao sredstvo, s pomoću kog se mogu pridobivati i voditi seljačke mase, a na ostvarenje radićevskog socijalnog, seljačkog programa nije uopće ozbiljno mislilo.

Građansku politiku vodstva HSS-e samo je definitivno učvrstio onaj veliki priliv pripadnika krupne buržoazije i građansko-činovničke inteligencije u seljačku stranku, koji je nastao poslije Jeftićevih izbora iz godine 1935, kada se je povjerovalo, da će ova stranka, dobivši onakvu većinu, ubrzo morati da dođe na vlast.

Što se samog Stjepana Radića tiče, on je (kao što smo to već ranije istakli) neko vrijeme, naročito 1918 i neposredno poslije te godine (dok još nije formirana pravilna politika Komunističke partije prema nacionalnom pitanju) gotovo jedini zastupao ispravno stanovište u nacionalnom pitanju. Ustajući protiv centralističko-hegemonističke vladavine i protiv monarhističkog oblika države i propagirajući republiku, seljačka prava, i punu nacionalnu slobodu hrvatskoga naroda – Radić je u to vrijeme pridobio na svoju stranu goleme mase seljaštva, koje su i kasnije, sve do Mačekova dolaska na vlast (1939) ostale privržene seljačkoj stranci, vjerujući da će ona svim taktiziranjima usprkos ostvariti ovaj Radićev program, čim joj se za to pruži prilika.

Ovoj svojoj politici iz vremena oko Osamnaeste nije, međutim, ostao vjeran ni sam Stjepan Radić, onemogućujući njeno dosljedno provođenje svojim čestim idejnim i praktično političkim kolebanjima.[146] No usprkos naglom i krupnom mijenjanju političkog stava (koje je često značilo zamjenjivanje krajnje lijevih, radikalnih koncepcija sa sasvim desnim, reakcionarnim shvaćanjima) Radić je i u posljednjoj godini svoga života čvrsto ostajao kod nekih svojih osnovnih principa u rješavanju nacionalnog pitanja: on je bio odlučno protiv amputacije, i do kraja se zalagao za jedno sveobuhvatno južnoslovensko rješenje, za održanje nacionalne i državne zajednice između hrvatskog i ostalih južnoslovenskih naroda.[147]

Ali kada je godine 1939 građansko vodstvo HSS-e sklapanjem sporazuma Maček-Cvetković rješavalo nacionalno pitanje, ono se nije obaziralo ni na Radićeva shvaćanja iz godine 1918 (čija ispravnost je dvadesetogodišnjim iskustvom u staroj Jugoslaviji bila neosporno potvrđena), ni na njegovo stajalište iz 1928. Rukovodeći se isključivo interesima hrvatske buržoazije, to vodstvo je ovim sporazumom ustvari likvidiralo sve Radićeve ispravne i pozitivne koncepcije nacionalnoga

[146] Isporedi August Cesarec, *Stjepan Radić i republika. Prilog našoj političkoj historiji.* Zagreb 1925.

[147] O historijskoj ulozi Stjepana Radića i o njegovom shvaćanju nacionalnoga pitanja vidi Krležine eseje »Smrt Stjepana Radića« (u knjizi *Deset krvavih godina*, str. 145–172) i »Teze za jednu diskusiju iz 1935« (*Nova Misao*, Beograd, god. 1953, br. 7).

pitanja. Ako se razmotri ne samo tekst sporazuma,[148] nego i djela te sporazumaške politike, koja su uslijedila nakon 26 kolovoza 1939, – onda je sporazum Hrvatske seljačke stranke sa Jugoslavenskom radikalnom zajednicom i Mačkov ulazak u vladu ministra predsjednika Cvetkovića ustvari značio: 1. definitivno priznanje vladajuće dinastije Karađorđevića i monarhijskog oblika države; 2. prihvat protunarodnog kapitalističkog vladajućeg sistema; 3. održanje dotadašnje centralističko-hegemonističke vladavine, uz uvjet da hrvatska građanska klasa, *pod tim vladavinskim sistemom*, preuzme vladu u Hrvatskoj i jedan dio vlasti u centralnom beogradskom državnom aparatu; 4. izdaju nacionalne slobode svih ostalih južnoslovenskih naroda, koji su i poslije ovoga sporazuma ostajali i dalje pod beogradskom centralističkom vlašću; 5. omogućenje, da nasuprot svim ostalim opozicionim, srpskim strankama, ostanu na vladi Cvetkovićevi velikosrpski čaršijski elementi, okupljeni oko JRZ, koja je kao organ monarhofašističke diktature bila kod svih naših naroda potpuno kompromitirana; i napokon 6. napuštanje i izdaju one borbe hrvatskoga seljaštva ne samo za istinsko nacionalno, nego i za socijalno i političko oslobođenje, koju borbu je to seljaštvo onako požrtvovno vodilo punih dvadeset godina. U svojoj suštini dakle, Mačkov sporazum sa Cvetkovićem značio je kapitulaciju građanskog vodstva HSS pred dinastijom i čaršijom radi dolaska na vlast, nagodbu sa JRZ-om o diobi vlasti.

Najznačajnija je pritom činjenica, da je vodstvo HSS-e odmah po svom dolasku na vlast uprlo sve sile, da se sačuva stari tlačilački, protunarodni vladavinski sistem. Najprije se počelo na sve strane tvrditi, da je sad sve gotovo, sve je u najboljem redu, da ne treba ništa više tražiti i ni za šta se boriti. Zatim su stari diktaturini zakoni ne samo zadržani, nego čak i pooštreni radi još drastičnijeg gušivanja narodne slobode. Sačuvane su i stare, omrznute, kompromitirane ustanove diktature (parlament, senat, za koji su po starom zakonu vršeni čak i izbori). Na najosjetljivijim mjestima državnoga aparata (u ministarstvu unutrašnjih djela, u policiji) ostavljeni su na svojim položajima i najkrvoločniji stupovi monarhofašističke diktature. I dok su tako novi HSS-ovski vlastodršci zadržali u svemu stari poredak, oni nisu ostvarili nijedno od svojih obećanja iz vremena opozicije: nije dana opća amnestija, nije ukinuta cenzura, nisu vraćene političke i građanske slobode, nisu provedeni slobodni, demokratski izbori, poslije kojih bi se, na osnovi slobodno izražene narodne volje imalo izvršiti preuređenje države. Seljaštvo nije postalo političkim subjektom, »pokvarena gospoda« nisu

[148] Mnogi dobronamjerni elementi spočetka su vjerovali, da je ovakvo, kompromisno, oportunističko sklapanje sporazuma sa strane vodstva HSS-e samo taktički potez, da bi se osvojila prva, početna pozicija, sa koje bi se moglo pristupiti istinskom provođenju punog nacionalnog i političkog oslobađanja i demokratskoga preuređivanja države. Ali ubrzo se pokazalo, da je građansko vodstvo HSS-e, čim je došlo na vlast, izdalo sve osnovne slobodoljubive i demokratske principe svoga programa iz opozicije i pretvorilo se u običnu vladinu, protunarodnu građansku stranku, koja je išla isključivo za tim, da pod svaku cijenu održi postojeći poredak, jer je on sada i tom HSS-ovskom vodstvu osiguravao jedan dio vlasti.

uklonjena sa vlasti, a ostvarenje socijalne pravde i seljačke vladavine (ni u Banovini Hrvatskoj) ovome građanskome vodstvu otkako je došlo na vlast nije više uopće padalo na pamet. Uz to je Maček-Cvetkovićeva vlada protiv svih onih, koji su i poslije ove otvorene izdaje HSS-ovskog vodstva nastavili da se bore za istinsko oslobođenje i hrvatskog i ostalih južnoslovenskih naroda, – ne samo primjenjivala stare, glavnjačke metode, nego ih je još i nadopunila novim (nastavljanje bezobzirnih progona Komunističke Partije, osnivanje koncentracionih logora za antifašiste i sl.).

Takvo držanje vodstva Hrvatske seljačke stranke na vlasti, takvo neuvijeno zadržavanje staroga sistema izazvalo je zaprepašćenje i razočaranje kod hrvatskih seljačkih masa i kod svih onih opozicionih elemenata izvan Hrvatske, koji su dijelili vjeru hrvatskih seljaka, da se HSS bori za pravedno rješenje nacionalnoga pitanja, za istinsku slobodu i hrvatskog i svih ostalih južnoslovenskih naroda. Ustvari je stav, što ga je vodstvo HSS-e zauzelo prema starom sistemu bio logičan i neminovan, jer je sasvim odgovarao onim osnovnim interesima hrvatske buržoazije, koje je građansko vodstvo seljačke stranke s punom, klasnom dosljednošću zastupalo. Od samog početka buržoasko vodstvo HSS-e nije išlo za uklanjanjem, za rušenjem buržoaskog sistema, s pomoću kog se vršilo kapitalističko tlačenje i izrabljivanje naroda, – jer je taj sistem jedini mogao i hrvatskoj buržoaziji, kada dođe na vlast, da osigura njenu klasnu vladavinu. Zato je njoj bilo stalo samo do toga, da tim sistemom ona zavlada u Hrvatskoj, da uklonivši čaršijske, velikosrpske nosioce sistema sa teritorija Hrvatske, zauzme njihovo mjesto, da tu preuzme od njih upravljanje sistemom. Buržoaskom vodstvu HSS-e nije se dakle radilo o likvidiranju protuseljačkog kapitalističkog poretka, nego o tome, da hrvatska buržoazija zagospodari njime kod svoje kuće, a da participira u njemu što se vladanja nad čitavom državom tiče. Kad je sporazumom iz 1939 oba ta svoja cilja postigla, hrvatska buržoazija na vodstvu HSS-e bila je zadovoljna, njoj nisu bile potrebne više nikakve promjene i nikakva dalja borba, a stari protunarodni sistem vladavine je u njoj dobio svoj novi, ponajčvršći oslonac.

Sasvim drukčije se odnosio hrvatski narod prema vladajućem poretku. Njegovo nezadovoljstvo poslije Osamnaeste bilo je prije svega i u suštini izazvano time, što je i poslije oslobođenja od Austro-Ugarske zadržan nad Hrvatskom protunarodni, eksploatatorski buržoaski sistem, koji je po starome nastavio da vrši socijalno i političko tlačenje naroda, zadržavajući i dalje vid nacionalnog ugnjetavanja, budući da su novi nosioci protunarodne vladavine bili srpske narodnosti. Zamjenjivanje austromađarskih nosilaca kapitalističkog sistema s onima iz Beograda nije donijelo hrvatskom narodu nikakvo poboljšanje njegovoga stanja baš zato, što je značilo samo nebitnu, površinsku promjenu nacionalne pripadnosti kapitalističkoga ugnjetača, – dok je zadržavalo suštinu samoga sistema. Za narod je dakle i u Hrvatskoj kao i u svim ostalim južnoslovenskim zemljama bilo i 1918 i 1939 osnovno pitanje: da li će tlačilački kapitalistički sistem postojati i dalje, ili će biti ukinut,

– a ne, u čijim će se on rukama nalaziti. Hrvatski narod je dakle poveo svoju oslobodilačku borbu prije svega zato, da sruši, da ukloni taj vladavinski sistem, ono, što mu je najviše smetalo, s pomoću čega se nad njim vršilo i socijalno, i političko, i nacionalno tlačenje.

To nezadovoljstvo i tu borbu naroda, izazvanu daljim postojanjem kapitalističkoga sistema – buržoasko vodstvo HSS-e nastojalo je svima sredstvima da skrene isključivo protiv nacionalno stranih, srpskih nosilaca sistema, prikazujući stvari tako, kao da su za sva zla i za sve nevolje, od kojih hrvatski narod pati, krivi samo i isključivo Srbi, i to svi Srbi, cio srpski narod, koji je neprijatelj Hrvata i kao takav ih nacionalno ugnjetava. U svojoj agitaciji (naročito usmenoj) – u čemu se *nisu mnogo razlikovali od frankovaca – desni buržoaski vođe* HSS-e raspirivali su nacionalnu mržnju, usmjeravali sve nezadovoljstvo hrvatskoga naroda samo protiv srpstva, – sa ciljem, da prikriju ulogu buržoaske klase i njenog kapitalističkog sistema u ugnjetavanju hrvatskoga naroda, – kako bi otklonili narodnu mržnju i narodnu borbu s one klase i s onog sistema, kojoj klasi je i samo to vodstvo pripadalo i koji sistem je i njoj isto tako bio potreban. Izazivanjem i podržavanjem slijepe nacionalističke, šovinističke protusrpske mržnje kod hrvatskoga naroda, buržoazija iz HSS-e željela je klasnu borbu potlačenih seljačkih masa i za socijalno i političko oslobođenje od kapitalističkog tlačenja – kanalizirati isključivo u hrvatsko-srpski nacionalni sukob, kako bi time spasila svoju vlastitu buržoasku klasu i onaj klasni vladavinski sistem, koji je i hrvatskoj buržoaziji jedini mogao da osigura eksploatatorsku vladavinu nad radništvom i seljaštvom Hrvatske.

Ovakvim zadržavanjem protunarodnog jerezovskog sistema vladavine nakon svog ulaska u vladu vodstvo HSS-e je u stvari ponovilo postupak *Narodne stranke*, koja je, godine 1873, da bi došla na vlast, prihvatila onaj ugnjetački nagodbenjački sistem, protiv koga je hrvatski narod pod njenim vodstvom vodio tešku, požrtvovnu borbu punih pet godina. Izdaja, koju su građanski političari na čelu HSS-e izvršili prema borbi hrvatskoga naroda za slobodu, stupivši godine 1939 u službu beogradske dinastije i čaršije – bila je, nadalje, u suštini od istoga značenja kao i kapitulacija hrvatsko-srpske koalicije pred habzburškom, peštansko-bečkom vladavinom nad Hrvatskom tridesetak godina ranije (1910-e), kada je Frano Supilo, ogorčen držanjem građanskih koalicionih stranaka, ovako okarakterizirao smisao koalicijinog dolaska na vlast uz cijenu napuštanja borbe za slobodu Hrvatske:

»*Koliko rada, borbe, progonstva ... teških, užasnih časova, pa zašto? Zašto?*

Zato, evo, zato, da sistemu izmijenimo vojsku!«

Sporazum Maček-Cvetković, ulazak HSS-e u Cvetkovićevu jerezovsku vladu, nije uistinu značio ništa drugo, nego izmjenu vojske onome sistemu, koji je i prije i poslije 1939, sve do propasti stare Jugoslavije, držao u potlačenosti sve južnoslovenske narode.

Uz buržoasku vlastoljubivost glavni motivi kapitulacije HSS-e pred beogradskom vladom i dinastijom bili su uglavnom slični onim uzrocima, zbog kojih su se takozvane prečanske građanske političke stranke godine 1918 stavile pod okrilje te iste vlade i dinastije: i sad je strah buržoazije pred revolucijom natjerao njene političare, da se radi obrane protiv zajedničke, komunističke opasnosti, sjedine s beogradskim vlastodršcima, koji su čitav svoj državni aparat upotrebljavali u obranu postojećeg, kapitalističkog poretka, ugušujući najbrutalnijim sredstvima revolucionarni radnički pokret, kome su sve više prilazile i mase potlačenog siromašnog seljaštva.

A kada se je pokazalo, da ni ovakvo jedinstvo zagrebačkih i beogradskih vlastodržaca nije u stanju da održi protunarodni, ugnjetački sistem i postojeći buržoaski poredak, – haesesovski političari su zajedno sa svojim saveznikom, Cvetkovićevom Jerezom i s Pavlom Karađorđevićem potražili sebi u hitlerovačkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji sigurnijeg zaštitnika, i paktom od 25. III. 1941 konačno i potpuno izdali nacionalnu slobodu i državnu nezavisnost.

Frankovci i klerofašisti. Unutar ove grupacije građanskih političara postojale su različite frakcije s posebnim stranačkim organizacijama i programima, ali prema nacionalnom pitanju su svi ti frankovačko-klerofašistički elementi u krajnjoj liniji zauzimali isto, separatističko stanovište, bili protiv svake, pa i državne zajednice sa Srbima i s ostalim južnoslovenskim narodima i na ovaj ili onaj način radili na odcjepljenju Hrvatske i na njenom podvođenju pod fašističku Italiju i hitlerovačku Njemačku. To svoje stanovište klerofašisti su već od početka 1939 stali manje ili više otvoreno iznositi i u samoj zemlji, propagirajući u svojoj legalnoj štampi primjer Slovačke. Tako je *Hrvatska Straža*, glavni organ klerikalaca, u martu te godine pisala: »Kad su Slovaci pokazali odlučnu volju da idu do kraja i da prime pomoć Njemačke, neki su počeli Slovacima sugerirati, da oni ne smiju prihvatiti pomoć Njemačke, jer da će to biti izdaja slavenskih interesa, da će to ugroziti i samu Slovačku, koja da će doći pod protektorat Njemačke i sl. Ta logika je iz temelja pogrešna ... Oni, koji prigovaraju Slovacima radi suradnje s Njemačkom, ne nude im u zamjenu ništa bolje od nesnosnog tutorstva Čeha, koji danas i sami trebaju zaštitnika.«[149]

U novembru 1939 ova profašistička propaganda rušenja zajedničke države i podjarmljivanja Hrvatske novim fašističko-nacističkim gospodarima poprimila je još mnogo otvoreniji oblik: od pisanja u prenesenom smislu i uvijenog operiranja sa Slovačkom prešlo se sad na direktno pozivanje Hrvata, da prekinu veze s Bizantom (što znači s Balkanom, sa Srbijom, sa Jugoslavijom) i da po uzoru Dubrovnika priđu pod talijanskog (mletačkog) zaštitnika. U svom 253 broju od 5 studenog 1939 *Hrvatska Straža* je sve to iznijela u članku *Položaj*

[149] Značajno je, da je ovakve članke *Hrvatske Straže* prenosila i druga građanska štampa, isporedi, na primjer, *Zagrebački list*, god. I. broj 67 od 16 ožujka 1939.

malih naroda: »Najveći stupanj moralne veličine pokazuje Dubrovnik upravo u časovima, kad površni promatrač vidi samo vanjske znakove podložnosti. Takav jedan momenat nastupio je za Dubrovnik u času sloma bizantinskog carstva god. 1205. u času četvrte križarske vojne. Dubrovnik, do tada pod zaštitom Bizanta, morao je naglim zaokretom, ako nije htio da i on propane u tadašnjoj oluji, promijeniti zaštitnika. Tako započinje mletačko razdoblje pokroviteljstva Dubrovnika, koje traje sve do 1358. Dubrovnik je tada morao primiti teške uvjete i dati okrnjiti vanjske znakove svoga suvereniteta time što je kneza dobivao iz Mletaka. Dubrovačka sloboda ipak nije bila uništena. Dubrovnik je iz te činjenice čak znao izvući koristi i za svoju unutarnju politiku, pa i dalje vlast ostaje u rukama velikog vijeća te senata ... Radi toga je put veličine u časti otvoren svakom narodu. Primjer hrvatskoga Dubrovnika pokazuje taj put. Što je mogla jedna mala hrvatska skupina, može i čitav hrvatski narod, samo ako nam budućnost naroda, njegov opstanak, naše hrvatsko državno pravo budu miliji od različitih utopija.«

Ta klerofašistička politika odcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije nije, prema tome, imala za cilj nacionalno oslobođenje hrvatskoga naroda, nego njegovo ponovno porobljavanje, podvođenje u novo, najteže, najubitačnije njemačko-talijansko, fašističko ropstvo. To odcjepljenje je dakle bilo upereno protiv hrvatske slobode i samostalnosti i značilo je svijesno, plansko podjarmljivanje Hrvatske tuđinskoj vlasti glavnih, najvećih neprijatelja hrvatskoga naroda.

Frankovačko-klerikalni dio hrvatske buržoazije vodio je ovakvu porobljivačku nacionalnu politiku prije svega zato, što je smatrao, da je to jedini put, kojim će oni, pa ma i kao tuđinske, fašističke sluge moći da zavladaju Hrvatskom. Nijedna klerofašistička frakcija nije uživala nikakvog povjerenja kod hrvatskog naroda; neke od ovih građanskih političara bio je narod odbacio od sebe zbog njihove protuhrvatske politike za vrijeme šestojanuarske diktature. (Najistaknutiji predstavnici klerikalaca nalazili su se na čelu onih poklonstvenih deputacija, koje su iz Hrvatske odlazile u Beograd da izraze oduševljenje, odanost i zahvalnost Aleksandru Karađorđeviću zbog uvođenja monarhofašističke diktature; mnogi od klerikalnih prvaka su još i na izborima 1935 bili Jeftićevi glasači.) Drugi su izgubili svaki kredit u narodu onoga trenutka, kada su kao ustaški emigranti otvoreno stupili u najamničku službu fašističke Italije i Hitlerove Njemačke. Treći su se sasvim onemogućili kao uglavljeni suradnici i plaćenici Stojadinovićeve vlade. Nijedna frankovačko-klerofašistička grupa nije dakle mogla da računa sa podrškom u narodu, tako da za njih nije bilo nikakvog izgleda, da putem izbora dođu do većine i preko nje do vlade.A i za ovaj dio buržoazije, koji je dugi niz godina bio istisnut iz unosnog upravljanja državom, bilo je najpreče, glavno životno pitanje, domoći se što prije vlasti i preko nje dobro plaćenih položaja u državnom aparatu. Zbog toga su glavnu klerofašističku vojsku sačinjavali činovničko-oficirski nezadovoljnici (oni građanski intelektualci, koji su bili bez mjesta ili na sasvim niskim položajima, i bivši austrijski odbačeni, penzionirani oficiri).

Svijesni, da im u slobodnoj Hrvatskoj narod nikad ne će dati vlast nad sobom, a isto tako sigurni da vladu nad Hrvatskom ne će dobiti ni od beogradskih, karađorđevićevskih upravljača, koji su se 1939 već pogodili s Mačekom, frankovačko-ustaški elementi unajmili su se u talijansko-njemačkih narodnih neprijatelja, pomogli im da porobe Hrvatsku samo zato, da bi u tako porobljenoj zemlji kao sluge i namjesnici fašističko-hitlerovskih gospodara mogli »dobiti lepe platje, velike časti, i vlast daviti Hrvate«.[150]

To su bili osnovni motivi i glavni sadržaj petokolonaške nacionalne politike frankovačkih, klerofašističkih građanskih stranaka u staroj Jugoslaviji.[151]

IV.

DINASTIJA KARAĐORĐEVIĆA I RJEŠAVANJE NACIONALNOG PITANJA

U razbijanju južnoslovenskog nacionalnog i državnog jedinstva poslije 1918 osobitu ulogu je odigrala dinastija Karađorđevića.

Svetozar Marković je već godine 1872 u svojoj *Srbiji na Istoku* došao do značajnog zaključka, kako je dinastija i monarhija postala smetnjom za dalji razvoj i samog srpskog naroda, predstavljajući glavnu prepreku njegovog istinskog oslobođenja i ujedinjenja. Odajući priznanje onoj ulozi, koju je monarhija odigrala u stvaranju samostalne srpske države (uništavanje sovjetničke oligarhije, izgradnja vojske i sl.) Marković nastavlja: »Time je srpska monarhija završila svoju ulogu. Svaki dalji pokušaj njen, da se održi kao vladajuća sistema u novoj srpskoj državi, to bi bio pokušaj upravljen protiv slobode i napretka srpskog naroda.«[152] U kritici na »Mladu Srbadiju« (godine 1870) on je pisao: »srpski narod iz neznanja misli da može postojati narodna sloboda i utvrđivati se dinastija«.[153] Razvijajući svoje misli o negativnoj ulozi dinastije, on je

[150] Tako je Starčević obilježio motive onih građanskih stranaka i političara, dvostrukih robova (Slavoserba, Mađarolaca), koji su radi svojih ličnih, buržoasko-činovničkih interesa, podvodili hrvatski narod pod dvostruko ropstvo: mađarsko i austrijsko. (*Pisma Mađarolacah*, I. str. 77.)

[151] O nacionalnoj politici ostalih građanskih stranaka u Hrvatskoj nije potrebno posebno govoriti, pošto su se njihovi nosioci utopili ili u centralističke beogradske partije, ili su se stavili u službu monarhofašističke diktature, ili izgubili u HSS ili u nekoj od frankovačko-klerikalnih varijanata.

Pritom treba naročito istaći, da su najbolji pojedinci i najpozitivniji dijelovi svih naših građanskih stranaka i hrvatskih i srpskih, a naročito široke mase radnoga seljaštva (čim su se osvjedočile o prevari i o izdaji svog dotadašnjeg stranačkog vodstva) prišli Narodno Oslobodilačkom Pokretu, sudjelujući od samog početka u našoj oslobodilačkoj borbi.

[152] *Srbija na istoku* ..., navedeno djelo, str. 161–162.

[153] Isporedi Veselin Masleša, *Svetozar Marković* ..., navedeno djelo, str. 61–62.

naročito isticao suprotnost, koja postoji između »uređenja monarhije« na jednoj i oslobođenja i jedinstva srpskog naroda na drugoj strani. »Hatišerif i Berat od 1830. g. bili su samrtni udarac za srpsku revoluciju. Borba za oslobođenje i jedinstvo celog srpskog naroda, pa i sama misao o tom, bila je sa svim ostavljena. Mesto toga u Srbiji se započinje uređenje *monarhične* države.«[154] U svojoj knjizi o Markoviću Veselin Masleša je ovako sumirao Markovićevo shvaćanje o odnosu između monarhije i jedinstva srpskog naroda: »Sve dotle dok postoji monarhija, ona će se prema drugim srpskim državama ili prema drugim porobljenim narodima odnositi osvajački. Ovu misao je Svetozar Marković ponavljao vrlo često i ona se nalazi i u njegovom razmatranju odnosa između Srbije i Crne Gore, koje on nikada ne postavlja izdvojeno, nego uvek u vezi sa pitanjem oslobođenja celog srpskog naroda ...«[155]

Veoma je značajno, nadalje, da je Marković i onda, kada se je radilo o oslobođenju i ujedinjenju samo srpskog naroda, naglašavao njegovo apsolutno pravo, da sam po svojoj volji odluči o uređenju i o obliku svoje nove države.[156] A »ako se uzmu u račun naši susedi preko Save i Dunava« i kada se radi o širem ujedinjenju balkanskih naroda,[157] – onda je za Markovića sasvim apsurdna i sama pomisao održanja srpske dinastije i monarhije, – a pravo odlučivanja tih naroda o uređenju nove zajedničke države osnovni preduvjet, bez čijeg ispunjenja je svako takvo ujedinjenje besmisleno, – jer »koji će od tih naroda (balkanskih, napom. V. B.) pristati da se »aneksira« *srpskoj monarhiji?*«[158]

Ujedinjenje južnoslovenskih naroda godine 1918 anektiranjem svih nesrbijanskih zemalja srpskoj monarhiji uz nametnuto održanje dinastije Karađorđevića – potvrdilo je ispravnost Markovićevih teza i predviđanja.

Od samog početka toj je dinastiji bila glavna i jedina briga da sebe održi na prijestolju, pa ma sve drugo propalo i nestalo; radi svog samoodržanja predstavnici dinastije bili su još i prije uvođenja diktature gotovi da unište i narodno jedinstvo i zajedničku državu. Kad je Puniša Račić smrtno ranio Radića u beogradskoj skupštini, nastao je golem val narodnoga ogorčenja naročito u Hrvatskoj, koji je prijetio rušenjem sa vlasti onih, za čiji račun je bio izvršen Račićev zločin. Da bi spasio vladavinu svoje dinastije od ugroženosti sa hrvatske strane, Aleksandar

[154] *Srbija na istoku*, str. 90.

[155] V. Masleša, navedeno djelo, str. 63–64.

[156] U jednom svom pismu iz Petrograda 7 januara 1869 Marković piše: »Liberali su trebali da objave, da njima nije ni najmanje stalo hoće li njegova milost, Obrenović III, biti kralj ili car »velike Srbije«, već da ... srpski narod, kad se sav oslobodi, *ima pravo* da bira vladara, koji se njemu najbolje dopada, i formu vlade, koja je za njega najkorisnija, jednom reči, da Srbija nije spajiluk Obrenovića, niti ikoje dinastije ...« (*Celokupna Dela*, sv. VII, »Ocena partija«, str. 82–83.)

[157] Isporedi V. Masleša, navedeno djelo, str. 67.

[158] Isporedi Marković, *Srbija na Istoku*, str. 167.

Karađorđević bio se odlučio za amputaciju Hrvatske, za isključenje hrvatskoga naroda iz zajedničke države, za potpuno razbijanje nacionalnog i državnog jedinstva južnoslovenskih naroda.[159]

[159] Nakon atentata, uveče 7 jula 1928 pozvan je Svetozar Pribićević u audijenciju u dvor. Razgovor, koji se je tom prilikom vodio između njega i Aleksandra Karađorđevića Pribićević je zabilježio i objavio u svojoj knjizi, odakle donosimo njegove glavne momente:

A. Karađorđević: »... Gospodine Pribićeviću, izgleda mi da g. Radić odlazi sutra za Zagreb. Molim vas da mu predate moju poruku da sutra može u Zagrebu da proklamuje rascep. Mi više ne možemo da ostanemo zajedno sa Hrvatima. ...«

Pribićević: »Ja ne mogu zvanično da saopštim vašu poruku Radiću. Što se mene lično tiče, ja je smesta odbijam. ... Uostalom, *želeo bih da znam*, da li ste o tome predlogu govorili sa vašom vladom i šta ona o tome kaže? Šta o tome vele šefovi stranaka?«

Karađorđević: »I vlada je saglasna sa ovim predlogom, jer drugog izlaza nema.«

Pribićević: »Verujem da pretsjednik vlade nema ništa protiv takvog predloga, ali šta kaže g. Korošec?«

Karađorđević: »On ćuti. Ne izjašnjava se.«

Pribićević: »A g. Spaho?«

Karađorđević: »I on se slaže.«

Pribićević: »Vaše Veličanstvo, izvinite, ali mi je veoma teško da u to poverujem. Uostalom, ako je tako, jasno je da je taj predlog veleizdaja; ako su se vaši ministri izjasnili za takav predlog, trebalo bi ih pohapsiti zbog veleizdaje.«

Karađorđević: »Pa šta drugo može da se uradi? Vidite li šta je rekao Predavec?«

Pribićević: »... ono što je rekao Predavec, jeste pod najgorom pretpostavkom jedan federalistički program.«

Na to kralj ponovo uzviknu: »Ali ja neću federaciju, neću nikada pristati na federaciju. Ja sam pre za podelu nego za federaciju.«

Pribićević: »... Granice naše države određene su međunarodnim ugovorima o miru i, u slučaju podele, postavlja se pitanje izmene ugovora na kojima su potpisi velikih sila. Ako vi, dakle, mislite na amputaciju, postavlja se pitanje: ko će imati u ruci dršku noža kojim država treba da bude presečena?«

Karađorđević: »Ne bi bilo tako velikih teškoća kao što vi mislite. Velika većina Srba ostaće u svojoj državi, koja će biti manja, ali homogenija, i mnogo jača nego današnja. Sa Hrvatima se zaista ne može nastaviti. ...« (Isporedi Sv. Pribićević: *Diktatura kralja Aleksandra*. Beograd 1952. 86–87.)

Dva dana kasnije, 9 jula 1928, Aleksandar Karađorđević je primio Pribićevića ponovo u audijenciju i tom prilikom, insistirajući na amputaciji, rekao mu je između ostalog i ovo: »Vidite, gospodine Pribićeviću, vi nećete da priznate da je najbolje da se odvojimo od Hrvata. Sa onim što će nam ostati, imaćemo bar čvrstu državu. I moj pokojni otac mi je često govorio da se sa Hrvatima ne možemo sporazumeti, da su to vekovni neprijatelji Srba i da s njima ne možemo voditi zajedničku politiku. Razmislite još o svemu tome. ...« (Isporedi na istome mjestu, str. 90.)

Karađorđevićevu odluku o amputaciji imali su prilike neposredno da upoznadu i neki drugi političari, među ostalima i dr. Gregor Žerjav. »Kralj je primio Zerjava 11 jula. To je zbilja bila dramatična audijencija. Čim je Žerjav ušao, kralj je počeo da razvija svoju misao o podeli Srba i Hrvata. U Žerjavu je sve vrilo. U tome času nije mogao da se uzdrži, ma da je on, uostalom, bio dosta miran i hladan čovek. On je kralju rekao: »Veličanstvo, iz svega ovoga ja vidim samo jedan jedini izlaz, a to je vaša abdikacija. Koliko ja znam u celokupnoj istoriji, vi ste jedini kralj, koji hoće da smanji svoju državu.«

Na ove reči kralj je prebledeo, skočio sa stolice i iz usta mu se oteo uzvik: »Marš napolje!«. (Isporedi na istome mjestu, str. 91–92.) Nema, prema tome, nikakve sumnje, da je kod Aleksandra Karađorđevića i kod njegovih najbližih suradnika iz *krugova buržoaskih političara godine 1928* prevladao ovaj odnos prema nacionalnom pitanju: Neka ode i Hrvatska, i zajednička država, samo da bi se dinastija i čaršija održali na vlasti.

A kad se pod konac 1928 pokazalo, da ni jedno od upotrebljenih sredstava (ni pašićevsko-radikalske makinacije s Vidovdanskim ustavom i s velikosrpskim, hegemonističkim prijevarnim parlamentarizmom, ni pokušaj amputacije) nije u stanju da osigura opstanak dinastije, omrznute zbog desetogodišnjeg podržavanja ugnjetačke centralističke vladavine, – Aleksandar Karađorđević je 6 januara 1929 izvršio državni udar i uveo monarhofašističku diktaturu, riješen da radi samoodržanja svoje dinastije primijeni protiv nezadovoljnih, slobodoljubivih naroda zločinačke metode najgrubljeg nasilja, terora i krvavih, zvjerskih progona. U tom cilju on se okružio velikim brojem političkih i moralnih propalica i najgorih korupcionaša[160] i, sasvim po uzoru mađarske džentrije,[161] narodnim izdajicama, nacionalnim i stranačkim renegatima. A direktnu obranu dinastije i »države«, »jugoslavenstva« i »nacionalnog jedinstva« povjerio je profesionalnim policijskim krvolocima i kriminalnim tipovima (vrste Aćimović, Dragi Jovanović, Vujković, Kosmajac i dr.), koji su pod njegovom monarhofašističkom diktaturom predstavljali najvišu, svemoćnu, neodgovornu vlast u državi, i od kojih je neograničeno zavisila sloboda i život svakog nepoćudnog građanina Jugoslavije.

A svu tu zločinačku rabotu monarhofašistička diktatura je prikrivala svojim tobožnjim jugoslavenstvom. To porobljivačko, kraljevsko, glavnjačko »jugoslavenstvo« u stvari je sistematski razjedinjavalo naše narode, sijalo razdor među njima, raspirivalo i podržavalo nacionalnu mržnju, – i nijedan naš vanjski neprijatelj nije uspio da izvrši tako strahovito razaranje i uništavanje ideje južnoslovenskoga bratstva i jedinstva, kao što su to učinili dinastija Karađorđevića i njeni monarhofašistički najamnici,[162] od kojih su mnogi svijesno i planski išli za neprestanim izazivanjem i podržavanjem nacionalnog razdora, da bi imali

[160] Neke, najpoznatije takve korupcionaše, koji su odmah na početku postali ministri i glavni stupovi Aleksandrove diktature, navodi Pribićević u svojoj knjizi: »Velizar Janković, Dragutin Kojić, Dragiša Matejić, Nikola Nikić, Milan Srškić, Boža Maksimović, Lazar Radivojević i mnogi drugi«. (Str. 124–125).

[161] Govoreći o metodama ugnjetačke vladavine mađarskih vlastodržaca nad potlačenim nemađarskim narodima Ugarske Jászi ističe: »svagdje Madžari, udruženi s nacionalnim renegatima, vladaju nad njima«. (Jászi Oszkár, *A nemzetiségi kérdés és a modern államok kialakulása*. Budapest, 1912. Str. 515.)

[162] Aleksandrovi šestojanuarski suradnici, »jugoslavenski« nosioci diktature postali su najprezrenija stvorenja u našem javnom životu, koja su slobodoljubivi južnoslovenski narodi odbacivali od sebe kao nacionalne i moralno-političke izrode. A želja i potreba, da se ogradi od takvog režimskog, monarhofašističkog »jugoslavenstva«, da se odvoji od takve srpske dinastije i od takvog vlastodržačkog Beograda – urodile su upravo apsurdnim pojavama naročito u nekim hrvatskim krugovima, koji zbog tih diktaturinih nosilaca jugoslavenstva ne samo da nisu htjeli više da se priznaju Južnim Slavenima, nego nisu htjeli da budu ni Slaveni; u takvim prilikama stale su se širiti i afirmirati teorije o *gotskom porijeklu Hrvata* i slične besmislice; od razlike u vjeri do one u pravopisu potenciralo se, stavljalo u prvi plan, uvećavalo sve ono, što bi moglo da dijeli Hrvate od Srba, i t. d. Na taj način ovakva politika dinastije ne samo da je ponovo oživjela hrvatsko-srpski sukob, nego ga je upravo u nevjerojatnoj mjeri produbila, bacila natrag u Srednji vijek, prenijela na vjerski teren i zaoštrila do krajnje mjere.

opravdanja za nastavljanje diktature, kojom se je tobože još jedino moglo obraniti državno i nacionalno jedinstvo.

Režim monarhofašističke diktature Aleksandra i Pavla Karađorđevića odigrao je još u jednom pogledu kobnu ulogu u nedavnoj prošlosti naših naroda. Taj režim je u razdoblju od 1929–1941 u vrhovima vojske, među generalima i višim oficirima, u državnoj administraciji, među ministrima, najvišim šefovima policije i među svojim privrženicima u čitavom državnom aparatu kroz punih dvanaest godina sistematski odgajao i stvarao takav kadar svojih najamnika, koji su progonili, porobljavali svoj vlastiti narod, mrcvareći ga po glavnjačama i vršeći nad njim nečuvena zvjerstva i nasilja samo zato, što su za taj svoj posao profesionalnih tlačitelja naroda bili od dinastije dobro plaćeni. Na taj način se i pod diktaturom Karađorđevića isto onako, kao što je to bivalo i za najcrnjeg obrenovićevskog apsolutizma,[163] »vaspitala cela klasa ljudi, bez načela, bez morala ... koja je za nekoliko talira ili za koju titulu prodavala svoju svest i svoje osećanje, prodavala svoje prijatelje i svoj narod ...«[164]

Tim svojim najamnicima povjerili su Aleksandar i Pavle Karađorđević u kritičnom deceniju pred okupacijom najosjetljivije, ključne pozicije u upravi vojskom i državnim aparatom. A onda se je odmah na početku okupacije ispunilo proročanstvo Svetozara Miletića o tome, kuda će morati, ako se nastavi, da odvede protunarodna politika dinastije i njenih birokratskih najamnika: »... onda je Srbiji, pa i srpstvu odzvonilo, a ostaće – pleme birokracije srpske, koje će ma pod čijom zastavom, ma pod čijim imenom za dobre i gotove novce služiti tuđinu i protivu svoga ...«[165]

Na taj način sluge hitlerovačko-fašističkih osvajača, nacionalne i moralno-političke nakaze, porobljivači i istrebljivači svog vlastitog naroda po tuđoj zapovijesti i za tuđ račun – nisu se formirali samo u Janka Pusti i po drugim ustaškim taborima u Italiji i u Njemačkoj, nego ih je s isto toliko uspjeha i unutra u zemlji odgajala dinastija i njena monarhofašistička diktatura. U tim najamnicima Karađorđevićeve dinastije našli su Hitler i Musolini svoje glavne oslonce i već gotov, domaći aparat, koji je prešavši u njihovu službu, nastavio da za račun fašističkih okupatora vrši tlačenje, mrcvarenje pa i istrebljivanje južnoslovenskih naroda.[166]

[163] Monarhofašistička diktatura Aleksandra Karađorđevića bila je i s obzirom na svoje zakone i uredbe, i s obzirom na metode vladanja i na svoje »stranke« u stvari podignuta na najbezobzirnijem uskrisavanju apsolutizma dinastije Obrenovića (iz vremena Milana i Aleksandra) i na austrijskoj despociji iz vremena Bachova ministrovanja.

[164] Svetozar Marković, *Srbija na Istoku* ..., navedeno djelo, str. 100–101.

[165] Sv. Miletić, *Srbija i srpski narod*, navedeno djelo, str. 162–163.

[166] Dobro je poznato, da su Nedić, Aćimović, Vujković, Dragi Jovanović i mnogi drugi glavni suradnici okupatora bili i najmoćniji stupovi monarhofašističke diktature Karađorđevića. A i Pavelićeva ustaška »vlada« preuzela je u svoju službu brojne policijske činovnike i agente, koji su svoj dželatski protunarodni zanat bili izučili po Aleksandrovim glavnjačama.

V.

ULOGA RADNIČKE KLASE U RJEŠAVANJU NACIONALNOG PITANJA

U prvom razdoblju, pod feudalizmom, radnička klasa nije mogla odigrati nikakvu znatniju ulogu u rješavanju nacionalnog pitanja, – jer tada ni u Srbiji, ni u Hrvatskoj, ni u bilo kojoj drugoj južnoslovenskoj zemlji brojnog, razvijenog proletarijata nije bilo, budući da nismo imali razvijene manufakture ni industrije, – a buržoazija nam je bila gotovo isključivo trgovačka. [167]

Ali u drugom, kapitalističkom razdoblju uloga radničke klase postala je odlučujuća. Kod svih naroda, koji svoje nacionalno oslobođenje i ujedinjenje nisu ostvarili za trajanja feudalizma, nego su i u eru kapitalizma ušli nacionalno potlačeni i razjedinjeni, – pozitivno je mogla da riješi nacionalno pitanje (da izvojuje slobodu i jedinstvo) samo ona klasa, koja je u kapitalističkom poretku bila najvećma ugnjetena i koju je takav njen položaj silio na to, da odlučnom, revolucionarnom borbom sruši postojeće društveno i državno uređenje, da uništi vlast onih kapitalističkih država, koje su silom držale naše narode u podjarmljenosti i razdvojenosti. Nije se, pritom, glavni preduvjet našeg oslobođenja i ujedinjenja sastojao samo u rušenju tuđinskih buržoaskih država (austrijske i mađarske), nego je revolucionarnim putem trebalo ukloniti i postojeću srbijansku i crnogorsku državu, koje su (u cilju da sačuvaju pozicije vladajuće klase i dinastije) ili vodile konzervativnu politiku obrane postojećega stanja, – ili su prema ostalim južnoslovenskim zemljama nastupale kao osvajači, nastojeći da svojoj državnoj vlasti podvrgnu, podčine susjedne krajeve, čiji bi narodi, na taj način, ponovo došli u položaj podjarmljenosti i razdijeljenosti između dvije države (srbijanske i crnogorske). Od godine 1918 pak sila organizirana u kapitalističkom državnom aparatu stare Jugoslavije upotrebljavana je na to, da velikosrpska hegemonistička buržoazija i njena dinastija drži u nacionalnoj (što znači i socijalno-političkoj) ugnjetenosti sve južnoslovenske narode.

Na taj način su za sve vrijeme trajanja ovoga razdoblja (i do 1918 i poslije nje) naši narodi držani razjedinjeni i porobljeni s pomoću kapitalističke državne sile, i nikakav drugi način stvarnog ujedinjenja i oslobođenja nije ni tada bio moguć, osim revolucionarnog rušenja svih tih (i tuđih i vlastitih) tlačilačkih, razjedinjavajućih kapitalističkih država i buržoaskih vladajućih klasa. Osloboditi i ujediniti nas mogla je dakle sada, u drugom kapitalističkom razdoblju, samo ona klasa, koja je pod kapitalizmom bila revolucionarna, a to je bio proletarijat. Iskreno privrženi ovoj jedino stvarnoj, revolucionarnoj oslobodilačkoj borbi ostali su, uz proletarijat, oni društveni slojevi, koji su i u kapitalističkom uređenju bili i dalje potlačeni i izrabljivani: široke mase radnoga seljaštva.

[167] Sasvim malobrojni radnici, uglavnom tipografski, išli su u ilirsko doba i u pokretu 1848/49 s revolucionarnim predstavnicima antifeudalne građanske klase i njene inteligencije.

Sasvim je drukčije bilo držanje buržoazije, koja je postavši u drugom razdoblju vladajuća klasa, vodila konzervativnu nacionalnu politiku. Masleša je točno uočio razliku između građanskog i seljačkog držanja prema borbi za oslobođenje čak i nakon uvođenja polukapitalističkih odnosa u Bosni poslije austrijske okupacije (koji odnosi su ostavljajući seljaštvo u zatečenom teškom stanju pogodovali samo srpskoj trgovačkoj buržoaziji), gdje je srpski građanski nacionalizam »izgubio svoju revolucionarnu snagu, prestao je da bude nosilac nacionalno-revolucionarne borbe, koju je sada preuzeo samo seljački nacionalizam, koji ne samo u nacionalnoj nego i u socijalnoj stvarnosti svoje zemlje nalazi fermente svoga daljeg postojanja i djelovanja. Građanski nacionalizam postao je oportunistički, postupan, nedinamičan i nedemokratski, ali – organizovan. Seljački nacionalizam ostao je revolucionaran, radikalan, demokratski i dinamičan, ali – neorganizovan. ...Srpsko građanstvo se počelo ekonomski da snaži, a srpski kmetovi su čekali, iako su priželjkivali novu bunu – osećali sù da se bez bune neće moći ništa da dogodi. »Bilo je to za one poslednje bune, da bogda ne bila poslednja« – kaže Kočićev Simeon đak, i time izražava stvarno osećanje i raspoloženje kmeta u iščekivanju.«[168]

Osuđujući kolebljivo, oportunističko pa i otvoreno izdajničko i neprijateljsko držanje pojedinih građanskih stranaka u banovinskoj Hrvatskoj prema narodnoj borbi za slobodu, – i Supilo ističe suprotno držanje naroda, puka: »Ali jedno ipak stoji nepobitno: da se je u hrvatskom *narodu* u Banovini, kroz sve peripetije u prošlosti i kroz sve ovo teško stanje, kojim ga tukoše, uzčuvao *nepokolebivi kontinuitet težnje za slobodom Hrvatske ... instinktivnom, naravnom snagom.*«[169]

Potlačeno, radno seljaštvo je i na djelu, podizanjem čitavog niza buna i ustanaka, posvjedočilo svoju gotovost, da se i u drugom razdoblju bori za narodnu slobodu i protiv vlastitih kapitalističkih vlastodržaca[170] i protiv tuđinskih ugnjetačkih buržoaskih država.[171] Značajno je pritom držanje građanske klase prema ovim oslobodilačkim pokretima: vlastodržačka buržoazija im se otvoreno suprotstavljala ugušujući ih najbezobzirnije, – a opozicione frakcije buržoazije odnosile su se prema ovoj narodnoj borbi oportunistički, pasivno, izdajnički i, u krajnjoj liniji, isto tako neprijateljski, samo na prikriveniji način.

[168] Veselin Masleša, *Mlada Bosna*. Izdanje Kulture, Beograd 1945. Str. 98 i 104.

[169] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, str. 303.

[170] Timočka buna u Srbiji 1883, ili Hrvatski narodni pokret 1903.

[171] Ustanci protiv Austrije godine 1859. u Krivošijama i 1882 u Boki i Hercegovini; buna u Hrvatskom Zagorju 1883.; narodni pokreti i borbe godine 1903. u Hrvatskoj i u drugim našim zemljama; »štra k« seljaka u Bosni 1910.; zelenokadraški pokreti 1914–1918, – da spomenemo samo neke manifestacije one narodne borbe, koja se odvija u kapitalističkim ili polukapitalističkim državama, – dok istovremene brojne bune i ustanci protiv turskog feudalizma u Bosni i Hercegovini do 1878 i u Makedoniji nose, s obzirom na držanje pojedinih klasa, još uvijek u mnogome obilježja iz prvog, feudalnog razdoblja.

Za odlučnu, beskompromisnu, pa i revolucinarnu borbu bili su tada među građanskom inteligencijom samo izuzetni pojedinci, kakav je, na pr., Svetozar Miletić, Eugen Kvaternik[172] Imbro Ignjatijević Tkalac,[173] Ante Starčević,[174] Jovan Skerlić, Vasa Stajić i, što je za nas ovdje od osobitog interesa, Frano Supilo,[175] koji se na tom pitanju načina borbe za nacionalnu slobodu i jedinstvo i razišao s pribićevićevskom većinom u vodstvu hrvatsko-srpske koalicije.[176] Pod Supilovim utjecajem bila se u toku Prvog svjetskog rata i u *Jugoslavenskom odboru* i oko njega formirala jedna grupa političara, pristaša revolucionarnog rješenja južnoslovenskoga ujedinjenja; na tu grupu mislio je Pašić, kada je iz Pariza 13. XI. 1918. ovako pisao Protiću: »... U toj i takvoj atmosferi vode izvesni naši ljudi propagandu, kako je režim u Srbiji reakcionaran, protivuustavan i neparlamentaran, kako se gone politički protivnici i tako dalje, kako je opasno sad za sve Srbe, Hrvate i Slovence, da se ujedine sa Srbijom, i da bi bilo bolje stvoriti novu državu, koja bi proizašla iz revolucije i koja bi nosila obeležje najmodernijih ideja i ustanova, nego li ujediniti se sa Srbijom.«[177]

Na hrvatskoj strani među rijetkim građanskim političarima, pristašama beskompromisne, odlučne borbe za nacionalnu slobodu i jedinstvo, bio je uz ostale još i Milan Makanec, a na srpskoj Zmaj Jovan Jovanović i dr. Ali gotovo svi ti izuzetni pojedinci bili su unutar građanske klase osamljeni i sa strane goleme većine građanskih političara i građanskih stranaka, baš zbog te svoje borbenosti, napadani kao zanesenjaci, luđaci, pa čak i kao »bijesni psi« (što je naročito došlo do izražaja u držanju buržoaskih političara prema Kvaterniku, Starčeviću, Makancu i Supilu). Uz odlučnu, revolucionarnu borbu pristajala je od građanske inteligencije masovno samo srednjoškolska i sveučilišna omladina; još nevezana materijalnim, klasnim interesima buržoazije, nalazeći se izvan dohvata protunarodnih režima, koji dijele činovničke položaje, – ta omladina može slobodno da se opredjeljuje na stranu onih, koji vode požrtvovnu, re-

[172] Među građanskim političarima u drugoj polovici 19 stoljeća »... jedini prkosnik i pregalac, koji je pitanje hrvatske slobode u Austriji htio riješiti beskompromisnim djelom, a ne možda samo kompromisnim ili i beskompromisnim riječima.« (A. Cesarec, *Sin Domovine*, str. 5.)

[173] »Za nas (za Hrvate i Srbe, nap. V. B.) je revolucija jedino spasenje«. *(Pitanje austrijsko. – Kome, kako i kada valja rešiti ga? Poslanica braći Hrvatima i Srbima. Pisao je Dr. Imbro Ignjatijević Tkalac.* U Parizu 1866, str. 19.)

[174] »Ako ne ide pravnim, ići će nepravnim putem.« »Teško bo je pomisliti, da bi Madžari bez sile otpustili povlasticu, koja im daje pravo, da globe i taru sve narode Ungarije, Erdelja, i Hrvatsku.« (Ante Starčević, *Djela III*, str. 388). »Ja vam kažem u ime povjestnice, da se despocije ne popravljaju, nego propadaju.« (U Hrvatskom saboru 1865, isporedi Polić, I, 162).

[175] »... palijativi tu ne pomažu. Ovaj sistem ne može ozdraviti, jer nije naravan...«. »... neka bude što bude, gore nam već ne može biti ...« *(Politika u Hrvatskoj).*

[176] Frano Supilo se »poslе Friedjungovog procesa razišao sa Hrvatsko-srpskom koalicijom, i to ne zbog toga što ona ne bi bila jugoslavenska, nego zato što nije bila borbena ... Supilo je raskrstio sa koalicijom zbog njenog oportunizma ...« (Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, str. 157–158).

[177] Pismo je navedeno kod Paulove, cit. djelo str. 568–569.

volucionarnu borbu za slobodu.[178] Ali baš zbog te svoje revolucionarnosti omladina dolazi u sukob s građanskom klasom i s njenim stranačko-političkim predstavnicima.[179] Revolucionarno jugoslovenstvo bilo je uoči Prvog svjetskog rata osnovno obilježje omladinskih pokreta i u Bosni i u ostalim našim zemljama (Stajićev pokret u Vojvodini, južnoslovenske omladinske organizacije u Zagrebu, Ljubljani, Beogradu, Beču, Pragu i dr.), – što je Supila, razočaranog u građanske političare i stranke, nagonilo, da sav svoj dalji rad zasnuje gotovo isključivo na omladini.[180]

Ali uza svu svoju odlučnost, borbenost, pa i revolucionarnost – intelektualna omladina nije mogla uspjeti i ostvariti puno, istinsko oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda prije svega zato, jer se u svojoj borbi nije povezala s jedinom revolucionarnom društvenom *klasom*, s radništvom, – a u danim uvjetima, u deceniju prije 1918, nije se ni mogla povezati zbog tadašnje slabosti našeg radničkog pokreta i zbog

[178] Objašnjavajući revolucionarnost *Mlade Bosne*, Masleša daje ovu karakteristiku intelektualne omladine: »Druga generacija (bosanske inteligencije, nap. V. B.) nije ni stigla do službe. Ona je počela politički da djeluje još iz đačkih klupa (gimnaziskih i univerzitetskih), *i prema tome na njihov politički stav nije moglo uticati njihovo građansko zanimanje, odnosno njihov socijalni položaj.*« *(Mlada Bosna*, str. 91, podcrtao V. B.) – O ulozi intelektualne omladine isporedi i moju studiju *Iz mladosti Milana Makanca* (»Pečat«, god. 1939., broj 5–6, str. 347–360). – O karakteru ove omladine vidi i Izvještaj Zemaljske vlade u Sarajevu: »Tajne đačke organizacije u srednjim školama u Bosni i Hercegovini«, *Nova Evropa*, knjiga XXXII. broj 6 i 7.

[179] Na slučaju bosanske omladine tu suprotnost je utvrdio Masleša: »*Mlada Bosna* se rodila iz suprotnosti prema čaršiji.« »Druga generacija omladine videla je isto tako mnogo mračnih i negativnih strana te politike (srpske građanske klase u Bosni, napom. V. B.), uverila se u njenu jalovost, zgadila se na njeno politikanstvo i sebičnost.« ... Konstatacija Danila Ilića u »Zvonu« ima dokumentaran značaj za *Mladu Bosnu*. On tu kaže: »Među našim građanskim partijama nema nijedne koja radi potpuno demokratski. I po svome radu u saboru i po svome unutrašnjem partijskom životu one su konzervativne, aristokratske, oligarhijske. ... Na leđa narodna tovare sve veće i veće namete i dacije ne brineći se o tome, kako će to podnijeti ogoljeli narod.« (Danilo Ilić, *Demokratija kod nas*, Spomenica Danila Ilića, s. 69.)

Isto tako dokumentarna je i rečenica Gavrila Principa: »Kad bih Sarajevo mogao sabiti u kutiju šibica, ja bih ga zapalio«, (Borivoje Jevtić: Sarajevski atentat, s. 35.) kao i priznanje Nedeljka Čabrinovića pred islednim sudijom, da mu je padalo na pamet da uđe »u sabornicu, pa da bacim s galerije bombu među poslanike, jer sam se uverio da su oni hulje i kukavice, te da ništa ne rade, ili da što god rade – ne vredi«. (L. Pfefer: Istraga u sarajevskom atentatu, s. 51. Izd. Nove Evrope, Zagreb 1938.) (Masleša, *Mlada Bosna*, str. 138 i 144–145.)

Revolucionarna jugoslavenska omladina isto tako dolazi u sukob s antisupilovskom većinom hrvatsko-srpske koalicije poslije 1910. (Isporedi pisanje »Pokreta« i druge koalicionaške štampe uoči Prvog svjetskog rata).

[180] »Jugoslovenstvo *Mlade Bosne* imalo je jednu karakteristiku, koja ga je delila od jugoslovenstva, recimo, Hrvatsko-srpske koalicije. Ono je bilo borbeno, bilo je zapravo uporište, sa kojeg su omladinci mislili da mogu proširiti svoju borbu i u nju uvući i druge narode u Bosni ... Građanstvo (srpsko, u Bosni, nap. V. B.) nije htelo borbu, nije htelo njeno proširenje na druge krajeve Austro-ugarske monarhije. Ono je bilo za čekanje i za isključivo vezanje za Srbiju. I zbog toga se suprotstavljalo jugoslovenstvu, koje je i kod *Mlade Bosne* bilo u prvom redu borbeno sredstvo. Ono je bilo sastavni deo borbenog jugoslavenstva omladine i u drugim krajevima monarhije, na koje se, uostalom, mislio osloniti i Frano Supilo kada se posle Friedjungovog procesa razišao sa Hrvatsko-srpskom koalicijom. ...« (Masleša, *Mlada Bosna*, str. 157–158.)

krive austromarksističke nacionalne politike prečanskih socijaldemokratskih stranaka. Jedan, najborbeniji dio te omladine stradao je u individualnim atentatorskim akcijama ili je izginuo kao dobrovoljac u ratovanju 1912–1918 (Balkanski i Prvi svjetski rat), a malobrojni preživjeli pojedinci bili su preslabi, da se suprotstave buržoaskom upropašćivanju naše nacionalne slobode i jedinstva godine 1918.[181]

Isto je tako i Supilova pravilna, demokratska, federalistička koncepcija rješenja južnoslovenskog nacionalnog pitanja ostala uglavnom glas vapijućega u pustinji sve dotle, dok je bila propagirana isključivo među političarima građanske klase, koji su i 1918 i za sve vrijeme trajanja stare Jugoslavije i preko Supila i preko njegovih ispravnih principa prelazili, kao da ih uopće i nije bilo. I te supilovske koncepcije mogla je sad (u drugom, kapitalističkom razdoblju) da ostvari još samo revolucionarna radnička klasa.

Čitava narodna borba za slobodu u drugom razdoblju, pod kapitalizmom (uključivši tu i prevrat godine 1918 i nacionalne pokrete pod vodstvom oportunističkih građanskih stranaka, HSS-e na primjer, u staroj Jugoslaviji), – bili su osuđeni na propast sve dotle, dok nije i brojčano, i organizaciono, i ideološki ojačala radnička klasa, koja je jedina na pravilan način, revolucijom, paralelnim ostvarenjem i nacionalnog i socijalno-političkog oslobođenja – mogla pozitivno i konačno da riješi pitanje nacionalne slobode i jedinstva južnoslovenskih naroda.

Da bi se osposobila za uspješno izvršenje ovog svog historijskog zadatka, naša radnička klasa morala je da svlada čitav niz prepreka i teškoća. Po prvi put su sa strane predstavnika radničke klase još početkom sedamdesetih godina devetnaestoga stoljeća postavljeni osnovni principi borbe za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Preteče socijalizma kod južnoslovenskih naroda, Svetozar Marković, Vasa Pelagić i njihovi suradnici još tada su istakli, da se jedino revolucionarnim putem i istovremenim socijalno-političkim oslobođenjem može riješiti naše nacionalno pitanje.[182] Vasa Pelagić je čak sa svojom »socijalističkom«

[181] Veoma je značajno, da su najbolji članovi te predratne jugoslovenske omladine, razočarani u godinu 1918 i u buržoasku kraljevinu SHS, prišli od početka Komunističkoj partiji Jugoslavije, osvjedočeni, da je jedino njena revolucionarna borba na čelu radničke klase sposobna da ostvari one nacionalne ideale prave južnoslovenske slobode i jedinstva, čije ostvarenje su građanske klase spriječile Osamnaeste i za trajanja stare, kapitalističke Jugoslavije.

[182] Svetozar Marković je, vidjeli smo, revolucionarni metod smatrao jedino ispravnim i onda, kada se je radilo o ujedinjenju i samog srpskog naroda: »Misao: srpsko jedinstvo, to je najrevolucionarnija misao što postoji na celom balkanskom poluostrvu od Stambola do Beča. Ta misao sadrži već u sebi: uništenje Turske i Austrije, prestanak Srbije i Crne Gore kao samostalnih kneževina i prevrat u celom političkom sklopu srpskog naroda. Iz delova one dve carevine i iz dve srpske kneževine postaje jedna, nova srpska država – to znači srpsko jedinstvo.« *(Radenik,* 1871, br. 24 i 25. Navedeno kod V. Masleše, *Svetozar Marković*, str. 64.) – Još je većma isticao kao glavni preduvjet revoluciju, potrebu da se revolucionarnim putem unište sve postojeće države – kada je pisao o širem, općem ujedinjenju balkanskih naroda. (Vidi *Srbija na Istoku,* str. 167–168.)

grupom pokušao da (bez uspjeha) ostvari ovu revolucionarnu koncepciju u Bosansko-hercegovačkom ustanku 1875–78.[183]

Ali, da bi se ovi principi proveli u život, za to je u ovo doba, i još dugo poslije sedamdesetih godina, nedostajalo jake, razvijene radničke klase. A kada je radnički pokret toliko uznapredovao, da je mogao stvoriti i svoje posebne političke organizacije, socijaldemokratske partije, onda su u zemljama najvažnijim za rješavanje nacionalnog pitanja (u takozvanim prečanskim krajevima, Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, Vojvodini) te partije stajale pod jakim utjecajem oportunističke austrijske socijalne demokratije, koja je u nacionalnom pitanju zauzimala sasvim krivo stajalište.[184] Uz ovaj negativan utjecaj austromarksizma postojao je još čitav niz drugih uzroka i slabosti, zbog kojih je i teorija i praksa nacionalne politike gotovo svih naših socijaldemokratskih stranaka bila kriva i bezuspješna.[185] Tek je Komunistička partija Jugoslavije u decenijima teške revolucionarne borbe s hegemonističkom velikosrpskom buržoazijom i monarhofašističkom diktaturom pripremila našu radničku klasu i organizaciono i idejno, i osposobila je da na čelu porobljenih naših naroda s uspjehom provede opću južnoslovensku narodnu revoluciju. Tada, u razdoblju od 1937 do 1945, južnoslovenski narodi, predvođeni Komunističkom partijom, pošli su u revolucionarni oslobodilački pokret s jasno određenim Titovim metodama i ciljevima borbe. »Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodno-oslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima, koji su ugnjetavali i teže daljnjem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodno-oslobodilačka borba – bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, t. j. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana i t. d., kada narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu, da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije.« »Potpuno oslo-

[183] Isporedi V. Masleša *Mlada Bosna*, str. 43., – i Vaso Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875–78*, str. 20–21 i 399 i d.

[184] »Politički razlog slabosti radničkog pokreta (u Bosni, napom. V. B.) valja tražiti u pogrešnom i reakcionarnom stavu austriske socijalne demokratije u nacionalnom pitanju, koji je naročito došao do izražaja u aneksionoj krizi. Iako u opoziciji prema bečkoj vladi, austriska socijalna demokratija nije bila u opoziciji prema dunavskoj monarhiji kao nacionalitetnoj državi. Ona je, čak, smatrala da je nadiranje Austrije na Balkan jedna civilizatorska akcija, i sa te tačke gledišta je i prihvatila aneksiju.« (V. Masleša, *Mlada Bosna*, str. 79.) U vezi s time treba istaći, da je protiv pogrešne nacionalne politike austromarksizma odlučno ustao vođa srpske socijalističke stranke, Dimitrije Tucović. (Vidi, između ostalog, njegov govor, održan 17. VIII. 1910 na Internacionalnom kongresu u Kopenhagenu, objavljen u I knjizi *Izabranih spisa* Dimitrija Tucovića, Beograd, 1949 str. 323–325.)

[185] Još uvijek malen broj proletarijata, organizacione i ideološke slabosti, nerevolucionarnost, oportunizam malograđanski nastrojenih vođa, podložnost jakom utjecaju nacionalnih građanskih stranaka, i sl.

bođenje svakog naroda posebice ne bi se moglo postići, ako on ne bi već sada uzeo pušku u ruku i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda.« »U Jugoslaviji ne smije više biti nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja.«[186]

U našoj Narodno Oslobodilačkoj Borbi ti revolucionarni metodi bili su s krajnjom dosljednošću primijenjeni, a Titov program u cijelosti ostvaren. Time je potpuno i definitivno izvojevano nacionalno oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda. Uništenjem ugnjetačkog, kapitalističkog sistema, obaranjem s vlasti buržoaske klase i uklanjanjem protunarodne dinastije – socijalistička Jugoslavija razbila je zauvijek onu podlogu, na kojoj su vladajuće građanske klase u međusobnom hegemonističko-separatističkom otimanju oko vladanja kapitalističkom eksploatatorskom državom vršile nacionalno tlačenje i sijale mržnju i razdor među našim narodima.

(Primljeno za štampu u »Radu« na 7. sjednici I. odjela od 9. X. 1953. g.)

[186] Tito, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodno Oslobodilačke Borbe.* Izdanje »Naprijed«, Zagreb 1945, str. 9, 10 i 3.

Ivo Krbek:

ODGOVORNOST DRŽAVE ZA ŠTETU

Pitanje odgovornosti države za štetu, koju je državni aparat nanio građanima i njihovim udruženjima, u savremenim građanskim državama se postavlja posve drukčije, nego što se to pitanje postavljalo u starim državnopravnim režimima. Razvoj i novo formuliranje odgovornosti države za štetu samo je jedan primjer progresa u pravnom razvoju države: strogo podvrgavanje države pravu i njegovim obavezama. Za modernu građansku državu ne predstavlja pravni poredak samo skup ovlaštenja, već joj namiče i pravne obaveze. U tom smislu govori se u pravnoj teoriji, da je država pravna država. Takva država odbacuje suverenu neodgovornost i postaje pravno odgovornom. U pitanju naknađivanja štete podvrgavanje države pravu je naročito uočljivo, jer se kod toga država ne zadržava samo kod nekih platonskih pravnih deklaracija, već preuzima i velike materijalne terete.

U svojoj ranijoj fazi razvoja građanska država (polovinom 19. stolj., a negdje i kasnije) u pravilu ne odgovara za štetu, koju su njeni funkcionari (organi) nanijeli građanima nezakonitim (nepravilnim) vršenjem službe, a odgovara samo izuzetno za neke štete, nastale u toku pravilnog vršenja javne službe (na pr. eksproprijacija). U pravu modernih građanskih država razvija se načelo, da država odgovara građanima za protupravno vršenje službe njenih službenih lica, a s druge strane se mnogo proširuju slučajevi odgovornosti države za štetu, nastalu u toku pravilnog vršenja javne službe. Javlja se vrlo interesantan i složen pravni problem, kada i pod kojim uvjetima dolazi do takve odgovornosti, odnosno kada je ona obavezana da naknadi građanima štetu, koju su pretrpjeli. To pitanje zauzima naročito mjesto u današnjoj nauci ustavnog i upravnog prava, a ono treba da ima i posebno značenje u državi, u kojoj se izgrađuje socijalizam.

Rečeno podvrgavanje države pravnom poretku, da ona preuzima pravne obaveze, od najvećeg je političkog značenja obzirom na učvršćenje ličnih prava građana. To je utoliko značajnije i važnije, što je savremena država preuzela mnogobrojne funkcije, ranije nepoznate. Došlo bi

do nepodnošljivog apsolutizma, do gušenja ličnosti građana i njihovih prava, kad te državne funkcije ne bi bile pravno strogo uređene i limitirane, pa u vezi s time razvijena i garantirana lična građanska prava. U tome zauzima značajno mjesto dužnost države na naknadu štete pričinjene građanima u vezi s vršenjem javne službe, – bilo da se ta služba vršila pravilno ili nepravilno. Građani i njihove asocijacije dobivaju lično pravo na takvu naknadu. To pravo građana na naknadu, kad je šteta nastala nepravilnim vršenjem službe, stvarno je posljedica njihova prava na uživanje javne službe, njihova pravnog zahtjeva, da se javna služba pravilno vrši. Novi državni ustavi sve više utvrđuju dužnost države na naknadu štete među osnovnim građanskim pravima.

Obrađujući čitavu tu problematiku, ova radnja se ne će ograničiti samo na naše domaće jugoslavensko pravo, već će ovo pitanje pretresti i s obzirom na druge pravne sisteme. Pritome dolazi najviše u obzir francusko pravo, jer je tu teorija i praksa najviše obradila ta pitanja. Zato će se francusko pravo morati šire obraditi nego druga strana prava. Pregled stranih prava bit će od koristi, u pozitivnom i negativnom pravcu, za rješavanje pojedinih pitanja, koja se i u nas javljaju kod odgovornosti države za štetu. S obzirom na opseg radnje, nisu se mogle po svim pitanjima povlačiti paralele između raznih pravnih sistema, upozoravati na dobre i loše strane pojedinih rješenja tih pravnih sistema i sl. Ali dat je obilati materijal, kojim će se sam čitalac moći služiti. Tako će se ne samo šire obuhvatiti čitavo pitanje, već će se moći i jasnije ocrtati linije jugoslavenskog prava i istaći njegove osobine.

Problem naknade štete javlja se kod čitave državne djelatnosti, no on je najaktuelniji kod njene upravne djelatnosti. Tu se javlja specifična problematika odgovornosti države, i vrlo često, kad se govori o odgovornosti države za štetu, misli se na njenu odgovornost na području uprave.

Prema dvjema različnim odgovornostima države i radnja se raspada u dva dijela: a) odgovornost države za protupravno djelovanje njena aparata i b) odgovornost države ako ne postoji protupravno djelovanje, – ili ukratko odgovornost za griješku i odgovornost bez griješke. U prvom slučaju govori se i o subjektivnoj, a u drugom o objektivnoj odgovornosti. Bitna razlika između te dvije odgovornosti je u tome, što je za prvu bitna griješka odnosno protupravnost pri vršenju službe, dok to nije bitno kod druge odgovornosti. Da bi u drugom slučaju bila država odgovorna, potrebno je da bude šteta nanesena pod naročitim okolnostima, – do te odgovornosti dolazi, i kad je služba posve pravilno funkcionirala i kad su se vršioci službe strogo pridržavali pravnih pravila. Pretežni dio francuske teorije suprotstavlja te dvije odgovornosti kao odgovornost za griješku (faute) i odgovornost za rizik (risque). O toj koncepciji rizika govorit će se još detaljno (pod II–2), ovdje će biti dovoljno istaći, da obuhvatanje odgovornosti bez griješke terminom rizik smatram već zato nezgodnim, što zamagljuje čitavo razlikovanje. Pridržavam se rečenog terminološkog razlikovanja, jer nemam ni onih skrupula, koje su natjerale neke pisce, da na posve drugi način obilježe rečene dvije vrste odgovornosti države.[1]

Odgovornost države bez griješke obuhvaća samo izvanugovornu odgovornost države. Ugovorna odgovornost države predstavlja odvojeni pravni problem, koji treba i zasebno tretirati. Svejedno, da li neki pravni poredak izjednačuje državu u ugovornom pravu s pojedincem (znači, da i za državu vrijede opća načela građanskog prava), ili daje ovdje državi neki jači pravni položaj, ili štoviše formira neke posebne tipove t. zv. administrativnog ugovora (ili t. zv. javnopravnog ugovora).[2] Sve takve ugovorne obaveze države ispadaju iz okvira ove radnje.

I.

ODGOVORNOST ZA GRIJEŠKU

1. Općenito o odgovornosti države za griješku

Država ne može sama neposredno djelovati, već to čini preko određenih fizičkih lica – svojih funkcionara ili službenih lica. Kao što se djela tih funkcionara uračunavaju državi kao njena vlastita djela, tako ona i odgovara za griješke svojih funkcionara, učinjene pri vršenju njihove službene dužnosti. I država, kao svako drugo pravno lice, primajući ovlaštenja preuzima i obaveze; ako država ima pravnu sposobnost stjecanja, ima i pravnu sposobnost obvezivanja; ako država djelovanjem svojih službenika stječe ovlaštenja, mora da i snosi odgovornost za njihove griješke. Ja ne vidim razloga, zašto ne bismo otvoreno govorili o odgovornosti države za griješku. To smeta teoriji fikcije pravnog lica (ili bar njenu pretežnom dijelu). Opasno postaje takvo shvaćanje, kad se odatle poriče svaka odgovornost države za štetu, nastalu nezakonitim djelovanjem njenih funkcionara. Ne mijenja, naprotiv, mnogo na stvari, kad se kaže – da bi se zadovoljila teorija fikcije pravnog lica – da država jamči ovdje samo za griješku drugoga i da se ne radi o odgovornosti države za griješku, već o njenoj obavezi garancije (tako na pr. Waline). No oni

[1] Tako na pr. Duguita navodi njegovo oštro pobijanje pravne osobnosti države i naglašavanje, da država ne može činiti griješke, da čitavu odgovornost države zasnuje na ideji društvenog rizika, pa i u slučaju kad se radi o odgovornosti za griješku. Prema Duguitu je odgovornost države uvijek odgovornost za rizik, dok je odgovornost drž. funkcionara prema pojedincima samo odgovornost za griješku. – Prof. Tasić daje opet nešto drugačiji smisao pojmu rizika (u knjizi »Odgovornost države po principu jednakosti tereta«, str. 2.–3., 193. i d., u raspravi »Čl. 18. Ustava«, str. 627. i d.). Po njemu počiva odgovornost države za protupravne radnje njezinih organa na principu rizika, a odgovornost države za neprotupravne radnje njenih organa na principu jednakosti tereta. – Kako vidimo iz ovih primjera, termin rizik se može upotrebiti i u drugom smislu, a ne samo za odgovornost bez griješke.

[2] Pretres takvih ugovora ne pripada doduše u građansko pravo, već u upravno ili ustavno pravo, ali to je opet zasebna materija, koja ne pripada u materiju odgovornosti države bez griješke.

pravnici, koji su se oslobodili primitivnosti teorije fikcije pravnog lica, mogu mirno govoriti o odgovornosti države za grješku.

Teorija fikcije pravnog lica (u njenu vulgarnom obliku) davala je dosta teoretske podloge onima, koji su poricali, da je država odgovorna za štetu, nastalu nezakonitim radom njenih službenih lica. Druga dva glavna razloga, zbog kojih se načelno poriče odgovornost države, jesu: a) autoritativno uzvisivanje države, njena suverenost i svemoćnost i b) fiskalni moment, da se zaštiti imovina države. Mogao bi se navesti čitav katalog blagorječivih teorija o neodgovornosti države građanskih teoretičara, – u suštini se sva ta razna negiranja odgovornosti države svode na koji od ta tri momenta odnosno na njihovo međusobno kombiniranje.

Od 19. stolj. počela se prakticirati odgovornost države najprije na onom području, gdje država djeluje kao privatno lice. Pravi se načelna razlika između onih državnih posala, gdje država istupa autoritativno kao javna vlast i gdje ona djeluje neautoritativno i u pravilu po propisima građanskog prava poput drugih građana. U prvom slučaju radi se o odnosu između nosioca javne vlasti i lica, koje je toj vlasti podloženo – o odnosu subordinacije, a u drugom slučaju o odnosu na ravnoj nozi – o koordinaciji subjekata. Bilo je i prirodno i logično primijeniti propise građanskog prava o naknadi štete na taj drugi slučaj i zaključiti, da u tim stvarima država odgovara za djelovanje svojih službenika na jednak način, kao što i privatna lica (fizička i pravna) odgovaraju za svoje namještenike. No time je srušena načelna neodgovornost države, i jednom priznata na tom području, morala se, progresom pravnih i političkih ideja, proširiti i na područje javnog prava. Postalo je nemoguće zadržati ta dva režima kao dva razna svijeta.[1] To proširivanje vršilo se u pojedinim državama ne samo u razno vrijeme, već i na razne načine.

Među današnjim pravnim porecima postoji velika razlika u pitanju imovinskopravne odgovornosti za štetu, koju nanesu građanima (fizičkim i pravnim licima) drž. funkcionari pri vršenju službene dužnosti. Najprije je u pitanju, da li uopće odgovara država ili odgovaraju samo drž. funkcionari. I kad odgovaraju samo funkcionari, nije njihov progon od strane građanina potpuno slobodan, već može biti na razne načine ograničen, – za posebne kategorije tih funkcionara progon znade biti i naročito ograničen, pa i posve isključen. – Kad država odgovara za grješke svojih službenih lica, razvile su se tri glavne mogućnosti, kako oštećeni diže svoj odštetni zahtjev protiv države: 1. da država odgovara primarno za štetu, tako da se oštećeni sa svojim zahtjevom može držati samo države, a stvar je države da se regresira na službeniku – krivcu; 2. da za štetu primarno odgovara službenik, a država samo supsidijarno, ako

[1] U pravnoj teoriji je najdalje otišao Berthélemy u konstruiranju režima akata vlasti i akata poslovanja kao dva posve razna i oprečna pravna svijeta. Tako on, između ostaloga, primjenjuje pojam pravnog lica na državu, samo kad se radi o aktima poslovanja (Traité élém. de droit administratif, 13. izd., 1933. g., str. 45. i d.), a administracija je načelno i općenito odgovorna za štetu, samo kad se radi o aktima poslovanja, a kad se radi o aktima vlasti, samo kad to zakon izrijekom propiše (ibidem str. 96. i d.).

oštećeni ne može utjerati naknadu štete od službenika; i 3. da odgovara i država i službenik, i da zavisi od izbora oštećenog, protiv koga će od njih dići odštetni zahtjev. Pritome postoje i različne varijacije i kombinacije tih triju mogućnosti. Te razlike ne postoje samo između pravnih poredaka raznih zemalja, već i u istoj državi između raznih kategorija službenih lica. – Odgovornost države kumulira se na razne načine s odgovornošću službenika (napose da li oštećeni ide neposredno sa odštetnim zahtjevom protiv službenika ili to može činiti samo država regresnim zahtjevom). Značajno je bilo za ranije formuliranje francuskog prava, što je ono ovdje strogo razlikovalo odgovornost države od odgovornosti službenika – kao grješku službe od lične grješke. U prvom slučaju bila je samo i isključivo odgovorna država, a u drugom bio je to službenik. Danas je francusko pravo evolviralo i dopušta kumuliranje.

Na razvoj državne odgovornosti za grješku utjecali su, u pojedinim državama, razni momenti. Demokratska ideja, pravilno primijenjena, učvršćuje lična prava građana, pa tako i razvija odgovornost države za grješku. Ali razvitak odgovornosti države za grješku nije bio, općenito gledano, uvjetovan samo i isključivo tom demokratskom idejom. U Njemačkoj na pr., koja je u demokraciji mnogo zaostala iza Engleske, USA i Švicarske, razvila se daleko prije i potpunije odgovornost države nego u ove tri zemlje.

Velika raznolikost po pitanju odgovornosti države u raznim zemljama, najrazličniji putovi i načini njena formiranja, onemogućuju, da se općim kategoriziranjem ili tipiziranjem dođe do opće slike odgovornosti države za grješku. Tako dobivena slika ne bi točno odražavala postojeće stanje. Zato je potrebno, da se razlože pravni sistemi odgovornosti države za grješku posebno prema pojedinim državama. Na taj način moći će se osvijetliti i čitav niz drugih, interesantnih pravnih pitanja, koja stoje u vezi s pitanjem odgovornosti. Izaći će na vidjelo mnoga pitanja komparativnog prava i istaći će se osobine pravnih sistema pojedinih država. A tako će se i vidjeti, kako su dosta različni bili putovi, kojima se probijala (a i danas još probija) odgovornost države za grješku u pojedinim pravnim porecima.

2. *Francusko pravo*[1]

Današnja opća načela francuskog prava o odgovornosti države za grješke, pričinjene pri vršenju javne službe, razvila su se dosta kasno nakon Velike francuske revolucije. Ta je načela, najvećim dijelom, izradila

[1] Upotrebljena literatura: Berthélemy, Traité élém. de droit admin., 13. izd., 1933. g.; Bonnard, Précis de droit administratif, 1935. g.; Defrenois, La faute du service public, 1937. g.; P. Duez, La responsabilité de la puissance publique, 1927. g.; Duez i Debeyre; Traité de droit administratif 1952. g.; Duguit, Traité de droit constitutionnel, 3. sv., 3. izd., 1930. g.; Hauriou, Précis de droit adm. et de droit public, 12. izd., 1933. g.; Laubadère, Manuel de droit admin. 3. izd., 1951. g.; Laubadère, Traité élém. de droit administratif, 1953. g.; Rousseau, Cours de contentieux administratif, 1952. g.; Waline. Traité élém. de droit administratif, 6. izd., 1950. g.

praksa franc. Drž. savjeta. To naročito vrijedi za opća načela. Francusko zakonodavstvo je dosta obilato o odgovornosti države, ali ono regulira samo specijalne materije (pri čemu često usvaja načela, koja je već razvila judikatura Drž. savjeta). Zbog toga je francusko pravo o odgovornosti države »veoma gipko, veoma pokretno i dosljedno se teško sintetički zahvaća jedinstvenom formulom.«[2]

a) Prvobitni stadij razvoja

U prvoj razvojnoj etapi, nakon Revolucije, u francuskom pravu se ni ne postavlja pitanje odgovornosti države za nezakonito ili nepravilno djelovanje njenih izvršnih organa odnosno službenih lica pred redovnim sudovima. Pojedinac može samo pokretati ličnu, novčanu odgovornost protiv službenika, koji mu je svojim nezakonitim djelovanjem nanio štetu, – a i ovo uz znatna ograničenja (naročito je potrebno odobrenje postupka). Država ne odgovara za ekscese svojih službenika. Država kao javna vlast je načelno neodgovorna (kao ranije apsolutni – monarh), njena se građanskopravna odgovornost može priznati samo u onom slučaju, kad djeluje u okviru građanskog prava kao privatnik. To je t. zv. koncepcija »l'Etat d'ébiteur«, koja brani sudovima da osuđuju državu kao dužnika. Naročito su se tumačila dva zakona (prvi iz 1790. g., a drugi iz 1793. g.) u pravcu, da su redovni sudovi nenadležni – sve kad se radi i o samim aktima poslovanja – da presuđuju državu na neku novčanu svotu. To se dopuštalo, samo kad je to zakon izrijekom predvidio.

U daljem razvoju javljaju se pokušaji, da se takva odgovornost države zasnuje na civilističkoj podlozi. I to prema čl. 1382. i dalje Građanskog zakonika, koji rade o odgovornosti poslodavca za grieške njegovih namještenika. Poput tih poslodavaca trebalo bi da država odgovara za štetne akte svojih službenika, izvršenih u njihovim službenim funkcijama. To je shvaćanje bilo dosta rašireno u pravnoj doktrini, djelomice su ga i vršili redovni sudovi, ali su mu se protivili upravni sudovi. Spor, po čitavom tom pitanju odgovornosti države, konačno je presječen rješenjem Blanco iz 1873. g.

Treba naglasiti, da se čitava naprijed rečena zabrana ili ograničenje odgovornosti protezalo samo na državu, a ne i na druga javnopravna lica – kao općine, departmane, javne ustanove (établissements publics). Redovni sudovi pokazuju već rano tendenciju, da takva pravna lica približe u pitanju odgovornosti privatnim pravnim licima. To vrijedi naročito za općinu. U kasnijem su razvoju – pri čemu je vodila glavnu riječ praksa Drž. savjeta – u pitanju odgovornosti načelno izjednačena javnopravna lica i država (Kasacija je tek 1912. g. konačno napustila svoje ranije stajalište).

[2] Duez str. XI.

b) Ustaljivanje načela 1873. g.

Praksa Drž. savjeta pomalo razvija posebnu, javnopravnu odgovornost države pred upravnim sudovima.[3] Načela te odgovornosti razvijaju se samostalno bez oslonca na Građanski zakonik.[4] Praksa Drž. savjeta dolazi time u neizbježan sukob sa shvaćanjem redovnih sudova, a naročito Kasacije, i izaziva rješenje Konfliktnog suda (le tribunal des conflits). Dolazi do rješenja Blanco iz 1873. g., koje je od kapitalnog značenja za francusko upravno pravo, pa se smatra »kamenom temeljcem« čitavog tog prava.[5] Tim rješenjem pobjeđuje shvaćanje Drž. savjeta nad shvaćanjem Kasacije.

U konkretnom slučaju, koji je bio povod rješenju Blanco, jedno je dijete bilo teško povrijeđeno saobraćajem vagoneta Nacionalne tvornice duhana. Roditelji traže naknadu štete od države preko redovnih sudova. Zbog toga dolazi do sukoba nadležnosti između redovnih i upravnih sudova, i sukob rješava Konfliktni sud. Taj sud odbacuje raniju interpretaciju zakona Revolucije, da redovni sudovi ne mogu novčano presuđivati državu; ali sud u ovom predmetu priznaje nadležnost upravnih sudova s razloga, što je do odgovornosti države došlo funkcioniranjem javne službe.

Tako je odbačena naprijed rečena koncepcija »l'Etat débiteur«, a umjesto razlikovanja između akata vlasti i akata poslovanja (pri posljednjima djeluje država kao privatnik, tako da bi sporovi iz takvih predmeta imali ići u nadležnost redovnih sudova) zaveden je nov kriterij javne službe. Prema posljednjem idu u nadležnost upravnih sudova, a ne redovnih, svi sporovi, koji se odnose na organizaciju i funkcio-

[3] Prema francuskom pravnom shvaćanju ta se odgovornost proteže samo na djelovanje administrativnih službenih lica odnosno admin. funkcije. Ona se u pravilu ne proteže na zakone, pa ni na admin. normativne akte (ukoliko to ne bi bilo izrijekom propisano). Polazi se sa stajališta, da su to opći propisi, pa da šteta nema specijalan značaj. Jednako se ta odgovornost načelno ne proteže na akte sudskih vlasti (razumije se i ovdje, ukoliko nije izrijekom za pojedini slučaj drukčije propisano, kao na pr. kad je krivično osuđeno nevino lice). – Kad se izuzetno može i protiv zakonskih akata tražiti naknada štete, dosta je sporno u francuskoj teoriji. Tako na pr. Hauriou (nav. djelo str. 508) postavlja dva takva slučaja: a) ako zakonska mjera krije financijsku mjeru, kojom se obogaćuje admin. imovina i b) ako se zakonom mijenja financijska ravnoteža ugovora, u kome je država stranka.

[4] Tako izriče Drž. savjet već u rješenju Rothschild iz 1855. g., da se odnosi, koji nastaju vršenjem službe između države i njenih službenika prema pojedincima, ne mogu prosuđivati prema građanskom pravu; »i naročito što se tiče odgovornosti države u slučaju griješke, nehata ili zablude njena službenika, ta odgovornost nije opća, ni apsolutna, već se mijenja prema prirodi i potrebi svake službe i odatle može samo administracija utvrditi njene uvjete i mjerila«. – U čuvenom rješenju Blanco se kaže: »Odgovornost, koja može pasti na državu za štete prouzročene pojedincima djelovanjem lica, koje ona zaposluje u javnoj službi, ne može biti uređena načelima Građanskog zakonika, koja vrijede za uzajamne odnose pojedinaca. Ta odgovornost (misli se države) nije ni opća ni apsolutna; ona ima svoja specijalna pravila, koja variraju prema potrebama službe i nužnosti izmiriti (concilier) prava države s privatnim pravima; i odatle – – – je samo administrativna vlast nadležna da o njoj rješava«.

[5] Waline str. 60.

niranje javne službe. Samo rješenje Blanco je postavilo to načelo za javne službe države, ali se ono u daljoj primjeni, naročito praksom Drž. savjeta, posve logično protegnulo i na javne službe drugih pravnih lica javnog prava.[6]

c) Razlikovanje lične griješke i griješke službe

Priznavanje, da i država odgovara za loše funkcioniranje svojih službi, dovelo je u francuskom pravu do načelnog i strogog razlikovanja između lične griješke (faute personelle) i griješke službe (faute de service), – i to kao dva zasebna pravna instituta, svaki sa svojim posebnim pravnim režimom. Do tog je načelnog razlikovanja došlo naročito zbog primjene zakona od 1870. g., koji je ukinuo sva ograničenja (naročito prethodnu autorizaciju), koja se doonda tražila za lični progon službenika. U primjeni tog zakona izriče Konfliktni sud, da se time ne dira u načelo podjele upravne i sudske vlasti, pa da su redovni sudovi i dalje nenadležni da sude o upravnim aktima. Tako se počela razlikovati s jedne strane griješka službe, gdje se radi o upravnom aktu, a s druge strane lična griješka, koja nema značenja upravnog akta, i o čemu mogu suditi redovni sudovi. Tipično francusko načelo diobe vlasti, upereno protiv redovnih sudova, rodilo je i načelno razlikovanje između lične griješke i griješke službe. Pojam lične griješke se već ranije razvio, a pojam griješke službe je čedo kasnijeg razvitka.

Lična griješka povlači za sobom ličnu odgovornost službenika, a griješka službe odgovornost države odnosno drugog lica javnog prava. Po toj koncepciji, službenik, koji je počinio ličnu griješku, odvojio se od službe, i njegova je radnja izgubila značaj javne službe: si excessit privatus est. Tu, po izvornom shvaćanju, odgovara samo lično službenik, a država je izvan svake obaveze. Obrnuto, u slučaju griješke službe tužba se diže neposredno protiv države (odnosno administracije), koja snosi svu odgovornost, a irelevantna je ličnost pojedinog službenika. Osnovno je u izvornoj koncepciji griješke službe, da država (ili drugo lice javnog prava) ne odgovara kao vlastodavac svojih službenika (kako se to činilo po civilističkom shvaćanju), već kao voditelj službe, koja loše funkcionira. Ta je griješka anonimna i objektivna. Sudi se – kako kažu francuski pisci – o službi, a ne o službeniku. Esencijalna je u tome razlikovanju i različna sudbenost: o ličnoj griješki sude načelno redovni sudovi, primjenjujući pritome u prvom redu propise građanskog prava, a o griješki službe upravni sudovi (u prvom redu Drž. savjet), primjenjujući posebna pravna pravila.

[6] Izrijekom zauzima ovo stajalište i Konfliktni sud u rješenju Feutry iz 1908. g. Jedan umobolnik je pobjegao iz departmanske umobolnice i zapalio stog slame. Time oštećeni traži naknadu od departmana zbog loše paske umobolnika. Konfliktni sud izriče, da su upravni sudovi (a ne redovni) nadležni, čim je spor zasnovan na lošem funkcioniranju javne službe, – bez obzira da li je tužba pokrenuta protiv države ili departmana.

Htjeti konstruirati te dvije grješke kao dva zasebna, strogo odijeljena pojma s apsolutnom razlikom, predstavlja Sizifov posao; jer uistinu nema neke samostalne grješke službe, koja ne bi u isto doba bila i lična grješka. Država djeluje preko fizičkih lica, i koje god djelo uračunavamo državi, moralo ga je izvršiti neko fizičko lice. Grješka službe je faktički uvijek i neka lična grješka, – samo što se može raditi o objektivnoj protupravnosti bez lične krivnje ili o grješci službenika, koji se ne da individualno utvrditi (anonimna grješka). U francuskoj teoriji su se na razne načine pokušavale prikazati značajke tih dviju grješki.[7] Iz same sudske prakse izbija shvaćanje, da postoji lična grješka: kad službenik radi izvan svoje funkcije, kad je počinio naročito tešku grješku, kad griješi zlonamjerno ili iz pakosne namjere protiv građana. No to nisu nikakva apsolutna pravila. Ima slučajeva, kad se i vrlo teška grješka službenika smatra grješkom službe.

d) Lična odgovornost

Za lični progon službenika od građana mogu vrijediti dva razna sistema: 1. represivni, po kome je tužitelj potpuno slobodan u dizanju tužbe protiv službenika, koji mu je nanio štetu svojim djelovanjem, i 2. preventivni, po kome je tužitelj u dizanju takve tužbe na razne načine ograničen, pri čemu se obično traži posebna dozvola određenog drž. organa. U Francuskoj se sve do 1870. g. primjenjivala jedna odredba Ustava iz VIII. rev. god., prema kojoj je za sudski (redovni sudovi) progon službenika vlade, koji nisu ministri, a za djela, koja se odnose na njihovu službenu funkciju bila potrebna posebna dozvola Drž. savjeta (kasnije je djelomice podjeljivanje te autorizacije bilo preneseno na određene šefove administracije). Potreba takve autorizacije stalno se oštro kritizirala, dok nije konačno 1870. g. Vlada Nacionalne obrane ukinula tu odredbu, kao i druge zakonske propise, koji sprečavaju gonjenje službenih lica.

[7] Laferrière (naročito kao vladin povjerenik u slučaju Laumoniere-Carriol pred Drž. savjetom 1877. g.) razlikuje čovjeka s njegovim strastima (lična grješka) od funkcionara s grješkama (grješka službe). Drugi gledaju na stepen težine grješke: teška grješka išla bi na teret službenika, a lakša na teret same administracije. Treći traže kriterij u odvojenosti grješke od službe. Prema tome bi lična grješka bila ona, koja se može prosuditi bez obzira na vršenje službe, ako naprotiv ocjena grješke traži istraživanje uvjeta službe, radilo bi se o grješci službe (tako naročito Blum kao vladin povjerenik u slučaju Lemonnier iz 1918. g.). Tome bi ponešto odgovarala i Berthélemyeva (nav. djelo str. 82.) formula: »Funkcionar čini grješku službe, kad smatra, da izvršava svoju funkciju čineći grješku; on čini ličnu grješku, kad se služi svojom funkcijom, da bi izvršio grješku«. Ili se kaže (Hauriou str. 517.), da se radi o grješci službe, »kad ta grješka sačinjava činjenicu službe, t. j. ulazi u vršenje službe, iako se može sastojati u zabludi, nepromišljenosti, propustu, nemaru«, a o ličnoj grješci, »kad je ta grješka odvojena od vršenja službe, kad ona sačinjava ličnu činjenicu, za koju je službenik lično odgovoran«. – Duguit (str. 302. i d.), razlikuje dvije vrste lične grješke: a) odvojena grješka (faute détachable), kad se pogrešan akt potpuno odvojio od službe i b) priključena grješka (f. incluse), kad prividno postoji samo službeni akt, ali se pri bližoj analizi vidi, da se službenik postavio izvan službe, – bilo radi sadržaja, koji je službenik htio dati aktu, ili radi svrhe, za kojom je išao.

Odsad se institutom grješke službe zaštićuje drž. funkcionar od nepravednog ličnog gonjenja.[8] Nadležni drž. organ može naime uvijek povodom lične tužbe protiv službenika iznijeti predmet pred Konfliktni sud, jer da se ne radi o ličnoj grješci. Prema tome može Konfliktni sud u svakom konkretnom slučaju izreći, da li mogu redovni sudovi suditi o nekoj ličnoj grješci.[9] Zakon od 1946. g. čak je predvidio slučaj, ako je nadležni drž. organ propustio iznijeti predmet pred Konfliktni sud, a redovni sud osudi službenika, da naknadi štetu za grješku službe. U takvom slučaju mora »javni kolektivitet« pokriti izdatke službenika.

Posebna pravila vrijede u francuskom pravu za odgovornost ministara, i o njihovoj odgovornosti za lične grješke ne mogu suditi redovni sudovi. Praktički uzevši, u Francuskoj ni nema imovinskopravne odgovornosti ministara.

e) Grješka službe

Poput mnoge druge materije upravnog prava, načela o odgovornosti za grješku službe stvaralački je razvila judikatura Drž. savjeta. Načelno se mogu razlikovati tri razne grješke službe: 1. da je služba loše funkcionirala (culpa in committendo), 2. da nije uopće funkcionirala, a trebalo je da funcionira,[10] (culpa in ommittendo) i 3. da je zakasnila, da služba nije u pravo vrijeme izvršena. U pitanju te odgovornosti je načelno svejedno, da li je šteta nanesena nekim formalnim pravnim aktom (naročito upravnim aktom) ili materijalnim činjenjem odnosno nečinjenjem. Drž. savjet je razvio svoju judikaturu u tim trima situacijama postepeno. Čitava odgovornost za grješku službe razvila se u Francuskoj kao opće pravilo odgovornosti javne vlasti: države i drugih pravnih lica javnog prava.

Za odgovornost zbog grješke službe traži se određeni stepen protupravnosti, koji nije samo različan prema vrsti službe, već i prema raznim drugim okolnostima. Ta grješka može biti u formalnoj nezakonitosti,

[8] Smatra se (Hauriou str. 522), da se time mnogo jače zaštićuju službenici negoli prema ranijem sistemu prethodne dozvole.

[9] Praksa toga Suda naginje tomu, da smanjuje ličnu grješku i da je predstavi grješkom službe. Tako na pr. Konfliktni sud smatra grješkom službe u slučaju Fox-Girard iz 1938. g., što je šofer vojničkog automobila prebrzo vozio i nije se na uskom putu držao pravca, a u slučaju Cornu iz 1937. g., što je čuvar barutane, želeći da zastraši i otjera jedno dijete, pucao na ovo iz pištolje, koju je zabunom smatrao praznom, te dijete smrtno ranio. I u slučaju, kad je službenik kažnjen iz nehata zbog ubijstva ili teške tjelesne ozljede, ne smatra se da bi se uvijek moralo raditi o ličnoj grješci, a ne o grješci službe.

Prema jednom prikazu Jèzea iz 1909. g. (Revue du droit public) smatra Konfliktni sud grješku ličnom u ova tri slučaja: 1) kad je grješka proizašla iz zle namjere službenika (svađe ili osvete prema oštećenom); 2) kad se radi o teškoj delikatnoj grješci, naročito o krivičnom djelu i 3) kad se radi o teškoj grješci službenika u ocjenjivanju činjenica ili opsega njegovih zakonskih ovlaštenja.

[10] Ako zavisi od diskrecione ocjene administracije, da li će izvršiti ili ne će izvršiti neku službu, nema naravno ni nikakve grješke, ako administracija izabere drugu alternativu, pa uopće ne vrši službe.

ali i u nemarnosti ili propustu. Svaka grieška po sebi ne povlači još za sobom odgovornost administracije. Da bi administracija materijalno odgovarala za grišku službe, traži se određen stepen težine u grišci. To se traži i u slučaju nezakonitosti. Judikatura Drž. savjeta uzima kao takve slučajeve nezakonitosti, koji povlače za sobom materijalnu odgovornosti administracije: povredu načela presuđene stvari, materijalnu povredu zakona, détournement de pouvoir (izvrtanje vlasti), stvarnu nenadležnost. Grieške u samoj formi često ne povlače za sobom materijalne odgovornosti. Naročito kad se može formalno ispravno donesenim aktom doći do istog stvarnog rezultata.

U pojedinim slučajevima Drž. savjet uzima u obzir prilike mjesta, a napose da li se radi o normalnoj ili izuzetnoj periodi (na pr. ratno vrijeme ili vanredne teškoće, kad služba ne može tako točno funkcionirati kao u normalno vrijeme). Uzima se u obzir i odnos između opće obaveze vršenja određene službe i sredstava, kojima služba raspolaže. Što su šire i teže dužnosti pojedine službe, a razmjerno slabija sredstva, kojima ih može svladati, – to je i manja odgovornost službe. Vodi se opći račun o prirodi same službe.[11] Sudska praksa traži težu, kvalificiraniju grišku, kad se radi o službi, koja se teško vodi, – tu se govori o teškoj grišci. Praksa Drž. savjeta traži takvu tešku grišku za materijalnu odgovornost naročito kod nekih policijskih službi[12] i zdravstvene službe. – Po francuskom pravu je država neodgovorna za grieške sudova, što je naročito u vezi s materijalnom pravnom snagom sudskih presuda. No to je načelo dosta probijeno izuzecima (u posebnim zakonskim tekstovima). Prema francuskom shvaćanju diobe vlasti u slučaju takve odgovornosti sude redovni sudovi.

Judikatura uzima u obzir i pravnu situaciju oštećenog prema javnoj službi. Tako se postavljaju lakši uvjeti za odgovornost administracije prema trećim licima negoli prema uživaocima službe (lica, koja se koriste javnom službom), – jer se polazi sa stajališta, da neki rizik moraju snositi i uživaoci službe. Judikatura Drž. savjeta pretpostavlja uopće, da neke javne službe po prirodi stvari nanose neke neugodnosti ili neprilike građanima; ali su ih građani dužni snositi kao neki teret u vezi s onim prednostima, koje dobivaju od tih službi. Po tome shvaćanju može šteta, koju bi trebalo repairati, biti uopće samo takva posebna, individualna šteta, koja bitno prekoračuje rečene opće, prosječne terete. Zato se i teško priznaje odgovornost za štetu, nastalu nekim općim mjerama, koje ravnopravno pogađaju širi krug građana

[11] U teoriji se u tome pitanju i pretjeralo. Tako na pr. razlikuje Appleton kvazisuverenitetne akte, gdje mora biti grieška naročito teška, akte policije, gdje je potrebna teška grieška i akte poslovanja, gdje dotječe obična grieška. Takva, opće postavljena formula dobiva vrlo reakcionaran izgled, i ona je oštro kritizirana u francuskoj teoriji.

[12] U dva rješenja Drž. savjeta iz 1949. g. (Lecomte i Daramy) ističe se izrijekom načelo, da je policijska služba odgovorna samo za štete, koje se mogu pripisati teškoj grišci (faute lourde) njenih službenika, ali se dodaje, da je ona odgovorna i bez takve grieške u slučaju, kad policajci upotrebe oružje ili sprave, koje stavljaju u izuzetnu opasnost lica ili dobra.

ili interesenata. Ne priznaje se naknada štete zbog dobra, koje se drži posve prekarno, a pogotovu ne za faktična ilegalna stanja. – Napose se uzima u obzir grieška, koju je počinio i sam oštećeni. Ta grieška oštećenog može, već prema njenoj veličini, bilo smanjiti ili posve ukloniti odgovornost administracije. Isto vrijedi i za griešku trećeg lica ili za slučaj vis major.

Za čitavu judikaturu Drž. savjeta odlučno je dvoje: grieška mora imati neki stepen težine, i ona se ne može određivati strogo apstraktno, već se utvrđuje uvijek konkretno od slučaja do slučaja, vodeći računa o svim elementima pojedinog slučaja. Neobično jako nijansiranje glavna je značajka čitave te judikature. Državni savjet ocjenjuje u svakom pojedinom slučaju in concreto griešku,[13] i uzimajući u obzir niz raznih okolnosti, zaključuje, da li se radi o takvoj griješci službe, koja povlači za sobom odgovornost administracije. To je posljedica osobina grieške službe u opreci prema ličnoj griješci. Zahvaljujući u prvom redu baš toj svojoj metodi Drž. savjet je i mogao uspjeti, da razvije u tome pitanju vrlo interesantnu judikaturu.[14]

U pravilu judikatura Drž. savjeta traži, da šteta bude materijalna, i ne uzima u obzir štetu, koja je nastala zbog povrede ugleda, ili na pr. moralnu bol zbog gubitka najbližih. U tome se ta judikatura načelno razlikuje od judikature redovnih francuskih sudova. No u pojedinim judikatima Drž. savjeta susrećemo i neko priznavanje moralnih povreda.[15]

U pravilu se traži, da je šteta direktno prouzročena nekim pogrešnim činjenjem odnosno nečinjenjem, – no u posebnim slučajevima priznaje se i takva indirektna šteta. Načelno se država osuđuje samo na naknadu štete u novcu, – sud načelno ne određuje reparaciju ili mjere, koje će ubuduće spriječiti nanošenje štete građanima.

[13] Drž. savjet označuje često to ocjenjivanje formulom: »dans les circonstances de l'affaire«.

[14] U svojim notama iz 1931. g. piše Bonnard: »Tako u ovoj materiji odgovornosti administracije izlazi naročito na vidjelo ta realistička tendencija – jedna od odličnih značajki jurisprudencije Drž. savjeta – koja vodi računa o kompleksnoj prirodi stvari i koja navodi pravila nužde i praktične mogućnosti, više nego što izvodi apstraktna načela. U tome je, uostalom, prava i zdrava metoda za izradu pravnog sadržaja. Jer nigda nema sigurnosti, da će se pravilo dobiveno dedukcijom apstraktnih načela slagati s praktičnim potrebama, sve kad apstraktna načela i nisu čisto apriorna i imaju eksperimentalni izvor. Posve je druga stvar s pravilom, koje je neposredno izvedeno iz konkretne realnosti: ono je neminovno prilagođeno toj realnosti. Zahvaljujući toj realističkoj tendenciji Drž. savjet umije da ukloni odviše krute sisteme i nijansira svoja rješenja prema službama, vodeći računa o potrebama i nužnostima svakoga« (Citirano prema Defrenois str. 88.).

[15] Tako na pr. priznaje Drž. savjet i materijalnu štetu, koja je nastala povredom slobode vjeroispovijesti, ili zbog brutalnosti policije. Priznaju se i naročite fizičke boli, prouzročene ranjavanjem. U novijim rješenjima Drž. savjeta priznaje se naknada štete za razdor (troubles), koji je nastao u porodici. U jednom slučaju iz 1949. g. priznaje Drž. savjet naknadu od pet tisuća franaka licu, koje je bilo nezakonito isključeno od posjeta historijskog spomenika. Interesantan je slučaj Ducasse iz 1936. g. Administracija je povrijedila svojim nezgrapnim javnim postupkom ugled jedne djevojke, i Drž. savjet osuđuje simbolički administraciju na jedan franak.

Teret dokaza – naročito da je pri vršenju javne službe došlo do griješke i da je tom griješkom nanesena šteta – pada načelno na tužitelja (oštećenog). Ipak zbog osobina procedure pred Drž. savjetom taj teret nije tako težak, kao što je kod redovnih sudova. I u ovom pitanju je praksa admin. suca za povrijeđeno lice povoljnija od prakse redovnih sudova.

Nadoknaditi se ima faktička šteta. No ta ne obuhvaća samo glavnu, već i akcesornu štetu, koja je nastala uz glavnu. Drž. savjet dosuđuje u pravilu odštetu glavnicom, no u posebnim slučajevima (na pr. u korist maloljetnih) i u formi rente. Susrećemo i slučajeve simboličnog dosuđivanja naknade štete. Kad u samom dosijeu nema dovoljno podataka za utvrđenje visine štete, Drž. savjet znade i uputiti tužioca, da mu sama utužena administracija likvidira visinu svoje obaveze. Ako oštećeni građanin nije zadovoljan s visinom takve likvidacije, predmet se vraća Drž. savjetu.

Ranija judikatura Drž. savjeta bila je »štedljivija« od redovnih sudova u pitanju, po kome se vremenu ima procjenjivati šteta, i uzimala je strogo vrijeme, kad je šteta nastala. No u novije vrijeme počinje ta judikatura uzimati u obzir naglu devalvaciju novca, pa ocjenjuje iznos štete prema danu, kad je dosuđena naknada te štete. Praksa Drž. savjeta priznaje oštećenom i kamate za vrijeme između nastale štete i njene naplate. Gdjekad Drž. savjet obuhvaća globalnom svotom efektivnu štetu i onu, koja je nastala zakašnjenjem isplate.

Država kao pravno lice može odgovarati samo za djelo nekog fizičkog lica. Prema judikaturi Drž. savjeta to fizičko lice ne mora biti redovni službenik već i neko drugo lice, koje legalno vrši službu za državu, – ali ne i lice, koje radi izvan autoriteta države (kao na pr. usurpator ili službenici neke strane države, koji djeluju za tu stranu državu). Da bi država odgovarala za djelo svog funkcionara, mora djelo biti izvršeno u službi, – pri čemu novija judikatura naširoko rasteže pojam službe (ona govori na pr. o produženju službe). Ne može se uračunati državi djelo drž. službenika, koje nema nikakve veze sa službom.

f) Kumuliranje lične griješke s griješkom službe

Starija praksa Drž. savjeta primjenjivala je tako strogo razlikovanje između lične griješke i griješke službe, da nije dopuštala njihovo kumuliranje. Rezoniralo se posve doktrinarno: u slučaju lične griješke učinjeno djelo tako se odvaja od službene funkcije, da gubi administrativni značaj; a obrnuto u slučaju griješke službe, pogrešno djelo ostaje vezano sa službenom funkcijom i zadržava administrativni značaj. Oštećeni mogao se u prvom slučaju držati samo lično službenika, a u drugom samo administracije.[16] U daljem razvoju počinje praksa Drž.

[16] I Drž. savjet i redovni sud moraju, prije nego uđu u ocjenu tužbe, ispitati, o kakvoj se griješki radi, – pa ako se radi o onoj, za koju nisu nadležni, oglašuju se nenadležnim. Prema redovnim sudovima (ne i Drž. savjetu) postoji još i posebna

savjeta dopuštati takvo kumuliranje.[17] Stvarno po tome država (odnosno drugo lice javnog prava) odgovara za lične griješke svojih službenika. Lična griješka znači ovdje »culpa in agendo«, a griješka službe griješku u nadzoru, »culpa in inspiciendo«. Time je u francuskom pravu učinjen veliki progres u materiji odgovornosti države, a u korist građana.[18] Po ranijem sistemu baš u najtežim povredama (jer to su u pravilu lične griješke) ostalo je za građanina vrlo sumnjivo, da li će se moći naplatiti od samog službenika. Zbog zabrane kumuliranja dolazilo je do paradoksalne posljedice: što je bio građanin teže povrijeđen, to je imao manje izgleda, da će mu se nadoknaditi šteta. Po kumuliranju odgovornosti francuski sistem odgovornosti mnogo se približio onim pravnim sistemima, gdje država načelno i općenito snosi odgovornost za griješke drž. funkcionara, izvršenih u službenoj dužnosti.

Do 1949. g. Drž. savjet priznaje odgovornost države samo u slučajevima lične griješke, učinjene strogo u službi. Iza te godine Drž. savjet u više slučajeva oglašuje državu odgovornom, jer da odnosno djelo službenika »nije bilo bez svake veze sa službom«. Prema toj formuli ne mora lična griješka da bude učinjena samo neposredno u službi, već se odgovornost države isključuje tek onda, kad je djelovanje službenika »dépourvu de tout lien avec le service«. No čitava koncepcija kumuliranja griješki nije u sudskoj praksi još posve pročišćena, pa se susreću i slučajevi ograničavanja tog kumuliranja. U samoj pravnoj literaturi to se kumuliranje i dosta kritizira, naročito s obrazloženjem, da se time smanjuje lična odgovornost službenika.[19] Uglavnom se može kazati, da

procesna sankcija, što prefekt, ako smatra, da se ne radi o ličnoj griješki već o griješki službe, može pokrenuti spor o nadležnosti pred Konfliktnim sudom, tako da onda posljednji rješava, o kakvoj se griješki radi.

[17] Za tu noviju praksu Drž. savjeta bio je od naročite važnosti slučaj Lemonnier iz 1918. g. (iako već iza 1909. g. susrećemo neke slučajeve, u kojima Drž. savjet usvaja kumuliranje). Proslava jedne općine bila je tako loše organizirana, da je povrijeđen neki šetač. Redovni sud je postavio ličnu odgovornost načelnika općine, a vladin povjerenik pred Drž. savjetom (bio je to kasnije poznati socijalistički prvak – Leon Blum) u vrlo razrađenim konkluzijama pledira za suodgovornost odnosne općine. Drž. savjet je u svome rješenju usvojio ovo kumuliranje odgovornosti.

U samoj pravnoj teoriji istupa iza 1910. g. dalje oštro za kumuliranje Jèze i kritizira samog svog učitelja Duguita, koji brani načelno stajalište neodgovornosti administracije u slučaju lične griješke službenika.

[18] Judikatura franc. Drž. savjeta, svojim razvojem proširila je u tri glavna pravca odgovornost administracije za griješku javne službe, što je to protegla: 1) na sve admin. akte, bez razlikovanja njihove prirode, 2) na akte centralne i lokalne administracije i 3) na slučajeve lične griješke (o toj evoluciji Defrenois str. 14. i d.)

[19] Veoma su interesantni, što se toga tiče, izvodi Duguita. On je izvorno branio oštru opreku između lične griješke i griješke službe, ali u svojim posljednjim izvodima (cit. djelo str. 515. i d., koje je izašlo iza njegove smrti) dopušta rečeno kumuliranje, ističući, da mogu u isto vrijeme postojati obje griješke. Duguit kod toga brižljivo diferencira slučajeve i načelno razlikuje dvije razne postavke.

Pri prvoj postavci postoje realno dvije razne, ali uzajamno najuže povezane griješke, od kojih je jedna lična, a druga griješka službe. Kao klasičan primjer navodi slučaj Anguet, o kome je sudio Drž. savjet g. 1911. Anguet je ušao u poštanski ured, a kad je htio izaći, bila su vrata za publiku već zatvorena, iako još

su danas izuzetni slučajevi, kad država ne odgovara za ličnu grješku svojih službenika, učinjenu u vezi sa službom.[19a]

No kumuliranje tih dviju odgovornosti ne smije i ne može oštećenom pribaviti veću odštetu, nego što odgovara pretrpljenoj šteti. Praksa Drž. savjeta prešla je pritome kroz dva sistema. Po starijem sistemu (s. garancije – système de la garantie), administracija plaća, tek ako funkcionar ne može platiti; po novijem sistemu (s. zamjene, – s. de la subrogation) administracija plaća neposredno, ali ima regres protiv funkcionara. (Slična evolucija kao u jugoslavenskom pozitivnom pravu.)[20] U slučaju, kad je pomiješana lična grješka s grješkom službe, oštećeni može pokrenuti tužbu pred redovnim sudom protiv službenika ili pred Drž. savjetom protiv države. Oštećeni ima tu puno pravo biranja: jednu ili drugu tužbu, ili obje zajedno. U određenim takvim slučajevima dolazi, iza toga, do podjele snašanja odštete između administracije (na osnovu grješke službe) i službenika – krivca (na osnovu lične grješke), – o čemu odlučuje Drž. savjet.[21]

nije proteklo uredovno vrijeme. Po uputi jednog službenika Anguet, da bi izašao iz ureda, ulazi u prostorije, rezervirane za poštansko osoblje. Tu ga dohvatiše dva poštara i tako »službouljudno« izbaciše, da je prebio nogu. Prema D. postoje ovdje dvije razne grješke, iako je došlo samo do jedne nesreće: početna grješka bilo je prijevremeno zatvaranje izlaza – gr. službe, dok je izbacivanje nesretnog Angueta bila lična grješka. U praksi se stvar svršila tako, da su oba službenika suđena krivično, i time utvrđena njihova lična grješka, dok je Drž. savjet presudio državu na naknadu štete. D. smatra ovo ispravnim i po njegovu shvaćanju treba država da plati čitavu štetu, ali bi po načelu pravičnosti jedan dio te naknade morali snositi službenici zbog svoje lične grješke (u slučaju Anguet smatra D. opravdanim, da službenici snose $^3/_4$, a država $^1/_4$ svote, jer je grješka prvih bila mnogo veća).

Pri drugoj postavci postoji samo jedna grješka, i to lična. D. razlikuje tu dva razna slučaja: odvojenu i prikljućenu grješku (vidjeti u bilj. 7). U slučaju odvojene grješke država ne može uopće biti odgovorna, već isključivo odgovara sam službenik; u slučaju prikljućene grješke treba da bude prema pojedincu odgovorna sama administracija, uz pravo punog regresa protiv službenika.

[19a] Primjera radi možemo navesti dvije presude Državnog savjeta iz svibnja i studenog 1952. g. (Revue du droit public 1953. g., 737 str.). U prvom slučaju Le Cam, zapovjednik žandarmerijske brigade ulazi na službenom putu u gostionicu gdje se održava ples, i povodom primjedbe Boiteta, koja je bila bez uvrede, ovoga teško zlostavlja. Državni savjet smatra, da se radi o ličnoj grješci Le Cama, ali kako je »ta lična grješka učinjena povodom vršenja javne službe«, »ne može se, pod okolnostima slučaja, uzeti da je bez veze sa službom«, pa zato za štetu, koju je pretrpio Boitet, odgovara i država. – U drugom slučaju je vatrom nanesena šteta jednom aeronautskom društvu zbog nepažnje vojnika Mérica, koji je u kabini kamiona zapalio cigaretu. Budući da je taj vojnik učinio ovu grješku dok je bio u službi, angažirana je i odgovornost države.

[20] I to pobija, s razloga naprijed navedenih, jedan dio pravne teorije. Tako naročito Waline: De l'irresponsabilité des fonctionaires pour leurs fautes personnelles u Revue du droit public 1949. g. Waline tu pledira za supsidijarnu odgovornost države, pošto je oštećeni najprije dokazao, da naknadu štete nije mogao dobiti od službenika – krivca.

[21] Primjera radi navodimo dva interesantna slučaja iz 1951. g.: Laruel i Delville (oba rješenja Drž. savjeta s notama Walinea u Revue du droit public 1951. g., str. 1087. i d.). Podoficir Laruel, pošto je zaveo u bludnju čuvara automobila, izvlači vojnički auto, vozika se s njime bez svake veze sa službom i ozljeđuje prolaznika. Taj traži od države naknadu štete i Drž. savjet uvažava tužbu, jer postoji grješka

Kako stoji s odgovornošću samog administrativnog suca? U najnovijoj francuskoj literaturi[22] zastupa se mišljenje, da je administrativni sudac odgovoran za svoju ličnu griješku, ali da država ne odgovara za griješku službe admin. sudstva.

g) Isključivanje odgovornosti države

Ne gledajući na posebne slučajeve lične odgovornosti službenika, preostale su još neke stvari, gdje država ne odgovara, – iako je u tendenciji judikature Drž. savjeta, da što više ograniči te slučajeve. Prije svega ta odgovornost načelno obuhvaća samo administraciju, a ne i parlamentarne (zakone i druge akte parlamenta) i sudske akte.[23] Prvo je posljedica pojave, što se u Francuskoj ne praktičira sudska kontrola ustavnosti parlamentarnih akata, pa se ne može ni pokretati upravni spor protiv takvih akata. Drugo se naročito opravdava načelom materijalne snage sudskih akata, pa i sudskom nezavisnošću. Pritome praksa Drž. savjeta ne smatra parlamentarnim aktom takav akt administracije, koji je donesen po ovlaštenju parlamenta ili koji je akt parlament naknadno odobrio (naročito zakonske uredbe).[24]

Važno ograničenje nadležnosti francuskih upravnih sudova (kako u sporu o legalnosti tako i pune jurisdikcije) predstavlja koncepcija akta vlade.[25] Paralelno jakom pokretu u francuskoj pravnoj doktrini, da se ekrasira pojam akta vlade odnosno stegnu do najmanje mjere njegovi slučajevi, postoji i pokret, da se ograniče pravne posljedice akta vlade. Naročito se traži, da se i protiv akta vlade dopusti vođenje spora o na-

službe, zato što nije vršena dovoljna kontrola nad izlazom automobila. Sad se država okreće regresnim zahtjevom protiv L., koji se poziva na rečenu griješku službe i tvrdi, da ne treba sam snositi čitavu odštetu, Drž. savjet odbija, da se krivac smije pozivati na takvu griješku službe, i presuđuje L. na snašanje čitavog odštetnog iznosa.

U drugom slučaju je pripiti šofer Delville ozlijedio prolaznika, ali je pored te lične griješke postojala i griješka službe, jer su kočnice na automobilu slabo funkcionirale. Oštećeni – što se u praksi rijetko događa – diže tužbu protiv šofera, koji bude presuđen na čitav odštetni zahtjev. Delville se sada okreće tužbom protiv države, od koje ne traži samo povrat čitave svote, koju je platio žrtvi, već i sve procesne troškove, kao i kamate za sve te iznose. Drž. savjet – smatrajući, da je nesreća u jednakoj mjeri uračunljiva pripitosti D. (lična griješka) i lošem stanju kočnica (gr. službe) – raspolovljuje odštetni iznos i presuđuje, da država mora Delvillu vratiti polovicu odštetnog iznosa s odgovarajućim kamatima (no odbija Delvilla s ostalim zahtjevima).

[22] Montané de la Roque, Essai sur la responsabilité du juge administratif – Revue du droit public 1952. g.

[23] Prvi veliki prodor je učinio u toj materiji Zakon iz 1895. g. o reviziji krivičnog postupka i davanju odštete žrtvama sudskih zabluda. Prema tome zakonu odšteta se daje, a da žrtva ne mora dokazati griješku u službi (tako da prema francuskoj terminologiji nije to odgovornost za griješku, već za rizik). Naknada štete se određuje revizionom sudskom presudom. Država nema regresa protiv suca, koji je počinio griješku.

[24] Protivno nastojanju vlade, koja je nastojala da pod tim plaštem izvuče svoje akte ispod sudske kontrole.

[25] Pobliže o tome moja Diskreciona ocjena str. 490. i dalje, naročito str. 497.

knadi štete. Po tome ne bi Drž. savjet mogao doduše ništiti takav akt kao nezakonit, ali bi mogao licu, kome je aktom vlade nanesena šteta, dosuditi naknadu štete. To bi bilo neko kompromisno stajalište. Ta se onda odgovornost u francuskoj teoriji tumači kao odgovornost za rizik. I uistinu iza g. 1923. susrećemo nekoliko rješenja Drž. savjeta, gdje se priznaje naknada štete, prouzročena aktom vlade, – i to pod vidom odgovornosti za rizik, jer je građanin pretrpio abnormalnu štetu.[26]

h) Nadležnost

Prema općem pravilu nadležnosti sudi o zahtjevima za naknadu štete protiv države Drž. savjet povodom »recurs en indemnité«, što je jedna vrsta spora pune jurisdikcije. No ta opća nadležnost ima mnogo izuzetaka. Najprije od redovnih sudova (redovni sudovi rješavaju u Francuskoj općenito mnogo više administrativnih sporova, nego što to obično uzimaju strani posmatrači), a zatim i od specijalnih upravnih sudova. Značajno je za tužbu, koja se zbog naknade štete pokreće na Drž. savjet, da oštećeno lice to može tek onda učiniti, kad ga je administracija odbila s njegovim zahtjevom za odštetu ili mu priznala samo odštetu, s kojom on nije zadovoljan. (Ne traži se takvo prethodno rješenje, kad o naknadi štete izuzetno sude drugi upravni sudovi, na pr. prefekturni savjet.)

Praksa Drž. savjeta, pošto je odbacila ranije razlikovanje između akata vlasti i poslovanja (poglavito u dosljednom izvršenju naprijed rečenog čuvenog rješenja Blanco), po kojem bi sporovi iz akata vlasti išli u nadležnost upravnih, a oni iz akata poslovanja redovnih sudova, zauzela je načelno stajalište, da je za razgraničenje nadležnosti između upravnih i redovnih sudova odlučno, da li se spor vodi (upravni sudovi) ili ne vodi (redovni sudovi) o javnoj službi administracije. (Nema načelne nadležnosti upravnih sudova u sporovima javne službe, koja nije administrativna, – već je zakonodavna ili sudska javna služba.) Ali to shvaćanje javne službe nije praksa Drž. savjeta izvršila do onih krajnjih konsekvenca, kako je to tražio jedan dio pravne teorije (naročito Duguit i njegova škola). U toku posljednjih tridesetak godina sam Drž. savjet ograničuje svoju nadležnost i odbacuje na redovne sudove sporove iz t. zv. privatnog vođenja javnih službi, kao i sporove iz javnih službi industrijskog i komercijalnog značaja. U nadležnost redovnih sudova idu općenito svi sporovi o privatnom poslovanju u povodu javne službe, kad administracija primjenjuje proceduru građanskog prava. Jednako idu načelno u nadležnost redovnih sudova sporovi o svim štetama, koje su prouzročene vođenjem privatne imovine (domaine privé u opreci prema domaine public). No kad god su posrijedi javni radovi (travaux

[26] Značajno je rješenje Corsin iz g. 1930., gdje se za jedan akt diplomatske službe kaže, da su »okolnosti slučaja takve, da angažiraju odgovornost države«. Drž. savjet pritome vješto obilazi pitanje griješke službe.

publics), ma i na području privatne imovine, sporove rješavaju upravni sudovi. Može se općenito kazati, da je u samoj praksi Drž. savjeta prevladalo shvaćanje, da one javne službe, koje funkcioniraju slično privatnim poduzećima, ne treba izuzimati od građanskog prava i redovnih sudova.[27] Drži se, da nadležnost upravnih sudova, kao naročitih vještaka u administrativnim sporovima, ima samo onda svoje puno opravdanje, kad se imaju primjenjivati posebni propisi upravnog prava. Za stranog posmatrača znači sve to pomalo neko vraćanje (približavanje) staroj koncepciji akta poslovanja.

I posebnim zakonima su neki sporovi o funkcioniranju javne službe dati u nadležnost redovnim sudovima.[28] Naročito se razvila nadležnost redovnih sudova u materiji privatnog vlasništva i javnih sloboda. Za neke slučajeve ta je nadležnost i izrijekom predviđena zakonom, – ali je ona sudskom praksom proširena preko toga. U pozadini je staro shvaćanje (ma koliko ga pobijali neki francuski pisci javnog prava), da redovni sud ima biti zaštitnik javnih sloboda i privatnog vlasništva.

Naročito se razvila nadležnost redovnih sudova u dva posebna slučaja: l'emprise i voie de fait. U prvom slučaju prisvaja administracija, privremeno ili trajno, nepokretno privatno vlasništvo. Radi se o deposediranju, a ne o prostom nanošenju štete. Ako takvo deposediranje proizlazi od pravilnog upravnog akta, nadležnost se redovnih sudova ograničuje na utvrđivanje vrijednosti nekretnine. Ako je deposediranje nepravilno, redovni sud ocjenjuje cjelokupnu štetu (no ne može ocjenjivati zakonitost samog upravnog akta, na osnovu koga je izvršeno deposediranje). – Voie de fait je slučaj, kad administracija u vršenju neke materijalne operacije počini grubu nezakonitost i povrijedi slobodu

[27] U rješenjima Konfliktnog suda i Drž. savjeta primjenjuje se pritome formula: »administracija je djelovala pod istim uvjetima kao i privatnik« ili »administracija se nalazi prema *užívaocima u istoj situaciji kao pojedinac*«. Tako se na pr. u konkretnom slučaju iz 1932. g. radilo o naknadi štete, koju je pretrpio kupač u javnom gradskom kupalištu. Drž. savjet, pošto je utvrdio da to kupalište posluje slično privatnim kupalištima, smatra za rješenje spora nadležnim redovni sud.

[28] Tako na pr. spor o poštanskom saobraćaju, o indirektnim porezima, o društvenoj sigurnosti prema Zakonu iz 1946., g., za reparaciju šteta prouzročenih vojnim vježbama od 1901. g. Vrlo je interesantno posebno zakonodavstvo o odgovornosti države i općine za štetu nastalu nemirima ili pobunama i odgovornosti države za štetu, koju je počinilo nastavno osoblje u vršenju nadzora nad učenicima. Što se tiče prve materije, to je prema zak. iz 1884. g. ovo bila odgovornost za griješku. Općina se mogla osloboditi te odgovornosti, ako bi dokazala, da je poduzela sve što je bilo u njenoj moći. Zakonom iz 1914. g. pretvoreno je to u odgovornost za rizik i općina se ne može izvući ispod odgovornosti, ma koliko bila revnosna u poduzimanju odnosnih mjera. Pri naplati štete participiraju država i općina, pri čemu je udio općine procentualno to manji, što je veća bila njena brižljivost. O naknadi štete oštećenim licima sude redovni sudovi odnosno mirovni sudac. Što se tiče druge materije – o kojoj isto sude redovni sudovi odnosno mirovni sudac – to je *prema proceduri ranijeg zakona* iz 1899. g. imao sud najprije utvrditi ličnu odgovornost učitelja, a odatle onda izvesti odgovornost države. Zakon iz 1937. g. te je izmijenio i čitavu proceduru približio proceduri o griješci službe: čitav se spor vodi neposredno i jedino protiv države.

ili privatno vlasništvo pojedinca.[29] Redovni sud u takvom slučaju ne sudi samo o ličnoj odgovornosti službenika, već i o odgovornosti same administracije, pri čemu se ne ograničuje samo na izricanje novčane naknade, već može administraciju obvezati i na određeno činjenje (kao napuštanje, restituciju, rušenje), pa i ocijeniti regularnost upravnog akta. Smatra se, da voie de fait denaturira akt, koji time gubi značaj admin. akta (slično kao kod lične griješke), – odatle onda i nadležnost redovnih sudova.

[29] Prema najnovijem shvaćanju Konfliktnog suda, voie de fait obuhvaća slučaj nepravilnog prinudnog izvršenja upravnog akta, ma bio takav akt i zakonit, kao i slučaj samog upravnog akta, ako je taj »manifestement insusceptible de se rattacher à l'application d'un texte législatif ou réglementaire«.

3. Njemačko pravo[1]

Njemačka pravna teorija je razmjerno rano počela zastupati tezu o odgovornosti države za štetu, koju njeni službenici nanesu građanima u vršenju državne službe. Koncem 19. i početkom 20. stolj. dosta se još zastupala u pravnoj teoriji i protivna teza o takvoj neodgovornosti države, – ali broj se pristaša te teze stalno smanjivao. Za probijanje shvaćanja odgovornosti države vrlo su značajna opća zborovanja njemačkih pravnika – Juristentag. Tako se već na 6. njemačkom Juristentagu, održanom 1867. g., ovo zborovanje – protivno referatu onda vrlo istaknutog pravnika Bluntschlija – izjasnilo za tu odgovornost države (općine). 8. i 9. Juristentag ponavlja taj zaključak, opredjeljuje se za primarno jamstvo države i preporučuje takvo normiranje zakonodavcu. To naročito podcrtava i 28. Juristentag, održan 1906. g., i to na osnovu referata Gierkea i Herrnritta.

Struja, koja je razvijala dužnost države, da odgovara za nepravilno vršenje službe svojih službenika, opravdavala je to pravno i teoretski na razne načine. Teorija podčinjenosti (Subjektionstheorie) izvodila je to iz okolnosti, što je pojedinac podčinjen vlasti službenika, koju je taj dobio od države; teorija garancije (Garantietheorie) iz samog postavljanja službenika od države, čime da država ćutke preuzima i odgovornost, da će službenik pravilno vršiti svoju službu; a teorija preuzimanja krivnje, što država prosto preuzima krivnju. No najraširenija bila je organska ili reprezentativna teorija: službenici su organi države, koji reprezentiraju državu. Jednako kao što država djeluje (i može samo

[1] Upotrebljena literatura: Anschütz, Die Verfassung des deut. Reichs (Komentar Vajmarskog ustava), 4. izd., 1933. g.; Enneccerus-Lehman, Lehrbuch des Bürgerlichen Rechts II. sv., 12. izd., 1932. g.; Fleiner, Institutionen des deut. Verwaltungsrechts, 8. izd., 1928. g.; Giese, Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (komentar), 3. izd., 1953. g.; Walter Jellinek, Verwaltungsrecht 1928. g.; Kirchner, Haftung des Staates für die Hoheitsakte der Beamten nach deut. Staatsrecht, 1926. g.; Otto Mayer, Deut. Verwaltungsrecht, 3. izd., 1. i 2. sv., 1924. g.; Pillmann, Die Haftung des Staates für seine Beamten 1928. g.

djelovati) preko tih svojih organa, tako logično pada na državu i šteta, koju ti organi nanesu građanima nepravilnim vršenjem službe. Naročito se tu isticala teorija genosenšafta (Glavni predstavnik Gierke), koja je već i prije Vajmarskog ustava branila stajalište, da država jamči za grješku svojih službenika, kad i nema posebnog zakonskog reguliranja. Pravno-teoretski je u Njemačkoj vrlo olakšalo formuliranje državne odgovornosti okolnost, što je tamo u pravnoj teoriji odbačena teorija fikcije pravnog lica i pod vodstvom Gierkea vrlo se raširila organska teorija pravnog lica.

Germanisti (naročito Gierke) smatraju, da je prema staronjemačkom genosenšaftskom shvaćanju načelno zajednica odgovarala za grješke svojih članova. Tako je to bilo i kod germanskih državnih tvorevina kod odgovornosti za djelovanje njenih organa. To je shvaćanje onda potamnjelo recepcijom rimskog prava, kome je strana odgovornost države za povredu službene dužnosti njenih službenika. Ipak se lagano sudskom praksom razvija odgovornost države za djela njenih službenika, – pa i onih, koje počine u vršenju javne vlasti. Neke su njemačke države to i izrijekom uzakonile. No u tome pitanju vladao je u njemačkom pravu dosta veliki partikularizam.

Do nekog unificiranja došlo je donošenjem Njem. građanskog zakonika od 1896. g. U pitanju odgovornosti države taj zakon strogo razlikuje djelovanje države kao vlasti i kao privatnopravnog lica. Kad se radi o aktima privatnopravne prirode, država (javnopravno lice) jamči za poslovanje svojih službenika kao svako drugo pravno lice privatnog prava. Kad je naprotiv službenik nanio povredu trećem licu[2] u vršenju »javne vlasti« (öffentliche Gewalt), to prema uvodnom zakonu Građanskom zakoniku (čl. 77. i 78.) država (općina) odgovara, samo kad to neki zakon izrijekom propisuje. A za to su bili mjerodavni propisi pojedinih država. Građanski zakonik postavlja načela (§ 839. i 841.) o ličnoj odgovornosti samog službenika, koji je povredom službene dužnosti nanio štetu trećem licu. S obzirom na opću deliktnu odgovornost Građanskog zakonika, ta je odgovornost službenika dijelom proširena, a dijelom ograničena. Po Građanskom zakoniku uvjeti su za takvu odgovornost: a) da se radi o javnom službeniku, b) da je povrijeđena takva službena dužnost, koju ima službenik prema trećemu (die ihm einen dritten gegenüber obliegende Amtspflicht),[3] c) da je službenik učinio tu povredu iz umišljaja ili nehata, i d) da je trećemu nastala šteta (ne traži se, da se šteta mogla predvidjeti). Kad je službenik postupio iz nehata dužan je naknaditi štetu, samo ako oštećeni ne može na drugi način doći do naknade. Kad službenik povrijedi službenu dužnost rješenjem u

[2] U njemačkom pravu (kao i u nekim drugim pravima) rado se upotrebljava termin treće lice. Njemu se prigovara, da se tu u pravilu radi o licu, koga se odnosno službeno djelovanje i te kako tiče, pa da je zato nezgodno govoriti o trećem licu. Uistinu se taj termin upotrebljava u opreci prema službeniku, koji je povrijedio svoju službenu dužnost, i državi (javnopravno lice), koje preuzima jamstvo za štetu *nanesenu tom »trećem licu«.*

[3] Ta formula će se onda ponoviti u Vajmarskom ustavu kao i ustavu Zapadne Njemačke od 1949. g. kao uvjet za odgovornost države.

pravnoj stvari, odgovara za štetu samo onda, ako se ta povreda kažnjava u sudsko-kaznenom postupku, – to ne vrijedi za slučaj uskraćivanja ili zavlačenja u vršenju službe. Dužnost naknade štete otpada, ako je povrijeđeni iz umišljaja ili nehata propustio odvratiti štetu ulaganjem pravnog lijeka. Građ. zakonik želi osigurati tu naknadu oštećenom trećem licu i brani državicama, da ograniče ili isključe odgovornost službenika, a da same ne preuzmu jamstvo za štetu.

Pitanje odgovornosti države za štetu, koju nanesu njeni službenici građanima pri vršenju javne vlasti, ostalo je i nakon Građanskog zakonika u Njemačkoj neunificirano i rastrgano u partikularnim propisima. Sam Reich je za svoje službenike pretežno (propisi pojedinih struka se razlikuju) normirao neposrednu (primarnu) odgovornost Reicha. Odgovornost države nisu predvidjele odreda sve države, – neke su je čak i izrijekom isključile. No većinom su te države (naročito one veće) usvojile tu odgovornost. Pritome se to zakonodavstvo razlikovalo: što po jednim zakonima država jamči neposredno (primarno), a po drugima samo supsidijarno. Prva alternativa prevladava, – tako da se može kazati, da je prema njemačkom pravu prije donošenja Vajmarskog ustava prevladavalo reguliranje o neposrednom jamstvu države s pravom regresa države protiv odnosnog službenika.

Unifikaciju čitavog tog pitanja je načelno izvršio Vajmarski ustav od 1919. g., – usvajajući općenito načelo neposrednog i primarnog jamstva države.[4] U skladu s doondašnjom njemačkom tradicijom, Ustav ovdje posebno regulira samo slučaj, kad se radi o vršenju javne vlasti. Kad država djeluje kao subjekt privatnog prava, jamči za povrede svojih službenika prema odredbama Građanskog zakonika. Pod službenikom podrazumijeva Ustav – bez obzira na definiciju propisa o službenicima – svako lice, kome je država povjerila vršenje javne vlasti.

Podizanje tužbe na redovni sud protiv službenika ili države bilo je prema nekim zakonima ograničeno. Ograničenja su bila slična odnosnim ograničenjima francuskog pravnog sistema. Tako je viša upravna vlast, kad je bila pokrenuta takva tužba, mogla izazvati kompetencioni kon-

[4] Čl. 131. tog Ustava glasi: »Ako službenik (Beamte) povrijedi u vršenju povjerene mu javne vlasti službenu dužnost, koju ima prema trećemu, to načelno pada odgovornost na državu ili korporaciju, u službi koje je službenik. Regres protiv službenika ostaje pridržan. Redovni put pravde se ne smije isključiti. Pobliže reguliranje pripada nadležnom zakonodavstvu«.

Čitav je član ubačen u debati plenuma (protiv volje sastavljača predosnove Preussa). On se opravdavao baš time, što je to načelo već pretežnim dijelom i vrijedilo u Njemačkoj, a bilo je potrebno unificiranje.

U njemačkoj pravnoj teoriji vodio se izvorno spor o tome, da li taj član znači neposrednu pravnu normu ili samo direktivu zakonodavcu. Sudska praksa, naročito Reichsgericht, zauzela je odlučno stajalište, da je ta odredba neposredno pozitivno pravo i da vrijedi u punom opsegu. To je onda i utjecalo na onaj dio teorije, koji je ranije zastupao gledište, da odredba ima samo programatsko značenje, – pa napušta to gledište (tako naročito Anschütz u kasnijim izdanjima svoga Komentara Vajmarskom ustavu). No judikatura Reichsgerichta ne samo da dopušta zakonodavcu, da propiše bliže odredbe o jamstvu države, koje ne protivuriječe rečenoj odredbi Vajmarskog ustava, već i dopušta, da se zakonom isključi odgovornost države za određene kategorije drž. službenika (na pr. diplomate).

flikt, pa je u takvom slučaju nadležni sud imao najprije riješiti pitanje, da li odnosno djelo službenika znači povredu službene dužnosti, ili mora o tome pitanju najprije donijeti pravorijek upravni sud. Vajmarski ustav dokida sva takva ograničenja svojom načelnom odredbom, da se redovni put pravde ne smije isključiti. Prema shvaćanju Reichsgerichta ne može se pri pitanju imovinskopravne odgovornosti službenika ili države nadležnost redovnih sudova ograničavati na taj način, da se najprije riješi od za to nadležnog foruma pitanje, da li je akt odnosnog službenika zakonit. Sud istražuje samostalno sve pravne i faktičke uvjete za odgovornost države, pa i naročito da li postoji povreda službene dužnosti. Taj njemački sistem se po toj svojoj koncentraciji takvih imovinskopravnih sporova kod redovnih sudova bitno razlikuje od francuskog shvaćanja (s posebnom nadležnošću upravnih sudova, a naročito Drž. savjeta). Međutim i njemački sistem dopušta, da sam sud, koji rješava pitanje imovinskopravne odgovornosti, po vlastitom nahođenju prekine pretres pitanja o naknadi štete, dok se prethodno ne riješi pitanje, da li je postupanje službenika bilo zakonito. Ako sud ne prekine postupanje, a nezakonitost je počinjena formalnim upravnim aktom, sud ne može doduše poništiti takav akt, ali se ipak indirektno, samostalno izjašnjava o njegovoj zakonitosti.

Osnovni zakon Savezne Republike Njemačke od 1949. g. (Zapadna Njemačka) pretočio je, uz neke razlike, u svoj čl. 34.[5] rečeni čl. 131. Vajmarskog ustava. Najznačajnija je razlika, što se više ne govori o vršenju javne vlasti (öffentliche Gewalt), već o javnoj službi (öffentliches Amt), – odatle se može zaključiti, da se odgovornost države prema toj ustavnoj odredbi ne proteže samo na autoritativno djelovanje (djelovanje s imperijem), već i na neautoritativno djelovanje.[6] Prema tome je napušteno ranije, u njemačkom pravu tradicionalno, dualističko razlikovanje kod pitanja odgovornosti države, da li se radi o vršenju javne vlasti ili privatnopravnom poslovanju (koje je imalo neku sličnost s ranijim francuskim razlikovanjem između akta vlasti i akta poslovanja). Druge su razlike prema Vajmarskom ustavu od manje važnosti.[7]

Za razvoj njemačkog shvaćanja odgovornosti države bila je, po mom mišljenju, od najvećeg značaja njemačka teorija i koncepcija fiska.[8] Nje-

[5] On glasi: »ako netko (jemand) u vršenju povjerene mu javne službe (öffentliches Amt) povrijedi službenu dužnost koju ima prema trećemu, to načelno pada odgovornost na državu ili korporaciju, u službi koje se nalazi. U slučaju umišljaja ili grubog nehata (grobe Fahrlässigkeit) ostaje regres pridržan. Za zahtjev na naknadu štete i regres ne smije se redovni put pravde isključiti«.

[6] Giese str. 66.

[7] 1) Ne govori se više o službeniku (Beamte), već o nekome, kome je povjerena javna služba. Termin službenik kadar je da ograniči krug takvih lica. 2) Regres protiv takvog lica dopuša se samo u slučaju umišljaja i grubog nehata (u skladu s odredbama Građanskog zakonika). 3) Izrijekom se ističe, da se redovni put pravde (misle se redovni sudovi) ne smije isključiti ni u zahtjevu na naknadu štete ni u regresu.

[8] Svejedno, da li se, kako to jedni čine, shvati fiskom uže država kao subjekt privatnih imovinskih prava i dužnosti, ili šire, kako to čine drugi, država kao subjekt imovinskih prava i dužnosti.

nom pomoću razvila se jaka imovinskopravna odgovornost države,[9] a nadležnost u pitanju te odgovornosti iskoncentrirana je kod redovnih sudova. U pravnoj teoriji se ispravno isticalo, da u francuskom pravu koncepcija »service public« vrši u mnogome opročnu ulogu od njemačke ideje fiska.[10] Razvoj imovinskopravne odgovornosti države u francuskom pravu za nepravilno djelovanje službe odnosno službenika tumači se upravo koncepcijom javne službe. Odatle uglavnom i razlike između njemačkog i francuskog reguliranja čitavog tog pitanja, a naročito i razlika u nadležnosti (u Njemačkoj isključivo redovni sudovi, a u Francuskoj podijeljena nadležnost između upravnih i redovnih sudova).

[9] Teorija fiska već rano u Njemačkoj omogućuje konstruirati imovinskopravnu odgovornost države (o tome moje Upravno pravo knj. I., 1929. g., str. 76.).
[10] Pobliže moje Upravno pravo knj. II., 1932. g., str. 33–4.

4. *Anglo-američko pravo*[1]

a) Engleska

Do najnovijih dana englesko pravo nije, načelno, poznavalo vođenje administrativnog spora protiv države. Kruna se uopće ne može progoniti pred sudom: the King can do no wrong, – a država se poistovećuje s Krunom. Rečeno načelo vrijedi kako za lične stvari Krune tako i Krune kao personifikacije države. Suglasno tome načelu Kruna odnosno država ne odgovaraju za djela svojih službenika. Pojedinac, koji je povrijeđen nekim aktom državnog funkcionara, može ovog lično utužiti pred građanskim sudom po općim načelima common law-a. Taj funkcionar odgovara načelno prema istim pravnim pravilima kao i svaki drugi građanin. Staro i uvriježeno je pravilo engleskog prava, da javni funkcionar ne uživa neke specijalne privilegije u pitanju odgovornosti prema građaninu. Tako se citira izjava jednog engleskog suda iz 1703. g.: »Ako funkcionar povrijedi javnu slobodu, treba da plati mnogo veću odštetu nego drugi čovjek, da bi se drugi funkcionari obeshrabrili činiti takve griješke«. U onim zemljama, gdje sudovi pretjeruju u ličnom progonu javnih službenika, dolazi do nekog ograničavanja tog progona (naročito što se propisuje prethodno odobravanje takvog progona od više administrativne vlasti), jer se smatra, da će službenici postati suviše plašljivi, i u službi suviše pasivni zbog straha pred takvim progonom. Engleska sudska praksa nije bila takva, da se mogla roditi takva bojazan.

Po tom engleskom pravu nije bilo pravne odgovornosti države za štetu, koju nanesu građanima njeni funkcionari nezakonitim i nepravilnim djelovanjem, a razumije se, da se pogotovu nije mogao razviti francuski faute de service. U praksi, međutim, daje država »od dobre volje« na-

[1] Griffith i Street, Principles of Administrative Law, 1951. g.; Hart, An Introduction to Administrative Law, 2. izd., 1950. g.; Schwartz, Le droit administratif american 1952.

knadu štete žrtvi, koja je povrijeđena nepravilnim djelovanjem državnog funkcionara. Tako da faktički već kroz duže vrijeme nema težih žalbi građana, da im se nije nadoknadila šteta, koja je nastala nepravilnim funkcioniranjem državne službe. – Već od starih vremena – počeci tog već iz vremena vladavine Eduarda I – može se protiv Krune pred građanskim sudovima pokrenuti »petition of right«. God. 1860. ta je procedura uređena i posebnim zakonom. Ali za dizanje takve tužbe potrebno je posebno odobrenje, bez kojega sudovi ne mogu voditi parnicu. Odobrenje je kasnije podjeljivao ministar unutrašnjih poslova. Organ, koji podjeljuje odobrenje za dizanje rečene tužbe, djeluje načelno diskreciono, no u novije vrijeme se općenito liberalno podjeljuje to odobrenje, čim je zahtjev vjerojatan. Tim putem može se doći i do odgovornosti države za štete, koju nanesu njeni funkcionari. Čim je ministar dao svoj »fiat«, postupak se vrši pred građanskim sudom kao u svakoj drugoj parnici.

Dicey je isticao – u okviru svoje opće teze i tvrđenja, da Engleska nema posebnog upravnog prava – kao naročitu odliku britanskog ustavnog načela Rule of Law, da se sve tužbe protiv odgovornih javnih službenika iznose pred redovne sudove na isti način kao i protiv drugih građana. Uistinu taj, po njemu toliko glorificirani, sistem nije bio daleko (što se tiče odgovornosti same države) od francuskog ranijeg sistema, prije nego što se razvio pojam faute de service, čime su građani došli do mnogo jače pravne zaštite. A to i općenito susrećemo u razvoju francuskog administrativnog sudovanja (što je Dicey tako tvrdokorno i bezrazložno poricao), t. j. da je preko posebnog administrativnog sudstva došao građanin do veće pravne zaštite, nego što su mu pružali redovni sudovi svojim redovnim postupkom.

Lokalne vlasti imaju po engleskom pravu u pitanju odgovornosti načelno posve drugi položaj nego država. One se u tome bitno razlikuju od centralne administracije – the King's Government. Kad se u engleskom klasičnom pravu razmatra imovinska odgovornost javnih vlasti s obzirom na štetu, koju su pretrpjeli građani, treba strogo razlikovati centralnu administraciju (administraciju Krune) od administracije lokalnih vlasti, a posljednjim treba danas naročito dodati i velika nacionalizirana poduzeća. I u vezi s time treba i razlikovati sistem odgovornosti civilnih službenika Krune i službenika lokalnih vlasti i nacionaliziranih poduzeća. Prema tome imamo dva tipa administracije: koja je došla pod okrilje Krune i uživa njen imunitet, te koja nije pod tim okriljem i podvrgnuta je općim pravnim pravilima.

Sudovi su pokušali zakonskom fikcijom obići zabranu, da Kruna odnosno država ne odgovara za štetu, koju njeni službenici nanesu građanima, – ali je 1946. g. Kuća lordova (kao vrhovni sud) odlučno odbacila tu fikciju. Čitavo je onda pitanje prelomljeno Procesnim zakonom Krune (Crown Proceedings Act) iz 1947. g. Tim se zakonom, iako uz neke rezervacije, Kruna odnosno država podvrgava općim pravnim propisima. U načelu je ukinuta stara neodgovornost Krune odnosno države pred građanskim sudovima, ne treba više dozvole za pokretanje parnice, tužba

se načelno diže na isti način kao i protiv građanina, a Kruna odnosno država može se tužiti i za djela drugoga. U Zakonu se izrijekom određuje da će »Kruna biti podvrgnuta svakoj odgovornosti za štetu, kojoj je podvrgnuto i punoljetno, djelatno sposobno lice, s obzirom na štete, koje počine njihovi namještenici ili zastupnici« (servants or agents).

Zakon sadržava mnoge pojedinačne odredbe. Prema Zakonu se kao službenik (officer) Krune smatra svaki njen službenik (uključujući i ministre) uz dva uvjeta: 1. da je neposredno ili posredno imenovan od Krune i 2. plaćen iz odgovarajućeg državnog fonda. Ako nema ma jednog od ta dva uvjeta, otpada i odgovornost Krune (države), sve kad bi se takav službenik općenito i smatrao službenikom Krune. Ako neka korporacija vrši službu za Krunu, onda bi i službenici te korporacije imali biti službenici Krune, pa bi se i za njihova djela imala primjenjivati načela Procesnog zakona Krune. Nije još pročišćeno pitanje, koje se javne korporacije imaju, a koje nemaju smatrati funkcionarima Krune (naročito neke socijalne korporacije). Odgovornost Krune se načelno isključuje za sudske griješke (napose za neispravno krivično kažnjavanje) i izvršenje sudskog procesa, za neke službe pošte, kao i za neke radnje članova oružanih snaga. Zakon zadržava i neke privilegije administracije Krune, kojih nemaju druga javna tijela: tako može administracija Krune iz javnih interesa uskratiti, da u sudskoj parnici pokaže neke akte; ima pravo za svaki slučaj, u kome je zainteresirana, tražiti da se riješi od posebnog suda (Divisional Court of the King's Bench Division), kao i izabrati mjesto izvršenja (time se htjela zaštiti centralna administracija, da ne ide izvan Londona); presude protiv Krune (države) ne mogu se izvršiti prinudnim putem. – U cijelosti se, kad se komparira taj najnoviji engleski sistem odgovornosti države s francuskim sistemom, mora utvrditi, da je francuski dosljednije proveo odgovornost države za griješke, počinjene pri vršenju javne službe, i da su po francuskom sistemu građani bolje zaštićeni.

Engleska sudska praksa razlikuje između griješke u lošem činjenju i propustu. U posljednjem slučaju dopušta se licu, kome je time nanesena šteta, posebna tužba za prekršenje zakonske dužnosti (Action for Breach of Statutory Duty) samo u slučaju, ako zakon ne predviđa koje drugo pravno sredstvo (lijek). Englesko suđenje nad upravom razvilo je posebna pravna sredstva (posve strana francuskom sistemu administrativnog sudovanja). To je izdavanje posebnih naloga odgovarajućem službeniku administracije. Tako na pr. mandamus (od latinskog: mi naređujemo), kojim se nalaže izvršenje neke dužnosti (primjenjuje se, kad nema drugog pravnog sredstva). Mandamus se ne može vršiti protiv Krune i njenih službenika. Prema Procesnom zakonu Krune može se protiv Krune i njenih službenika izreći samo deklaratorna presuda, a ne zapovijest (injunction).

Aktuelno je pitanje današnjeg engleskog prava, da li se čitava odgovornost države (i drugih nosilaca javne službe) može vršiti po općim načelima common law-a, ili treba i u tim pitanjima izgraditi posebno admi-

nistrativno pravo (a izgradnja takvog prava je upravo značajna crta u razvoju savremenog engleskog prava). Tako se u najnovijoj engleskoj pravnoj literaturi postavlja zahtjev, da je potrebno uzakoniti posebna pravna načela za parnice protiv administracije, – koje bi, međutim, imali i dalje rješavati redovni sudovi.[2]

b) SAD

Američki pravni sistem odgovornosti za griješke, počinjene pri vršenju javne službe, uglavnom odgovara klasičnom engleskom sistemu: puna sloboda u pokretanju lične tužbe protiv funkcionara, a imunitet države kao javne vlasti. Za razliku od sudaca, funkcionari administracije strogo se podvrgavaju ličnoj odgovornosti za griješke, koje učine pri vršenju službe i time nanesu štetu građanima.[3] Viši službenici načelno ne odgovaraju za lične griješke svojih podređenih službenika, za koje ne snose odgovornosti.[4]

Ranija praksa američkih sudova bila je u ocjenjivanju te lične odgovornosti službenika vrlo stroga, – ona ih nije ni ispričavala, kad su radili u dobroj vjeri.[5] Novija sudska praksa postala je tu mnogo blaža i počela je ograničavati ličnu odgovornost službenika javne administracije. Tako je naročito, u nekoj mjeri, imunitet sudaca protegnut i na određene službenike administracije, koji vrše poslove sudske prirode. Razumije se, da je sudska praksa u razlikovanju između sudske i upravne funkcije naišla na najveće teškoće i da dolazi do kontradiktornih presuda. Govori se o »quasi judicial« službenicima, i smatra se, da takvi službenici ne mogu odgovarati za štetu, koju su nanijeli građanima, dok su pošteno

[2] Griffith-Street, str. 241.

[3] Sudac, koji je djelovao u svojoj jurisdikciji, ne odgovara za vršenje sudske vlasti. Što se tiče djelovanja izvan jurisdikcije, pravi se razlika između višeg i nižeg suca. Dok prvi odgovara, samo kad se radi o jasnoj odsutnosti svake jurisdikcije, drugi odgovara i za teži eksces u jurisdikciji (Hart str. 258.–9.). Načelno se Predsjednik SAD, dok je u službi, ne može sudski progoniti (za takvu se tužbu traži posebni parlamentarni postupak). Nešto slično vrijedi i za guvernere pojedinih država-članica.

[4] Praktički se u mnogim slučajevima može iskonstruirati neka krivnja takvih viših službenika, pa onda i oni snose odgovornost (Hart str. 276.–8.).

[5] Pritome američka sudska praksa primjenjuje oštro protiv javnih službenika posebna sredstva anglo-američke sudske kontrole. Tako naročito mandamus (on se u SAD primjenjuje protiv državnih funkcionara mnogo šire negoli u Engleskoj). quo waranto (od latinskog: pod kojim pravnim naslovom, – a odstranjuje od vršenja službe lice, koje vrši javnu službu bez ispravnog naslova; rijetko se primjenjuje protiv funkcionara federalne vlade, više protiv funkcionara vlada država-članica, a naročito protiv funkcionara lokalne uprave), injunction (lična zapovijest određenom funkcionaru, da nešto učini ili da se uzdrži od određenog činjenja; ona ima mnogo šire značenje i više se primjenjuje u američkoj negoli u engleskoj sudskoj praksi); habeas corpus (njime se ispituje zakonitost ograničenja nečije lične slobode – u SAD se naročito primjenjuje obzirom na strane građane).

(honest) rješavali unutar svoje nadležnosti, sve ako je njihovo rješenje i bilo pogrešno. U najnovije vrijeme sudska praksa proširuje taj lični imunitet i na službenike kad vrše diskreciona ovlaštenja.

S druge je strane američko pravo preuzelo klasično englesko načelo neodgovornosti Krune, zamjenjujući Kralja s državom. Država se kao javna vlast može sudskim putem goniti, samo kad to neki zakon izrijekom dopušta,[6] i država načelno ne odgovara za griješke svojih funkcionara. Dok je u Francuskoj sudska praksa (prvenstveno Drž. savjet) svojom pravnostvaralačkom judikaturom razvila široku odgovornost države za griješke počinjene pri vršenju javne službe, američki su sudovi na tome području (za razliku od nekih drugih područja) bili neplodni i nisu daleko odmakli od starog shvaćanja imuniteta države kao suverenog lica. Progres je, u tome pitanju, dolazio u SAD od samog zakonodavca povodom uzakonjavanja pojedinih materija.

Naročito je u čitavom tom pitanju važan fiskalni Zakon od 1946. g., koji ima u SAD otprilike značenje naprijed navedenog engleskog zakona od 1947. g. Tim je američkim zakonom utvrđena neka odgovornost države za griješke njenih službenika. Zakon postavlja načelno, kao i engleski, odgovornost države poput one privatnika. Po američkom zakonu isključena je odgovornost države za griješke službenika, koji je postupio potrebnom brižljivošću. Da bi država odgovarala, službenik mora djelovati u krugu svojih funkcija; službenik, koji je počinio strogo ličnu griješku, ne djeluje, po tome shvaćanju, u vršenju svojih funkcija, i država ne odgovara za takve griješke. Šteta mora biti materijalna i mora se dati sračunati u novcu. Zakon postavlja i dosta velike izuzetke, što se tiče pojedinih materija, od te odgovornosti države (mnogo više nego engleski zakon od 1947. g.). Sami američki pisci[7] izrijekom naglašuju, da je u SAD odgovornost države puna praznina i vrlo daleko od široke odgovornosti države, kako ju je razvio francuski Državni savjet. To je, s gledišta oštećenih građana, to gore, što je novijom sudskom praksom ograničena i sama lična odgovornost državnih službenika.

[6] Federalna vlada ne može se uopće tužiti pred sudovima pojedinih država-članica. XI. amandman Američkog ustava (donesen 1798. g.) brani sudskoj vlasti SAD, da progoni koju državu-članicu po tužbi građanina koje druge države-članice ili stranog državljanina. Jednako ne može državu članicu progoniti njen građanin pred federalnim sudom. Samo na osnovu posebnog zakonskog propisa može se vlada progoniti pred vlastitim sudovima. Municipalne korporacije mogu se slobodno sudski progoniti zbog ugovornih obaveza, a zbog protupravnog nanošenja štete, kad to zakon predvida ili kad se radi o »proprietary« funkciji za razliku od »governmental« funkcije (odgovara uglavnom francuskom razlikovanju između akta poslovanja i vlasti). – Pobliže Hart str. 101.

[7] Schwartz str. 228.–29.

5. *Austrijsko pravo*[1]

Slično ranijem njemačkom pravu (mislim prije Osnovnog zakona Zapadne Njemačke od 1949. g.), austrijsko pravo – u pitanju odgovornosti države za štetu, koju njen službenik nanese pojedincu protupravnim vršenjem službe – strogo razlikuje, da li se radi o vršenju javne vlasti ili o privatnopravnom poslovanju. U posljednjem slučaju odgovara država prema načelima građanskog prava. Specijalnim propisima je u nekim materijama i tu ograničena odgovornost države (kao na pr. pri željeznici i pošti). Iz odredaba austrijskog građanskog zakonika proizlazi razmjerno mnogo manja i uža odgovornost države negoli iz odnosnih odredaba njemačkog građanskog zakonika.

U pitanju odgovornosti države za štetu, koju nanesu njeni službenici nepravilnim vršenjem javne vlasti, kao i odgovornosti samih tih službenika, austrijsko pravo se bitno razlikuje od njemačkog, – iza koga je, do najnovijih dana, daleko zaostalo. Građanima se načelno i u pravilu brani po austrijskom pravu, da povodom nepravilnog vršenja javne vlasti traže naknadu štete bilo od samog službenika ili države.

Što se tiče najprije same odgovornosti službenika prema građanima, kojima su nanesli štetu nepravilnim vršenjem službe, to je u Austriji načelno zadržan režim dvorskog dekreta iz 1806. g., prema kome se ne može nigda državni službenik (Staatsbeamte) utužiti kod građanskog suda zbog njegova službenog djelovanja. Taj propis rješava samo pitanje lične odgovornosti službenika, i čini se, da polazi sa stajališta, da privatnik može neposredno utužiti državu.[2] Ali kako se u Austriji takvo utuživanje države nije načelno razvilo, stvarno je u pravilu građanin u Austriji ostao bez prave zaštite u pitanju naknade štete, koja mu je nanesena nepravilnim vršenjem javne vlasti. Sama država ostvaruje odštetne zahtjeve protiv svojih službenika u pravilu upravnim putem, ali građani su bez prava. Prema kasnijoj austrijskoj sudskoj praksi primjenjivala se rečena zabrana utuživanja službenika, samo ako se službenik kretao u granicama svoje nadležnosti. Pritome može sam sud riješiti kao prethodno pitanje, da li je službenik prekoračio svoj djelokrug (no sud može, po svom nahođenju, prekinuti postupak o naknadi štete, dok to pitanje ne riješi nadležna upravna vlast).

Rečenu načelnu zabranu probilo je specijalno austrijsko zakonodavstvo samo izuzetno u nekim slučajevima. Najvažniji je takav izuzetak normirao Austrijski temeljni zakon o sudskoj vlasti od 1867. g., a detaljno razradio sindikatski zakon od 1872. g., Po tim propisima odgovaraju suci i sudski službenici za imovinsku štetu, koju nanesu iz umišljaja ili »gru-

[1] L. Adamovich, Grundriss des österr. Verwaltungsrechts 4. izd., 1948. g.; Ehrenzweig, System des österr. allg. Privatrechts, 2. izd., 1928. g., 2. sv. – 1. dio; H. Herrnritt, Grundlehren des Verwaltungsrechts, 1921. g.; Randa, Schadenersatzpflicht 1913. g.

[2] Pobliže o genezi i značenju tog dekreta Randa str. 96. i dalje.

bog« nehata u svom službenom djelovanju, – usto jamči i sama država.[3] Oštećeni može za odštetu tužiti ili samo krivca, ili samo državu, ili oboje zajedno. Dalji je važniji izuzetak kreiran kod ministara prema Zakonu o ministarskoj odgovornosti od 1867. g., – pri čemu je građanski sud mogao zahtjev za naknadu štete uzeti u pretres, samo ako je prije toga Državno sudište (Staatsgerichtshof, kasnije Ustavno sudište) utvrdilo, da je odnosno službeno djelovanje ministra nezakonito.

Jednako ne snosi načelno država odgovornost, kad njen službenik u protupravnom vršenju javne vlasti nanese štetu pojedincu. Takva odgovornost države postoji samo izuzetno na osnovu specijalnih zakonskih odredaba. Najvažniji takav izuzetak predstavlja već navedena odgovornost suca. Postoje i neki drugi izuzeci (kao na pr. kod protupravnog uhićenja lica ili neopravdane presude, kod neopravdane zapljene štampanih stvari).[4]

Ustav Austrijske Republike od 1920. g. (čl. 23.) donio je načelnu odredbu, da su sva lica, kojima je povjereno obavljanje posala državne uprave ili sudovanja, odgovorna za svaku štetu, koju bilo kome nanesu u vršenju svoje službe pravnom povredom iz umišljaja ili »grubog« nehata. Savez i zemlje (kao i općine) jamče za pravnu povredu, koju učine lica, koja djeluju kao njihovi organi. Pobliže odredbe ima propisati savezni zakon. Upada uoči, da nema odgovornosti kod običnog nehata. No navedena ustavna odredba, protivno nego što smo vidjeli kod Vajmarskog ustava, imala je samo programatski značaj.[5] Kako Austrijska Republika nije donijela u Ustavu predviđeni zakon, to je, što se tiče odgovornosti države i službenika za autoritativno djelovanje uprave, ostalo u praksi načelno pri starom uređenju.

Iza II. Svjetskog rata pokušano je u Austriji to pitanje posebno regulirati, – ali odnosni projekti najprije nisu dobili pristanak okupacionih vlasti.[6] Čim je slomljen taj otpor, Austrija je donijela vrlo detaljne pro-

[3] Austrijsko pravo se u tome pitanju bitno razlikuje od nekih drugih građanskih država, gdje je obrnuto više razrađena odgovornost upravnih službenika, a manje sudskih. Prije u tekstu navedenih propisa vrijedila je o odgovornosti sudaca i sudskog osoblja carska naredba od 1859. g., koja je bila, uzimajući u obzir ono vrijeme, relativno dobra. »Kome je nanio štetu sudski službenik, taj može tužiti službenika, ili državu ili oboje. Tko je postao žrtvom državnog upravnog službenika, u pravilu je bez prava i on ne može tužiti ni službenika ni državu« (Ehrenzweig str. 694.). Tako je Austrija bila progresivna u svojim propisima o imovinskopravnoj odgovornosti sudaca, a naprotiv sasvim reakcionarna u propisima o takvoj odgovornosti službenika javne uprave. Stara Austrija vodila je i posebnu brigu oko toga, da što više zaštiti i digne autoritet svoje uprave i njenih službenika.

[4] O tim slučajevima Herrnritt str. 167.

[5] Slično se ponovilo u Čehoslovačkoj. Odgovarajuće odrebe Čehoslovačkog ustava od 1920. g. imale su samo programatsko značenje, – tako da se u pitanju odgovornosti države u samoj Češkoj dalje primjenjivalo staro austrijsko pravo (odnosno u Slovačkoj mađarsko).

[6] Pobliže o tim projektima Adamovich str. 149. i d.

pise o toj odgovornosti.[7] U tim propisima preuzet je uglavnom njemački sistem. Između ostaloga, razlika je u pitanju nadležnosti u tome, što se ne vrši takva isključiva nadležnost redovnih sudova kao u njemačkom sistemu. Tako na pr. u slučaju kad je šteta nastala nezakonitim upravnim aktom, ne smije sam sud istraživati nezakonitost akta. Ti austrijski propisi predstavljaju jedno od najdetaljnijih zakonskih kodificiranja odgovornosti države (javnopravnog lica), pa se, radi njihove interesantnosti, niže navode u glavnim točkama.

Savez, zemlje (druga javnopravna lica) jamče prema odredbama građanskog prava za štetu, koju nanesu bilo kome njihovi organi (službena lica) u vršenju zakona (sudstvo ili uprava) protupravnim postupanjem. Sama ta službena lica ne jamče neposredno oštećenom. Kod dizanja odštetnog zahtjeva ne mora se naznačiti određeno službeno lice, dovoljan je dokaz, da je šteta mogla nastati samo pravnom povredom službenog lica države (javnopravnog lica). Nema zahtjeva, ako je oštećeni mogao štetu ukloniti pravnim lijekom ili tužbom na upravni sud. Ako je država (javnopravno lice) propisno naknadila štetu, može tražiti regres od lica, koja su pravnu povredu izvršila umišljajem ili grubim nehatom. Kod kolegijalnih zaključaka odgovaraju samo oni, koji su za zaključak glasovali; ako je do zaključka došlo zbog neispravnog prikaza izvjestitelja, to oni, koji su glasovali za prijedlog, odgovaraju, samo ako su grubo povrijedili dužnu brižljivost. Od lica, koje je izvršilo radnju po uputi pretpostavljenog, može se tražiti regres, samo ako je to lice poslušalo uputu očigledno nenadležnog pretpostavljenog ili u izvršenju uputa povrijedilo kaznenopravne propise. Protiv regresa može odnosno službeno lice iznijeti sve prigovore, koje država nije iznijela, pa se tako osloboditi, ukoliko bi takvi prigovori bili od uspjeha u glavnom sporu. – Zahtjev za naknadom zastaruje za tri godine od dana, kad je oštećeni za nj saznao, ali nikako prije godinu dana po pravomoćnosti akta, koji je povrijedio prava. Ako oštećeni nije znao za štetu ili je šteta nastala zločinom, zahtjev zastaruje tek nakon deset godina od dana, kad je nastao. Pravo regresa zastaruje za šest mjeseci, pošto je država priznala zahtjev za naknadom ili je na to bila pravomoćno osuđena. Strani državljani imaju pravo na naknadu štete samo u slučaju reciprociteta.

Detaljno je normiran i postupak. Oštećeni se ima najprije obratiti sa svojim zahtjevom državi (javnopravnom licu). Ako u roku od tri mjeseca ne dobije odgovor, ili mu bude zahtjev, u cijelosti ili djelomično, odbijen, može podići sudsku tužbu. Tu tužbu, kao i regresni zahtjev protiv odnosnog službenog lica, rješava u prvoj instanciji zemaljski sud, koji rješava građanskopravne stvari. Utuženo pravno lice (država i t. d.) *mora objaviti spor onome, protiv koga namjerava voditi regres*, – *posljednji može pristupiti sporu kao nuzgredni intervenijent*. Redovni sud, koji rješava odštetni zahtjev, ne može se izjasniti o protupravnosti rješenja upravnog organa; ako smatra takvo *rješenje nezakonitim, prekida postupak i obraća se Upravnom sudu, da taj utvrdi* nezakonitost tog rješenja.[8] Pravno shvaćanje Upravnog suda o tome pitanju je za redovni sud obvezatno. Ako bi rezultat pokrenutog disciplinskog postupka mogao biti od utjecaja za rješenje odštetnog zahtjeva, može sud prekinuti svoj postupak, dok se ne svrši disciplinski postupak. U postupku po odštetnom zahtjevu nisu ni službeno lice, koje je nanijelo štetu, ni svjedoci ili vještaci dužni čuvati službenu tajnu, – ali se držanje tajne zajamčuje isključivanjem javnosti i obavezom svih stranaka, da to drže u tajnosti.

[7] To su: 1) Ustavni zakon od 18. XII. 1948. g., 2) Zakon o službenom jamstvu (Amtshaftungsgesetz) od 18. XII. 1948. g. i 3) Novela tome zakonu od 21. III. 1952. g. – Moj uvaženi kolega, prof. na Pravnom fakultetu u Beču i predsjednik Ustavnog sudišta, Dr. L. Adamovich, bio je tako ljubezan, da mi je poslao čitav taj materijal, – na čemu mu i ovim putem toplo zahvaljujem.

[8] Prema samom Zakonu o Upravnom sudu (novela iz 1952. g.) stranke su u tom postupku pred Upravnim sudom: 1. sud, koji je stavio prijedlog, 2. upravni organ, koji je donio akt i 3. stranke iz spora o naknadi štete. Izreka suda o nezakonitosti akta ima samo deklaratorni značaj.

6. *Švicarsko savezno pravo*[1]

Švicarska je detaljno normirala imovinskopravnu odgovornost svojih saveznih službenika (pojam službenika uzet u širokom smislu). Načelno savezni službenici odgovaraju u punom opsegu oštećenom privatnom licu za štetu, koju mu svojom krivnjom nanesu povredom službene dužnosti, — bilo da se radi o aktivnom djelu ili propustu. Službenik odgovara za tu štetu lično, čitavom svojom imovinom. Naprotiv je značajno za švicarsko pravo, da ono ispušta opću i načelnu odgovornost Saveza za štetu, koju njeni službenici nanesu građanima protupravnim vršenjem službe. U Švicarskoj nema opće i načelne odgovornosti Saveza za takve štete, nanesene građanima. No kad je posrijedi neki kolegijalni organ, koji je nanio štetu svojim skupnim zaključkom, ne odgovaraju članovi kolegija za nastalu štetu solidarno, već samo svaki član za svoj dio. Ako u takvom slučaju pojedini član kolegija ne može nadoknaditi svoj dio štete, nadoknađuje štetu Savez (s pravom regresa).

Pri ličnoj odgovornosti službenika ne pravi se razlika, da li se radi o aktima vršenja javne vlasti ili građanskopravnim poslovima. Jednako nema razlike, da li je povreda učinjena formalnim pravnim aktom ili fizičkom radnjom. U svim slučajevima odlučuju o naknadi štete građanski sudovi, koji pritome ujedno rješavaju i pitanje, da li je službenik povrijedio svoju službenu dužnost.

Za podizanje tužbe o naknadi štete protiv službenika traži švicarsko savezno pravo prethodno posebno odobrenje, razlikujući pritome, da li se radi o službenom licu, koje je izabrala Savezna skupština(kao na pr. članovi Sav. vijeća, članovi Saveznog sudišta), ili o službeniku, koga je postavio neki drugi savezni organ. U prvom slučaju podjeljuje ovlaštenje za pokretanje tužbe na naknadu štete Savezna skupština. Ako ona dade to ovlaštenje, o samom predmetu rješava Savezno sudište (Bundesgericht); ako ga ne podijeli, prelazi odgovornost na sam Savez i oštećeno lice može tužbu pokrenuti protiv samog Saveza. U drugom slučaju podjeljuje ovlaštenje Sav. vijeće (švicarska savezna vlada). Ako Vijeće to uskrati, može oštećeni unatoč tome utužiti službenika, ali mora prethodno položiti kauciju za procesne troškove. Tužba se diže kod redovnog kantonskog suda službenika.

Što Savez načelno ne odgovara za svoje službenike, kritiziraju mnogi švicarski pravnici. Takva odgovornost postoji izuzetno samo kod nekih saveznih službi (na pr. pošte), a nešto opsežnije, dijelom, po zakonodavstvu pojedinih kantona. No ta se odgovornost Saveza počela probijati novijom sudskom praksom po načelima privatnog prava u slučajevima, kad se Savez stavlja pod privatnopravni poredak, sklapajući privatnopravne ugovore.[2]

[1] Giacometti-Fleiner, Schweizerisches Bundesstaatsrecht, 1949. g.; Ruck, Schweizerisches Verwaltungsrecht I. sv., 1934. g.

[2] Giacometti-Fleiner str. 699.

7. *Belgijsko pravo*[1]

U pitanju odgovornosti drž. službenika građanima za štetu, koju su im nanijeli povredom svoje službene dužnosti, i u vezi s tim o odgovornosti same države, belgijsko pravo se nije povelo, kao u nekim drugim materijama, za francuskim pravom, već je razvilo svoje posebno pravo s dosta osebujnosti. Kao i u Francuskoj, to je pravo više plod sudske prakse nego zakonodavca, ali za razliku od Francuske (gdje prvu riječ vodi judikatura Drž. savjeta kao najvišeg upravnog suda) plod judikature redovnih sudova, koji čitavom pitanju pristupaju više civilistički.[2] Time se i u prvom redu tumači odvajanje belgijskog prava od francuskog u pitanju odgovornosti države.

Javni službenici odgovaraju građanima u prvom redu lično za štetu, koju im nanesu u vršenju ili u povodu vršenja svoje službe. Belgijski ustav iz 1831. g. izrijekom odbacuje potrebu davanja prethodnog ovlaštenja za dizanje takvih tužbi (što je u ono doba postojalo u Francuskoj), – samo se kod ministara dopušta izuzetak. O takvom zahtjevu pojedinca sude redovni sudovi po načelima građanskog zakonika. Pritome je redovni sud (drugačije nego u Francuskoj) ovlašten, da ocijeni zakonitost samog administrativnog akta. Pri toj je ličnoj odgovornosti bez značaja, da li se radi o aktu vlasti ili aktu poslovanja. Neko vrijeme je belgijska judikatura bila inspirirana francuskim pojmom »faute de service« u tom smislu, što je u takvim slučajevima poricala ličnu odgovornost službenika. To je otpalo novom praksom Kasacije iz 1920. g. No prema ustaljenoj sudskoj praksi službenik odgovara samo za dolus i tešku griješku, a ne i za laku griješku (faute légère). Time je ovdje unekoliko izmijenjeno načelo belgijskog građanskog prava. Još ograničenije je normirana lična odgovornost sudaca.

Uz službenika jamči i država (javnopravno lice). Belgijsko pravo daje klasičan primjer sistema, gdje odgovornost države za štetu nije ni primarno ni supsidijarno, već ide uporedo s odgovornošću službenika (sistem biranja). Tu odgovornost države je razvila belgijska judikatura pomoću doktrine građanskopravne odgovornosti. Do 1920. g. ta odgovornost

[1] M. Vauthier, Précis du droit administratif de la Belgique, II. sv., 3. izd., 1950. g.

[2] U Belgiji je formiran posebni Drž. savjet, velikim dijelom po uzoru francuskog, tek iza II. svjetskog rata 1946. g. – Redovni sudovi i dalje rješavaju sporove o odgovornosti države, koje su prije toga rješavali. Drž. savjet je dobio samo supsidijarnu nadležnost za rješavanje sporova o naknadi štete, t. j. samo takvih sporova, koji ne idu u nadležnost redovnih sudova (naročito kad nije povrijeđeno subjektivno pravo, već samo pravni interes). U takvim slučajevima Drž. savjet ne donosi meritorno rješenje, već daje samo mišljenje. Naknada se može samo onda predložiti, ako šteta ima izuzetni značaj. U tom okviru Drž. savjet rješava naširoko po načelu pravičnosti »vodeći računa o svim okolnostima javnog i privatnog interesa«. Da bi Drž. savjet dao mišljenje u prilog naknade, ne treba da bude baš griješka u vršenju službe; on može naknadu predložiti za svaku izuzetnu štetu »nastalu od mjere poduzete ili određene od države, provincije, općine ili vlade kolonije, bilo da je izvršenje bilo normalno ili defektno«.

države obuhvaća samo akte države kao građanskopravnog lica, a ne i akte države kao javne vlasti. Te godine dolazi do preokreta judikature Vrhovnog suda (Cour de cassation), koji napušta u pitanju odgovornosti administracije rečeno razlikovanje između javne vlasti i građanskopravnog lica. Po tom novom stajalištu administracija je načelno odgovorna, čim nedopuštenim aktom povrijedi neko građansko pravo (u širokom smislu te riječi), – ličnost ili dobra interesiranog. Čim neko lice iznese, da je aktom države (javnopravnog lica) povrijeđeno njegovo građansko pravo i traži za to naknadu štete, samo je sudska vlast nadležna da riješi spor. Po toj novoj koncepciji nije odlučno, kakvim je aktom nanesena povreda (akt vlasti ili poslovanja), već karakter povrijeđenog prava. U belgijskoj se pravnoj teoriji ističe,[3] da ni taj noviji pravac nije uspio pravilno riješiti problem odgovornosti države, jer su čitavu tu judikaturu redovni sudovi (što je dosta razumljivo) razvijali suviše pod utjecajem građanskog prava; naročito da nije civilističko shvaćanje moglo da točno shvati uzajamna prava i obaveze javne vlasti i pojedinaca.

Ista ta judikatura razvila je u vezi s odredbama Građanskog zakonika (čl. 1384.) razlikovanje među službenim licima, za koje snosi administracija odgovornost. Odredbe o odgovornosti za ovlaštena lica u povjerenim poslovima (préposé) ne mogu se prema toj judikaturi primjenjivati na ona službena lica, koja doduše vrše službu u ime i u interesu administracije, ali ne stoje s administracijom u stalno plaćenom odnosu. Amo idu naročito lica, koja izvršavaju neki politički mandat ili vrše neku prinudnu službu (osobito vojna lica). Za razliku od prvih, takva se službena lica prosto nazivlju organima. Odgovornost administracije za griješke tih njenih »organa« načelno je mnogo manja nego za druge službenike. Griješka posljednjih obavezuje administraciju (vlastodavca), čim je izvršena za trajanja službe i s njome je u vezi; dok za griješku »organa« administracija jamči, samo ako je taj djelovao u granicama svoje zakonske nadležnosti.[4] Administracija ne odgovara, ako je akt »organa«, koji je nanio štetu trećem licu, u isto vrijeme i pogrešan prema samoj administraciji,

[3] Vauthier str. 675. i dalje.

[4] Primjera radi interesantno je navesti, da je slično shvaćanje došlo do izražaja kod svojedobnog pokušaja Društva naroda, da se utvrdi odgovornost država za štetu učinjenu na njihovom području licima ili imovini stranih državljana (pokušaj je ostao bez rezultata). U izvještaju pododbora (izvjestitelj Guerrero), koji je početkom 1926. g. razaslan svim članicama Društva naroda, obrađeno je i ovo pitanje. Zauzeto je stajalište, da država ne odgovara za sve akte svojih funkcionara, već samo za one, koje oni vrše u granicama svoje nadležnosti, te da se u međunarodnom pravu ne može usvojiti teorija culpa in eligendo odnosno in custodiendo. Tražiti se može od države samo jači nadzor nad takvim aktima, t. j. da ona spriječi takve akte, ili kad je učinjen da protiv funkcionara provede represivne mjere i da stranom državljaninu ne otežava progon krivca (Publications de la Société des Nations, V. Questions juridiques 1927, V. 1. – str. 97–98). Među odgovorima pojedinih država istaknuto je od strane Grčke, da bi trebalo razlikovati između griješke službe i lične griješke. U prvom slučaju ima država odgovarati bez obzira, da li je njen funkcionar djelovao ili nije djelovao u granicama svoje nadležnosti (ibid. str. 167).

– bilo što je izvršen izvan njegove nadležnosti ili što »organ« nije slušao naređenje svoje administracije. Na taj način dolaze građani u takvim slučajevima do mnogo slabije zaštite svojih prava (odštetnog zahtjeva), nego što je imaju u slučaju grješke redovnih službenika.[5] Administracija se oslobađa odgovornosti baš kod najgrubljih griješaka takvih njenih službenih lica, koje grješke najteže vrijeđaju građane u njihovim pravima i nanose im najveće štete. Zato je i razumljivo, da se u belgijskoj pravnoj teoriji[6] čitavo ovo razlikovanje dviju vrsti službenih lica i manja odgovornost administracije kod »organa« živo kritizira.

[5] Tako na pr. smatra sud u jednom rješenju iz 1948. g., da država ne odgovara za štetu, koju je *nanio šofer-vojnik* vojničkim automobilom, jer je u *neposlušnosti* skrenuo s određenog mu puta.

[6] Vauthier str. 684.–5.

8. Grčko pravo[1]

Imovinskopravna odgovornost države regulirana je u grčkom pravu u Građanskom zakoniku. Povlači se načelna razlika između akata privatnopravne prirode i akata javne vlasti (slično kaošto se to čini u njemačkom pravu). Kod akata privatnopravne prirode odgovara država po građanskom pravu na isti način kao i druga pravna lica. Kod akata javne vlasti odgovaraju država i službenik, čijom griješkom je prouzročena šteta, simultano, – tako da građanin slobodno bira, pa može odštetni zahtjev staviti ili protiv države ili protiv službenika – krivca. U praksi, međutim, oštećenom redovno konvenira, da pokreće odštetni zahtjev protiv same države,[2] tako da u pravilu dolazi sama odgovornost službenika do izražaja, tek kad država protiv službenika digne regresni zahtjev. Ta je odgovornost regulirana u čl. 105. Građanskog zakonika.[3] Glavna su dva uvjeta te odgovornosti: 1. da se radi o nezakonitoj radnji (pozitivnom djelu ili propustu) nekog »državnog organa« (taj termin organ omogućuje vrlo široko obuhvaćanje lica, koja djeluju za državu) i 2. da je povrijeđen zakon, koji se odnosi na interes oštećenog lica, a ne samo na opći interes, – zakon mora imati za svrhu zaštitu interesa samih građana. Taj drugi uvjet je stipuliran pod očitim utjecajem reguliranja u njemačkom pravu, – i na taj način se ograničuje odgovornost države. Prema definiciji grčkog zakona (drugačije nego u njemačkom pravu) država jamči i u slučaju objektivno nezakonitog akta, gdje nema lične krivnje službenika (niže pod toč. 12).

[1] M. Stassinopoulos, La responsabilité civile de l'Etat d'après le nouveau Code civil grec de 1946 u Revue du droit public 1949. g.

[2] Ibidem str. 513.

[3] Taj član glasi: »Za akte ili nezakonite propuste drž. organa, koji vrše zakonom povjerenu im državnu vlast, odgovara država, izuzimajući slučaj povrede zakona, koji se odnosi na opći interes. Osoba, koja je pogriješila, odgovara solidarno s državom, uz ograničenje specijalnih odredaba o odgovornosti ministara«.

9. *Pravo SSSR*

Problem odgovornosti države za štetu uopće se slabo postavlja u sovjetskoj pravnoj teoriji i praksi. O tome šuti i sovjetski Ustav i badava ćemo tražiti u njegovoj glavi X, koja radi o osnovnim pravima i dužnostima građana, neku odredbu sličnu čl. 41. Ustava FNRJ. Dok se u savremenoj svjetskoj literaturi ustavnog i upravnog prava naširoko tretira pitanje odgovornosti države, ne susrećemo ga uopće u sovjetskoj literaturi ustavnog i upravnog prava. U sovjetskoj pravnoj literaturi, kao najaktuelnije, najviše se tretira odgovornost drž. poduzeća kao pravnog lica. Inače je pitanje odgovornosti države za štetu regulirano u Ruskom građanskom zakoniku[1] (odnosno takvim zakonima drugih saveznih republika).

Prema čl. 403. Zak. onaj, koji pričini štetu, oslobađa se obaveze da naknadi štetu, ako dokaže, da je bio na to opunomoćen. Prema sudskoj praksi odgovara po tome pravno lice (u praksi se to najviše primjenjuje na kolhoze) za radnje svojih glavnih službenika (t. zv. organi), a što se tiče ostalih službenika samo za culpa in eligendo ili c. in custodiendo.

Čl. 407. Zak. sadržava posebne propise o odgovornosti »učreždenija« (a pod tim se ne misli samo ustanova, već i nadleštvo) za štetu, koju pričine »službena lica« »nepravilnim službenim radom«. Da bi postojala takva odgovornost, traži rečeni član: 1. da bude ta odgovornost posebnim zakonom izrijekom propisana i 2. da bude nepravilnost utvrđena od nadležnog sudskog ili upravnog organa. Nadleštvo i ustanova se oslobađaju odgovornosti, ako oštećeni nije u pravo vrijeme upotrebio pravna sredstva protiv nepravilne radnje, – a imaju sa svoje strane pravo regresa protiv službenika – krivca. Prema razložnoj interpretaciji čl. 407.[2] nemaju se odredbe toga člana shvatiti, kao da bi se odnosile na sve radnje službenih lica nadleštva i ustanove, već samo na akte vlasti. Kad se radi o aktima poslovanja nadleštvo i ustanova jamče prema čl. 403. Kako ima vrlo malo izričnih zakonskih propisa o toj odgovornosti,[3] to ona dolazi praktički i dosta rijetko do izražaja.

U čl. 404. statuira Zakonik i odgovornost za djelatnost, »vezanu s povećanom opasnošću za okolinu« (kao željeznice, tramvaj i sl.), – što dolazi osobito u obzir kod poduzeća. Po tome ta lica odgovaraju za štetu »pričinjenu izvorom povećane opasnosti, ako ne dokažu, da je šteta nastala višom silom ili zbog umišljaja ili grube nepažnje samog oštećenog«.

Prema čl. 406. Zak. kada neko lice, koje je pričinilo štetu, nije po čl. 403. ili 404. obvezano na naknadu, sud ga ipak može na to obvezati »s obzirom na njegovo imovinsko stanje i imovinsko stanje oštećenog«. Ta se odredba ne može primijeniti u slučaju čl. 407. (jer se čl. 406. ne poziva na čl. 407.), a prema sudskoj praksi ne primjenjuje se uopće, kad je štetu prouzrokovao drž. organ.[4]

[1] O tome: Agarkov i drug, – Sovjetsko građansko pravo, knj. I, Beograd 1948. g.
[2] Ibidem str. 436.
[3] Ti slučajevi ibidem str. 438.
[4] Ibidem str. 447.

10. Pravo stare Jugoslavije

a) Prvotna regionalna prava

U početku stare Jugoslavije (SHS) važila su dalje ranija regionalna prava u pitanju odgovornosti države i njenih službenika. Ta su se prava razlikovala po pojedinim pravnim područjima. Uglavnom se može kazati, da odgovara samo službenik, a samo izuzetno, u posebno normiranim slučajevima, i država.

Na *austrijsko-pravnom području* važilo je ondašnje austrijsko pravo (naprijed pod toč. 5.).

Na *hrvatsko-pravnom području* bili su naročiti propisi doneseni o odgovornosti kotarskih i županijskih službenika. Prema Zakonu »ob ustroju županija i uređenju uprave iz županijah i kotarih« iz 1886. g. »upravni činovnici odgovorni su za svaku štetu, koju svojom krivnjom, povredom ili zanemarenjem svoje uredovne dužnosti (§ 1294. o. g. z.) kojoj stranci ili državnom, dotično zemaljskom eraru nanesu, na koliko se ova drugim načinom naknaditi ne uzmogne« (§ 72).[1] Bliže je onda odredbe o tome donio »Zakon o upravnih odborih u županijah« iz iste god.[2] Prema tim odredbama (§ 24.) takve »sindikatske pritužbe proti kotarskim i županijskim urednikom« rješava u prvoj molbi županijski upravni odbor.[3] Privatni oštećenik sastavlja svoju pritužbu prema carskoj naredbi iz 1859. g.[4] (koja se inače načelno odnosi na sudske »urednike«), a upravni odbor je i rješava prema toj naredbi. Ako je protiv takvog službenika već u toku disciplinski (karnosni) postupak, može se on protegnuti i na pitanje naknade štete. Protiv rješenja upravnog odbora, donesenih u prvoj molbi, dopušta Zakon (§ 29.) općenito »utok na zemaljsku vladu«. Neka opća, ma i skroz supsidijarna odgovornost države (državnog erara) nije bila predviđena.

Prema Zakonu »o odgovornosti bana kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i odjelnih predstojnika vlade zemaljske« iz 1874. g.[5] raspravljaju redovni sudovi odštetne zahtjeve privatnih lica, nastalih povredom dužnosti rečenih funkcionara. Ali sud može raspraviti takav odštetni zahtjev tek onda, ako je ban odnosno odjelni predstojnik pronađen krivim. O toj krivici presuđuje posebni »Kraljevinski sud« (koji je sastavljen iz jednakog broja visokih sudaca i »zakonu vještih državljana«, koje bira Sabor izvan svoje sredine), a po zaključku kvalificirane većine Sabora, da se ima ban (odjelni predstojnik) staviti pod optužbu. Ni taj zakon ne propisuje jamstvo države za štetu, koja je u takvom slučaju nanesena trećem licu.

[1] Tekst Zakona kod Smrekara, Priručnik knj. I., 1899. g., 145. str.
[2] Tekst ibidem str. 588. i d.
[3] Taj se odbor sastojao iz velikog župana, šest županijskih činovnika i šest članova, koje je birala županijska skupština. Ondašnja pravna teorija (prof. Krišković) pripisivala je tom odboru značaj specijalnog upravnog suda.
[4] Tekst te naredbe kod Smrekara, Priručnik knj. II., 1900. g., str. 46. i d.
[5] Tekst ibidem str. 965 i d.

Hrvatski zakon »o vlasti sudskoj« iz 1874. g. nema nikakvih propisa o imovinskoj odgovornosti sudaca. Po tome pitanju se i dalje primjenjivala car. naredba iz 1859. g., koja normira odgovornost »sudbenih urednika«. Prema toj naredbi odgovara za štetu nanesenu trećim licima samo lično sudac (sudski službenik), a država samo izuzetno za pohranjenu imovinu. Prema Zakonu o osobnim odnosima, uredovnim dužnostima i »karnosnoj« (disciplinskoj) odgovornosti pravosudnih činovnika od 10. XII. 1890. g. mogu (čl. 52.) »pretpostavljena oblast ili nadležni karnosni sud«, »na zahtjev oštećenika«, »pridržati činovnika« na vraćanje predmeta ili na odštetu »uz priuzdržaj puta pravde«.

Na *mađarsko-pravnom području*[6] izrijekom je bila imovinskopravna odgovornost prema trećim licima propisana kod municipalnih i općinskih službenika. Ako oštećeni ne može naknadu štete utjerati od samog službenika, jamči supsidijarno municipij (općina) uz pravo regresa. Posebni propisi su doneseni za suce i samo za neke upravne struke. Za državne službenike, koji upravljaju imovinom, odgovara država neposredno uz pravo regresa. Kod sudaca i sudskih službenika odgovara država samo u slučaju pronevjerenja, – inače oni jamče samo lično. No da bi se mogli suditi na naknadu štete, mora se njihova krivica prethodno utvrditi pred krivičnim ili disciplinskim sudom. Općenito se priznaje lična imovinska odgovornost svakog javnog službenika za štetu, koju nanese trećem licu.

Na *bosansko-hercegovačkom pravnom području* bila je naročito normirana odgovornost sudaca i sudskih službenika.[7] To je propisivao Zakon »o sudskom ustavu za Bosnu i Hercegovinu« iz 1913. g. Po austrijskom uzoru taj zakon dopušta, da oštećeni tuži ili državu, ili suca, ili oboje zajedno. Zakon razlikuje slučaj, kad se povrijedi službena dužnost time, što se uskrati ili zavlači izvršenje službene dužnosti od slučaja, kad se službena dužnost povrijedi presudom u kojoj parnici. U posljednjem slučaju može se tražiti naknada od suca, samo ako se odnosna povreda dužnosti kažnjava po krivičnom zakonu.

Prema *pravu Kraljevine Srbije* ima načelno svaki građanin pravo »da neposredno i bez ičijeg odobrenja tuži sudu državne činovnike i zvaničnike, – – – ako su oni u svojem službenom radu povrijedili njegova prava« (čl. 28. Ustava od 1903. g.). Ta kao i neke druge odredbe ovog Ustava sjećaju na belgijski ustav. Prema dominantnom mišljenju u teoriji,[8] država odgovara samo za štetu, koju učini njen službenik u vršenju privatnopravnih posala, ali ne odgovara za štetu, učinjenu pri vršenju javne vlasti. U teoriji se zastupala odgovornost države i u tom

[6] Markus, Ungarisches Verwaltungsrecht 1912. g., – kao XVI. sv. Das öffentliche Recht der Gegenwart.

[7] O tim propisima kao i uopće o odgovornosti sudaca za štetu vidjeti: Matijević i Vesel, O odgovornosti države i sudija za štetu, Zagreb 1930. g.

[8] Naročito Aranđelović, O odgovornosti države i činovnika prema trećim licima za štetu, koju činovnik učini u vršenju zvanične dužnosti, 1912. g.

drugom slučaju (tako naročito dr. L. Marković u svom Građanskom pravu). Ta dva pravna područja razlikuje u pravilu i sudska praksa u pitanju odgovornosti države, – ali ima i obrnutih slučajeva.[9]

b) Uređenje stare Jugoslavije (odnosno SHS)

Osnovna načela državne odgovornosti, koju tretiramo, utvrdio je najprije Ustav iz 1921. g. (t. zv. Vidovdanski ustav) u svom čl. 18. (st. 3.–4.). »Za štete koje učine građanima državni ili samoupravni organi nepravilnim vršenjem službe, odgovaraju pred redovnim sudom država ili samoupravno tijelo« (st. 3). »Tužba za odštetu zastarijeva za devet mjeseci« (st. 4). Slično kao što smo vidjeli kod Vajmarskog ustava, vodio se i oko ovog 18. člana spor, da li imaju njegove odredbe samo programatski značaj ili su strogo normativne. Opravdano je preteglo drugo stajalište. Čitavo ovo reguliranje značilo je, što se tiče odgovornosti države, prema ranijem regionalnom reguliranju, radikalni skok unaprijed. Dok prema tim regionalnim pravima država, većinom, nije uopće odgovarala, prešlo se na neposrednu odgovornost države, koja isključivo odgovara oštećenom građaninu.[10]

Čini se, da je ovdje (kao i kod nekih drugih odredaba, naročito kod odjeljka, koji sadržava socijalne i ekonomske odredbe) bio od utjecaja Vajmarski ustav. Ali treba u pohvalu Vidovdanskom ustavu istaći, što on nije kao Vajmarski ustav ograničio ovu odgovornost države samo na slučajeve, kad se radi o vršenju javne vlasti, i što je omogućio objektivnu odgovornost države za svako »nepravilno vršenje službe«, a ne samo kad se radi o ličnoj, ubrojivoj odgovornosti službenika.[11] No ondašnja teorija i praksa, velikim dijelom, nije pošla slobodnom i samostalnom interpretacijom čl. 18. Vidovdanskog ustava, već mu je stvarno podmetnula smisao čl. 131. Vajmarskog ustava.

Oktroirani Ustav iz 1931. g. zabacio je načelnu primarnu odgovornost države. »Za štete koje učine građanima državni ili samoupravni organi nezakonitim ili nepravilnim vršenjem službe, odgovaraju pred redovnim sudom službenik kao izvršilac i država, odnosno samoupravno tijelo« (čl. 18. st. 3).

Detaljne odredbe o čitavom tom pitanju donio je Zakon o činovnicima iz 1931. g. (§ 78.).[12] Tu se, između ostaloga, ističe: 1. da oštećenom licu

[9] Tako sam Aranđelović (str. 40. i d.) navodi interesantan slučaj, kad je sud osudio državu, da plati naknadu štete, jer policijska vlast nije spriječila izgrednike u rušenju imovine tužioca.

[10] U samom nacrtu Ustava, kako ga je vlada predložila Ustavotvornoj skupštini, predlagalo se, da oštećenom licu neposredno odgovara sam »organ«, a pored njega država (odnosno samoupravno tijelo). Ustavni odbor je to onda izmijenio u primarnu odgovornost države.

[11] Jednako treba ustavotvorcima stare Jugoslavije u dobro upisati, što nisu iz teksta Vajmarskog ustava (naprijed u bilj. br. 4 pod toč. 3) preuzeli ograničenje »službene dužnosti prema trećemu«.

[12] Taj je zakon donesen vremenski prije oktroiranog ustava, tako da je taj ustav stvarno skraćeno preuzeo načela Činovničkog zakona.

nije potrebno posebno odobrenje za podizanje tužbe; 2. tužba se podiže kod nadležnog suda po mjestu, gdje je šteta pričinjena; 3. tužba ide protiv »izvršioca i države« i odgovornost države prestaje, ako ona nije bila obuhvaćena tužbom; 4. država jamči za štetu supsidijarno i ima odštetu platiti samo u slučaju, ako se ona ne bi mogla naplatiti od službenika (dosljedno tužba se može dići samo protiv službenika, ali ne može samo protiv države); 5. rješenjem nadležnog organa može država preuzeti punu odgovornost za naknadu štete (ne vršiti regres protiv službenika), »ako se utvrdi da je pričinjena šteta posljedica pretjerane revnosti u službi«. Te je odredbe § 78. preuzeo u cijelosti Zakon o drž. saobraćajnom osoblju iz iste godine (koji je vrijedio za saobraćajno osoblje, a koje nije obuhvatio Činovnički zakon), dodajući tome samo odredbu, da se za štete, »koje proizlaze iz ugovora o prevozu putnika i robe može tužiti za naknadu štete samo država, koja će se od odgovornih službenika obeštetiti«.

Najvažniji izuzeci od rečene, supsidijarne odgovornosti učinjeni su kod propisa o odgovornosti sudaca i ministara, gdje država jamči primarno. Tako prema Zakonu o sudijama redovnih sudova od 8. I. 1929. g. utužuje građanin neposredno državu za štetu, »koju mu je nanio sudija[13] pri vršenju službene dužnosti« (čl. 25.). Ako je država osuđena na plaćanje naknade, ona ima pravo regresa protiv suca, koji je nanio tu štetu »zlonamjerno ili iz krajnog nehata«. – Prema Zakonu o uređenju vrhovne državne uprave iz 1929. g. »za štete koje ministri učine drugima povredom svoje službene dužnosti odgovara država« (čl. 15.).[14] Po tom pitanju, kao i po nekim drugim pitanjima u vezi s naknađivanjem štete, ima u nekim specijalnim zakonima posebnih odredaba.[15]

II. Pravo FNRJ

a) Načelo neposredne i primarne odgovornosti države

Razvoj u pitanju odgovornosti države u FNRJ bilježi iste one dvije razvojne faze kao i u staroj Jugoslaviji: fazu supsidijarne i primarne odgovornosti. Ali te su se dvije faze u FNRJ drugačije izmijenile negoli u staroj Jugoslaviji. Kao i u nekim drugim pitanjima, tako je i u ovom

[13] Ti propisi važe općenito za sva lica, koja vrše sudačku dužnost prema Zakonu o uređenju sudova.

[14] To je onda načelo recipirao i oktroirani ustav iz 1931. g. (čl. 78.): »Za štete, koje ministar učini građanima nezakonitim vršenjem službe odgovara država a ministar državi«.

[15] Pregled pitanja odnosno zakonodavstva po odgovornosti države za štetu može se vidjeti za eru Vidovdanskog ustava u raspravi Đ. Tasić, Čl. 18. Ustava (Ekonomist 1927. g.); R. Sajovic, O odgovornosti države in samoupravnih teles po čl. 18. Ustave (Slovenski pravnik 1928. g. i separat); – a za eru oktroiranog Ustava L. Kostić, Administrativno pravo kralj. Jugoslavije III. knj., 1939. g., 262. i dalje; I. Matijević, O odgovornosti činovnika za štetu po Zak. o činovnicima, 1931. g. (otisak iz Arhiva).

pitanju period oktroiranog Ustava stare Jugoslavije značio nazadak prema načelima t. zv. Vidovdanskog ustava, – stežući i ograničavajući lična prava građana, on je išao tom linijom, kad je napustio sistem primarne odgovornosti države. Naprotiv je u FRNJ u novoj fazi razvitka (možemo je kratko nazvati fazom demokratskog socijalizma u opreci prema ranijoj fazi administrativnog socijalizma) došlo do snažnog jačanja demokracije i učvršćivanja ličnih prava građana, a posve je u toj općoj liniji i prijelaz od supsidijarne na primarnu odgovornost države.

Već je sam Ustav FNRJ (a prema njemu i ustavi pojedinih narodnih republika) postavio načelo, da »građani imaju pod zakonskim uvjetima pravo da zahtijevaju od države i službenih osoba naknadu štete koja im je učinjena nezakonitim i nepravilnim vršenjem službe« (čl. 41.).

Ta je stilizacija takva (naročito riječi »pod zakonskim uvjetima«), da se sam Ustav nije opredijelio ni za koju od tri glavne mogućnosti odgovornosti države (primarne, supsidijarne i da oštećeni slobodno bira između neposredne tužbe protiv službenika ili države), već je to prepustio zakonodavcu. Sav. zak. o drž. službenicima od 23. VII. 1946. g. (čl. 40.) propisao je supsidijarnu odgovornost države. Za štetu odgovara u prvom redu sam službenik, a država jamči samo supsidijarno, ako je obuhvaćena tužbom; a naplata se može od države tražiti »samo u slučaju kad se ne može naplatiti od službenika, i to se utvrdi odlukom nadležnog sudskog izvršnog organa«. Za plaćenu štetu država ima pravo regresa od službenika. U »iznimno opravdanim slučajevima« može država preuzeti na sebe obavezu da naknadi štetu, koju je službenik nanio građaninu.[1] Ista načela vrijede i za odgovornost nekih posebnih struka drž. službenika.[2] Od načela supsidijarne odgovornosti države odvojio se Zakon o službi u Jugoslavenskoj armiji od 20. VII. 1946. g., propisujući primarnu odgovornost države. Prema čl. 10. st. 4. toga zakona za štetu, »koju vojne osobe učine ma kome drugom (misli se u opreci prema šteti, učinjenoj državi) nezakonitim i nepravilnim vršenjem službe odgovara država«. Država ima onda sa svoje strane pravo naknade prema učiniocu štete. I prema praksi drž. arbitraže razvila se neka primarna odgovornost države, pravnih lica odnosno drž. poduzeća za štetu, koju u vršenju službe nanesu njihovi službenici i radnici trećim licima.[3]

Odlučan i načelan obrat od supsidijarne na primarnu odgovornost države učinjen je Općim zakonom o narodnim odborima od 1. IV. 1952. god. Tu je načelno propisana (čl. 29.) neposredna i primarna odgovor-

[1] Rješenje o takvom preuzimanju obaveze donosi starješina nadležan za postavljanje službenika u suglasnosti s ministrom financija. Pritome zavisi od volje države, da li će tražiti regres od službenika.

[2] Tako Zakon o uređenju narodnih sudova postavlja (čl. 78.) načelo, da suci i suci-porotnici odgovaraju za štetu, »koju pri vršenju svoje službene dužnosti učine nezakonitim ili nepravilnim radom«, – a inače vrijede odredbe Zakona o drž. službenicima. Zakon o narodnoj miliciji od 12. XII. 1946. g. poziva se (čl. 86.), što se tiče odgovornosti pripadnika narodne milicije, prosto na propise Zak. o drž. službenicima.

[3] Dr. Goldštajn, Zbirka odluka drž. arbitraže sv. I., br. 38. i 61., sv. II., br. 111. i 112.

nost narodnog odbora (a ti su propisi pretočeni u republičke zakone o narodnim odborima). Kad »odbornik ili službenik narodnog odbora u vršenju službene dužnosti nanesu građanima ili pravnim osobama svojim nezakonitim radom« štetu, oštećeni podnosi zahtjev za naknadu štete narodnom odboru. »Ako narodni odbor ne uvaži ovaj zahtjev u cjelini ili djelomično, ili se ne izjasni o zahtjevu u roku od 30 dana od dana prijema, oštećeni može podnijeti tužbu nadležnom sudu kao građanskom«. Prema onom službenom licu, koje je svojim nezakonitim radom nanijelo štetu, narodni odbor ima pravo regresa.

Načelo neposredne i primarne odgovornosti države usvaja općenito Sav. ustavni zakon od 13. I. 1953. g. (čl. 99.), a preuzimaju ga i ustavni zakoni svih narodnih republika. »Država odgovara za štetu koju službenici svojim nezakonitim radom nanesu građanima ili pravnim osobama«, a država ima sa svoje strane pravo regresa protiv službenika. Iste odredbe vrijede i za odgovornost Predsjednika Republike i članova Saveznog i republičkog izvršnog vijeća. Ustavni zakon je samo nabacio načelo primarne odgovornosti države, a nije ga detaljnije razradio kao zakon o narodnim odborima. Odatle procesna razlika između ta dva slučaja. Kad se radi o šteti, koju je nanijelo službeno lice nar. odbora, oštećeni se mora najprije obratiti narodnom odboru; kad se radi o šteti, koju je nanijelo savezno ili republičko službeno lice, oštećeni može odmah ići tužbom na sud. Držim da bi bilo potrebno donijeti posebni zakon o odgovornosti države (slično novom austrijskom zakonu naprijed pod toč. 5.). Ako se taj donese, bilo bi (iz posve praktičkih razloga) za preporuku općenito preuzeti rečena načela zakona o narodnim odborima.

Po opisanom novom sistemu oštećeni se neposredno obraća za naknadu štete državi. On ne može birati, da li će utužiti državu ili službenika, jer ne može uopće neposredno utužiti službenika. Oštećenog se tiče samo objektivna okolnost, da mu je nezakonitim vršenjem službe nanesena šteta; oštećenog se ne tiče pitanje lične odgovornosti službenika, ta dolazi do izražaja tek u regresnom zahtjevu države protiv službenika. Oštećeni, po sistemu primarne odgovornosti države, stoji, što se tiče njegova odštetnog zahtjeva, samo u pravnom odnosu prema državi, a ne i prema službeniku.[4] Tako sistem primarne odgovornosti države u neku

[4] Zato smatram, da je nepravilno rješenje Vrh. suda NRH od 13. IV. 1953. g., po kome može građanin neposredno tražiti naknadu štete od odbornika nar. odbora. (»Naša zakonitost«, god. 1953., str. 501.–2.). Na taj način se sistem primarne odgovornosti države pretvara u sistem, ko kome može oštećeni da slobodno bira i da utuži bilo državu ili službeno lice. Takav sistem slobodnog biranja nisu nikako predvidjele odnosne zakonske odredbe. Rečeno rješenje opravdava svoje stajalište s tri razloga, od kojih ne samo da ni jedan ne stoji, već oni dokazuju baš protivno. Tu se tvrdi: 1. da se uskraćivanje građaninu prava da neposredno tuži odbornika protivi čl. 41. Ustava (to bi značilo, da je Ustav usvojio načelo, da građanin može birati između tužbe protiv države ili službenog lica, – dok uistinu Ustav nije to učinio, već je prepustio zakonodavcu, da izabere odgovarajući sistem); 2. da bi protivno značilo, da se ni službenik nar. odbora ne može neposredno tužiti, a to da se protivi čl. 40. Zak. o drž. službenicima (uistinu je zakon o nar. odborima odnosne odredbe Zak. o drž. službenicima derogirao s obzirom na službenika narodnog odbora, jer se od supsidijarne odgovornosti države prešlo na primarnu; pa uistinu ne može ni službenike nar.

ruku i zaštićuje drž. službena lica od nepotrebnog progona i ličnih pakosti.

Sistem neposredne i primarne odgovornosti države je s procesualnotehničkog gledišta najracionalniji, a s gledišta oštećenog i najpovoljniji. Posljednje ne samo zato, što mu država daje jače jamstvo, da će efektivno doći do naknade štete (čime se i jača povjerenje građana u drž. aparat), već i zato, što ne treba da razbija glavu, kojeg će upravo službenika utužiti, odnosno u sistemu biranja, da li će utužiti državu ili službenika. Oštećenom kao tužiocu prijeti samo jedna opasnost: da je utužio državu i za takvo djelo službenika, za koje država ne odgovara; a to bi se moglo da parira time, kad bi se uzelo, da se dizanjem odštetne tužbe protiv države prekida zastara tužbe protiv službenika.

U francuskoj literaturi javilo se, povodom kumuliranja griješke službe s ličnom griješkom (naprijed pod toč. 2-f), dosta glasova protiv neposredne odgovornosti države, jer da se time smanjuje odgovornost službenika, budući da država može iz političkih razloga propustiti da vrši regres protiv službenika. Iz sličnih razloga je i u našoj pravnoj literaturi prof. Tasić,[5] dok je vrijedila odgovornost države prema sistemu Vidovdanskog ustava, pobijao tu neposrednu odgovornost države i pledirao za supsidijarnu odgovornost. Kao u svakom pravnom institutu, tako može doći i u vršenju regresa sa strane države protiv službenika do nekog iskrivljavanja i treba poduzeti mjere, da se taj regres pravilno vrši. To osiguravaju u dosta lakoj mjeri već i sami financijsko-budžetski propisi. Dok se taj regres pravilno vrši, samo njegovo vršenje mora razviti kod službenika potrebni osjećaj odgovornosti. S druge strane neposredno utuživanje službenika od oštećenog može učiniti službenike suviše pljašljivim; od straha pred takvim progonom službenici mogu postati pasivni, gdje bi trebalo u interesu službe da budu aktivni.

b) Za koja lica odgovara država

To su načelno ona lica, koja su pravilno postavljena za vršenje drž. službe, t. zv. pravni službenici. Nikako se ne može ovamo uvrstiti uzurpator, ali može faktički službenik.[6] Odlučno je, da neko lice vrši funkciju za državu i u ime države, tako da se njegova djelatnost smatra djelatnošću države; odlučno je, da neko lice vrši drž. službu, a ne njegov lični status. Zato pripadaju ovamo i lica, koja posve prolazno obavljaju

odbora oštećeni neposredno tužiti za ona njihova djela, za koja odgovara država); i 3. da se protivi uskraćivanju neposredne tužbe protiv odbornika, što se u čl. 29. Općeg zak. o narodnim odborima predviđa da, što se tiče zastare potraživanja naknade štete kao i što se tiče sudske nadležnosti, za sporove o naknadi štete vrijede za odbornike odredbe, koje se odnose na drž. službenike (ta okolnost dokazuje baš obrnuto, t. j. da se ostale odredbe Zak. o drž. službenicima, a naročito odredba neposrednog utuživanja službenika, nemaju ovamo protegnuti).

[5] U nav. članku u »Ekonomisti« str. 706. i d., kao i u kritičnoj bilješci u Arhivu iz 1929. g., str. 150.

[6] O tome razlikovanju u mojoj knjizi: Lica u drž. službi, Zagreb 1948. g., 31. str.

po ovlaštenju države državnu službu, – kao što je to i izrijekom propisano za suce-porotnike. Specijalno po našem pravu postoji i kod sudaca jednaka odgovornost države kao i kod ostalih drž. službenika (naprijed smo vidjeli, da neka pozitivna prava tu odvajaju suce).

Naše zakonodavstvo nije propisalo za sve vrste (kategorije) službenih lica (drž. funkcionara) načelo odgovornosti za štetu, koju oni pričine građanima pri vršenju svoje službene dužnosti. Do toga je došlo zato, što u nas nema nekog generalnog i jedinstvenog zakona o toj odgovornosti, koji bi načelno obuhvatio sve vrste drž funkcionara (kako je već naprijed istaknuto, bilo bi potrebno takvo zakonsko reguliranje), već je to pitanje normirano u propisima pojedinih vrsta službenih lica, – tako da ima i takvih vrsta, o kojima nema tih propisa. Bilo bi posve krivo u posljednjem slučaju zaključivati iz nedostatka takvih propisa, da država za takva lica ne snosi odgovornosti, – budući da se ta odgovornost države zasniva već na čl. 41. Saveznog ustava. U praksi će na takva lica trebati analogno (shodno) primjenjivati propise o odgovornosti za djela onih službenih lica, o kojima imamo posebne propise.

c) Tko može pokretati pitanje naknade štete

Ustav govori općenito o građaninu. Pod tim se razumijeva i fizičko i pravno lice (kako je to i izrijekom normirano u nekim propisima, – naročito u Općem zak. o narodnim odborima iz 1952. god. i u novom Ustavnom zakonu). Pod tim se razumijeva i strani državljanin, – uz potrebni uvjet reciprociteta. Kao takav »građanin« može se pojaviti i sam drž. službenik, pa i u pitanju svojih službenih odnosa.

Značajno je za naše pravo, da se ne traži nikakvo posebno ovlaštenje neke drž. vlasti za dizanje odštetne tužbe. Građanin je tu potpuno slobodan; on sam odlučuje, da li će dignuti i u kom će opsegu dignuti odštetni zahtjev. To je njegovo lično građansko pravo.

d) Za koje radnje službenika odgovara država

Država može načelno odgovarati samo za štetu, koju službenik nanese pri vršenju svoje službe, a ne i za štetu, koju nanese u svom privatnom životu, nezavisno od svoje drž. službe. Posljednje će normalno nastupiti izvan vremena, kad službenik vrši službu, ali se može dogoditi i u to vrijeme.[7] Specijalno govori Zakon o drž. službenicima o šteti, koju službenik pričini »pri vršenju svoje službene dužnosti«, a Opći zak. o narodnim odborima iz 1952. g. o šteti »u vršenju službene dužnosti«.[8]

[7] Ako na pr. privatni posjetilac obiđe svog privatnog znanca drž. službenika za uredovno vrijeme u samom uredu, i oni se u privatnom razgovoru zavade, pa službenik pritome teško povrijedi svog posjetioca, – ne može za to odgovarati država. Drugačije, kad je službenik tako povrijedio neku stranku povodom svog službenog djelovanja.

[8] Zakonodavac, vjerojatno, nije svijesno i namjerno pretvorio ovaj »pri« u »u«. Ali tom »pri« može se dati šire značenje, nego što ga ima »u«, budući da se njime može obuhvatiti i preko vršenja same službe sve ono, što je u nekoj vezi s tim vrše-

Teško je općom teoretskom formulom odsjeći, dokle se djelovanje službenika može podvesti pod vršenje službene dužnosti, a gdje počinje njegovo privatno djelovanje, za koje država ne snosi odgovornost. Ima nekih graničnih područja, koja se mogu, prema subjektivnom stajalištu posmatrača, uvrstiti u jednu ili drugu sferu. Za to će biti odlučno stajalište posmatrača: da li on polazi s državno-fiskalnog gledišta zaštite drž. financija, ili s gledišta zaštite ličnih prava građana. – Ide predaleko, kad se načelno isključuje odgovornost države općom formulom »prekoračenja službenog ovlašćenja«, ili »zloupotrebe ovlašćenja« kao i za radnje službenika, preduzete iz čisto ličnih motiva[9] (što bi uglavnom odgovaralo pojmu lične griješke klasičnog francuskog prava). Jednako je preusko, kad se općenito ograničava jamstvo države samo za one radnje službenika, koje je on bio i nadležan da izvrši.

Vršenje službe može se uže tumačiti, da se amo podvedu samo one radnje, koje su izvršene strogo za same službe, ili i šire sve radnje, koje su u nekoj vezi sa službom. Što se toga tiče, naprijed smo vidjeli (pod toč. 2. e i f), kako novija francuska judikatura proširuje pojam vršenja službe i govori o produženju službe.[10]

Povreda službene dužnosti, koja povlači za sobom obavezu naknade štete, može biti kako neko činjenje tako i propust, kad je službenik propustio da izvrši radnju, koju je bio dužan izvršiti. Zavlačenje rješavanja je vrsta propusta, pa može jednako za sobom povući obavezu naknade štete. – Da bi došlo do obaveze naknade štete, neophodan je uvjet postojanje kauzalne veze (kauzalni neksus) između rečenih radnji službenika i nastale štete; upravo te radnje prouzročile su štetu i do štete ne bi došlo bez tih radnji.

e) Krivnja službenika i objektivna odgovornost države

Da bi službenik bio lično odgovoran za štetu, potrebno je – prema općim načelima građanskopravne odgovornosti – da je njegova radnja, koja je prouzročila štetu, bila protupravna (objektivni moment) i da mu

njem (na pr. službenik za vršenja same službe, ali isključivo iz svojih ličnih razloga, opljačka stranku).

[9] Tako u našoj ranijoj pravnoj literaturi Matijević i Kostić, a zastupalo se to i u Komentaru Baltić-Geršković Zakonu o drž. službenicima, g. 1946. Baltić je u II. izd. tog Komentara, ispravno, izbacio te opće momente.

[10] Uže je to tumačila njemačka sudska praksa za režima Vajmarskog ustava. Na pr. policajac, koji vrši službu na ulici, ode na čas u gostionu, da se okrijepi, i tu iz nepažnje rani službenim revolverom građanina; vojnik dijeleći hranu, igra se svojim službenim revolverom i rani dijete. U takvim i sličnim slučajevima ta je njemačka judikatura smatrala, da se radi o privatnom djelu službenika, za koje država ne snosi odgovornost (usporedi primjere iz francuske prakse u bilj. br. 19a pod toč. 2.). – Po *toj njemačkoj judikaturi dolazilo je do daljeg ograničenja* odgovornosti države, što prema pozitivnom propisu država jamči samo za povredu one službene dužnosti, koju ima službenik prema trećem licu. Tako su u konkretnom slučaju djeca nastradala pri vršenju gimnastike, jer odnosni službenik nije držao u redu gimnastičke naprave; a država se oslobađa odgovornosti s obrazloženjem, da je dužnost službenika bila samo interno-službovna, a ne i prema djeci.

se ona može upisati u krivnju (subjektivni moment). Potrebna je subjektivna krivnja službenika. Posljednje može biti ili umišljaj ili nehat, – a oni se odnose na povredu službene dužnosti, a ne na oštećenje građana.

Treba načelno razlikovati dva razna sistema državne odgovornosti: gdje država odgovara objektivno za protupravno (nepravilno) funkcioniranje drž. službe, bez obzira na krivnju određenih službenika (klasičan primjer slučaj francuskog faute de service), i gdje ona jamči samo kao garant svojih službenika. I neposredna i primarna odgovornost države (gdje stranka utjeruje naknadu štete samo od države, a tek država, koja je naplatila oštećeno lice, vodi regresno potraživanje protiv samog službenika) ne mora pojmovno biti objektivna odgovornost. Klasičan je bio za to primjer odgovornosti države u Njemačkoj prema pravnom poretku Vajmarskog ustava, a sada to isto vrijedi prema najnovijem austrijskom reguliranju. Naš sistem je, naprotiv, sistem objektivne odgovornosti države. O čitavom tom pitanju pobliže ćemo govoriti u narednoj točki. Ovdje ćemo se osvrnuti samo na neka pitanja, koja stoje u vezi s problemom, koji upravo tretiramo.

Prema objektivnom sistemu odgovornosti države je bitno i odlučno, da je služba izvršena nezakonito (nepravilno). Stranka, koja traži od države naknadu štete, mora primarno dokazati objektivnu protupravnost. To znači, da ona ne mora ni uvijek navesti nominativno, koji joj je lično službenik, povredom svoje službene dužnosti, nanio štetu. Ne mislim time tvrditi, da je oštećeni uvijek oslobođen dužnosti, da individualno navede lice, koje mu je nanijelo, povredom svoje službene dužnosti, štetu. Ima nesumnjivo takvih slučajeva, gdje se objektivna protupravnost nekog djela može dokazati samo preko individualno određenog službenika, – amo idu naročito slučajevi ličnih ekscesa službenika. Ali tamo, gdje je sigurno, da je radnja, koja je prouzročila štetu, izvršena pri određenom drž. organu (nadleštvu, ustanovi), za tužbu na naknadu štete protiv države je posve irelevantno, koji je baš lično službenik izvršio tu radnju.[11] U slučajevima, kad je šteta nastala lošim funkcioniranjem čitavog aparata (radnog kolektiva), ličnost pojedinog službenika

[11] I u sistemu supsidijarne odgovornosti države bilo bi nepravilno i formalistički siliti stranku, da uvijek navede ime odnosnog službenika, koji je svojim ličnim djelom nanio štetu. Treba pohvaliti Baltić-Geršković Komentar Zakonu o drž. službenicima iz 1946. g., što su kod čl. 40. (kraj ondašnje supsidijarne odgovornosti države) istakli, da se tužba može podići i samo protiv države, ako se ne zna za izvršioca djela, a da je država dužna da pronađe odnosnog službenika. – Do protivnog nezgrapnog zaključka dolazila je sudska praksa stare Jugoslavije, izvodeći iz § 78. Činov. zak. od 1931. g. zaključak, da se tužba na odštetu ne može podići samo protiv države i da se u smislu gr. p. p. tužba mora upraviti protiv određenog lica, i dosljedno da se ne može podići tužba, kad sam građanin ne može utvrditi identitet službenika (o tome s kritičnim pogledom: M. Bartoš, Tužba za naknadu štete protiv službenika u Arhivu za pravne i društvene nauke, 1939. g., februarski broj).

Sama njemačka sudska praksa Vajmarskog ustava zauzimala je stajalište, ako je utvrđeno, da šteta potječe od nekog službenika, da ne treba navesti njegovo ime, – jer je samo važno utvrditi, koji drž. organ (ured) jamči. U novom austrijskom zakonu je to i izrijekom propisano.

se gubi. Baš kod najtipičnijih službenih griješaka i nije odlučno, koji je upravo službenik lično počinio griješku, već da li je samo funkcioniranje službe kao takvo bilo pravilno. Oštećeni treba da dokaže samu nepravilnost vršenja službe, a ne i lične griješke službenika.

Pitanje individualnog počinioca i njegove lične krivnje postaje esencijelnim u postupku regresa države protiv službenika. Ali tu oštećeni građanin nije više stanka, već se može pojaviti samo kao svjedok. Pitanje krivnje službenika može postati aktuelnim pri samoj odgovornosti države u onim slučajevima, kad je taj moment bitan za pitanje protupravnosti (na pr. u određenim slučajevima détournement de pouvoira). Treba uvažiti i slučajeve, kad zbog objektivne protupravnosti postoji odgovornost države, a otpao je subjektivni moment krivnje službenika. Tako na pr. u slučaju oprostive griješke službenika (kao u slučaju kad je bio preopterećen poslom) ili njegove oprostive bludnje (obično bludnja u činjenicama, ali u osobitim slučajevima i pravna bludnja). Lična krivnja službenika može otpasti i u slučaju njegova psihičkog poremećenja, odnosno kad je djelovao u stanju besvijesti. U svim takvim slučajevima može doći do odgovornosti države, a da nema subjektivne krivnje službenika.

f) Šteta i njena visina

Da bi se mogao pokrenuti zahtjev za naknadu štete, mora da je već stvarno šteta i nastala. Zahtjev za naknadu štete ne može se zasnivati samo na tome, da će do štete tek doći. Nezavisno je od toga potreba, da se građanima osiguraju pravna sredstva, kojima mogu spriječiti sam nastanak štete (naročito kod formalnih pravnih akata, da spriječe njihovo izvršenje), – što je i u interesu same države i načela zakonitosti. No sva ta različna pravna sredstva nisu zahtjev za naknadu štete, već imaju, što se te štete tiče, samo preventivno značenje.

Zahtjev za naknadu obuhvaća samo onu štetu, koja je nastala tužitelju. To ne znači, da bi država bila dužna nadoknaditi štetu samo neposredno oštećenom (na koga se upravo lično odnosi dotična radnja). Može nastupiti i slučaj, da treba naknaditi štetu i posredno oštećenom. Ali to je onda zasebni odštetni zahtjev, koji se ne može prosto kumulirati sa zahtjevom neposredno oštećenog.

Tužitelj treba da dokaže ne samo postojanje štete, već i da je ona nastala kao posljedica inkriminiranog protupravnog (nepravilnog) vršenja službe. Za tužbeni zahtjev na naknadu štete bitna su, prema tome, tri elementa: 1. protupravno vršenje službe, 2. nastanak i visina štete, i 3. uzročna veza, – da je drugo nastalo kao posljedica prvoga. Pritome može načelno država odgovarati samo za onu štetu, koju je prouzročio njen aparat. Ona ne odgovara za štetu, koju je prouzročilo treće lice, kao ni za štetu, koja je nastala slučajem ili višom silom. Posebnim propisima može se za određene materije protegnuti odgovornost države i za slučaj odnosno višu silu. Ali onda se odgovornost zasniva na takvim posebnim propisima.

Pri određivanju naknade štete (odnosno njene visine) dolazi naročito u obzir i vladanje samog oštećenog lica. I to u dvostrukom smislu. Ne uzima se samo u obzir šteta, koju je prouzročio oštećeni vlastitim radom, već i ona šteta, koju je oštećeni mogao ukloniti ili smanjiti, a nije to učinio, odnosno kad oštećeni nije postupio brižljivošću ispravnog građanina. Pojedinac, koji traži od zajednice ispravno i honetno postupanje, mora i sam tako postupati. To pravilo mora pogotovu važiti u socijalističkom društvu. Jednako se pri odredivanju visine naknade mogu uzeti u račun one koristi, koje je oštećeni imao u vezi s onim nezakonitim aktom, koji mu je prouzročio štetu (compensatio lucri cum damno).

Naši redovni sudovi, kad sude o naknadi štete, nastale građanima nezakonitim (nepravilnim) vršenjem drž. službe, mogu izricati kao posljedicu te nezakonitosti samo novčanu odštetu; oni ne mogu na pr. u slučaju, da je šteta nastala izvršenjem nezakonitog upravnog akta, poništiti taj akt ili odrediti restituciju ranijeg stanja.[12] Takva veća ovlaštenja mogli bi sudovi imati samo u posebnim materijama, na osnovu specijalnih zakonskih odredaba.

Na to se nadovezuje i odgovor u pitanju povrede imaterijalnih dobara. U mnogim slučajevima se i povreda nekih imaterijalnih dobara, ukoliko se ne postupa suviše tjesnogrudno,[13] može (ma samo i jednim dijelom) procijeniti u novcu i prema tome odrediti odšteta. Tako na pr. kod strogo ličnih prava, kao ljudski život, tjelesni integritet, zdravlje, lična sloboda, porodični život, – u naročitim slučajevima i sama povreda časti. Bilo bi nelogično, da jedna demokratska država odgovara za povredu najmanje imovine, a da ne odgovara za povredu takvih velikih ličnih prava, kojih oštećenje utječe na imovinsku situaciju oštećenog lica. Takvo shvaćanje odgovaralo bi samo duhu uskog i strogog kapitalističkog pravnog poretka. Samo za takve povrede imaterijalnih dobara, koje su savršeno bez svakog utjecaja na imovinsku situaciju, ne može se principijelno pokretati zahtjev za naknadu štete. U tendenciji

[12] Drugačije po našem Zakonu o upravnim sporovima, gdje se kao adhezioni spor može u sporu o zakonitosti upravnog akta tražiti povraćaj oduzetih stvari, kao i naknada štete, koja je tužiocu nanijeta izvršenjem akta, kojega se zakonitost pobija. Uostalom ovlaštenje, koje treba, po mom mišljenju, šire tumačiti, pa obuhvatiti općenito restituiranje ranijeg stanja (na pr. odrediti napuštanje okupiranih nekretnina, rušenje nezakonito izvršenih naprava i sl.). To bi bio jedan razlog više za moju tezu, da se de lege ferenda općenito dade u nadležnost onih istih sudova, koji rješavaju upravne sporove i rješavanje zahtjeva za naknadu štete, koja je nastala nezakonitim upravnim aktom, – da se načelno spoji spor o nezakonitosti upravog akta sa sporom o naknadi štete, koja je nastala tim aktom.

To je uopće prednost onih sistema, gdje se kod sudske kontrole spaja spor anulacije sa sporom pune jurisdikcije, – i zbog velike racionalnosti tog spajanja primjećuje se u pojedinim pravnim sistemima i razvoj u tome smislu. Tako na pr. Administrativni sud Ujedinjenih Naroda može prosto poništiti pobijani akt, ali odrediti i izvršenje priznatih obaveza, kao i suditi na određenu naknadu štete.

[13] Nema sumnje, da u tome pitanju mora sudac biti ovlašten na neko slobodnije rasuđivanje. Ali slobodnije sudsko rasuđivanje uopće je potrebno pri suđenju o naknadi štete, a naročito pri suđenju o naknadi štete zbog nezakonitog vršenja drž. službe.

je međutim moderne demokratske države, da posebno normira naknadu štete za povredu imaterijalnih dobara. Tako naročito povredu ili ograničenje lične slobode ili na pr. štete, koja je nanijeta uvredom ili klevetom preko štampe. – Odšteta se može tražiti samo za povredu legalnog dobra, koje pravni poredak zaštićuje, – ne može se na pr. tražiti odšteta za povredu obrta (zanata). koji se posve nelegalno vodi.

Načelno se ima naknaditi čitava šteta, koja je nanijeta oštećenom nezakonitim (nepravilnim) vršenjem drž. službe. U normalnim slučajevima dolazi u obzir samo efektivna šteta (damnum emergens), no ne bi se moglo postaviti kao pravilo, da kod naknade štete, koja se plaća povodom nezakonitog vršenja službe, ne bi uopće smjela doći u obzir izmakla dobit (lucrum cessans). Posljednje (u širem smislu tog pojma) dolazi naročito u obzir kod povrede imaterijalnih ličnih prava.

U našem sistemu neposredne i objektivne odgovornosti države ne može se prema stepenu krivnje prouzročitelja štete određivati, da li se ima ili nema platiti i izmakla dobit. Jednako se ne može prihvatiti, da bi u slučaju većeg stepena krivnje prouzročitelja štete imao oštećeni pravo na afektivnu visinu naknade (pri čemu je mjerodavna strogo subjektivna naklonost oštećenog). Mnogo bi bilo prirodnije, naprotiv, kod naknade štete od države prenositi načelo pravičnosti iz modernog građanskog prava-[14]

g) Koja državna jedinica odgovara

Utužiti se prije svega može samo ona državna jedinica, koja ima značaj pravnog lica. Sada je to utvrđeno Zakonom o javnom pravobranioštvu od 10. IV. 1952. g. Dok se ranije mogao priznavati značaj pravnog lica širem krugu drž. organa,[15] sada imaju takav značaj samo FNRJ, narodne republike, autonomne jedinice, narodni odbori i one drž. ustanove, kojima je to priznato. – Istim zakonom se mijenjaju i pravila zastupanja drž. jedinica u imovinskopravnim sporovima, – i kao takav zastupnik istupa načelno javni pravobranilac.[16]

Ako je neki službenik postavljen kod jednog organa, a kod drugog vrši službu (na pr. službenik nar. odbora kotara vrši prolazno službu kod nar. odbora općine), postavlja se pitanje, koji od ta dva organa snosi prema trećem licu odgovornost za štetu, koju je takav službenik nanio pri vršenju svoje službene dužnosti. Njemačka pravna teorija se mnogo bavila tim pitanjem (naročito u vezi s vršenjem t. zv. prenesenog djelokruga) i postavila je dvije načelne teorije: Anstellungs ili Dienstheorie, po kojoj je odlučno, tko je postavio takvog službenika (u čijoj

[14] O uvažavanju momenta krivnje i novog načela pravičnosti pri određivanju visine naknade štete vidjeti: Jakšić – Obligaciono pravo, Opći dio, 1953. g., str. 273. i dalje.

[15] O tome moji Osnovi upravnog prava FNRJ, 1950. g., str. 540. i d.

[16] Privrednu ustanovu sa samostalnim financiranjem, koja ima svojstvo pravnog lica, zastupa u njenim imovinskopravnim odnosima starješina administracije ustanove, a ne javni pravobranilac. – Obavezno tumačenje Komisije za tumačenje zakona Narodne Skupštine FNRJ, Službeni list br. 27/53.

je on službi, – tako da za službenika Reicha jamči Reich, za onog zemlje zemlja (Land), a za službenika općine općina) i Funktionsth., po kojoj je odlučno čije funkcije vrši službenik. U Njemačkoj je potpuno prevladala prva teorija, dok bi se, držim, za naše pravo – uvažujući jedinstvo naše državne službe – trebalo odlučiti baš obrnuto za drugu teoriju.[17] Slično i u francuskoj teoriji (Laubadère, Traité str. 513 i d.).

h) Zastara

Ima više stvarnih i praktičnih razloga, koji traže posebni rok zastare za tužbe protiv države po naknadi štete zbog nezakonitog (nepravilnog) vršenja službe, nego što su to opći zastarni rokovi građanskog prava. Naše pozitivno pravo nije općenito utvrdilo takav posebni zastarni rok (prosto s razloga, što nemamo općeg zakona o odgovornosti drž. funkcionara), već je on bio najprije propisan u Zakonu o drž. službenicima iz 1946. god. Neki drugi propisi o toj odgovornosti izrijekom se pozivaju na te odredbe (tako naročito čl. 29. poslj. st. Općeg zakona o narodnim odborima iz 1952. god.), dok drugi opet propisi prosto šute o zastari. Imaju li u posljednjem slučaju vrijediti zastarni rokovi prema građanskom pravu ili se imaju primijeniti rokovi Zak. o drž. službenicima? Očito se u takvom slučaju radi o zakonskoj praznini (zakonodavčeva intencija sigurno nije bila, da imaju vrijediti opći zastarni rokovi građanskog prava), koju treba popuniti onim zakonskim propisima, koji su najsličniji (primjena per analogiam), – a to su upravo odredbe Zakona o drž. službenicima. Prema tome se odredbe čl. 40. st. 4 Zak. o drž. službenicima po pitanju zastare imaju smatrati općim propisima za tužbu protiv države u stvari naknade štete zbog nezakonitog (nepravilnog) vršenja službe. Drugačije je samo onda, kad neki specijalni zakon izrijekom propiše neki drugi zastarni rok. Inače se po drugim pitanjima imaju i u ovim tužbama primjenjivati odredbe Zakona o zastari potraživanja (Sl. list br. 40/1953), a napose odredbe o sprečavanju i prekidu zastarijevanja.

Zak. o drž. službenicima postavlja dvostruki zastarni rok: subjektivni i objektivni. Tužba se mora podnijeti u roku od devet mjeseci od dana, kad je oštećeni saznao za štetu, ali najdalje u roku od jedne godine, kad je šteta počinjena. Striktno računanje od momenta, kad je pričinjena šteta, nailazi na poteškoću u slučaju, kad je nezakoniti upravni akt izvršen prije konačnog rješenja u upravnom postupku odnosno prije rješenja upravnog spora. Normalno je, da se pitanje zakonitosti upravnog akta riješi baš u tim postupcima, dok u postupku o naknadi štete rješava to sud samo kao prethodno pitanje. Ako se zastara i u tim slučajevima bukvalno računa od momenta, kad je šteta pričinjena, oštećeni bi morao odmah pokrenuti odštetni zahtjev bez obzira na dalji

[17] Tako na pr. ako nar. odbor kotara pošalje u općinu svog službenika, da tamo obavi neke poslove u ime kotara (na pr. pregleda poslove općine), odgovara za djela takvog službenika kotar; no ako je takav službenik kotara poslan općini samo radi ispomoći, tako da djeluje u ime općine i za općinu, odgovara općina.

upravni postupak odnosno upravni spor. Što se toga tiče, sadržavaju posebne odredbe zakoni NR Hrvatske o narodnim odborima. Tu se izrijekom kaže, da »rok za tužbu teče od dana kad je utvrđeno da je povreda nastala uslijed nezakonitog akta«. Slično propisuju i zakoni NR Srbije o narodnim odborima, da »rok za tužbu teče od dana kad je utvrđeno da je šteta nastala«.[18] Zakoni o narodnim odborima ostalih nar. republika nemaju takvih odredaba. Mislim, da pravilo rečenih zakona NR Hrvatske i NR Srbije treba općenito usvojiti. Zakon o drž. službenicima regulirajući pitanje zastare imao je očigledno pred očima samo normalne slučajeve, a ne i rečeni izuzetni slučaj, kad bi bilo abnormalno primjenjivati njegove propise o času, kad počinje teći zastara. Mi ovdje imamo posla sa zakonskom prazninom, koju treba logično i razborito ispuniti. U našem slučaju se dizanjem pravnog lijeka odnosno pokretanjem upravnog spora (razumije se, ukoliko je to dopustivo i učinjeno u zakonskom roku) prekida zastara.

i) Nadležnost

Sudac opće nadležnosti je u našoj materiji okružni sud. Prema zakonu o uređenju narodnih sudova[19] okružni sudovi su nadležni, da u prvom stepenu sude, bez obzira na vrijednost sporne stvari, »sporove o naknadi štete koju drž. službenici nanesu građanima u vršenju službe.« Što se tiče pitanja mjesne nadležnosti, to je nadležan onaj okružni sud, na čijem području je pričinjena šteta. Protivno toj općoj nadležnosti ustanovljuje Zakon o upravnim sporovima posebnu nadležnost. Po tome zakonu (čl. 10.) *rješavaju oni isti sudovi, koji rješavaju upravne sporove (vrhovni* sudovi narodnih republika i Savezni vrhovni sud u posebnim vijećima), i pitanje povraćaja oduzetih stvari kao i naknadu štete, koja je nanijeta tužiocu izvršenjem akta, kojega se pobija zakonitost. Postupak je strogo adhezioni: pitanje naknade štete veže se sa sporom o zakonitosti upravnog akta. Prema tome može tužilac pokrenuti zahtjev za naknadu štete samo zajedno sa sporom o zakonitosti upravnog akta.[20] Sud odlučuje o zahtjevu za naknadu štete samo u onom slučaju, ako je upravni akt po-

[18] U staroj Jugoslaviji je Zakon o sudijama redovnih sudova izrijekom propisivao (čl. 25.), da tužba za odštetu protiv države zbog štete, koju je nanio sudac pri vršenju službene dužnosti, »zastareva za devet meseci, računajući od dana kada je odluka iz koje je šteta proizašla pravosnažnom postala«. Sam Zakon o činovnicima iz 1931. g. predvidio je (§ 78. st. 4), za slučaj kad je vođena krivična istraga, da se zastarni rok »računa od dana izvršnosti sudske odluke o pokrenutom pitanju krivične odgovornosti.« – Vidi o tim rokovima i interesantno reguliranje u novom austrijskom zakonu (naprijed pod toč. 5.).

Pošto je nazočni rukopis zaključen, pročitao sam članak Denkovića u Analima beogradskog Pravnog fakulteta 1953. g., 1. br., u kome se kritizira jedno sudsko rješenje, po kome se u slučaju šutnje specijalnog zakona ima primijeniti opći zastarni rok građanskog prava. Slažem se s izvodima tog članka.

[19] Zakon o izmjenama i dopunama od 10. IV. 1952. g.

[20] Zahtjev za naknadu štete mogao bi tužilac postaviti i posebnim podneskom u slučaju, kad je akt izvršen nakon pokretanja upravnog spora, – ali samo toliko dugo, dok ne bude donesena prvostepena presuda.

ništio, i to ukoliko »podaci postupka pružaju za to pouzdan osnov«, – u protivnom se tužilac upućuje, »da svoj zahtjev ostvaruje u građanskoj parnici« (čl. 40. st. 4.). Javlja se pitanje, da li je ta posebna nadležnost prema Zakonu o upravnim sporovima istisla opću nadležnost okružnog suda, – tako da u takvim slučajevima oštećeni ne bi mogao svoj odštetni zahtjev pokretati pred okružnim sudom, već samo zajedno s upravnim sporom. Lično sam de lege ferenda baš za tu soluciju, no de lege lata, držeći se samog zakonskog teksta, treba zaključiti, da oštećeni može birati između ta dva puta. To znači, da nadležni okružni sud ne bi mogao odbaciti odštetni zahtjev s razloga, što on nije bio pokrenut zajedno s upravnim sporom.

Ako je šteta pričinjena nekom radnjom službenika, a ne donošenjem formalnog službenog akta, pojedinac može odmah utužiti državu, a nadležni redovni sud i riješiti čitavo pitanje. Pritome taj sud može i prekinuti postupak, ako je drugi postupak u toku ili kad se taj može pokrenuti po službenoj dužnosti, i čekati, dok drugi nadležni forum (kao krivični ili disciplinski sud) ne donese rješenje o zakonitosti odnosne radnje. Mnogo je kompliciranija stvar, kad je šteta pričinjena nezakonitim upravnim aktom, jer se tu javlja niz pitanja o nadležnosti suda, da utvrđuje zakonitost upravnog akta.[21]

Potrebno je da ove slučajeve izbliže analiziramo. Dok upravni akt nije izvršen, nema još štete, pa se ne može ni odšteta tražiti.[22] Upravni akt, u pravilu, sam po sebi ne nanosi još štetu, već do nje dolazi tek izvršenjem akta. No nastaje pitanje, da li se stranka može pasivno držati protiv takvog akta, prosto čekajući, da on postane pravosnažan i da se izvrši, pa da onda traži odštetu, ili je naprotiv ona dužna da pobija takav akt instanciono-upravnim putem, pa i pokreće upravni spor. Iz onoga, što smo naprijed razložili o dužnosti oštećenog, da i sam brižljivo postupa i otkloni štetu, proizlazi i njegova dužnost da se služi zakonskim pravnim lijekovima. A držim, da je u duhu našeg pozitivnog prava, da je oštećeni dužan (ako sebi želi osigurati odštetni zahtjev) pokrenuti i upravni spor; samo izuzetno mogao bi sud, iz razloga pravičnosti, oprostiti neupućenoj stranci, što nije išla tim putem. Potreba pobijanja otpada kod nevažećih akata (les actes inexistants), koji su akti samo po imenu, a predstavljaju najgrublje lične ekscese (kao na pr. uzurpacija vlasti). Ali za takve akte u pravilu država ni ne odgovara.

Drugi je slučaj, kad je akt izvršen prije nego što je postao u upravnom postupku pravosnažan, odnosno ako je izvršen prije nego što je riješen upravni spor. Oštećeni može u takvom slučaju odmah dignuti odštetni

[21] Kraj sličnih propisa, vodio se već u staroj Jugoslaviji u tome pitanju spor. Tako je, između ostaloga, jedna struja smatrala, da se pojedinac mora najprije obratiti upravnom sudu radi poništaja nezakonitog upravnog akta, dok je druga smatrala, da pitanje zakonitosti upravnog akta može riješiti i sam sud, koji rješava o odštetnom zahtjevu, i to kao prethodno pitanje.

[22] Može se zamisliti i takav naročiti slučaj, da je nezakoniti upravni akt samom svojom objavom nanio stranci tešku štetu, premda još nije izvršen. U takvom će se slučaju moći tražiti naknada, kao da je akt već izvršen.

zahtjev,[23] i okružni sud ne bi mogao a limine odbaciti njegovu tužbu. Ostavljajući po strani pitanje, da li nije oštećeni dužan i pored toga, što je digao odštetni zahtjev, iscrpsti žalbeni put, pa i pokrenuti upravni spor (lično držim, da to on treba da učini); okružni sud rješava povodom odštetnog zahtjeva pitanje zakonitosti upravnog akta kao prethodno pitanje,[24] i stvar se komplicira kad bi sud prekinuo postupak i tražio, da pitanje zakonitosti akta riješi nadležni organ (u pravilu kao upravni spor). Oštećeni, koji se nije unaprijed poslužio žalbom na viši upravni organ i pokrenuo upravni spor, ne bi to više mogao učiniti, jer su mu istekli odnosni zakonski rokovi.[25] Kad se vodi paralelno postupak – s jedne strane odštetni zahtjev pred redovnim sudom, a s druge strane upravni spor – može doći i do komplikacija, ako ti sudovi imaju različna mišljenja o zakonitosti upravnog akta.[26] Sve se te teškoće izbjegavaju (a ja ih ovdje navodim samo primjera radi i nisam ih iscrpao), kad se načelno veže i spaja upravni spor s odštetnim zahtjevom.[27]

Naš Zakon o upravnim sporovima pokazao nam je tu pravi put, samo treba njime ići do kraja. Kad god se traži odštetni zahtjev zbog nezakonitog akta, trebalo bi da o tome, isključivo, sudi onaj sud, koji rješava upravne sporove. Još više, de lege ferenda treba postaviti zahtjev, da općenito pređe nadležnost na te sudove po tužbama o naknadi štete, koja je građanima nanijeta nezakonitim (nepravilnim) vršenjem državne službe. Rješavanje po tim pitanjima je vrlo delikatno, ono traži veću slobodu kod sudskog rasuđivanja, razvijanje novih načela, koja odgovaraju prirodi i potrebama javne službe (bez povrede ličnih prava), i ne preveliko vezanje načelima građanskog prava. Sve se to teško vrši kod redovnih sudova (pogotovu ne kod okružnih), a može se izvršiti kod posebnih

[23] No mnogo je racionalnije i prirodnije, da taj zahtjev, dok to može, spoji s upravnim sporom.

[24] O problematici prethodnog pitanja vidjeti moje »Osnove upravnog prava FNRJ« str. 99. i d.

[25] Naše pravo ne poznaje francuski recours en appréciation de validité, po kome se – kad se u postupku pred redovnim sudom pokrene pitanje zakonitosti upravnog akta – postupak pred redovnim sudom prekida i akt šalje Drž. savjetu radi utvrđenja njegove zakonitosti. Taj se pravni lijek može uvijek pokrenuti, bez obzira na redovni upravno-sudski tužbeni rok. Nešto slično imamo i u novom austrijskom zakonu o jamstvu države (naprijed pod toč. 5.).

[26] Razumije se, da je odlučno ono, što je o zakonitosti akta utvrdio sud, koji je riješio spor o zakonitosti akta. Sud, koji rješava spor o naknadi štete, rješava pitanje zakonitosti akta samo kao prethodno pitanje. Ako je to pitanje već riješeno od suda, koji je rješavao spor o zakonitosti, sud, koji rješava pitanje naknade štete, vezan je tim rješenjem i ne može ponovo ocjenjivati pitanje zakonitosti.

[27] Normalno bi trebalo da sud, koji rješava spor o zakonitosti akta, riješi pitanje zakonitosti, a sud, koji rješava spor o naknadi štete, pitanje same naknade. Prof. Tasić (nav. rasprava u Ekonomistu str. 723.) ispravno je primijetio: »da nije mnogo logično da jedan sud cijeni akt, a drugi izvlači posljedice od toga« i zaključio, da prvome treba dati u nadležnost i samo pitanje naknade štete. »To je i ekonomskije i za državu i za pojedince ... Kada se uzme u obzir da inače granica između privatnog i javnog prava nije precizna ... to smatramo francuski sistem po kome naknadu određuje upravni sud, kao najbolji ... Naš zakon o Drž. savjetu pošao je u puno stvari za radikalnim francuskim sistemom, a nije i u ovome.«

sudskih vijeća, koja stalno rješavaju upravne sporove, pa tako postaju specijalisti za te vrste sporova, a to je i spor o rečenoj naknadi štete, koji se ne da odvojiti od pitanja o funkcioniranju javne službe. Što je Francuska došla do vrlo razvijenog prava u ovoj materiji, zahvaljuje u prvom redu judikaturi svog Drž. savjeta. Može se sa sigurnošću kazati, da Francuska ne bi mogla do toga doći po judikaturi svojih redovnih sudova (tu je vrlo poučno usporediti francusku s belgijskom sudskom praksom).

j) Regres države protiv službenog lica

Pošto je država platila odštetu građaninu, ima pravo regresa protiv službenog lica, koje je nanijelo odnosnu štetu povredom svoje službene dužnosti. Bilo bi posve neispravno to pravo regresa predstaviti kao neki cessio legis, po kome bi zahtjev oštećenog prešao na državu. Država pokreće taj zahtjev samostalno zbog štete, koja je njoj time nastala. Što se tiče nadležnosti, zastare i t. d., vrijede općenito – ukoliko posebnim propisima ne bi bilo drukčije određeno – propisi o utjeravanju štete, koju službenik nanese državi pri vršenju svoje službe (a ne propisi, po kojima građanin istjeruje prouzročenu mu štetu).

Kako smo naprijed vidjeli, u našem sistemu odgovornosti države ne poklapa se davanje odštete od države s njenim pravom regresa protiv službenika u tom smislu, da bi država načelno u svakom slučaju naplate štete imala pravo regresa. Regres se može voditi samo u slučaju, ako postoji individualno točno određeni službenik, kome (kojima) se može odnosno djelovanje upisati u krivnju. Iz političkih razloga mora država biti pritome uviđavna, – jer povlačeći službenika na odgovornost za njegovu sitnu subjektivnu griješku, nagoni i odgaja ovog na pasivnost (onaj koji radi i griješi). Zato može i država prijeći preko oprostive griješke svog službenika i od njega ne tražiti regres.[28] Tu treba uvažiti i slučaj, kad je građaninu nanesena šteta dvjema (ili više) najuže povezanim griješkama, – pri čemu se samo za jednu od njih može država regresirati protiv službenika. Pod bilj. br. 19. i 21. toč. 2 prikazao sam u tome pitanju stajališta francuske teorije i prakse, koja smatram u osnovnome ispravnim. Svakako nastaje u takvom slučaju za sud vrlo delikatan zadatak, da utvrdi, za koji dio odštete jamči sama država, a za koji se može regresirati protiv službenika, – pritome je rasuđivanje suda nužno u velikoj mjeri slobodno.

Regresni zahtjev države ide na čitav izdatak, koji je država imala povodom pričinjene štete, a ne samo na onaj iznos, koji je ona platila oštećenom (na pr. ovamo pripadaju procesni troškovi oko vođenja parnice

[28] Tako na pr. propisuju zakoni o narodnim odborima NR Hrvatske, da »u izuzetnim slučajevima« može nar. odbor svoja službena lica osloboditi od plaćanja naknade, – pri čemu se kod nar. odbora općine (ne i gradske) traži još i mišljenje savjeta za privredu nar. odbora kotara. Slične propise o takvom oslobađanju imaju i druge nar. republike (osim NR Slovenije).

po tužbi oštećenog). Pritome dolazi u obzir samo ona svota, koju je država uistinu platila (ona se na pr. s oštećenim nagodila na neki manji iznos, od službenika je već ranije utjeran neki iznos, – što se može naročito dogoditi, ako je protiv službenika voden krivični postupak).[29] Država ne mora biti baš suđena na naknadu štete, da bi imala pravo regresa, – jer je posve prirodno, da će u jasnom slučaju ona dobrovoljno platiti tu odštetu.

U svojoj obrani službenik nije samo ograničen na to, da iznosi, da je bez lične krivnje pri nastaloj šteti, već može i dokazivati, što se tiče same plaćene odštete, da je država nije bila dužna platiti, odnosno da ju je platila u prevelikom iznosu. Tako na pr. da je država propustila iznijeti prigovor zastare tužbovnog zahtjeva, da je zanemarila, da se uzme u obzir i sama krivnja oštećenog odnosno i one koristi, koje je on imao povodom nastale štete i sl. Službenik može odgovarati samo za onu odštetu, koju je država bila pravno dužna da isplati. S obzirom na te moguće prigovore službenika, bilo bi od najvećeg interesa, da odnosni službenik u parnici protiv države za naknadu štete učestvuje kao umješač (nuzgredni intervenijent). On bi u tom slučaju (t. j. kad ga je država obavijestila o zahtjevu oštećenog i dala mu mogućnost da stavi svoje primjedbe) prekludirao u regresnom postupku s onim prigovorima, koje nije stavio u glavnom odštetnom postupku.

Za slučaj kolektivnog djelovanja službenika javlja se kao posebno pitanje, u kom opsegu odgovara pojedini službenik. Odgovaraju li oni solidarno ili pro parte.[30] Za nezakonito rješenje, koje je donio neki kolegij, normalno ne će trebati odgovarati oni članovi kolegija, koji su glasovali protiv tog zaključka.[31] O odgovornosti za štetu, koja je nanesena izvršenjem nezakonitog naređenja, mjerodavne su odredbe Zak. o drž. službenicima (čl 25.).

12. Odgovornost države za neskrivljene protupravne zahvate

Naprijed (toč. 11-e) već je istaknut slučaj, da građanin bude oštećen djelovanjem drž. aparata, koje je s objektivno-pravnog gledišta protupravno, a da se zbog toga ne može nijednom službeniku imputirati krivnja. U njemačkoj pravnoj teoriji – koja se zbog nekih osobina svog prava naročito bavila čitavim tim problemom – govori se u takvim slu-

[29] To je i slučaj, kad oštećenom neposredno odgovara službenik. Pritome se obaveza države spram oštećenog smanjuje samo utoliko, ukoliko je neki iznos i utjeran od službenika. Oštećeni ima sa svoje strane pravo da traži odštetu od države bez obzira na to, što je službenik suđen na naknadu štete u krivičnom postupku. O tome i odluka drž. arbitraže: Dr. Goldštajn, Zbirka odluka, sv. VI., br. 328.

[30] O pitanju odgovornosti više lica za štetu v. Jakšić str. 276. i dalje.

[31] Vidjeti o tome reguliranje novog austrijskog zakona (naprijed pod toč. 5.), koje odgovara općim pravnim načelima, pa se može općenito usvojiti i bez posebnih zakonskih propisa.

čajevima o neskrivljenim protupravnim zahvatima državnog aparata.[1] Inače se u pravnoj literaturi za takve i tome slične slučajeve govori o objektivnoj protupravnosti[2] u opreci prema subjektivnoj protupravnosti, gdje je krivnja neophodan uvjet. – Posebno područje neskrivljene protupravnosti ne može se prosto eliminirati. Neko protupravno djelovanje ne postaje time pravnim, što je na pr. službenik postupio iz oprostive bludnje, pa zato nema subjektivne krivnje. Djelo je ostalo protupravno, samo što nema ni krivnje ni lične odgovornosti službenika. Teoretski gledano, takva protupravna djela predstavljaju neko srednje područje između skrivljene povrede službene dužnosti i na pravu zasnovanih zahvata (na pr. eksproprijacije).

U pitanju je, da li država snosi odgovornost za takvo protupravno djelovanje, gdje nema lične krivnje službenika. Snosi li načelno država odgovornost samo za onu štetu, koja je nanesena protupravnim skrivljenim djelovanjem njenih službenika, ili i za samu objektivnu protupravnost bez obzira na subjektivnu krivnju službenika? Klasičan primjer obuhvatanja posljednje odgovornosti daje francuski faute de service. Nema načelno takve odgovornosti u onim pravnim sistemima, u kojima država jamči samo i isključivo supsidijarno za službene krivice svojih službenika. No pitanje odgovornosti za rečenu protupravnost postavlja se naročito u onim pravnim sistemima, gdje država primarno i neposredno odgovara za protupravno djelovanje svog aparata. Da li tu odgovara država za svako djelovanje svog aparata, koje je objektivno protupravno ili samo kad kod toga ima subjektivne krivnje službenika? Odgovara li ona na temelju same protupravnosti ili tek preko službenikove krivnje? Čl. 131. Vajmarskog ustava[3] pokriva samo onu drugu odgovornost države. Isto vrijedi i za današnji ustav Zapadne Njemačke i novi austrijski zakon. To još ne znači, da po njemačkom pravnom sistemu (odnosno austrijskom) država ne bi mogla odgovarati za neskrivljena protupravna djela svog aparata, – jer se takva odgovornost može zasnivati i na nekoj drugoj pravnoj normi. U njemačkoj pravnoj literaturi, iz vremena dok je vrijedio Vajmarski ustav, načelno se priznavala i poricala takva odgovornost, – pri čemu je ipak bilo pretežnije ovo negiranje. Dosta se općenito priznavala takva odgovornost države za djela duševno bolesnog službenika, a neki (kao Walter Jellinek) su naročito isticali tu odgovornost i za slučaj, kad je država takvim protupravnim aktom došla do imovinskih prednosti.[4]

[1] Wal. Jellinek str. 318.; Schack, Die Anwendung des § 75. Einl. z. Pr. ALR auf schuldlos rechtswidrige Eingriffe der öffentlichen Gewalt in der Rechtsprechung des Reichsgerichts, Verwaltungsarchiv, sv. 40., 1935. g.

[2] O pojmu protupravnosti s obzirom na građanskopravnu odgovornost za štetu opsežni izvodi u knjizi: Prof. Vuković, Odgovornost za štetu, Zagreb 1951. g., str. 48. i d.

[3] Bilj. br. 4. u toč. I-3.

[4] Vrlo odlučan je u pravcu priznavanja odgovornosti države za samo protupravno djelovanje Schack u cit. članku. On tvrdi, da je to i načelno stajalište Vrhovnog suda Njemačke (Reichsgericht) i navodi za to veći broj primjera. Schack nalazi glavno uporište za tu judikaturu u § 75. Općeg pruskog zemaljskog prava iz 1794 g. Pošto se u

Upoređenjem rečenih formula Vajmarskog ustava i današnjeg ustava Zapadne Njemačke s Ustavom FNRJ (čl. 41) vidi se najbolje načelna razlika između ta dva reguliranja, i kako naše reguliranje stvarno obuhvaća i odgovornost države za protupravno funkcioniranje službe, bez obzira da li pritome ima ili nema subjektivne krivnje službenika. Dok rečeno njemačko reguliranje polazi načelno od povrede službene dužnosti i za tu propisuje odgovornost države; čl. 41. Ustava FNRJ polazi s gledišta objektivne nezakonitosti i nepravilnosti vršenja službe, poradi koje građani mogu tražiti naknadu štete »od države i službenih osoba«. Što se u tom članu nezakonitosti dodaje i nepravilnost, naglašava se, da se odgovornost ne proteže samo na onu štetu, koja je pričinjena grubo nezakonitim aktima, već i manjim griješkama, kojima je povrijeđeno načelo brižljivijeg postupanja (no što i opet znači protupravnost i nezakonitost u širem smislu tog pojma).[5]

Što se tiče detaljnijeg reguliranja odgovornosti države za objektivnu protupravnost njena aparata, može se samo ponoviti, što je naprijed istaknuto. U nas dosada još nije donesen generalni zakon o odgovornosti države, već zakonodavac rješava to pitanje samo en passant u vezi s ličnom odgovornošću drž. službenika (pa i ne svih drž. službenika).

§ 74. toga zakonika kaže, da pojedinačna prava moraju odstupiti u korist općeg dobra. kaže se dalje u § 75., da država mora odštetiti lice, koje je žrtvovalo svoja »posebna prava i prednosti« općem boljitku. Iz te odredbe da je Vrh. sud Njemačke izveo opće pravno načelo, da se za protupravne zahvate, koje interesirani podnosi u javnom interesu, mora dati naknada štete bez obzira na moment krivnje. I to načelo da Vrh. sud općenito primjenjuje za čitavu Njemačku. Moram primijetiti, da se stvarno sudske presude, koje Schack navodi, ne odnose samo na odgovornost za neskrivljena protupravna djela, već preko toga obuhvaćaju i odgovornost bez griješke.

[5] *Izraz nepravilno može se tumačiti u raznom smislu.* U reč. čl. 41. našeg Ustava govori se o »nezakonitom i nepravilnom« vršenju službe, u čl. 18. t. zv. Vidovdanskog ustava govorilo se samo o »nepravilnom vršenju« službe, a u čl. 18. Oktroiranog ustava iz 1931. g. o »nezakonitom ili nepravilnom vršenju« službe. O značenju tog »nepravilno« dosta se debatiralo za vrijeme Vidovdanskog ustava (o tome Sajovic str. 194 i d.), – naročito da li taj »nepravilno« znači isto što i nezakonito ili više od toga. Tako je Slobodan Jovanović (Ustavno pravo SHS, 1924. g., str. 431–2.) nalazio, da je »nepravilno vršenje službe« raztežljiv izraz, koji »pored nezakonitih akata upravnih vlasti« obuhvaća »i one radnje upravnih organa koje ne odgovaraju pojmu dobre službe na pr. nebrižljivosti upravnih organa, njihove tehničke pogreške, njihova pristranost partijska ili lična i t. d.«

Uistinu se izrazu nepravilnost može dati različan smisao (tako na pr. izraz nepravilno primijenjen u Čl. 132. Ustava FNRJ – koji danas nije više na snazi – značio je, da je nadzor ovdje preko nelegalnih akata protegnut i na same neoportune akte). I nezakonitosti i nepravilnosti može se dati uži i širi smisao. Nezakonitost u širem smislu znači povredu svakog pravnog propisa, koji je pravilno donesen, a ne samo povredu zakona u formalnom smislu. I brižljivo postupanje i obdržavanje tehničkih propisa zasniva se na nekom pravnom propisu i predstavlja službenu dužnost, – pa je dosljedno i povreda toga protupravnost i nezakonitost u tom širem smislu. I kad zakonodavac upotrebi termin nezakonitost u tom širem smislu, obuhvaća time i nepravilnost. Tako na pr. Opći zakon o narodnim odborima iz 1952. g. (čl. 29. str. 1.), normirajući odgovornost za štetu nanesenu građanima, govori samo o nezakonitom radu. Da li je time povrijeđen čl. 41. Ustava FNRJ, koji za taj slučaj ne govori samo o nezakonitom, već i o nepravilnom vršenju službe? Očigledno nije, već je samo izraz nezakonitost upotrebljen u širem smislu, koji obuhvaća i nepravilnost. U jednako širokom smislu primjenjuje termin nezakonitost i Savezni ustavni zakon (čl. 99. st. 2.).

Bio bi krajnji pravni formalizam, kad bi se iz toga izveo zaključak, da naša država odgovara samo za skrivljena protupravna djela svog aparata. Takva opća odgovornost države utvrđena je već samim Ustavom.[6]

U slučaju odgovornosti države za takvu objektivnu protupravnost, građanin mora dokazati samo tu protupravnost, a ne i ličnu krivnju nekog službenika. Država ovdje jamči objektivno za pravilno funkcioniranje javne službe i da se ne će nepravilnim funkcioniranjem te službe nanijeti šteta građanima. Nema protupravnosti i odgovornosti države, ako štetu uopće nije prouzročio drž. aparat, već je ona nastala slučajem, višom silom, radom nekog trećeg lica ili samog oštećenog.

Kad država odgovara za objektivno protupravno djelovanje njena aparata, postaje naročito delikatnim pitanje, koliko velika mora biti grješka, za koju država treba da odgovara. Sigurno je, da država ne mora odgovarati i za sitnu grješku, koja je nanijela građaninu beznačajnu štetu. Neke grješke su neizbježne u drž. aparatu, i građani moraju snositi loše posljedice takih grješki kao neke vrste građanske dužnosti, odnosno kao teret uime onih prednosti, koje dobivaju od javne službe. Mora se, načelno uzeto, raditi o nekoj razmjerno većoj grješci s težim posljedicama, koja prelazi normalne grješke, koje toleriramo u drž. aparatu. Što se toga tiče, i za naše je potrebe vrlo poučna judikatura franc. Drž. savjeta (naprijed pod toč. 2-e) s jakim individualiziranjem svakog pojedinog slučaja i vođenja računa o različnim elementima. Ali takvu judikaturu može vršiti samo sud, koji je dobro upućen u funkcioniranje javne službe i nije suviše okovan formulama građanskog prava.

Pri rečenom protupravnom funkcioniranju postoje tri glavne mogućnosti (one se mogu uzajamno i kombinirati): 1. državna služba je loše funkcionirala – loše funkcioniranje, 2. služba nije uopće funkcionirala, a trebalo je da funkcionira – nefunkcioniranje i 3. služba je protupropisno sporo funkcionirala i zakasnila – sporo funkcioniranje. Ako se već općenito traži za osnovanost odštetnog zahtjeva, da je šteta za oštećenog osjetljiva,[7] vrijedi to pogotovu za drugi i treći slučaj. Tako na pr. judikatura franc. Drž. savjeta ističe u slučaju, kad se neki zakon uopće ne primjenjuje, da građanin ima samo pravo na naknadu štete, ako zbog tog neprimjenjivanja mora podnijeti veću žrtvu, nego što bi trebalo da je podnese u javnom interesu, ili, kako se izražava Jèze, da se šteta manifestira kao pojedinačna, a ne kao opća i bezlična.[8]

[6] Što se tiče odgovornosti privrednih organizacija, vidjeti: R. Goldštajn, Kauzalna deliktna odgovornost privrednih organizacija za službenike i radnike, Arhiv za pravne i dr. nauke god. 1952., str. 462. i d. Tu se zastupa gledište, da privredne organizacije odgovaraju u nas po načelu objektivne odgovornosti. Lična odgovornost namještenika poduzeća dolazi do izražaja tek u regresnom postupku.

[7] Ta osjetljivost može biti samo relativni pojam. Nešto, što je na pr. za imućnog posve neosjetljivo, može biti za siromaka i te kako osjetljivo.

[8] Tako je na pr. jedno plovidbeno društvo tražilo naknadu štete zbog neprimjene jednog dekreta, koji zaštićuje francusku trgovačku mornaricu. Drž. savjet rješenjem iz 1924. g. odbija taj zahtjev, jer društvu nastala šteta »ne prelazi granice tereta, na čije se snašenje mogu, u općem interesu, pojedinci pridržati bez svakog zahtjeva protiv kolektiviteta.«

Kad se posebno regulira odgovornost države za određenu materiju, onda se katkad pritome obuhvaća i odgovornost za neskrivljeno protupravno djelovanje drž. aparata. Takvo reguliranje je naročito važno za one pravne sisteme, u kojima država odgovara samo za skrivljeno protupravno djelovanje; no to nije bez važnosti ni za pravne sisteme, koji načelno poznaju odgovornost i za samo protupravno djelovanje, jer se i tu može proširivati ili bar jasnije precizirati odgovornost države (tako naročito kad se propisuje odgovornost države i za sudske akte). Tu se naročito ističe zakonodavstvo o naknadi za nepravedni zatvor odnosno lišenje slobode, koje se dosta javlja u modernim demokratskim državama.[9] (Često se ovdje govori o naknadi štete nedužno osuđenom, uistinu se tu radi o licima, koja su pretrpjela kaznu, jer su nedužno osuđena.) Da se poslužimo riječima Fleinera, nedužno osuđena lica je »pogodio formalno pravovaljani akt drž. vlasti, koji je objektivno protupravan.« U nas je to pitanje vrlo široko i u korist lica, koja su neopravdano pretrpjela kaznu, riješeno ne samo Zakonikom o krivičnom postupku, već napose i u Osnovnom zakonu o prekršajima.

[9] Pobliže o naknadi štete za neopravdano lišenje slobode, naročito s obzirom na stanje u staroj Jugoslaviji, u knjizi Matijević-Vesel, O odgovornosti države i sudija za štetu, Zagreb 1930. g., str. 118. i d.

II

ODGOVORNOST DRŽAVE BEZ GRIJEŠKE

1. Opće značajke

Pitanje odgovornosti države bez griješke postalo je vrlo aktuelno u savremenim državama. Silno se proširila upravna djelatnost države sa širokim mogućnostima zadiranja u imovinsku pravnu situaciju građana, a napose je javna služba preuzela vođenje najrazličnijih operativnih poslova (t. zv. direktna uprava). Zbog te nabujale i intenzivne državne djelatnosti množe se slučajevi, da drž. aparat, vršeći skroz pravilno službu, nanosi štetu građanima. To zadiranje je često samo akcesorno, od nužde, jer se bez toga ne može provesti neki upravni zadatak, ili je zadiranje posljedica zavođenja nekih novih mjera (na pr. zbog tih novih mjera onemogućuje se poslovanje određenim vrstama poduzeća, zbog regulacije mjesta ograničuje se građenje i sl.). Gdjekad je to zadiranje upravo esencijelno: odnosne se akcije i vrše baš zbog toga, da bi se ukinula ili ograničila neka imovinska prava građana. – Pri svemu tome ne može se prosto primjenjivati odgovornost države prema načelima građanskog prava, već je potrebno razviti posebna načela pravne odgovornosti. Neka su od tih već rano postavljena – klasičan je za to primjer eksproprijacija – druga su mnogo kasnije stvorena ili su i danas tek u formiranju.

Slučajevi odgovornosti države bez grieške nemaju one zaokruženosti i cjelovitosti, što je imaju slučajevi odgovornosti za griešku. Odgovornost bez grieške ograničena je na određene materije, koje dosta variraju od države do države i u istoj državi u razno vrijeme, – pri čemu zavisi u prvom redu od zakonodavca, da odredi tu materiju. Teorija rizika pokušava doduše dati tim slučajevima neku zaokruženost i cjelovitost, ali je to sasvim prividno i fiktivno. I u samoj Francuskoj, gdje je tako raširena teorija rizika, ne ravna se ta odgovornost po toj općoj teoriji (odgovornost države bi po tome morala biti vrlo velika), već se stvarno ograničuje samo na neke materije.[1] Možda će danas sjutra progresom socijalnog života doći do tog razvoja, da će država odnosno razvijena društvena zajednica načelno i općenito izravnavati povredu načela jednakosti članova društva u snošenju javnih tereta i pojedincima nadoknađivati štetu, koja im na taj način nastaje, – a time bi se došlo do zaokruženog i jedinstvenog pojma odgovornosti države bez grieške (odgovornosti za rizik). No od tog stanja su pravni poreci savremenih država još vrlo daleko.

Kod odgovornosti bez grieške odlučno je samo, da je neka radnja (akt) državnog organa prouzročila pojedincu štetu, a ne da se to dogodilo zbog lošeg funkcioniranja službe odnosno grieške drž. funkcionara. Samo vršenje službe, a ne grieška pri tome vršenju, zasniva zahtjev za naknadu štete. Oštećeni, koji traži naknadu štete, ne treba dokazivati griešku pri vršenju službe, već je dovoljno da dokaže uzročnu vezu između određene radnje (akta) i nastale štete.

Za oštećenog je ta odgovornost mnogo povoljnija nego odgovornost zbog grieške. Ne samo s razloga, što on ne treba dokazivati griešku u vršenju službe, već i iz razloga, što država ovdje odgovara i za nesretan slučaj. Zato je u interesu građana, u interesu jačanja njihovih ličnih prava, da se štoviše šire slučajevi odgovornosti države bez grieške i da se odgovornost za griešku pretvara u odgovornost bez grieške. S druge strane je često i za samu administraciju podnošljivija odgovornost bez grieške od odgovornosti za griešku, jer utvrđivanje posljednje odgovornosti sadržava prijekor o ispravnosti vršenja javne službe. Zbog toga i neke odgovornosti za griešku dobivaju lik odgovornosti bez grieške (niže pod toč. 10.).

Nema odgovornosti za griešku, ako je šteta nastala bilo slučajem ili višom silom, a kod odgovornosti bez grieške treba to dvoje razlikovati. U pravilu postoji odgovornost bez grieške, ako je šteta nastala slučajem (što je posve logično, jer se tu odgovara za uzročnost, a ne za griešku ili krivnju), a nema je, ako je do štete došlo višom silom.[2]

[1] O tome nam rječito govore izvodi Hauriou str. 536. i d., Laubadère M. str. 123. i d., Duez-Debeyre str. 434. i d., Waline str. 595. i d.

[2] Hauriou je isticao u svojim duhovitim bilješkama rješenjima Drž. savjeta, da je slučaj ustvari samo »grieška službe, koja je nepoznata« i da se ona uvijek događa u samom funkcioniranju određene službe (na pr. u nekoj tvornici pukne kotao), a da je vis major nepredvidiv fenomen, ali izvan određene službe (na pr. poplava, građanski rat). U francuskoj literaturi, pokrenutoj odgovornošću bez grieške (rizik),

Slično, kao što smo vidjeli kod odgovornosti za grješku, ulazi i kod odgovornosti bez grješke u račun odštete lična grješka oštećenog lica. Pri određivanju naknade štete za odgovornost države bez grješke treba općenito uzimati u račun momente, koji stoje na strani oštećenog, – tako se na pr. od odštetne svote odbija vrijednost onih koristi, koje je oštećeni eventualno primio po radnji (aktu), koja mu je nanijela štetu, uvažavaju se i posve subjektivni momenti (na pr. okolnost, da li se radi o siromašnom građaninu ili bogatijem, koji može teret lakše snositi, ili općenito ponašanje oštećenog, a naročito nije li prema okolnostima slučaja morao i sam oštećeni snositi neki rizik). Kako se iz samih tih primjera vidi, određivanje ove odštete traži veće rasuđivanje s nekim slobodnijim kretanjem i ne može se strogo ograničiti formalnim propisima.

Sama judikatura franc. Drž. savjeta traži i za odgovornost bez grješke (rizik), slično kao i kod odgovornosti za grješku, da šteta bude direktna[3] i osjetljiva. Šteta mora prelaziti redovno i opće snošenje tereta, – jer je samo u tom slučaju povrijeđena jednakost u snošenju tereta. Ta judikatura nije u pravilu sklona naknadi moralne štete. Ali i tu susrećemo u novije vrijeme slična rješenja u pravcu priznavanja moralne štete,[4] kao što smo to vidjeli kod odgovornosti za grješku. Drž. savjet ne uzima u obzir eventualnu ili neodređenu štetu.

2. Teorija rizika

Teorija rizika, koja je veoma razvijena u francuskoj teoriji, polazi s gledišta načela jednakosti građana u snošenju javnih tereta. Po tome ima država nadoknaditi pojedincu štetu, koju mu je prouzročio drž. aparat, kad se radi o specijalnoj ili abnormalnoj šteti, koja prelazi onu štetu, koju općenito snose građani. Prema teoriji rizika svaka izuzetna, abnormalna šteta, koja prelazi redovnu građansku žrtvu, koju traži društveni život, predstavlja povredu jednakosti građana pred javnim teretima i mora se naknaditi. Pritome se ukazuje na to, da se na području javnog prava postavlja po tome problemu posve drugačije pitanje, negoli na području privatnog prava. »Ako je država ili javni kolektivitet prouzročio štetu – nije ništa nemoralno, da se obveže na naknadu, iako nema nikakve grješke. Ne radi se ovdje više o tome, da se osiromaši pojedinac – već o tome, da li će sam građanin, žrtva, snositi terete

javljaju se tri glavna sistema razlikovanja slučaja od više sile: po prvome je viša sila pojava prirode, a slučaj djelo ljudi, po drugome je viša sila apsolutno neodoljiva, a slučaj samo relativno neodoljiv, i po trećemu je viša sila vanjska, a slučaj unutrašnja sila (pobliže o tome razlikovanju Rousseau str. 127. i d.). – O pojmu više sile prema građanskom pravu vidjeti: Vuković, Odgovornost za štetu str. 55. i d.

[3] Tako na pr. u slučaju Roset iz 1945. g. oslobađa Drž. savjet državu svake odgovornosti. U tom slučaju bio je g. 1940. oštećen privatni auto od vojničkog i toga radi odveden na popravak u jednu garažu, gdje su ga uzaptile njemačke trupe. Šteta je tako nastala indirektnim putem.

[4] Pobliže o tome Rousseau str. 182. i d.

funkcioniranja službe, koje ga je povrijedilo, ili će svi građani, zastupani od države, učestvovati u snošenju tereta« (Mazeaud: Traité de responsabilité).[1] Odgovornost države za rizik znači neku vrstu raspodjele javnih tereta među građane.

Samu riječ rizik u opisanom smislu stvorila je francuska teorija. U samim rješenjima Drž. savjeta izraz rizik se rijetko susreće, iako se Drž. savjet pri određivanju naknade štete od države često rukovodi načelom jednakosti građana u snošenju javnih tereta. Dosta često primjenjuju izraz rizik povjerenici vlade pred Drž. savjetom u svojim konkluzijama.

U francuskoj teoriji se od raširene struje pristaša teorije rizika – oštro odvojio Hauriou. Pošto je u početku hvalio koncepciju rizika, kad ju je Drž. savjet primijenio u slučaju Cames iz 1895. g.,[2] Hauriou je kasnije, naročito u svojim bilješkama k rješenjima Drž. savjeta, oštro napadao čitavu tu koncepciju. Prema Hauriou koncepcija rizika je više teorija osiguranja negoli odgovornosti.[3] Teorija rizika može se primjenjivati samo izuzetno, kad to zakon određuje.[4] Načelo jednakosti sviju pred javnim teretima ne može, samo za sebe, dati sucu pravnu podlogu, da osudi administraciju na naknadu štete u korist pojedinca, kojega su tereti u datom slučaju prekomjeni.[5]

Osnovna je ideja teorije rizika, da u razvijenoj društvenoj zajednici treba ta zajednica da nadoknadi svom članu abnormalnu štetu, koju bi on imao nejednako i nepravično snositi. Ali takvo načelo moglo bi se uopće pravilno primijeniti samo u razvijenom socijalističkom društvu, a ne u kapitalističkom, gdje vlada puna ekonomska nejednakost među članovima društva i eksploatacija većine članova društva od manjine. Pošto se vladajuća klasa, na račun eksploatirane većine članova društva, nakupila svih zemaljskih dobara, sad bi joj baš ti eksploatirani imali još i garantirati »svetost i nepovredivost« tih njenih tekovina. Politički to znači osiguranje eksploatatorskog režima i najveće ograničavanje socijalnog napretka. Opće načelo jednakosti u snošenju javnih tereta ne može se u kapitalističkom društvu smatrati idealnim i progresivnim načelom. Točno i bukvalno primjenjivano, ono bi ovdje dovodilo do najvećih nepravičnosti. To bi bilo uistinu summum jus – summa injuria.

[1] I na području modernog građanskog prava javila se odgovornost za štetu bez krivnje pod imenom rizik (o tome Jakšić str. 250. i d.). Tu znači rizik, da onaj, koji preuzima neke opasne djelatnosti, mora snositi i odgovornost za tu djelatnost, pa jamčiti za štetu, koja je prouzročena takvom djelatnošću, sve kad je šteta nastala i bez njegove krivnje. Ta građanskopravna odgovornost bez krivnje ima nekih sličnosti s odgovornošću države bez griješke, – no u tome ne treba pretjerivati, jer su drugi razlozi te odgovornosti, pa se i izraz rizik ne upotrebljava u istom smislu.

[2] Smatra se, da je ovdje prvi put došla u upravnosudskoj praksi do jasna izražaja teorija rizika. Drž. savjet je u slučaju Cames priznao naknadu štete radniku tvornice oružja, koji je ozlijeđen nesretnim slučajem bez griješke same tvornice. U istom je pravcu nastavljena ta judikatura, dok nije zakonom od 1.898. g. izrijekom normirana ova specijalna odgovornost.

[3] Nav. djelo str. 515.

[4] Ibidem str. 536.

[5] Ibidem str. 507.

No vrijedi li uopće načelo jednakosti u snošenju javnih tereta kao ustavnopravno pravilo? Za to je odlučno ustavno pravo pojedinih zemalja. Ni u jednom ustavu, nije ono izrijekom normirano kao pravno pravilo, već se najviše izražava kao pravno pravilo za neke pojedine materije, ili samo kao političko načelo.[6] Međutim radikalni pristaše teorije rizika prosto izvode ovo načelo iz općeg načela jednakosti građana pred zakonom, a to načelo imaju u pravilu svi moderni ustavi.[7] To bi značilo, da je načelo jednakosti u snošenju javnih tereta opće ustavno načelo u svim modernim državama. Praksa u svim državama odreda protivuriječi ovom akademskom pravilu. Kad bi se uzelo, da je načelo jednakosti u snošenju tereta opće ustavnopravno pravilo, morali bi sudovi u zemljama, gdje mogu istraživati i ustavnost zakona, doznačivati po tome načelu naknade štete i u onim slučajevima, kad zakon izrijekom određuje, da se nema dati odšteta; a u zemljama, gdje sudovi ne mogu istraživati ustavnost zakona, morali bi doznačivati naknadu štete, kad zakon o tome šuti;[8] *a ne bi to mogli činiti samo onda, kad to zakon izrijekom zabranjuje.*

U njemačkoj pravnoj teoriji primjenjuje teoriju rizika naročito Otto Mayer (knj. II., str. 296. i d.), koji odgovornost države svodi na nejednako opterećenje pojedinaca imovinskim teretima. Njemu je bitno za tu odgovornost, da je pojedinac nejednako opterećen teretima za opću korist i da toga radi snosi posebnu žrtvu. Prema O. M. razvila su se u Njemačkoj pravila te odgovornosti (koja odgovaraju pravičnosti) pod utjecajem prirodnog prava, a došla su naročito do izražaja u Općem pruskom zakoniku, po kome je (§ 75) država dužna nadoknaditi štetu pojedincu, koji je morao žrtvovati svoja posebna prava općem dobru (vidjeti bilj. br. 4, pod toč I–12). Formiralo se opće njemačko običajno pravo, i na osnovu tog običajnog prava može doći do naknade štete i kad nema izrične zakonske odredbe o naknadi štete. Ta koncepcija O. M. bila je od nekog utjecaja na upravni sud Saske, dok je pretežni dio njemačke pravne teorije pobijao stajalište O. M., tvrdeći da se tu uopće ne radi o nekom pravnom pravilu, već samo o zahtjevu pravičnosti.

Iz načela jednakosti u snošenju javnih tereta – koje u svom općem obliku nigdje ne vrijedi kao pozitivno pravno pravilo – ne može se

[6] Tako na pr. u najnovijem Ustavu Francuske, gdje je tako raširena teorija rizika, kaže se u samom uvodu Ustava, u smislu političkog postulata: »Nacija proglašuje jednakost i solidarnost svih Francuza u pogledu tereta, koji proistječu iz nacionalnih nevolja (calamités).«

[7] Tako na pr. Tasić u nav. knjizi: »Što se tiče principa jednakosti tereta, on sleduje iz opšteg principa jednakosti, i stoga i ne mora da se sadrži izrično u ustavu« (str. 101.).

[8] »... država je u svojoj radnji, u širem smislu reči, pri svima svojim aktima, makar oni bili zakoni, vezana principom jednakosti tereta. ... Iz toga principa sleduje samo po sebi naknada štete uvek, kad državni organi u svojoj zakonitoj akciji pređu ovaj princip. Otuda sasvim prirodno sud ne samo može već je i dužan da izriče presudu u smislu naknade štete pojedincima. ...on polazi od pravila interpretacije da je zakonodavac radio u granicama ustava, pošto nesumnjivo postoji pravni zahtev i na zakonodavca u svim situacijama da radi po ustavu ...« (Tasić ibidem str. 96–97).

izvesti opća pravna obaveza države na naknadu štete. Svaka jača državna akcija izaziva nejednake terete kod građana, i u praksi bi se država morala jako opterećivati, kad bi u svakom takvom slučaju morala plaćati naknadu štete. U pravilu se ima zakonom utvrditi, u kojim je takvim slučajevima država obavezna da dade naknadu štete. Prema tome zavisi pojedinčevo pravo na naknadu štete u prvom redu od zakona. To ne znači, kad zakon šuti, da pojedinac nema prava na odštetu. Stvar tu nije takva kao kod utvrđivanja obaveza građana, koje se načelno utvrđuju zakonom. Kako ćemo niže vidjeti, ima takvih oštećivanja, za koja se može postaviti opća dužnost naknade štete. Zatim treba uvažiti, da u svim pravnim porecima, gdje sudovi djeluju stvaralački, i sama sudska praksa razvija takve slučajeve, – izvodeći ih, manje ili više slobodno, iz duha postojećih pravnih propisa. Pritome ona primjenjuje i načelo jednakosti u snošenju javnih tereta kao načelo pravičnosti.

I u samoj Francuskoj, gdje je tako razvijena teorija rizika, ne znači načelo jednakosti u snošenju javnih tereta takvo pravno pravilo, iz kojeg bi odmah proizilazila obaveza države na naknadu štete, čim je to načelo prema nekom pojedincu povredeno. U pravilu franc. Drž. savjet izvodi obavezu države na naknadu štete, neposredno ili posredno, iz zakonskih odredaba. U dosta slučajeva, gdje je taj sud slobodnije formulirao tu odgovornost države, zakonom je to kasnije sankcionirano.[9] – U slučaju, kad zakon šuti, Drž. savjet istražuje pretpostavljenu intenciju zakonodavca,[10] razgledavajući naročito preparatorne radnje zakonodavca i sve prilike slučaja.[11] Ako iz toga proizlazi, da je intencija zakona bila da uskrati naknadu štete, Drž. savjet odbija zahtjev za naknadu štete. Tako na pr. Drž. savjet u nekim svojim novijim rješenjima iz činjenice, da je zakon predvidio naknadu štete za točno određene slučajeve, izvodi zaključak a contrario, da nema naknade, ako tako predviđeni uvjeti nisu ispunjeni.

3. Diferenciranje slučajeva naknade štete bez griješke

Teorija rizika je suviše općenita i široka, da bi mogla točno odgovoriti na pitanje, kada je država obavezna da naknadi štetu. Takva opća teorija briše i osobine pojedinih slučajeva odgovornosti bez griješke i prosto ih nivelira. Potrebno je točno diferencirati i kategorizirati pojedine slu-

[9] Tako u slučaju pod prednjom bilj. br. 2. Ili na pr. iza rješenja Villenave iz 1903. g. Drž. savjet je u više navrata priznao naknadu štete službenicima, koji budu nenadano otpušteni zbog ukidanja službe, a da nisu počinili nikakve griješke. Čitavo je pitanje iza toga regulirao zakon iz 1929. g.

[10] Kad bi Drž. savjet uzimao, da je načelo jednakosti u snošenju javnih tereta ustavnopravno načelo, onda bi u slučaju šutnje zakona mogao neposredno zaključiti, da je država obavezna dati naknadu.

[11] Tako na pr. glase formule pojedinih rješenja Drž. savjeta: »Uvažujući da proizlazi iz svih preparatornih radnja zakona, da zakonodavac nije imao namjere da dade pravno naknade štete» ili »ništa, ni u samom tekstu zakona, ni u njegovim preparatornim radnjama, ni u svim okolnostima slučaja ...«

jeve odgovornosti bez griješke, i tako doći do pravnih razloga te odgovornosti. Svim tim slučajevima odreda zajednička su samo neka pravna pravila, dok po drugim pitanjima vrijede za pojedine od tih slučajeva posebna pravna pravila.

Kad je šteta nastala građanima pravilnim (bez griješke) djelovanjem drž. aparata, treba načelno razlikovati dva razna slučaja: a) gdje država dobiva neku imovinsku vrijednost, pa zbog toga treba i da plati odštetu, i b) gdje ona ne dobiva takve imovinske protuvrijednosti. Obaveza države na naknadu štete je mnogo jasnija u prvom negoli u drugom slučaju. Dok se ona može općenito i načelno postaviti u prvom slučaju, ne može se isto učiniti i u drugom slučaju. Posljednje slučajeve treba još bliže diferencirati.

Kao posebno pitanje jamstva države za štetu javljaju se slučajevi, kad građanima nije uopće šteta prouzročena neposrednim djelovanjem drž. aparata, već je ona nastala izvanrednim događajima, kao na pr. zbog rata, nemira, epidemije i sl. Tu se pokreće pitanje, da li i pod kojim uvjetima ima država kao predstavnik čitave društvene zajednice, uime društvene solidarnosti, naknaditi štetu članovima zajednice, koji su zbog takvih događaja pretrpjeli abnormalnu štetu. U pitanju je, da li takvu štetu ima snositi sam onaj pojedinac, koji je upravo pogođen, ili solidarno čitava državna zajednica u licu svoje države.

4. Davanje naknade zbog imovinske koristi

Slučajevi, kad država plaća naknadu štete zbog imovinske koristi, koju je dobila zahvatom u imovinu pojedinog građanina, predstavljaju neku kvazi eksproprijaciju (govori se i o indirektnoj eksproprijaciji). Eksproprijacija se kao pravni institut[1] rano razvila u buržoaskoj državi i predstavlja jedan od njegovih najbitnijih instituta. Nepovredivost privatnog vlasništva i njegova zaštita je osnova buržoaskog pravnog poretka.[2] Eksproprijacija se postavlja kao izuzetak od te nepovredivosti i ona je dopustiva uz točno određene uvjete i uz davanje odštete.

Iz istih razloga, zašto se daje naknada u slučaju eksproprijacije, daje se ta naknada i u drugim slučajevima, kad država zahvatom u tuđu imovinu dođe do imovinske koristi. Tako su se razvili i prvi slučajevi odgovornosti države bez griješke. Ti slučajevi predstavljaju neku vrstu bezrazložnog obogaćenja[3] i obaveza na naknadu štete zasniva se na sličnom razlogu kao i kod bezrazložnog obogaćenja.

[1] O samoj eksproprijaciji pobliže moji Osnovi upravnog prava FNRJ, str. 545. i d.

[2] Kako kaže Duguit (str. 463. i d.), ljudi Velike francuske revolucije bili su prije svega »proprietarci« i vjerovali u suverenost vlasništva. Ako izuzetno javne potrebe traže oduzimanje vlasništva, mora se za to platiti naknada. Kroz ta je onda vrata u moderno pravo ušao čitav sistem javne odgovornosti. Od naknade za direktnu eksproprijaciju prešlo se na naknadu za indirektnu eksproprijaciju i dalje na naknadu drugih prava.

[3] Pobliže o tome institutu Jakšić str. 317. i d.

U francuskoj praksi se to naročito primjenjivalo kod javnih radova, kad je privatno vlasništvo susjeda takvim radovima doduše ostalo načelno netaknuto, ali mu je nanesena osjetljiva šteta (ne obična nelagodnost). Francuska sudska praksa je najprije i najviše razvila načelo odgovornosti države bez griješke (rizik) kao zaštitu privatnog vlasništva protiv štete, koja nastaje povodom vršenja javnih radova.[4] Od slučajeva javnih radova francuska je sudska praksa prenosila teoriju odgovornosti za rizik na druge slučajeve.

U tu kategoriju ulaze i slučajevi nužde, kad državni aparat, da bi odvratio neku veću štetu, zahvati i nanese štetu imovini građanina. Odštetni zahtjev građanina zasniva se ovdje slično kao u građanskom pravu po »krajnjoj nuždi«.

Za naprijed navedene slučajeve možemo općenito postaviti načelo, da je država (odnosno onaj, koji je od toga crpio koristi) obavezna platiti naknadu. Nije potrebno, da davanje takve naknade bude u zakonu i izrijekom propisano. No obrnuto, zakon može uvijek pravovaljano i u toj materiji za određene slučajeve isključiti davanje odštete. Zakon ne bi mogao takvo isključivanje naknade, na ustavan način, propisati samo u onim pravnim porecima, gdje davanje te naknade vrijedi kao ustavnopravno načelo, koje veže zakonodavca.

[4] Da bi se za takvu štetu mogla tražiti naknada, francuska sudska praksa traži, da je ona materijalna, stalna, abnormalna, određena i direktna (pobliže o tome Rousseau str. 136. i d.).

5. Drugi slučajevi zahvata u imovinu građana

Na prednji način možemo pravno fundirati obavezu države da dade naknadu, kad je zahvatom u tuđu imovinskopravnu situaciju izvukla imovinske koristi; ali ne možemo to općenito fundirati za sve slučajeve takva zahvata, ne možemo općenito fundirati za one slučajeve, kad država nije od takva zahvata imala nikakve imovinske koristi.[1] Mogli bismo postaviti tu obavezu države na osnovu principa jednakosti u snošenju tereta, ali samo kad bi to načelo u određenom pravnom poretku vrijedilo kao pozitivno pravno pravilo. Drugi pokušaj za opće fundiranje odgovornosti države u svim rečenim slučajevima polazi sa stajališta, da se ne smiju vrijeđati stečena prava i da u svakom takvom slučaju treba platiti naknadu štete, ili se tvrdi, da je vlasništvo garantirano ustavom i da za svaku povredu vlasništva treba dati naknadu. Oba načela mogla bi vrijediti samo po nekom konkretnom ustavu, a mi stvarno u savremenim ustavima ne susrećemo tako široko postavljena načela, prema

[1] Takva se razlika na pr. pravila u francuskoj teoriji, a djelomice i u samom zakonodavstvu (pa tako i u nekim drugim zemljama), između slučaja, kad se zabrani jedna grana privrede zbog općeg interesa (na pr. apsent, bijeli fosfor), i slučaja kad se to čini iz merkantilnih razloga, da bi sama država, monopolizirajući ta poduzeća, došla do većih prihoda.

kojima bi država morala dati naknadu u svakom slučaju takva zahvata. Naročito se ne mogu takva pravila naći u predratnom njemačkom pravu, gdje je jedan manji dio pravne teorije i postavio rečene dvije teze. – Pogotovu nema za sve to realne podloge u jugoslavenskom ustavnom pravu. U tome pitanju je posve jasan čl. 18., pretposlj. st. Ustava FNRJ. Za ograničenje ili eksproprijaciju privatnog vlasništva traži se zakon, ali zakonu se ostavlja na volju, u kojim će se slučajevima i u kojoj visini dati naknada vlasniku.

Po našem pravu nema opće ustavnopravne obaveze države, da dade naknadu štete, kad god vršenjem svojih službi nanese štetu građanima. No takvog općeg principa nema ni u savremenim buržoaskim državama. Specijalno se u Francuskoj tako slavljena i razrađena teorija rizika primjenjuje samo izuzetno, u naročitim slučajevima, a nipošto kao opće pravno pravilo, koje bi vrijedilo u svakom slučaju, kad država pri vršenju svoje službe nanese građaninu štetu. Potrebno je, da neko pravno pravilo utvrdi takvu obavezu države, a u prvom redu će zavisiti takva obaveza države od zakona.

Lakše je stvar negativno formulirati, t. j. da nema obaveze za naknadu štete, kad je zahvat u imovinu građanina učinjen u samom njegovu interesu ili kad bi odnosni imovinski predmet i bez toga stradao. Tako na pr. naš Opći zakon o šumama razlikuje stalne i privremeno zaštitne šume. Privremeno zaštitne šume zaštićuju objekte izvan svog staništa i samo je kod njih predviđeno davanje naknade. Jedno je, ako je na pr. u slučaju poplave porušen nasip, koji bi i onako stradao i odnosne bi površine došle pod vodu, a posve je drugo, ako je nasip probušen, da bi se zaštitilo drugo, mnogo vrednije zemljište. Samo u drugom slučaju postoji jasna obaveza na davanje naknade. Ali iz humanih razloga, iz razloga društvene solidarnosti može zakon i u protivnim slučajevima propisati davanje odštete.

6. Uništavanje opasnih dobara

Naknada za uništavanje takvih dobara predstavlja vrlo aktuelan problem, jer se ona u savremenoj javnoj službi često provodi. Kako smo u prednjoj točki utvrdili, načelno država nije u takvim slučajevima dužna da naknadi štetu vlasnicima. Ali za takvu naknadu govore – osim već navedenih razloga humanosti i društvene solidarnosti – i praktični razlozi, jer će se na taj način vlasnik dobra lakše pomiriti s uništenjem, olakšati takvo uništenje (ne sakrivati dobro) i tako smanjiti opću opasnost.

Tako na pr. propisuje u nas Uredba o suzbijanju spolne zaraze kopitara (Sl. l. br. 29–47), da vlasniku pripada za ubijeno ili priklano grlo zbog ove bolesti odšteta. Uredba o suzbijanju i sprečavanju stočnih zaraza (Sl. l. br. 48–48) priznaje načelno vlasnicima stoke, »koja je mo-

rala biti uništena ili uginula u toku poduzimanja mjera zaštite«, pravo na naknadu štete. Po Naredbi o suzbijanju krumpirove zlatice (Sl. l. br. 42/47), kad se odredi da se na određenim površinama unište usjevi, vlasnicima zemljišta pripada naknada.

7. *Odgovornost za opasnu djelatnost*

Pri nekim opasnim djelatnostima uvećava se odgovornost administracije i dolazi do odgovornosti bez grieške (administracija odgovara i za slučaj, a oštećeni ne treba dokazivati griešku) – slično građanskopravnoj odgovornosti za naknadu štete bez krivnje s obzirom na djelatnost s povećanom opasnošću.[1]

Judikatura franc. Drž. savjeta daje mnogo primjera takve odgovornosti. Tako na pr. u slučaju gaz Beauvais prelomio se, bez krivnje poduzeća, električni kabel i nanio trećem licu znatnu štetu, a Drž. savjet rješ. iz 1929. g. osuđuje poduzeće na naknadu štete. U slučaju Walther dao je načelnik grada spaliti neke zagađene objekte, pa je tim povodom nanesena šteta susjednoj zgradi; Drž. savjet u rješ. iz 1926. g. priznaje oštećenom naknadu štete, iako nije dokazana nikakva grieška vatrogasaca, koji su izvršili načelnikovo naređenje. U daljem slučaju eksplodirali su na željeznici vagoni s municijom i nanijeli veliku štetu željeznici; Drž. savjet rješ. iz 1945. g. osuđuje državu na naknadu štete, jer da »gomilanje vanredne množine eksploziva sačinjava rizik, koji prelazi normalni rizik takvog transporta i takve je prirode da obavezuje, u slučaju nesreće, odgovornost države, sve kad se i ne može teretiti grieškom službe«. Interesantna su dva rješ. Drž. savjeta Lecomte i Daramy iz 1949. g. Drž. savjet u njima načelno zadržava načelo, da je policijska služba odgovorna samo za teške grieške njenih službenika, ali da takva odgovornost postoji, i kad nema takve grieške, »kad se službenici policije služe oružjem ili spravama, koje sadržavaju izuzetni rizik za osobe ili dobra«.

No u nekim slučajevima odgovornosti za djelatnost s povećanom opasnošću Drž. savjet se stavlja na stajalište pretpostavljene (prezumirane) grieške, – što je mnogo slabije nego odgovornost bez grieške (ne odgovara se za slučaj i dopušta se protudokaz da nema grieške). Tako Drž. savjet od g. 1924. dalje zauzima stajalište, da »uvjeti današnjeg naročito opasnog saobraćaja moraju dozvoliti prezumiranje grieške na teret upravljača automobila, koji je prouzročio štetu.« U nekim rješenjima iz 1946. i 1948. g. ide međutim Drž. savjet u takvim slučajevima dalje, te čini administraciju odgovornom i za sam slučaj. Ipak ta judikatura nije još posve ustaljena.

[1] Kao primjer reguliranje čl. 404. Ruskog građanskog zak. pod toč. I-9.

8. Preuzimanje osoba i stvari na brigu

Javna služba, pri određenom vršenju, preuzima na brigu osobe ili stvari (javna saobraćajna sredstva, razne ustanove). Nije posrijedi neki ugovor i u teoriji se govori o preuzetoj opasnosti.[2] I u nekim takvim slučajevima može doći do odgovornosti države bez griješke. Važno je, da u određenim takvim slučajevima oštećeni, da bi došao do naknade štete, ne treba dokazivati, da je u službi učinjena neka griješka, već je dovoljno da dokaže, da je do štete došlo u odnosnoj službi.

[2] Otto Mayer sv. II., str. 303.

9. Opozivanje upravnih akata

Pitanje naknade štete javlja se naročito pri opozivu upravnih akata,[1] – praktički najviše kod opoziva raznih dozvola. Nije pravilno, da se ovdje naknada štete daje općenito kao neke vrste eksproprijacija (tako je to na pr. činio Zakon o radnjama stare Jugoslavije).

Rješenje pitanja priznanja štete kao i njene visine treba prepustiti slobodnijem rasuđivanju, koje se mora rukovoditi pravičnim i socijalnim momentima. Važno je na pr., koja i kakva su prava, koja se opozivom ukidaju ili ograničavaju, – da li su ona na pr. spekulativna ili egzistenciona. Za nepodnošljivo stanje, do koga je došlo nakon izdanja akta i zbog koga se mora akt opozvati, mora neki rizik snositi i sama stranka; ne može se razložno braniti načelo, da je država izdanjem upravnog akta povukla na sebe čitav rizik.

Zakon o općem upravnom postupku stare Jugoslavije (§ 134., st. 2.) bio je na pravom putu, kad je rješavanje pitanja naknade štete u slučaju opoziva upravnog akta dao u nadležnost sudovima, koji rješavaju upravne sporove, i propisao, da to oni čine »po slobodnom uvjerenju«. Zakoni o narodnim odoborima NR Srbije (Zakon o nar. odb. srezova čl. 164. toč. 7., Zak. o nar. odb. gradova i gradskih općina čl. 177. toč. 9., Zak. o nar. odborima općina čl. 140. toč. 7.) ovlašćuju viši drž. organ, da može »poništiti ili ukinuti ili u potrebnom obimu izmeniti pravosnažno rješenje uslijed čijeg bi izvršenja nastala teška opasnost za život i zdravlje ljudi ili za javni mir i poredak.« Lice, koje time pretrpi štetu, ima pravo na naknadu, – a o tome se rješava u isto vrijeme s ništenjem i t. d. akta.

[1] O tome pobliže moji Osnovi upravnog prava FNRJ, str. 492. i d.

10. Pokrivanje odgovornosti za grješku prostim priznavanjem naknade štete

Ima slučajeva, kad sud ne može ili ne će ulaziti u ocjenu, da li je pri vršenju službe učinjena grješka, već oštećenom prosto priznaje naknadu štete, kao da se radi o odgovornosti bez grješke. Tu na neki način odgovornost bez grješke kamuflira odgovornost za grješku.

Francuski Drž. savjet je u svojoj praksi razvio dosta takvih slučajeva, oni predstavljaju naročitu vrstu odgovornosti bez grješke (rizik) i pripadaju među nainteresantnije slučajeve te prakse. Duez, koji je točno analizirao te slučajeve, govori o sudskoj politici Drž. savjeta.[1] Drž. savjet se iz političkih razloga ustručava uništiti neke upravne akte odnosno kritizirati djelovanje uprave, ali priznaje oštećenom iz razloga pravičnosti naknadu štete. Takav slučaj susrećemo kod t. zv. akta vlade, – što je već naprijed raspravljeno (pod toč. I-2 g.). No takvih slučajeva ima dosta i izvan akata vlade. Klasičan je primjer slučaj Regnault-Desroziers iz 1919. g. Velike zalihe bomba, sabrane za vrijeme rata, eksplodirale su u jednoj tvrđavici u okolini Pariza i tom je eksplozijom nanesena velika šteta susjedima. Vladin povjerenik pred Drž. savjetom posve je pravilno pledirao, da se radi o grješci službe i da je država dužna platiti odštetu. Drž. savjet u svome rješenju priznaje doduše odgovornost države, ali ne na podlozi grješke, već rizika. Ima i sličnih drugih rješenja Drž. savjeta s područja narodne obrane.

Interesantni su slučajevi, kad Drž. savjet daje naknadu štete zbog rizika, što je administracija uskratila izvršenje nekog pravosnažnog akta. Prvi put je to stajalište zauzeo Drž. savjet g. 1923. u slučaju Couitéas, koji je uzvitlao veliku prašinu.[2] To je rješenje u prvo vrijeme ostalo dosta izolirano, ali kasnije učvršćuje Drž. savjet svoju praksu u smislu rješenja Couitéas. Tako naročito u slučaju bračnih drugova Richemont iz 1945. g. Naročito područje za ovu svoju judikaturu našla je praksa

[1] Duez str. 50 i d.; Duez-Debeyre str. 443. i d.

[2] Doseljeni stranac Couitéas došao je u Tunisu do velikog posjeda od 60.000 ha zemljišta, protivno domaćem muslimanskom pravu. Nakon mnogih sporova (pri čemu se C. čuvao petitorne zaštite i pokretao samo posesornu), administracija donosi 1904. g. salamonsko rješenje, prema kome pripadaju 35.000 ha u puno vlasništvo C., dok se ostatak prepušta kolektivnom uživanju nekih plemena. Ta plemena, nezadovoljna rješenjem, nastavljaju s upadima. God. 1908. protektorat mijenja svoju politiku i poništava arbitražu iz 1904. g., a sve u korist C. Povrh toga francuski civilni sud (ne osvrćući se na domaće pravo), određuje da se C. ima uvesti u posjed zemljišta, koja su domaća plemena držala prema arbitraži od 1904. g., i da se ta plemena imaju odatle istjerati. C. traži izvršenje te sudske odluke, no komandirajući general, u suglasnosti s generalom-namjesnikom, uskraćuje izvršenje, – jer bi ono sigurno izazvalo pobunu domaćeg stanovništva. (Mora se priznati, da je, u nizu rješenja francuskih vlasti u predmetu C., ovo generalsko rješenje bilo najrazboritije). C. ide sada tužbom na Drž. savjet, pobijajući rješenje o uskraćivanju izvršenja kao nezakonito. Drž. savjet presuđuje, da administracija nije počinila grješke, što je uskratila izvršenje, ali priznaje C. naknadu štete; jer da se šteta, koja mu je nastala uskraćivanjem izvršenja, ne može smatrati teretom, koji ima normalno snositi interesirani, već ga ima snositi čitavo društvo.

Drž. savjeta u slučajevima, gdje je administracija uskratila izvršenje naređenja, da se protjeraju radnici, koji su okupirali tvornicu. Prvi put je tako postupio Drž. savjet u slučaju tiskare Saint-Charles iz 1938. g., iza čega je došlo do niza sličnih rješenja. – Protivno prednjim slučajevima, Drž. savjet osuđuje administraciju na naknadu štete zbog teške griješke, kad ona ne može uskraćivanje izvršenja pravomoćnog sudskog rješenja opravdati nikakvim motivom javnog mira i poretka.

Interesantne primjere, kako davanje naknade štete zamjenjuje repariranje nezakonitosti (poništavanje nezakonitih akata), daje međunarodno upravno sudovanje. Admin. sud međunarodne organizacije rada može poništiti pobijani akt; ako bi to poništavanje bilo nemoguće ili neoportuno, određuje interesiranom naknadu štete. Gen. sekretar Ujedinjenih Naroda može izjaviti, da neka anulacija ili izvršenje obaveze, koju je izrekao Admin. sud Ujedinjenih Naroda, »nije moguće ili nije oportuno«. U tom slučaju se odnosno rješenje Suda ne može izvršiti, ali Sud može time oštećenom licu dosuditi naknadu štete.

11. Šteta prouzročena izvanrednim događajima

Pogotovu je potrebna zakonska odredba, da bi država bila nužna nadoknaditi pojedincima štetu, koja je prouzročena izvanrednim događajima, a ne neposrednim djelovanjem drž. aparata. Tu se radi o neke vrste socijalnom osiguranju. U savremenom društvu postoji jaka tendencija za što šire vršenje takvog osiguranja. No ono se u pravilu vrši posebnim ustanovama, tako da sami beneficijari tog osiguranja snose i njegove troškove. Tako da su izuzetni slučajevi, da sama država neposredno daje odštetu žrtvama izvanrednih događaja. To se onda obično ne propisuje unaprijed, već država daje takvu odštetu dobrovoljno od slučaja do slučaja (na pr. u slučaju velike poplave, potresa i sl.). No nas ovdje interesiraju slučajevi, kad se zakonom unaprijed točno propiše obaveza države za plaćanje takvih naknada šteta.

Iza Prvog svjetskog rata počeli su se naročito množiti propisi, po kojima država nadoknađuje određenu ratnu štetu odnosno preuzima brigu za ratne žrtve. Tu se ne radi o šteti, koju bi trebalo da država nadoknadi, jer ju je prouzročio njen aparat, već država plaća tu naknadu iz razloga t. zv. socijalnog rizika. Može se to pravdati načelom jednakosti građana u snošenju javnih tereta, jer je rat vođen u općem društvenom odnosno državnom interesu.

Amo pripadaju i propisi nekih država o odgovornosti države i općine za štetu nanesenu građanima nemirima. Navodim specijalno taj slučaj, jer se ovdje stvarno miješa odgovornost za t. zv. socijalni rizik s odgovornošću zbog nepravilnog funkcioniranja aparata javne sigurnosti (dužnost je tog aparata, da spriječi takve nemire, odnosno da ne dopusti oštećivanje tuđeg dobra).

(Primljeno na 8. sjednici I. odjela od 13. XI. 1953.)

Ivo Milić

O PORIJEKLU I TEMELJU PRAVA BLIŽIKE NA PRVOKUP I OTKUP NEKRETNINA

Ovim predmetom[1] bavila su se kod nas pobliže dva vrlo marljiva naučna radnika. Prvi je bio Dr. Franjo Spevec, u svojoj raspravi: »Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina po staro-germanskom i staroslavenskom pravu« (Zagreb 1883. g.; strana 167, preštampano iz »Mjesečnika« 1883. g.); drugi je bio Dr. Ivan Strohal, u svojoj raspravi: »Otkupno pravo u starih Hrvata« (Zagreb 1911. g.; strana 115, preštampano iz knjige 189. »Rada« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti).

Strohalu je bila naročita svrha da pobije mišljenje Spevca, koji, veli on, »drži, da se otkupno i prekupno pravo razvilo iz neke prvobitne

[1] Značenje i pojam »bližike« i njezina prava daje najbolje Opšti imovinski zakonik za C. Goru (od god. 1888.), u svom čl. 48:

»Pravo preče kupnje, koje je od davnina u običaju među bližikom (t. j. između bratstvenika, međaša, seljana i u opšte plemenika) pri prodaji nepokretnih dobara, ostaje i u napredak u svojoj potpunoj snazi.

Po tome ko će god da prodaje kakvu zemlju ili drugu nepokretnu stvar ..., treba da najprije, ustanovljenim redom i načinom, ponudi svu bližiku, koja to pravo poredovno ima, neće li je ko od njih kupiti. ...

Ako ga ipak niko od bližike htio ne bi, on može svoje dobro prodati kome drago inoplemeniku.«

Izraz »bližika« u istom smislu ima poljički statut u čl. 33 (29–31) i 100c (264), vinodolski statut u čl. 31, vrbnički u čl. 1.

»Bližika« dakle obuhvaća i proximos i vicinos odnosno propinquos i lateranos, t. j. i rod i susjede.

Pravo prelacije (protimiseos) je u O. i. z. »pravo preče kupnje«; u O. g. z. (§§ 1071, 1076, 1078, 1079): »pravo prekupa« (prijekupa), a u Srb. gr. z. (§ 670): »pravo prvenstva na kupovinu«. U narodnom govoru, osobito u Bosni i Dalmaciji, prevlađuje izraz: »pravo prvokupa«. Taj bi izraz trebalo preuzeti pri unifikaciji pravnog nazivlja.

Pravo retroempcije je u O. g. z. (§§ 1077, 1079) i u većini statuta: pravo »otkupa«; poljički statut (čl. 51b) kaže: »iskupiti«; srb. gr. z. (§ 673): »prekupiti«, »pravo prekupnine«. Za unifikaciju se preporučuje: »pravo otkupa«.

kolektivne vlasnosti« (str. 56). Spevec međutim nigdje ne kaže to izrijekom, štaviše on nalazi »vrlo rano« čak »*individualno* vlasništvo barem kuća, dvorišta, vrta,« (str. 10); Spevec promatra pitanje kritički i bez socijalno-političke tendencije, pa bi vjerojatno na kraju bio blizu navedenom mišljenju, da se između njega i tog mišljenja nije ispriječila tadašnja rimsko-pravna nauka, koja je bila izvor svekolikom pravničkom umijeću. A ta je nauka imala za dogmu, da je još u antičkom periodu društvenog života rimskog, paterfamilias bio apsolutni gospodar i individualni vlasnik porodične imovine, kojom je mogao *neograničeno* raspolagati i pravnim poslovima među živima i oporukom za slučaj smrti. Zbog toga tada neprikosnovenog učenja Spevec je morao doći do zaključka (str. 10), da se Rim i u našem pitanju »oštro luči od prava ostalih indoevropskih naroda ..., puštajući i u obiteljskom životu lih volju patrisfamilias ne samo glede osobnih odnošaja članova obitelji, nego i u imovinskom pogledu«; kao i dalje (str. 13): »Stanovištem rimskog prava bijaše u tom pogledu neograničena sloboda raspoložbe, u oporuci rimskoj nađe ona svoj vršak. Oporučitelj, čija je volja bila za života njegova mjerodavnom, glede imovine ne da se ograničiti nikakovimi obziri ni za slučaj smrti. Obitelj ne ima, napram toj potpunoj autonomiji oporučitelja, nikakva prava«.

Ali Spevec je našao u zakonima, statutima, ispravama, parnicama, u općoj i pravnoj povijesti i književnosti, ne samo kod germanskih i slavenskih naroda, kojima se potanje bavio, nego i kod drugih naroda i izvan indoevropskog kruga, (str. 14) – dokaza, da su postojali i srodnički imovinski kolektivi i zabrane otuđivanja nepokretnina i odsustvo oporuka, i pravo peremptornog prigovora protiv otuđivanja nekretnina, pa pravo prvokupa pri namjeravanom otuđenju i najzad, s tim u uzročnoj vezi, pravo otkupa otuđenih. Pitajući se za razlog postojanja tih pravnih ustanova, Spevec je prosudio ovako (str. 19 i 20):

»Razni su pako bili razlozi, s kojih dobi pravo rodbine obzirom na odsvoj nekretnina u pojedinih zakonih jači ili slabiji izraz, razne okolnosti, koje nukahu na veću ili manju pažnju toga prava. Općenitim gotovo razlogom za to bijaše važnost nekretnina, ali ta važnost ne bje posvuda i u svako doba jednaka. *Nedvojbeno je prije svega da je zemljište u starije doba bilo posvuda izključivom podlogom ekonomičkoj egzistenciji obitelji; lišiti ju zemljišta, značilo je staviti na kocku njezin život;* oteti joj majku hraniteljicu, kako to još danas liepo veli glas iz Dalmacije« (u Bogišićevu Zborniku, odgovor na pitanje 179).

»Kada pako i gdje oslabi sveza rodbinska, gdje nadalje zemljište ne bijaše izključivom podlogom gospodarske sigurnosti, već se dolazi do kruha i bogatstva trgovinom i obrtom, pokretnine dobivaju veću vrijednost no prije; gdje nadalje za političku važnost nije mjerodavan samo posjed zemljišta, već se stiče ona zaslugami i inim načinom, a s druge se strane nazori o slobodnoj raspoložbi sve više šire: tuj i borba proti odsvoju nekretnina popušta, i to ovdje prije, ondje kašnje; ovdje laglje, ondje uz žilaviji otpor; mjesto prijašnje zabrane odsvoja zado-

voljava se prekupom ili pukim odkupom, kod toga se inštitut svakojako izradja, dok ga napokon novija struja, zahtievajuć slobodno kretanje imovine, većim dijelom ne obori«.

Sa koliko bi više uspjeha Spevec bio završio svoje djelo, da je zašao u rimsku pravnu povijest polazeći od misli: kako i po čemu mogu stari Rimljani biti izuzetak od svih drugih naroda, kad su i oni, u antičkom periodu svoje povijesti, živjeli gotovo isključivo od zemljoradnje,[2] pa je za to i za njih zemlja morala imati neprocjenjivu vrijednost i najveću zaštitu. Spevec nije bio daleko od zaključka, da su i pravne ustanove proizvodi života i njegovih potreba i interesa, a ne plodovi apstrakcije i metafizike, i tim bi putem bio jamačno došao do spoznaje, da se Rimljani ni u našem predmetu nisu mogli razlikovati od drugih naroda i da su zato nabrojene ustanove bile svojstvene svim ljudskim društvima na odnosnom stepenu njihova razvitka. I što je za formalno utvrdenje te istine najvažnije, on bi za nju bio našao potvrde i u sačuvanim pravnim izvorima rimskim.

To je sve, što se načelno može primijetiti Spevcu.

Od naših statuta on je za naslovnu temu analizirao statut vinodolski, zagrebački, vrbničko-krčki, poljički, senjski i korčulanski. Spomenuo je kastavski i veprinački, ali samo time, što je kazao, da oni »za naše pitanje ne pružaju nikakvih podataka« (str. 95). Da to nije točno za veprinački statut, pokazat će se u daljem izlaganju.

Drukčije je sa Strohalom. On je sljedbenik Stirnera[3]. Strohal je tobožnji iskonski rimski individualizam uopćio za sve narode na zemlji. On piše: »Individualna vlasnost pojavila se, moglo bi se reći, u isto vrijeme s čovjekom« (str. 11). Zatim (str. 44): »Takove zajedničke vlasnosti« (– »čitavog plemena ili općine nad nekim skupom nekretnina« –) »nema upravo nigdje. Mjesto nje, *što se dalje ide u prošlost, to se susreta grubija, bezobzirnija individualna vlasnost, to je otac obitelji neograničeniji, bezobzirniji gospodar i vlasnik ne samo porodične imovine, nego i svih članova obitelji*«.

»U primitivnog čovjeka nema takova čuvstva« (– pripadnosti jednoj zajednici –); »ondje egoizam prevlađuje nad svim drugim čuvstvima«. »Toj prvobitnoj zajednici međutim nema ... ni traga, nego naprotiv svagdje ima uz primitivne pravne odnošaje otac obitelji neograničenu vlast ... nad svom imovinom« (str. 7).

»Čovjek je bio vlasnikom onoga što je vlastitom snagom držao, i to tako dugo, dok je on držao objekat vlasnosti. Samo silom stečena vlasnost

[2] Iz podataka o društvenim prilikama rimskim, koje dugujemo prof. Korošcu, izlazi, da u Rimu, do drugog stoljeća prije n. e., nije bilo ni trgovine vrijedne spomena ni najobičnijih zanata i da je rimska Kuća sama za se proizvodila gotovo sve životne potrepštine (Die Erbenhaftung, str. 36 i d.).

Plinije (Natur. hist. 18. 107) piše: »Pekara nije bilo u Rimu sve do Perzijskog rata godine 580. od osnivanja Grada« (god. 174. pr. n. e.) »Kviriti su sami sebi pravili kruh; to je bio ponajviše posao žena, kao što je kod većine naroda i sada« (oko god. 100. n. e.).

[3] Max Stirner (pseudonim za Kaspar Schmidt): »Der Einzige und sein Eigentum«, protagon za egoistički individualizam.

držala se pravom vlasnošću«. »Tko je htio pribaviti sebi neku stvar, koja se nalazila u vlasnosti drugoga, mogao je to samo uporabom tjelesne sile ili lukavstvom i ostao je u vlasnosti te stvari dok mu opet treći ne bi oteo« (str. 11).

»Sam Fr. Spevec ... ne može ipak na ino nego da prizna, da se ni u vinodolskom ni u veprinačkom ni u kastavskom statutu ne javlja nikakvo pravo bliže rodbine da otkupi odsvojene nekretnine; nema tu ni prava prigovora ni prekupnoga ni otkupnoga prava; *svagdje je kruta, bezobzirna individualna vlasnost;* a i u vrbničkom statutu pronašao je Fr. Spevec samo pomenuti navod o nekom otkupnom pravu« (str. 56).

Dakle, zajednice i kolektivnog vlasništva nije po Strohalu nikada nigdje bilo. Kako onda pravo bližike može biti ostatak (relikt, survival) jedne zajednice, ako te zajednice nikad i nigdje nije bilo, pita Strohal (str. 5). Strohalov se čovjek pojavio odmah na zemlji kao inokošnjak i siledžija odnosno varalica. Strabon, Morgan, Bachofen, i cijela plejada krupnih imena od Laveleya, Fustela i Beaucheta do Mommsena i Mitteisa i njihovo golemo činjenično gradivo, koje nesumnjivo dokazuje prvobitno postojanje zajednica, – za Strohala ne postoje; ne postoji ni genos ni gens ni gan ni klan ni sept, ni totem, ni ager gentilicius i heredium, ni Stammgut i Erbgut, ni plemenština i baština, ni Herctum non citum ni Kuća ni rodbinska vražda; ili se barem kod njega ne vidi, što bi imali značiti svi ti izrazi, ako ne znače i ne pokazuju zajednicu; u svojoj raspravi on sve to ignorira i, mjesto tih činjenica, postavlja i u osnovu i u detaljima proizvoljne, ponekad i izopačene tvrdnje, iz kojih onda izvodi svoje zaključke. Na primjer: svojom navedenom stavkom protiv Spevca, Strohal *očevidno hoće da ostavi* kod čitaoca utisak, da se ni u veprinačkom statutu »ne javlja nikakvo pravo rodbine da otkupi odsvojene nekretnine«. Međutim čl. 33. veprinačkog statuta (u izdanju Akademije god. 1890) glasi: »Zakon naš est, da svako blago ležeće, i ko bi se van gnalo ali neslo, da more vsaki parentin koverat, za nim bliži sused«.)[4] Spevec je, pišući svoju raspravu (god. 1883.) imao pred sobom, kako sam kaže, tekst veprinačkog statuta u izdanju Rusa Vladimirskog-Budanova (god. 1881.). U tome izdanju čl. 33. glasi: »Zakon naš je: da svako blago ležeće, ko bi se van gnalo ili neslo, da more svaki parentin koveret, za njim bliži sused«. Iz tog i takvog teksta je Spevec izveo zaključak, da veprinački statut ne pruža za naše pitanje nikakvih podataka, jer: »ustanovom tom zabranjuje se samo odsvoj izvan općine, imade dakle pred očima općinske obzire a glede uvjeta pod kojimi se imao obavljati odsvoj unutar općine, neda se na temelju

[4] »Blago ležeće« u našim statutima znači nepokretnu imovinu, za razliku od izraza »blago gibuće«, koji označuje pokretnu; »parentin« je rodak (»parente« upotrebljava se u narječjima i danas); »koverat« je izvedenica od latinsko-talijanske riječi »/re/cuperare« (otkupiti, natrag uzeti, spasiti), a ne od venecijanskog »covrir« (coprire, pokriti), kako misli R. Strohal, a prihvaća i Mažuranić u svom pravnopovijesnom Rječniku. Svi romanski glagoli na -re, koji su ušli u naša primorska narječja, svršavaju u našem infinitivu na -at, a oni na -ire, na -it, kao: inpenjat, baratat, kaštigat, finit, šćarit; glagol »coprire« se nikad ne preuzima u naš jezik, pošto za to imamo riječ: pokriti, nesumnjiva značenja.

toga ništa reći« (str. 95). Zašto je Spevec tako pogrešno zaključio? Jer je u izdanju Budanova iza riječi: »Blago ležeće« izostao veznik »i«, koji pokazuje, da statut ima na umu dvije stvari: 1) blago ležeće – nepokretno, i 2) blago ko bi se van gnalo ili neslo – pokretno. Prema tome statut daje srodniku i za njim susjedu pravo otkupa nepokretnina *uvijek*, a pravo otkupa stoke i drugih pokretnina samo u slučaju kad bi se te pokretnine imale otuđiti izvan općine. Jasno je, da se tim propisom statuta ne »zabranjuje odsvoj izvan općine« i da tu nisu u pitanju »općinski obziri«, nego interesi rođaka i susjeda. Spevčeva je pogreška, što pritom nije mislio, da se blago ležeće, nepokretnine, fizički, ne mogu ni izgoniti ni iznositi. Ali Strohalov je grijeh mnogo teži, jer je on god. 1911. i po izdanju Akademijinom i po Mažuranićevu Rječniku dobro znao, da je po veprinačkom statutu rodbinsko pravo otkupa postojalo, a ipak iskorišćuje Spevčevu zabludu kao dokazni podatak za svoju tvrdnju: da u našem starijem pravu (poslije pojave individualnog vlasništva kod nas) nije bilo otkupa. Na odnosni propis vrbničkog statuta Strohal se pak osvrće čak i s prizvukom ironije (»o *nekom* otkupnom pravu«). Taj vrbnički propis glasi: »Kapitul za odkupi, 6. Budući otočko viće na kup u Krci, je prišal prid nas prvad Blaž z Vrbnika tužeći se za jedn vinograd: da mi ga ne dadu odkupit a mene pristoji. I je kuntentalo to viće i ti poštovani muži, ki bihu ondi, da mozi odkupiti vsaki koga pristoji, najprvo muški pol a paki ženski.« Taj je član bio naknadno dodan statutu god. 1388.; u osnovnom tekstu statuta nije ga bilo. I sad, umjesto da iz toga dodanog teksta izvede jedino mogući logički zaključak, da je pravo otkupa postojalo i ondje, gdje ga neki primarni statuti ne spominju (a da je postojalo, dokazuju i mnogobrojne sačuvane i objavljene sudske isprave), kao i da su se običajnopravni propisi unosili u neke kratke statute (koji nikako nemaju ili imaju jedva pokoji krti propis iz područja građanskog prava), tek kad bi sporovi izazvali potrebu pismenog fiksiranja pravila, – Strohal ostaje pri tvrdnji, da ni otkupnog ni prvokupnog prava tada nije kod nas bilo.

Ili drugi primjer: Strohal piše (str. 32): »Skoro naime iza kako su Hrvati poprimili kršćanstvo, zavladao je i u njih kao i u drugih naroda onoga doba običaj te su pojedinci, osobito pred smrt, često i svu svoju imovinu darivali crkvama i pobožnim zakladama za spas duše svoje«. S tim u vezi citirane su i dvije odluke crkvenog sabora splitskog od godine 924., po kojima se ne smije crkvama i njezinim ustanovama oduzimati imovina, koju su im vjernici darovali ili zavještali. U ispravama o tim namjenama, sastavljenim očevidno od crkvenih organa, unosile su se (str. 12) grozne kletve protiv onih, koji bi se usudili da pobijaju takva otuđivanja imovine; kletve su bile naročito upravljene na srodnike i nasljednike darodavca (successores, consanguinei, parentes – str. 13). Vrijedi prevesti formular tih kletava (Iz Račkovih: Documenta hist. croat., listina 2.): »Ako bi se tko, bilo od naših bilo od stranih, ispunjen djavoljim duhom, u kojegod vrijeme usudio protiv naše odredbe što poduzeti, neka se na njega razgnjevi otac, sin i duh sveti, i pro-

kletstvo mu od tri stotine i osamnaest svetih otaca i na sudnji dan proklet bio i s đavlom i njegovim crnim anđelima i s Judom Škarijotom u paklu nagrađen bio«. Sad, kakva bi smisla imale sve te za ono doba (početak X. stoljeća!) strahovite kletve, da je darodavac ili testator bio apsolutni gospodar i neograničeni raspolagač imovinom, kako tvrdi Strohal, ili, ex adverso, da njegovi rođaci – nasljednici nisu tada imali prava da traže ili (ranije) poništenje takvih otuđenja imovine, ili (kasnije) bar otkup njezin, te da se tim pravom nisu zaista i služili?

Najzad treći primjer. Na str. 11 Strohal piše: »Nasljednoga prava najstarije pravo ne poznaje. S vremenom tek razvio se neki običaj, da stvari pokojnika imadu pravo prisvojiti sebi samo određeni njegovi rođaci«. Tu misao izrekao je Strohal i u »Mjesečniku« god. 1911. na str. 747 ovako: »Kad je s vremenom oslabio prvobitni strogi individualizam te se pojavila ideja nasljednog prava ...[5] Točno je, da u antici nije bilo »nasljeđivanja«, (derivativne sukcesije) po smrti. Ali, što se onda dešavalo s imovinom pokojnika u doba tog tobožnjeg prvobitnog individualizma? Po naprijed citiranim tvrdnjama Strohalovim, jamačno bi se, na glas o nečijoj smrti, pojavio Übermensch, prisvojio sebi silom pokojnikovu ostavštinu i tako »sticao vlasnost«, dok su pokojnikova djeca i rođaci to valjda mirno promatrali! Ne, nasljeđivanja nije tada bilo baš zato, što je postojala zajednica, šira (rodovska), a kasnije i uža (porodična), koja nije prestajala postojati smrću starješine, mjesto kojega je, po izboru ili po utvrđenom redu, dolazio za starješinu drugi član iste zajednice; dakle zato što, kako govore još klasički izvori rimski, tada nije bilo sukcesije, nego je bilo kontinuacije u kolektivu, gdje su članovi bili smatrani za suvlasnike zajedničke osnovne imovine, kojom pojedinac nije mogao raspolagati, dok je zajednica trajala.[6] Ako je pokojnik pored članstva u zajednici, imao i nešto lične svojine (sua res, osobina, pekunija, koja se mogla sastojati samo od pokretnih stvari vrste nec

[5] Ova Strohalova rečenica sadržava protuslovlje, jer je baš postojanje individualnog privatnog vlasništva nužna pretpostavka za postojanje individualnog nasljeđivanja, isto kao što je i pretpostavka za postojanje otkupnog i prvokupnog prava, ili barem za postojanje stremljenja ka individualnom vlasništvu. Strohal gleda i na te činjenice obrnuto; po zakonima evolucije trebalo bi da reče: Kad je oslabio prvobitni strogi *kolektivizam* te se pojavila ideja singularnog nasljednog prava.

Da u antičkom Rimu nije bilo institucione oporuke ni sukcesije po smrti patra, pokazano je u raspravi navedenoj u bilješci pod 7. Ali kako se *odsustvo* oporuke i nasljeđivanja slaže sa osnovnom Strohalovom tvrdnjom, da je pater tada bio neograničeni gospodar porodične imovine? Bio joj je, veli, neograničeni gospodar, a nije *mogao za slučaj smrti njom raspolagati*! Kako je *naprotiv sve jasno*, ako se kaže: Nije mogao njom raspolagati zato, što joj nije bio gospodar on, nego je pripadala zadruzi, koja je živjela i poslije njegove smrti.

[6] Dokazni podaci za ove i druge tvrdnje, koje su i za predmet ove rasprave od presudnog značaja, navedeni su u piščevoj raspravi: »Oko postanka oporuke«, objavljenoj u 283. knjizi »Rada« *Jugoslavenske akademije* (god. 1951).

Za staro-atensko pravo kaže Beauchet (I, str. 7): »Porodično vlasništvo bilo je strogo hereditarno ili, govoreći točno, tada nije ni bilo nasljeđivanja, jer je porodica smatrana korporacijom, a korporacije ne umiru«.

U prethodnoj je raspravi pokazano, da antička »hereditas« nije značila sukcesiju nego kontinuaciju.

mancipi, a kojom je mogao i za slučaj smrti raspolagati, pošto je stvorena legatna oporuka, poznata iz zakonika Hamurabijeva i XII ploča), a njom nije raspoložio, ostajala je i ta imovina porodici odnosno rodu kolektivno. Čovjek je od svog postanka pripadao zajednici u raznim njezinim oblicima, od grupe, u kojoj je nastao, do države. Slabu, neuku, nemoćnu pred nepoznatim prirodnim silama, izloženu na svakom koraku opasnostima, njemu je, i kad je bio zdrav i snažan, trebala pomoć i zaštita zajednice; dugo vremena su svi oblici pribavljanja životnih namirnica nužno iziskivali skupni rad; čovjek je ostajao u zajednici upravo iz razloga, koji se navodi za dokazivanje protivnog: iz egoizma, iz nagona za samoodržanjem – *jer mu izvan zajednice nije bilo opstanka;* on se iz zajednice, ekonomski i obrambeno, odvajao, tek kad su nastali relativno vrlo kasni uslovi za mogućnost inokosnog opstojanja; ali je i u doba, kad se pojavilo individualno vlasništvo, rado ostajao u kolektivima, jer je zajednica uvijek imala sigurnosnih prednosti pred inokoštinama. Otud i paralelno postojanje zajednice pored inokoština. Tako možemo razumjeti i riječ, da je izopćenje iz zajednice, pa i sam njegov relikt, interdikcija acqua et igni, bio smatran težim od smrti.

Ali i Strohal je u gotovo svima statutima i u ispravama, od Trsta do Budve i u unutrašnjosti Hrvatske, našao i s velikim marom skupio propise i podatke o pravima bližike i o postupku pri njihovu ostvarivanju; on priznaje također, da »još danas postoji naročito kod Hrvata neka porodična imovinska zajednica pod imenom zadruga«, da je postojala i tamo, gdje je u isto vrijeme postojalo i otkupno i prvokupno pravo, napose u Poljicima i u Turopolju (str. 4–7). Da, sve je to postojalo i preobilno je dokumentirano. Onda? To se, veli on, pojavilo kod nas u poznom srednjem vijeku, i to tako, što je bilo preuzeto od drugih naroda i država, od Bizantinaca (str. 44 i 56), od Venecije (str. 54 i 56), od Madžara (str. 56), bez ikakve veze s tobožnjim nekadašnjim kolektivnim rodovskim vlasništvom zemlje. Što bi bilo izazvalo to pozno rođenje zadruga, on ne kaže.[7] Da zadruga nije ranije kod nas bilo, izvodi Strohal iz činjenice, da se one u statutima ne spominju (tim imenom), i iz tvrdnje, da je u starije doba, a u Poljicima čak do propasti Republike Sv. Marka, otac imao »neograničenu« vlast nad sinovima, koje je mogao

[7] Razne teorije o postanku zadruga vidi u raspravi Dr. Olega Mandića: »Klasni karakter buržoaskih teorija o postanku zadruge« (Istorijsko-pravni zbornik, sv. 3–4, Sarajevo 1950, str. 131–155).

A. S. Dabinović (Zagrebački »Obzor« od 4. XII. 1938. br. 275, podlistak) piše, da Zadruga nije praslavenskog porijekla, već je organizacija čisto vojničkog karaktera (jer se pojavljuje najviše u graničnim, vojnim Krajinama – kod nas u Kordunu i Slavoniji).

Razumije se, da Zadruga nije samo slavenska ustanova; ali ona ne može biti »čisto« vojničkog karaktera, jer je postojala, i drugdje kao i kod nas, i izvan krajiških predjela. Životne prilike u Krajini mogle su biti razlog više za njihovo brojnije osnivanje.

Slično se može primijetiti i Pejskeru, koji nalazi uzrok osnivanja zadruga u nastojanju seljaka da s jednim dimnjakom izbjegnu veći bizantsko-turski porez »dimnine«. Ali zadruga je bilo mnogo kod nas i u krajevima, gdje nije bilo tog poreznog oblika.

otjerati i u mletačke galijote (str. 7). Ta vlast oca nad djecom je osnovni argumenat za Strohalovu tezu. Djeca su, kaže, bili objekti očeve neograničene vlasti, a ne suovlaštenici u porodičnoj imovini. »Kako se može uzeti, da bi se s obzirom na to suovlaštenje tih objekata očeve imovine dalo tim objektima pravo da prigovaraju očevim raspoložbama? Ta on ih je mogao ubiti, ako su mu prigovarali i zanovijetali, a ne bi morao njih radi odustati od naumljenog odsvoja!« (str. 4). Argumentacija s neograničenom vlašću starješine doma doseže vrhunac u navodima iz dviju isprava (str. 7 i 8), po kojima su stari Hrvati prodavali i zalagali djecu, muževi ženu, braća sestre, čak i sin mater; tu Strohal prihvaća i mišljenje, da ti slučajevi »čisto odrazuju pravno shvaćanje starih Hrvata«, što ima značiti, da su otac, muž, sin, brat imali narodnom sviješću i pravom priznatu i ničim neograničenu vlast da prodavaju u ropstvo djecu, ženu, mater, sestru.[8]

Dakle, ako je otac i muž imao pravo da ubija i prodaje u ropstvo članove svoje porodice, kako ne bi imao pravo da i s imovinom svoga doma po miloj volji raspolaže i za života i za slučaj smrti, bez ikakva obzira na članove porodice? Uzor je dakako i ovdje lik rimskog patra, onakav kakva ga je dočarala starija nauka: da je otac nad članovima svoje obitelji imao ius vitae et necis i neograničenu slobodu raspolaganja imovinom doma. Eto, zato je bilo potrebno *prethodno i prejudicijalno* utvrditi, kako je ta romanistička nauka bila kriva i kako ni u Rimu nije, sve do potkraj Republike, bilo slobodnog testamenta baš zato, što je i tamo postojala rodovska i porodična zajednica sa kolektivnim vlasništvom na sredstvima proizvodnje zemljoradničke, tad glavnog i gotovo isključivog izvora življenja. Imovina, u prvom redu zemlja, tad je bila osnovno, ona je bila temelj svega ostalog, jer je bila uslov

[8] Ti slučajevi prodavanja u ropstvo zasvjedočeni su u dvjema ispravama iz XI. i XII. stoljeća, objavljenim od Račkoga u zbirci: Documenta hist. chroat. periodum antiq. illustrantia, na str. 127 i d. U objema se prodaje za novac ili za hranu ili se za neplaćeni dug zarobljuje nekoliko djece i žena, za račun i korist crkvi i manastira. A i dužd Andrija Dandolo nas obavještava, da su mletački trgovci kupovali ljude po Istri i Dalmaciji od *gusara i lupeža* (Chron. venet. VIII, c. 4: »Mercatores veneti lucri cupidi a piratis et latrunculis mancipia comparabant«).

Nije to bilo jedino zlo, koje su latinska gospoda, duhovna i svjetovna, unijela među naš narod, čije slobodoljublje bizantski carevi opisuju ovako: Car Mauricije (potkraj VI. stolj., Strategicum XI, c. 5): »Sclavorum gentes libertatem colunt; ulla ratione ad serviendum vel parendum persuadentur«; i car Leo Philosophus (886–911; Tactica sive de re militari, XVIII, 99): »Sclavorum gentes ..., ingenuae atque liberae, quibus servitus et subjectio nulla unquam ratione persuaderi potuit«. Oba cara pišu dalje, kako su Slaveni postupali s ratnim zarobljenicima: Onima, koji su kod njih u zarobljeništvu, stavljaju na izbor, hoće li se, uz otkupninu, vratiti k svojima ili vole ostati kod njih kao slobodni i prijatelji.

Statut poljički (čl. 266) kažnjava smrću onoga »koji pomaže prodavati ili kupovati ćeljad«. Takvome: »da obori općina kuću«, i njegova imovina: »gibuće u općinu, a plemenšćina bližnjemu«.

Usput opažamo, da se time i ovdje, kao i u slučaju čl. 23 a i 36 a Općina odriče konfiskacije nekretnina osudenikovih u korist njegove bližike. Dakle tada još (čl. 266 je dodan statutu god. 1662.), Općina poljička ne smatra zemlju potpuno individualnim vlasništvom pritežaoca, nego »plemenštinom« vezanom za rod.

života, i pripadala je svim članovima zajednice ili, što je svejedno, zajednici kao takvoj, kao pravnom subjektu. Što se pak tiče vlasti starješine nad životima članova zajednice, trebalo bi, baš zato što je to u protivnosti i s prirodom i s ekonomikom, navesti bar koji slučaj u antičkoj povijesti Rima, u kom je otac osudio na smrt odraslo dijete (Livijevo mjesto – Titus Manlius Torquatus – ne dokazuje što se toga tiče, ništa, jer je tu otac osudio na smrt sina i njegove drugove, ne u svojstvu oca nego u svojstvu vojnog zapovjednika, protiv čije presude nije bio dopušten ni priziv na narodu skupštinu – provocatio ad populum –, koji je priziv u redovnom postupku bio dopušten protiv svake smrtne presude). Otac je tu jurisdikciju, istina, imao, ali na način, koji ne će potkrijepiti protivničku argumentaciju. Postojao je, naime, još u klasičko doba iudicium domesticum, u kome je otac sudio članovima svoje porodice, kod krupnijih djela i uz učešće članova svoga roda. Budući da nadležnost porodičnog suda nije, što znamo, bila određena zakonom države, onda nije mogao biti nego ostatak nekadašnje jurisdikcije roda nad svojim članovima, iz predržavnog doba. Široka sudska i disciplinska vlast nad djecom ostavljena je u praktičkom starom Rimu ocu kao najzainteresovanijem za čast i dobrobit svoga doma (a rimska država nije nego zbir domova) i kao najboljem jamcu za sreću svojih rođenih. Ali ipak ta je vlast ograničena: oca je u tom radu kontrolirala, osim roda i javnog mnijenja, i narodna skupština i organ zajednice cenzor, custos morum. Kako se onda može kazati, da je otac mogao i ubiti sina, »a da za to nije nikomu ništa odgovarao«? (str. 4). Sudska vlast očeva bila je od zajednice, rodovske pa državne, delegirana i od nje kontrolirana vlast, a ne samovolja; ona je data ocu da je upotrebljava na korist doma, a time i šire zajednice. Radi toga otac je doduše mogao i da izopći iz doma djecu, ali samo *nevaljanu*. Iz Hamurabijeva zakonika (§§ 168. i 169.) i iz Mojsijeva (V, 21, 18) znamo, da je do izopćenja djeteta moglo doći tek po sudskom utvrđenju *teške i ponovljene* krivice sina; kao kod drugih starih naroda, i rimski je otac mogao, pritisnut potrebom, dati dijete drugome domaćinu na privremeni poluropski rad, ali je već zakonik 12 ploča imao sankciju protiv oca, koji bi to učinio više od dva puta. Najzad carsko zakonodavstvo, u doba individualnih zloupotreba, najprije kažnjava oca kao ubojicu, ako zloupotrebi kapitalnu vlast nad djecom, a zatim tu vlast prenosi na državni sud, dok ocu ostaje samo odgojna disciplinska vlast nad djecom.[9]

Izvan tih slučajeva, dakle redovno, sin, koji živi i radi u domu, član je prirodne, sakralne i imovinske zajednice, i otac mu ne može pravnim poslom, ni za života ni za slučaj smrti, oduzeti ono što se, kako vele još Gaius (Inst. II, 157) i Paulus (D. 28, 2, 11), već za očeva života smatra vlasništvom sina. Strohal, kako se vidi, hoće da iz moguće izuzetne zloupotrebe stvori opće pravilo.

[9] Usporedi: Jörs-Kundel, Römisches Recht, § 184 i Eisner-Horvat, Rimsko pravo, §§ 57, 3, 63, 2 i 65, 2a).

Preostaje da se osvrnemo na Strohalovu tvrdnju, da odiskona do novog vijeka nije bilo kod nas rodovskog ni porodičnog kolektivnog vlasništva zemlje kao ni prvokupnog i otkupnog prava zato, što u statutima nema o prvome propisa, a o drugome nema u nekim statutima spomena; nema, kaže naročito Strohal, »ni u vinodolskom ni u veprinačkom ni u kastavskom statutu, ni prava prigovora ni prekupnog ni otkupnog prava, svagdje je kruta bezobzirna individualna vlasnost«. Za veprinački statut je već pokazano postojanje otkupnog prava (a otkup nastupa, kad je i jer je bila propuštena ponuda na prvokup, bilo neposredno ili preko »kanta«, oglašivanja naumljenog otuđenja). Ta su prvokupna i otkupna prava pobliže normirana u *dvadeset i tri statuta* naših krajeva; ostaju bez odnosne pisane norme samo vinodolski i kastavski. Moglo bi se zato i ovdje reći, da Strohal stvara pravilo od izuzetka. Ali ni Vinodol ni Kastav nisu u tome mogli biti i nisu bili izuzeci. U kastavskom statutu nema propisa iz oblasti građanskog prava.[10] Isto vrijedi, još više, za vinodolski, jer njegovi jedini propisi građanskopravne prirode (u čl. 32, 33), gdje se usput spominje i nasljedno pravo djece, nisu postavljeni djece radi nego kneza radi.[11] Znači li odsustvo tih propisa u sama ta dva statuta, da odnosnih ustanova i pravila nije uopće bilo? Primjer iz vrbničkog statuta, naprijed naveden, svjedoči baš protivno. A to je inače i samo po sebi razumljivo, jer je građanskopravnih norma moralo biti. Građanskopravna, osobito nasljedna pravila, bila su tako čvrsto određena organizacijom i običajima, da se, dok ne bi nastala potreba pogotovu u kraćim statutima (kojima nije ni bila svrha da kodificiraju cjelokupno važeće pravo), nisu uopće unosila u statute. A kako su glasila ta pravila, uči nas tobožnji individualistički stari Rim (Tab. V, 4, 5): ako nema djece, dobiva imovinu doma bližika (agnatus proximus), nema li ni nje, dobiva je rod (gens). Stari Rim, kao čisto zemljoradnički, bio je tada na istom stepenu društvenopravnog razvitka, na kome su uglavnom bila naša sela sve do XX. stoljeća. I, ako je antički Rim imao, kao što danas znamo, da je imao, porodične zadruge u tehničkom smislu te riječi, morali smo ih nužno imati i mi, kod kojih su postojale sve do naših dana, iako ih statuti tim izrazom ne nazivaju.Kazati na tom osnovu, da kod nas nije bilo rodovskih i porodičnih zajednica, bilo bi isto što i kazati, da u užoj Hrvatskoj do

[10] Zabrana sklapanja ugovora u noći (kap. 21), pravo otkupa u korist domaćina, ako njegovo dijete ili sluga otuđi stvar kućnu (kap. 22), globa i gubitak mita sluge, koji ostavi gospodara bez uzroka (kap. 23), i obratno (kap. 24), »zarok« po kap. 51 (kao i po čl. 18 veprinačkog), beztakseni prijelaz parcele općinske sjenokoše po smrti oca na najmlađeg sina ili na udovu (kap. 44, 45) pripadaju više u upravno i kazneno nego u građansko pravo. Jedini propis iz oblasti građanskog prava bio bi onaj, koji zabranjuje zalaganje nepokretnina (čl. 66, dodan god. 1598.), bez sumnje zato, što je zalaganje prvi korak ka otuđenju, a zemlja, neophodno potrebna za življenje, nije ni tada bila otudiva.

[11] Da je pri stavljanju statuta na pismo u interesu kneza bilo ukinuto ranije nasljedno pravo ascendenata i kolaterala (kad nije bilo potomaka), pokazano je najuvjerljivije u Kostrenčićevu »Vinodolskom zakonu« (»Rad«, knjiga 227. god. 1923., str. 120 i dalje, 202, 222).

sedamdesetih godina XIX. stoljeća nije bilo zadruga zato, što nije bilo pisanih zakona o zadrugama; ili da nije bilo zemljišnih zajednica (imovnih općina) zato, što je tek god. 1894. bio donijet hrvatski zakon o uređenju zemljišnih zajednica. Pisano pravo takve vrste ne uređuje nešto, što će tek po njemu nastati, nego što je život već stvorio: Non ex regula ius sumatur sed ex iure, quod est, regula fiat. Ex facto oritur ius (Paulus, D. 50. 17. 1; 9. 2. 52).

Ali, iako u statutima ne nalazimo (noviji) tehnički naziv »zadruga«, druge nam ustanove i izrazi, strukturalne prirode, pokazuju, da je rodovskih (plemenskih) i porodičnih zajednica i te kako bilo. Pošto Strohal protiv toga operira s vinodolskim i kastavskim statutom, uzmimo najprije uvid u njih. Po propisima čl. 29. i 31. vinodolskog, ako ubojica pobjegne, njegovo »pleme« odnosno njegova »bližika« imaju platiti za njega »vraždu« rođacima ubijenoga i knezu (kao što imaju pravo dobiti vraždu od plemena i bližike uboj ičinih, ako je ubijeni bio njihov rođak). Postoji dakle još toliko jaka povezanost između članova roda, da odgovaraju imovinski za krivična djela svoga iz zajednice življenja i rada već odvojenog člana, iako nisu imali nikakva učešća u njegovu zlodjelu. Isto biva i u slučaju paleža po čl. 62. A da je prvokupno, a time i otkupno pravo, postojalo i u Vinodolu, pokazuje isprava od god. 1403. (Šurmin, Acta croatica, str. 104) o otuđenju sjenokoše, koju je otuđivač »kantal po zakonu vinodolskom«, što ima značiti: po običaju vinodolskom, pošto u statutu nema propisa o »kantu«.[12] U kastavskom statutu navedena zabrana zalaganja nepokretnina pokazuje negdašnju neotuđivost zemlje, koja ima ostati rodbini. O oporuci pak, tom čedu individualnog vlasništva, nema ni u vinodolskom ni u kastavskom statutu još spomena; u vrbničkom tek za mletačkog vladanja (počev od god. 1483.) spominje se »tištament«, ali samo zato, da se odredi *jednakost djece u naslijedu*, dakle suprotnost onome, što kaže Strohal; otac i mati mogu pojedinom djetetu ili unuku prelegirati samo sitnicu od trideset soldina više nego drugoj djeci ili unučadi; u *protivnom su oporuka odnosno zapisje nevaljani* (čl. B–14). A u najmlađem, trsatskom statutu (god. 1640; prije je i Trsat pripadao Vinodolu) spominje se još (čl. 50. i 51.) pravo otkupa prodane zemlje (ako nije bila kantana), kao i pravo prvokupa, iako ne više izrijekom u korist rođaka nego »domorotca« uopće. Gdje je u svemu tomu taj kruti individualizam i neograničena sloboda raspolaganja imovinom, o kojima govori Strohal? Naš je narod i na zapadu, premda izložen jakom utjecaju tad već potpuno individualističkog rimskog prava i Crkve, koja je po tom pravu živjela, žilavo čuvao stari red ne zato, što je bio njegov, nego naročito zato, što je u tom stadiju narodnog razvitka odgovarao njegovim prilikama i potrebama. Selo je živjelo isključivo od zemlje i proizvodilo u zadružnoj kući i odjeću i obuću. Manufaktura se kod nas počela jače razvijati tek sredinom XIX. stoljeća.

[12] Iz ove listine Kostrenčić (o. c. str. 129) zaključuje: »Postojalo je dakle i ovdje pravo predkupa (ius protimiseos) za određen krug osoba.«

II.

IZ UPOREDNOG PRAVA

I kod Spevca i, makar posredno, kod Strohala nalazimo dovoljno dokaza za postojanje zajednica i, u daljem razvoju vlasništva (– za razliku od općeg javnog – ager publicus –, može se i zemlja porodične zajednice zvati »privatnim« vlasništvom, kome će se kasnije suprotstavljati »individualno« privatno vlasništvo), – i za postojanje prava prigovora, otkupa i prvokupa pri otuđivanju nepokretnina kod naroda germanskih i slavenskih, kojima su se oni bavili. Pošto Spevec u popisu književnosti i u primjedbama navodi i tadašnja opća standardna djela u toj oblasti (Laveley, Puhaër, Mandry, Zimmerle i dr.), bit će dosta, ako prikaz dopunimo sumarnim osvrtom na pravo onih naroda, koje njih dvojica ili nikako ne spominju ili premalo ističu. Za odnosno pravo u Italiji poslijerimskoj, koje obuhvaća i neke istarske latinske statute, može informativno poslužiti i nedavni rad V. S. Leichta.[13]

Germansko pravo, sadržano u zakonima, statutima i ispravama navedenim u Spevčevu radu, može se korisno dopuniti pregledom razvoja oblika prava bližike (Das Näherrecht) sadržanim kod Walcha (Jena 1795): Historijski najstariji oblik, u kome pravo bližike dolazi do izražaja, jest baštinski otkup (Erblosung, retractus gentilitius), a to je pravo, koje je pripadalo zakonskim nasljednicima prodavca s obzirom »na baštinsko dobro«, to jest na ono dobro, koje je bilo naslijeđeno od zajedničkih predaka; to je pravo bilo priznato najprije pored prava prigovora (Beispruchsrecht) najbližeg nasljednika, u slučajevima otuđivanja u velikoj nevolji, zatim je ono istislo prigovor i bilo prošireno na otuđivanje uopće. Ugledajući se na to, bile su stvorene razne vrste prava bližike, kao: pravo na otkup po teritorijalnom pripadništvu (Mark- oder Landlosung, retractus ex iure incolatus), a to je pravo općinara za slučaj, da je zemljište, koje se nalazi u opsegu općine, bilo prodano neopćinaru; zatim pravo otkupa u korist susjeda-međašnika zemljišta, ako je ono bilo prodano drugome (retractus ex iure vicinitatis); onda pravo otkupa u korist posjednika parcele, koja je prije sa prodavanom parcelom tvorila cjelinu (Gespilderecht, ius congrui), zatim otkupno pravo suvlasnika (retractus ex iure condominii) i najzad retractus feudalis u korist feudalnog gospodara. Otkupno pravo bilo je stvarno pravo i čisto lično, pa se zato nije moglo ustupiti drugome; ono se vršilo uz naknadu cijene, troška i investicija; ono je prestajalo, ako je ovlaštenik odbio učinjenu mu ponudu prvokupa ili ako je, doznavši za otuđenje, propustio da podigne tužbu u roku od godine dana (Jahr und Tag = godina, šest tjedana i tri dana). Pored spomenutih otkupa (»zakonskih«) postojao je i ugovorni.

[13] »Note agli statuti istriani con particolare riguardo al diritto di prelazione« objavljene u 53. svesci revije: Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, Venezia 1949.

U *ugarskom pravu*, zak. čl. *67.–1298. god.* propisuje, da, ako bi plemić svoj posjed ili posjede ili čestice posjedovne (iura possessionaria na nekretninama), pritisnut nuždom, htio prodati ili založiti ili inače od sebe otuđiti, mora ih najprije ponuditi braći, braći od braće, ljudima svoga roda, zajedničarima u dijelu, međašnicima, susjedima i tek, ako ih ovi ne bi htjeli kupiti, prodati ih drugome. A Verbecijev Tripartit (u 16. stoljeću – p. I., t. t. 58 i *60*), pod naslovom: »Da otac ne može djedovska dobra otuđiti na štetu sinova«, određuje, da otac, bez pristanka sinova pa i kćeri (ako ove imaju »ius foemineum«), isto tako kao ni brat na štetu brata, ne može s dobrima očinskim i djedovskim, što se tiče prodaje i uopće otuđenja, nikako raspolagati, *inače je posao ništavan.*[14] U mađarskom pravu postoji i danas propis, po kome, u slučaju kad sadašnji vlasnik imovine, naslijeđene od predaka, umre bez potomstva, ta imovina pripada samo onoj njegovoj uzlaznoj i pobočnoj srodničkoj grani (lozi), koja od tih predaka potječe, a ne i drugim zakonskim nasljednicima (ági vagyon).

U vezi sa Strohalovom tvrdnjom, da smo mi (dajbudi u užoj Hrvatskoj) preuzeli pravo bližike od Mađara, dosta je ne izgubiti iz vida činjenicu, da su Slaveni došli u panonske krajeve bar tri stotine godina prije Mađara i da tad Mađari nisu bili zemljoradnici te su, kako pokazuje i njihov jezik, gotovo sve, što je povezano sa zemljoradnjom i sjedilačkim životom, preuzeli od Slavena i Nijemaca. Kako se, pored te činjenice, može zamisliti, da su Slaveni, naročito pak Hrvati, koje svjetski pisci stavljaju za primjer upornih čuvara prvobitnih rodovskih zajednica, bili tada predstavnici neograničenog individualnog vlasništva, dok su Mađari, već u 13. stoljeću, imali ozakonjeno pravo bližike uz načelnu neotuđivost djedovine i očevine!

U *hebrejskom pravu*, (koje naši autori nikako ne spominju) Mojsijeva knjiga III., glava 25. čl. 25. propisuje: »Ako osiromaši brat tvoj i proda nešto od baštine svoje, a poslije dođe tko od roda njegova najbliži njemu da otkupi, neka otkupi što brat njegov prodade«. Zatim čl. 31.: »A kuće po selima, koja nisu ograđena zidom, neka se uzimaju kao njive, mogu se otkupiti i godine oprosne vraćaju se.«[15] Uzmimo dalje knjigu proroka Jeremije, glava 32. čl. 7.: »Evo, Anameilo, sin Saluma strica tvojega ide k tebi da ti kaže: kupi njivu moju, što je u Anatotu, jer *ti imaš po srodstvu pravo da je kupiš.*« Čl. 8.: »I dođe k meni Ana-

[14] Opširniji tekst ugarskih propisa naveden je kod Strohala na str. 56–59. Ako se reče, da je to vrijedilo za plemiće, primijetiti je, da je svakako vrijedilo za one, kojima je zemlja bila podloga egzistencije. Hinc ratio. Uostalom tko je još tada u Ugarskoj (izvan gradova) bio, osim plemića i Crkve, vlasnik zemlje?

[15] U jubilarnoj oprosnoj godini, a to je svaka pedeseta, vraćaju se sve nekretnine kupljene u međuvremenu (Mojs. III, 25, 13 i III, 27, 24: »Te godine oprosne vratite se svaki na svoju baštinu«). U cjelokupnom Mojsijevu porodično-nasljednom zakonodavstvu, jače nego u ma kome drugome, izbija nastojanje da se dom i zemlja sačuva rodu. Gentilsko ustrojstvo kod Židova pokazuje i Mojs. IV, 1, 4: »Neka se pridruže Mojsiji i Aronu po jedan čovjek od svakog plemena, koji je poglavar u domu otaca svojih« (Rimski: pater gentis; Mojsije bi odgovarao rimskom reksu saveza gensova, a Aron rimskom pontifex maximusu).

meilo sin strica mojega po riječi Gospodnjoj u trijem od tamnice i reče mi: hajde kupi moju njivu, što je u Anatotu u zemlji Benjaminovoj, jer tebi pripada po nasljedstvu i ti imaš pravo otkupiti je; kupi«. O otkupljivanju govori i Knjiga o Ruti (glava 3. i 4). Tu se vidi, da otkupno pravo pripada najprije najbližem rođaku pa daljemu, ako bliži ne će da se tim pravom koristi. Navedeni član 31. Mojsijeve III. knjige pokazuje, da se seoske kuće tretiraju kao zemljišta (za razliku od kuća u gradovima – Mojs. III, 25, 29). Kuće u selu nerazdružive su od zemljoradnje. To nam razjašnjuje i jednake razlike između gradova i sela u nekim statutima uže Hrvatske, navedene kod Strohala. Sasvim je razumljivo, da se i zašto se privatno individualno vlasništvo javlja u gradovima prije nego u selima.

Još je nešto u Mojsijevim knjigama, što vrijedi spomenuti. Mojsije zabranjuje brak između brata i sestre i po ocu i po materi (III, 18, 9). Ali, davno prije Mojsija, Abraham uzima za ženu Saru, koja mu je sestra po ocu. Sara je »kći oca mojega ali *nije kći moje matere* pa pođe za mene« (I, 20, 12). Što je to, ako nije ostatak matrijarhata i to kod naroda, koji inače slovi kao najpatrijarhalniji. U prethodnoj našoj raspravi je pokazano, da ni kod Židova ni kod Babilonaca nije bilo oporuke i da je postojala načelna jednakopravnost djece u nasljedstvu. Mojsijeve su knjige u mnogom kopija ne samo babilonske kozmogonije nego i Hamurabijeva zakonika. I Abraham je došao u Palestinu iz Mezopotamije (Mojs. I, 11, 31). Zato se može reći, da je, i u našem predmetu, židovsko pravo bilo pravo svih Semita. A da ostaci urođenika u Aziji, Africi, Oceaniji i Americi još i danas žive u rodovskim i porodičnim kolektivima, to je notorno. Postojanje predmetnih prava u Indiji i u Alžiru također je zasvjedočeno (Spevec, str. 14, prim. 11.).

III.

IZ STATUTA POLJIČKOG

Iako su Poljica (god. 1444.) morala priznati vrhovništvo Venecije, sačuvala su svoju župsko-općinsku zakonodavnu, upravnu i sudsku autonomiju u mnogo širem opsegu negoli drugi naši krajevi, koji su potpali pod Veneciju ili pod feudalne gospodare. I njihov se statut stalno dopunjuje u toku vremena, ali su u njemu uvijek vidljiva pravila, koja potječu iz predvenecijanskog doba. A budući da su usto Poljičani doseljenici iz Bosne, a njihov statut najopsežniji između statuta pisanih našim jezikom, može se vjerovati, da on sadržava najčišće i najpotpunije elemente našeg narodnog prava.

Što nailazimo u tome statutu o našem predmetu? Najprije, na kraju statuta, popis od 138 »Plemena i Kuća« poljičkih. »Pleme« poljičko, kao i vinodolsko jeste, kako je pokazano, rodovski (gentilski) a ne, kao ponegdje kasnije, i političko-teritorijalni pojam. Zato i poljička

»Kuća« ne može biti drugo nego istoimena »domaća zajednica«, kakvu nam opisuje Opšti imovinski zakonik u svojim članovima 964. i dalje.[16]

Uzmimo zatim čl. 62. statuta. Tu se određuje opći vremenski rok dosjelosti za nekretnine sa trideset godina, ali s dodatkom: »da ako je s braćom bližnom ali daonom ali vrvnom, tada ne more biti pristojno nigdar, nego se more vazda meju braćom vrvnom vrv poati i primiriti gdi se komu krivo vidi, i svaka se pravda dvignuti, ča e o plemenšćinu ka e vrvitja.«[17]

Čl. 62. stoji u vezi i sa čl. 33.: »Gdi se dile braća, bližna ili daona ili sinovi od oca ili ini bližika, kim se podoba razdiliti, tada ako je blago gibuće, to e lako razdiliti, nego samo ako bi soda ali provižion od gospode, to gre onoj glavi komu e pisano. *Ako li je plemenšćina, ima pojti na glave*, i ima biti mlajem staro ognjišće. I kada se razdile pravo, tad ima svak svoje držati. I ako bi se kad posli podilivali ili pomirevali, volan je svak podilivat vazda i pomirevati kad mu godi drago. Nego samo svaki je volan stati na svojoj ždribenice. *I da braća ali ini dionici, dokle se godi ne razdile, tada im je sve zajedno, i dobro i zlo, i koristi i šćeta, i duzi komu su dužni i tko je nim dužan: to im je zajedno općeno* dokle se razdile; a kada se razdile, tada e svakomu svoj dio.«[18]

Tako su i Poljičani kao i drugi, u jednom dosta kasnom historijskom času, a zbog umnožavanja roda, počeli dijeliti svoju »vrvitu plemenšćinu«, svoj ager gentilicius. No, je li time kod njih prestala postojati svaka rodbinska imovinska zajednica? Nije, nego je, sasvim jednako kao u Rimu, uža zajednica inokosne porodice (zadružna kuća) preuzela ulogu nekadašnje šire zajednice plemenske. Odnos između Plemena i

[16] »Kuća je dakle ... pojam za obitelj, koja se smatra da je nosilica ukupnog domaćeg rada i imovine. Pritome ipak ne treba pomišljati na kakvo zdanje ili zdanja, jer, stanovala domaća čeljad u jednome zdanju ili u više njih, dok im je god u domaćoj zajednici imanje, življenje, radnja, tecivo, Kuća je nepodijeljena te se ona smatrati imaonikom« (subjektom prava, pravnom osobom).

[17] »Poati« je u jednoj prepisnoj varijanti izraženo sa »prigledati«, a u četirima sa »pravo stati«. »Vrv« je, po Jagiću (Archiv XV, str. 109): linea sanguinis. Taj je izraz, kao i »bašćina«, dobro protumačen i u članku Strohalovu: »O hrvatskoj pravnoj terminologiji«, u »Mjesečniku« god. 1909, str. 735 i d. Vrv je i danas: uže, konopac, vrvca (vrpca) pa bi imala značiti krvnu vezu između članova istog plemena. Prema tome, bila bi »vrvitja plemenšćina« zemlja, koja je pripadala skupu osoba povezanih krvnim srodstvom. »Braća bližna« bio bi skup rodaka označenih u Rimu izrazom »agnatus proximus«, a braća »daona« (davna, a ne »dionа« kako predlaže Mažuranić u Rječniku – zato ne, što statut poznaje pridjev »dioni« u značenju diobe u čl. 111) bili bi rimski »gentiles«.

Izraz: »ne more biti pristojno nigdar«, tumači se: ne može biti dosjelošću stečeno nikad. Pravo na diobu i reviziju diobe »vrvitje plemenšćine« je nezastarivo. »Primiriti« = ponovo izmjeriti, premjeriti.

[18] Soda = plaća, soldum; provižion = nagrada, provizija. Staro ognjište zajednice treba da pripadne mlađem (t. j. najmlađem) članu roda, isto tako kao u Kastvu (kap. 45) sjenokoša, koja je za Kuću bila dobivena u zakup od Općine. Ratio: da duže traje. Ždribenica = dio od zajedničke zemlje dobiven ždrijebom pri diobi (sors, κλῆρος). Plemenšćina i bašćina, koje po etimologiji odgovaraju rimskom izrazu: paterna avitaque, znače kasnije uopće nekretnine, osobito obradivu zemlju, isto kao i »hereditas« u germanskom pravu (na pr. u Lex Saxonum, §§ 62, 64).

Kuće bio je jednak odnosu između Gensa i Familie rimskih: vraćanje plemenšćine u rod, kad nije bilo potomstva u Kući (čl. 49a) i k tome devolucija imovine rođacima, u slučaju da ju je sadašnji bezdjetni uživalac izgubio po kazni (čl. 23a, 36a), i najzad, u korist rođaka, pravo prvokupa i otkupa parcela bivše plemenšćine prodanih u nevolji. To se nekadašnje pravo prvokupa odnosno današnja tek etička dužnost prethodne ponude srodnicima vrši i sada po selima ne samo u Poljicima nego i drugdje, premda ih je o. g. z. (§ 1078) još prije podrug stoljeća ukinuo; ista pojava se pokazala i u Italiji, pošto je i tamo potkraj IV. stoljeća naše ere bilo zakonom ukinuto to pravo bližike, kako će se u daljem pokazati. Ivanišević, koji je potkraj prošlog stoljeća prikazao Poljica (Zbornik za narodni život i običaje J. Slavena, knjiga IX, str. 293, 300, 317) piše: »Za kupovanja, prodaje, promine zemalja, ukućani činu dogovor, upitaju se stariji muškići ... *Kad se kućna čeljad dogovori, onda se daje oblast gospodaru, da kupi ili proda onako, kako se je govorilo u kući.* Kad se prodaju stvari nepomične ka' zemlje, u staro doba pod knežijom valjalo je najprije ponuditi bližiku rodbinu, pa kad ne bi tija niko od roda, onda ko bolje plati.*I danas se još povlači ti običaj po nikin selin ...*«. (Pisac ove rasprave ih je našao i u Lici i na Braču i u Istri).

Domaćin, kako se vidi, nije nego predstavnik i opunomoćenik porodične zajednice, koji radi po ovlaštenju njezinih članova, a ne po miloj volji, i to još u doba, kad ga je Opći građanski zakonik učinio individualnim samovlasnikom obiteljske imovine.[19] Ako nije bilo izraza »zadruga« u tadašnjem narodnom nazivlju, bilo je zadruge, t. j. porodične imovne zajednice u sadržini ustanove, koja se u Poljicima zvala »Kuća«, kao što se i danas zove u Crnoj Gori. Kako je Strohal pokušao da obesnaži značenje poljičkog statuta u našem pitanju? Opet tobožnjom neograničenom vlašću oca nad životom i slobodom djece. On kaže (na str. 6), da je »upravo nemoguće, da bi već u starija vremena, u vrijeme sastava poljičkog statuta, postojala načela zadružnog prava«. Zašto je nemoguće? Jer se, veli, iz Ivanišević̀eva prikaza vidi, da je »otac obitelji imao *neograničenu vlast nad sinovima*«. Iz kojih se Ivanišević̀evih riječi to vidi? Iz ovih: »U staro doba, kad su vladali poljički zakoni, otac bi potira *zločesta* sina na galiju«.[20] Na drugom mjestu, kako je već navedeno, Strohal pita, kako to, da bi otac bio morao tražiti suglasnost sinova pri odsvoju nekretnina, ako je imao vlast i da djecu ubije i da ih proda u roblje! Sada pak doznajemo od Ivanišević̀a, da je otac činio

[19] Drastičan primjer relikta sinovskog Beispruchsrechta odigrao se na početku našeg stoljeća pred porotnim sudom u Splitu, kad je oženjeni sin radiša ubio oca, koji je, radi pića, bio prodao jedan »svoj« vinograd stare baštine. Porotnici, većinom iz naroda, isključili su namjerno umorstvo (iako je sin ubio oca na spavanju) i odobrili sve moguće olakšice, tako da je sin bio osuđen samo na 18 mjeseci lišenja slobode.

[20] Da je Strohal imao prilike posjetiti šibensku luku i u njoj galiju austrijske ratne mornarice »Schwarzenberg«, na koju su čak i sudski vijećnici slali svoju djecu ›u moce« (Schiffsjunge), ne bi se čudio, što je koju stotinu godina prije toga pokoji Poljičanin slao pokojeg *zločestog* sina na mletačke galije. Svaki bi otac normalno volio, da zadrži sina kod sebe dajbudi zato, da iskoristi njegovu radnu snagu.

dogovor sa ukućanima, a onda tek prodavao i kupovao *onako, kako se govorilo u kući.* Vidi se, nastavlja Strohal (str. 7), da »poljički statut nije tek slučajno propustio postaviti ustanove o zadružnom pravu.« To kod njega znači, da statut nije ta pravila zato postavio, što zadruga nije bilo. No (na str. 6) Strohal piše, da u Ivaniševićevu zborniku »ima više jasnih dokaza, da zadruga u Poljicima doista postoji«. Dakle: u doba kad je vrijedio poljički statut (do godine 1816.) ne bi bilo zadruga, nego bi one bile kasnije nastale, a nastati su potom mogle tek u doba kad je vrijedio austrijski o. g. z. (u Poljicima od god. 1817., poslije prestanka francuske okupacije), to jest u doba, kad je vrijedio zakonik, koji ni ne poznaje zadruga, kao što ih ne poznaje ni novo dalmatinsko ni istarsko pokrajinsko zakonodavstvo! Ne, zadruge su postojale i prije i poslije izdanja o. g. z-a, pa i usprkos njemu, jer su one bile jedna od naših starih narodnih ustanova, osnovna organizacija u našem porodičnom i nasljednom imovinskom pravu, koja je još u cijelom XIX. i u polovini XX. stoljeća imala svoje materijalno opravdanje u privrednim prilikama i proizvodnim odnosima našega sela. Srbija, Crna Gora i uža Hrvatska imale su mogućnosti da ih i u XIX. stoljeću ozakone u svom autonomnom zakonodavnom području, a u Dalmaciji i Istri postojale su one via facti prema starim statutima i običajima. Tako i u Poljicima: uzmimo na um čl. 49a njihova statuta. On kaže: »Zakon od plemenšćin je ovi: ča est stara bašćina, ka je ošasta od prvih, oni tko ju drži ima ju radovati i uživati i ob noi živiti; da nije podobno da ju kamo strati i obrati brez velike nevole, nego, *kako veli stari zakon i običaj, da ju ondi oide, gdi je i zastao.*«[21]

Izrazi »držati, uživati i ob njoj živiti« pokazuju posjed, a ne vlasništvo; stara baština, ostavljena od predaka, *jest neotuđiva i za života i za slučaj smrti;* njezin držalac i uživalac ima je ostaviti ondje, gdje ju je zatekao, kaže zakon kao pravilo; po samom jednom izuzetku može je držalac za života otuđiti: u krajnjoj nuždi (poljičku »veliku nevolju« izrazila je Lex Saxonum – oko god. 800. n. e., u čl. 62. – riječima: »van ako je možda glađu prisiljen«, dakle svakako samo u opsegu potrebe, to jest po pravilu djelimično). Stara baština ostaje Plemenu odnosno Kući kao takvima, sve dok se materijalno ne razdijeli; dok se ne razdijeli, traje kolektiv stvarno; ali i kad se razdijeli, njegova zemlja nosi biljeg rodovske zajednice, jer, ako se u velikoj nevolji ima otuđiti, mora se ponuditi najprije onima, kojima ili čijim je precima kao nepodijeljena pripadala. Dakle i prvokupno i otkupno pravo, kao posljednji njezin ostatak, vuče svoje porijeklo iz nekadanje rodovske zajednice i dokazuje, da je ona postojala. Skup »braće daone« bilo je Pleme, skup »braće bližne« bila je Kuća, kasnije se za posljednji skup uopćio naziv Zadruga. Kako god ih zvali, bile su to zajednice s kolektivnim vlasništvom zemlje. Kako onda poljički statut ne sadržava »načela zadružnog prava«? Ta on mu je postavio strukturne temelje, propisao stege i okvire, u ko-

[21] »Ošasta od prvih» = ostavljena od predaka; »radovati« = obradivati; stratiti (i danas u Dalmaciji i Istri) = potrošiti; »da ju ondi oide gdi je i zastao« = da je ondje ostavi, gdje ju je i zatekao.

jima postoji, i odredio prirodu i svrhu: ta zemlja ima ostati članovima roda. Zašto? Jer oni od nje žive.

Za neprikosnovenost stare baštine svjedoči i njezina suprotnost: tekovina. Dok je prva, isto kao i starorimska zemlja, izvan prometa, dotle s drugom može njezin imalac raspolagati i za života i za slučaj smrti. Naše zadružno pravo narodno poznaje svagdje tu »osobinu«,[22] a poljički je statut opisuje ovako (čl. 49. st. 2.): »Čagod čovik prinajde i pribavi, ali inako kako godi dostigne *sobom* i svojim trudom, ča bi prinašao, to svaki zakon hoće da e tim volan i slobodan i u smrt i u život ili mu za put ili za dušu[23] ili ča mu godi ugodno od toga učiniti, *rekući ono ča je on osobito našao i dobio ili pribavio posli dila s kim dio ima u plemenšćini*«. Iz toga člana vidimo još, da osobina može nastati i postojati, tek kad je zadružna zajednica razdijeljena; dotle član zajednice stječe za nju, isto kao i po čl. 968. O. i. z. Vidi se dalje (iz čl. 49b), da, iako se sa osobinom može načelno slobodno raspolagati i za slučaj smrti, ipak, kad otac ima više djece: »nije tribi da jednom mimo drugoga sasvim sve na smrti oide a drugoga sa svim uhili (=liši) nego onako kako je dostojno i podobno«. Tu statut nije mogao određenim načinom ograničiti vlast očevu, jer se tu ne radi o staroj baštini nego o očevoj ličnoj tekovini. Ali porazno govori protiv Strohala sama okolnost, da ni s tom *svojom čisto ličnom imovinom* otac ne smije po miloj volji raspolagati. Što poslije toga ostaje od Strohalova neograničenog i krutog individualnog vlasništva?

Najzad tek u jednom *novijem* dodatku statutu (vidi čl. 49c u izdanju Akademije) nabrajaju se krupni razlozi, zbog kojih otac može »uiliti svoje sinove od baščine«. Ti su razlozi uglavnom jednaki Justinijanovim (iz Novele 115), koji su bili općenito recipirani, kad se i kod mlađih naroda pojavila slobodna instituciona oporuka kao plod nadvlade ili bar stremljenja ka neograničenom individualnom vlasništvu domaćina i kao kasnija korektura njegova. Kasnija dopuštenost isključenja *nevaljanog* sina dokazuje postojanje baš suprotnog *normalnog* pravila, po kome je sin *morao* imati udjela u baštini predaka i doma, u kome je živio i radio, što je uostalom postulat i prirode i pravde i potrebe života.

Tako u historijskom razvitku dolazimo do otkupnog prava bližike. Čl. 51a kaže: »Najprvo zakon stari hoće, da se plemenšćina ne more prodati ni založiti u tmi toi rekući otai, a navlastito od bližnjega, da

[22] Taj izraz poznaju i »Bunjevci«, koji su pred nekih 300 godina došli u Bačku iz krajeva oko Dinare, pa i iz Poljica (na pr. Pleme i Kuča subotičkih Antunovića). Tu ni Strohal ne bi mogao reći, da »osobina« nije postojala zato, što je statut tim imenom ne naziva, jer ipak statut govori, da je to imovina, koja se »dostigne *sobom* i svojim trudom«, kao i »ča je on *osobito* našao i dobio«. Osobina je a contrario i dokaz, da je postojala zajednica, ono što im je »*zajedno općeno*« (čl. 33 statuta), dakle zadružno.

»Rekući ono« = to jest ono.

[23] Dakle se u Poljicama »stara baština« nije mogla zavještati ni »za dušu«. Protivno određuje cit. Lex Saxonum. Taj je starogermanski propis naveo Engelsa (Porijeklo, gl. IX) na izreku, da su oporuku »kod Nijemaca uveli popovi, da bi čestiti Nijemac mogao bez smetnje zavještati crkvi svoju baštinu«.

ima se prodati svitlo, slobodno, i ponuditi prvo bližežega svoga, a zakon e stari poljički da ima opoviditi oni koi misli prodati, po tri zbora ali o knezu na tri obroke, govore: ovo ću prodati, ako će koi bližni kupiti, pristupi, ako li ne će, a ja ću komu mogu«. Čl. 51b: »A tko prodaje, ne more iskupiti opet. Da sada su Poljica i jošće uzakonila, da je bližni volan iskupiti do godišća«.[24]

Zatim dolaze tri člana o redu prvenstva među bližikom i o obavezi, da zemlja, koja se prodaje, bude procijenjena od »cincih dostojnih«.

Dopustivši izuzetno držaocu da proda plemenšćinu u velikoj nevolji, statut je propisao postupak pri takvoj prodaji: zemlja se ima ponuditi najprije bližiki, da je kupi. Sankcija? Ne može biti nego ništavost posla, jer je protivan preceptivnom propisu. Time je utvrđeno pravo prvokupa bližike. Ta zemlja ne smije dakle načelno izići iz posjeda roda. Ratio legis je lijepo izražena i opisana u kotorskom statutu (kap. 433.): ut habeant ad vivendum. Prodanu zemlju je isprva, kao i drugdje tako i u Poljicima, mogao od kupca otkupiti i sam prodavalac, ako bi kasnije namaknuo sredstva. Ali kupac je prirodno želio, da se oslobodi te neizvjesnosti, pa je i pronađen način, da se protiv prodavčeva otkupa obezbijedi (Historijat kod Strohala, str. 11–16); ponekad pak ili prodavalac nije imao sredstava za otkup ili je zanemarivao, možda i zlobno, ponudu i oglašenje prodaje (kako pokazuje i statut korčulanski u svom čl. 148.), ili, pogotovu ako je dobio naknadu za odreku ili je bila ugovorena odustatnina, nije mario za rođački nego za svoj interes. Zato su najzad statuti, kao i poljički, u očevidno kasnijim dodatnim članovima, prosto oduzeli *prodavcu* pravo na otkup. Ali su, – a to pokazuje čvrstoća starog prava rođačkog na imovinu bivše njihove zajednice –, u isto doba utvrdili otkupno pravo rođaka. Da je postojalo Strohalovo iskonsko individualno vlasništvo, kako bi se pravo otkupa davalo bližiki, kad ga se »*neograničeni*« vlasnik odrekao? Nije dakle rođački otkup u čl. 51b neka sasvim nova ustanova, nego je relikt stare zajednice prilagođen novim prilikama. *Prije njih nisu ti propisi bili potrebni, jer je otuđivanje baštine bilo zabranjeno.* Postepeno popuštanje bilo je posljedica pritiska individualističkih stremljenja i metoda, u kojima su se ispoljavali.[25]

[24] »Toi rekući otai« = to jest potajno; »opoviditi« = oglasiti; »ali« = ili; »o knezu na tri obroke« = na tri ročišna dana, koje drži knez (obilazeći knežiju); »govore« (particip) = govoreći; »pristupi« (imperativ) = neka pristupi; »iskupiti do godišća« = otkupiti u roku od godine dana.

[25] Težnja za slobodnim raspolaganjem stvorila je i novu ustanovu, koju je naše narodno pravo nazvalo »bezvjetje«. (Mažuranićev Rječnik h. v. i Strohal str. 13. i u latinskim ispravama: besusetyum). Etimološki mogao bi se taj izraz izvesti iz: bez vjetja. Glagol: vjet, ujet, ět, u starom jeziku (tako i u zakonu Vinodolskom, čl. 5, 29, 31), a u nekim našim krajevima i danas, znači: uzeti, uhvatiti, pa bi imenica »vjetje« mogla značiti i »oduzimanje« (O. i. z. u svom čl. 874 naziva kupoprodajnu evikciju: oduzam). Prodavac bi, povrh cijene za nekretnine, dobio još i ugovoreni iznos novca »besuetyo, secundium legem Sclavorum«, uime i kao znak odreke na

IV.

»LEX DUDUM«

O konstituciji careva Gracijana, Valentinijana i Teodozija od god. 391. n. e. (Codex Theodosianus III, 1, 6), koju je talijanska pravna povijest prozvala gornjim imenom po početnoj riječi njezinoj, nema redovno spomena ni u opsežnijim udžbenicima rimskog prava; autori, koji podržavaju teoriju vječnosti privatnog vlasništva, prešućuju taj zakon, jer bi inače ipak morali objasniti paradoks, da je u državi zapadnorimskoj, koja je za njih model za iskonsko neograničeno individualno vlasništvo, – u jednom povijesnom razdoblju postojao i pisani zakon, koji nije dopuštao rimskom vlasniku da svoju stvar proda kome hoće, i da je i u Rimu postojalo pravo bližike na prvokup i dosljedno na otkup, kome se pravu, za analogno razdoblje, poriče postojanje i kod drugih naroda prvenstveno s pozivom na rimsko pravo.

Međutim baš sudbina toga zakona pokazuje, kako malo snage i vrijednosti imaju propisi, koji se nameću dekretima predstavnika vladajućih klasa, kad su ti propisi u protivnosti sa zahtjevima života. Iz navedenog članka Leichtova proizlazi, da je prvokupno pravo bližike živjelo kroz stoljeća u Italiji i poslije Lex dudum, koja je to pravo ukinula; tu je citiran i autor Tamassia, koji vršenje toga prava naziva consuetudo contra legem; potrebe života bile su jače od carskih zakona. To se vršenje vjerojatno odvijalo bez smetnja, jer je tad zapadnorimsko carstvo bilo na izdisaju, a poslije njegove konačne propasti, preuzele su državne funkcije municipalne Općine, koje su sve s reda u svojim statutima normirale pravo bližike. To je pravo vrlo detaljno razradila osobito Venecija u svom statutu od god. 1242., gdje je istaknuto (isto kao i u poljičkom), da to nisu novi propisi nego sistematski sređeni stari zakoni i običaji.

Spevec ne spominje toga zakona. Strohal ga je poznavao, ali mu je posvetio svega četiri retka ne upuštajući se u njegovo tumačenje i ne izvodeći iz njega nikakva zaključka. On kaže: »Već naime u doba cara Konstantina Velikoga određeno je: »proximis consortibusque concessum erat ut extraneos ab emptione removerent«, no ta se odredba dokinula već god. 391. kao neopravdano ograničenje prava raspolaganja svojom

pravo otkupa, nazadne kupnje. Znači, prodavac je imao ex lege ili ex more pravo da otkupi zemlju, koju je (u nevolji) prodao.

Isti ustanova izražava se u ruskim kupoprodajnim ispravama iz 15. i 16. stoljeća riječima: »bez vikupa«, bez iskupa (i poljički statut u svom čl. 51b kaže: iskupiti mjesto otkupiti).

Poljički statut pokazuje, da je u povodu ukidanja otkupnog prava prodavčeva u isto doba ozakonjeno otkupno pravo u korist bližike, jer bi inače prodavac, u svom interesu, mogao lišiti rodake njihova još uvijek živog i priznavanog prava na zemlju bivše im zajednice. Može li biti jačeg dokaza, da otkupno pravo bližike vuče svoj korijen iz prvobitne rodovske imovinske zajednice?

Odnosna isprava (Smičiklas, Cod. dipl. IV 461, od god. 1251.) nadahnula je Mažuranića l. c. ovom mišlju: »vidimo, kako ne može po našem pravu dio baštine nitko odsvojiti, a da ne privoli bratstvo, bližika, možda u staro vrijeme i sve pleme njegovo«.

imovinom« (str. 28.). Strohal, koji tvrdi, da što dalje idemo u prošlost, to grublje, kruće, bezobzirnije individualno vlasništvo susrećemo, nije nam objasnio, kako to biva, da zakon koji ograničava vlasnika, *prethodi* zakonu, koji vlasnika oslobađa i posljednje stege.

Lex dudum (tek potkraj četvrtog stoljeća naše ere!) obilježuje momenat, u kome je rimsko vlasništvo, po pozitivnom pravu, postalo neograničenom vlašću, ius utendi et – ubutendi. Tu pravnopovijesnu prekretnu točku vrijedi bolje osvijetliti ne samo zato, što se time uklanjaju zablude odnosno namjerna izvrtanja na području rimskopravne nauke, nego naročito zato, što će se i tu pokazati, da se isti proces izvršio kod svih naroda, uključivši i rimski, i iz istih razloga, i time dokazati, da je pravo proizvod potreba života i borbe za njihovo zadovoljenje i na strani mogućnika i na strani podčinjenih.

Zakon Gracijana i drugova glasio je: »*De iure protimeseos proximis et consortibus adempto.*

Dudum proximis consortibusque concessum erat, ut extraneos ab emptione removerent, neque homines suo arbitratu vendenda distraherent: sed quia gravis haec videtur iniuria, quae inani honestatis colore velatur, ut homines de rebus suis facere aliquid cogantur inviti, superiore lege cassata, unusquisque suo arbitratu quaerere vel probare possit emptorem«.

»*O oduzimanju prava prvokupa bližnjima i zajedničarima.*

Nekada[26] bijaše dopušteno bližnjima i zajedničarima da odstrane tuđe od kupnje i da tako ljudi ne mogu po svojoj volji raspolagati s onim, što bi htjeli prodati; ali budući da smatramo, da je to teška nepravda – koja se pokriva taštom krinkom pristojnosti, – da ljudi budu prisiljeni protiv volje učiniti nešto sa svojim stvarima, ukidajući predašnji zakon (određujemo), da svaki po miloj volji može tražiti odnosno prihvatiti kupca«.

Tome zakonu dodana je u Gotofredovu izdanju Teodozijeva zakonika (god. 1736., str. 286) najprije ova »Interpretatio«: »Prior ordinatio legis fuerat, ut si unus ex consortibus quacunque necessitate rem vendere voluisset, extraneus emendi licentiam non haberet. Sed hoc melior probatur indultum, ut quicunque de rebus suis libero utatur arbitrio et praetermissis consortibus vel propinquis, cui voluerit vendendi liberam habeat facultatem«: »Predašnji propis zakona bijaše, da, ako bi jedan od zajedničara, zbog ma koje potrebe, htio prodati stvar, tuđi nije imao ovlaštenje da je kupi. Ali boljim se priznaje ovo dopuštenje, da svaki, koji ima slobodnu volju s obzirom na svoje stvari, ima i ovlaštenje da ih slobodno proda kome hoće, prelazeći preko zajedničara ili bližnjih«.

To je očevidno bilo obrazloženje zakona Gracijana i drugova.

Zatim je, kod Gotofreda, dodan i ovaj »Commentarius«: »Honestatis leges suadent in emptione proximum et consortem praeferri – proximitatis et consortii ratio iure habenda videtur: proximitatis primum quia

[26] Dudum se obično prevodi sa »odavna« osobito u izrazu »iam dudum« (već odavna) ali se u rječnicima nađe i »nedavno«. Pošto su oba ta izraza rastezljiva, uzet je srednji: nekada.

magna esse ferme solet in rebus quae a maioribus aut cognatione proficiscuntur affectio, interest scilicet nostra res maiorum in gente et familia permanere«: »Zakoni pristojnosti savjetuju, da se kod kupnje dade prednost bližnjemu i zajedničaru; – razlog bliskosti i zajednice ima se s pravom uvažavati: bliskosti u prvom redu, jer postoji jaka privrženost za stvari, koje potječu od predaka ili rodbine; *imamo naime interesa, da stvari predaka ostanu u rodu i porodici.*«

Ne vidi se jasno, otkud potječe ovo posljednje tumačenje. Manje je vjerojatno, da su to Gotofredove refleksije, jer on tek iza toga teksta iznosi svoj komentar, a bilo bi i neobično, da on, prikazujući već mrtvi zakon, lično polemizira sa zakonodavcem bez potrebe i svrhe. Vjerojatnije je naprotiv, da je to bilo obrazloženje predašnjeg zakona, koji je priznao pravo bližike na prvokup. Na taj zaključak upućuju i riječi: »*honestatis* colore velatur«, koje Lex dudum iznosi protiv predašnjeg zakona, gdje se dakle nalazila i »honestas« kao ratio legis.

Kad je taj predašnji zakon nastao? Gotofred nagađa, da mu je autor mogao biti Konstantin (god. 306–337. n. e.), ali razlog, koji za to navodi, teško će koga uvjeriti. On naime kaže, da je Konstantin bio kršćanin, a da otkupno pravo bližike postoji i u Mojsijevu zakonu. No Konstantinovo je kršćanstvo uopće vrlo problematično; on je, istina, iz razloga političkog oportuniteta paktirao sa kršćanstvom, ali baš razlozi oportuniteta su ga morali odvraćati od povezivanja kršćanstva sa židovstvom, jer je kršćanstvo već u prvom stoljeću stajalo na ratnoj nozi sa židovstvom (Flavius, Antiq. 20, 9, 1 i Djela apostolska).

Postoji i jedan formalan argumenat, koji bi isključivao Konstantina kao zakonodavca prava bližike u Rimu. Codex Theodosianus je po Teodozijevoj konstituciji, kojom je određeno sastavljanje njegovo (god. 435. – C. Theod. 1, 1, 6), imao sadržavati konstitucije careva počevši od Konstantina, a u Teodozijevu Kodeksu te tobože Konstantinove konstitucije – nema. Pravo bližike je dakle, ne samo stvarno nego i formalno (zakonodavno), moralo u Rimu nastati prije Konstantina. Kada, kako i po kojem materijalnom osnovu?

U prethodnoj je raspravi pokazano (»Rad«, knjiga 283.), da je poslije svršetka drugog punskog rata, zbog silnog priliva zlata, robe i robova iz pokorenih zemalja, započeo u Rimu veliki ekonomski preobražaj, prosperitetna kriza, koja je iz temelja izmijenila proizvodne i uopće privredne i društvene odnose rimske. Ta je kriza naročito imala za posljedicu uništenje malih posjednika zemljoradnika, zakupaca (posesora) državnog zemljišta, na mjesto kojih dođoše veleposjednici – robovlasnici, dok su prijašnji mali posjednici, građani rimski, stotinama tisuća umnožavali urbanski proletarijat. Klasi bogatih je, poslije poraza braće Grakha, uspjelo postići, da se novi posjednici agri publici zakonodavnim putem (god. 111. pr. n. e.) oglase za individualne vlasnike toga zemljišta, koje je sačinjavalo glavninu obradive zemlje u Italiji; osim toga razvila se naglo robno-novčarska privreda na ogromnom ostvarenom tržištu. Na pravnom području odrazilo se novo stanje ustanovom individualnog privatnog vlasništva sa pravom na neograničeno slobodno raspolaganje imo-

vinom i za života i za slučaj smrti. Sasvim je razumljivo da se u to doba ne može postaviti postanak prava rođaka na prvokup: ako tada nije trebalo da otac ima obzira ni na rođenu djecu, koju je mogao isključiti iz nasljedstva bez navođenja razloga, pogotovu nije trebalo da ima obzira ni prema daljim rođacima.

Ali sva nagla i totalna dostignuća sadržavaju već u svom začetku klice za svoje slabljenje. Tome procesu se nije oteo ni Rim. Prejako je još bilo u narodu osjećanje bivšeg zajedništva; nasljedno i tutorsko pravo agnata i gentila bilo je u punoj pravnoj snazi još u početku carstva. Zato je protiv neograničene dispozitivne vlasti, podržavane interpretacijom contra legem od zvaničnih predstavnika bogataške klase, nastao otpor, koji se izrazio preko centumvirskog narodnog suda u načelnom pravilu, da član zajednice ne može biti lišen udjela bez dokazanih teških razloga nedostojnosti. To je pravilo steklo i konačno pravno priznanje oko god. 200. naše ere (Paulus). Ne će se stoga pogriješiti, ako se uzme, da su se materijalno nužno nasljedno pravo i pravo prvokupa srodnika ozakonili kao blizanci, jer to oboje imaju isti materijalni i historijski osnov: bivši kondominij na res maiorum i interes da stara baština ostane in gente et familia. Drugi osnov pravu bliže rodbine ne može se zamisliti, a o tome nas uvjerava i navedena terminologija[27] obrazloženja odnosne konstitucije: pravo bližike potječe iz stare zajednice, bilo gentilske bilo familijarne, ono je ozakonjeno kao ograničenje relativno *vrlo kasnog* postanka individualnog vlasništva zemljišta i kao njegova korektura, isto kao i nužno nasljedno pravo najbližih srodnika. Nije od važnosti, da li su obje te ustanove nastale stoljeće ranije ili kasnije; važno je, da su one postojale i u tobože odiskona krutom individualističkom Rimu i da Rim nije ni u tome izuzetak od općeg pravila.

V.

IZ BIZANTSKOG PRAVA

Poslije Lex dudum nije moglo biti *zakonskog* prvokupnog prava bližike ni u istočnom dijelu države rimske, jer je podjela carstva, pa i to najprije samo administrativna, bila izvršena poslije toga zakona. Ali, da je to pravo postojalo na istoku i prije toga zakona, izlazi ne samo iz činjenice, da je t. zv. Konstantinov zakon, koji to pravo ozakonjuje, vri-

[27] Proximi su naša bližika po srodstvu, a consortes su članovi iste zadruge. Rimska je zadruga naime izvorno sastavljena od braće, koja se nisu podijelila, nego su ostala da skupno žive i rade na zajedničkoj baštini (Consortium hereto non cito — legitima et naturalis societas: Gaius, Psi 182). Ali Plinije svjedoči, da su još u carsko doba i nerođaci osnivali pred pretorom takva radna udruženja po primjeru braće (societas ad exemplum fratrum). Otud i u Rimu i drugdje pravo prvokupa i u korist zajedničara, pa analogno i susjeda, iako nisu srodnici. Ekonomski razlog je jasan.

jedio za cijelo carstvo, nego i iz činjenice, da se još potkraj IV. stoljeća prvokupno pravo nazivalo i u Italiji grčkim izrazom. Zato je razumljivo, zašto u poznijim bizantskim izvorima ne nalazimo više to pravo kao opću, nego samo kao posebnu ustanovu, koja će iz osobitih razloga vrijediti *jedino za točno određeni krug zemljoradnika*. Tako znamo, da je Justinijan, normirajući ustanovu emfiteuze, priznao vlasniku zemlje pravo prvokupa emfiteutskih prava, ako bi emfiteuta htio da ih proda. U Bizantu je nadalje postojala neka vrsta seljačkih zajednica na državnom zemljištu; naseljenici, i kad su obrađivali zasebne parcele, odgovarali su državi skupno za dažbine, koje su se od tog skupnog zemljišta imale plaćati (ἐπιβολή = daća, namet; tom se riječju ponekad označuje i cijela ustanova); ako je član zajednice htio da proda svoja prava, mogao je da ih proda samo sunaseljeniku, a ne strancu. Potanko su ti odnosi bili uređeni novelom Romana Lakapenosa (stvarnog vladara u doba cara Konstantina VII. Porfirogeneta), godine 922. n. e. Po toj noveli nije prvokupno pravo pripadalo više svim sunaseljenicima, nego u prvom redu onim bližnjima otuđivača, koji su po srodstvu (ἀπο συγγενείας) uživali odnosne nekretnine zajednički, bilo da su još u nepodijeljenoj zajednici, bilo da u su njoj nekad bili pa se podijelili (eto i ovdje krupnog podatka za porijeklo prvokupnog i otkupnog prava iz rodovske zajednice!). U drugom redu pripada prvokupno pravo onima, koji su bili u zajednici sa otuđivačem ne po srodstvu i nasljedstvu nego po kom drugom osnovu; zatim onima, čija su zemljišta tvorila fizičku cijelost, i najzad međašnjim susjedima. O naumljenoj prodaji imao je otuđivač obavijestiti ovlaštenike određenim redom. Kako međašnji propisi, tako je i ova novela imala za pobudu i cilj određenje lica, koja državi suodgovaraju za dažbine, a ne interes prvokupaca.

Strohal je lijepo izložio (str. 28 i d.), kako su odnosne bizantske kompilacije bile u nekoliko redakcija prenesene i na naš jezik (isto kao i neki drugi postjustinijanski zakonici, osobito u našim južnim krajevima). Ali neke od tih redakcija sadržavaju i više i različitijeg gradiva od bizantskih. Uzmimo za primjer onu, koja je objavljena u zagrebačkom »Mjesečniku« godine 1911. (str. 229–241) pod naslovom: »Tako zvani zakon cara Konstantina i Justinijana u Srba i uopće u Južnih Slavena«. Objavljivač Rudolf Strohal navodi, uvjerljivije nego li Ivan, da je tu sačuvan narodni jezik iz Hercegovine ili Zete iz XIV. stoljeća, te (na str. 231), da su u Dalmaciji, Istri i po Hrvatskom Primorju pojedini gradovi i poveće Općine imale svoje zakonike i statute napisane na hrvatskom ili latinskom ili talijanskom jeziku, koji su bili većinom »*plod uobičajenog u dotičnom mjestu prava*«. Taj »takozvani zakon cara Konstantina i Justinijana«, govori među inim (čl. 4. na str. 234): »Ako ko proda nivu ali vinograd ali drugu česovu stvar. Ako hoće tko u selu aliti u mjesto prodati koju stvar namjesnu to jest kuću ali bašćinu, da e ne može prodati nadvornjemu čoiku nego od sela seljaninu, ako li tko i kupi, ta kuplja da e nevaljatna nego da primi rukodavanje. Ovo se razumije ako pridje ne aviza bližike kad prodaje aliti nivu ali vinograd ali mlin, i to deset godišća se gnati ga može; ako li pak ne budu volni seljani kupiti,

tader može biti voljan prodati.« Ili čl. 20. (na str. 235): »Ako tko proda komu koju stvar nedvižimu, a ne pita braću mlađu, bili e kćeli oni kupit takvu, prodaja e nevaljatna, ne samo oni nego i djeca nih mogu išćerat, er e *stvar temeljita,* i do dvadeset i pet godišća gnati se može. To se razumije, kuća ali bašćina ali mlin«.[28]

U redakciji objavljenoj u Mjesečniku nalazi se i propis o tom, kome ima pripasti »istragbina« t. j. imovina kuće, koja se »istražila« umrijevši bez potomstva. Taj (čl. 37.) glasi: »*Od istragbine ne mogu reditat susjedi izvan onih koji su ot onoga roda i onih koji izlaze od* bližnega koljena«. Sadržine čl. 20. i 37. nema u odnosnim bizantskim izvorima. Bizant je tad imao još od Justinijana potpuno izgrađeno porodično i nasljedno pravo na bazi individualizma. Ti članovi sadržavaju *naše* rodovsko imovinsko pravo, prvokupno i nasljedno. Ako smo mi, kako pokazuju navedeni slučajevi kletava, imali pravo pobijanja odsvoja učinjenih na štetu rodbine, još u X. stoljeću, zašto bi nam bilo trebalo preuzimati takva pravila od Bizanta, gdje je rodbinsko pravo prvokupa bilo ukinuto, pa pet stoljeća zatim oživljeno, ali tek samo radi specijalne ustanove kmetskih selišta, a ne kao *opće pravilo rodbinskog prava,* kakvo je kod nas. Bit ćemo zato bliže razumu, ako kažemo, da su naši stari u XIV. stoljeću (po jeziku sudeći moglo bi to biti i kasnije) htjeli da svoja vlastita pravila potkrijepe i autoritetom imena Konstantina i Justinijana. Uostalom, sve to skupa nije ni naše ni njihovo, nego je opće i svačije; potrebe života su stvorile takva pravila i ustanove, kao kod svih drugih tako i kod nas. Razlika je jedino u tome, što su se oni kod starijih naroda pojavili ranije, a kod mlađih kasnije.

Što o tome misli Ivan Strohal? On piše (na str. 31): »Istina je doduše, da narod nije baš lako poprimio to otkupno pravo, koje nije odgovaralo njegovoj pravnoj svijesti i koje je bilo kreirano s obzirom na vizantski porezni sustav. Ali u tom otkupnom pravu našao je on potkrepu za svoje uvjerenje, da vlasnik može, ako mu dostaje gospodarska snaga, otkupiti prodano zemljište i da se dužnik može otkupiti iz svoga zavisnog položaja, ako ima čime da namiri tražbinu svoga vjerovnika. Pa kad je poslije, jer nije išlo s jednostavnim zabranama svakoga odsvoja u korist crkava, prisiljen poslužit se za tu svrhu otkupnim pravom, nije ga ta uredba tako nepripravna zatekla, kako ga je zatekla pomenuta novela cara Romana I. Lekapena i kompilacije, u koje su odredbe te novele uvrštene«.

Što se na te gole kombinacije, koje su u protivnosti s našom pravnom historijom, može reći? Da Strohal luta u daljinama i visinama tražeći uzrok, koji je pred njim, ako hoće da ga vidi. Nije to naš narod primio od drugih, već je, poput svih drugih zemljoradničkih naroda, sam stvorio radi svojih životnih potreba. Sve do nadvlade individualizma, zemlja, jer

[28] Namjesna = nepokretna; nadvornji = izvanjski, stranac; rukodavanje bi ovdje imala biti cijena, koju je stranac platio, inače u Zeti znači i zajam; aviza = obavijesti. U toj kompilaciji ima dvadesetak riječi talijanskog porijekla, koje se i danas čuju u Crnoj Gori i Hercegovini.

se od nje gotovo isključivo živjelo, nije bila predmet trgovine i spekulacije; ona je neotuđivo pripadala zajednicama: plemenskim, porodičnim, općinskim, državnim. Što je prirodnije, nego da se ona, i kad je postala predmet prometa, nastoji sačuvati onima, čija je bila, ako im je potrebna za održanje života, a to im je bila, sve dok se nisu razvili i drugi oblici proizvodnje i privređivanja. Sve što se može dopustiti jeste, da su mlađi narodi mogli primati od svojih naprednijih susjeda poneke forme i procedure u ostvarivanju tog zahtjeva. Ali sama ustanova je zajednička svima, jer je zasnovana na istoj materijalnoj podlozi: primum vivere.

(Primljeno za štampu na 8. sjednici I. odjela od 19. IX. 1952.)

FERDO ČULINOVIĆ

NEKA PITANJA IZGRADNJE NOVOGA JUGOSLAVENSKOG PRAVA

I.

Nije isključeno, da bi anketa o pitanju – »treba li za bolje razumijevanje pozitivnog prava znati i njegovu historiju« – vjerojatno pokazala, kako nije malen broj onih, koji se s pragmatističkom bezobzirnošću odnose prema onomu, što je bilo, a ističu važnost isključivo onoga, što je danas. Ne može se nipošto poreći, da je daleko uočljivija korist od savremenoga, nego li pouka iskustva prošlosti. Razumljivo je nadalje, što se prema nekadanjem pravu prednost daje pozitivnoj normi, ali sve to još nije nikakav osnovani razlog, da se skreće u skrajnosti prakticističkog antihistorizma.

Izuzmemo li historijsku pravnu školu, koja upućuje na značaj historije prava, ali zapada u fantazmagorije narodnjaštva, može se uglavnom reći, da idealističko shvaćanje prava ne vodi mnogo računa o genezi prava. Davno je tako bilo, još prije Comtova pozitivizma, a tako je i danas na području neopozitivističkog normativizma. Svakako je opravdana Kelsenova teza, da je »pravo ... uvijek pozitivno pravo«[1], ali je ona točna samo onda, ako se pojam prava uzima u njegovu strogom i užem smislu, te se pod time razumijevaju samo savremene, važeće pravne norme, ali ne i one, koje su to još jučer bile. No uza sve to ipak je neosnovano, ako se pored davanja prednosti pozitivnom pravu zaboravlja na njegov historijski razvitak i prelazi preko onoga, što mu je prethodilo i što ga je sa svoje strane uvjetovalo. Takvo tumačenje pozitivnog prava ne može biti točno ni pravilno.

Za našu osnovnu temu ne bi ni bile potrebne ove uvodne riječi, kada se i na području savremenoga jugoslavenskog prava ne bi pojavila pitanja, koja upućuju na zaključak, da ni ovdje nije sasvim stran spomenuti

[1] *Hans Kelsen*, »Opšta teorija prava i države«, prijevod Radomira Lukića i Milorada V. Simića, Beograd 1951., str. 119.

antihistorizam. Takvi znaci nisu međutim općeniti, i prema njima se ne bi mogao stvoriti realan sud o ovom pravu. No kako ove pojave nisu ipak ni tako rijetke, svakako će biti korisno, ako se na njih osvrnemo. To utoliko više, što se u vezi s tim pojavama zapažaju kod primjene jugoslavenskoga pozitivnog prava neka mjestimična i povremena skretanja, kojih očito ne bi bilo, kada bi se više gledalo na put koji je novi jugoslavenski pravni sistem prešao od svojih prvih začetaka pa do savremenih mu pravnih normi.

Sistem prava FNRJ predstavlja završnu liniju onog razvitka, koji je započeo za Drugog svjetskog rata na tadanjem jugoslavenskom oslobođenom teritoriju pod uvjetima prerastanja Narodnooslobodilačke borbe u Narodnu revoluciju, a koji je svoj prekretnički državnopravni izraz dobio naročito u državnopravnim aktima Drugog zasjedanja AVNOJ-a. To već pokazuje, da je za pravilnu primjenu toga prava neophodan retrospektivni osvrt na proces njegova nastajanja za vrijeme NOB-e. To je utoliko potrebnije, što se mnogi savremeni pravni instituti FNRJ i ne mogu temeljito shvatiti, ako se ne zna kako je do njih došlo i što je sve u tom početnom razvitku djelovalo na njihovo formiranje. Osim toga proučavanje geneze novoga jugoslavenskog prava od koristi je i za samu nauku o državi i pravu s obzirom na specifičnu problematiku, koja se tu zapaža.

Između mnogih problema s područja razvitka novoga jugoslavenskog prava svojevremeno se kod nas ponajviše, i gotovo isključivo, raspravljalo o pitanju *postanka nove države* i s tim u vezi o *karakteru* novog jugoslavenskog prava.[2] Više se razmatrala problematika neposredne primjene pozitivnog prava nego li sam njegov historijat radi boljeg uvida u njegovu suštinu.

Pitanje postanka nove jugoslavenske države i danas je dosta složen i zamršen problem, o kojemu su se javila suprotna tumačenja. S obzirom na razvitak prava tražio se odgovor na pitanje, kada je nastala nova jugoslavenska država, te ima li Drugo zasj. AVNOJ-a državnopravni deklaratorni ili konstitutivni karakter. Nije ovdje zasada mjesto, da u tu problematiku pobliže ulazimo, tek samo konstatujemo, da je s obzirom na nju ipak uglavnom neosporna činjenica, da se nova jugoslavenska država postepeno izgrađivala i prije Drugog zasj. AVNOJ-a, koje je međutim imalo neosporni prekretnički državnopravni karakter, jer se tada (t. j. 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu): 1. formirao vrhovni organ državne vlasti u užem smislu riječi (prerastanje AVNOJ-a, dotadanjeg vrhovnog političkog rukovodioca NOP-a i faktičnog najvišeg naredbodavnog organa na tadanjem oslobođenom jugoslavenskom području u državnopravni, vrhovni organ vlasti nove države) i vrhovni organ državne uprave (osnutak Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao prve privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije) i 2. donošenje prvih državnopravnih, ustavnih (makar i privremenih) akata (Deklaracija i Odluke

[2] O tome vidi na pr. moju monografiju »Postanak jugoslavenske republike« u »Zborniku Pravnog fakulteta u Zagrebu« za 1948., članak Maksa *Snuderla* (njegovu recenziju ovog »Zbornika«) u beogradskom »Arhivu za pravne i društvene nauke« br. 4, za 1949., str. 384–676. i dr.

Drugog zasjedanja AVNOJ-a). U dinamičkom razvitku nove jugoslavenske državnosti, počevši od prvih narodnooslobodilačkih odbora do donošenja Ustava FNRJ, nesumnjivo je kulminaciona točka Drugo zasj. AVNOJ-a, kada se dotle izgrađivana država (u svojim osnovnim linijama, naime razvojem mreže NOO-a) javlja kao izgrađena konstrukcija novoga političkog sistema.

Pitanje karaktera novoga jugoslavenskog prava naročito se javlja u pogledu onih propisa, koji su na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju doneseni (ili utvrđeni kao obavezne, prinudne norme) – u uskoj vezi sa izgradnjom nove jugoslavenske državnosti – još prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Pritom su se isticala dva stajališta. Po jednome su ovi propisi doneseni (ili utvrđeni kao obavezne, prinudne norme) – u uskoj vezi sa prava, jer na to upućuje revolucionarni karakter njihova postanka, budući da »svaka revolucija stvara pravo«, kako se to s jedne strane (neosnovano) isticalo. Po drugom stajalištu ove norme nisu imale karakter prava, jer se nová jugoslavenska država »javlja tek s Drugim zasjedanjem AVNOJ-a«, a bez države nema prava. Koji je odgovor na to pitanje ispravan?

Sličnom problematikom bavili su se, s obzirom na neke druge zemlje, i neki strani pisci, koji su međutim različito odgovarali na ovakva pitanja. No pretežan je dio tih teoretičara ipak davao potvrdni odgovor na pitanje o državnopravnom karakteru akata vlasti, koja se pod uvjetima revolucije nalazila tek u stadiju svoga postepenog obrazovanja. Tako je na pr. jedan od njih, *Sander*[3], istakao, kako ovakvim aktima treba priznati karakter prava, jer ih je donijela »*faktična vlada*«, makar ona i ne imala međunarodno priznanje; *Alfred Verdross* razmatra to pitanje s obzirom na neke državnopravne promjene nastale u vrijeme Drugoga svjetskog rata te i on priznaje sličnim normama karakter prava, ako su ih donijele »*vlade de facto*« i to čak u vremenu »– ...dass zeitweilig überhaupt keine politische Zentrallstelle vorhanden ist«[4], što bi približno odgovaralo i stanju u Jugoslaviji do Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Jedan drugi pisac, *Spiropoulos*, isto tako smatra, da takvim normama valja priznati karakter prava, ako ih je donijela nova vlast (»De facto Regierung«), i to čak i onda, ako ova »vlada« upravlja samo jednim dijelom odnosnog državnog teritorija, naime – »... diejenige Regierungsbehörde, die ihre Obrigkeitsgewalt *faktisch* über nahezu das gesammte Staatsgebiet erstreckt«[5]. *Kelsen* je isto tako u redu onih, koji su za priznanje pravnog karaktera takvim normama, ali on do toga zaključka dolazi analizirajući sadržinu tih normi i njihove elemente.[5a]

[3] *Sander*, »Das Factum der Revolution und die Kontinuität der Rechtsordnung« objavljeno u časopisu »Zeitschrift für öffentliches Recht« sv. I. za 1919., str. 132–134.

[4] *Alfred Verdross*, »Völkerrecht« II. izdanje, Wien 1950. str. 224. i 294. Nadalje »Die Entstehung der Neustaaten und der Neustaaten nach dem Krieg« objavlj. u »Strupps Wörterbuch des Völkerrechts« I. sveska, zatim »Die Verfassung der Völkergemeinschaft«, Wien 1926, str. 125. i dr.

[5] *Spiropoulos*, »Die de facto Regierung im Völkerrecht«, Kiel 1926, str. 23. i dr.

[5a] *Hans Kelsen*, »La naissance de l' Etat et la formation de sa nationalité« objavljeno u časopisu »Revue du droit international« za 1928., str. 613–640.

Problem karaktera takvih jugoslavenskih normi (donesenih, odn. utvrđenih još prije Drugog zasj. AVONJ-a) ne može se riješiti na kruti, dogmatski način, kako je to naprijed izloženo u vezi s pitanjem postanka nove jugoslavenske države. Razvitak jugoslavenskog prava je dinamički proces, koji znači postepeno izgrađivanje, jednako kao i razvitak samih organa vlasti (NOO-a). Rješenje problema o karakteru tih propisa treba tražiti u vezi s okolnostima – tko je razvio te norme, kada i zašto. Tim putem dolazimo do zaključka, da se tim propisima *ne može poreći karakter prava* napose stoga: 1. što ih je donijela (odnosno kao obavezne norme utvrdila) revolucionarna vlast rušeći stari sistem, a izgrađujući novi, 2. što se karakter prava vidi iz samog sadržaja tih propisa, koji su bili i prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a zaista prinudna pravila ponašanja, iza kojih je stajala organizovana sila nove vlasti i 3. što je cilj tih propisa bio, da se kroz njih i njihovom primjenom razvije i učvrsti novi pravni poredak u skladu s tekovinama Narodne revolucije. Te su norme dakle *imale karakter prava*, jer su *po svom porijeklu, po svom sadržaju i po svom cilju bile začeci novoga jugoslavenskog prava* u njegovu revolucionarnom izgrađivanju.

No s obzirom na ovo pitanje moglo bi se kazati s *prof. Ivom Krbekom* (»Prilog teoriji o pojmu prava«, izdanje Jugoslavenske akademije, Zagreb 1953, str. 7), da – »čitav spor o prioritetu nije manje skolastičan od spora, da li je ranije postojala kvočka ili jaje«. Ovo tim više, što je te propise kasnije *konvalidiralo* Drugo zasj. AVNOJ-a za cijelu DFJ, odnosno Treće zasj. ZAVNOH-a za Hrvatsku i t. d.

Međutim u vezi s time može se s izvjesne strane pokazivati i na elemente, koji bi izgleda opravdavali normativističko shvaćanje o pravu. Uzme li se, da je nova jugoslavenska država nastala »tek s Drugim zasj. AVNOJ-a«, nije li onda skup ovih pravnih normi (donesen, odn. utvrđen kao pravo još prije Drugog zasj. AVNOJ-a) nastao, navodno – »prije države«? Nema li tu ipak nekog uporišta za normativizam?

Činjenice odgovaraju na to pitanje negativno. Spomenute pravne norme razvijaju se zaista u periodu, kad se još nije u potpunosti izgradila nova država, dakle moglo bi se i kazati – u vrijeme, kada još nema pune organizacije nove državne vlasti. No to ipak nije argumenat u prilog normativističkom gledištu. Ni tu pravo nije nastalo prije države. Novo jugoslavensko pravo razvijalo se kroz čitavo razdoblje NOB-e, dakle i u periodu prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, *istovremeno* s izgradnjom organizacije državne vlasti. Izgradnja novoga jugoslavenskog sistema vlasti obuhvatala je u sebi jednovremeni proces razvoja i same organizacije vlasti i stvaranja novoga jugoslavenskog prava. Nova jugoslavenska državnost i novo pravo razvijali su se i u periodu do Drugog zasj. AVONJ-a jedinstveno, te je izgradnja sistema NOO-a omogućavala i razvitak novog prava, kao i obrnuto, stvaranje novoga jugoslavenskog prava pomagalo je i razvoj NOO-a, jačalo je postepenu izgradnju novog sistema vlasti u Jugoslaviji. Očito je dakle, da tu nema osnova za normativističke postavke o prioritetu prava pred državom.

No od ovih pitanja mnogo su zamašnija ona, koja se dobrim dijelom i danas javljaju u vezi s nastajanjem novoga jugoslavenskog prava upravo u razdoblju NOB-e. Za savremeno jugoslavensko pravo naročito je važno rješenje nekih problema, koji su u vezi napose sa *dvije osobitosti* ovog procesa nastajanja toga prava u vrijeme NOB-e, i to: 1. pitanja, koja se javljaju s obzirom na *način postanka* toga prava i 2. na njegovu *društveno-ekonomsku osnovu* u spomeutom razdoblju. S obzirom na njihovu i današnju aktuelnost, mi ćemo se ovdje u kratkim crtama osvrnuti na njih.

ad 1. *Prva osobitost* nastajanja novoga jugoslavenskog prava sastojala se prvenstveno u njegovu *revolucionarnom porijeklu.* Novo jugoslavensko pravo javlja se na oslobođenom teritoriju pod uvjetima NOB-e, i to kao izraz pobjede narodne revolucije. U stvaranju novoga jugoslavenskog sistema očituju se naime *dvije strane* toga procesa, i to: a) *rušenje* starog i b) *stvaranje* novog sistema prava.

Odavde proizlaze i *dva rezultata* toga procesa, a oni su od naročitog značaja i za pravilnu primjenu savremenog, pozitivnog prava *FNRJ.* Tu je u prvome redu činjenica, da je ovaj proces izgradnje novog pravnog sistema u Jugoslaviji *negacija* starog jugoslavenskog pravnog sistema. Praktički to znači, da je s izgradnjom novoga jugoslavenskog prava staro pravo Kraljevine Jugoslavije *izgubilo svoju važnost.* U drugom redu treba naročito istaći i *karakter* novoga jugoslavenskog prava, koji rezultira iz ovakva njegova revolucionarnog nastajanja. Na odraze ovih rezultata toga procesa osvrnut ćemo se pobliže u narednim izlaganjima.

ad 2. *Druga osobitost* nastajanja novoga jugoslavenskog prava za NOB-e bila je u njegovoj *društveno-ekonomskoj osnovi.* Kao što je svako pravo uglavnom izraz svoje sredine, tako je i novo jugoslavensko pravo u periodu NOB-e odražavalo svoju tadanju društveno-ekonomsku bazu. Ona je tom novom pravu u početnoj izgradnji davala osobiti pečat, jer je nastajanje novog jugoslavenskog prava naročita specifičnost.

Ta se specifičnost sastojala napose u tome, što je novo jugoslavensko pravo u periodu NOB-e odražavalo u sebi *dva vlasnička sistema,* koja su se u to vrijeme stjecala na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju. S tim u vezi ovo je pravo izražavalo ujedno i *dvije vrste društvenih odnosa,* koji su se pod uvjetima NOB-e razvijali u to vrijeme na tom dijelu Jugoslavije. Ekonomsku osnovu novog prava sačinjavalo je naime i privatno i društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.

a) *Privatno vlasništvo* nije ukinula nova vlast na oslobođenom području Jugoslavije. Ono je i dalje ostalo, a organi vlasti pružali su mu i svoju pravnu zaštitu. No iako je na tom dijelu Jugoslavije, u okviru novoga jugoslavenskog sistema, ostalo privatno vlasništvo, ipak se ono pod novim okolnostima drukčije razvijalo, nego li je to bilo na tadanjem okupiranom dijelu zemlje, odnosno u kapitalističkom sistemu Kraljevine Jugoslavije.

Na oslobođenom području Jugoslavije (za NOB-e) privatno vlasništvo zadržalo je svoju raniju *formu,* ali ipak ne posvema i svoj nekadanji

sadržaj. Pod utjecajem tadanjih životnih prilika u uvjetima Narodnooslobodilačke borbe i pod utjecajem nove vlasti to je privatno vlasništvo na oslobođenom teritoriju doživjelo znatan *preobražaj.* Ovdje je naime privatni vlasnik bio podvrgnut ograničenjima njegova vlasničkog prava, koja su zadirala u samu suštinu toga prava. Ta ograničenja nisu ukidala privatno vlasničko pravo, ali su ga ipak znatno skučivala. Ona su ga djelomično čak i mijenjala.

Ni u pravnom sistemu Kraljevine Jugoslavije nije vlasnik bio sasvim, dakle »neograničeno« slobodan u vlasničkom raspolaganju svojom stvarju. I u tom buržoaskom pravnom sistemu bilo je nekih ograničenja vlasničkoga prava, kako to na pr. pokazuje pravni institut eksproprijacije, komasacije, segregacije, raznih rekvizicija, zatim niz služnosti i t. d. No sva ta ograničenja u buržoaskom pravnom sistemu Kraljevine Jugoslavije nisu bila drugo nego *izuzeci,* koji su međutim potvrđivali pravilo – a to je bilo vlasnikovo puno pravo, da slobodno raspolaže svojom stvarju, ukoliko to ne bi iz osobitih razloga bilo posebnim zakonima izričito drukčije normirano. Međutim za vrijeme NOB-e stanje s vlasničkim pravom pojedinaca (privatnim vlasništvom) bilo je na oslobođenom teritoriju ipak drukčije. Ograničenja privatnoga vlasništva bila su takve prirode i takvog opsega, da nisu činila izuzetak, nego *pravilo,* a osim toga bila su i drukčijeg karaktera, nego li ona u kapitalističkom sistemu Kraljevine Jugoslavije.

Na oslobođenom teritoriju Jugoslavije za vrijeme Drugog svjetskog rata već su i same životne prilike nametale osobitu potrebu, da se privatno vlasništvo svede u okvire tadanjih životnih imperativa. Dok je u Kraljevini Jugoslaviji privatni vlasnik i pored spomenutih zakonskih ograničenja njegova prava ipak mogao slobodno raspolagati svojom imovinom i pritom za sebe ostvariti što povoljnije ekonomske koristi, dotle su na oslobođenom teritoriju za NOB-e i životne prilike i nova vlast utvrđivale znatna ograničenja prava privatnoga vlasnika.

Opće stanje društva na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju za NOB-e i nova vlast dovodili su do toga, da su se ustalila neka principijelna gledišta, koja su duboko zahvatala u opseg ovlaštenja privatnog vlasnika i osjetno skučavala njegovo pravo raspolaganja svojom stvarju. Tako se na pr. pod takvim uvjetima razvilo pravno pravilo, da je nedopustivo ostvarivanje vlasničkog prava prema *ekonomski slabijima* ili *socijalno ugroženima,* ako bi i kada bi realizacija vlasničkoga prava u osjetnoj mjeri ugrozila osnovne životne interese protustranke. To pravilo je postalo na ovom dijelu Jugoslavije za NOB-e pravi nepisani zakon, koga su se dosljedno pridržavali svi organi vlasti tada oslobođene Jugoslavije. U arhivu Državnog sekretarijata za pravosuđe NR Hrvatske u Zagrebu pohranjen je veći broj raznih odluka narodnih sudova s oslobođenog područja Hrvatske iz razdoblja NOB-e. U njima se jasno izražava primjena ovog pravnog pravila. Iz mnogih takvih presuda i drugih sudskih rješenja (tih sudova) izlazi, da narodni sudovi, s obzirom na opće prilike na oslobođenom teritoriju, nisu dopuštali pravni put, odnosno, nisu pružali pravne zaštite privatnom vlasniku nasuprot daleko siromašnijoj

stranci, makar je pravni zahtjev tužitelja bio formalno potpuno osnovan i inače pravno umjestan, ako bi ostvarenje tog vlasničkog prava bitno ugrozilo egzistenciju ili u znatnoj mjeri pogoršalo ekonomsko stanje tuženoga, a tužitelju takvo povećanje njegove imovine ne bi bilo neophodno potrebno. Tako su na pr. narodni sudovi po tom pravilu odbijali tužbene zahtjeve vlasnika za povraćaj stvari, koje je on svojevremeno (makar i precario) predao siromašnom izbjeglici, ako bi vraćanje te stvari dovelo u opasnost opstanak tuženoga i njegove porodice, a sam tužitelj ipak ne bi tu stvar neophodno trebao za svoje gospodarstvo. Pravo privatnoga vlasnika na stvar prestajalo je (ili se barem suspendovalo), ako su protiv njegova zahtjeva govorili socijalni interesi, da se zaštite ekonomski slabiji i socijalno ugroženi. Tako se dakle (i na druge slične načine) ograničavalo privatno vlasništvo, jer je opći interes čitave zajednice iziskivao, da se interesi pojedinaca podčine interesima cjeline.

Može se kazati, da su to bile ratne mjere, nadalje i to, da se i u drugim zaraćenim državama privatno vlasništvo ograničavalo na ovaj ili onaj način. Takav bi prigovor bio međutim samo djelimično točan. Nesumnjivo je, da su gornja ograničenja vlasničkog prava na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju bila izazvana ratnim prilikama, da ih je uvjetovala narodnooslobodilačka borba. Neosporno je, da su i druge zaraćene zemlje normirale neka ograničenja vlasničkoga prava. Ali ovdje treba naročito istaći i činjenicu, da se ovakvim pravnim pravilima ograničavanja vlasničkoga prava u Jugoslaviji nisu stvarali *privremeni izuzeci* od osnovnog privatnovlasničkoga pravnog pravila (neprikosnovenosti privatnoga vlasništva), nego su se kroz to izgrađivali elementi novoga pravnog poretka, koji je u sebi nosio i takva specifična obilježja. *Socijalni elemenat* nije u novom jugoslavenskom pravu bio privremeni institut, izazvan ratnim potrebama, nego *načelna linija* u izgradnji jednog novoga pravnog sistema, koji ne priznaje neprikosnovenosti privatnoga vlasništva eksploatatorskog karaktera.

Ekonomska osnova za izgradnju novoga jugoslavenskoga prava u toku NOB-e bilo je dakle dobrim dijelom i *privatno vlasništvo* nad sredstvima za proizvodnju, ali ono nije imalo raniji karakter kao u kapitalističkom sistemu Kraljevine Jugoslavije, nego specifičnu primjesu *socijalnih elemenata*. Po tome se ovo privatno vlasništvo znatno razlikovalo od buržoaskog i gubilo je svoj eksploatatorski karakter.

Društveni odnosi na ovom *privatnovlasničkom osnovu* jednako su se razlikovali od privatnovlasničkih odnosa, koji su se razvijali u sistemu Kraljevine Jugoslavije ili na tadanjem okupiranom dijelu Jugoslavije. Iako su ti odnosi, s obzirom na svoju ekonomsku osnovu, nesumnjivo bili *privatnovlasnički*, oni ipak *nisu* bili kapitalistički. Makar da im se donekle (s obzirom na ekonomsku osnovu) ne može poreći i *buržoaski karakter*, očito je, da oni nisu bili *eksploatatorski*. Ti su odnosi (i na privatnovlasničkom sektoru) dobivali drugi, specifičan karakter.

Pod uvjetima NOB-e nije se na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju mogao ostvarivati nekadanji neograničeni, kapitalistički »princip slobode rada i ugovaranja.« Bilo je donekle i za NOB-e (na privatnom sektoru) najamnih odnosa i sl., ali se oni nisu kretali u okviru kapitalističke »slobode rada i ugovaranja«. Odnosi između poslodavca i radnika nisu se prosuđivali po normama kapitalističke neprikosnovenosti privatnoga vlasništva, nego prema novim propisima, koje je stvarao sam život pod uvjetima NOB-e. Pravni odnosi na privatnovlasničkoj osnovi dobivali su drugi karakter. Tako se na pr. pri zajmu ili posudbi prava i dužnosti stranaka nije moglo ocjenjivati prema normama starog, buržoaskog prava, jer je za taj odnos pored elementa vlasništva pridolazio i socijalni momenat i drugo.

Privatnovlasnički odnosi morali su se dakle uskladiti s općim interesima čitava društva, koje je živjelo pod uvjetima NOB-e. Prava privatnog vlasnika nisu mogla konkurirati s dužnošću građana, da se podčine općem poretku, koji je nametala NOB-a, a čuvala nova vlast. Ti odnosi, zasnovani na privatnom vlasništvu, nisu više bili kapitalistički, ali isto tako nisu bili ni socijalistički. Njihova ekonomska osnova pridavala im je privatnovlasnički karakter, a životne prilike i nova vlast postepeno su im udarali nova obilježja; po njima su se ti odnosi bitno razlikovali od onih, koji se u buržoaskim sistemima razvijaju na kapitalističkoj ekonomskoj osnovi.

b) *Društveno vlasništvo* na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju za NOB-e u poređenju s privatnim vlasništvom obuhvatalo je daleko manje područje pravnih odnosa. Ono je u ekonomici na oslobođenom teritoriju Jugoslavije za NOB-e bilo tek sekundarnog karaktera. No iako je ono nasuprot privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju značilo tek drugorazredni sektor, ipak je to društveno vlasništvo i u ekonomici i u razvoju društvenih odnosa na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju za vrijeme NOB-e imalo osjetan utjecaj. Privatno vlasništvo bilo je s obzirom na svoj opseg zaista dominantno, ali je društveno vlasništvo predstavljalo osobitu ekonomsku osnovu za razvitak novih društvenih odnosa, koji su nastajali već u tom razdoblju.

Društveno vlasništvo na jugoslavenskom oslobođenom području za NOB-e sastojalo se naime: 1. od ranijih državnih dobara Kraljevine Jugoslavije (na tom dijelu države), 2. od konfiskovane imovine kolaboracionističkih elemenata i 3. od dobara prikupljenih na drugi način, i to bilo dobrovoljnim sabiranjem, bilo administrativnim mjerama organa vlasti. Ta društvenovlasnička imovina dobila je na početku 1942. svoju zasebnu organizaciju. Vrhovni štab NOV i POJ propisao je organizovanje i djelovanje t. zv. »*Narodnooslobodilačkog fonda*«, u koji se sakupljala sva narodna imovina, a kojom su upravljali općinski, kotarski i okružni NOO-i, svaki na svome području pod kontrolom vrhovnog rukovodstva NOP-a.[6] Taj Fond – kako se ističe u konstitutivnom

[6] Skraćenica za Narodnooslobodilački pokret.

aktu Vrhovnog štaba o tome, u t. zv. »Fočanskim propisima« – služio je »za narodnooslobodilačku vojsku, za nezbrinute porodice mobiliziranih i palih boraca, za pogorelce, izbjeglice i uopće sirotinju«.[7]

S vremenom se taj »Fond« razvio do jake materijalne baze, koja je utjecala na razvitak prilika na oslobođenom teritoriju. »Fond« je djelovao znatnim dijelom kao društveno-ekonomski regulator, pomažući ekonomski slabije, organizirajući materijalna sredstva društvenovlasničkog sektora. On je bio klica kasnije općenarodne, socijalističke imovine, koja se već tada u ovom obliku sve izrazitije javljala kao društveno vlasništvo.

»Narodnooslobodilački fond« djelovao je napose na formiranje odnosa na oslobođenom teritoriju sa provođenjem načela uzajamnosti i međusobnog pomaganja. Njegov osnovni zadatak bio je i razvitak solidarnosti među stanovništvom oslobođenog teritorija, a svojim djelovanjem upućivao je i ekonomski jače na potrebu pomaganja ekonomski slabijih.

Tako su se pod uvjetima NOB-e na oslobođenom teritoriju razvijale dvije kategorije društvenih odnosa: a) privatnovlasnički i b) društvenovlasnički odnosi. Prvi, iako nisu bili kapitalistički, ipak nisu sasvim izlazili ni iz svog privatnovlasničkog okvira, te su više po svojoj formi nego li po sadržaju upućivali na buržoaski društveno-ekonomski sistem. Drugi su po svom imanentnom načelu solidariteta nosili u sebi izrazite elemente socijalističkih odnosa, koje je obilježavala, ne toliko njihova društvenovlasnička ekonomska osnova, koliko uzajamnost i solidarnost ljudi. Tako se na oslobođenom teritoriju Jugoslavije za NOB-e razvijao neki *dualitet društvenih odnosa:* i buržoaskih i socijalističkih.

c) *Kako se to društveno-ekonomsko stanje odražavalo u izgradnji novoga jugoslavenskog prava?* Na to pitanje odgovaraju već prednji navodi.

Dualitet društvenih odnosa očitovao se u nastajanju novoga jugoslavenskog prava u odgovarajućem *dualitetu prava.* Iako se izgrađivalo novo pravo, koje se pod utjecajem nove vlasti očito razvijalo u pravcu jedinstvenosti njegovih normi, ipak su se u njegovu okviru mogli zapaziti i obrisi *dviju kategorija prava.* Tu dvojnost u novom pravu uvjetovala je činjenica, da se ono izgrađivalo zavisno od svoje društveno-ekonomske osnove, što nije ni moglo ostati bez odjeka u tvorbi tog prava. S obzirom na spomenute dvije vrste društveno-ekonomskih odnosa nazirale su se i u izgradnji novog prava dvojake konture – *i buržoaskog i socijalističkog prava.*

Za privatnovlasničke odnose odgovarale su pravne norme, koje su se razvile na tome osnovu. Vlasnički odnosi na području stvarnog, obveznog i t. d. prava regulirali su se normama, koje su izražavale suštinu tih odnosa. Pravni odnos najma ili zakupa izražavao je svoju privatnovlasničku osnovu, koja je i dovodila do stvaranja takvih pravnih stanja između stranaka. Kako su se dakle ti odnosi razvijali u zavisnosti od

[7] *Geršković Leo,* »Dokumenti o razvoju narodne vlasti« II. izdanje, Beograd 1948, str. 34.

privatnog vlasništva, to se na njih primjenjivalo pravo, koje je u svojoj suštini polazilo od privatnog vlasništva. Stoga su pravne norme za tu vrstu odnosa imale i na oslobođenom teritoriju karakter *buržoaskog prava*, usprkos spomenutim ograničenjima.[8]

Za društveno-vlasničke odnose međutim nisu bile podesne te privatnovlasničke norme. Za pravno reguliranje odnosa zasnovanih na društvenom vlasništvu trebale su druge norme, različite od privatnovlasničkih. Odnosi solidarnosti i uzajamnosti nisu se mogli pravno regulirati propisima zasnovanim na privatnom vlasništvu, koje u krajnjoj liniji dovodi do nejednakosti i neravnopravnosti. U tom pogledu osjećao se moćan utjecaj *svijesnog pravotvornog faktora*, naime utjecaj djelovanja vlasti pod uvjetima života na tom oslobođenom teritoriju. Silom tadašnjih prilika na tom dijelu Jugoslavije razvijali su se i ustaljivali pravni običaji, koji su izražavali spomenuti solidaritet u društvenim odnosima. Takve norme o neophodnosti solidarnosti, uzajamnosti i međusobnog pomaganja građana na oslobođenom području Jugoslavije nisu bile samo moralne zasade, nego su stjecajem prilika postajale i neprikosnovenim pravnim normama. Prekršaj principa uzajamnosti i međusobnog pomaganja nije stoga na ovom dijelu Jugoslavije za NOB-e izazivao samo moralnu osudu sredine, stanovništva nekoga kraja, nego i živu reakciju vlasti, koja je u takvu kršenju solidariteta često gledala i delikt, na koji je oštro reagirala svojom organizovanom silom. Za takve se norme o solidarnosti, uzajamnosti i međusobnom pomaganju, očito dakle može reći, da su u sebi nosile elemente socijalističkog prava.

U tom procesu nastajanja novoga jugoslavenskog prava za NOB-e mogla su se prema tome zapaziti *dva prava:* jedno je bilo privatnovlasničko, dakle imalo je uza sve svoje osobitosti ipak *buržoaski* karakter, a drugo je bilo društvenovlasničko i po svojoj suštini, po spomenutom solidaritetu i uzajamnosti u društvenim odnosima i imalo je nesumnjivo *socijalistički* karakter. U novom jugoslavenskom pravu stjecale su se dakle u tom periodu *dvije kategorije prava.* Privatnovlasničko područje uvjetovalo je – *buržoasko*, a društvenovlasničko – *socijalističko* pravo. Osobitost ovog procesa nastajanja novog jugoslavenskog prava za vrijeme NOB-e bila je dakle u tom stjecaju dvaju antagonističkih prava, koja su se ipak međusobno usklađivala u jedno – pravo nove Jugoslavije.

Ova *dvojnost* u izgradnji novoga jugoslavenskog pravnog sistema javlja se dakle kao posljedica i njegova revolucionarnog nastajanja i njegove naročite društveno-ekonomske osnove. S tim u vezi međutim nameću se uglavnom dva osnovna pitanja, na koja treba odgovoriti:

[8] Iako su spomenuta ograničenja duboko zadirala u vlasničko pravo, ipak ona nisu privatnovlasničkom pravu oduzimala njegovu osnovnu jezgru. Ako je to vlasničko pravo bilo ograničeno u jednom pogledu, ono je moglo važiti u potpunosti u kojem drugom pravcu. Ono je dakle i pored tih skučivanja bilo virtuelno, a moglo se prema prilikama i u svojoj potpunosti primijeniti onda i ondje, kada i gdje su to dopuštali interesi i smjer razvitka NOB-e. To privatnovlasničko pravo zadržavalo je dakle i pored tih ograničenja svoje osnovno buržoasko obilježje.

prvo – *što se dogodilo s pravom Kraljevine Jugoslavije,* ako su se u nastajanju novog prava ipak javljali i elementi *starog* prava i drugo – *da li se u toku* NOB-e *iz tih dvaju antagonističkih prava izgradio novi jugoslavenski pravni sistem?*

II.

KAKAV ODGOVOR DAJU ČINJENICE NA PRVO PITANJE: ŠTO SE DOGODILO S PRAVOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE?

Spomenuli smo već ranije, kako iz revolucionarnog načina pojave novoga jugoslavenskog prava izlazi, da se u tom procesu istovremeno nalaze: i *rušenje* starog i *izgradnja* novoga pravnog sistema. Ako je nastajanje novoga jugoslavenskog prava prema tome *negacija* staroga pravnog sistema, kako to, da se u tom procesu nastajanja novog prava javljaju i elementi starog prava sistema Kraljevine Jugoslavije?

Razvitak novoga jugoslavenskog prava u periodu NOB-e pokazuje naime, da su se mnogi elementi staroga jugoslavenskog prava ipak zadržali i u novom pravu, usprkos tome, što je narodna revolucija srušila taj sistem prava. Razvila se dakle neka *recepcija* starog prava, koja je sa svoje strane davala posebno obilježje ovom procesu izgradnje novoga jugoslavenskog pravnog sistema.

Ta recepcija starog prava upućuje nas na zaključak, da se ono ipak na jugoslavenskom oslobođenom teritoriju donekle obnavljalo, jer se u određenom opsegu i pod određenim uvjetima tu primjenjivalo u sklopu novoga jugoslavenskog prava. Što se dakle događalo u tom razdoblju s pravom Kraljevine Jugoslavije? Kao što smo istakli, ono je srušeno. Ali ipak proces njegove *likvidacije* nije podjednako tekao na čitavom teritoriju države za vrijeme NOB-e. Potrebno je da se na taj proces likvidacije starog sistema ukratko osvrnemo, i to posebno: a) za okupirano područje i b) za oslobođeni teritorij.

ad a) *Na okupiranom teritoriju Jugoslavije* fašističke sile Osovine neposredno su poslije kapitulacije vlade Kraljevine Jugoslavije[9] i očevidno prema svojim unaprijed pripremljenim planovima, a protiv međunarodnog prava,[10] ne obazirajući se na konačni ishod rata, pristupile

[9] Vlada generala Dušana Simovića zaključila je (na sjednici u noći između 13. i 14. aprila 1941), da se potpiše bezuvjetna kapitulacija. Tim je povodom Vrhovna komanda vojske Kraljevine Jugoslavije odmah zatim naredila svim armijskim komandama da pristupe kapitulaciji, o kojoj je sam akt potpisao tri dana kasnije general Kalafatović u Sarajevu.

[10] Svakako u očiglednoj suprotnosti s pravima i dužnostima okupatora strane država, kako to reguliraju *Haška konvencija* od 29. jula 1899. i napose Konvencija od 18. oktobra 1907. »o zakonima i pravilima rata na kopnu« (vidi njihov tekst na pr. u: *Hans Lodemann,* »Kodifiziertes internationales deutsches Kriegsrecht«, Berlin 1937., str. 37 i d.

komadanju okupirane Jugoslavije.[11] U želji da svoj tadanji provizorij predstave kao neko konačno – državnopravno stanje,[12] one su u svojim »državama«[13] već prvih dana okupacije pokušale izgraditi svoj – pravni sistem.

Na okupiranom dijelu Jugoslavije nastala je stoga čitava poplava okupatorskih propisa, kojima su ti vlastodršci pridavali formalni izgled – zakonodavnih akata. U tom pogledu najneumorniji su bili upravljači t. zv. »Nezavisne Države Hrvatske«. U igranju državnošću oni su pokazivali tendencije, da u svom djelovanju sličnom normativnom, odu čak do kazuističkih razmjera. U prvomu redu donijeli su niz organizacionih »zakona«, o ustrojstvu te vlasti i odnosu i djelovanju njezinih organa i građana prema njima.[14] Što se tiče drugih pravnih grana vlastodršci su u »NDH« pokušali da prikažu, kao da pristupaju izgradnji nekog svog sistema prava. No uglavnom uzevši tu se radilo ponajviše samo o djelimičnim izmjenama i dopunama zakona i drugih zakonskih propisa Kraljevine Jugoslavije. Iako su oni jednostavno proklamovali, da je to staro pravo ukinuto, ipak su okupatorske vlasti bile prisiljene da ga uspostave, dodajući mu tek djelomično svoje izmjene i dopune. Ali u suštini, to je staro pravo ostalo i dalje na snazi. Po svom klasnom karakteru ono je naime odgovaralo i interesima tih okupatorskih vlastodržaca.[15]

I odavde izlazi, da *s okupacijom nije prekinut pravni kontinuitet u Jugoslaviji*. Nije do toga došlo ni de facto, a ni de jure. Okupacija kao privremeno zaposjedanje *tuđeg državnog teritorija* nije ni ovdje uklonila suverenitet, a ni srušila pravni sistem Kraljevine Jugoslavije. Na to uka-

[11] Tako je na pr. 10. aprila 1941. objavljen osnutak t. zv. »Nezavisne Države Hrvatske«, a zatim se pristupilo organizaciji zasebne Srbije kao posebnog državnopravnog područja, koje, iako formalno nije raskinulo veze s Kraljevinom Jugoslavijom, ipak je značilo pokušaj, da se to u dogledno vrijeme i formalno izvrši. Okupatori su nadalje između sebe razdijelili preostala područja Jugoslavije, te je Njemačka *prigrabila osim znatnog dijela Slovenije*, koju je *odmah i pripojila svojoj* državi, još i Banat, podvrgnuvši ga svojoj vlasti, iako ga je formalno ipak ostavila u sastavu Nedićeve Srbije. Italija je prisvojila preostali dio Slovenije i znatan dio Dalmacije sa Splitom, zatim i Crnu Goru, pokušavši tamo izvršiti aneksiju posredstvom dinastičkog manevra s obzirom na crnogorsko porijeklo kraljice Jelene, a ujedno s Pavelićem sklopila i aranžman, po kojemu je Duca di Spoletto imao postati kralj »Nezavisne Države Hrvatske«, dok je Bačku prigrabila Horthyjeva Mađarska, a Makedoniju Bugarska.

[12] Osovinska propaganda neumorno je isticala, kako je to kidanje teritorija Jugoslavije stanje, koje ne će izmijeniti ishod rata.

[13] Iako je na pr. »NDH« bila priznata od strane osovinskih sila (Njemačke, Italije i Japana te njihovih satelitskih zemalja) ona nije imala svoje državnosti. Nije to bila država stoga, što nije imala ni jedan bitni elemenat državnosti, ni svog državnog teritorija, ni svoje državljane, ni svoju zasebnu i suverenu državnu vlast. Njezin teritorij bio je tek dio područja Jugoslavije, njezino stanovništvo – državljani Jugoslavije, dok je sva vlast na tom okupiranom dijelu Jugoslavije bila u rukama fašističkih okupatora. Postojanje »NDH« kao države negiralo je i međunarodno pravo sadržano napose u Haškim konvencijama spomenutim u primj. 10.

[14] Za čitavo vrijeme »NDH« doneseno je toliko tih normativnih akata, da zbirka tih propisa sadržava *dvadeset* knjiga.

[15] Privatnovlasnički sistem bio je sasvim podesan za poredak, koji su okupatori namjeravali provoditi u svojoj »NDH«.

zuje i međunarodno pravo, a napose Haške konvencije od 29. jula 1899. i od 18. oktobra 1907. godine.[16] Prema tome su spomenuta nastojanja vlastodržaca na okupiranom dijelu Jugoslavije, naime da izgrade neki svoj pravni sistem, bila samo uzurpacija prava, koje im nije pripadalo.

ad b) *Na oslobodenom dijelu Jugoslavije* za Drugoga svjetskog rata razvijao se pravni život drukčije. Ovdje je naime revolucionarno rušenje organizacije starog sistema vlasti išlo neraskidivo zajedno s ukidanjem sistema prava Kraljevine Jugoslavije i s istovremenom izgradnjom novog prava. Revolucija je tu dakle presjekla unutrašnju pravnu vezu između Kraljevine Jugoslavije i Demokratske Federativne Jugoslavije. Unutrašnjeg pravnog kontinuiteta između stare i nove države dakle nije bilo.[17] Odatle se razvilo i načelo, da – »*Staro pravo ne važi*«.

Taj princip istaknut je za NOB-e od strane vrhovnih rukovodstava u izgradnji nove vlasti, i to u nekoliko mahova. On je važio kao osnovno pravilo pri nastajanju novoga jugoslavenskog prava. Posebno svoje ozakonjenje dobio je međutim taj princip potkraj oslobodilačkog rata AVNOJ-evom Odlukom br. 132. od 3. febr. 1945. – »o ukidanju pravnih propisa, koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije«.[18] U tom se državnopravnom aktu prvi put na taj način pravno reguliralo i pitanje *vremena prestanka staroga jugoslavenskog prava*, jer je tu normirano, da su stari jugosl. zakoni i drugi slični pravni propisi izgubili svoju raniju važnost 6. aprila 1941. No ovdje valja istaći i činjenicu, da je to pitanje, nakon sankcije ove AVNOJ-eve Odluke od Ustavotvorne skupštine FNRJ, ponovno bilo regulirano, i to Zakonom od 23. oktobra 1946. – »o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije«.[19]

Što je značio ovaj Zakon od 23. oktobra 1946.? Očevidno je, da on pokazuje, kako je i poslije AVNOJ-eve Odluke br. 132. i dalje postojala potreba za novim sličnim zakonodavnim aktom. On dakle znači, da su se i pored spomenute AVNOJ-eve odluke o nevažnosti starih jugoslavenskih zakona i drugih sličnih propisa ipak i dalje primjenjivali stari jugosla-

[16] Prema čl. 42. Haške konvencije od 29. jula 1899. okupacija je *faktično*, a ne državnopravno stanje zaposjedanja tuđega državnog područja. Po čl. 45. te Konvencije izričito je zabranjeno prisiljavati državljane zaposjednutog teritorija da polažu zakletvu neprijateljskoj vlasti i t. d. Prema čl. 55. te Konvencije okupatorska država smatra se samo kao upravitelj i vršilac javne vlasti, i to samo privremeno na okupiranom području.

[17] Pitanje pravnog kontinuiteta prvi put je zakonodavnim putem istaknuto u zakonodavnim aktima Drugog zasj. AVNOJ-a. Tako je u t. 3. AVNOJ-eve Odluke o oduzimanju prava zakonitoj vladi Jugoslavije, t. zv. jugoslavenskoj vladi u inostranstvu, i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Karađorđeviću od 29. nov. 1943. normirano, da će se podvrgnuti reviziji dotle sklopljeni međunarodni ugovori s Jugoslavijom, što znači neizravno priznanje postojanja vanjskog kontinuiteta između stare i nove države. Postojanje toga vanjskog kontinuiteta istaknuto je nadalje izričito u drugom aktu Sporazuma Tito-Šubašić od 1. nov. 1944. Nepostojanje unutrašnjeg pravnog kontinuiteta izraženo je međutim u nizu akata vrhovnih organa nove Jugoslavije, odnosno njenih država-članica.

[18] Objavljena u »Službenom listu« od 13. febr. 1945. broj 4.

[19] Objavljen u »Službenom listu FNRJ« od 23. okt. 1946. br. 86.

venski zakoni i slični pravni propisi, pa ih je trebalo iznova zakonom regulirati. To otkriva da ova AVNOJ-eva Odluka br. 132. nije imala one rezultate, koje su njeni redaktori svojevremeno pretpostavljali.[20]

Činjenice zaista pokazuju, da se usprkos spomenutom principijelnom stavu o nevažnosti prava Kraljevine Jugoslavije ipak i dalje u sklopu prava nove Jugoslavije javljalo staro pravo. Naročito od sredine 1944. moglo se zapaziti u judikaturi na oslobođenom području (napose Hrvatske), da se u pogledu primjene staroga jugoslavenskog prava otpočela praksa, koju su neki svojevremeno, ne bez mnogo osnova, nazivali izvjesnom – recepcijom staroga jugoslavenskog prava. U tom pogledu mogle su se uočiti dvije etape toga procesa.

U prvoj etapi izgradnje novoga jugoslavenskog prava u periodu NOB-e, a vremenski bi je mogli označiti razdobljem do Drugog zasj. AVNOJ-a,[21] još se u djelovanju NOO-a, napose u radu njihovih sudskih vijeća, nije osjećala neka potreba za primjenom normi staroga jugoslavenskog prava. U to vrijeme su na tadanjem oslobođenom području pravni odnosi bili razmjerno slabo razvijeni, a promet dobara i opće društveno stanje nije iziskivalo drugih pravnih vrela do tadanjih – malobrojnih pisanih propisa i opće poznatih pravnih običaja, bilo iz ranijih vremena,[22] bilo onih, koji su se razvili pod uvjetima NOB-e.[23] Za tadanje jednostavne pravne odnose bile su dovoljne tadanje jednostavne pravne norme.

No od sredine 1943. dolazi i u tom pogledu do nekih promjena. Već se tada na onim dijelovima Jugoslavije, koji su bili duže vremena oslobođeni i gdje se pravni promet stao više razvijati, počela javljati potreba za drugim pravnim vrelima pored onih, koji su se dotle razvijali pod skromnim dotadašnjim životnim prilikama oslobođenog dijela Jugoslavije. Takvo stanje potaklo je ZAVNOH-ov Odjel za sudstvo i upravu, te je on u kasno ljeto 1943. donio svoja prva »Uputstva o organizaciji

[20] Ova AVNOJ-eva Odluka br. 132 dovela je do podvojenosti u pitanju o važnosti starog prava u novoj Jugoslaviji. Čl. 2. te Odluke propisao je ovo: »Pravni propisi (zakoni, uredbe, naredbe i t. d.), koji su bili na snazi do dana 6. travnja 1941. god. ukidaju se *ukoliko su u suprotnosti s tekovinama* NOB-e, s deklaracijom i odlukama AVNOJ-a i Zemaljskih antifašističkih vijeća (skupština, sveta, sobranja) pojedinih federalnih jedinica i njihovih predstavništava, kao i pravnim propisima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i njegovih povjereništava, vlada i pojedinih povjereništava federalnih jedinica«. Praksa je dobrim dijelom stala tumačiti ovaj član tako, da tom Odlukom *nisu ukinuti oni stari propisi, koji nisu u suprotnosti s tekovinama* NOB-e i t. d. Trebalo je stoga posebnim okružnicama upozoravati sudove, da takvo tumačenje nije u skladu s intencijom zakonodavca.

[21] Odnosno do osnutka DFJ i donošenja njenih prvih temeljnih državnopravnih akata (29. nov. 1943.).

[22] Pod uvjetima, da o odnosnom pravnom pitanju nema novog pisanog pravnog propisa i da je taj stari pravni običaj u skladu s osnovnim pravnim principima, s tekovinama NOB-e, dakle kao supsidijarno vrelo prava.

[23] Iako se obično uzima, da je za razvitak običajnog prava potreban razmjerno duzi vremenski period, da bi neko pravilo ponašanja ljudi dobilo opće obaveznu snagu u nekoj sredini, ipak su se za NOB-e usprkos kratkom vremenu razvili i kao prinudne pravne norme ustalili neki pravni običaji, kojima je i vlast priznavala svoju pravnu zaštitu te ih primjenjivala.

i radu sudova narodnooslobodilačkih odbora«, objavljena negdje poslije Drugog zasjedanja ZAVNOH-a.[24] Pored konstatacije o rušenju starog sistema pravosuđa u I. poglavlju ovih »Uputstava« ZAVNOH ističe vrela novog prava te s tim u vezi kaže: »... Zato treba u sudovanju narodnooslobodilačkih odbora primjenjivati: (pravni izvori) narodne običaje (narodno običajno pravo), ranije zakone, koji su se udomaćili (dobili karakter običajnog prava), presude, zaključke i rješenja i t. d. ranijih sudova, ukoliko nisu očito nepravedna, dosadanje odluke narodnooslobodilačkih odbora u vršenju sudske vlasti (praksa sudova), kao i sve upute, propise i t. d. ZAVNOH-a, odnosno, koje on prihvati«.[25] U daljem svom izlaganju ova ZAVNHO-ova »Uputstva« upozoravaju i na stari jugoslavenski Zakon o zadrugama[26] i t. d. Ovaj ZAVNOH-ov rad pokazuje, kako se u drugoj polovini 1943., uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a, osjećala potreba za novim pravnim vrelima, jer su dotadanja bila već nedovoljna s obzirom na društvene odnose na tada oslobođenom teritoriju Jugoslavije, a ovdje posebno – Hrvatske.

U *drugoj etapi* izgradnje novoga jugoslavenskog prava, dakle od Drugog zasjedanja AVNOJ-a, od kasne jeseni 1943., javlja se sve osjetnija potreba za novim izvorima prava. Na povećanom oslobođenom teritoriju[27] sve se snažnije razvijao pravni život, sve su se složenija pravna pitanja postavljala pred vlasti, koje su ih imale riješavati. Ali na koji način? Novih pravnih propisa nije bilo dovoljno; pisanog prava nove države bilo je razmjerno veoma malo. Ono se uglavnom ograničavalo na organizacionu stranu nove države, a mnogo manje na reguliranje drugih pravnih odnosa oslobođene zemlje. Naročita potreba osjećala se na području imovinskopravnih odnosa.

Takve okolnosti dovele su u toku 1944. na oslobođenom teritoriju do »potrage za normama«, kako bi se moglo nazvati učestalo tadanje posezanje za pravnim propisima starog sistema vlasti. Društveni odnosi nametali su narodnim sudovima probleme o pravu, a oni ih nisu mogli riješiti po tadanjim normama. Principijelno se uzimalo, da – »staro pravo ne važi«, ali su činjenice (da se gomilaju sve složeniji pravni problemi) nametale potrebu posezanja za starim normama. To se nije moglo izbjeći.

Kolika je bila tadanja »potraga za normama« pokazuje donekle i djelatnost samih vrhovnih organa nove državne vlasti. Ni oni nisu mogli prelaziti preko te potrebe za normama radi reguliranja novih pravnih odnosa. Radi zadovoljenja ovakve potrebe najveću je agilnost razvio ZAVNOH. Na teritoriju oslobođene Hrvatske ZAVNOH je od svog

[24] Sva važnija ZAVNOH-ova »Uputstva« o pravosuđu tadanje Hrvatske objavio sam u zbirci pod naslovom »Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e«, posebni otisak iz »Zbornika Pravnog fakulteta«, Zagreb 1951.

[25] »Propisi o sudstvu Hrvatske za NOB-e«, cit. izd. str. 384.

[26] Isto str. 385.

[27] Poslije kapitulacije fašističke Italije, jeseni 1943., proširila se narodna vlast na znatan dio teritorija Jugoslavije, koji su dotle držale pod svojom okupacijom talijanske trupe.

Trećeg zasjedanja,[28] uočavajući takvo stanje, objavio čitav niz svojih »Uputstava«, kojima je za narodne sudove ustanovio direktivna načela sudovanja za više pravnih grana.[29] Iako su ta »Uputstva« po svom načinu donošenja nesumnjivo imala karakter zakonodavnih akata,[30] Odjel pravosuđa ZAVNOH-a nije im izričito to pripisivao, nego je te akte nazvao »Uputstvima« preporučujući ih sudovima kao direktive u njihovu radu.[31] Time su se unekoliko nastojale popuniti praznine, koje su se javljale već tada u pravnom razvitku nove Jugoslavije.

Drugi dokaz tadanje potrebe za normama vidi se u jednom naročitom pokušaju ZAVNOH-a oko prikupljanja pravnih običaja na oslobođenom teritoriju. Budući da se u sudovanju na području oslobođene Hrvatske od sredine 1944. osjećala potreba za utvrđenjem pravnih normi i za imovinsko pravo, a za to nisu bila objavljena nikakva »Uputstva«, ZAVNOH je zatražio od NOO-a da se preko jedne široke i svestrane *ankete o pravu* prikupi od stanovništva mišljenje naroda o nekim pravnim pitanjima.[32] Nakon prikupljanja odgovora sa svih strana mislilo se pristupiti razradi novih »Uputstava« za imovinsko pravo. Do toga međutim nije došlo, jer su neprijateljske ofenzive presjekle ovu zanimljivu anketu.[33]

No potrebu za normama trebalo je nekako zadovoljiti. Učinjeno je to spomenutom *recepcijom staroga prava*. Nju su dakle u prvom redu nametale životne potrebe tadanjega oslobođenog područja, a u drugom redu i zavisno od toga razvijali su je narodni sudovi. *Sudska praksa* pokazivala se tu kao pozitivan »pravotvorni faktor«. Ona je na taj način dopunjavala prazninu, koja se osjećala u izgradnji novog prava.

Takva praksa novih sudova bila je zadovoljenje tadanje nužde. Iako je pravni sistem Kraljevine Jugoslavije bio ukinut, a novo se pravo razvijalo kao *negacija starog*, ipak su elementi tog ukinutog starog prava poslužili, ne kao negacija novog prava, nego kao njegova afirmacija, kao učvršćenje novog sistema prava, koji se i kroz to izgrađivao.

[28] Nisu tom prilikom donesena slična »Uputstva« samo za narodno sudovanje, nego i za ostale Odjele ZAVNOH-a, tako za prosvjetu, zdravstvo, gospodarstvo i dr.

[29] Odatle i ovaj naziv »Uputstvo«.

[30] Jer je pretežni dio tih »Uputstava« donesen na način, kako je Treće zasjedanje ZAVNOH-a reguliralo naredni zakonodavni rad Predsjedništva u međuzasjedanju plenuma ZAVNOH-a. »Uputstva«, koja sam objavio u naprijed spomenutoj zbirci, primljena su i u Zakonodavnoj komisiji ZAVNOH-a i odobrena od Predsjedništva ZAVNOH-a.

[31] Ova »Uputstva« nisu bila zamišljena, da imaju neku zakonsku silu, ali su se u praksi *razvila do takva karaktera*, te su *ih mnogi sudovi i citirali u svojim* odlukama.

[32] Odjel za pravosuđe Hrvatske uputio je naime jeseni 1944. svima kotarskim i okružnim sudovima na oslobođenom teritoriju Hrvatske okružnicu s prijedlogom, da prema priloženom »Upitnom arku« na podesan način ustanove, što tamošnje stanovništvo drži o pojedinim pravnim pitanjima, koja su bila navedena u tom »Upitnom arku«. Uglavnom radilo se o imovinskopravnim odnosima, a djelomično su dodirnute i neke druge pravne grane, naročito porodično pravo.

[33] Sakupljeni materijal ove ZAVNOH-ove ankete o pravu nalazio se od 1945. u arhivu tadanjega Ministarstva pravosuđa Hrvatske. U njemu ima mnoštvo odgovora na postavljena pitanja o pravnim odnosima, a ti odgovori osvjetljavaju mišljenje naroda tada oslobođenog područja o nekim aktuelnim tadanjim pravnim problemima.

U više mahova isticali su vrhovni organi nove državne vlasti, kako i pod kojim se uvjetima može primjenjivati staro jugoslavensko pravo. S obzirom na revolucionarni postanak novog sistema vlasti naglašavalo se, kako je *nedopustivo primjenjivati stare zakone i zakonske propise ukinutog pravnog sistema Kraljevine Jugoslavije*, ali se kao supsidijarno vrelo novog prava ipak mogu primjenjivati stara pravna pravila, i to *kao tehničko pravno pomagalo*, približno slično doktrinarnim direktivama za pravilnu primjenu pozitivnog prava, odnosno kao neki putokaz u judikaturi narodnih sudova. Pritom se naročito ukazivalo, da se ne smije primjenjivati »čitav stari zakon« ili »čitava pravna norma« iz sistema prava Kraljevine Jugoslavije, a naročito ne sankcija za kršenje prava. Sankciju za povrede pravnog poretka na oslobođenom teritoriju utvrdivala je nova vlast prema općim tadanjim društvenim prilikama, a s obzirom na interese i ciljeve novog sistema vlasti, koji se kroz to izgrađivao. Odatle i očiglednost nedopustivosti primjene starog zakona, odnosno njegove sankcije za kršenje određenog pravnog reda. No usprkos jasnim takvim zabranama, ipak se mjestimično i povremeno na oslobođenom teritoriju i dalje posezalo za starim pravom.

III.

DVA OSNOVNA OBLIKA ZASTRANJIVANJA U RAZVITKU NOVOG PRAVA

U izgradnji novoga jugoslavenskog prava, napose kroz praksu narodnih sudova na oslobođenom teritoriju (uglavnom na oslobođenom području Hrvatske), mogla su se negdje od sredine 1944. dalje mjestimice i povremeno uočiti uglavnom dva osnovna oblika zastranjivanja s osnovne linije razvitka novog sistema vlasti, i to: 1. u spomenutim tendencijama *uspostavljanja pravnog sistema Kraljevine Jugoslavije* i 2. *u nekom izopačavanju karaktera novoga jugoslavenskog prava.*

ad 1. *Tendencije uspostavljanja ukinutoga pravnog sistema Kraljevine Jugoslavije* javljale su se ponegdje nešto izrazitije već od sredine 1944. godine u judikaturi nekih sudova na jugoslavenskom tadanjem oslobođenom teritoriju. Osjetnije se to razvilo, pošto je oslobođena čitava zemlja od okupatora, dakle u judikaturi od 9. maja 1944. dalje, u prvim godinama mirnodopske izgradnje novoga jugoslavenskog prava. Ima očitih znakova, da se i u današnjoj praksi narodnih sudova ova tendencija ipak javlja na neki način.

Iako su novi jugoslavenski vrhovni organi vlasti – kako je već rečeno – više puta zabranjivali primjenu starih jugoslavenskih zakona, ipak su poneki sudovi katkada produživali tu, zabranjenu praksu. U mnogo navrata su vrhovni organi drž. vlasti naglašavali revolucionarni karakter razvitka novoga jugoslavenskog sistema, a prema tome i podvlačili ne-

dopustivost obnavljanja buržoaskog prava Kraljevine Jugoslavije u sklopu novoga jugoslavenskog prava. No i dalje se ovdje i ondje postupalo protiv takvih zabrana.

Potkraj rata učestalo je i neposredno *pozivanje* na zakone i druge pravne propise Kraljevine Jugoslavije. Praksa je pokazivala, da se takvo postupanje čak i pojačava, umjesto da slabi. Koji su razlozi uvjetovali takvu praksu?

Nesumnjivo je do toga obnavljanja važnosti starih jugoslavenskih (iako već ukinutih) zakona i drugih propisa dovodio sve razvijeniji pravni promet, jer za nove pravne odnose nije bilo novih pravnih normi, po kojima bi se rješavali sporovi o pravu iz tih odnosa. U pomanjkanju novih zakonskih propisa jednostavno se posezalo za starim normama. Drugi je razlog za ustaljivanje takve prakse bio – personalne prirode. Naime, poslije kapitulacije fašističke Italije prelazio je na oslobođeni teritorij sve veći broj pravnika s okupiranog dijela zemlje i stavio se na raspolaganje novoj vlasti. Vlast je te pravnike većinom zaposlila u narodnim sudovima. Svojim stručnim znanjem ti su pravnici mnogo koristili izgradnji novoga jugoslavenskog sistema vlasti, a naročito razvitku novog pravosuđa. No uporedo s time neki od njih (iako posvema dobronamjerno i u težnji, da time što bolje koriste narodnoj vlasti) unijeli su u svoju djelatnost i nešto od svojih ranijih profesionalnih navika, koje iako nisu bile očito u suprotnosti s novim sistemom, ipak su donekle dovodile i nehotično do štetnih pojava.[34] Tako se u radu nekih pravnika kod narodnih sudova na tadanjem oslobođenom teritoriju (naročito u Hrvatskoj) pojavio neki »pozitivizam«, koji se sastojao u tome, da su se u judikatima često pozivali na stare jugoslavenske zakone i druge zakonske propise te ih izričito citirali pri sudovanju. Neki od ovih pomagača u izgradnji novoga jugoslavenskog pravosuđa kao da su se plašili nepisanoga prava i smatrali takav rad sudova (bez pozivanja na zakonske propise) kao mogućnost za unošenje elemenata pravne nesigurnosti. Iako su i oni često u svojim odlukama isticali revolucionarni postanak novoga državnopravnog stanja, ipak su njihovi judikati sve više naličili onima iz sistema vlasti Kraljevine Jugoslavije.

Nije u suprotnosti sa suštinom novoga jugoslavenskog prava, ako se praznine u njegovu sistemu popunjuju tako, da se, radi rješavanja konkretnih spornih pravnih pitanja, primjenjuju »*pravna pravila*« iz starih, ukinutih već zakonskih propisa ranijega jugoslavenskog prava. To izražava i AVNOJ-eva Odluka br. 132. od 3. febr. 1945. i Zakon »o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije« od 23. okt. 1946. Ali to međutim ne znači, da se u *novoj praksi jugoslavenskih sudova smije uspostavljati* stari zakonski propis u njegovoj prvotnoj obvezatnosti, kao da uopće nije ukinuto staro jugoslavensko pravo.

[34] Bilo je dosta teškoća s ukorijenjenim formalizmom u sudovanju, kako se ono provodilo za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, te su se pravnici dosta teško privikavali neformalnom postupku sudova na oslobođenom teritoriju.

Iako izgleda paradoksalno, ipak u takvim slučajevima treba strogo lučiti *sadržaj*, t. j. ono, što je bitno u takvu ranijem zakonskom propisu, dakle njegove elementarne sastojke, od njegove *forme*, t. j. od njegova zakonskog oblika i mjesta u starom sistemu prava. U novoj jugoslavenskoj praksi treba se dakle osvrtati na *sadržaj*, a to znači koristiti se najbitnijim, što je u takvom starom propisu, njegovim osnovnim elementima, njegovom dispozicijom, ali ne i *formom*, ne oživljavati taj stari propis uzimajući ga kao da je on pozitivna pravna norma. Protivno se ne može zaključiti ni iz zaista nesretno stilizovane odredbe sadržane u čl. 2. AVNOJ-eve Odluke br. 132. od 3. febr. 1945., gdje se govori o nevažnosti »pravnih *propisa*« ... »ukoliko su u suprotnosti s tekovinama NOB-e. ...« Jer i ta odredba potvrđuje gornji zaključak, ako se nju tumači u vezi s drugim propisima i AVNOJ-evom Odlukom br. 132. te s čitavim sistemom *DFJ*, a napose, ako se uzima u obzir revolucionarni način izgradnje novoga jugoslavenskog prava. Pravilnost našeg zaključka (o potrebi lučenja sadržine staroga zak. propisa od njegove forme) vidi se naročito i iz odredbe čl. 4. Zakona od 23. okt. 1946. »o nevažnosti pravnih propisa«, gdje se jasno razlikuju »*pravna pravila* sadržana u zakonima i drugim pravnim propisima spomenutim u čl. 2. ovog zakona« od »pravnih propisa« ..., koji su bili na snazi na dan 6. travnja 1941. i koji su »izgubili pravnu moć«. Zakonodavac je dakle tu nedvoumno naglasio, da se stari zakonski propisi ne smiju primjenjivati, jer su »izgubili... pravnu moć«, ali dopušta primjenu njihovih »pravnih pravila«.

To dakle znači, da se stari zakonski propisi u sudskim aktima ne smiju tako citirati, kao da uopće nije ukinut stari sistem prava Kraljevine Jugoslavije.

Nije međutim nikakvo naročito zlo, ako se ti stari zakonski propisi u aktima novih jugoslavenskih sudova najzad i citiraju (kao pravna pravila iz odnosnih starih zakonskih propisa). Ali se na njih ne smije pozivati kao da su oni i danas još pozitivno pravo.[35] Međutim se u takvu citiranju starih zakonskih propisa skrenulo s ove linije, i to po sili logike same stvari. Praksa je naime osjetnim dijelom identifikovala sadržinu i formu starog prava, te se umjesto pravnih pravila iz starih zak. propisa primjenjuju ovi zakonski propisi kao takvi, kao pozitivno pravo, a to znači – postupati protivno AVNOJ-evoj Odluci br. 132. od 3. febr. 1945. i Zakonu o nevažnosti starih propisa od 23. okt. 1946.

Ovakvim postupanjem jednog dijela nove jugoslavenske sudske prakse dolazilo se (a čini se kao da se i danas još djelimično dolazi) u suprotnost s osnovnom linijom razvitka novoga jugoslavenskog pravnog sistema.

[35] Smatralo se, da je citiranje starih zakona potrebno, kako zbog toga, da stranke budu orijentirane o upotrebljenoj normi, tako i da viši sud u postupku povodom žalbe može lakše kontrolirati judikat. No takvo pozivanje na stare zakone nije bilo nužno, kako to pokazuje na pr. i sudska praksa u Vojvodini, odnosno na pravnom području, gdje pretežnim dijelom i danas još prevladava običajno pravo.

Tu se naime dolazilo: a) do *pokušaja uspostavljanja pravnog partikularizma u Jugoslaviji* i b) *do stanovite diskriminacije građana nove Jugoslavije.*

U našim narednim izlaganjima osvrnut ćemo se ukratko na te dvije posljedice takva zastranjivanja kod ocjene pitanja o važnosti staroga jugoslavenskog prava u novoj Jugoslaviji.

ad a) *Pravni partikularizam u Jugoslaviji* očevidno nisu željeli uspostavljati oni, koji su se – primjenjujući pravna pravila iz staroga jugoslavenskog prava – izričito pozivali na stare zakonske propise. Ali takva je praksa postepeno dovodila do uspostavljanja starih zakona i drugih zakonskih propisa, a samim time i do stvaranja razlika ondje, gdje ih po prirodi stvari ne bi smjelo biti.

Pozivanje na stare zakonske propise dovodilo je dotle, da se razvilo shvaćanje o dopustivosti praktične primjene samo onih pravnih pravila, kojih su norme svojevremeno (do 6. travnja 1941.) važile kao pozitivno pravo na odnosnom teritoriju, koji je u Kraljevini Jugoslaviji sačinjavao zasebno pravno područje. Takva se praksa postepeno ustaljivala u toku 1944., a nastavila se i nakon oslobođenja cijele Jugoslavije. Slična se pitanja javljaju i danas u sudskoj praksi nove jugoslavenske države.

Tako se na pr. u novije vrijeme javilo pitanje o dopustivosti primjene pravnih pravila sadržanih u Novelama austr. Općeg građanskog zakonika u onim krajevima, gdje te Novele do 6. travnja 1941. nisu važile kao pozitivan zakonski propis. U sudskoj praksi NR Hrvatske postavilo se to pitanje sasvim konkretno, i to sa svim njegovim pravnim posljedicama, koje nisu neznatne. Iz literature razabiremo, da su se o tom pitanju formirala dva stajališta: po jednomu primjena pravnih pravila iz Noveliranog OGZ na području Hrvatske i Slavonije ne bi bila dopustiva s obzirom na to, što na ovom dijelu Jugoslavije nisu Novele OGZ važile kao pozitivno pravo; po drugom bi se mišljenju pravna pravila iz noveliranog OGZ mogla primjenjivati i u Hrvatskoj bez obzira na to, što ona ovdje nisu ranije važila kao zakon.[36] Ovo posljednje mišljenje smatra taj problem posvema u suglasnosti s osnovnom linijom razvitka novog jugoslavenskog prava, dok je prvo gledište, po našem mišljenju, potpuno neosnovano.

Po kojem *kriteriju* ne bi naime bilo dopustivo primjenjivati pravna pravila sadržana u Novelama austr. OGZ-a na području Hrvatske i Slavonije, Srbije, Crne Gore, Vojvodine? Što bi primjeni tih pravnih pra-

[36] Tako je na pr. Vrhovni sud NRH u svojoj presudi od 13. oktobra 1952. br. Gzz. 131/52 (»Naša zakonitost« za 1952, br. 10, str. 468) zauzeo stajalište, da se pravna pravila starih zakona smiju danas primjenjivati samo ukoliko su odnosni zakoni važili na teritoriju NR Hrvatske. U toj presudi naime ovaj Vrhovni sud na konkretan pravni spor o nasljedstvu ne primjenjuje pravno pravilo sadržano u §-u 716. OGZ-a, ali ne zato, što bi ono bilo izmijenjeno propisom §-a 61. t. zv. Treće djelimične Novele OGZ-a (od 19. marta 1916. R. G. Bl. br. 69), nego stoga, što je taj propis navodno – *zastario.*

O spornom gledanju na primjenu Noveliranog OGZ-a u Hrvatskoj vidi na pr. časopis »Naša zakonitost« za 1953. br. 3, str. 176 i slij.

vila smetala činjenica, da te Novele nisu svojevremenno važile u tim krajevima kao pozitivno pravo u sklopu pravnog sistema Kraljevine Jugoslavije?

Jedini kriterij za utvrđivanje takve »nedopustivosti« bila bi činjenica, da te Novele nisu bile pozitivno pravo u tim jugoslavenskim krajevima u staroj Jugoslaviji. A da li je to osnovano? Očevidno je, da se postupak prema takvu kriteriju ne osvrće na činjenicu, da je u Narodnoj revoluciji srušen sistem prava Kraljevine Jugoslavije.

Što međutim znači postavljanje takvog kriterija za primjenu starog prava u izgradnji novoga jugoslavenskog pravnog sistema? Evo do čega to dovodi: ako se po kriteriju ranijeg važenja ili nevažeњa staroga zakonskog propisa smije njegovo pravno pravilo (dispozitivni dio te norme) primjenjivati samo na teritoriju, gdje je ta norma važila do 6. travnja 1941. kao pozitivni propis, onda se istodobno samim time ovo područje utvrđuje kao pravno različito naprama drugim jugoslavenskim krajevima, gdje važi po jednakom kriteriju navodno drugo pravo. Na taj način dolazimo do uspostavljanja starog partikularizma u jugoslavenskom pravu.

U staroj Jugoslavije postojalo je šest pravnih područja. Ona su se međusobno odvajala po svom drukčijem pravu, koje je za svako područje znatnim dijelom bilo različito. Ostane li se pri spomenutom kriteriju dopustivosti primjene pravnih pravila iz starog prava samo pod uvjetom, da je takva norma važila kao pozitivni zakonski propis do 6. travnja 1941. na određenom dijelu države, onda se dolazi do toga, da se uspostavljaju stara pravna područja. Onda će se u FNRJ razviti ne šest, nego – osam pravnih područja.[37]

Ne može se poreći, da u FNRJ ne postoje neke razlike u pravnom uređenju s obzirom na pravo jugoslavenskih država-članica, da za poslove republičke nadležnosti svojim zakonodavnim putem uređuju pravne propise. Ima dakle nekih nejednakosti s obzirom na taj regionalizam, koji sa sobom donosi svaka federacija. Ali se isto tako ne može poreći ni činjenica, da usprkos ovom pravnom regionalizmu ipak FNRJ ima ugłavnom jedinstveno pravo. Ono se zasniva na jedinstvenoj ekonomici, izražava i jedinstvene društvene odnose, a formulira to pravo i suštinski jedinstvena vlast. Pravo FNRJ predstavlja dakle nesumnjivo jedinstvenu cjelinu, sistem prava. No ako se i dalje bude postupalo po spomenutom kriteriju nedopustivosti primjene pravnog pravila iz starog prava, ukoliko ono nije ranije važilo kao zakon u Kraljevini Jugoslaviji, doći će se u suprotnost s tim pravnim jedinstvom, kome nesumnjivo i kreće razvitak nove Jugoslavije. Stoga je dakle takva praksa u primjeni pravnih pravila starog prava neosnovana i u protivnosti sa ciljem razvitka novoga jugoslavenskog pravnog sistema.

[37] Naime: Hrvatska i Slavonija, zatim posebno Dalmacija i Slovenija. (Novelirani OGZ), Srbija, Vojvodina s Međumurjem, Makedonija, Bosna i Hercegovina, Istra i Rijeka.

ad b) *Diskriminacija građana* nove Jugoslavije ma u kom pogledu bila je zabranjena već Odlukama s Drugog zasj. AVNOJ-a. One su sankcionirale pravnu jednakost građana DFJ i svako protivno postupanje značilo bi kršenje tih temeljnih državnopravnih zasada nove Jugoslavije. Stoga je svako kršenje tog principa pravne jednakosti građana DFJ protuustavno. Diskriminacija građana sastoji se napose i u činjenici, da se u primjeni prava postupa nejednako, da se u pogledu pravne zaštite različito postupa, da se stvara nejednako pravo.

Odatle izlazi, da je primjena pravnih pravila iz starog prava po kriteriju njegove nekadanje važnosti prema područjima svakako put, koji ili vodi ili bar može dovesti do diskriminacije građana tako, što bi se time ostvarivala mogućnost nejednakog prava, dakle i razlike u pogledu pružanja pravne zaštite stanovništvu DFJ. Ako se pri određenom pravnom odnosu u istoj državi postupa različito, onda to već znači diobu građana na stanovnike, kojima se pruža nejednaka pravna zaštita za sličan njihov pravni interes.

Diskriminacija građana prema tome može biti u činjenici, da se jedno te isto pravno pitanje različito ocjenjuje i da zbog toga, s obzirom na razliku u pravu, građani ne dobiju jednako pravo, kada ga iziskuju od državnih vlasti. Tako će na pr. biti diskriminacija građana, ako se u pogledu valjanosti usmene oporuke u istom pravnom odnosu na jednog građanina Jugoslavije primjenjuje na pr. »pravno pravilo« iz § 432. srpskog Građ. zakonika, a na drugoga »pravno pravilo« iz § 585. OGZ. Ili će na pr. možda dovoditi do pružanja nejednake pravne zaštite primjena pravnih pravila iz Noveliranog OGZ u pogledu zastarjelosti jednoga pravnog zahtjeva, dok će se prema drugom građaninu za taj odnos primijeniti pravno pravilo iz OGZ, koji je vrijedio na području Hrvatske i Slavonije.

Ne može se poreći, da takva primjena pravnih pravila prema kriteriju njihove ranije zakonske obaveznosti na odnosnim (nekadanjim) pravnim područjima ne bi dovodila do ostvarivanja pravne nejednakosti, dakle do diskriminacije građana. A to bi bilo zaista protuustavno. Stoga dakle treba odbaciti takav kriterij za primjenu pravnih pravila iz starog prava.

ad 2. *Izopačavanje karaktera* novoga jugoslavenskog prava može nastati (ili točnije – nastalo je) u slučajevima, ako se i kada se novom pravu pripisuje ona suština i ona svojstva, koja to pravo nije imalo i koja ono ni danas nema. Izopačavanje karaktera novoga jugoslavenskog prava napose može se gledati u tendencijama, da se to pravo obilježi drukčije, nego li to izlazi iz njegovih osnovnih elemenata.

Novo jugoslavensko pravo nastalo je pod uvjetima Narodne revolucije. Ono je dakle izraz te revolucije, a od početka ono je u svojim normama dosljedno izražavalo taj revolucionarni karakter. Svakako se može nazvati (bilo hotimičnim, bilo nehotičnim) izopačavanjem tog revolucionarnog karaktera novoga jugoslavenskog prava, ako mu se nastoji pridati neki konzervativni karakter učmalosti ili izraz nekog reakcionarnog vraćanja na pozicije staroga, već ukinutog prava. A takvih je

tendencija ipak bilo baš na području primjene starog prava u procesu početne izgradnje novoga jugoslavenskog sistema.

Takvo izopačavanje karaktera novog prava zapažalo se u spomenutoj njegovoj izgradnji u dva pravca: a) u već navedenim tendencijama uspostavljanja staroga pravnog sistema i b) u tendencijama formiranja nekog jugoslavenskoga »folklornog« prava.

ad a) Uspostavljanjem starog, već ukinutog sistema prava Kraljevine Jugoslavije nesumnjivo se ili zanemaruje ili nastoji odbaciti osnovni biljeg novoga jugoslavenskog prava, njegov revolucionarni karakter. Ako se ide za tim, da se s obzirom na postojanje privatnovlasničkih elemenata želi obnoviti stari buržoaski pravni sistem, onda je jasno, da se time negira baš suprotni, revolucionarni karakter novog prava, koji ono nosi od svojih prvih dana iz uvjeta svoga nastajanja.

ad b) U tendencijama stvaranja nekog »folklornog« prava u novoj Jugoslaviji leži i nastojanje, da se revolucionarni karakter tog prava izobliči, da se svede na linije učmalosti i historijske zastajalosti. Uzroci za to nastojanje vrlo su složeni, a upućuju koliko na privatno-vlasničku društveno-ekonomsku osnovu novog prava, toliko i na ideološko-političke sklonosti kod onih, koji tako zastranjuju.

U čemu se sastojalo to zastranjivanje pri primjeni novoga jugoslavenskog pravnog sistema? Uglavnom u tim pokušajima, da se u narodno sudovanje DFJ unesu elementi narodnih pravnih običaja, i to *bez obzira* na vrijeme i prilike njihova postanka, bez osvrta na cilj i osnovne zadatke pravnog sistema nove Jugoslavije. Takvih je pokušaja bilo i u periodu nastajanja novog prava, a javljali su se i nakon oslobođenja cijele Jugoslavije.

Treba pretpostaviti, da je do takvih zastranjivanja dolazilo uglavnom zbog krivog shvaćanja suštine i osnovnih zadataka novoga jugoslavenskog prava. Povod za to vjerojatno je dala i činjenica, da su se i vrhovni organi nove državne vlasti (na pr. ZAVNOH) ovdje ondje pozivali na narodno običajno pravo. Na to je izgleda djelovala i spomenuta ZAVNOH-ova anketa o narodnim pravnim običajima, koje se mislilo upotrebiti pri donošenju novih propisa. Sve je to lako moglo zavesti pojedince na zaključak, da će se novi pravni propisi utvrđivati isključivo prema onome, što se u narodu ranije razvijalo i utvrdilo kao pravni običaj.

Treba istaći, da su se novi organi drž. vlasti zaista u više navrata pozivali na ono, što narod smatra za pravo i pošteno. ZAVNOH je na pr. isticao, da izgradnju novog prava treba dovesti u vezu s onim, što narod smatra za pravo i osnovano. To je svakako u suštini demokratskog prava, jer ono i treba da odgovara volji i interesima širokih masa. Takav je stav ZAVNOH-a bio dakle potpuno u skladu s osnovnim linijama razvitka novoga državnopravnog sistema. Ali se pritom ne smije toliko udaljavati od zaista demokratske linije u izgradnji novog prava te novo pravo svoditi na zastarjele forme pravnog folklora bez obzira na savremene društvene odnose. Iako je potrebno, da novo pravo ima dubok oslonac u narodnom shvaćanju, ipak treba gledati na krajnji

cilj novog prava, na smjer njegova razvitka. A taj očito nije u njegovu vraćanju na tradicionalne norme, stvorene u ranijim vjekovima i pod sasvim drugim društvenim uvjetima. Nije linija razvitka novoga jugoslavenskog prava njegovo petrificiranje, vraćanje na starinske odnose, koji u krajnjoj liniji i ne odgovaraju suštini socijalističkog poretka. Tražiti formiranje novog prava na području folklornog prava znači pokušati vratiti historiju natrag, znači kočiti razvitak i svoditi izgradnju novog prava na forme i sadržinu prošlosti. Takvo shvaćanje o izgradnji novoga jugoslavenskog prava nije dakle u skladu s njegovim osnovnim ciljem.

Ovako su skretali oni, koji su potkraj rata ili neposredno po njegovu svršetku svraćali sudovima pažnju na pojedine narodne poslovice ili druge umotvorine u vezi s pravom. Bilo je slučajeva, da su se neki pozivali i na zbirke narodnoga običajnog prava i iz prikupljenih podataka o narodnom pravnom folkloru[38] citirali na pr. izvode iz zbirke Baltazara Bogišića i pokazivali ih kao argument u prilog svog pravnog stanovišta.

Novo jugoslavensko pravo nema zadatak, da u svojoj izgradnji obnavlja romantičarske historizme, kojima se zanosila svojevremeno historijska pravna škola. To pravo rođeno u Narodnoj revoluciji treba da posluži ne uspostavljanju prilika iz prošlih vjekova, nego živim ljudima, učvršćenju novoga pravnog poretka, koji je omogućila Narodna revolucija. To revolucionarno pravo ne smije se dakle sputavati nastojanjima povratka na stara shvaćanja i davne forme, ne smije se njegov razvitak zaustavljati romantičarskim učmalostima, jer ono vrijedi za sadašnjost, da bi se omogućio željeni napredak u budućnosti. Stoga je dakle unošenje folklornih elemenata u pravo bez obzira na savremene zadatke novoga pravnog sistema svakako zastranjivanje, koje dovodi do pokušaja zaustavljanja revolucionarnog razvitka novog prava, a to dakle znači – *izopačavanje njegova karaktera, i stoga ga treba odbaciti.*

Iz naprijed navedenoga može se s obzirom na pitanje o važnosti starog prava u početnoj izgradnji novoga jugoslavenskog sistema DFJ, zaključiti ovo:

1. Revolucionarnim ukidanjem unutrašnjega pravnog kontinuiteta između Kraljevine Jugoslavije i Demokratske Federativne Jugoslavije srušen je dakle i sistem prava stare države, te stoga u novoj jugoslavenskoj državi *staro jugoslavensko pravo ne važi;*

2. Međutim zbog nedovoljne razvijenosti novoga prava bilo je potrebno, da se u početku izgradnje novoga jugoslavenskog sistema primijene *supsidijarno pravna pravila sadržana u starom jugoslavenskom pravnom sistemu i to kao pravna pomagala, a ne kao pozitivno pravo.*

Tako shvaćena recepcija starog prava – kao supsidijarno vrelo novog prava – daje ujedno i odgovor na pitanje o dopustivosti primjene pravnih pravila i iz drugih krajeva Jugoslavije, a ne samo s područja nekadanje

[38] Kao što je Bogišićeva Zbirka narodnih pravnih običaja i moja zbirka narodnih umotvorina s područja pravnog života (»Narodno pravo«, izd. Beograd 1938) i dr.

važnosti odnosnog prava, iz koga se danas primjenjuju njegova pravna pravila. Nema nikakve zapreke, da se u izgradnji novog jugoslavenskog prava ne primjenjuju i pravna pravila sadržana u ranijim normama nekadanjeg drugog pravnog područja. Ako je neko pravno pravilo sadržano u ranijem pravu Kraljevine Jugoslavije – makar i s kojeg drugog nekadanjeg pravnog područja – zaista u skladu s osnovnim linijama novog pravnog poretka, a korisno je i potrebno za razvitak novoga jugoslavenskog prava, onda je pravilno, ako se to pravno pravilo primijeni u judikaturi kao suspsidijarni pravni običaj.

Ovakva je praksa sudova vidna pomoć u izgradnji novoga jugoslavenskog prava. To ujedno znači učvršćivanje novoga pravnog poretka, a ne vraćanje na stare pozicije ukinutog prava Kraljevine Jugoslavije. Takva primjena pravnih pravila iz staroga jugoslavenskog prava znači korisnu dopunu novoga i konstruktivni je rad u razvitku novoga jugoslavenskog pravnog sistema.

IV.

DRUGO JE NAŠE PITANJE: DA LI SE U TOKU NOB-e U JUGOSLAVIJI IZGRADIO NOVI PRAVNI SISTEM?

Na to pitanje dobiva se različit odgovor. Nasuprot onima, koji u izgradnji novog prava vide formiranje novoga jugoslavenskog pravnog sistema, stoji i drugo stajalište, da se u toku NOB-a nije još formirao taj novi sistem prava. Takvo gledište oslanja se uglavnom na dva argumenta: a) na činjenicu, da se u toku NOB-e novo jugoslavensko pravo još nije dovoljno izgradilo, da bi se moglo govoriti o sistemu novog prava i b) na okolnost, da tadanja složenost ovog prava iz njegovih dviju osnovnih kategorija još nije bila cjelina, potrebna za sistem prava.

ad a) Što se tiče nedovoljne izgrađenosti novoga jugoslavenskog prava u toku NOB-e smatramo, da takav prigovor ne bi bio opravdan. Postojanje određenoga pravnog sistema nipošto se ne može određivati kvantitativnim mjerilom. Pitanje je uopće, što se ima razumijevati pod oznakom – nedovoljne izgrađenosti prava. Ako se pod time misli samo na pisano pravo, onda bismo morali poreći karakter pravnog sistema tako razvijenom pravnom poretku kao što je na pr. engleski, gdje prevladava nepisano pravo. Ako se pod time misli na neke slabije razvijene pravne grane, onda bismo morali poreći taj karakter pravnom poretku u zemljama, gdje se s obzirom na tamošnje prilike neke grane prava nisu mogle razviti, jer za to nije bilo, odnosno nema određenih društvenih uvjeta. Takav dakle prigovor nije pravilan. On međutim nije ni u skladu sa stanjem izgradnje novoga pravnog sistema u DFJ.

Ne može se osporiti, da neke grane novoga jugoslavenskog prava u toku NOB-e još nisu bile razvijene. Neke od njih bile su za to vrijeme istom u začetku svoje kasnije izgradnje. Ali se isto tako ne može poreći,

da su mnoge grane toga prava bile već potkraj rata toliko izgrađene, da su pokazivale već potpuno izrazite dijelove novoga pravnog poretka.

To važi na prvomu mjestu za državno pravo DFJ i njenih država članica. U Odlukama Drugog zasj. AVNOJ-a, Trećeg zasj. ZAVNOH-a, SNOS-a i t. d. vide se osnovni elementi novoga jugoslavenskog makar i privremenoga, ustavnog prava.[39] Njima i drugim kasnijim državnopravnim aktima iz periode NOB-e pravno se regulirala organizacija i djelovanje te međusobni odnosi novih organa državne vlasti. Što državno pravo DFJ nije bilo razrađeno do savremenih detalja ustavnog prava FNRJ, to ne opravdava prigovor o nekoj pravnoj neodređenosti tog područja novoga jugoslavenskog prava. Isto tako može se govoriti i o razmjernoj izgrađenosti novoga *krivičnog* prava u DFJ. Ono se u toku NOB-e nije razvilo do savremenog opsega novoga jugoslavenskog prava, ali je neosporno već za NOB-e to pravo bilo barem u bitnim linijama određeno onoliko, koliko su tadanje prilike na oslobođenom teritoriju to iziskivale. Što se tiče *statusnog* i *porodičnog prava* mislim, da se ne može osporiti, da su već za NOB-e utvrđeni osnovni elementi za tu granu prava, koji i danas vrijede. U pogledu *imovinskog prava* treba podvući, da je ono već potkraj samog rata bila znatnim dijelom izgrađena pravna grana, koja je imala svoja posebna obilježja. Može se slično kazati i za *sudsko pravo*, pri čemu ne treba zaboraviti i spomenutu zakonodavnu djelatnost na području oslobođene Hrvatske. Dakle već za NOB-e veći dio grana novog jugoslavenskog prava bio je uglavnom izgrađen.

ad b) Što se tiče *složenosti novog prava* prigovor izgleda međutim nešto osnovaniji, ali i to samo tek na prvi mah. Prividno bi izgledalo, kao da u prilog gornjeg prigovora ide činjenica, da se u početnoj izgradnji novoga jugoslavenskog prava za NOB-e susreću dvije kategorije prava, privatnovlasničko i društvenovlasničko.

Sistem prava znači zaista cjelinu. Pod tim razumijevamo jedinstvo svih pravnih normi na nekom (državnom) području. Za to jedinstvo potrebna je unutrašnja povezanost pravnih normi, tako da sve one čine *jedinstvenu cjelinu prava*. Ako međutim u sklopu nekog prava ima antagonističkih elemenata, koji razbijaju to unutrašnje jedinstvo, onda se još zaista ne bi moglo govoriti o postojanju pravnog sistema.

Da li je u početnoj izgradnji novoga jugoslavenskog prava za NOB-e postojalo takvo unutrašnje jedinstvo normi? Na to pitanje činjenice odgovaraju potvrdno. Usprkos navedenim dvjema kategorijama prava u tom procesu izgradnje novoga jugoslavenskog sistema ipak je između privatnovlasničkog i društvenovlasničkog postojala unutrašnja povezanost, koja je i pored njihovih antagonizama dovodila k jedinstvu normi.

Kada se razmatra ovaj početni razvitak novoga jugoslavenskog prava za NOB-e, katkada se govori o nekom *paralelizmu* spomenutih dviju kate-

[39] Iako Odluke Drugog zasj. AVNOJ-a nisu Ustav u formalnom smislu, one su po svojoj sadržini i svojoj namjeni svakako zakonodavni akti ustavnog karaktera. Na njih su se oslanjali i svi kasniji zakonodavni akti DFJ sve do Ustava FNRJ od 31. jan. 1946.

gorija prava, privatnovlasničkog i društvenovlasničkog. No da li je postojao takav »paralelizam«? Činjenice pokazuju, da spomenutog paralelizma između ove dvije kategorije prava nije bilo. Razvitak novoga jugoslavenskog prava za NOB-e nije tekao paralelno, po nekim uporednim linijama privatnovlasničkog i društvenovlasničkog prava, nego naprotiv – te su se dvije linije sjekle, i to u smjeru prevladavanja društvenovlasničkih elemenata, premda nisu posvema uklonjeni ni privatnovlasnički elementi.

Proces izgradnje novoga jugoslavenskog prava za NOB-e kretao se *linijom sjedinjavanja* ovih dviju kategorija prava, makar da i nije tada došlo do potpunog stapanja jednih i drugih elemenata. Ipak se u tome razvitku razvijalo unutrašnje njihovo jedinstvo.

Privatnovlasničke su se naime norme u procesu tadanje izgradnje novog prava pod životnim prilikama na oslobođenom teritoriju postepeno približavale društvenovlasničkim. Taj *proces preobražaja* privatnovlasničkih elemenata u novom jugoslavenskom pravu kretao se u pravcu usklađivanja s društvenovlasničkim elementima prema načelu solidariteta i uzajamnosti u društvenim odnosima na oslobođenom teritoriju. Iako su između privatnovlasničkih i društvenovlasničkih elemenata u novom pravu i postojali njihovi unutrašnji antagonizmi, s obzirom na njihovu različitu društveno-ekonomsku osnovu, ipak su se njihove suprotnosti rješavale njihovim usklađivanjem prema općem zadatku novog sistema vlasti, koje su ciljeve imale unapređivati norme i jednog i drugog sektora novoga jugoslavenskog prava.[40]

Spomenuti proces usklađivanja privatnovlasničkog s društvenovlasničkim na području izgradnje novog jugoslavenskog prava za NOB-e razvijao se pod utjecajem dvojih svojih osnovnih faktora: *objektivnih*, – koje su predstavljali uvjeti života na tadanjem oslobođenom teritoriju i *subjektivnih*, – koje je predstavljalo djelovanje nove jugoslavenske vlasti. Okvire tog djelovanja sačinjavalo je tadanje društveno stanje na tom dijelu Jugoslavije i to je predstavljalo stvarne mogućnosti tog razvojnog procesa. No u tom okviru i prema tim objektivnim mogućnostima determinantnu ulogu vršila je međutim nova vlast, koja je svojim utjecajem suzbijala oštrine privatnovlasničkog elementa i usklađivala tu kategoriju s principom solidarnosti kao moralnog i pravnog pravila ponašanja.

Ovdje bi se možda moglo postaviti i *pitanje zakonitosti tog razvitka*. Da li je pravilno u ovom procesu izgradnje novoga jugoslavenskog prava pridavati pretežni značaj subjektivnom faktoru – djelovanju nove vlasti? Nije li to odricanje osnovnog značaja objektivnim faktorima, koje su predstavljali životni uvjeti na oslobođenom teritoriju? Na to pitanje odgovaraju činjenice. Osnov tog zbivanja uvjetovale su zaista životne prilike,

[40] To važi napose i za pravna pravila sadržana u starim jugoslavenskim zakonima, koji su važili u Jugoslaviji do 6. travnja 1941., a koje je sudska praksa primjenjivala u pomenutoj izgradnji novog prava u smislu čl. 2. AVNOJ-eve Odluke br. 132. od 3. febr. 1945. i kasnije prema čl. 4. Zakona »o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije«.

ali smjer tog razvitka određivala je (u okviru tih objektivnih mogućnosti) nova vlast. Ona je bila onaj faktor, koji je tome razvitku davao pravac prema učvršćivanju solidariteta i uzajamnosti u društvu na oslobođenom teritoriju. Krivo bi bilo postavljati pitanje odnosa ovih faktora: »da li jedan ili drugi?« Pravilnije će biti, kažemo li, da su tu djelovali – i jedan i drugi. Zakonitost procesa početne izgradnje novoga jugoslavenskog prava za NOB-e sastoji se u međusobnoj povezanosti i uzajamnom djelovanju obojih faktora, i objektivnih i subjektivnih zajedno. Vlast je međutim tu bila faktor usmjerivanja tog razvitka u pravcu postepene izgradnje *unutrašnjeg jedinstva* novoga jugoslavenskog prava za NOB-e.

Nova vlast utjecala je na razvitak novog prava naročito svojim nastojanjem, da se striktno i dosljedno provodi načelo solidarnosti i uzajamnosti te pune pravne jednakosti građana. Ti su principi dobili svoje ozakonjenje s prvim temeljnim državnopravnim aktima DFJ, a razvili su se u toku NOB-e na oslobođenom teritoriju do neprikosnovenih pravnih normi. To je upravo bila ona osnovna linija, koja je postepeno i sve očitije povezivala norme prava na ovom teritoriju i stvarala među njima čvrstu unutrašnju povezanost. Tim putem stvaralo se unutrašnje jedinstvo ovih pravnih normi i stoga se može opravdano govoriti o *sistemu novoga jugoslavenskog prava za* NOB-e *u njegovoj početnoj izgradnji.*

Kakav je karakter tog novoga pravnog sistema, koji se razvijao pod uvjetima NOB-e? Odgovor na to pitanje daju dvije činjenice: njegova društveno-ekonomska osnova i suština nove vlasti. Taj odgovor dakle nije jednostavan, na što upućuje već spomenuta složenost procesa izgradnje toga prava za NOB-e.

Gledamo li na društveno-ekonomsku osnovu ovog prava, dolazimo do zaključka, da je ono bilo i buržoasko i socijalističko. Privatnovlasnički elementi upućuju na postojanje buržoaskog, a društvenovlasnički na socijalističko pravo. Po tome bi dakle novo pravo bilo splet ovih dviju kategorija. No s obzirom na pretežnost privatnoga vlasništva i odnosa zasnovanih na njemu činilo bi se, da je buržoasko pravo pretežno, a socijalističko samo sekundarno. Takav bi zaključak bio netočan.

Kod ocjene karaktera nekoga pravnog sistema zaista dolaze u obzir gornja dva kriterija zajedno. Ali se prvenstvo ipak pritom mora priznati subjektivnom faktoru, djelovanju vlasti. Pravo je svakako odraz svoje društveno-ekonomske osnove. Ali je ono istovremeno i izraz vlasti. Ono je ne samo sredstvo sistema vlasti, nego i način, na koji se ona oživotvoruje: utvrđivanjem i primjenom pravnih normi, kroz pravni poredak. Pravo je emanacija vlasti. I stoga je sasvim jasno, da se kod ocjene karaktera pravnog sistema mora pored društveno-ekonomskih njegovih elemenata gledati u prvom redu i na ovaj utjecaj vlasti.

O karakteru prava naročito daje odgovor pitanje: *Čije je to pravo? Kome ono služi?* Koje društvene snage stoje iza tog prava i čijim interesima koristi to pravo? Na takva pitanja u pogledu novoga jugoslavenskog prava iz perioda NOB-e dobivamo odgovor, koji nas upućuje na Narodnu revoluciju.

Novo jugoslavensko pravo nastalo je u Narodnoj revoluciji. Ono je rezultat prerastanja narodnooslobodilačkoga rata u tu revoluciju, koja je srušila stari sistem vlasti i počela izgrađivati novi. Tko je bio glavni nosilac te izgradnje novog sistema? Odgovor na to pitanje sadržan je u poznatoj konstataciji, da je novi sistem u Jugoslaviji – vlast radnog naroda na čelu s radničkom klasom pod vodstvom KPJ. Već za NOB-e izražavao se sve očitije taj socijalistički karakter nove vlasti.

Ako je dakle novi jugoslavenski politički sistem za NOB-e bio socijalistički, onda je i njegovo pravo već tada imalo *socijalistički karakter*. Ono je taj karakter imalo iz ovih razloga: a) po svom *porijeklu*, jer ga je donosila odnosno utvrđivala vlast radnoga naroda na čelu s radničkom klasom pod vodstvom KPJ, b) po svome *sadržaju*, jer je u svojoj osnovi utvrđivalo u pretežnosti socijalističke odnose pored svojih privatnovlasničkih elemenata i c) po svome *smjeru razvitka*, jer je ono išlo u pravcu učvršćivanja socijalističkih društvenih odnosa solidarnosti, uzajamnosti i međusobnog pomaganja građana.

Ali pritom se ne smije izgubiti s uma ni spomenuta činjenica, da je u tom pravcu bilo i mnogo elemenata buržoaskoga prava. Vidjeli smo, da su se u novom jugoslavenskom pravu susretala i za NOB-e zapravo dva prava – buržoasko i socijalističko. Prvo u svome postepenom nestajanju i slabljenju, a drugo – u svom porastu i jačanju. S obzirom na to, da se u novom jugoslavenskom pravnom sistemu stječu snažni ostaci starog, buržoaskog, a progresivno razvijaju socijalistički elementi, to se ovaj proces početne izgradnje novog prava na oslobođenom teritoriju Jugoslavije za NOB-e ukazivao kao *pravo prelaznog perioda*, i prema tome mogli bismo ga najbliže označiti kao *ranosocijalističko pravo*. Mislimo, da ta oznaka najbolje odgovara tadanjem stanju tog procesa izgradnje s obzirom na spomenute jake ostatke starog, buržoaskog i postepeni razvoj novog, socijalističkog prava.

Proces nastajanja novoga jugoslavenskog prava za NOB-e predstavlja dakle prema tome početnu izgradnju socijalističkoga prava, koje se tu javlja pod osobitim okolnostima narodne revolucije s njenim socijalističkim predvodničkim snagama i socijalističkim smjerom razvitka. To je i davalo ovom procesu razvoja novoga jugoslavenskog prava upravo njegovo socijalističko obilježje.

Historijski značaj ovoga početnog izgrađivanja novoga jugoslavenskog prava nesumnjivo je u činjenici, da je to *prvi put u historiji*, kada se *pod uvjetima Narodnooslobodilačkoga rata stvara socijalistički pravni sistem*. Nema sumnje, da se začeci socijalističkog prava javljaju već za *Pariske Komune*. Pred osam decenija počelo se i u Parizu za Komune izgrađivati socijalističko pravo. Bilo je to donekle pod sličnim uvjetima – za neprijateljske okupacije zemlje i uz istovremenu kolaboracionističku djelatnost domaće buržoazije. No udar premoćnih kontrarevolucionarnih snaga buržoaske versajske vojske slomio je 28. maja 1871. Parisku Komunu, a s njom i začetke njezina socijalističkog prava.

Istom za Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji prerastanjem narodnooslobodilačkoga rata u narodnu revoluciju došlo je do razvoja novog sistema vlasti i početne izgradnje njezina prava, kome se već za to razdoblje ne može poreći njegov socijalistički karakter.

U tom naročitom, revolucionarnom načinu nastajanja novoga jugoslavenskog prava i leži historijski značaj ovog procesa. On je važan uopće za društveni razvitak baš s obzirom na takav način svog postanka i razvitka, jer predstavlja specifično izgrađivanje socijalističkoga sistema, a posebno i za dalje kretanje novoga jugoslavenskog prava, jer su njegovim revolucionarnim postankom uglavnom udarene i osnovne smjernice njegova daljeg razvitka.

(Primljeno za štampu na 8. sjednici I. odjela od 13. XI. 1953.)

Fran Barbalić

PRVI ISTARSKI SABORI
(1861.–1877.)

PRIPREME ZA IZBORE ZA ISTARSKI SABOR I CAREVINSKO VIJEĆE 1861. GODINE

15. marta 1848. izdao je car Ferdinand I. patent, u kom objavljuje da je odlučio da svojim narodima dade ustav i da u tu svrhu sazove predstavnike svih dijelova svoje monarhije. 25. travnja iste godine izdao je car patent o ustavu. Iza toga su izabrani zastupnici i sastao se parlament, najprije u Beču, a onda 22. studenoga 1848. u Kromjeřižu. 2. prosinca odrekao se car Ferdinand prijestolja, a na prijestolje je došao Franjo Josip I. Ovaj je, ne čekajući da konstituanta izradi ustav, 4. ožujka 1849. jednostavno ustav oktroirao a 7. ožujka 1849. raspustio konstituantu. Novi parlament car nije sazivao, nego je 14. travnja 1851. otvorio »carevinsko vijeće«, u kojem su bile ličnosti pozvane od cara. 31. prosinca 1851. car je ustav ukinuo i zaveo apsolutizam.

Rat u Italiji 1859. stajao je mnogo krvi i novaca. Slijedio je gubitak Lombardije i zatim državni bankrot. Sve je to nepovoljno utjecalo i primoralo vladu, da u Austriji opet kuša uvesti konstituciju.

Godine 1859. uvedeno je »prošireno državno vijeće« (»Verstärkter Reichsrat«), koji nije značio ništa drugo, negoli »državno vijeće« iz vremena Bacha. U ovo »državno vijeće«, koje je imalo samo savjetodavni značaj, vladar je imenovao članove.

U novom »proširenom državnom vijeću« pojavila se odmah borba između »federalista« i »centralista«. Prvi su bili jači. Vlada je bila primorana, da objavi: »OKTOBARSKU DIPLOMU« (patent od 20. X. 1860. L. D. Z. br. 226), prema kojoj su državljani dobili pravo sudjelovanja u upravi i zakonodavstvu na temelju pragmatičke sankcije.[1]

Ali ni Oktobarska diploma nije definitivno riješila konstitucionalni problem, iako je ona predviđala »carevinsko vijeće« s većim i širim pravima, nego što je imalo »prošireno vijeće«. Uz »carevinsko vijeće«

[1] Bernazik: Die österreichischen Verfassungsgesetze, Wien, 1911., str. 224–225.

ona je predviđala i »pokrajinske sabore« (»Landtage«), koji su imali nove i opširnije nadležnosti. I općine su dobile autonomiju u općinskim poslovima.

Na temelju »Oktobarske diplome« Ministarstvo unutarnjih poslova uputilo je dne 28. XI. 1860., poziv Namjesništvu u Trstu, neka podastre prijedloge o sastavu pokrajinskih sabora u Primorju, o broju zastupnika tih sabora i napokon da se izjasni: hoće li se u Primorju stvoriti jedan ili tri sabora.

Tadašnji namjesnik barun Burger dobro je poznavao prilike u Primorju. On je već 1848. godine bio činovnik u Trstu i tu bio izabran zastupnikom za konstituantu u Frankfurtu. Zatim je bio premješten u Italiju, gdje je do 1859. godine bio adlatus Vojnog zapovjedništva u Veroni i gubernator Lombardije. Odlukom 1. VIII. 1859. bio je imenovan namjesnikom u Trstu i ostao na tom položaju do 1862., kada je imenovan ministrom mornarice.

Na prije spomenuti poziv Ministarstva unutarnjih poslova od 28. XI. 1860., namjesnik Burger je dne 2. XII. 1860. podastro prijedlog, neka u Primorju budu tri sabora: jedan za Goričku, drugi za Trst, a treći za Istru.

Za sjedište istarskog sabora i pokrajinskog sabora predlaže grad Poreč.[2]

Nadalje predlaže, neka se uvede sistem izravnog izbora zastupnika i za pokrajinske sabore, kako je to predviđao patent od 25. I. 1850. L. D. Z. br. 26, koji je predviđao jedan sabor za Trst, a drugi za Istru i Goričku sa sjedištem u Gorici. U istarsko-gorički sabor birali su:

veleposjednici	12	zastupnika
gradovi	13	„
vanjske općine	13	„
Ukupno . .	38	zastupnika

Ali do ostvarenja patenta od 25. I. 1850. L. D. Z. br. 26 nije nikada došlo.

Ali ni do izvršenja »Oktobarske diplome« nije nikada došlo. Njoj su se oduprli Nijemci, koji su bili za centralizaciju, jer je to bilo u njihovu interesu, i uspjeli su.

»Oktobarska diploma« ukinula je »Istarsko okružje« (Circolo d'Istria), s glavnim gradom Pazinom, koje je postojalo od 1825. godine.[3]

Dotada je u Istri bilo 17 kotara ili pretura. Na čelu je bio kotarski glavar (Capo distrettuale, Bezirksschef), koji je imao i sudbenu i političku vlast, a koji se općenito zvao »pretor«.[4]

Nije prošlo ni četiri mjeseca što je bila objelodanjena »Oktobarska diploma«, kada je izdan: »FEBRUARSKI PATENT« (Patent dd. 26. II. 1861. L. D. Z. br. 20), prema kojemu je u Austriji uvedena centralistička državna organizacija i za parlamenat i za pokrajinske sabore.

[2] Giovanni Quarantotti: Storia della Dieta del Nessuno, Parenzo, 1928. str. 13–15.
[3] Quarantotti o. c. str. 25.
[4] Quarantotti o. c. str. 45.

»Februarskim patentom« parlamenat se sastojao od dva doma:

1. Gospodske kuće (Herrenhaus) i
2. Zastupničke kuće (Abgeordnetenhaus).

Članove gospodske kuće imenovao je vladar, a članove zastupničke kuće birali su pokrajinski sabori, koji su imali biti glavni organi zakonodavstva i pokrajinske autonomne uprave, ali i temelji državnog zastupstva.

Dne 27. II. 1861., donio je »Osservatore Triestino« sadržaj »Februarskog patenta« i glavne točke pokrajinskih statuta. Tu je bilo navedeno, da će istarski sabor biti sastavljen od 30 zastupnika, koji će se sastati 6. IV. 1861. i birati u vlastitom krugu dvojicu zastupnika za zastupničku kuću u Beču, koja će biti inaugurirana 29. IV. 1861.

»Osservatore Triestino« donio je dne 1. i 2. marta 1861. u cijelosti:

1. Pokrajinski pravilnik (Regolamento provinciale) i
2. Izborni pravilnik za pokrajinski sabor (Regolamento elettorale per la Dieta provinciale per il Litorale), t. j. za pokrajinski sabor istarski, tršćanski i gorički.

Od 30 zastupnika istarskog sabora bila bi:

3 iure proprio, i to 3 biskupa: Trsta, Poreča i Krka,
5 zastupnika veleposjeda,
8 zastupnika gradova,
2 zastupnika trgovačko-obrtničke komore i
12 zastupnika seoskih ili vanjskih općina.

Pravo glasa bilo je vezano na cenzus poreza; samo glasovanje bilo je javno i izravno za prve tri kurije (veleposjed, trgovačko-obrtničku komoru i gradove), a za seoske ili vanjske općine bilo je uvedeno neizravno glasovanje, t. j. birali su se najprije izabrani izbornici (elettori eletti) ili fiducijari, koji su birali zastupnike.

Kurija veleposjeda obuhvaća sve veleposjednike Istre, a to su oni, koji plaćaju najmanje 100 forinti zemljarine.

U kuriji gradova izbornici su oni, koji plaćaju najmanje 10 forinti izravnog poreza.

U kuriji trgovačko-obrtničke komore izbornici su samo odbornici trgovačko-obrtničke komore.

U kuriji seoskih općina izbornici su oni, koji plaćaju najmanje 1 forint zemljarine. Na svako 500 stanovnika bira se jedan fiducijar, ali to ne znači, da su svih 500 stanovnika i izbornici, već samo oni, koji plaćaju 1 forint zemljarine.

U listu »Osservatore Triestino« od 4. III. 1861. raspisani su izbori za istarski sabor i to:

dne 21. III. 1861. za kuriju vanjskih općina,
„ 23. III. 1861. „ „ gradova,
„ 23. III. 1861. „ „ trgovačko-obrtničke komore,
„ 26. III. 1861. „ „ veleposjeda.

Kako se vidi iz ovih podataka, rok za izbore i priprave za izbore bio je vrlo kratak.

Borbe kod izbora nije bilo. Od naše strane izabrana su samo dva zastupnika uz tri naša virilista.

Talijani su naprotiv birali u sabor svoje najbolje ljude. Njihov vođa bio je dr. Antonio Madonizza, koji je bio 1848. godine zastupnik u konstituanti u Beču.[5]

Talijani su htjeli, da u sabor uđe i Carlo De Franceschi, koji je također 1848. godine zastupnik u konstituanti u Beču. Općinsko zastupstvo u Pazinu imenovalo ga je nakon raspisanih izbora za istarski sabor svojim građaninom i uvrstilo u izborne listine. Vlada je zahtijevala, da se briše iz izbornih listina, jer on ne stanuje u Istri, nego na Rijeci i kao takav nema ni aktivnog ni pasivnog biračkog prava. Protiv te odluke općinsko je zastupstvo u Pazinu uložilo utok, koji je bio odbijen.[6]

Iz Rijeke je De Franceschi dne 27. III. 1861. pisao Kandleru, da se želi vratiti u Istru, jer, veli: »Nen fa per me questa Croazia«.[7] Dakle je De Franceschiju Rijeka 1861. bila Hrvatska.

Quarantotti ističe, da su u sabor birana i dvojica, koji su se borili 1848.–1849. u talijanskoj vojsci, i to: Vergottini kod obrane Mletaka i Boccalari kod obrane Rima. Ovaj jedini zastupnik u istarskom saboru nije bio Istranin.[8]

Što se tiče slavenskih izbornika, Quarantotti spominje, da su slavenski izbornici glasovali za talijanske kandidate, ne možda zato što su imali njihove talijanske nazore i političke težnje (identità di vedute e di aspirazioni politiche), nego zato, što su slavenski izbornici bili pod utjecajem ekonomske nadmoćnosti talijanskog elementa.[9]

Vladar je dne 30. III. 1861. imenovao zemaljskim kapetanom markiza Gianpaolo Polesinija, a njegovim zamjenikom dra. Francesco Vidulicha.

Tada Poreč još nije imao brzojava, pa je posebni kurir iz Pazina morao tu vijest ponijeti u Poreč.[10]

PRVA PERIODA ISTARSKOG SABORA

6. IV. 1861. do 24. IX. 1861.

Zakon je predviđao, da ima svaka perioda pokrajinskih sabora i carevinskog vijeća trajati šest godina.

Glavna zadaća svih austrijskih pokrajinskih sabora bila je, da izaberu zastupnike za carevinsko vijeće.

Istarski sabor imao je samo šest sjednica. Nije izabrao zastupnike u carevinsko vijeće. Zato je bio najprije zaključen i naknadno raspušten. Njegova prva perioda bila je dakle vrlo kratka.

Zastupnici u prvom istarskom saboru bili su:

[5] Quarantotti o. c. str. 69.
[6] Carlo De Franceschi: Memorie autobiografiche, Trieste 1926. str. 276.
[7] Quarantotti o. c. str. 52.
[8] Quarantotti o. c. str. 48.
[9] Quarantotti o. c. str. 47.
[10] Quarantotti o. c. str. 56.

Izborno tijelo (kurija)	Izborni kotar	Tekući broj	Prezime i ime zastupnika
Virilni glasovi	*Biskupi:*		
	Trsta	1.	Legat dr. Bartul
	Poreča	2.	Dobrila dr. Juraj
	Krka	3.	Vitezić dr. Ivan
Veleposjed	Cijela Istra	4.	Barsan dr. Anton
		5.	Belli dr. Cristofore
		6.	Polesini de Marchese Gianpaolo
		7.	Tomasi Pietro
		8.	Venier dr. Francesco
Trgovačka komora	Rovinj	9.	Campitelli dr. Matteo
		10.	Vidulich Giovani Venceslao
Gradovi, trgovišta i industrijska mjesta	Kopar i Izela	11.	Stradi dr. Nazario
	Piran	12.	Gabrielli dr. Francesco
	Poreč, Umag i Novigrad	13.	Vergottini dr. Giuseppe
	Rovinj	14.	Basilisco dr. Giuseppe
	Vodnjan, Pula, Labin i Plomin	15.	Boccalari dr. Ercolo
	Pazin, Volosko, Kastav, Mošćenice i Lovran	16.	Mrach dr. Adamo
	Motovun, Buje, Vižinada i Buzet	17.	Amoroso dr. Andrea
	Mali Lošinj, Cres i Krk	18.	Vidulich dr. Francesco
Vanjske općine	*Sudbeni kotari:*		
	Volosko i Podgrad	19.	Minach dr. Gerelamo
		20.	Samsa Josip
	Rovinj, Poreč, Vodnjan i Pula	21.	Barsan dr. Luigi
		22.	Padovan dr. Domenico
	Motovun, Buje i Buzet	23.	Franco dr. Giorgio
		24.	Gerazza dr. Giuseppe
	Pazin i Labin	25.	Mrach dr. Egidio
		26.	Scampicchio dr. Antonio
	Kopar i Piran	27.	Madonizza dr. de Antonio
		28.	Piccoli Gian Domenico
	Lošinj, Krk i Cres	29.	Feretić dr. Franjo
		30.	Zadro dr. Illuminato

Kurija veleposjeda obuhvaćala je sve veleposjednike Istre. Izborno mjesto bilo je grad Poreč. Ovamo su dolazili svi izbornici kurije veleposjeda iz cijele Istre. Jedino u ovoj kuriji imale su pravo glava i žene, ako su bile veleposjednice, ali nisu mogle lično glasovati, nego samo uz punomoć.

Kurija Trgovačko-obrtničke komore u Rovinju zastupala je sve trgovce Istre, ali pravo glasa imali su samo članovi izabrani u odbor Trgovačko-obrtničke komore, koje je sjedište bilo u Rovinju, koji je bio također i mjesto izbora.

Kurija gradova obuhvaćala je: gradove, trgovišta i industrijska mjesta, tako da je svaki izborni kotar birao 1 zastupnika.

Kurija gradova birala je 8 zastupnika. Namjesništvo u Trstu predlagalo je za sve istarske gradove samo dva izborna kotara, od kojih bi svaki birao 1 zastupnika.[1] Prema prijedlogu Namjesništva istarski bi sabor imao u svemu samo 24 zastupnika. Vlada u Beču nije prihvatila ovaj prijedlog, nego je za sve istarske gradove odredila 8 izbornih kotara od kojih je svaki birao po 1 zastupnika.

Vidimo iz gornjih podataka, da su samo dva grada, i to: Piran i Rovinj bili sami za sebe 1 izborni kotar, tako da su ta dva grada već 1861. godine birali svaki po 1 zastupnika.

Jedan izborni kotar obuhvaćala su dva grada, i to: Kopar i Izola. Izborno mjesto bilo je u Kopru, t. j. svi izbornici iz Izole morali su doći na izbore u Kopar.

Jedan izborni kotar obuhvaćala su tri grada i to:

Poreč, Umag i Novigrad i
Mali Lošinj, Cres i Krk,

dakle dva izborna kotara obuhvaćala su po tri grada.

Izborno mjesto bilo je u Poreču za prva tri grada, a drugo izborno mjesto u Malom Lošinju za ostala tri grada. Izbornici ostalih gradova morali su doći na izbore u Poreč, odnosno u Mali Lošinj.

Jedan izborni kotar obuhvaćala su četiri grada, i to:

Vodnjan, Pula, Labin i Plomin i
Motovun, Buje, Vižinada i Buzet,

dakle dva izborna kotara obuhvaćala su po 4 grada.

Izborno mjesto bilo je u Vodnjanu za prva četiri grada, a drugo izborno mjesto bilo je u Motovunu za ostala četiri grada. Izbornici ostalih gradova morali su doći na glasovanje u Vodnjan, odnosno u Motovun.

Zanimljivo je ovdje istaknuti, da je Pula 1861. godine kao grad bila tako malena po broju stanovništva, da se spojila sa još tri druga grada, koji su obuhvaćali jedan izborni kotar. Pula nije tada bila određena ni kao izborno mjesto, dakle je bila manja od Vodnjana, pa su izbornici Pule morali na glasovanje ili na izbore u Vodnjan.

Napokon vidimo, da je jedan izborni kotar obuhvaćao 5 gradova, i to: Pazin, Volosko, Kastav, Mošćenice i Lovran. Izborno mjesto bilo je Pazin, t. j. svi su izbornici ovih 5 gradova morali dolaziti na glasovanje u Pazin.

[1] Quarantotti o. c. str. 129.

Kasnije je sabor izmijenio tu odluku o izbornom mjestu, i svaki je grad postao izborno mjesto, tako da su svi izbornici mogli glasovati kod kuće.

Izborni kotari kurije vanjskih općina obuhvaćali su pojedine sudbene kotare odnosnog političkog kotara, ali su i tu bila dva izuzetka. Drugi izborni kotar vanjskih općina obuhvaćao je sudbene kotare političkog kotara Poreča (sudbeni kotar Poreč) i političkog kotara Pule (sudbeni kotari: Rovinj, Vodnjan i Pula).

Treći izborni kotar vanjskih općina obuhvaćao je sudbene kotare političkog kotara Poreča (sudbeni, kotar Motovun i Buje) i političkog kotara Kopar (sudbeni kotar Buzet).

Kasnije je i ovdje izborni zakon promijenio izborne kotare vanjskih općina, tako da je svaki politički kotar obuhvaćao svoje sudbene kotare u jedan izborni kotar.

Prva (jedina) sesija (zasjedanje) prve periode istarskog sabora

od 6. aprila 1861. do 16. aprila 1861.

Prvo zasjedanje istarskog sabora imalo je u svemu samo 6 sjednica i to:

6., 9., 10., 13., 15. i 16. aprila 1861.

Glavna i jedina svrha ovog zasjedanja bila je, da sabor izabere iz svoje sredine dvojicu zastupnika za carevinsko vijeće.

Talijanska saborska većina htjela je to osujetiti, pa je započela opstrukcijom na način, što su referenti odugovlačili izvještajem o verifikaciji mandata, dok nisu o tome stvorili konačni zaključak, da ne će birati zastupnike za carevinsko vijeće.

U trećoj sjednici dne 10. aprila 1861. sabor je otklonio izbor dvojice zastupnika za carevinsko vijeće.

Ali je u toj trećoj sjednici sabor izvršio glavni čin, koji se odnosio baš na samu pokrajinu, izabrao je zemaljski odbor.

Već u prvim sjednicama započela je borba za priznanje prava hrvatskog i slovenačkog jezika u saboru i u pokrajini, a započeo ju je biskup Legat.

Pošto je sabor otklonio izbor zastupnika za carevinsko vijeće, vlada je pokušala da skloni zastupnike sabora, neka bi izabrali dvojicu zastupnika za carevinsko vijeće. Predsjednik sabora stavio je na dnevni red šeste saborske sjednice dne 16. aprila 1861. po drugi put izbor dvojice zastupnika za carevinsko vijeće, ali bez uspjeha.

Vlada je sabor najprije zaključila, a onda i raspustila.

Radi toga je prva perioda istarskog sabora tako kratka i imala samo jedno zasjedanje.

Kako su tekle rasprave na prvim sjednicima sabora, vidi se iz samih sjednica sabora.

Prva sjednica istarskog sabora

od 6. IV. 1861. godine

Dne 6. IV. 1861. prije otvorenja sabora služio je biskup Dobrila svečanu službu Božju (misu) sa zazivom Duha svetoga u 11 sati prije podne. Službi Božjoj prisustvovao je vladin komesar grof Coronini, svi zastupnici, civilne i vojne vlasti, općinsko zastupstvo i mnogo puka.[1]

U 1 sat poslije podne vladin komesar grof Coronini, otvorio je sabor. On je pozdravio novi sabor i rekao, da je zemaljskim kapetanom imenovan markiz Gianpaolo Polesini, a njegovim zamjenikom dr. Francesco Vidulich. Istra je u svojoj prošlosti proživjela i blagostanje i nevolju, propadanje i preporod. Stranac može mirno putovati Istrom, građanin bez straha izlazi izvan grada, stanovništvo se podvostručilo, poljodjelstvo je napredovalo, gladi nema, iako smo imali i rata i bolesti, tifusa i kolere. Vlada je dala narodu, da sam stvara zakone. Vi, novoizabrani zastupnici, unapređujte pokrajinu, podignite poljodjelstvo, živinogojstvo i šumarstvo, usavršite vaša vina i svilogojstvo, usavršite prometne puteve, brodarstvo i proširite prosvjetu.

Sabor je saslušao govor vladina komesara u potpunoj tišini (un mortale silenzio).[2]

Quarantotti veli, da govor, što ga je držao Coronini, nije »farina del sacco del Coronini« i zaključuje prema nekim frazama, da je pri sastavljanju toga govora kod Namjesništva u Trstu, kumovao i dr. Pietro Kandler.[3]

Pošto je vladin komesar otvorio sabor, pozvao je novoimenovanog kapetana, da otvori sabor.

Polesini otvara sabor. Zahvaljuje vladaru, što je Istra dobila svoj sabor. »Nastojat ću, da u svom radu pokažem, koliko ljubim ovu moju domovinu. Istra već stoljećima ne vidi svojih sretnih dana. Nakon sretnih dana Augusta i Teodorika lišena je svakoga sjaja, biva raskomadana i podijeljena, svladana od neprijateljskih provala i gusara, proživjela je mnogo nesretnih godina, podijeljena među strane markize, grofove i barune. Kasnije je jedan dio pripao mletačkom principu, a danas je eto ujedinjena.

Široko je polje našega rada, ali nije lagan put. Škole i javni radovi, crkveni odnošaji i pobožne zaklade, uprava dobara, uređenje poreza i sve, što se odnosi na javni boljitak, i sve, što nam nalaže i što nas uči društvena ekonomija.

Iako smo novajlije, mi ćemo pokazati, da Istranin, kada hoće, on je vrijedan i zreo da surađuje za bolji udes svoje ljubljene domovine.«

Sabor i publika su živo pozdravili govor predsjednika.

Nakon toga je grof Coronini izručio predsjedniku sabora »Oktobarsku diplomu«, da se čuva u arhivu sabora. Upozorio je, da ne mogu istovremeno raditi sabor i carevinsko vijeće, pa će sabor biti odgođen, da mogu

[1] Quarantotti o. c. str. 60.
[2] Quarantotti o. c. str. 64.
[3] Quarantotti o. c. str. 62.

izabrani zastupnici poći u Beč. Nakon ovjerovljenja izabranih zastupnika, sabor mora prijeći na izbor dvojice zastupnika za carevinsko vijeće. Vlada će izabranom zemaljskom odboru izručiti pokrajinske zaklade.

Predsjednik predlaže, neka se izaberu tri verifikacijske komisije, za svaku kuriju po jedna, koje imaju pregledati izborni materijal i predložiti saboru, da se izbori ovjerove. Prva, komisija veleposjeda, ispitat će izborni materijal za kuriju gradova. Druga, komisija gradova, ispitat će materijal kurije vanjskih općina. Treća, komisija kurije vanjskih općina, ispitat će materijal kurije veleposjeda.

Od naših prvi se javio dr. Feretić, koji predlaže, da se prije izabere zemaljski odbor. Predsjednik mu odgovara, da se to ne može učiniti, dok sabor ne potvrdi izbor zastupnika, jer, makar da su svi zastupnici dobili poziv od Namjesništva, to još ne znači, da je njihov izbor pravovaljan. Protiv Feretićeva prijedloga govore i drugi zastupnici, pa je njegov prijedlog odbijen.

Izabrana su tri verifikacijska odbora i time je prva sjednica istarskog sabora završena.

Od 29 zastupnika – Samsa se odrekao mandata – svi su bili Talijani, osim trojice biskupa i kanonika Feretića, Slaveni po rodu i čuvstvovanju i sva četvorica privrženi Austriji i konzervativnim načelima.[4]

Od Talijana, njih točno 20 pripadali su najnaprednijem nacionalnom pravcu. (Degli italiani, esattamente venti appartenevano all'indirizzo nazionale piú avanzato). Ostali su bili konzervativci kao Piccoli, predsjednik sabora Polesini, koji nije mogao javno nastupati, jer je kao predsjednik imao vezane ruke, dva Vidulicha i Zadro bili su umjereni nacionalisti.[5]

Od Slavena najugledniji i najpametniji (il piú autorevole e ragionevole) bio je bez sumnje Legat, od 1846. godine biskup u Trstu. Najsilniji (il piú aggressivo) i najratoborniji (ed irrequieto) bio je kanonik Feretić, ali nije bio ni najbistriji, ni najsposobniji. Najviše protivan Talijanima i najžučljiviji, uvijek šutljiv, bio je Dobrila.[6]

Samsa se odrekao mandata. U listu »Triester Zeitung« od 6. aprila 1861., dakle baš na dan otvorenja istarskog sabora, on je publicirao izjavu, kojom motivira svoje odreknuće kao zastupnik u istarskom saboru. Navodi, da se mnogo govori i javno i privatno o njegovu izboru zato, što on stanuje u Goričkoj, a ne u Istri i što on ne očekuje ništa dobro za Slavene u Istri od sabora, u kojem je većina talijanska. »Triester Zeitung« objelodanila je u broju od 8. aprila 1861. dopis, u kojem se on oštro napada zbog njegove bojažljivosti (timiditá). Samsa je u »Triester Zeitung« od 23. aprila 1861. odgovorio pobjedonosno (trionfalmente): »Osjećaji 20-orice zastupnika, koji su se u očekivanju obećanog Mesije, ustegli od glasovanja za dvojicu zastupnika u carevinsko vijeće, potpuno opravdavaju uzroke mog odreknuća i dokazuju, da sam ja dobro pozna-

[4] Quarantotti o. c. str. 61.
[5] Quarantotti o. c. str. 69.
[6] Quarantotti o. c. str. 69.

vao neprijatelja, koji je protiv rodoljubnog slavenskog naroda. Da je u saboru sjedio moj pretjerani kritičar, bi li on zapriječio događaje, koji su se tamo zbili?[7]

[7] *Quarantotti o. c. str. 61.*

Druga sjednica istarskog sabora

9. IV. 1861. godine

Pročitan je i ovjerovljen zapisnik prve sjednice. Verifikacijski odbor podnio je izvještaj o verifikaciji mandata, ali rasprava o tome nije bila dovršena, jer su referenti (Amoroso, Campitelli i Stradi) vodili opstrukcijske izvještaje. Sva su trojica izjavila, da će svoj referat upotpuniti na budućoj sjednici. Nakon ovih referata bilo je opstrukcionističkih govora sa strane talijanskih zastupnika. Iz referata izvjestiteljeva vidi se:

U kuriji veleposjednika glasovalo je 128 izbornika. Izabrani su sa 128 glasova: Barsan, Belli, Polesini i Tomasi, a Venier sa 122 glasa.

U kuriji vanjskih općina Rovinja, Poreča, Vodnjana i Pule izabran je L. Barsan sa 27 od 28 predanih glasova. Drugi je izabran Padovan, ali se ne navodi s kolikim brojem glasova.

U kuriji vanjskih općina Motovuna, Buja, i Buzeta izabrani su Franco i Corazza sa 48 od 52 predana glasa. Quarantotti navodi, da je ovdje bilo i slavenskih glasova.[1]

U kuriji vanjskih općina Lošinja, Krka i Cresa izabran je dr. Franjo Feretić sa 21 od 27 predanih glasova. Drugi je izabran Zadro, ali se ne navodi s kolikim brojem glasova. Sabor ne odobrava, što se kod izbora upotrebljavao njemački jezik, koji nije zemaljski jezik.

U kuriji trgovačko-obrtničke komore izabrani su sa 10 glasova Campitelli i V. Vidulich.

U gradu Piranu izabran je Gabrielli sa 120 od 128 predanih glasova, ali su za njega glasovale i neke žene, jedna dapače preko punomoćnika, što je bilo protuzakonito.

U kuriji vanjskih općina Voloskog i Podgrada izabran je Minak sa 70 glasova, ali se ni ovdje ne odobrava, što se kod toga upotrebljavao njemački jezik. Za Samsu se ne navodi, koliko je glasova dobio, jer se on na mandatu zahvalio.

U kuriji gradova: Pazin, Volosko, Kastav, Lovran i Mošćenice izabran je Mrach sa 92 od 166 predanih glasova, ali se i ovdje osuđuje upotreba njemačkog jezika.

U gradu Rovinju izabran je Basilisco sa 129 od 135 predanih glasova.

U kuriji gradova: Vodnjan, Pula, Labin i Plomin izabran je Boccalari sa 95 od 115 predanih glasova.

[1] *Quarantotti o. c. str. 183.*

Sjednica je započela u 17 sati i zaključena u 19½, tako da nije bio iscrpljen dnevni red sjednice, na kojoj je bila i točka: »Izbor dvojice članova i dvojice zamjenika za carevinsko vijeće«.

Svrha ovom postupku Talijana bila je, da se Talijani odluče, kako bi osujetili izbor dvojice zastupnika u carevinsko vijeće. Na prijedlog zastupnika dra Nazarija Stradija talijanski klub zaključio je, da će na predane glasovnice napisati riječ »Nessuno«.[2]

[2] Quarantotti o. c. str. 73.

Treća sjednica istarskog sabora

10. aprila 1861. godine

Pročitan je i odobren zapisnik druge sjednice.

Nastavila se rasprava o verifikaciji mandata. Referenti: Amoroso, Campitelli i Stradi upotpunili su svoje izvještaje i predložili, neka sabor verificira izbor svih zastupnika, što je sabor i učinio.

Iz referata pojedinih referenata vidi se:

U kuriji vanjskih općina Kopra i Pirana izabran je Madonizza sa 22 od 42 predana glasa, a Piccoli je izabran sa 24 glasa. Zanimljivo je, da je Piccoli, kotarski kapetan u Kopru, dobio više glasova negoli Madonizza, koji je izabran samo sa 1 glasom većine. I ovdje navodi Qurantotti, da su za Piccolija glasovali slavenski seljaci.[1]

U kuriji vanjskih općina Pazina i Labina izabran je Mrach sa 31, a Scampicchio sa 35 od 59 predanih glasova.

U kuriji gradova: Poreč, Umag i Novigrad izabran je Vergottini sa 86 od 124 predana glasa, ali su za njega glasovale i 3 žene, a za dvije žene glasovali su njihovi muževi, što je protuzakonito.

U kuriji gradova: Kopar i Izola izabran je Stradi sa 161 od 246 predanih glasova. Od ovih 161 glasova bilo je 76 iz Izole, a 85 iz Kopra.

U kuriji gradova: Motovun, Buje, Vižinada i Buzet izabran je Amoroso sa 101 od 102 predana glasa.

U referatu izvjestitelja Stradija navodi se, da je zastupnik Amoroso izabran nakon teške i jake borbe, kakve nije bilo ni kod jednog drugog zastupnika, jer je imao mnogo protivnika, koje su podupirali jaki organi. Amoroso je bio izabran kod drugog skrutinija, pošto se jedan od njegovih protivnika odrekao.

U kuriji gradova: Mali Lošinj, Cres i Krk izabran je Fr. Vidulich sa 95 od 116 predanih glasova.

Iz ovih podataka vidi se, da su svi zastupnici izabrani s vrlo malim brojem glasova.

Nakon verifikacije mandata zastupnici su položili svečano obećanje.

[1] Quarantotti o. c. str. 181. i 184.

Predsjednik je položio svečano obećanje na ruke vladina povjerenika, a svi ostali zastupnici na ruke predsjednika, i to najprije potkapetan Vidulich, onda biskupi i na kraju ostali zastupnici, te se svi rukovaše s predsjednikom.

Nato se prešlo na najvažniju točku dnevnoga reda:

IZBOR DVOJICE ZASTUPNIKA ZA CAREVINSKO VIJEĆE

Zakon nije predviđao izbor zamjenika, ali sabor je birao i zamjenike. Sjednici je prisustvovalo 29 zastupnika. Zastupnik Feretić upitao je predsjednika, hoće li se glasovati sa 2 glasovnice (schede): jednom za zastupnike, a drugom za zamjenike. Predsjednik mu je odgovorio jesno.

Stradi predlaže jednu glasovnicu. Njegov je prijedlog prihvaćen.

Zatim se prešlo na glasovanje. Nakon prebrojenja glasovnica ustanovio se rezultat izbora:

Za dva mjesta zastupnika dobili su:

Legat	5
Polesini	3
Madonizza	2
Feretić	2
Amoroso	1
Barsan	1
Minak	1
Venier	1
Vitezić	1
Zadro	1
Ukupno	18

Za dva mjesta zamjenika dobili su:

Campitelli	3
Venier	3
Zadro	3
Amoroso	2
Vergottini	2
Belli	1
Mrach	1
Padovan	1
Piccoli	1
Ukupno	17

20 glasovnica bilo je označeno riječju »*Nessuno*« (Nitko).

Vidimo iz ovoga, da dvadesetorica zastupnika nije glasovalo, odnosno glasovali su sa »Nessuno« i to: Amoroso, Barsan, Antonio, Barsan Luigi, Basilisco, Belli, Boccalari, Campitelli, Corazza, Franco, Gabrielli, Madonizza, Mrach Adamo, Mrach Egidio, Minach, Padovan, Scampicchio, Stradi, Tomasi, Venier i Vergottini.[2]

Devetorica su glasovali i to: Legat, Dobrila, Vitezić, Feretić, Piccoli, Zadro, Polesini, Fr. Vidulich i V. Vidulich.

Zbroj svih glasova iznosi 18, jer je svaki od ovih napisao na svoju glasovnicu dva imena, pa ako ovo raspolovimo, vidimo da na svakoga kandidata otpada 9 glasova, a toliko je zastupnika glasovalo. Kod zamjenika opažamo, da je ukupni broj svih glasova samo 17, što znači, da je jedan od ove devetorice napisao na glasovnicu ime samo jednoga zamjenika, a ne dvojice, kako je morao.

Glasovi ove devetorice bili su raštrkani na 10 kandidata, iz čega moramo zaključiti, da se oni prije glasovanja nisu nimalo sporazumjeli za imena kandidata, za koje će glasovati.

[2] Quarantotti o. c. str. 144. i 169.

Pošto je ustanovljen gornji rezultat glasovanja, predsjednik izjavljuje, da nije nitko izabran, i upozorava sabor na odredbu § 7. al. 3., temeljnog zakona u pogledu predstavništva za Carevinsko vijeće. Veli, da će o tome pismeno obavijestiti vladina povjerenika.

§ 7. na koji se predsjednik sabora poziva, određivao je, da u slučaju, ako sabor ne bi birao zastupnike za Carevinsko vijeće, onda bi izvršili izbor zastupnika za Carevinsko vijeće izbornici izravno.

Prema odredbama zakona sabor je imao birati 2 zastupnika ali tako, da su:

1. tri viriliste,
2. pet zastupnika veleposjeda,
3. dva zastupnika trgovačko-obrtničke komore i
4. tri zastupnika gradova i to:
   a) zastupnik grada Rovinja,
   b) zastupnik grada Pirana i
   c) zastupnik gradova: Poreča, Umaga i Novigrada, dakle ukupno 13 zastupnika imali birati 1 zastupnika u bečki parlamenat, a ostalih 5 zastupnika gradova i
      „ 12 „ vanjskih općina
   dakle ukupno 17 zastupnika, drugog zastupnika za Carevinsko vijeće.

Iz podataka zapisnika ove sjednice proizlazi, da se ova dva zastupnika nisu ovako birala, nego da je cijeli sabor birao zajedno obadvojicu.

Zapisnici saborskih sjednica vrlo su sažeti, oskudni, blijedi i škrti. U saboru nije bilo stenografa.

Quarantotti veli, da su sastavljeni sa »scheletrica secchezza« i da blijedo (pallidamento) prikazuju ovaj dramatični momenat i historički događaj.[3]

Quarantotti ističe, da je izbor za bečki parlamenat »dramatički momenat i historijski događaj«, kao da je to bio jedinstven slučaj, kakav se nije nikada nigdje dogodio. Međutim mi znamo, da su Slaveni u Austriji već 1848. godine bojkotirali izbore i konstituantu u Frankfurtu. a u Istri iste godine birali Talijana Petra Kandlera za konstituantu u Frankfurtu i da su Talijani također 1848. godine birali zastupnike za konstituantu u Beču, a Česi više godina nisu dolazili u bečki parlamenat. I, napokon, Madžari su već 2. aprila 1861. godine odbili izbor zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču, dakle nekoliko dana prije istarskog sabora, pa bi se moglo zaključiti, da su Talijani oponašali Slavene i Madžare, koji su to već prije njih radili.

Istarski Talijani pripisuju tome veliko historijsko značenje, te je o tom saboru, koji Talijani nazivaju »La Dieta del Nessuno »prof. Giovanni Quarantotti napisao knjigu »Storia della Dieta del Nessuno«, Parenzo 1928.

Sabor je nastavio svoj rad.

Feretić predlaže: neka se vladaru podastre adresa.

[3] Quarantotti o. c. str. 74.

Predsjednik ga poziva, neka ukratko navede sadržaj adrese.

Feretić predlaže: Neka adresa sadržava čuvstva odanosti i vjernosti, zahvalnosti što je sazvan pokrajinski sabor, obećanje, da će sabor ispuniti zadaću, koja mu je data, i da se u adresi navede zahvalnost i sabora i pučanstva.

Vitezić je podupro Feretićev prijedlog.

Dr. Fr. Vidulich je također za to, da se vladaru uputi adresa, ali veli, da dr. Feretić predlaže, neka se vladaru izrazi zahvalnica (ringraziamento), harnost (gratitudine) i blagodarnost (riconoscenza). Ali predsjednik je to već učinio na prvoj sjednici. Misli, da je beskorisno upućivati adresu vladaru u ovom smislu. On je za to, da se u adresu unesu želje i potrebe pokrajine.

Po prvi put javlja se Dobrila, koji želi, da bi Vidulich formulirao svoj prijedlog.

Vidulich predlaže, da se imenuje posebni odbor, koji će izraditi adresu i predložiti je saboru na raspravu i prihvat. Odmah je izabran odbor, u koji su izabrani: Zadro, Amoroso, Venier, Madonizza i Minak.

Sabor je prešao na iduću točku dnevnoga reda:

IZBOR ZEMALJSKOG ODBORA.

Dr. Madonizza predlaže, neka se prije izabere odbor, koji će stvar proučiti i podastrijeti izvještaj saboru. U taj odbor birani su: Campitelli, dr. Vidulich i Boccalari.

Time je završila sjednica sabora.

Neuspjeli izbor dvojice zastupnika za carevinsko vijeće zbunio je austrijsku vladu. Vladin komesar grof Coronini odmah je obavijestio namjesnika Burgera u Trstu, a ovaj ministra unutarnjih poslova u Beču Schmerlinga. Od ovoga je namjesnik Burger dobio nalog, da mora otići u Poreč i uložiti sav svoj utjecaj, da sabor izabere dvojicu zastupnika u Carevinsko vijeće. Ako u tom ne uspije, da zapriječi izbor zemaljskog odbora. Međutim, sabor je već izabrao zemaljski odbor prije nego je namjesnik stigao u Poreč.[4]

Četvrta sjednica istarskog sabora

dne 13. aprila 1861. godine

Vitezić ispravlja zapisnik prošle sjednice i veli, da je on zagovarao Feretićev prijedlog što se tiče adrese.

Četvrta je sjednica istarskog sabora bila posvećena organizaciji Zemaljskog odbora. Feretić i Vitezić su se više puta javili za riječ. Feretić predlaže, da bi Zemaljski odbor imao manje od 4 asesora. Njegov je prijedlog odbijen.

[4] Quarantotti o. c. str. 83.

Biskup Legat zauzeo se za dvojezičnost pokrajinskih ureda, ističući, da u Istri ima Slavena, koji ne govore talijanski. Želio bi, da među pokrajinskim činovnicima budu i takvi, koji poznaju ilirski i slavenski jezik u govoru, čitanju i pisanju, da se mogu spisi priopćiti Slavenima u njihovu jeziku. Njegov je prijedlog podupro i biskup Vitezić.

Boccalari, Amoroso i Piccoli se protive tome. Talijan Amoroso predlaže, da se imenuje jedan činovnik, koji poznaje slavenske jezike, koji se upotrebljavaju u pokrajini, da može u slučaju potrebe sa strankama općiti. Predlaže, da službeni jezik sabora mora biti samo talijanski. Njegov je prijedlog sabor prihvatio.

Nato je sjednica zaključila, kakve će plaće primati zemaljski kapetan, asesori i činovnici zemaljskog odbora.

Asesorima su izabrani: Fr. Vidulich, Vergottini, Amoroso i Boccalari, a zamjenicima: Zadro, Padovan, E. Mrach i Campitelli.

Nato su izabrani sa 26 glasova od 27 glasača, ali bez raspisa natječaja, za tajnika zemaljskog odbora Carlo De Franceschi, koji poznaje slavenski jezik, a pravnik je i historičar, a za kancelara Fr. Bradamante.

De Franceschi misli, da je onaj jedini protivni glas bio od biskupa Dobrile.[1]

I ovaj je zapisnik sjednice istarskog sabora vrlo kratak. Zato Quarantotti ističe, da treba pratiti i izvješća, što ih je donio »Osservatore Triestino«, u kojima se nalaze mnogi zanimljivi podaci, kojih uopće nema u službenim spisima sabora. Izvjestitelj lista »Osservatore Triestino« bio je Antonaz.[2]

Quarantotti ističe i to, da su dvije stvari dovele u nepriliku predsjednika sabora, i to: neizvršenje izbora zastupnika u Carevinsko vijeće i pitanje slavenskog jezika, koje je lukavo iznio biskup Legat (la questione della lingua slava, insidiosamente sollevata dal vescovo Legat).[3]

Vidi se iz ovoga, da je prijedlog o upotrebi slavenskog jezika u istarskom saboru bio vrlo važan, i ta se borba, koju je u istarskom saboru započeo biskup Legat i njegova dva kolege Vitezić i Dobrila i kanonik Feretić, vukla cijelo vrijeme istarskog sabora do 1914. godine.

Peta sjednica istarskog sabora

dne 15. aprila 1861. godine

Petoj sjednici prisustvuje i namjesnik Burger, koji je također pozdravio sabor.

Pročitan je zapisnik posljednje sjednice. Zapisniku prigovara biskup Vitezić i ističe, da je većina pučanstva u Istri slavenska. U drugim pokrajinama, gdje ima više narodnosti i gdje se govori više jezika, upotrebljavaju se svi jezici pokrajine. Pravedno bi bilo, da bi i istarski sabor

[1] De Franceschi o. c. str. 192.
[2] Quarantotti o. c. str. 67.
[3] Quarantotti o. c. str. 90.

općio sa Slavenima slavenski, jer su oni u pokrajini u većini. Njega boli, što je sabor usvojio suprotni princip, pa moli, da se njegova napomena unese u zapisnik.

Stradi predlaže, da se rasprave sabora u principu objelodanjuju samo na talijanskom jeziku.

Basilisco predlaže, da Zemaljski odbor priskrbi jednog stenografa, da se rasprave mogu u cijelosti objelodaniti.

Feretić, potpomognut od Vitezića, uporno traži (insiste), da se saborski spisi priopćuju u oba jezika, talijanski i slavenski, i to u službenom listu »Osservatore Triestino«. Talijani se protive.

Stradi i Basilisco predlažu, da se saborske rasprave objelodanjuju u listu »L'Istriano« i da ovaj bude glasilo sabora.

Vitezić i Feretić ponovo postojano traže upotrebu obaju jezika i ostaju kod svog prijedloga. Talijani ne će ni da čuju.

Piccoli je mnijenja, da bi, budući da ima u Istri više (parecchi) čisto slavenskih općina, u kojima je nepoznat talijanski jezik, trebalo bar nekoje zaključke sabora, koje moraju poznati svi, obnarodivati u oba jezika.

Basilisco i Stradi se tome protive i Basilisco ističe, da je suvišno o tome govoriti, jer već postoji zaključak sabora, da je službeni jezik sabora talijanski. A Feretiću, koji toliko ističe štednju, predbacuje, da bi njegov prijedlog samo povećao troškove. Predašnji se zaključak ne može mijenjati. U istom smislu govori i dr. Vidulich.

Feretić i po treći put zagovara i zahtijeva, da se zapisnici saborskih sjednica štampaju u oba jezika, ali sve uzalud. Sabor se protivi i odbija njegov prijedlog.

Quarantotti ističe, da je radi upornosti (per la tenacia) slavenskih zastupnika, koji su htjeli posijati razdor između talijanskog građanstva i slavenskih seljaka (fra cittadini italiani e contadini slavi) ta rasprava bila duga i teška, ali da su kanonik Feretić i njegovi sumišljenici bili potpuno pobijeđeni. Dakle nam i Quarantotti priznaje, da su samo u gradovima bili Talijani, a seljaci da su bili Slaveni. Ali ističe Quarantotti, da se ni vladin komesar, i to sam namjesnik, koji je sjednici prisustvovao, nije suprotstavio, da raspravni jezik sabora bude samo talijanski.[1]

Nakon toga je sabor prešao na raspravu o adresi vladaru, koju je sastavio i pročitao predsjednik odnosnog odbora dr. Antonio Madonizza. Tu se opet razvila živahna rasprava. Feretić prigovara sadržaju adrese, jer nije sastavljena prema njegovu prijedlogu. Podupire ga Vitezić. Madonizza odgovara, da je adresa sastavljena prema dodatnom prijedlogu dra. Vidulicha i da je prema tome Feretićev prijedlog što se tiče adrese bio zabačen. Na to je sabor prihvatio adresu, kako ju je predložio odbor.

Pošto je sabor prihvatio adresu, dobio je riječ namjesnik Burger, koji je zamolio predsjednika, neka bi po drugi put stavio na dnevni red sabora »Izbor dvojice zastupnika za bečki parlamenat«, što je sabor prihvatio.

Nato je sjednica zaključena.

[1] Quarantotti o. c. str. 96.

Dne 15. IV. 1861. namjesnik Burger došao je u doticaj s nekojim članovima saborske većine i nagovarao ih, neka odustanu od svojeg prvog glasovanja i neka biraju zastupnike u bečki parlamenat. To njemu nije bilo teško, jer je dobro poznavao talijanski jezik. Učio je univerzu u Padovi. Njegov je otac bio činovnik u Lombardiji.[2]

Šesta sjednica istarskog sabora

dne 16. aprila 1861.

Sjednici prisustvuje 27 zastupnika. Odsutni su: Legat i Dobrila.

Pošto je pročitan zapisnik posljednje sjednice, dobio je riječ biskup Vitezić, koji prigovara zapisniku što se tiče upotrebe jezika kod objavljivanja saborskih rasprava. I Feretić prigovara, da zapisnik nije točan. Nakon živahnog rječkanja između Feretića i talijanskih zastupnika Amorosa, Madonizze i dr. Vidulicha sabor prihvaća zapisnik i prelazi na točku dnevnog reda:

IZBOR DVOJICE ZASTUPNIKA I DVOJICE ZAMJENIKA U CAREVINSKO VIJEĆE.

I kod drugog glasovanja rezultat je bio negativan. Glasovalo je 7 zastupnika, a dvadeset glasovnica bilo je označeno riječju »Nessuno«. Sedam zastupnika, koji su glasovali, bili su: Vitezić, Feretić, Piccoli, Zadro, Polesini, dr. Francesco Vidulich i Giovanni Venceslao Vidulich. Legat i Dobrila bili su odsutni. Riječju »Nessuno« glasovali su svi ostali, koje sam naveo kod prvog glasovanja u trećoj sjednici. Glasovi sedmorice zastupnika bili su ovako podijeljeni:

Kao zastupnici dobili su broj glasova:

Legat	4
Feretić	3
Madonizza	2
Polesini	2
Dobrila	1
Venier	1
Zadro	1
Ukupno	14

Kao zamjenici dobili su broj glasova:

Zadro	4
Piccoli	3
Dobrila	2
Campitelli	2
Amoroso	2
Feretić	1
Ukupno	14

Ni ovoga puta nije bilo sporazuma među zastupnicima, koji su glasovali. Vidimo, da su ovoga puta njihovi glasovi bili podijeljeni na sedam, odnosno na šest kandidata.

[2] Quarantotti o. c. str. 102.

I kod zastupnika i kod zamjenika iznosi ukupni broj 14, pa moramo i sada ovaj broj raspoloviti, te dobijemo 7 glasova zastupnika, koji su glasovali, jer je svaki od njih napisao na glasovnicu imena dvojice kandidata.

Pošto je izvršeno prebrojavanje glasova, predsjednik opaža, da nije nitko izabran u Carevinsko vijeće.

Za riječ je zamolio namjesnik Burger, koji je rekao: Budući da nitko nije dobio apsolutne većine, vlada je primorana, da upotrebi sredstva, da pokrajina ne ostane bez prava, koje joj pripada. Zato on u ovim prilikama na temelju odluke Državnog ministarstva od 13. aprila 1861. odgađa sesiju sabora i moli predsjednika, da zaključi sjednicu.

Zastupnici prve periode istarskog sabora vrlo su marljivo pohađali sjednice sabora, pa ih je bilo uvijek prisutno najmanje 27.

Bečki se parlamenat sastao 29. aprila 1861., ali bez istarskih zastupnika.

I tako je svršila prva kratka perioda istarskog sabora, koji je imao samo jedno zasjedanje sa 6 sjednica, ali nije ispunio zadatka, da izabere dvojicu zastupnika u Carevinsko vijeće.

Jedno je za nas Hrvate i Slovence kod svega toga utješljivo to, da su naši zastupnici već tada započeli prvu borbu za prava hrvatskoga i slovenačkoga jezika u saboru. Naši su prvi borci u istarskom saboru: Legat, Dobrila, Vitezić i Feretić časno i pošteno ispunili svoju narodnu i rodoljubnu dužnost.

Otklanjanje izbora zastupnika u bečki parlamenat izazvalo je veliko negodovanje u vladinim krugovima.

Među Slavenima Istre nastala je radi toga velika reakcija. Kotar Volosko i Podgrad (na inicijativu župnika Marčelje) i kotar Krk poslali su adrese vladaru prosvjedujući protiv zaključka sabora. I u unutrašnjosti Istre povedena je takova agitacija. Trojica općinskih zastupnika općine Pazin potpisali su također jednu takvu peticiju: Slocovich, Mezzar i Mrach.[1a] Većina općinskih zastupnika zahtijevala je, da se ova trojica odreknu mandata. Oni to nisu htjeli, pa se općinsko zastupstvo odreklo mandata. Kod novih općinskih izbora spomenuta trojica nisu više birana u općinsko zastupstvo.[1]

Prva općina, koja je prosvjedovala protiv zaključka istarskog sabora bila je općina Kastav.[2a] Iza nje su slijedile druge: Medulin, Cres, Berseč, Šumbreg, Mošćenice i dr. Njihovi su protesti objelodanjeni u listu »Osservatore Triestino« u brojevima dd. 25. i 27. aprila 1861., zatim u brojevima od 6., 7., 8., 10., 11., 15., 22., 24., 28., 29. i 31. maja 1861., i zatim u brojevima od 8., 11., 13. i 24. juna 1861.[2]

[1a] Quarantotti o. c. str. 195.

[1] De Franceschi o. c. str. 185. i 276.

[2a] Quarantotti o. c. str. 116.

[2] Quarantotti o. c. str. 118.

Namjesnik Burger navodi u svom izvještaju od 31. V. 1861. br. 1607/7, da je ukupno 56 mjesnih općina Istre poslalo vladaru adresu vjernosti.[3]

U istom izvještaju namjesnik Burger navodi, da je on predlagao za kuriju gradova samo dva zastupnika i da bi sabor imao samo 24 zastupnika. Ministarstvo je odredilo, da se u pokrajinski pravilnik unese, da gradovi biraju 8 zastupnika.[4] Slavenski su seljaci zavisni od talijanskih građana.[5]

Burger predlaže Ministarstvu, neka raspusti istarski sabor, ali neka se izda ujedno i obećani zakon o izravnom izboru zastupnika, kako to predviđa § 7. al. 3. temeljnog zakona, prema kojemu će se izbor zastupnika vršiti izravno od strane izbornika, ako to ne izvrši sabor, pa da to bude opomena saboru, ako bi se ponovio slučaj, da ne bira zastupnike za Carevinsko vijeće. Sabor se mora raspustiti već i zato, što je izgubio povjerenje slavenskog pučanstva. Ako bi se proveli izravni izbori, sigurno je, da bi velika većina izbornika pristupila izboru, pa makar se izbornici gradova i apstinirali od izbora.[6]

Burger se protivi, da bi se sjedište sabora prenijelo iz Poreča u Pazin, što dokazuje, da je vlada u Beču već onda mislila, da sjedište sabora prenese iz Poreča u Pazin. Pazin nema mogućnosti, veli Burger, da bude sjedište sabora. On je danas sjedište okružja. Nekada je to mjesto bilo slavensko, ali se sve više potalijančivalo.[7]

Pri zaključku šeste sjednice pozvao se namjesnik Burger na odluku Državnog ministarstva od 13. aprila 1861., da se sabor odgodi. Dne 13. aprila 1861. istarski je sabor držao svoju četvrtu sjednicu, a na trećoj dne 10. aprila 1861. sabor je otklonio izbor zastupnika za Carevinsko vijeće. Namjesnik Burger je isti dan brzojavno obavijestio Ministarstvo o neuspjelom izboru zastupnika, pa eto vidimo, da je vlada već 13. aprila odredila, da se istarski sabor zaključi.

U prvom izvještaju Burger predlaže, da se izbori za istarski sabor provedu na temelju § 7. temeljnog zakona, t. j. izbor zastupnika izravnim izborima, ili da se sabor raspusti, ali da se ti izbori ni u prvom ni u drugom slučaju ne smiju provesti odmah, nego treba prije slavensku većinu u pokrajini organizirati. Sva tri biskupa su istoga mišljenja. Obećali su namjesniku svu svoju pomoć, da će naime pomoću podložnog klera utjecati na narod, da u sabor pošalje ljude, koji će birati zastupnike za bečki parlamenat.[8]

[3] Quarantotti o. c. str. 128.
[4] Quarantotti o. c. str. 129.
[5] Quarantotti o. c. str. 130.
[6] Quarantotti o. c. str. 133.
[7] Quarantotti o. c. str. 137–138.
[7a] Quarantotti o. c. str. 195.
[8] Quarantotti o. c. str. 151.

Vlada je prihvatila namjesnikov prijedlog. Na temelju § 11. pokrajinskog statuta istarski je sabor raspušten patentom od 14. jula 1861., jer ovaj usprkos ponovljenom pozivu nije htio birati zastupnike u Carevinsko vijeće. Dan izbora za istarski sabor nije bio određen. Općenito je bilo mišljenje, da vlada ne će raspustiti sabor, već da će raspisati izravne izbore.[9]

Namjesnik Burger poduzeo je sve moguće korake, da u novi sabor uđu ljudi, koji će birati zastupnike u Carevinsko vijeće. Općina Kastav i Volosko, naravno na pritisak vlade, imenovale su Burgera počasnim građaninom, da mu tako omoguće kandidirati u sabor. On je na idućim izborima u izbornom kotaru vanjskih općina kotara Volosko–Podgrad i bio izabran zastupnikom u istarski sabor.

[9] Quarantotti o. c. str. 142.

DRUGA PERIODA ISTARSKOG SABORA

25. IX. 1861. do 17. II. 1867.

Priprave za druge izbore.

Patentom od 14. jula 1861. raspušten je istarski sabor. Posljedica je bila, da se ponovo raspišu izbori, koji su bili provedeni na koncu augusta i u početku septembra 1861.

Namjesnik Burger započeo je pripreme za nove izbore.

Dne 2. i 3. augusta 1861. bile su kod Namjesništva u Trstu povjerljive sjednice u svrhu organizacije izbora zastupnika za drugi sabor.

Tim su sjednicama prisustvovali: namjesnik Burger, dvorski savjetnik grof Dražutin Coronini, savjetnik namjesništva Kink i svih 16 istarskih kotarskih poglavara ili pretora.

Pretori su imali podnijeti izvještaj, da li je vlada u mogućnosti da dobije za sebe većinu mandata u istarskom saboru.

Svi su pretori – piše De Franceschi[1a] – izjavili, da će se teško pobijediti talijanska stranka.

Namjesnik je po nalogu Ministarstva zahtijevao, da se stupi u borbu i pobijedi obećavajući sa svoje strane i moralnu i materijalnu pomoć.

Pretori su morali utjecati na sve vladine činovnike, na svećenstvo i na sve osobe, koje su bile zavisne od vlade, da se kod izbora izaberu ljudi, koji će biti uz vladu.

[1a] De Franceschi o. c. str. 277–284.

Iz tajnog fonda podijelio je namjesnik među pretore iznos od 3.300.– forinti i to:

Stanta (Podgrad)	for.	100. –
Vellussich (Volosko)	„	800.—
Födransperg (Cres)	„	700.—
Jelinek (Krk)	„	800.—
Kodermatz (Rovinj)	„	100.—
Sedmak (Labin)	„	300.—
Schwarz (Pazin)	„	100.—
Goglia (Piran i Motovun)	„	300. –
Kossovel (Poreč)	„	50.—
Premuda (Buzet)	„	50.—

Dne 11. septembra 1861., posebni parobrod, iznajmljen u tu svrhu, odvezao je fiducijare Krka i Cresa na izbore zastupnika u Lošinj.

Kavanaru Matkoviću u Krku plaćen je račun od 16.50 for. za troškove fiducijara, koji su osim toga dobili još svaki po 12 forinti po osobi.[1]

Pretor Piccoli iz Kopra poslao je presidiumu u Trst izvještaj od 28. augusta 1861. br. 270/R, u kojem se poziva na dekret Namjesništva od 23. augusta 1861. br. 2345/R i na usmene upute, što ih je dobio 2. i 3. augusta, javlja:

Obašao sam cijeli kotar. Govorio sam s načelnicima, općinskim zastupnicima i župnicima. Svi su mi obećali ići na ruku.

Pretor Goglia u Piranu osigurao je, da će tri fiducijara njegova 2 kotara glasovati za one kandidate, koje bude vlada predložila.

Dne 26. augusta 1861. pozvao je pretor Piccoli sve župnike na sastanak u Predloku. Tu se odlučilo, da budu kandidati za vanjske općine kotara Kopar: dr. Zakarija Lion, kotarski liječnik u Kopru i Josip Samsa iz Kozine, koji je tamo posjednik i izbornik. On je sada imenovan počasnim građaninom u Materiji, da može biti biran (eleggibile) u Istri. Svi činovnici, koji idu u vanjske općine radi izbora, preporučuju ovu dvojicu najtoplije, i ja se nadam, da će biti izabrani.[2]

Što se tiče kandidata za grad Kopar i Izolu, pretor Piccoli predložio je koparskog kanonika Ivana de Favento. Tu će kandidaturu poduprijeti župnik Izole, Zamarin, pretor Goglia u Piranu, financijalni savjetnik de Manfroni, državni činovnici i utjecajni građani.

Potpredsjednik trgovačko-obrtničke komore Petar Longo i član trg.-obrtničke komore Pavao Sardotsch obećali su mi, da će u komori dati svoj glas za dvojicu kandidata konzervativaca.

[1] De Franceschi o. c. str. 278.

[2] De Franceschi o. c. str. 279.

U izbornom tijelu veleposjeda ima u mojem kotaru 19 izbornika. Govorio sam s ovima: Jakov Godigna, Pavao Sardotsch, dr. Petar Del Bello, Bortolo Gadamuro, De Totto grof Ivan i Tonello vitez Josip. Oni su još nisu sporazumjeli za kandidate, ali će se što prije sporazumjeti sa savjetnikom Manfronijem.[3]

Pretor Kossovel iz Poreča poslao je Namjesništvu dva izvještaja. Prvi nosi datum 5. septembra 1861. br. 168/Pr., u kojem javlja, da će u vanjskim općinama kandidirati Franjo de Polesini i Juraj Mandussich, savjetnik okružnog suda u Rovinju.[4]

Motovun i Oprtalj bili su protivni, ali sam uspio odstraniti sve zapreke. Potištenog Andriju de Persico ponovo sam oduševio. U Motovunu je za bivše zastupnike Josipa Corazzu i dra. Franca mnogo radio vrlo utjecajni Petar Canciani, ali sam i njega predobio.

Što se tiče izbora u gradovima Poreča, kandidirat će s uspjehom dr. Nikola Volpi protiv dra. Vergottinija.

Izbor u tijelu veleposjeda zavisit će o uspjehu izbora u drugim tijelima, koji će biti prije ovih.

U drugom izvještaju od 17. septembra 1861. br. 2741/ad br. 168/Pr., pretor Kossovel javlja iz Poreča Namjestništvu, da je izboru veleposjednika pristupilo samo 27 izbornika. Protivna stranka nije ni pristupila izboru. Izbornici: Pirana, Buja, Buzeta, Rovinja, Pule, Pazina, Labina, Voloskog i Lošinja, nisu ni pristupili izboru.[5]

Od jučer (16. IX. 1861.) nalaze se u Poreču i drže tajne sastanke u kući Ivana Pavla Polesinija bivši zastupnici: dr. Madonizza, Boccalari, dr. Amoroso, dr. Belli, dr. Padovan, dr. Egidio Mrach i dr. Scampicchio. Ja sam htio, da bude izabran i koji iz protivne stranke, ali dr. Nikola de Madonizza iz Kopra je odbio, a isto tako i Ivan Pavao de Polesini. Dr. Franjo Vidulich bio je pripravan prihvatiti mandat, ali ga izbornici nisu htjeli.

Bivši zastupnici smatraju sebe mučenicima. Zato će svagdje i u svemu smetati. Trebalo bi ih staviti pod policijsku pasku, konfinirati ih u kući i zapriječiti, da se ne mogu tajno sastajati.[6]

Rezultat drugih izbora.

Prema rezultatu drugih izbora istarski je sabor u drugoj periodi bio ovako sastavljen:

[3] De Franceschi o. c. str. 280.
[4] De Franceschi o. c. str. 280.
[5] De Franceschi o. c. str. 281.
[6] De Franceschi o. c. str. 282.

Izborno tijelo (kurija)	Izborni kotar	Tekući broj	Prezime i ime zastupnika
Virilni glasovi	*Biskupi:*		
	Trsta	1.	Legat dr. Bartul
	Poreča	2.	Dobrila dr. Juraj
	Krka	3.	Vitezić dr. Ivan
Veleposjed	Cijela Istra	4.	Mandussich Juraj
		5.	Lombardo grof Ivan
		6.	Gravisi markiz de Josip
		7.	Persico de Andrija
		8.	Petris de dr. Nikola
Trgovačka komora	Rovinj	9.	Premuda Vinko
		10.	Longo Petar
Gradovi, trgovišta i industrijska mjesta	Kopar i Izola	11.	Favento de don Ivan
	Piran	12.	Furegoni Carlo Maria
	Poreč, Umag i Novigrad	13.	Volpi de dr. Nikola
	Rovinj	14.	Basilisco dr. Josip
	Vodnjan, Pula, Labin, Plomin	15.	Tromba Krsto
	Pazin, Volosko, Kastav, Mošćenice, Lovran	16.	Jurinac Matija
	Motovun, Buje, Vižinada, Buzet	17.	Flego Ivan Anton
	Mali Lošinj, Cres, Krk	18.	Smajevich Anton
Vanjske općine	*Sudbeni kotari:*		
	Volosko, Podgrad	19.	Burger de barun Fridrich
		20.	Stanta Anton
	Rovinj, Poreč, Vodnjan, Pula	21.	Polesini de markiz Franjo
		22.	Barsan dr. Vjekoslav
	Motovun, Buje, Buzet	23.	Franco dr. Juraj
		24.	Canciani Petar
	Pazin, Labin	25.	Parisini Josip
		26.	Šote-Šumberac Martin
	Kopar, Piran	27.	Lion dr. Zakarija
		28.	Samsa Josip
	Lošinj, Krk, Cres	29.	Feretić dr. Franjo
		30.	Zadro dr. Illuminat

Od bivše dvadesetorice talijanskih »Nessunista« u drugoj periodi ponovo su birani: Basilisco (14.), Barsan (22.) i Franco (23.), ali su se sva trojica odmah nakon izbora na mandatu zahvalili.

Osim naprijed navedene trojice »Nessunista« zahvalili su se na mandatu odmah nakon izbora još petorica talijanskih zastupnika: Mandussich (4), Gravisi (6), Furegoni (12), Volpi (13), Canciani (24).

Prema tome je novi sabor u prvoj sesiji imao samo 22 zastupnika.

Od bivših talijanskih zastupnika iz prvog sabora nisu u novi sabor birana: dva Vidulicha, Piccoli i Polesini. Od svih je prvih talijanskih zastupnika ostao u drugom saboru samo dr. Zadro, koji je sada imenovan zemaljskim potkapetanom.

Osim Zadra u novom saboru ostala su tri naša biskupa, Feretić i donekle uzevši Samsa, odnosno Jurinac.

Kasnije je ponovo došao kod naknadnih izbora i dr. Fr. Vidulich.

Vidjeli smo, da se iz prvog sabora većina povukla iz izborne borbe.[7]

Dr. Dobrila, kako to piše bivši predsjednik sabora Polesini, izrazio se, da je nastupio čas, da se poduzmu koraci u svrhu, da sve škole i uredi budu organizirani slavenski. Polesini moli Kandlera, neka na to upozori Namjesnika, jer samo on može da stiša tetanus Dobrilin. (Il solo Luogotenente è al caso di moderare il tetano di Monsignore.)[8]

Za mjesta osmorice zastupnika, koji su se odrekli mandata (br. 4, 6, 12, 13, 14, 22, 23 i 24), bili su raspisani naknadni izbori. U toku druge periode bilo je i drugih naknadnih izbora i to:

Kurija veleposjeda:

Lombardo i Persico ostali su u saboru kroz cijelu drugu periodu.

Mjesto Mandussicha izabran je kod naknadnih izbora Sussani de Josip, a mjesto Gravisija izabran je Paolo Sardotsch i oni su ostali u saboru do konca druge periode.

Petris je ostao u saboru za prva dva zasjedanja, a onda se zahvalio i kod naknadnih izbora izabran je Becich conte Stjepan i ostao u saboru do konca druge periode.

Kurija Trgovačko-obrtničke komore:

Premuda je bio u saboru za vrijeme prvog i drugog zasjedanja, onda se odrekao mandata. Kod naknadnih izbora izabran je Madonizza de Nikola i ostao u saboru samo za trećeg zasjedanja, pa se i on odrekao mandata. Kod naknadnih izbora izabran je Bigatto Anton, koji je ostao u saboru do konca druge periode.

[7] De Franceschi o. c. str. 283.
[8] De Franceschi o. c. str. 283.

Longo je bio u saboru samo u prvom zasjedanju. Odrekao se mandata. Kod naknadnih izbora izabran je Benussi Dominik, koji je u saboru prisutan samo u drugoj sesiji. I on se odrekao mandata. Njegovo mjesto u trećoj sesiji ostalo je nepopunjeno. Kod naknadnih izbora izabran je Franco Petar, koji je došao u sabor u četvrtu sesiju i ostao do konca druge periode.

Kurija gradova:

U izbornom kotaru grada Pirana mjesto Furegoni Carlo Maria, koji se odrekao mandata, izabran je kod naknadnih izbora Furegoni de Lorenzo i ostao u saboru do konca druge periode.

U izbornom kotaru gradova: Poreč, Novigrad, Umag, mjesto Volpija, koji se odrekao mandata, izabran je kod naknadnih izbora Filippini de Petar i ostao u saboru do konca druge periode.

U izbornom kotaru grada Rovinja mjesto »Nessuniste« Basilisca, koji se odrekao mandata, izabran je kod naknadnih izbora Blessich Anton Maria i ostao u saboru do konca druge periode.

U izbornom kotaru gradova: Lošinj, Cres i Krk izabran je Smajevich, ali je bio u saboru samo za prvog zasjedanja i onda se odrekao mandata. Kod naknadnih izbora izabran je Vidulich dr. Francesco, koji je bio i u prvom saboru i tada pokrivao mjesto potkapetana i zemaljskog asesora. On je ostao u saboru do konca druge periode.

Kurija seoskih ili vanjskih općina:

Izborni kotar vanjskih općina Podgrad, Volosko: izabran je drugim zastupnikom Stanta, koji je bio prisutan samo u prvom zasjedanju, pa umro. Kod naknadnih izbora izabran je Klinkowström vitez Alfonz i ostao u saboru do konca druge periode.

Izborni kotar vanjskih općina Rovinj, Poreč, Vodnjan, Pula: izabran je drugim zastupnikom Barsan dr. Luigi (»Nessunista«), koji se odrekao mandata. Na njegovo mjesto izabran je kod naknadnih izbora Rocco Dominik, koji je ostao u saboru do konca druge periode.

Izborni kotar vanjskih općina Motavun, Buje, Buzet: izabran je zastupnikom Franco dr. Giorgio (»Nessunista«), koji se odrekao mandata. Kod naknadnih izbora izabran je Fachinetti Jakov, koji je ostao u saboru do konca druge periode.

Drugim zastupnikom izabran je u ovom izbornom kotaru Canciani Petar, koji se također odrekao mandata. Kod naknadnih izbora izabran je Premuda Josip Anđeo, koji je ostao u saboru do konca druge periode.

Izborni kotar vanjskih općina Kopar, Piran: izabran je drugim zastupnikom Slovenac Samsa, koji je bio prisutan kod prvog zasjedanja, a onda se zahvalio na mandatu. Kod naknadnih izbora izabran je Talijan Godigna Jakov.

Hrvati i Slovenci imali su u prvom zasjedanju druge periode istarskog sabora sedam zastupnika: tri biskupa Legat, Dobrila, Vitezić i izabrani Jurinac, Šote-Šumberac, Samsa i Feretić. Pošto se Samsa odrekao, ostalo je od drugog zasjedanja do konca druge periode šest naših zastupnika.

Ubrajam i Šotu-Šumberca među hrvatske zastupnike, jer znam, da je on bio ugledan i imućan seljak iz Šumbrega, pa se obično potpisivao Šumberac-Šote. Imao je sina kapucina, koji je kasnije bio župnik u Berseču i poznat kao dobar rodoljub.

Samsa je bio izabran zastupnikom i u prvoj periodi u kotaru vanjskih općina Podgrad-Volosko, ali znamo, da se odmah nakon izbora zahvalio na mandatu. Kod naknadnih izbora bio je tada izabran mjesto njega Jurinac, ali nije dospio u sabor, jer je ovaj bio zaključen, a kasnije raspušten.

Kako je Samsa opravdavao svoje odreknuće, to sam već naveo. Iz njegove je izjave jasno, da je bio Slovenac. Pretor u Kopru i bivši zastupnik u prvoj periodi istarskog sabora Piccoli tvrdi, u izvještaju Namjesništvu dd. 28. VIII. 1861. br. 270/R., da je Samsa iz Kozine i da je tamo predsjednik i izbornik. Imenovan je počasnim građaninom u Materiji radi toga, da može biti biran u Istri. Jako je dobro viđen u slavenskim općinama koparskog kotara i izjavio se pripravnim prihvatiti imenovanje zastupnikom u koparskom kotaru.[9]

To bi bili službeni podaci o Samsi. Međutim Bleiweisove »Novice« u br. 38. od 18. IX. 1861. javljaju, da je Samsa izabran počasnim članom općine Dolina, ali se to u br. 39. od 25. IX. 1861. ispravlja, da nije Dolina, nego Materija imenovala Samsu počasnim općinarom.

»Novice« u broju 14. od 3. IV. 1861. donose dopis »Iz Krasa«, u kojem se nalazi ova pjesmica:

Josipu Samsi na Kozini.

Bog te živi čiški steber
Korenika korenik!
Bog te živi bramba naša,
Dika najsvetejših dik!

Tebi znano je življenje,
Ki ga tukaj vživamo!
Zatajilo serce tvoje
Domovine oh ne bo!

Znane so ti naše rane,
Pazi, da ih celil boš!
Na te upa rod slavenski,
Ti si skušen, krepek mož!

Glej! Poreč se ti odpira,
Čaka te veljavni zbor!
Tam govori, tam beseda
Budi sužnosti upor!

Vse oblake, ki nad nami
Zagrinjevajo nebó
Spodi čez domače gore,
Da nas solnce grelo bo!

Kakor jetnik po dolini
Po planini hrepeni,
Tako tudi naše serce,
Svete svobode želi.

Bog te živi! oj branitelj!
To je naš edini glas!
Blagra zdaj je zadnja doba,
Delaj mož! ne žali nas!

Tvoji prijatli.

[9] De Franceschi o. c. str. 279.

Kako nam je već poznato, da se istarski sabor sastao 6. IV. 1861., a ova je pjesmica objelodanjena 3. IV. 1861., moramo zaključiti, da su ovu pjesmu ispjevali u čast Samsi njegovi prijatelji još kad je prvi put biran u istarski sabor. Ali je još zanimljivija Samsina »Izjava«, koja je pod datumom: »Kozina, 1. aprila 1861.«, dakle napisana je prije negošto se sastao istarski sabor, a 8 dana nakon njegovih izbora, a koja je objelodanjena u »Novicama« br. 15. dd. 10. aprila 1861. Ta izjava u cijelosti glasi:

»Kozina 1. malitravna. Slovenski narod voloskega volitnega okrožja mi je 21. sušca veliko zaupanje skazal, da me je za poslanca v deželni zbor v mejni grofii isterski izvolil. Al mahoma so se sovražni glasi vzdignili zoper mene, ne samo v nekterih gostivnicah, temuč tudi v 69. listu »Triesterice«, ki so moje izvoljenje za neveljavno zato zaznamovali, ker jez v pokneženi grofii Goriški in Gradiški, in ne v mejni grofii isterski svoje stanišče imam, in se tedaj v nobeni versti volilcov isterskih ne znajdem. Čeravno pomen § 17 pod čerko d) deželne ustave se tudi tako razložiti more, da v govoru »versti deželnih volilcov« se celo Primorje zapopada, vendar utegne po letem zmešanem govoru v zboru mejne grofije isterske, opirajoče se na § 31 deželne ustave, zavoljo veljavnosti moje volitve prepir ustati. Ker pa je vsakemu znano, da si jaz k ti volitvi nikakor nisem sam pomagal, in od tega z nobenim volivcom imenovanega okrožja nisem govoril, je tedaj očitno, da mi je golo zaupanje slovenskega naroda v mojo osebo to čast naklonilo. Zavoljo tega pa tudi hočem vsakemu prepiru in nepotrebnemu razločevanju v deželnem zboru poreškem s tem v okom priti, da se prostovoljno sam odpovem poslanstvu – (Žalosnega serca je dalo vredništvo »Novic« natisniti to pismo častitega domoljuba, kteremu je ravno posljednji naš list veliko radost v pesmici razodeval. Vred.) – in to čast tistemu nevošljivcu izročim, kteremu je moje izvoljenje tern v peti, da bode prepričan, dasiravno jez od tega pooblastenja odstopim, on vendar zaupnosti ljudstva ne bode dosegel, da bi ga na moje mesto izvolilo. Dragi moji volivci in deželani! vzrok mojega odmika je dalje leta, ker volitve poslancov v mejni grofii isterski so skor laško stranko doletele. Jez tedaj prepričan, da vsa prizadeva slovenskih poslancov, kterih je med izbranci v Istri grozno malo, za slovenski narod unetih, ne bode pomagala, pravice Slovanom v deželnem zboru privojskovati, in večino laške stranke premagati. Kaj tedaj pomaga, da v Istri je več Slovanov, kakor Lahov, ker vendar njih pooblastenci so sploh hudi Lahi. Ali bojo ti za slovenski narod skerbeli in lastnega laškega zatajevali? Ker tedaj očitno vidim, da slovenskemu narodu v isterskem zboru nikakoršne rožice ne cvetejo, Vas tedaj prosim očitno, mi ne zamerite moj odmik, in Vas prav lepo zahvalim za veliko zaupanje in čast, ktero ste meni z volitvo skazali. Pripravljen pa sem drugikrat in pri vsaki drugi priložnosti svoje pičle kreposti mili svoji domovini darovati. Nadjam se pa tudi, da naši poslanci v deželnih in deržavnem zboru bojo deželne ustave v Avstrijanskem tako preobrniti pomagali, da zanaprej bojo volitve poslancov svobodne in ne zato neveljavne, ako izabranec v tajistem okrožji ne

stanuje in štibre plačuje, v kterem ga je volitva zadela. Upam dalje, da vprihodnjič Slovenci ne bojo Lahonov in Nemškutarjev za svoje poslance in pooblastence izbirali, ker se bojo prepričali, da leti ne bojo zanje nobene imeli.

Jože Samša, nadžupan srenje Rodiške na Goriškem.«

Iz ove izjave vidi se, da Samsa nije bio izbornik ni u jednoj općini Istre, da nije ni stanovao u Istri, nego u Goričkoj i da je bio »nadžupan« slovenske općine Rodik u Goričkoj. Prema tome postojala je ne samo mogućnost, nego i sigurnost, da njegov mandat ne bi istarski sabor verificirao.

Njegovim odreknućem ostali su Slovenci Voloskog kotara bez svoga zastupnika u istarskom saboru, jer njegov nasljednik Jurinac, nije ni dospio u sabor. Ali je Samsa uvidio, da slovenskomu narodu u istarskom saboru ne će ruže cvasti, pa tako je i bilo sve od godine 1861. do 1916.

Još jednu stvar opažam, da se on u »Novicama« potpisao »Samša«, a ne »Samsa«.

Nakon ovih, naoko sitnih, ali za političku povijest Istre važnih podataka, prelazimo na samo djelovanje istarskog sabora u drugoj njegovoj periodi.

Druga perioda istarskog sabora bila je normalna. Trajala je šest godina, kako je to predviđao i izborni zakon. U ovih šest godina istarski je sabor imao pet zasjedanja ili sesija. Neke su od ovih bile trajnije, neke kraće.

Prvo zasjedanje (1861) imalo je u dva dana 3 sjednice,

Drugo zasjedanje (1863.) imalo je 42 sjednice,

Treće zasjedanje (1864.) imalo je 23 sjednice,

Četvrto zasjedanje (1865./66.) imalo je 18 sjednica,

Peto zasjedanje (1866.) imalo je 9 sjednica.

Prvo zasjedanje druge periode istarskog sabora

25. IX. 1861. do 26. IX. 1861.

Novi se sabor sastao dne 25. septembra 1861. u Poreču. Zasjedanje je vrlo kratko. Bile su samo tri sjednice: prva 25. septembra, a druga i treća 26. septembra 1861.

Prva je stvar bila, da se verificiraju mandati izabranih zastupnika za istarski sabor, a onda da se biraju dvojica zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču.

Na čelu pokrajine vidimo promjenu. Novim kapetanom imenovan je markiz Francesco Polesini, a njegovim zamjenikom dr. Illuminato Zadro, koji pokrivaju ta mjesta sve do svršetka druge saborske periode.

U prvom nas redu interesira izbor zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču. Vrlo su zanimljivi i podaci u izvještaju o rezultatu izbora pojedinih zastupnika, koji je izvještaj sastavio predašnji Zemaljski odbor.

Prva sjednica – 25. IX. 1861.

Namjesnik Burger, koji je ujedno i zastupnik sabora vanjskih općina Voloskog i Podgrada, kao vladin komesar priopćuje imenovanje novog kapetana i njegova zamjenika.

Novi kapetan otvara sjednicu i pozdravlja zastupnike.

Prešlo se odmah na verifikaciju mandata. Asesor dr. Vidulich – koji sada nije izabran, već kasnije kod naknadnih izbora dne 19. II. 1863. – čita izvještaj Zemaljskog odbora o provedenim izborima. Navodim iz ovog izvještaja samo važnije podatke.

U izvještaju se prije svega ističe, da su Zemaljskom odboru stigli spisi o izborima jedva 21. septembra 1861., pa ih u tako kratko vrijeme nije mogao najvećom točnošću pregledati u roku od 4 dana (do 25. IX. 1861.).

U izbornom kotaru veleposjeda imala su pravo glasa 154 izbornika. Pristupilo je izboru lično 12 veleposjednika, 7 s punomoći (među ovima 2 iz drugih pokrajina) i 8 predstavnika državnog erara i crkvenih beneficija, ukupno 27 izbornika. Izabrano je 5 zastupnika: Petris, Mandussich, Persico, Lombardo i Gravisi.

U izbornom kotaru trgovačko-obrtničke komore imaju pravo glasa 10 pravih članova i 5 zamjenika. Pristupilo je izboru 7 pravih i 4 zamjenika, dakle 11 glasova. Izabrani su Premuda i Longo.

U izbornom kotaru gradova rezultat izbora bio je ovaj:

a) *Rovinj.* Od 578 upisanih izbornika pristupilo je izboru 135 izbornika. Izabran je Basilisco, ali se na izboru zahvalio.

b) *Piran.* Od 458 upisanih izbornika pristupila su izboru 32 izbornika. Izabran je Furegoni, ali se na mandatu zahvalio.

c) *Poreč, Umag, Novigrad.* Od 366 upisanih izbornika pristupila su izboru 63 izbornika. Izabran je Volpi, ali se na mandatu zahvalio.

d) *Vodnjan, Pula, Labin i Plomin.* Od 753 upisanih izbornika pristupila su izboru 244 izbornika. Izabran je Tromba sa 243 glasa.

e) *Motovun, Buje, Vižinada, Buzet.* Od 600 upisanih izbornika pristupila su izboru 296 izbornika, od ovih samo 5 iz Buja. Izabran je Flego.

f) *Kopar i Izola.* Od 453 upisana izbornika pristupila su izboru 182 izbornika, ponajviše činovnici i građani Izole, a Koprani gotovo nisu pristupili izboru. Izabran je kanonik Favento.

g) *Pazin, Volosko, Kastav, Lovran i Mošćenice.* Od 519 upisanih izbornika pristupio je izboru 191 izbornik. Među ovima bio je 41 činovnik i svećenik, 27 glasova građana Pazina, a ostali iz drugih mjesta. Izabran je svećenik Mate Jurinac.

h) *Lošinj, Cres i Krk.* Od 473 upisana izbornika pristupila su izboru 253 izbornika. Izabran je Smajevich sa 149 glasova.

U izbornom kotaru vanjskih općina rezultat izbora bio je ovaj:

a) *Izborni kotar vanjskih općina kotara Volosko i Podgrad:*

Kotar Volosko:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Berseč	138	50	2
2. Mošćenice	187	30	4
3. Lovran	196	24	3
4. Veprinac	232	64	4
5. Kastav	668	76	25
Ukupno	1.421	244	38

Kotar Podgrad:

6. Podgrad	408	82	13
7. Materija	351	89	11
8. Jelšane	251	16	8
Ukupno	1.010	187	32
Sveukupno	2.431	431	70

Od 70 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 66 fiducijara. Kod prvog skrutinija dobio je namjesnik Burger većinu. Drugi zastupnik nije dobio većine. Jurinac i sudac Stanta dobili su kod prvog, drugog i trećeg skrutinija jednak broj glasova, t. j. svaki po 33 glasa. Na koncu je ždrijebom izabran drugim zastupnikom vanjskih općina sudbenog kotara Voloskog i Podgrada Stanta.

b) *Izborni kotar vanjskih općina kotara Lošinj, Cres i Krk:*

Kotar Lošinj:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Veli Lošinj	292	72	6
2. Osor	156	53	3
Ukupno	448	125	9

Kotar Cres:

3. Cres	58	22	5
Ukupno	58	22	5

Kotar Krk:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabranog fiducijara:
4. Vrbnik	228	18	4
5. Sv. Fuška	188	20	2
6. Omišalj	200	25	3
7. Dobrinj	427	16	6
8. Baška	411	29	5
9. Draga Baščanska	153	17	1
10. Kornić	60	12	1
11. Punat	143	22	2
12. Dubašnica	473	28	5
Ukupno	2.283	187	29
Sveukupno	2.789	334	43

Od 43 izabrana fiducijara pristupio je izboru zastupnika 41 fiducijar. Izabrani su dr. Feretić i dr. Zadro.

c) *Izborni kotar vanjskih općina: Rovinj, Poreč, Vodnjan, Pula:*

Kotar Rovinj:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Kanfanar	230	63	3
2. Rovinjsko Selo	75	18	1
3. Bale	233	15	3
Ukupno	538	96	7

Kotar Poreč:

4. Tar	76	29	1
5. Novavas	147	34	2
6. Vrsar	227	35	3
7. Sv. Lovreč	299	28	4
Ukupno	749	126	10

Kotar Vodnjan:

8. Svetvinčenat	166	18	4
9. Marčana	88	31	1
10. Krnica	101	18	2
11. Barban	305	51	6
Ukupno	660	118	13

Kotar Pula:

12. Medulin	180	12	3
13. Altura	128	9	1
14. Galežan	86	17	2
15. Fazana	29	13	1
16. Peroj	49	7	1
Ukupno	472	58	8
Sveukupno	2.419	398	38

Od 38 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 36 fiducijara. Kod prvog skrutinija nije nitko dobio potrebne većine. Kod drugog skrutinija dobili su po 20 glasova L. Barsan i Polesini. Barsan se na mandatu zahvalio.

d) *Izborni kotar vanjskih općina: Motovun, Buje i Buzet:*

Ne uzimaju se u pretres provedeni izbori u ovim vanjskim općinama, jer su se izabrani zastupnici Franco i Canciani zahvalili na mandatu.

Kotar	Motovun	imao je	3	općine
„	Buzet	„ „	16	„
„	Buje	„ „	6	općina
	Ukupno . .		25	općina

Potanji podaci bit će izneseni kod naknadnih izbora u drugom zasjedanju.

e) *Izborni kotar vanjskih općina: Kopar, Piran:*

Kotar Piran:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Kaštel	14	11	1
2. Korte	70	29	1
3. Sv. Petar	52	27	1
Ukupno . .	136	67	3

Kotar Kopar:

4. Šmarje	139	35	2
5. Krkavce	80	36	2
6. Marezige	78	38	1
7. Truške	177	57	3
8. Plavija	34	11	2
9. Dekani	157	35	2
10. Klanec	171	46	2
11. Gročana	106	34	2
12. Ricmanje	83	23	2
13. Boršt	89	17	1
14. Podpeč	161	20	2
15. Črnikal	44	21	1
16. Pomnjan	56	36	1
17. Sv. Anton	98	27	2
18. Osp	107	51	2
19. Boljunc	123	28	1
20. Hrastovlje	54	30	1
21. Kubed	78	34	1
22. Dolina	175	45	4
23. Milje	290	46	6
Ukupno . .	2.300	670	40
Sveukupno .	2.436	737	43

Izboru zastupnika pristupila su sva 43 fiducijara. Većinom glasova izabrani su Lion i Samsa.

f) *Izborni kotar vanjskih općina: Pazin, Labin:*

Kotar Labin:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Vlahovo	28	10	2
2. Čepić	30	19	1
3. Nova Vas	36	20	1
4. Kozljak	54	29	1
5. Kršan	54	32	2
6. Brdo	46	39	1
7. Šumbreg	39	18	1
8. Sv. Nedjelja	41	21	3
9. Cerovica	33	14	1
10. Krmenica	18	9	1
11. Vetva	34	14	2
Ukupno	413	225	16

Kotar Pazin:

12. Žminj	259	94	8
13. Vrest	24	8	1
14. Vranja	42	20	1
15. Paz	36	20	1
16. Gradinje	36	26	1
17. Šušnjevica	53	20	1
18. Boljun	88	24	2
19. Gračišće	113	30	3
20. Pićan	116	47	4
21. Lindar	87	17	2
22. Tinjan	97	42	3
23. Kringa	90	17	2
24. Zamask	35	21	1
25. Kašćerga	40	23	1
26. Grdoselo	102	23	1
27. Zareč	39	16	1
28. Beram	47	19	1
29. Trviž	70	26	1
30. Borut	48	13	1
31. Previž	22	11	1
32. Novaki	84	40	1
33. Krbune	91	22	2
34. Gologorica	54	19	1
35. Sv. Petar	110	17	2
Ukupno	1.783	615	43
Sveukupno	2.196	840	59

Od 59 izabranih fiducijara izboru zastupnika pristupio je 51 fiducijar. Izabrani su Martin Šumberac-Šote i J. Parisini.

Pošto je pročitan izvještaj Zemaljskog odbora, predsjednik je mnijenja, da bi se o verifikaciji mandata moglo skupno glasovati. Legat se protivi.

Nato predsjednik priopćuje dopis Namjesništva u Trstu od 22. septembra 1861. br. 2783., kojim se priopćuje, da su se na mandatu zahvalili zastupnici: Mandussich i Gravisi, koji su bili birani u izbornom kotaru veleposjednika.

Sabor nato glasa pojedinačno i ovjerovljuje mandate za kuriju:

I. Veleposjeda: Petris, Persico, Lombardo. (Mandussich i Gravisi su se odrekli mandata).

II. Trgovačku komoru: Premuda i Longo.

III. Gradove:
   a) Vodnjan, Pula, Labin i Plomin: Tromba.
   b) Motovun, Buje, Vižinada i Buzet: Flego.
   c) Lošinj, Krk i Cres: Smajevich.
   d) Kopar i Izola: Farelto.
   e) Pazin, Volosko, Kastav, Lovran i Mošćenice: Jurinac.

   Nisu ovjerovljeni mandati za gradove:
   a) Rovinj, jer se Basilisco na mandatu zahvalio.
   b) Piran, jer se Furegoni na mandatu zahvalio.
   c) Poreč, Umag i Novigrad, jer se Volpi na mandatu zahvalio.

IV. Ovjerovljeni su mandati za kuriju vanjskih općina u kotaru:
   a) Volosko i Podgrad: Burger, Stanta.
   b) Rovinj, Poreč, Vodnjan i Pula: Polesini. (Barsan se zahvalio).
   c) Lošinj, Cres i Krk: Feretić, Zadro.
   d) Kopar i Piran: Lion, Samsa.
   e) Pazin i Labin: Šote, Parisini.
   f) Motovun, Buje i Buzet: Nisu ovjerovljeni, jer su se Franco i Canciani na mandatu zahvalili.

Prvoj sjednici prisustvovalo je 17 izabranih zastupnika i tri virilista (Legat, Dobrila, Vitezić).

Odsutni su izabrani zastupnici Smajevich i Premuda.

Zahvalilo se na mandatu 8 zastupnika, tako da je sabor imao 19 izabranih zastupnika i tri virilista, ukupno 22 zastupnika.

Zemaljski odbor nije predložio, da se verificira mandat zastupnika Smajevicha, jer je 21 izbornik grada Lošinja uložio protest protiv njegova izbora. Razvila se oko toga živahna rasprava. Feretić prosvjeduje, što se u protestu navodi, da je on agitirao u izbornom lokalu i nagovarao izbornike, neka glasuju za Smajevicha. Sabor je na to verificirao i mandat Smajevicha.

Zastupnici su nato položili svečano obećanje.

Zastupnici Premuda i Smajevich će radi slabih parobrodarskih veza stići u Poreč jedva sutra po podne. Flego predlaže, da se sjednica drži *sutra po podne*. Prijedlog podupire Feretić i sabor ga prihvaća.

Ovdje je potrebno, da samo pobliže razglobimo brojke o rezultatu ovih izbora.

Podatke za izborni kotar vanjskih općina Motovun, Buje i Buzet izvještaj Zemaljskog odbora ne donosi. Uzet ćemo brojke naknadnih izbora za ovaj izborni kotar, ta razlika u ovim brojkama je i onako mogla biti vrlo neznatna.

Iz prije navedenih podataka znamo ovo:

U izbornom kotaru vanjskih općina bilo je:

Općina:		Upisanih izbornika:	Glasovalo izbornika:
a) Volosko i Podgrad . .	8	2.431	431 ili 17%
b) Lošinj, Cres i Krk . .	12	2.789	334 ili 15%
c) Rovinj i Poreč, Vodnjan i Pula	16	2.419	398 ili 16%
d) Motovun, Buje i Buzet	25	2.261	739 ili 32%
e) Kopar i Piran . . .	23	2.436	737 ili 30%
f) Pazin i Labin . . .	35	2.196	840 ili 38%
Ukupno . .	119	14.532	3.479 ili 23%

U kuriji:

Gradova	23	4.200	1.396 ili 33%
Veleposjeda	—	154	27 ili 17%
Trg. komore	—	15	11 ili 73%
Sveukupno .	142	18.901	4.913 ili 25%

Ako okom preletimo gornje brojke, vidimo:

U Istri su bile 1861. godine 142 općine.

U vanjskim općinama pristupilo je izboru samo 23% izbornika, dakle manje od jedne četvrtine.

Ako pobliže pogledamo pojedine izborne kotare vanjskih općina, onda imamo vrlo žalosnu sliku za prvi, drugi i treći izborni kotar, gdje je izboru pristupilo najviše 17% izbornika. Ni u ostalim trima izbornim kotarima vanjskih općina nije mnogo bolje. Samo u jednom slučaju je postotak glasača bio 38%.

Ni u kuriji gradova postotak glasača ne zadovoljava. I tu je izboru pristupila jedva jedna trećina izbornika. To je za gradove kudikamo prenizak broj. Dakle ni tu nije bilo interesa za izbore.

Nisu ni veleposjednici pokazali nikakva interesa za izbore.

Ako pogledamo broj izbornika u kuriji vanjskih općina (14.532) i uporedimo s brojem izbornika u kuriji gradova (4.200), vidimo, da u prvom slučaju njihov postotak iznosi 76% od svih izbornika, a u gradovima 22% od svih izbornika. Ali su izbornici gradova, kojih je bilo nešto više od jedne petine, birali 8 zastupnika, a vanjske općine, gdje je bilo više od tri četvrtine svih izbornika, birale samo 12 zastupnika.

Još je gore, ako uporedimo ove brojke s brojem izbornika u kuriji veleposjeda ili trgovačke komore. Tu dolazimo do ovih zaključaka:

Otpada 1 zastupnik:	Na broj izbornika:
a) U kuriji trgovačke komore	7
b) „ „ veleposjeda	31
c) „ „ gradova	525
d) „ „ vanjskih općina	1.211

U izvještaju Zemaljskog odbora nije označen broj stanovnika u svakom izbornom kotaru. Za vanjske općine to se može približno proračunati, ako uzmemo na svako 500 stanovnika po 1 fiducijara.

Popis pučanstva 1857. godine navodi, da je u Istri bilo 234.872 stanovnika. Godine 1861. bilo je u Istri ukupno 18.901 izbornik. To znači, da je u Istri pravo izbora imalo samo 8% od svega stanovništva.

Eto, to je bio kurijalni sistem izbora, koji je gušio naš narod u Istri od godine 1861. sve do 1908., kada se stanje nešto popravilo.

Kod verifikacije mandata u aprilu 1861. nemamo uopće nikakvih podataka kao kod ovih drugih izbora i verifikacije u septembru 1861.

Općenito se opaža ovo:

Malo izbornika pristupa izboru i zastupnika i fiducijara i na hrvatskoj i na talijanskoj strani. Izborne borbe nije uopće bilo. Kod talijanskih izbornih kotara bilo je slučajeva, da su i žene glasovale, iako je to protuzakonito. Ali je kod Talijana ipak bio veći interes za izbore nego kod Hrvata i Slovenaca. Ali iz ovih podataka možemo zaključiti još i kakvo je bilo ekonomsko stanje u pojedinim općinama. Da uzmemo samo jedan primjer:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
Cres	58	22	5
Baška	411	29	5
Dubašnica	473	28	5

Znamo, da je zakon određivao, da se na svako 500 stanovnika (dakle ne izbornika, jer svi stanovnici nisu bili ujedno i izbornici), bira 1 fiducijar. Ako su naprijed spomenute tri općine birale jednaki broj fiducijara, znači, da su one imale otprilike jednak broj stanovnika (500 puta 5), dakle otprilike 2.500 stanovnika. Kod Cresa znamo, da je grad, odnosno poreska općina Cres, birao posebice u kuriji gradova, dakle izvan Cresa bilo je još 2.500 stanovnika. Ali vidimo, da je od ovih bilo samo 58 izbornika, t. j. 2% svega stanovništva, Baška 411 ili 16% svega stanovništva, a Dubašnica 473 ili 18% svega stanovništva. Cres je imao od 2.500 stanovnika samo 58 izbornika, t.j., da je imao tako malo porezovnika, koji su imali pravo glasa. To znači, da je stanje creskih vanjskih općina ekonomski bilo vrlo loše. Bolje je bilo ekonomsko stanje u Baški, a još bolje u Dubašnici. Ali je Cres pokazao mnogo više interesa za izbore nego Baška i Dubašnica, jer je u Cresu pristupilo izboru 38% izbornika, u Baški samo 7%, a u Dubašnici još manje od 6%. Ovako bismo mogli stvarati zaključke za sve vanjske općine.

Kako je nepraktičan bio izborni red, najbolji je dokaz protest Lošinjana protiv izbora zastupnika Smajevicha za gradove Lošinj, Cres i Krk. Na dan izbora morali su građani Cresa i Krka doći u Lošinj da glasuju, dakle nisu mogli glasovati kod kuće, jer je tako određivao izborni zakon i izborni red za Istru. U protestu se navodi, da je predsjednik komisije predložio, neka se izbor obavi drugog dana, jer su manjkali izbornici Cresa i Krka, i da je izbor nastavljen poslije podne, jer su izbornici iz

Cresa i Krka stigli po podne poslije tri sata parobrodom. Vidimo iz ovoga, s kakvim je gubitkom vremena i novca bio spojen put u Lošinj, da može svatko dati svoj glas na izboru zastupnika. Sve se ovo događalo i u drugim izbornim kotarima, gdje su bila spojena u jedan izborni kotar dva, tri ili više gradova:

Istu su muku mučili i pojedini fiducijari izabrani u vanjskim općinama pojedinih kotara, koji su morali svi doći u jedno biralište, i to obično u sjedište kotara.

Druga sjednica – 26. IX. 1861.

Predsjednik otvara sjednicu u $12^1/_2$ sati. Prisutna su sva 22 zastupnika. 8 zastupnika odreklo se mandata.

Kod ovjerovljenja zapisnika zastupnik Feretić želi, da se izmijene riječi »protest grada Lošinja«. Na prijedlog Faventa umetnuto je u zapisnik: »protest 21 izbornika Lošinja«.

Novopridošli zastupnici Premuda i Smajevich, koji su jučer bili odsutni, polažu svečano obećanje. Na to se prešlo na izbor dvojice zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču.

Rezultat ovog izbora bio je ovaj:

Burger . . . . . 18 glasova,
Dobrila . . . . . 14 glasova.

Kao prvi zamjenik izabran je kod prvoga skrutinija Zadro sa 20 glasova. Drugi zamjenik nije dobio većine ni kod prvog ni kod drugog skrutinija. Prešlo se na uži izbor, ali je broj glasova bio podijeljen (Persico i Lombardo): na svakoga po 10 glasova. Na koncu je izabran ždrijebom drugim zamjenikom Persico.

Predsjednik čestita Burgeru i Dobrili u ime cijeloga sabora.

Burger se zahvalio. Dobrila je šutio.

Tromba čita svojih sedam prijedloga, koji se odnose na plaće zemaljskog kapetana, asesora i činovnika. Prigovaraju Feretić i Legat. Prihvaćeni su Trombini prijedlozi uz male preinake prema Feretićevim prigovorima.

Nato se prešlo na izbor zemaljskog odbora, koji su sačinjavali: predsjednik sabora ili zemaljski kapetan i četiri asesora (prisjednika). Ova četiri asesora birali su po jednoga:

a) zastupnici veleposjeda,
b) zastupnici kurije gradova,
c) zastupnici kurije vanjskih općina i
d) četvrtog asesora birali su svi zastupnici sabora.

Rezultat izbora bio je:

a) veleposjed: Persico, zamjenik Lombardo,
b) gradovi: Flego, zamjenik Parisini,

c) vanjske općine: Tromba, zamjenik Longo,
d) cijeli sabor: Lion, zamjenik Samsa.

Ovo je jedinstven i svakako zanimljiv slučaj u historiji istarskog sabora, da je cijeli sabor birao kao zamjenika asesora Slovenca Samsu.

Treća sjednica – 26. IX. 1861.

Vidimo da je istog dana držana i treća sjednica, i to u 8 sati navečer. Svrha joj je bila, da ovjerovi zapisnik druge sjednice.

Prisutni su svi zastupnici osim Burgera. Zapisnik druge sjednice prihvaćen je jednoglasno i bez prigovora. Nato je predsjednik zaključio zasjedanje. Sabor je zaključen, jer su Burger i Dobrila morali poći u Beč na zasjedanje parlamenta.

Prvo zasjedanje sabora bilo je vrlo kratko. Vladi je bilo stalo samo do toga, da se izaberu dva zastupnika za Carevinsko vijeće i u tom je uspjela.

Za nas je vrlo važno to, što je sabor poslao u Beč Hrvata Dobrilu, iako moramo konstatirati žalosnu činjenicu, da je Istranin Dobrila dobio za sebe samo 14, a stranac Burger 18 glasova. U saboru su bili ponajviše činovnici, koji su bili zavisni od namjesnika, pa su morali za nj glasovati, a Dobrila kao Hrvat nije bio svima po ćudi.

Važno je i to, što je sabor birao kao zamjenika zemaljskog asesora i Slovenca Samsu.

Drugo zasjedanje druge periode istarskog sabora

8. I. 1863. – 27. III. 1863.

Pošto je sabor dne 26. septembra 1861. izabrao dvojicu zastupnika za Carevinsko vijeće, bio je zaključen i nije se sastao cijele godine 1862., nego jedva u januaru 1863. Ova je druga sesija istarskog sabora bila plodnija radom.

Drugo zasjedanje istarskog sabora imalo je 42 sjednice, i to:

8., 9., 10., 12., 13., 17., 20., 21., 22., 23., 28., 29. i 30. januara 1863. (13 sjednica),

3., 4., 5., 6., 7., 9., 20., 21., 23., 25., 27. i 28 februara 1863. (12 sjednica),

3., 4., 5., 6., 7., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 18., 20., 21., 24., 26. i 27 marta 1863. (17 sjednica).

U najkraćim crtama iznijet ću ovaj saborski rad, mada priznajem, da bi trebalo sve ovo potanko opisati, jer je za nas Hrvate i Slovence ipak od velike važnosti rad istarskog sabora, poglavito u prvom deceniju, kada još nismo imali ni »Naše sloge», pa su nam jedini podaci sadržani u zapisnicima istarskog sabora, što su ih sastavljali Talijani.[1]

[1] Atti della dieta provinciale dell'Istria in Parenzo.

Prva sjednica – 8. I. 1863.

Dne 8. januara 1863. otvorena je druga sesija sabora. Na prvoj sjednici, pošto je pročitan zapisnik posljednje sjednice, javlja se biskup Dobrila i prigovara, što zapisnik sadržava nepotrebne stvari. Kad bi se to nepotrebno ispustilo, prištedio bi se posao tajniku, a sabor bi dobio više vremena.

Na prvoj sjednici prisutno je 16 zastupnika. Vladin komesar u pozdravnom govoru veli, da se sabor sastao nakon godine i po, jer je u ovo vrijeme radilo Carevinsko vijeće, pa istarski sabor nije bio zato sazvan.

Predsjednik javlja, da su opravdali svoju odsutnost: Legat, Benussi, Smajevich i Burger, koji je postao ministrom mornarice u Beču.

Drugoj sjednici dne 9. januara 1863. prisustvuju 22 zastupnika.

Prva je točka dnevnog reda verifikacija izbornih spisa naknadnih izbora u 11 izbornih kotara. Znamo, da je verifikacija izbora za drugu periodu bila u sjednici od 25. septembra 1861. i da se tada 8 zastupnika odreklo mandata. Osim ovih odrekli su se mandata nakon prve sesije: Samsa i Longo, a Stanta je umro. Dne 7., 12. i 18. novembra 1861., bili su naknadni izbori ovih jedanaest izbornih kotara.

Prema izvještaju Zemaljskog odbora rezultat ovih izbora bio je ovaj:

Izborni kotar vanjskih općina kotara: Motovun, Buzet i Buje.

Kotar Motovun:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Oprtalj	312	58	9
2. Višnjan	76	26	3
3. Čepić	29	11	1
Ukupno	417	95	13

Kotar Buzet:

4. Hum	111	17	1
5. Dane	35	30	1
6. Dolenja Vas	82	43	2
7. Draguć	119	66	2
8. Lanišće	119	31	2
9. Račice	70	13	1
10. Rakitovič	34	26	1
11. Roč	87	14	3
12. Saléž	84	28	1
13. Slum	79	22	3
14. Sočerga	113	22	2
15. Sovinjak	98	31	2
16. Trstenik	80	22	1
17. Svi Sveti	72	20	1
18. Movraž	102	52	2
19. Vrh	90	53	2
Ukupno	1.375	490	27

Kotar Buje:

20. Završje	58	34	2
21. Grožnjan	174	14	6
22. Materada	50	15	3
23. Črni Vrh	51	15	2
24. Kastanja	43	33	1
25. Momnjan	93	43	3
Ukupno	469	154	17
Sveukupno	2.261	739	57

U ovom izbornom kotaru bili su se zahvalili na mandatu Franco i Canciani.

Naknadni izbor zastupnika bio je u Motovunu dne 7. novembra 1861. Od 57 izabranih fiducijara pristupio je izboru zastupnika 41 fiducijar. Od ovih je 38 fiducijara glasovalo za Premudu, pretora u Buzetu, a 26 za Fachinettija, posjednika iz Vižinade. Njihov je izbor verificiran.

Izborni kotar vanjskih općina kotara: Rovinj, Poreč, Vodnjan i Pula.

Kotar Rovinj:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Kanfanar	233	18	3
2. Bale	231	3	3
3. Rovinjsko Selo	74	6	1
Ukupno	538	27	7

Kotar Poreč:

4. Tar	56	19	1
5. Nova Vas	149	19	2
6. Vrsar	227	16	3
7. Sv. Lovreč	299	32	4
Ukupno	731	86	10

Kotar Vodnjan:

8. Marčana	88	16	1
9. Svetvinčenat	116	11	4
10. Krnica	101	8	2
11. Barban	289	9	6
Ukupno	594	44	13

Kotar Pula:

12. Medulin	180	11	3
13. Altura	128	11	1
14. Galežan	86	20	2
15. Fazana	29	8	1
16. Peroj	49	10	1
Ukupno	472	60	8
Sveukupno	2.335	217	38

Od 38 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 30. Kod prvog glasovanja nije nijedan kandidat dobio većine. Kod drugog glasovanja dobio je 26 glasova Rocco, posjednik iz Sv. Lovreča Pazenatičkoga i sabor je verificirao njegov mandat. Znamo, da je drugi zastupnik za ovaj kotar već izabran (Polesini), a ovaj je naknadni izbor bio zato, jer se kod prvih izbora izabrani zastupnik Barsan bio zahvalio.

Izborni kotar grada Rovinja

Naknadni izbor bio je zato, jer se izabrani zastupnik Basilisco odrekao mandata. Od 571 izbornika pristupilo je izboru zastupnika samo 55 izbornika. Od ovih je Blessich dobio samo 46 glasova, i sabor je verificirao i ovaj mandat.

Izborni kotar gradova: Poreč, Novigrad, Umag

Naknadni izbor bio je zato, jer se izabrani zastupnik Volpi odrekao mandata. Ovaj je izborni kotar imao 336 izbornika, a izboru zastupnika pristupila su samo 52 izbornika. Od ovih je 48 glasova dobio Filippini. Sabor je verificirao i ovaj mandat.

Izborni kotar grada Pirana

Naknadni izbor bio je zato, jer se izabrani zastupnik Furegoni Carlo odrekao mandata. Ovaj je izborni kotar imao 439 izbornika. Izboru su pristupila samo 52 izbornika. Od ovih je Furegoni de Lorenzo dobio 34 glasa. Sabor je verificirao i ovaj mandat.

Izborni kotar veleposjednika

Budući da su se dva zastupnika odrekla mandata (Mandussich i Gravisi), pristupilo se naknadnim izborima. Imalo je pravo glasa 155 izbornika. Glasovalo je, uzevši i punomoći, 20 izbornika. Svi su glasovali za Susannija, posjednika iz Kršana, i Sardotscha, posjednika iz Kopra. Sabor je verificirao i ova dva mandata.

Ali osim ovih 8 zastupnika bili su izbori za još tri zastupnička mandata i to :

1. za vanjske općine kotara Volosko–Podgrad, jer je umro zastupnik Stanta,
2. za vanjske općine kotara Kopar–Piran, jer se Samsa iz Kozine zahvalio na mandatu,
3. za trgovačku komoru, jer se zahvalio na mandatu Longo.

Da vidimo rezultate ovih naknadnih izbora:

Izborni kotar vanjskih općina Volosko–Podgrad:

Kotar Volosko:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Veprinac	246	50	4
2. Mošćenice	231	78	4
3. Berseč	136	37	2
4. Lovran	223	27	3
5. Kastav	670	23	25
Ukupno . .	1.506	215	38

Kotar Podgrad:

6. Podgrad	409	33	13
7. Materija	351	17	11
8. Jelšane	231	94	8
Ukupno	991	144	32
Sveukupno	2.497	359	70

Izbor zastupnika bio je 29. novembra 1862. Od 70 fiducijara pristupila su izboru 63 i predala 36 glasova za savjetnika namjesništva Klinkowströma. Sabor je verificirao i ovaj mandat. Tu se razvila živahna rasprava. Između redaka čita se, da zastupnici nisu bili oduševljeni ovim izborom.

Izborni kotar vanjskih općina: Kopar–Piran.

Kotar Piran:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Kaštel	14	9	1
2. Korte	72	39	1
3. Sv. Petar	52	36	1
Ukupno	138	84	3

Kotar Kopar:

4. Marezige	77	31	1
5. Truške	177	61	3
6. Hrastovlje	54	34	1
7. Črnikal	44	26	1
8. Podpeč	161	24	2
9. Kubed	78	33	1
10. Osp	107	20	2
11. Boršt	89	15	1
12. Boljunc	122	28	1
13. Gročana	106	28	2
14. Dekani	157	22	2
15. Dolina	175	27	4
16. Ricmanje	83	23	2
17. Klanec	71	27	2
18. Sv. Anton	98	16	2
19. Plavija	34	14	2
20. Krkavce	80	23	2
21. Pomnjan	56	19	1
22. Šmarje	140	24	2
23. Milje	290	13	6
Ukupno	2.199	508	40
Sveukupno	2.337	592	43

Od 43 izabrana fiducijara pristupio je izboru zastupnika dne 15. decembra 1862. godine 41 fiducijar. Od ovih je koparski posjednik Jakov Godigna dobio 40 glasova. Sabor je verificirao i ovaj mandat. Spomenuli smo, da je Godigna izabran namjesto Slovenca Samse iz Kozine, koji se na mandatu zahvalio, a drugi je zastupnik ovoga kotara bio Lion.

Izborni kotar trgovačko-obrtničke komore u Rovinju

Ovdje su bila izabrana dva zastupnika: Premuda i Longo, ali se ovaj drugi na mandatu zahvalio. Dne 5. decembra 1862. bili su naknadni izbori. Glasovalo je 6 izbornika, i od ovih je predsjednik komore Domenico Benussi dobio 4 glasa. Sabor je verificirao i ovaj izbor. S ovako malim brojem glasova nije bio nikada i nigdje izabran nijedan zastupnik.

Time je sabor potvrdio izbor sviju izabranih zastupnika. I novi su zastupnici položili svečano obećanje.

Sada su pred nama svi podaci o izborima za istarski sabor bilo to u prvim, bilo u naknadnim izborima. Te su brojke vrlo zanimljive. Šteta, što u saboru nisu izneseni ovako potanko rezultati izbora za prvi sabor, da ih možemo usporediti s ovim izborima.

Svratimo pažnju samo na neke od ovih brojaka.

U općini Kastav bili su izbori u septembru 1861, i u decembru 1862. i tu imamo podatke za sve ove izbore, a za izbore u martu 1861. uopće ih nemamo. Broj fiducijara bio je obadva puta 25. Ako se na svako 500 stanovnika birao po 1 fiducijar, onda je općina Kastav, izuzevši grad Kastav, odnosno poresku općinu Kastav, imala otprilike 12.500 stanovnika.

U protestu protiv zaključka sabora, što nije birao zastupnika za Beč, ističe općina Kastav, da to čini u ime svojih 14.000 stanovnika.[1]

Od ovoga broja stanovnika bilo je upisano u izborne listine:

Godina:	Broj upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1861.	668	76	25
1862.	670	23	25

Prednje nam brojke kažu, da je Kastav godine 1861. ekonomski vrlo slabo stajao. Jedva 5% stanovništva, t. j. 668, odnosno 670 stanovnika plaćalo je toliki cenzus poreza, koji im je davao pravo glasa. Ali nažalost vidimo tu još jednu žalosnu činjenicu. Kastavci nisu ni mnogo marili za te izbore. Pristupila su izboru od 670 izbornika samo 23 ili 3,5%. Dapače vidimo i to, da su samo 23 izbornika birala 25 fiducijara, dakle birano je više fiducijara nego što je izbornika pristupilo izboru.

To bi bili glavni podaci o prvim izborima u istarski sabor.

Sabor je nato prešao na drugu točku dnevnoga reda:

Izbor dvojice zamjenika asesora

Na prijedlog zastupnika Jurinca, kojega je podupro Dobrila, predsjednik prekida sjednicu, da se zastupnici sporazumiju, koga će birati.

Vidjeli smo, da je sabor u drugoj sjednici 26. IX. 1861. birao novi zemaljski odbor i da su kao zamjenici asesora bili izabrani: Longo i Samsa.

[1] Quarantotti o. c. str. 117.

Budući da se Samsa odrekao mandata, kod naknadnih izbora 15. XII. 1862. bio je mjesto njega izabran u izbornom kotaru vanjskih općina: Piran-Kopar, Talijan Godigna.

Isto tako odrekao se mandata i zastupnik Longo (trg. obrtn. komora). Kod naknadnih izbora 5. XII. 1862. bio je mjesto njega izabran Benussi.

Odreknućem ovih dvaju zastupnika ostala su ispražnjena mjesta zamjenika asesora Trombe i Liona.

Rezultat je bio ovaj:

Filippini je izabran mjesto Samse sa 14 od 21 glasača od cijelog sabora.

Susanni je izabran sa 7 od 8 glasača mjesto Longa za kuriju vanjskih općina.

A što da kažemo na račun Slovenca Samse? U prvoj periodi odrekao se mandata i nije uopće došao u sabor. Mjesto njega izabran je u kuriju vanjskih općina Podgrad-Volosko Jurinac, ali nije dospio u sabor, jer je ovaj prvobitno bio zaključen, a kasnije raspušten.

U drugoj periodi Samsa je ponovo biran, ali sada u kuriji vanjskih općina Piran-Kopar. To je vrlo važno, što je u ovom izbornom kotaru izabran već 1861. jedan Slovenac. Samsa je prisustvovao sjednicama istarskog sabora u prvoj sesiji, a onda se odrekao i mjesto njega izabran je Talijan Godigna.

Time, što se odrekao mandata i što je mjesto njega izabran u sabor drugi Talijan, a isto tako na mjesto zamjenika asesora opet Talijan, nije Samsa učinio nikakve usluge Slovencima i Hrvatima, već samo štetu.

Sabor je nato raspravljao o poslovanju sabora. Na prijedlog Dobrile izabrao se odbor od tri lica, koji će proučiti projekt za poslovanje sabora. Dobrila odbija prijedlog, da se u taj odbor ne smiju birati i članovi Zemaljskog odbora, jer su i oni članovi sabora. U odbor je biran Dobrila (16 glasova), Petris (19 glasova) i Zadro (22 glasa).

Trećoj sjednici dne 10. I. 1863. prisustvuju 22 zastupnika. Asesor Flego izvješćuje o djelovanju predašnjeg Zemaljskog odbora i predlaže, da se bira odbor, koji će to djelovanje pregledati i predložiti saboru na odobrenje. Kod rasprave sudjeluju Vitezić i Dobrila.

Sabor je izabrao odbor, koji ima proučiti projekt zakona o općinama. U ovaj odbor izabran je Dobrila.

Na četvrtoj sjednici dne 12. januara 1863., kada je predsjednik jednostavno prihvatio neku želju Vitezićevu, a da je nije dao na glasovanje, rekao je Dobrila: »Usuđujem se (Mi permetto) opaziti, da predsjednik mora upravljati, a ne odlučivati.« Dobrila, mudar čovjek, učinio je to očito zato, da se ne bi jednog dana reklo, da sabor nije prihvatio ono, što je Vitezić predložio. Zato neka sabor glasuje o Vitezićevu prijedlogu.

Kod rasprave o proračunu rekao je Dobrila: »Nije dosta govoriti; dajte nam spise, račune, da ih slobodno pregledamo. Inače bez toga ne ćemo ništa znati«.

Na ovoj sjednici došao je na dnevni red: Projekt pravilnika za istarski sabor. Sudjeluju u raspravi Dobrila, Vitezić, Jurinac. Pomalo započinje Dobrila u saboru sve više izbijati i vidi se njegova nadmoć u svemu.

Na koncu sjednice prihvaćen je prijedlog Vitezićev, da se objelodane svi računi Zemaljskog odbora. Rasprava je vrlo živa i na svakom se koraku opaža superiornost Dobrile.

Na sjednici dne 13. januara 1863., nastavilo se raspravom o saborskom pravilniku. Dobrila podupire prijedlog Faventa, da se zapisnici stenografiraju pa ističe, da se zapisnici moraju dati u javnost i nastaje pitanje: na kojim jezicima? Jurinac predlaže, da se radi čuvstva pravednosti isti tiskaju i na slavenskom jeziku. Dobrila ga podupire. Jurinac formulira svoj prijedlog: »*Predlažem da se zapisnici i zakoni objavljuju u lecima talijanski i slavenski*«. Prijedlog podupiru: Dobrila, Vitezić i Favento. Talijani se protive. Jurinac je tom prigodom rekao: »Dva elementa, talijanski i slavenski, od kojih je sastavljena naša pokrajina, koja u ovoj dvorani vidi sakupljene svoje zastupnike, ako hoće pokazati, da su zadojeni pravom revnošću (zelo) za unapređenje dobra domovine, moraju ići u susret jedan drugome, približiti se, pružiti ruku, i tako ujedinjeni u slozi i uzajamnom poštovanju jedan drugome priznati recipročna prava i izvršivati dužnosti.

O tome moramo mi dati njima svijetao primjer, da nikada ne zanijećemo slavenskom elementu ona dobročinstva, koja odobrimo talijanskom elementu.

Ako će se zapisnici i zakoni objavljivati putem štampe, pravednost zahtijeva, da se priskrbi za oba elementa i da za talijanski elemenat budu štampani talijanski, a za slavenski slavenski. Zanijekati ovo, bila bi otvorena nepravda, jer Slaveni stojeći pod istim teretima imaju pravo na ista dobročinstva. – Tako se prakticira u Goričkoj i Dalmaciji, pokrajinama miješanih narodnosti, kao što je naša, gdje se oba elementa poštuju uzajamno i priznaju doista recipročna prava. Budući da je isto načelo pravednosti, hoće li biti istina, da ono, što je u istim prilikama bilo priznato za pravedno u onim dvjema pokrajinama, bude držano i odobreno kao nepravedno kod nas? To bi u isto vrijeme bila nerazboritost (imprudenza), jer mjesto da približi oba elementa, ono bi Slavene još više ogorčilo i udaljilo još više od Talijana. Držimo se pravila »suum cuique«, svakome svoje.

Kakvim bi ljutim osudama bilo podvrgnuto vaše protivno vladanje.

Zato čineći jedan dodatak prijedlogu zastupnika Premude predlažem, da se zapisnici i zakoni objelodanjuju lecima talijanski i slavenski.«

Nakon Jurinca govorio je Dobrila: »Podupirem prijedlog g. Jurinca. Ja sam u mojem položaju pastir Talijana, ali i Slavena. Nitko mi ne će pokazati jedan čin, kojim sam krivo učinio talijanskom elementu. Ali s druge strane moram skrbiti i za dobro Slavena.

Od 1.200 godina naovamo Slaveni su u Istri. Bili su pod Rimljanima. Prošlo je dvanaest vjekova i ostali su uvijek Slaveni. To dokazuje, kako je teško promijeniti njihovu narodnost i njihov jezik.

Imamo ovdje u Poreču talijanske škole, urede, zavode, a koju korist vidimo, koje dobro za Slavene?

Treba dakle uzgajati i Slavene, kako se pobrinulo za uzgoj Talijana. Iskustvo je dokazalo, da se to može učiniti kako valja samo svojim vlastitim jezikom, ali nikada posredstvom drugog jezika. Treba dakle uzgajati Slavene u slavenskom jeziku.

U prošlim vremenima se u pučkim školama poučavalo čitati i pisati isključivo njemačkim jezikom, i Talijani pokrajine su se uvelike tužili.

Od 30 godina naovamo nemamo nijedne njemačke škole i nije se nikada primoravao narod na njemački jezik. Zar se hoće sada upotrebiti sila, da se nametne talijanski jezik?

Apeliram na čuvstvo pravednosti talijanskog elementa. Posvuda u državi provodi se pravednost prema narodima u pogledu narodnosti.

U Češkoj su dvije narodnosti: njemačka i češka. I Nijemci su slali svoju djecu u češke, a ovi u njemačke krugove, da nauče drugi jezik.

To se dešavalo i u Tirolu, gdje su Nijemci išli u Trento, a Talijani u Innsbruck.

U Pragu bio je pokrajinski sabor otvoren i vladin komesar, da umiri duhove, izrekao je svoj govor i na češkom jeziku.

U Tropavi u Šleskoj tri su narodnosti: poljska, češka i njemačka. Nijemci su htjeli zapostaviti druge. Ali zemaljski kapetan je predložio, da se zapisnici vode u tri jezika: poljskom, češkom i njemačkom, i to se usvojilo.

U Gorici ima Talijana, Slovenaca i Nijemaca, i uzeli su se u obzir njihovi jezici. Sami članovi talijanske narodnosti Zemaljskog odbora odobrili su to. Pa čak i spisi, koji dolaze Zemaljskom odboru, rješavaju se: na njemačkom, talijanskom ili slovenačkom, prema tome u kojem je jeziku odnosni spis sastavljen.

I u Dalmaciji i u Moravskoj to se uzelo u obzir. Svuda se poštuju različne narodnosti.

Zar ćemo mi dati drugi primjer tolike nepravde?

Molim sabor, da uzme u obzir, da smo u teškim vremenima i da je grijeh sijati neslogu.

Slavenski narod spava, ali tko spava nije umro. Tko spava može se probuditi i kad se probudi, mogao bi to učiniti na način, koji bi bio možda neugodan za talijanski elemenat.[1]

Molim zato, da budete pravedni i da se prihvati Jurinčev dodatak.«

Vitezić podupire također taj prijedlog, a Flego dobacuje, da je već prvi sabor odglasao zaključak u pogledu jezika.

Dobrila mu odgovara: »Budući da nas dvojica moramo uvijek biti u opoziciji, odgovaram Vam, da prvi sabor nije glasovao ni za zastupnike za Carevinsko vijeće. Zar bi zato morao isto učiniti i drugi sabor?«

[1] De Franceschi navodi, da je Dobrila rekao: »Gli Slavi ora dormienti saranno destati a calci (questa bassa frase non fu accolta nel verbale), se ne potranno pentire amaramente i loro avversari«. o. c. str. 191. – U stenografskom zapisniku stoji ovako: »Il popolo slavo dorme, ma chi dorme non è morto; chi dorme si puó svegliare e, svegliandosi, potrebbe farlo in maniera che spiacerebbe forse all'elemento italiano«.

Flego ne zna, što bi odgovorio pa veli: »Pitam samo, je li bilo glasano«, a Dobrila njemu: »I ja Vam dadoh odgovor«.

Javlja se Parisini i veli, da bi Slaveni imali pravo na to, ali da će biti teškoća u kojem jeziku: slovenskom ili srpskom, ali ova dva jezika narod ne razumije, već govori različna narječja. Slaveni ne znaju ni čitati ni pisati i više razumiju talijanski. Dobrila odgovara Parisiniju: »Vi niste nikada pročitali jedne slavenske knjige i ne znate ni sklanjati jedno slavensko ime. Ne možete o predmetu govoriti. I talijanski se u pokrajini govori u različnim narječjima. Oni u Puli ne govore kao oni u Vodnjanu, oni u Rovinju ne govore kao oni u Poreču i t. d. i u mnogim drugim mjestima. Ipak je samo jedan pismeni talijanski jezik, koji svi razumiju. Tako je i s našim slavenskim jezikom. Kao dokaz neka vam bude crkvena liturgija. Slavenska knjiga »Evanđelje« u upotrebi je i slušana u cijeloj pokrajini, a i u najudaljenijim slavenskim zemljama, čak u Bosni i na granicama Ugarske.

Dakle se ima pravo tražiti, da se rasprave sabora štampaju i u slavenskom jeziku, da to mogu čitati i Slaveni u svojem jeziku.

Ako se to bude javljalo putem štampe u slavenskom jeziku, trošak ne će biti bačen.

Na svaki način, ma što se mislilo o Slavenima, neka se glasa, pa ako hoćete i jednoglasno protiv, činite što hoćete. Ja govorim po čuvstvu pravednosti. Činim svoju dužnost i upoznat ću one, koji su protivni, a pokazuju toliko naklonosti za Slavene. (Dobrila je ovdje ciljao na zastupnike državne činovnike). Zato molim i predlažem, da se prijeđe na poimenično glasovanje sa da ili ne«.

Za ovaj prijedlog, da se glasuje poimenično, glasuju samo Vitezić, Jurinac i Favento, pa je tako Dobrilin prijedlog pao. Onda se prešlo na prijedlog Jurinčev, za koji su glasovala samo 4 zastupnika (zapisnik ne spominje imena), tako da je i ovaj prijedlog propao.

Na saborskoj sjednici dne 17. I. 1863., Dobrila živo sudjeluje u raspravi. Izabran je cestovni odbor, u koji je biran zastupnik Jurinac.

Sjednica dne 20. I. 1863. bila je također zanimljiva. Već je prije spomenuto, kako su izbornici Krka i Cresa morali poći glasovati u Lošinj, a isto tako i fiducijari vanjskih općina ovih kotara. Jer je bio Lošinj na krajnjoj točci, to su zastupnici Vitezić, Feretić i Zadro predložili, da bude Cres kao centrum izborno mjesto i za gradove i za vanjske općine, jer je jednako udaljen i od Krka i od Lošinja. Nakon živahne rasprave zaključeno je, da Zemaljski odbor za buduće zasjedanje pripravi zakonski prijedlog, pa ako ga sabor prihvati, neka se predloži na sankciju. Ni s jedne strane nije pao prijedlog, da bi Krčani glasovali na Krku, Cresani u Cresu, a Lošinjani u Lošinju, jer je duh izbornog zakona bio centralistički, i građani su mogli birati svoje zastupnike samo u jednom mjestu, makar je to bilo očito, da na taj način izbori postaju u neku ruku iluzorni, jer je za svakog pojedinca iziskivao tako dalek put veliki trošak.

Na sjednici dne 21. januara 1863. Dobrila opširno govori o saborskom Pravilniku, o kojemu se raspravljalo. Iz toga govora razabira se na jednom mjestu, kako mu nisu po volji činovnici Nijemci. Govoreći o interpelacijama rekao je ovo: »Ako se jedan zakon slabo ili naopako vrši, potrebna je interpelacija.« »Domaći činovnik (misli Istranin, bilo Talijan ili Hrvat), iako potpuno sposoban i osposobljen, biva zapostavljen pred drugim stranim, manje sposobnim i osposobljenim; treba interpelirati.«

U devetoj sjednici dne 22. I. 1863. čita se dopis Namjesništva, da je vladar darovao iznos od 20.000.– forinti za podupiranje sirotinje. Predsjednik predlaže, da se vladaru pošalje adresa odanosti. Dobrila nije protivan, ali predlaže, da odbor, koji bude sastavljao adresu, prouči i pitanje, kako da se pokrajini uopće pomogne. Suša, koja sve uništava, ribolov, trgovina, obrt, koji je sasvim propao, zanemarenje obuke mladeži, slabo razvijena kultura, zasipavanje Mirne, uređenje Raše, osušenje Čepićkog jezera i melioracija okolišne zemlje, isključivanje naše mladeži iz mornarice i uvrštavanje u kopnenu vojsku, to su sve naše rane i potrebe, a i još mnoge druge, koje bi odbor proučio i predložio, koje bi korake valjalo poduzeti, da se ta pitanja urede.

Prijedlog je Dobrilin jednoglasno prihvaćen. Biran je odbor, u koji je biran i Dobrila sa 20 glasova, a svi su ostali članovi ovog odbora dobili mnogo manje glasova.

Kada je odbor *na XI. sjednici dne 28. I. 1863.* raspravljao o adresi vladaru, Dobrila je predložio, neka i pokrajinska blagajna dade za sirotinju 2.000 forinti. Neka sabor prvi dade dobar primjer, pa neka predsjednik izda okružnicu, koju neka potpišu gospoda zastupnici i neka svatko dade nešto.

»Ja i Vitezić odričemo se u korist sirotinje svojih dnevnica, koje nam pripadaju za sadašnju sesiju, a za predašnju ćemo kasnije odlučiti, i to u korist siromašnih đaka ili druge pomoći.« (Prema § 19 Pravilnika, zastupnici su imali dnevnicu od 4 forinta.)

Vitezić podupire na ovoj sjednici prijedlog, da se svake godine dijele potpore za konje (poni) nadaleko poznate od starine na otoku Krku. Godišnji trošak od 100 forinti neka se daje iz pokrajinskog fonda, koji će se iznos dijeliti svake godine među one posjednike, koji goje najbolje konje domaće pasmine na otoku Krku.

Na dvanaestoj sjednici dne 29. I. 1863. predsjednik javlja, da se zastupnik Lošinja, Cresa i Krka Smajevich zahvalio na mandatu.

Nato se prešlo na raspravu o općinskom izbornom pravilniku za općine Istre.

Na 13. sjednici 30. I. 1863. želi Dobrila, da se sjednice drže češće. Vrijeme je novac. Sabor stoji pokrajinu dnevno 100 forinti. Jučer smo sjedili 2 sata, i to je stajalo 100 forinti. Danas sjedimo sat i po, to stoji drugih 100 forinti. U interesu je pokrajine, da ne dangubimo. Neka se sjednice drže češće i s većim dnevnim redom. Molim, da se ova moja napomena unese u zapisnik sjednice. Predsjednik se izmotavao. Na koncu

je rekao Dobrila: Vani se govori, da su Istrani lijeni i da zato zaslužuju, da gladuju. Ja bih htio, da se radi sa svom snagom, da se dokaže, da ta kleveta nije istinita.

Na 14. sjednici dne 3. II. 1863. raspravlja se o općinskom zakonu. Feretić govori opširno. Moramo se bazirati na pravdi i jednakosti. Neka se *općinama* dade *razumna sloboda djelovanja*. Neka *ljudi budu gospodari* u svojoj kući. Općinama neka se dade autonomija. To je magična riječ, koja odjekuje od jedne do druge pogranične točke carstva. U općinama ima ljudi, koji posjeduju sposobnosti i moći, pa će znati i vladati svojim općinama. I ja učim svaki dan, naučit će i oni ono što ne znaju. Njihove pogreške bit će im dobra škola. Kad bi se djetetu branilo da hoda, jer će pasti, ono ne bi nikada naučilo hodati. Neka se općinama dade potpuna autonomija, ali na način, da se u njih ne uvuče samovolja pojedinca.

Dobrila želi, da se pojedine općine mogu po volji priključiti jednoj ili drugoj općini, jer je samostalna općina skupa. Sudjeluju u raspravi vrlo živo Feretić, Dobrila i Jurinac.

Na 15. sjednici dne 4. II. 1863. kod rasprave o općinskom zakonu, Dobrila se protivi, da bi općine utjerivale porez, jer bi općine morale zato imati posebne činovnike, a na općine bi pala mržnja, prijetnja i osveta. Mi raspravljamo ovaj zakon, da mu nešto dodamo, nešto promijenimo, a to možemo činiti, kada ne diramo u duh temeljnog zakona. Zato smo i ovamo pozvani i o tome raspravljamo.

Vitezić se protivi, da se škole prepuste općinama, jer bi to značilo. da bi se veliki broj škola na selu zatvorio.

Na 16. sjednici dne 6. II. 1863. predsjednik daje čitati pismo zastupnika Burgera, koji je ministar mornarice i moli, da mu se opravda, što ne će moći doći na saborske sjednice, nego jedva u toku druge polovice februara.

Na 17. sjednici dne 6. II. 1863., Dobrila predlaže molbu Mongeba, Fuškulina i Monsaliža, da se odcijepe od Poreča i budu samostalna općina.

Na 18. sjednici dne 7. II. 1863., Jurinac predlaže, a drugih 14 zastupnika je taj prijedlog supotpisalo, da sjedište izbornog kotara Pazin, Kastav, Volosko, Lovran i Mošćenice bude ubuduće Volosko, a ne Pazin.

Dobrila govori za stalnost učitelja.

Vlada je predlagala u zakonu, koji se u saboru raspravlja, da svećenici ne mogu biti birani u općinsko zastupstvo. Dobrila i Vitezić su isticali, da su svećenici u općini učinili mnogo dobra. Oni su članovi društva, podnose sve terete, pa zašto ne bi imali i prava? Kod glasovanja, da svećenici ne mogu biti birani u općinski odbor, ako i jesu u općinskom zastupstvu, glasovao je i biskup Legat. Drugi su biskupi glasovali za.

Na sjednici 20. II. 1863. zanimljiv je Dobrilin prijedlog, da se odbije molba porečke općine, da povisi namet u katastralnoj općini Mongeb radi uređenja ceste. Neka pokrajina pošalje u tu svrhu 200 forinti od one svote (2.000.– forinti), koja je određena za siromahe.

Na 23. sjednici dne 25. II. 1863., Dobrila predlaže molbu općine Barba, radi gradnje jedne ceste.

Kod rasprave za troškove gradnje crkava govoreći o patronatima, rekao je Dobrila, da su glavni patroni u Istri grofovi Auersperg, Brigido i Montecuccoli. Oni ne stanuju u Istri, ali od nje dobivaju, a ništa ne daju. Nije mu poznato, da su ikada dali i 5 for. za siromašne Istrane.

Na sjednici 3. marta 1863. kod rasprave o uzdržavanju cesta rekao je Dobrila: »Pokrajina ne može sve trošiti. Morala bi pomoći i vlada. Istra je najsiromašnija pokrajina u državi. Iz nje vuče vlada okruglo 1 1/2 milijona forinta godišnje. Za 16 pretura, jedan tribunal i dr. troši vlada godišnje 500.000 forinti za svu upravu u Istri. Istra nema željeznica, ali i njezinim novcem gradile su se druge željeznice u državi.«

Na 28. sjednici dne 5. III. 1863. upadljivo napada Dobrila vladina povjerenika i zastupnika Klinkowströma ovako: »Mi nismo zato tu, da činimo ono i onoliko, kako bi htio vladin komesar. Mi smo tu, da raspravljamo i slobodno zaključujemo o potrebama pokrajine. Kad bi se moralo učiniti samo ono, što hoće jedan član, onda bi bilo beskorisno, da ovdje sjedimo i bolje bi bilo, da odemo i tako prištedimo pokrajini teški teret.«

Feretić se tuži, da su troškovi za ukonačivanje žandarmerije preveliki. U Krku je žandarmerija prije imala udoban i pristojan stan za 150 forinti godišnje, a bilo je 6 žandara. Sada su 3 žandara, a uzeli su novi stan, za koji plaćaju 250 forinti godišnje. Dva puta manje žandara, a plaća se 100 forinti više nego prije. (Ova tri žandara bila su za cijeli otok.) Troškovi za ukonačivanje žandarmerije bili su na teret pokrajine.

Na 31. sjednici dne 9. III. 1863. javlja se Dobrila i tuži se, što ni na ministarstvu ni na namjesništvu nema nijednog Istranina, koji bi skrbio za njezine specijalne interese. U korist Istrana postoje dva mjesta u Terezianumu u Beču. Otkada se zna, nikada nije nijedno od ovih mjesta dobio pravi Istranin, već su ta mjesta dobila djeca činovnika, čija su se djeca slučajno rodila u Istri, jer su tu službovali njihovi roditelji. Poštuje činovnike, osobito ako su, dobri i valjani, pa makar bili i stranci, ali Istra od ovakova postupka nema nikakve koristi.

Na 32. sjednici od 10. marta 1863. verificiran je mandat zastupnika Vidulicha, čiji se izbor izvršio dne 19. februara 1863. za gradove Lošinj, Cres i Krk, pošto se bivši zastupnik za ove gradove Smajevich, na mandatu zahvalio. Ovaj izborni kotar imao je ukupno 474 izbornika, od kojih je glasovalo 100, pa je Vidulich dobio 99 glasova osim svojega, koji je dao Marku dru. de Petrisu. Njegov je izbor ovjerovljen, i on je položio svečano obećanje.

Na ovoj se sjednici raspravljalo o đačkim stipendijama za godinu 1863. i to za svaki kotar (16 kotara) jedna stipendija u iznosu od 100 forinti, dakle ukupno 1.600 forinti, kako je to predlagao financijalni odbor, kojemu je predsjednikom bio Vitezić.

Zemaljski odbor predlagao je:

24 stipendije po 150 forinti za gimnazijalce,
12 stipendija po 350 forinti za sveučilištarce (pravo, medicina i matematika),
4 stipendije po 350 forinti za đake lijepih umjetnosti.

Dobrila uzima riječ i predlaže, da te stipendije traju 4 godine, dok traje i sesija ovog sabora. Protivan je da se daju stipendije za đake lijepih umjetnosti. Ja želim, da bude slikara i kipara. Ali u prilikama u kojima se nalazi pokrajina ona ne bi mogla dati dobitka ni slikaru ni kiparu ni toliko, da bi mogao živjeti i godinu dana. Još nije vrijeme za to. Mi smo siromašni. Moramo najprije misliti na potrebno, onda na korisno i napokon na prijatno. Neka svaka stipendija iznosi godišnje 100 forinti i neka se daje ponajviše mladićima siromašnih roditelja. Dobro je, da svaki kotar ima stipendiju, ali neka se daje i djeci pučkih škola, jer bi se moglo dogoditi, da gdjekoji kotar nema nijednog gimnazijalca, kako je to slučaj u Podgradu, koji kotar broji 18.000 stanovnika. Protivi se, da se stipendije dijele samo onim đacima, koji polaze gimnazije u Istri, kako to predlaže Favento. Zašto se ne bi dalo i onome đaku, koji polazi koju drugu gimnaziju u pokrajini.

Feretić također govori u prilog stipendija, jer nam školovanih ljudi treba i na oltaru i na sudu. I on je protivan, da se stipendije dijele samo za gimnazijalce, koji polaze gimnazije u Istri. Đaci iz Krka polaze gimnazije na Rijeci i u Senju, jer su im bliže. Zašto bi se ovi isključili od stipendije?

Dobrila predlaže, da stipendije budu po 80 forinti, kao što daje i vlada, pa bi tako mjesto 24 dobilo 36 đaka. Korist bi bila šira. I on je za to, da te stipendije dobivaju i oni đaci, koji uče u Gorici, Trstu, Rijeci i Senju.

U 39. sjednici dne 21. marta 1863. raspravlja se o prijedlogu, da cijeli kotar Podgrad i dijelovi Kopra budu u carinskom području. Jurinac veli, da je tu povlasticu Kastav uživao od 1832. godine. Oni, koji su vladarev nalog vršili, postupali su s Kastavom i Podgradom ne kako se postupa s vlastitom djecom, već s pastorčadi. Zašto da jedino pokrajinu Istru dijeli neki kineski zid? Jurinčev je govor vrlo čuvstven. Podupro ga je Feretić.

U 40. sjednici dne 24. III. 1863. čita se prijedlog biskupa Legata, da se u Kopru osnuje đački konvikt: Seminarium puerorum.

Feretić govori o koracima, koji su se imali poduzeti radi poboljšanja ekonomskih prilika u pokrajini. Zašto su bile napuštene soline na otoku Krku? U Košljunskoj drazi bile su dvije, jedna biskupske menze, druga košljunskog samostana. Dobrinj je imao također, pa se i danas još ono mjesto naziva Soline. Ako općine mole, neka im vlada pusti, da se podignu nove, jer će to biti i financijalna korist vlade. Želi, da naši mladići služe u mornarici, jer su oni sposobniji za ovu službu od mladića iz pokrajine.

U 41. sjednici dne 26. III. 1863. na dnevnom je redu molba Mongeba, Fuškulina i Monsaliža, da dobiju svoju općinu. Stigao je i odgovor općine Poreč u ovom predmetu. Dobrila odgovara na spis porečke općine ovako: Već godine 1819. bile su spojene župe Fuškulin, Mongeb i Dračevac. Ali nikada se nije mogao raspisati natječaj za župnika, jer nije bilo stana. I već 40 godina prolazi, a nije se našlo načina, da se stvar uredi, nije se našlo sredstava, da se gradi župni stan, pa su župnici

stanovali u pravim školama (tuguri). Župnik sada stanuje u takvoj kući, koja nikako ne odgovara. Kuća mu je uvijek puna dima, pa ne može ni pisati. Ako se za župnika nije skrbilo ništa, kako će se on skrbiti za moralnu i intelektualnu kulturu puka. Uzgajajući ga i potpomažući puk suprostavit ćete se njegovoj demoralizaciji, koja je već rašírena među njim. Tada ne bi bilo krađa ni prestupaka, čemu je kriva baš ta zapuštenost, a onda bi bilo bolje i za posjednike Poreča.

U 42. sjednici dne 27. III. 1863. raspravljalo se o školama na otoku Krku. Feretić govori vrlo oštro protiv Namjesništva. Hoće da polazak škole bude slobodan, a ne obvezatan i da se narod toliko ne globi.

Ovom sjednicom zaključena je druga sesija (zasjedanje) istarskog sabora. Zastupnici su vrlo marljivo polazili sjednice, tako da je sabor mogao uvijek raspravljati. Klubova nije bilo, ali je iz svih glasovanja jasno, da su naša tri biskupa: Dobrila, Legat i Vitezić i naša dva zastupnika Feretić i Jurinac i Talijan kanonik Favento, za kojega je biskup Dobrila u jednoj sjednici rekao »moj dobri prijatelj«, bili kod glasovanja uvijek složni. Talijan Favento se nije bojao glasovati za svaki prijedlog naših zastupnika, a bila je to »bijela vrana« među Talijanima. Uz naše zastupnike bio je i Favento, koji je najviše sudjelovao u raspravama, i sudeći po ovome, što se u zapisnicima čita, bio je i on od svih i svakoga mnogo cijenjen i poštovan.

Treće zasjedanje druge periode istarskog sabora

2. III. 1864. do 21. IV. 1864.

Treća sesija (zasjedanje) istarskog sabora započela je 2. III. 1864. i završila 21. IV. 1864. Imala je u svemu 23 sjednice, i to:

2., 4., 5., 8., 9., 11., 12., 15., 16., 18. i 31. marta 1864.

2., 5., 7., 8., 9., 13., 14., 15., 18., 19., 20. i 21. aprila 1864.

Na prvoj sjednici dne 2. marta 1864., predsjednik otvara treće zasjedanje uobičajenim pozdravnim govorom i određuje se dnevni red za buduću sjednicu.

Druga sjednica bila je dne 4. marta 1864.

Predsjednik priopćuje, da su javili pismeno, da ne mogu prisustvovati sjednicama biskupi Legat i Vitezić i ministar mornarice Burger. Nato se prešlo na verifikaciju izbora dvojice zastupnika.

Budući da se zastupnik Premuda zahvalio na mandatu, trgovačka je komora u Rovinju 1. septembra 1863. izabrala mjesto njega zastupnikom Madonizzu. Od 15 članova, koji imaju pravo glasa, pristupilo je izboru 11, od kojih je Madonizza dobio 10 glasova.

Zastupnik izbornog kotara veleposjeda Petris, zahvalio se također na mandatu. U ovom izbornom kotaru bilo je 147 izbornika. Od ovih je pristupio izboru 21 izbornik. Izabran je Becich. Oba zastupnika polažu svečano obećanje.

U 7. sjednici dne 12. III. 1864. Dobrila uzima riječ, kada se raspravljalo o vladinu prijedlogu o uzgoju goveda. Opaža, da nije dobro, što se plijene goveda za slučaj neplaćenog poreza, jer se tim postupkom ne podupire govedarstvo.

U 11. sjednici dne 31. marta 1864., na dnevnom je redu molba općinara Premanture, koji mole, da se odijele od grada Pule i da Premantura i Pomer sačinjavaju samostalnu općinu. Zemaljski odbor predlaže, da se molba odbije. Dobrila veli, da poznaje ekonomske prilike tih općina. On je protivan prijedlogu Zemaljskog odbora. Kako dolazi Zemaljski odbor do toga, da općina ne bi imala potrebnih sredstava za život. Sve govori za to, da se te općine odijele od Pule. Znam, da moji prijedlozi i napomene ne će biti poduprti od sabora, ali će ih odobriti pokrajina i meni je dosta, da to zna ona. Razumijem, da građani žele, da imaju što veći teritorij pod sobom. Ali treba gledati i interese vanjskih općina. Te su općine bile slabo upravljane i dosada nisu ništa postigle time, što su bile dodijeljene gradovima. Svaka općina ima pravo i mora imati slobodu da postane autonomna. Ja sam i osvjedočen i uvjeren, da bi se Premantura i Pomer mogli i znali sami upravljati mnogo bolje, nego da ostanu ujedinjene s Pulom, kojoj moraju pridonositi, što ih upravljaju protiv njihove volje.

Dvanaestoj sjednici dne 2. aprila 1864. prisustvuje prvi put zastupnik i ministar mornarice Burger. U ime sabora pozdravlja ga Flego i zahvaljuje mu, što u svojstvu ministra mornarice nije zaboravio na Istru, gdje se u nekim lukama vrše mnoge radnje.

U 13. sjednici dne 5. aprila 1864. Dobrila prigovara, da je sabor imao dosta praznika i žali, što sutra nema sjednice, koje i onako uz prekid traju po dva sata, a morale bi biti i dulje i češće, da nadoknadimo izgubljeno vrijeme i prištedimo novac pokrajini. Mislim, da nikom od nas nisu baš toliko na srcu ova mizerna 4 forinta na dan. Moli predsjednika, neka na dnevni red metne toliko stvari, da sjednica može trajati i 5–6 sati dnevno. S pohlepnošću i pomnjom čitaju se izvješća našeg sabora ne samo u pokrajini, već i vani, čak i u Francuskoj. To znamo sigurno. O našem smo radu odgovorni pokrajini i javnom mnijenju.

U 15. sjednici dne 8. aprila 1864. čitani su različni izvještaji, pa se u jednom iskazu nalaze navedeni prinosi za potporu siromaha, što ih je Zemaljski odbor primio u godini 1863. Kako sam prije spomenuo, na jednoj je sjednici Dobrila za sebe i Vitezića izjavio, da se odriču dnevnica u korist siromaha, a na prijedlog Dobrile predsjednik je sabora poslao okružnicu zastupnicima, neka i oni štogod žrtvuju za sirotinju. Iz tog iskaza proizlazi, da je u tu svrhu sakupljeno ukupno 4.209.17 forinti.

Biskup Legat darovao je svoje dnevnice u iznosu od 141.30 forinti, Dobrila 379, a Vitezić 402.10 forinti. Naši su biskupi darovali ukupno 922.40 forinti, što znači više od jedne petine ili gotovo 22% od ukupne svote.

U 18. sjednici dne 14. aprila 1864., bili su između ostalog na dnevnom redu i neki proračuni i obračuni, pa se među ovima nalazi i približni potrošak za saborsko zasjedanje za godinu 1865. Prema tome je za saborsko zasjedanje u godini 1863. potrošeno 10.044 forinti, za godinu 1864. bilo je u proračunu 12.000 forinti, a za godinu 1865. predviđa se trošak od 10.000 forinti.

16., 17. i 18. sjednici predsjedao je potpredsjednik Zadro. Na 19. sjednici dne 15. aprila 1864. predsjednik je izvijestio, da je u smislu zaključka 10. sjednice od 18. marta 1864., s gg. Dobrilom, Lombardom, Flegom i Trombom bio dne 9. aprila 1864. u Trstu na dočeku Franje Josipa. Nisu bili primljeni od vladara, jer se on isti dan vratio u Beč. Zato su bili primljeni dne 12. aprila 1864. u Miramaru od Maksimilijana, komu su izručili posebnu adresu i zaželili mu, da sretno vlada u Meksiku. Zemaljski odbor će se posebice zahvaliti vladaru na potpori u iznosu od 66.000 forinti, što ih je dobila Istra.

U 19. sjednici dne 15. aprila 1864., na dnevnom je redu prijedlog Jurinca, Feretića i dr., da se spoji željeznička pruga Sv. Petar–Rijeka. U stvari govori Feretić i zagovara, da se prijedlog prihvati. Rijeka u posljednje dane umire. Naskoro će se otvoriti Sueski kanal. Rijeka će dobiti željeznički spoj s Karlovcem, pa zašto ne bi i sa Sv. Petrom. Rijeka će tada prosperirati, a s njom i naši krajevi Volosko i otoci. Prijedlog je bio jednoglasno prihvaćen.

U 20. sjednici dne 18. aprila 1864. na dnevnom je redu Pravilnik o mirovinama pokrajinskih činovnika. Referent je Feretić. Zakon je prihvaćen.

Na istoj se sjednici raspravlja prijedlog o promjeni izbornog reda. Da je dosadašnji izborni red nezgodan, dokazuju nam sve činjenice. Izborni kotar Vodnjan, Pula, Labin i Plomin imao je 753 izbornika. Izbornici Labina i Plomina nisu pristupili izboru, jer im je Vodnjan kao izborno mjesto predaleko. Isto vrijedi i za Motovun, gdje je od 660 izbornika pristupilo izboru samo 296. Pazin je imao 519 izbornika, pristupio je izboru samo 191. U Malom Lošinju od 473 izbornika samo 253. U Poreču od 336 samo 56. Mjesto izbora mora biti svima pristupačno, a da izbornici ne troše za putovanja. O predmetu će se raspravljati na budućem zasjedanju.

Na istoj je sjednici čitan izvještaj Zemaljskog odbora što se tiče škola.

U sjednici dne 27. marta 1863. bio je prihvaćen Vidulichev prijedlog koji se odnosi na pučke i srednje škole. U izvještaju se ističe, da Zemaljski odbor mora slušati samo glas istine i što zahtijeva pravednost i dobro pokrajine. Obuka u školama mora biti samo talijanska. Talijanska kultura opaža se i u slavenskim selima (campagna slava). Sve općine zahtijevaju, da obuka bude samo talijanska. U Istri može biti samo jedna kultura – talijanska. Kada bi se kušalo udariti temelje jednoj drugoj kulturi, ne bi se ništa učinilo. U talijanskim mjestima mora biti nastavni jezik isključivo talijanski, a u slavenskim mjestima neka se poštuje slavenska narodnost, i dio obuke neka bude u njihovu jeziku, ali

neka se poučava i talijanskim jezikom. Učitelje neka imenuje općina, koja ih plaća. Neka se uredi i pitanje školskih čitanaka za pučke škole, da se prečesto ne mijenjaju. Treba utemeljiti i Seminarium puerorum, kako je predložio biskup Legat. Neka se povise plaće općinskih učitelja i uredi pitanje njihove mirovine. Potrebno je riješiti i pitanje učiteljišta. Treba poboljšati ne samo obuku već urediti i školske zgrade, školske vrtove, večernje škole. Osim nautičke škole u Malom Lošinju, trebalo bi otvoriti još jednu u Istri, jer osim poljodjelstva imamo još i more, koje može dati kruha našem narodu. U Kopru i Pazinu bi se morale osnovati poljodjelske škole. Gimnazija u Kopru neka bude talijanska, a ona u Pazinu neka bude potpuna. Zemaljski odbor predlaže:

1. Pučke škole u talijanskim gradovima i mjestima neka budu talijanske, a u slavenskim slavenske, ali uz poučavanje talijanskog jezika, da se Slaveni mogu okoristiti.

2. Neka općine imenuju učitelje, koje same plaćaju.

3. Neka se osnuje u Trstu – sporazumno sa saborima Gorice i Trsta – pokrajinski fond za štampanje knjiga za pučke škole.

4. Neka budu plaće učitelja barem 400 forinti, a učiteljica 250, pa makar uz djelomično sudjelovanje pokrajinskog fonda.

5. Neka se stvori penzijski fond za učitelje.

6. Neka se uputi predstavka vladi, da se povise 4 stipendije za Istrane, koji polaze pedagoški tečaj.

7. Da se otvori još jedna nautička škola.

8. Na gimnaziji u Kopru neka bude nastavni jezik talijanski, a njemački obvezatan. Za one đake, koji uživaju kakvu stipendiju, neka bude obvezatan i slavenski jezik.

9. Pazinska gimnazija neka bude viša sa 8 razreda.

10. Naučna osnova za gimnazije u Kopru i Pazinu neka bude kako je u Zadru, ali učenjem slavenskog jezika ne smije se povisiti broj sati.

Prvi se javlja za riječ biskup Dobrila, koji veli: Prva točka prijedloga Zemaljskog odbora govori o talijanskom i netalijanskom jeziku. Opažam, da s obzirom na talijanski jezik, ne postoji nijedan grad ili mjesto talijansko, u kojemu obuka ne bi bila u tom jeziku. Na selu se poučava u slavenskom jeziku, ali se poučava također i talijanski jezik. Ne znam, što se hoće s tim prijedlozima? Ono što razumijem i što iz svega proizlazi, jest namjera (tendenza) potalijančiti Slavene. Slaveni uče svoj jezik u obitelji i u školi, vrlo rado i sa zadovoljstvom uče i druge jezike i na neki način ponose se, kada ih znaju. Oni se dakle ne protive, oni hoće samo jednakost njihove narodnosti, koju im garantira i carska diploma. Oni hoće, da bude poštovana njihova narodnost, kako oni poštuju tuđu. Budući da su u pokrajini dvije narodnosti i dva jezika, talijanska i slavenska, ako hoćemo imati naših svećenika, sudaca, odvjetnika, liječnika, potrebno je da oni poznaju jezik slavenski i tali-

janski bez razlike, da mogu služiti i jedne i druge. Ponavljam, da je prvi prijedlog Zemaljskog odbora beskoristan i za to predlažem, da se prijeđe na dnevni red.

O predmetu su na to govorili Klinkowström i Favento, pa je nato ponovo govorio Dobrila. »Budući da moj prvi pridjelog, da se prijede na dnevni red, ne bi možda bio prihvaćen, predlažem drugi, koji će razjasniti stvar i biti u točnijem odnošaju s prvim dijelom prijedloga Zemaljskog odbora i neka se doda: Pučke škole i one gradova i slavenskih mjesta (sela) u kojima stanuju Slaveni, neka imaju slavenski nastavni jezik, a talijanski i njemački prema potrebi mjesta.« I ovaj je njegov prijedlog odbijen.

Kod trećeg prijedloga razvila se također živahna rasprava. Dobrila hoće, da se u Trstu osnuje tiskara, kako je bilo prije 1856. godine, koja bi štampala i prodavala školske knjige.

Feretić zagovara prijedlog, jer je potrebno, da knjige budu trajne, da se prečesto ne mijenjaju.

Favento upozorava, da su se godine 1848.–1856. u Trstu štampale školske knjige, ali to se štampalo iz fonda bratovšćina, pa on ne bi htio, da to bude i sada.

Prijedlog Dobrilin je prihvaćen.

Kod prijedloga, da se učiteljima povisi plaća, Dobrila brani učitelje od napadaja, da su neznalice (ignoranti). To nije istina. Oni moraju imati potrebne škole i polagati ispite, koji su vrlo strogi. Učitelji moraju katkada čekati 4 do 5 mjeseci, dok im općine isplate beriva. Neka bi vlada izišla u susret općinama, da ove mogu plaćati učitelje.

U 22. sjednici dne 20. aprila 1864. Dobrila zahvaljuje Zemaljskom odboru za njegov prijedlog, jer je od općeg praktičnog interesa i najveće koristi. Viša gimnazija u Kopru je jedina u pokrajini. Sada je polaze svi Istrani, koji žele postati svećenici, liječnici, suci, odvjetnici. Da je potrebno, da se u ovoj gimnaziji poučava također slavenski jezik, mislim, da o tome nitko ne sumnja, kao što nitko ne sumnja, da su dva jezika u pokrajini, talijanski i slavenski, a ovaj drugi pogotovo na selu. Život je ovog siromašnog naroda: duhovni u rukama svećenika, tjelesni u rukama liječnika, kao što je život i imanje njegovo u rukama sudaca i odvjetnika. I vlada sada zahtijeva, da svaki činovnik mora znati slavenski jezik. Mi se tužimo, što nemamo svojih činovnika. Ova će tužba ostati trajna, ako Istrani ne budu učili slavenski jezik, pa ne će dobiti službe u svojoj domovini.

Da je potrebno, da činovnici znaju slavenski jezik, spomenut ću vam dva slučaja: Jedan zastupnik među nama, kao dječak, bio je tužen radi jednog prestupka, pa je kao dječak bio osuđen na 15 batina, mada je bio nevin, a to zato jer ga činovnik nije razumio.[1]

[1] De Franceschi navodi, da je taj dječak bio sam Dobrila. o. c. str. 193.

Drugi slučaj: Seljak pozvan pristupi u ured, da bude saslušan kao svjedok. Ali ga nijesu htjeli ili ga nijesu mogli taj dan preslušati. Reklo mu se neka se vrati drugi dan. Ali on je bio izdaleka, imao je obitelj i posala, pa je molio, da se sada presluša. Činovnik, koji nije razumio jezika, pozvao je podvornika, da bude tumačem. Podvornik je rastumačio činovniku, da seljak ne će da bude ispitan. Činovnik je osudio seljaka na zatvor. Ali na sreću tu je bio prisutan jedan župnik, koji je činovniku rastumačio, što seljak želi, i tako seljaku prištedio zatvor. Poznajem župnika, poznajem i činovnika, ali ne ću reći imena. Nažalost na sudu se i danas upotrebljavaju tumači. Imam nažalost i ja svećenika, koje ne mogu upotrebiti na selu, jer ne poznaju slavenskog jezika. Uzrok je u tome, što se mladeži ne pruža prilika, da uče slavenski jezik u gimnaziji. Zakonom od 1852. morala bi se na gimnaziji u Kopru uvesti i katedra za slavenski jezik, ali se to ispunilo tek 1862. Mislim, da sada samo neko 50 đaka uče slavenski jezik. Mjesto da se gubi 4–5 sati sedmično za grčki jezik i druge predmete, neka se radije poučava slavenski jezik. Dobrila govori i za prijedlog, da se gimnazija u Pazinu pretvori u višu i da se i na ovoj gimnaziji u svim razredima poučava slavenski jezik.

Treće saborsko zasjedanje završilo je dne 21. aprila 1864. Na njemu su se raspravljala 84 različna predmeta i prijedloga zastupnika. Sabor je stvorio 103 zaključka i raspravljao o 18 različnih prijedloga, predstavaka, interpelacija i dr.

Četvrto zasjedanje druge periode istarskog sabora

23. XI. 1865. do 24. I. 1866.

Četvrta sesija istarskog sabora trajala je od 23. novembra 1865. do 24. januara 1866. i imala je 18 sjednica, i to:

23., 27., 28. i 29. novembra 1865.,

2., 5., 7., 11., 12., 14., 18. i 21. decembra 1865.

11., 13., 16., 20., 23. i 24. januara 1866.

Prva sjednica dne 23. novembra 1865. vrlo je kratka uz uobičajeno otvorenje i pozdrave.

Na 2. sjednici dne 27. novembra 1865. predsjednik priopćuje, da su opravdali svoju odsutnost biskupi Krka i Trsta, koji ne mogu prisustvovati sjednicama radi predstojećih božićnih blagdana. Isto tako opravdavaju svoju odsutnost: Burger i Sardotsch. Na dnevnom je redu vladin prijedlog o razdiobi Istre u sedam političkih kotara. Izabran je odbor od 5 lica, koji će ga proučiti.

Verificiran je mandat Petra Franco iz Motovuna, kojega je trgovačka komora dne 27. oktobra 1864. izabrala svojim zastupnikom sa 7 glasova.

Zemaljski odbor predlaže saboru na odobrenje obračune i proračune.

Saboru su predani izvještaji o radu Zemaljskog odbora za vrijeme od 21. aprila 1864. do 23. novembra 1865.

Na 5. sjednici dne 2. decembra 1865. raspravljalo se o molbi općine Boljun, da joj se podijeli potpora za gradnju školske zgrade. Zemaljski odbor predlaže iznos od 200 forinti. Kod rasprave uzeo je riječ Dobrila, koji je rekao: »Ni za sva mjesta, ni za sve slučajeve ne mogu se upotrebiti napomene Zemaljskog odbora. Govori se, da učitelji, koji se namještaju u seoskim općinama ne znaju talijanski i da poučavanju samo u slavenskom jeziku. Ja mislim, da je obratno, jer je činjenica, da talijanski svećenici i učitelji ne znaju slavenski jezik, da bi mogli u tom jeziku poučavati. Govori se, da je talijanski jezik potreban seljacima, pa i samim Slavenima radi trgovine. Ali i slavenski jezik je potreban svećenicima, liječnicima, sucima, činovnicima u saobraćaju s narodom, specijalno na selu. Nama nedostaje i učitelja i školskih zgrada, pa se u najviše slučajeva ne može uopće poučavati ni u jednom jeziku. Preporučuje, neka se Boljunu podijeli potpora za gradnju školske zgrade.

U 9. sjednici dne 12. decembra 1865. kod rasprave o uzgoju goveda u Istri govorio je zastupnik Feretić, koji zagovara prijedlog Zemaljskog odbora. Kod prijedloga asesora Flega, koji predlaže, da se uputi predstavka vladi, da se za vrijeme od 10 godina počevši od 1866. unaprijed ne bi plijenila goveda za neplaćeni porez, javlja se biskup Dobrila, koji je rekao: »Opazio sam, da ima u ovom kotaru seljaka, koji radi pomanjkanja odijela ne idu ni u crkvu, a u nekim mjestima ne dolaze ni na kršćanski nauk, ni na primanje sakramenata. Zato sam kao biskup bio prinuđen, da govorim s ministrom financija, neka zaštiti od zapljena radi neplaćanja poreza, ne samo goveda već i ovce iz koje se vune siromašni seljak odijeva«.

Ministar financija bio je susretljiv i savjetovao mi, da mu o toj stvari predložim predstavku. Budući da sam se morao vratiti kući, predložio sam ovu predstavku namjesniku, misleći, da bi moja predstavka, kada bih je predložio Ministru financija i onako došla Namjesniku u svrhu informacija, pa će je sada Namjesnik moći popratiti i poslati Ministarstvu u Beč.

Ali, ako se ne varam, moja je predstavka od Namjesništva putovala informacije radi svim preturama, i sve osim jedne odgovorile su, da se ne plijene ni goveda ni ovce. Moja se predstavka nije poslala Ministarstvu, jer je manjkao predmet, o kojem sam ja govorio.

Upozoravam na to Zemaljski odbor i zemaljski sabor, jer bi ih to možda moglo interesirati i jer bi se možda moglo štogod učiniti kod sadašnjeg ministarstva.«

Na ovaj je govor odgovorio Burger, da su zakoni za sve jednaki i da se Istra ne može osloboditi od plaćanja poreza.

Odgovorio mu je Dobrila, da on nije tražio nikakva privilegija za Istru, već neka se uzmu u obzir samo ove dvije vrste marve.

U 16. sjednici dne 20. januara 1866. raspravljalo se o popravku cesta. Feretić je rekao, da ima ne samo u Istri, već i na otocima nevolje, pa neka se pomogne i općinama otoka. Kakva nevolja vlada na otoku Krku, najbolje dokazuje činjenica, što je s otoka Krka 300–400 ljudi otišlo u Aleksandriju, da nađu posla kod kopanja Sueskog kanala, da tako nađu zarade da pomognu svoje obitelji. Da nisu bili prijeko potrebni ili da su imali dovoljno posla kod kuće, sigurno ne bi bili poduzeli tako daleki put, koji je i mnogo stajao.

U 17. sjednici dne 23. januara 1866. raspravljalo se o vladinu prijedlogu, kojim se poziva sabor, da dade svoje mnijenje u pogledu političke razdiobe Istre. Kad je došao na red prijedlog, gdje ima biti sjedište kotara Volosko, uzeo je riječ zastupnik Jurinac i zagovarao, da sjedište kotara bude u Kastvu. On prigovara Parisiniju, što iz njegova govora izbija neki duh feudalizma (una certa aria di feudalismo). 29 tisuća naroda hoće da sjedište kotara bude u Kastvu, a 9.000, da bude u Voloskom, a to zato, jer je Volosko draženso (delizioso) mjesto i udobno za činovnike. Nekada se pučanstvo moralo žrtvovati udobnosti činovnika, a ne ovi udobnosti naroda. Mi smo tu da branimo interese naših izbornika. Mi ne možemo glasovati protiv volje naroda, koji ima pravo, da nam izglasa nepovjerenje. Za Kastav govori brojčano stanje, koje je jače od svakog raspravljanja. Pučanstvu iz Podgrada je Kastav mnogo bliži nego Volosko. Tko od nas nije uvjeren, da su uredi radi naroda, a ne narod radi ureda? Pučanstvo iz Podgrada je siromašno, ali zato točno plaća svoje prinose u pokrajinsku blagajnu. Pa zar nije i njihovo siromaštvo stvar, koja mora taknuti svako srce i da bude na strani njihovih interesa i želja. Treba da zaboravimo ona sretna vremena za činovništvo, koje je služilo gospoštinama, ali koje je vrijeme bilo zlokobno za narod. Narod je otvorio oči i ne dopušta, da ga vode kao slijepca. Narod zna svoje dužnosti, ali i svoja prava. Ona su vremena prošla i ne će se nikada vratiti. Sabor je glasao, da bude sjedište kotara Kastav, ali je vlada kasnije odredila Volosko.

U 18. sjednici dne 24. januara 1866. raspravljao se zakon o lovu. Dobrila je i tu rekao: »Opažam, da su savjetnici Nj. V., kada su stvarali ovaj zakon imali pred očima samo prilike Moravske, Češke, Austrije i još koje pokrajine, gdje ima zečeva na tisuće i tisuće i druge divljači, pa je lov dio narodne ekonomije. Ali kod nas u Istri nema divljači ni vode za piće. Ovaj zakon nije za Istru.«

Ovo je bila posljednja sjednica četvrte sesije. Naši su zastupnici u svima predmetima, o kojima se raspravljalo, živo sudjelovali. Najžilaviji je bio Feretić. Zastupnici su dosta marljivo prisustvovali sjednicama, tako da je uvijek bio prisutan zakoniti broj, i sabor je mogao cijelo vrijeme nesmetano raditi.

Sabor je raspravio 62 predmeta, stvorio 76 zaključaka, primio 23 predstavke, 13 utoka i 10 interpelacija.

Peto zasjedanje druge periode istarskog sabora

19. XI. 1866. do 13. XII. 1866.

Peta sesija (zasjedanje) bila je vrlo kratka i trajala je samo od 19. XI. 1866. do 13. XII. 1866. Imala je samo 9 sjednica, i to:

19., 22., 24 i 27. novembra 1866.,

1., 4., 7., 11. i 13. decembra 1866.

Kako se iz ovih podataka može zaključiti, istarski sabor nije ovoga puta bio onako aktivan, kao što je bio u 2., i 3. i 4. sesiji. Prve su sesije riješile glavna pitanja, t. j. pravilnike i zakone, koji su se ticali u prvom redu sabora, Zemaljskog odbora i općina, a sada je već sabor malko odahnuo i rješavao je Zemaljski odbor zaključke sabora, kojemu je svake godine podastirao opširno izvješće o svom djelovanju.

Sabor se po peti put sastao u drugoj periodi dne *19. novembra 1866.* Istoga dana sastali su se i svi pokrajinski sabori monarhije. Upada u oči, da na čelu zapisnika uz ime predsjednikovo stoji »vitez II. razreda željezne krune«. I u pozdravnom govoru se predsjednik zahvaljuje na podijeljenom odlikovanju, koje nije samo njegovo, već je time odlikovan i istarski sabor.

Vladin zastupnik čita nato vladarev manifest narodima.

Na 2. sjednici 22. novembra 1866. predsjednik javlja, da su se opravdali biskupi Krka i Trsta. Treba istaknuti, da je ovo treći put, što ta dva biskupa ne prisustvuju sjednicama sabora, iako su ova dvojica aktivno sudjelovali u prvoj periodi i u drugoj u prvom i drugom zasjedanju.

Vitezić se pojavio u 5. sjednici dne 1. decembra, a Legat u 6. sjednici dne 4. decembra 1866.

Zemaljski odbor predložio je saboru pokrajinske proračune i obračune na odobrenje.

Na 2. sjednici biskup Dobrila predlaže, da stranke imaju pravo utoka protiv odluka Zemaljskog odbora na sabor. Ovako ćemo bar doznati, kako Zemaljski odbor postupa sa strankama.

Na 5. sjednici 1. decembra 1866. raspravljalo se o bratovštinama. Vitezić predlaže, neka Zemaljski odbor požuri rješenje ovog pitanja, da se već jednom zna u kakvu se stanju bratovštine nalaze.

Kod rasprave o adresi vladaru rekao je Dobrila: »Nije moja namjera ni da stavim kakav prijedlog ni dodatak adresi. Samo mimogred velim, da nije časno za Austriju ni korisno za Istru i druge primorske pokrajine, da neprestano dolaze vanjski podanici, t. j. iz Njemačke, u našu mornaricu i bivaju promaknuti kao časnici, a Istrani i Dalmatinci i drugi stanovnici obala dužni su služiti u mornarici kao obični vojnici. Engleska mornarica sastavljena je isključivo od engleskih pripadnika, francuska od francuskih i tako sve druge. Zašto se ne bi moglo tako činiti i u austrijskoj mornarici, mjesto da se podjeljuju najčasnija i najunosnija mjesta strancima.«

Vladin povjerenik ćutio se povrijeđenim ovim govorom i ustvrdio, da niti se priječi, niti odbija ulaz u mornaricu domaćim ljudima.

Zastupnik Zadro odgovorio je, da je istina, što je rekao Dobrila, pa ako vladin komesar želi, on mu može navesti ime mladića, koji je htio stupiti u mornaričku akademiju na svoj trošak, ali je bio odbijen.

Dobrila je odgovorio vladinu povjereniku, da on ostaje kod svoje tvrdnje i poziva se na javno mnijenje cijele Istre.

Na 8. sjednici dne 11. decembra 1866. sabor je raspravljao o prijedlogu zastupnika Faventa u predmetu zaštite ribolova.

Kod rasprave sudjelovao je i Dobrila. »Teško je više puta govoriti o nekoj stvari, a da se čovjek ne dotakne i nekih osoba. Kao što država, tako i naša pokrajina ima svojih rak-rana. Treba upotrebiti prikladno i uspješno sredstvo. Ja poštujem dobru volju i inteligenciju vladinih osoba, koje su sastavljale zakon o ribolovu, ali sam uvjeren, da po njima mi ne ćemo dobiti zakona, koji bi odgovarao našim realnim potrebama. Što nam može dati čovjek prirodoslovac, koji je putovao oko svijeta na carskom brodu, a sada je savjetnik u ministarstvu trgovine i mornarice i baš referent za pomorsku trgovinu i ribarstvo. Drugi je bio urednik nekog lista, a danas je savjetnik u istom ministarstvu. Treći je bio tumač negdje, a sada sastavlja zakon o ribolovu. Četvrti je bio profesor medicine, ali je na račun države putovao po Francuskoj, da proučava umjetno gojenje riba i umnožavanje oštriga.

Ja sam jednom bio na jednoj sjednici u Beču s mnogim činovnicima, učenim profesorima, kada se raspravljalo o ribolovu. Ja sam gospodi dokazivao, da je štetan ribolov mrijesti (mladih ribica, girica), kako je to običaj u Istri i u Mlecima. Ali su se učena gospoda sveučilišni profesori mučili, da me uvjere, kako to nije štetno po naš ribolov, jer svaka riba, govorila su mi gospoda, ima milijone jajašca, zato ribolov ne može od toga štetovati. Jedan je profesor tvrdio, da se u lovištu riba u Taru ne može uopće uloviti ni 5 funti ribe. On je s mojim zakupcem tri mjeseca kasnije ulovio 30–40 tisuća funti ribe. Stari ribari me uvjeravaju, da je ribolov kod nas počeo propadati onda, kada su bili ukinuti stari i dobri zakoni. U ono vrijeme stanovnici s druge obale nisu smjeli ribariti u vodama Istre. Nije se smjelo loviti mrijest. Zato je u ono vrijeme i bilo kod nas obilje riba i ribari su dobro živjeli. Mramorni oltari, bogato okićene crkve naših primorskih mjesta dokazuju nesumnjivo dobro stanje istarskih ribara. Kako ribarstvo propada, treba da znate ovo: Lovišta riba u Puli, (ovdje je Dobrila mislio na uvalu kraj Pomera, koju narod zove Ćuza, a na specijalnoj je karti označena »Chiusa«), koja pripadju biskupskoj menzi, bila su godine 1836. iznajmljena za godišnjih 1.100 forinti godine 1840. za 715 forinti, a prije tri godine nisam dobio ni novčića. Ove sam se godine pogodio, da će mi najamnik dati, što bude mogao. I tako su ribari pali u krajnju bijedu. Treba popraviti njihovo stanje, ali mudrim i energičnim mjerama. Ja iskreno poštujem dobru volju vladinih organa, ali sam unatoč tome toga mnijenja, da oni nemaju praktičnog znanja, koje je potrebno za sastav dobrog zakona o ribolovu. U ovim uredima nema nijednog Istranina ili Dalmatinca ili bilo koga iz koje druge primorske pokrajine. Zato ovi uredi ne znaju i ne mogu znati, kako da se

odstrane uzroci propadanja ribarstva. Prije dvije godine jedan je ured predložio ministarstvu, neka se proglasi slobodan ribolov. Na sreću bio je na čelu ministarstva čovjek na svom mjestu. Da se to provelo, Piran bi izgubio svoj glavni prihod, pa bi posljedica toga bila, da bi morao zatvoriti svoje pučke škole. Potrebno je radi toga, da sabor raspravi ovaj predmet. Češka i druge pokrajine uređuju lovački zakon, a Istra neka uredi zakon o ribolovu.

Neka naš Zemaljski odbor stupi u pregovore sa zemaljskim odborom u Dalmaciji i u Hrvatskoj, da se čuje mnijenje i želje naših vještaka ribara i da onda predloži saboru nacrt zakona o ribolovu. Ja ne činim formalnog prijedloga, samo dajem svoje mnijenje, da ga sabor prihvati i blagohotno uzme u obzir.«

Vladin je komesar bio uvrijeđen Dobrilinim govorom, ali mu Dobrila odgovara, da nije vrijeđao nikoga, niti spomenuo ičije ime. Naveo sam, ma koliko bili učeni ljudi, jer nisu domaći, ne mogu poznavati naše specijalne potrebe. Od naših ljudi, koji bi mogli znati, što se u predmetu zahtijeva, nema nikoga na Namjesništvu ni na ministarstvu.

Tako je svršila i peta kratka sesija istarskog sabora. I u ovo devet sjednica istakao se Dobrila, a iza njega Feretić, Vitezić, Legat i Jurinac javili su se samo dva puta.

Sabor je raspravio 45 predmeta, stvorio 49 zaključaka, riješio 3 predstavke, 3 utoka, 6 interpelacija.

U zapisniku posljednje sjednice od dne *13. decembra 1866.* nema nigdje ni spomena, da je sabor svršio svoj sesenij, niti je spomenuto, da će sabor biti raspušten. Činjenica je, da se ovaj sabor nije više sastao.

Iz svega rečenoga vidi se, da su se naši zastupnici: Legat, Dobrila, Vitezić, Feretić i Jurinac, odlikovali svojim nastupom i u drugoj periodi istarskog sabora.

De Franceschi napominje, da u ovom saboru nije bilo mnogo oštroumnih ljudi, zato da su glavnu riječ kod svih rasprava vodila tri biskupa i Feretić, a od strane Talijana Favento, Vidulich, Zadro, Susanni i Flego.[1]

TREĆA PERIODA ISTARSKOG SABORA

18. II. 1867. do 19. VIII. 1870.

Treća saborska perioda istarskog sabora trajala je od 18. februara 1867. do 19. augusta 1870. Imala je tri sesije, dakle je sabor bio raspušten, prije nego mu je po zakonu istekao šestogodišnji rok.

U trećoj periodi istarski je sabor bio ovako sastavljen:

[1] De Franceschi o. c. str. 186.

Izborno tijelo (kurija)	Izborni kotar	Tekući broj	Prezime i ime zastupnika
Virilni glasovi	*Biskupi:*		
	Trsta	1.	Legat dr. Bartul
	Poreča	2.	Dobrila dr. Juraj
	Krka	3.	Vitežić dr. Ivan
Veleposjed	Cijela Istra	4.	Amoroso dr. Andrija
		5.	Mrach dr. Egidij
		6.	Lugnani de dr. Ivan
		7.	Barsan dr. Anton
		8.	Vergottini de dr. Josip
Trgovačka komora	Rovinj	9.	Borghi dr. Kajetan
		10.	Madonizza de dr. Anton
Gradovi, trgovišta i industrijska mjesta	Kopar i Izola	11.	Favento de Ivan
	Piran	12.	Colombani dr. Oracij
	Poreč, Umag i Novigrad	13.	Sbisá Franjo
	Rovinj	14.	Campitelli dr. Mate
	Vodnjan, Pula, Labin, Plomin	15.	Tromba Krsto
	Pazin, Volosko, Kastav, Mošćenice, Lovran	16.	Petris de dr. Andrija
	Motovun, Buje, Vižinada, Buzet	17.	Flego Ivan Anton
	Mali Lošinj, Krk, Cres	18.	Klinkowström de vitez A.
Vanjske općine	*Sudbeni kotari:*		
	Volosko, Podgrad	19.	Klinkowström de vitez A.
		20.	Jurinac Mate
	Rovinj, Poreč, Vodnjan, Pula	21.	Polesini de markiz Franjo
		22.	Sbisá Pavao
	Motovun, Buje, Buzet	23.	Polesini de markiz Ivan Pavao
		24.	Premuda Anđeo Josip
	Pazin, Labin	25.	Parisini Josip
		26.	Susanni de Josip
	Kopar, Piran	27.	Sardotsch Pavao
		28.	Lion dr. Zakarija
	Lošinj, Krk, Cres	29.	Feretić dr. Franjo
		30.	Zadro dr. Illuminat

Carlo De Franceschi spominje, da je treći istarski sabor bio sastavljen najvećim dijelom od zastupnika iz prvoga sabora.[1]

Ako okom preletimo prednji iskaz, vidimo, da je kod ovih izbora izabrano:

1. Šest, odnosno sedam »Nessunista« iz prvog sabora: Amoroso (4), Mrach (5), Barsan (7), Vergottini (8), Madonizza (10), Campitelli (14). U kuriji veleposjeda odrekao se mandata Lugnani (6), pa je mjesto njega izabran sedmi »Nessunista« Boccalari, koji je došao u sabor u drugo zasjedanje.

2. Od ostalih talijanskih zastupnika bili su i u prvom saboru: Vidulich (18), Polesini (23), Zadro (30).

3. Od hrvatsko-slovenskih zastupnika bili su i u prvom saboru:
   a) viriliste: Legat (1), Dobrila (2) i Vitezić.
   b) Jurinac (20) i Feretić (29).

Iz drugog sabora birani su i u treći sabor:
   a) Favento (11), Tromba (15), Flego (17), Klinkowström (19), Polesini (21), Premuda (24), Parisini (25), Susanni (26), Sardotsch (27), Lion (28).
   b) Novajlije su: Borghi (9), Colombani (12), Sbisá (13), Petris (16), Sbisá (22).

U toku treće periode nastale su u saboru ove promjene:

a) Klinkowström (19) se odrekao mandata i mjesto njega izabran je Clesius, koji je došao u sabor u drugo zasjedanje, ali se i on na mandatu zahvalio. Njegovo je mjesto u trećem zasjedanju ostalo nepopunjeno.

b) Jurinac je umro (10. IX. 1868.) za vrijeme drugog zasjedanja. Mjesto njega izabran je Stepancich, ali mu je mandat ukinut, jer nije dolazio u sabor, pa je stvarno ovo mjesto u trećem zasjedanju ostalo nepopunjeno.

c) Sardotsch (27) se odrekao mandata i na njegovo je mjesto kod naknadnih izbora izabran Slovenac Ravnik, koji je došao u sabor u treće zasjedanje.

d) U trećem zasjedanju ostala su u saboru nepopunjena četiri mjesta: Borghi (9) je umro. Zahvalili su se na mandatu: Tromba (15), Clesius (19), Mrach (5).

Naknadnih izbora za ova četiri mjesta nije bilo, jer je sabor bio raspušten.

Prvo zasjedanje treće periode istarskog sabora

18. II. 1867. do 22. II. 1867.

Prva sesija (zasjedanje) bila je vrlo kratka. Imala je samo tri sjednice i to:

18., 20. i 22. februara 1867.

[1] Carlo De Franceschi o. c. str. 189.

Na ovim trima sjednicama sabor je:

1. verificirao mandate izabranih zastupnika,
2. izabrao dva zastupnika u carevinsko vijeće i
3. izabrao novi zemaljski odbor.

Iz izvještaja Zemaljskog odbora proizlazi, da su izbori za gradove i trgovačku komoru bili dne 3. I. 1867., za veleposjed 1. II. 1867., a za seoske općine datum nije označen, ali je i to bilo svakako u januaru 1867.

Predsjednik sabora nosi sada i titulu »Commendatore«, a prije tri mjeseca bio je »cavaliere«.

Prvoj sjednici prisustvuje 29, drugoj 25, a trećoj 29 zastupnika.

Na prvoj sjednici 18. februara 1867. vladin komesar Buratti pozdravlja zastupnike i veli, da se zemaljski sabor sastaje na temelju patenta od 2. januara 1867. i reskriptom od 7. februara 1867.

Vladar je imenovao zemaljskim kapetanom plemića gospodina markiza Frana de Polesinija, a njegovim zamjenikom dra. Frana Vidulicha.

Predsjednik Polesini pozdravlja zastupnike.

Dobiva riječ vladin povjerenik i čita dopis, iz kojega se vidi, da je carevinsko vijeće bilo raspušteno i novi se parlamenat imao sastati dne 18. marta 1867. Ovaj nam dopis razjašnjuje, da je silom prilika vlada raspustila i istarski sabor prije nego što je istekao njegov sesenij i sada je željela, da se biraju zastupnici za novo Carevinsko vijeće, pa je zato i ovo zasjedanje bilo vrlo kratko.

Na drugoj sjednici dne 20. februara 1867., prešlo se na verifikaciju mandata.

Izborno tijelo veleposjeda. Izbori su se izvršili dne 1. februara 1867. Pravo glasa imalo je 145 izbornika. Izboru je pristupilo samo 80 izbornika. Izabrani su:

Andrija dr. Amoroso, odvjetnik u Bujama, (Nessunista),
Antun dr. Barsan, odvjetnik u Puli, (Nessunista),
Ivan dr. Lugnani, liječnik u Piranu,
Egidij dr. Mrach, posjednik u Pazinu (Nessunista),
Josip dr. de Vergottini, odvjetnik u Poreču (Nessunista),

Lugnani se odrekao mandata i mjesto njega izabran je »Nessunista« Boccalari dr. Ercole, koji je došao u sabor u drugo zasjedanje. Prema tome su svih pet zastupnika veleposjeda bili »Nessunisti«.

Amoroso je izabran jednoglasno s 80 glasova, Vergottini je dobio 72 ili 90% glasova, a ostala trojica 75 ili 94% glasova.

Od 145 izbornika veleposjeda pristupilo je izboru samo 80 ili 55% izbornika, dakle vrlo slab odaziv kod izbora, iako su veleposjednici bili najnezavisniji ljudi i imali sve moguće olakšice kod izbora.

Izborni kotar trgovačko-obrtničke komore u Rovinju. Izbori su se izvršili dne 31. januara 1867. U trgovačkoj komori bili su izbornici: 10 članova (savjetnika) komore i 5 njihovih zamjenika. Izboru je pristupilo 6 članova i 4 zamjenika, ukupno 10 glasova ili 67%. Izabrani su: Kajetan dr. Borghi, notar u Rovinju i Anton dr. de Madonizza, odvjetnik u Kopru (»Nesunista«), prvi jednoglasno, a drugi s 9 glasova.

U izbornom kotaru vanjskih općina rezultat izbora bio je ovaj:

a) Izborni kotar vanjskih općina kotara Volosko i Podgrad:

Kotar Volosko:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Berseč	92	19	2
2. Mošćenice	136	14	4
3. Lovran	95	12	3
4. Veprinac	177	91	4
5. Kastav	696	36	25
Ukupno	1.196	172	38

Kotar Podgrad:

6. Podgrad	413	85	13
7. Materija	355	36	11
8. Jelšane	240	34	8
Ukupno	1.008	155	32
Sveukupno	2.204	327	70

Od 70 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 61 ili 87% fiducijara. Monsignor Mate Jurinac, kanonik dobio je sve glasove. Alfonz vitez de Klinkowström dobio je 58 ili 95% glasova.

Klinkowström se odrekao mandata i mjesto njega izabran je Clesisus, koji je došao u sabor u drugo zasjedanje. I on se odrekao mandata. U trećem zasjedanju ostalo je ovo mjesto nepopunjeno.

U zapisnicima prošlih perioda nije Jurinac označen kao Monsignor, što bi značilo, da je ovaj počasni naslov dobio u posljednje vrijeme.

Međutim u toku drugog zasjedanja umro je Jurinac (10. IX. 1868.) i na njegovo je mjesto izabran Stepancich, ali mu je mandat poništen, jer nije dolazio u sabor.

b) *Izborni kotar vanjskih općina kotara Rovinj, Poreč, Vodnjan i Pula.*

Kotar Rovinj:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Kanfanar	134	28	3
2. Rovinjsko Selo	115	11	1
3. Bale	127	25	3
Ukupno	376	64	7

Kotar Poreč:

4. Tar	39	19	2
5. Nova Vas	71	15	1
6. Vrsar	59	25	3
7. Sv. Lovreč	127	38	4
Ukupno	296	97	10

Kotar Vodnjan:

8. Svetvinčenat	164	15	4
9. Marčana	88	21	1
10. Krnica	84	18	2
11. Barban	143	26	6
Ukupno	479	80	13

Kotar Pula:

12. Medulin	91	21	3
13. Altura	139	17	1
14. Galežan	94	31	2
15. Fazana	29	15	1
16. Peroj	49	7	1
Ukupno	402	91	8
Sveukupno	1.553	332	38

Izboru su pristupili svi izabrani fiducijari. Izabrani su zastupnicima: Franjo markiz de Polesini, posjednik u Poreču, sa 24 glasa, a Pavao Sbisá, odvjetnik u Rovinju sa 21 glasom.

c) *Izborni kotar vanjskih općina kotara Kopar i Piran:*

Kotar Piran:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Kaštel	55	31	1
2. Korte	37	23	1
3. Sv. Petar	53	32	1
Ukupno	145	86	3

Kotar Kopar:

4. Šmarje	89	14	2
5. Krkavci	79	27	2
6. Marezige	108	51	1
7. Truške	119	22	3
8. Plavija	65	14	2
9. Dekani	78	17	2
10. Klanec	114	26	2
11. Gročana	81	25	2
12. Ricmanje	118	19	2
13. Boršt	79	12	1
14. Potpeč	100	13	2
15. Črnikal	44	29	1
16. Pomnjan	122	48	1
17. Sv. Anton	107	25	2
18. Osp	116	38	2
19. Boljunc	95	19	1
20. Hrastovlje	56	34	1
21. Kubed	87	41	1
22. Dolina	150	47	4
23. Milje	88	24	6
Ukupno	1.895	545	40
Sveukupno	2.040	631	43

Od 43 izabrana fiducijara pristupila su izboru zastupnika 42 i jednoglasno su izabrani zastupnicima: Pavao Sardotsch, posjednik u Kopru i Zakarija dr. Lion, kotarski liječnik u Kopru.

Sardotsch se odrekao mandata i na njegovo mjesto izabran je kod naknadnih izbora Slovenac Ravnik, koji je došao u sabor u treće zasjedanje,

d) *Izborni kotar vanjskih općina Pazin i Labin:*

Kotar Labin:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Vlahovo	23	12	2
2. Čepić	49	20	1
3. Nova Vas	40	6	1
4. Kozljak	46	15	1
5. Kršan	45	17	2
6. Brdo	42	21	1
7. Šumberg	62	16	1
8. Sv. Nedjelja	29	15	3
9. Cerovica	30	8	1
10. Kremenica	26	6	1
11. Vetva	44	14	2
Ukupno	436	150	16

Kotar Pazin:

12. Žminj	262	103	8
13. Brest	25	7	1
14. Vranja	41	13	1
15. Paz	36	22	1
16. Gradinje	38	32	1
17. Šušnjevica	42	22	1
18. Boljun	84	37	2
19. Gračišće	114	27	3
20. Pićan	149	69	4
21. Lindar	89	17	2
22. Tinjan	89	15	3
23. Kringa	50	36	2
24. Zamask	40	8	1
25. Kašćerga	41	17	1
26. Grdoselo	101	31	1
27. Zareč	45	10	1
28. Beram	75	23	1
29. Trviž	70	34	1
30. Borut	53	10	1
31. Previž	21	12	1
32. Novaki	50	17	1
33. Krbune	97	30	2
34. Gologorica	59	13	1
35. Sv. Petar	106	27	2
Ukupno	1.777	632	43
Sveukupno	2.213	782	59

Od 59 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 54 ili 92% fiducijara. Izabrani su zastupnicima: Josip Parisini sa 39 i Josip de Susanni sa 38 glasova.

e) *Izborni kotar vanjskih općina Motovun, Buzet i Buje:*

Kotar Motovun:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Oprtalj	278	96	9
2. Višnjan	101	24	5
3. Čepić	22	17	1
Ukupno	401	137	15

Kotar Buzet:

4. Hum	59	15	1
5. Dane	42	27	1
6. Dolenja Vas	96	68	2
7. Dragući	63	35	2
8. Lanišće	77	45	2
9. Račice	63	37	1
10. Rakitovič	37	25	1
11. Roč	95	20	3
12. Sališ	82	41	1
13. Hum	81	37	2
14. Sočerga	69	23	2
15. Sovinjak	52	30	2
16. Trstenik	80	31	1
17. Svi Sveti	63	20	1
18. Movraž	105	49	2
19. Vrh	97	32	2
Ukupno	1.161	535	26

Kotar Buje:

20. Završje	20	15	2
21. Grožnjan	166	12	6
22. Materada	47	13	3
23. Brtonigla	155	12	2
24. Kastanja	44	8	1
25. Momnjan	102	23	2
Ukupno	534	83	16
Sveukupno	2.096	755	57

Od 57 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 48 fiducijara. Izabrani su: Gianpaolo marchese de Polesini, posjednik u Poreču, sa 36 glasova i Andeo J. Premuda, pretor u Buzetu, sa 27 glasova.

f) *Izborni kotar vanjskih općina Cres, Lošinj i Krk:*

Kotar Lošinj:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Veli Lošinj	76	16	6
2. Osor	284	33	3
Ukupno	360	49	9

Kotar Cres:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
3. Cres	58	16	5
Ukupno . .	58	16	5

Kotar Krk:

4. Vrbnik	129	8	4
5. Sv. Fuška	52	7	2
6. Omišalj	110	21	3
7. Dobrinj	127	12	5
8. Baška	183	10	5
9. Draga	71	7	1
10. Kornić	49	19	1
11. Punat	82	12	2
12. Dubašnica	217	14	5
Ukupno . .	1.020	110	28
Sveukupno .	1.438	175	42

Od 42 izabrana fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 29 fiducijara. Izabrani su Mons. Frane dr. Feretić, kanonik sa 24 glasa i Iluminat vit. dr. Zadro, sanitetski pokrajinski savjetnik, sa 18 glasova.

Iz letimičnog pregleda prednjih brojaka vidi se, da je nemar za izbore u vanjskim općinama Istre bio vrlo velik. Ako reasumiramo ove brojke imamo ovu sliku:

Izborni kotar:	Upisano izbornika:	Glasovalo:
Volosko–Podgrad	2.204	327 ili 14%
Rovinj, Poreč, Vodnjan i Pula	1.553	332 ili 21%
Kopar i Piran	2.040	631 ili 30%
Pazin i Labin	2.213	782 ili 35%
Motovun, Buje i Buzet . .	2.096	755 ili 36%
Lošinj, Cres i Krk	1.438	175 ili 12%
Ukupno . .	11.544	3.002 ili 26%

U izbornim kotarima vanjskih općina bila su ukupno 11.544 izbornika, ali od ovih su izboru fiducijara pristupila samo 3.002 ili 26% izbornika, dakle nešto više od jedne četvrtine.

Slika je još žalosnija, ako promatramo brojke u pojedinim izbornim kotarima vanjskih općina. Najveći nehaj vidimo u izbornom kotaru: Lošinj, Cres i Krk, gdje je izboru fiducijara pristupilo samo 12% izbornika. Nešto je više interesa pokazao izborni kotar Volosko i Podgrad, i to samo 14%. Najviše interesa bilo je u izbornom kotaru: Motovun, Buje i Buzet, gdje je izboru fiducijara pristupilo najviše izbornika i to 36% ili nešto više od jedne trećine.

Izborna kurija gradova

Izbori u gradovima bili su dne 31. januara 1867. Rezultati su bili ovi:

a) *Grad Rovinj:* U izborne listine bila su upisana 534 izbornika. Od ovih je pristupilo izboru 140 ili 26% izbornika. Izabran je sa 138 glasova: dr. Matteo Campitelli iz Rovinja.

b) *Grad Piran:* U izborne listine bilo je upisano 396 izbornika. Od ovih su pristupila 122 ili 31% izbornika. Izabran je sa 80 glasova: dr. Oracij Colombani iz Pirana.

c) *Gradovi: Kopar i Izola:* U izborne listine bilo je upisano 465 izbornika. Od ovih su pristupila izboru zastupnika 284 ili 61% izbornika. Izabran je sa 233 glasa: Mons. Ivan de Favento, kanonik.

d) *Gradovi: Poreč, Umag i Novigrad:* U izborne listine bila su upisana 303 izbornika. Od ovih je pristupilo izboru zastupnika 138 ili 46% izbornika. Izabran je zastupnikom sa 108 glasova: Franjo Sbisá od Sebastijana iz Poreča.

e) *Gradovi: Vodnjan, Pula, Labin i Plomin:* U izborne listine bila su upisana 993 izbornika. Od ovih je izboru zastupnika pristupilo 257 ili 26% izbornika. Izabran je zastupnikom sa 164 glasa: Krsto Tromba, pretor u Poreču.

f) *Gradovi: Motovun, Buje, Vižinada i Buzet:* U izborne listine bilo je upisano 639 izbornika. Od ovih su izboru zastupnika pristupila 232 ili 36% izbornika. Izabran je zastupnikom sa 186 glasova: Ivan Antun Flego iz Motovuna.

g) *Gradovi: Pazin, Volosko, Kastav, Lovran i Mošćenice:* U izborne listine bila su upisana 364 izbornika. Od ovih je pristupio izboru zastupnika 181 ili 51% izbornika. Izabran je zastupnikom: Andrija dr. Petris de Steinhafen, odvjetnik u Voloskom.

h) *Gradovi: Cres, Krk i Mali Lošinj:* U izborne listine bilo je upisano 455 izbornika. Od ovih je pristupilo izboru zastupnika 125 ili 28% izbornika. Izabran je zastupnikom sa 124 glasa: Franjo vitez dr. Vidulich iz Malog Lošinja.

Kod verifikacije svih ovih mandata razvila se vrlo živahna rasprava, u kojoj je sudjelovao i dr. Feretić.

Sabor je u ovoj drugoj sjednici ovjerovio mandate svih zastupnika i nato su ovi položili svečano obećanje.

Zanimljivo je ovdje istaknuti podatke, iz kojih proizlazi:

1. Kurija veleposjeda imala je 143 izbornika, koji biraju 5 zastupnika, t. j. na svako 29 izbornika dolazi jedan zastupnik. Od 143 izbornika pristupilo je izboru zastupnika samo 80 ili 56% izbornika, tako da na jednog zastupnika dolazi prosječno 16 glasova.

2. Kurija trgovačko-obrtničke komore imala je 15 izbornika, koji biraju dva zastupnika, t. j. na svakih 7 izbornika dolazi jedan zastupnik. Od 15 izbornika pristupilo je izboru 10 ili 67% izbornika, tako da na jednog zastupnika dolazi prosječno 5 glasova.

3. Kurija gradova imala je 4.142 izbornika, koji su birali 8 zastupnika, t. j. na svako 518 izbornika dolazi jedan zastupnik. Od 4.142 izbornika pristupilo je izboru 1.479 ili 36% izbornika, tako da na svakog zastupnika dolazi prosječno 185 glasova.

4. Kurija vanjskih općina imala je 11.544 izbornika, koji su birali 12 zastupnika, t. j. na svako 962 izbornika dolazi jedan zastupnik. Od 11.544

izbornika pristupilo je izboru fiducijara samo 3.002 ili 26% izbornika. Ovi su izabrali 305 fiducijara, t. j. od 11.544 izbornika samo 305 ili manje od 3% izbornika imalo je izravno pravo glasa. Ali i od ovih 305 fiducijara pristupila su izboru zastupnika samo 272, a to bi bilo nešto više od 2% svih izbornika. Ovdje se najbolje vidi, kakvu je nepravdu sadržavao u sebi privilegovani kurijalni sistem izbora.

Općenito se opaža, da su izbornici pokazali vrlo slab interes za izbore. Zbrojimo li sve izbornike (veleposjed. trg.-obrtn. komoru, gradove i vanjske općine) imamo ukupno 15.844 izbornika. Od ovih je pristupio izboru samo 4.571 ili 29% izbornika, dakle manje od tri desetine.

Na trećoj sjednici dne 22. februara 1867. bilo je prisutno 29 zastupnika. Na dnevnom redu bio je izbor:

dvojice zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču.

Glasalo je 29 zastupnika. Izabrani su sa 29 glasova:

Franjo dr. Vidulich i

Oracij dr. Colombani.

S ovim danom prestao je Dobrila biti zastupnikom na Carevinskom vijeću u Beču.

Prema broju prisutnih zastupnika vidi se, da su ovoj sjednici prisustvovali i naši biskupi i da su glasovali. Inače na ovom zasjedanju nije nitko od njih ništa govorio osim Feretića.

Nakon izbora zastupnika za Carevinsko vijeće prešlo se na drugu točku dnevnog reda:

Izbor Zemaljskog odbora

Asesorima ili prisjednicima kod Zemaljskog odbora izabrani su:

a) u kuriji veleposjeda: Mate dr. Campitelli sa 5 glasova, zamjenik: Franjo Sbisá sa 4 glasa.

b) U kuriji gradova i trg. obrtn. komore: Amoroso dr. Andrija sa 10 glasova, zamjenik: dr. Egidij Mrach sa 9 glasova.

c) U kuriji vanjskih općina: Petris dr. Andrija sa 11 glasova, zamjenik: Parisini Josip s 11 glasova.

d) Cijeli sabor birao je: Krsta Trombu sa 28 glasova, zamjenik: Pavao Sbisá sa 28 glasova.

Budući da je sabor izvršio zadaću, koja mu je bila povjerena, i to:

1. da verificira mandate izabranih zastupnika,
2. da izabere dvojicu zastupnika za Carevinsko vijeće i
3. da izabere novi zemaljski odbor,

i jer su dvojica izabranih zastupnika morala putovati u Beč na sjednice Carevinskog vijeća, koje se sastalo dne 18. marta 1867., bio je istarski sabor zaključen.

Drugo zasjedanje treće periode istarskog sabora

22. VIII. 1868. do 30. IX. 1868.

Druga sesija (zasjedanje) istarskog sabora trajala je od 22. augusta do 30. septembra 1868. Imala je u svemu 17 sjednica, i to:

22., 24. i 28. augusta 1868. i

1., 3., 5., 9., 12., 14., 16., 19., 21., 24., 25., 28., 29. i 30. septembra 1868.

Polesini se dne 16. aprila 1868. odrekao predsjedništva sabora i službe zemaljskog kapetana.

Zemaljskim kapetanom i predsjednikom sabora imenovan je dr. Franjo Vidulich, koji je ostao na tom mjestu 21 godinu, t. j. sve do svoje smrti (16. IV. 1868. do 23. I. 1889.). Njegovim zamjenikom imenovan je u ovom periodu Josip Parisini.

Predsjednik Vidulich na prvoj sjednici nagoviješta »novu političku eru«. U čemu se sastoji ta nova era? U nepriznavanju prava i uopće nepriznavanju Slavena u Istri.

Biskup Vitezić se opravdao, da ne može sudjelovati u saborskom zasjedanju, jer boluje od reumatizma.

Mons. Jurinac opravdava se, da se nalazi bolestan u Gracu i ne može sudjelovati kod saborskog zasjedanja. Pismo nosi datum Grac, dne 19. augusta 1868.

Biskup Dobrila pismom od 22. augusta 1868. javlja, da je zapriječen prisustvovati sjednicama sabora, ali ne opravdava svoju odsutnost.

Biskup Legat uopće nije ni javio, zašto ne dolazi u sabor.

Iz ovih podataka vidimo, da je u drugom zasjedanju sabora prisutan samo jedan Hrvat: dr. Feretić. Biskupi nisu došli u sabor, a Mons. Jurinac je bio bolestan, pa uskoro i umro.

Znamo, da je prvo zasjedanje bilo zaključeno 22. februara 1867. Prema ovome vidimo, da se sabor nije sastajao 17 mjeseci.

Za ovoga zasjedanja nisu zastupnici baš marljivi u pohađanju sjednica.

Potpuni broj zastupnika nije bio nikada u saboru. Prema sjednicama po redu prisustvovalo je sjednicama po: 18, 18, 21, 22, 18, 18, 20, 20, 10, 23, 22, 22, 21, 21, 20, 20, 23 zastupnika.

Broj naših zastupnika se promijenio. Imali smo samo dva izabrana zastupnika: Feretića i Jurinca i tri virilista biskupa, koji nisu prisustvovali sjednicama ovog zasjedanja.

Na prvoj sjednici sabora dne 22. augusta 1868. bila je na dnevnom redu verifikacija naknadnih izbora za vanjske općine kotara Podgrad i Volosko. Predašnji zastupnik Klinkowström se na mandatu zahvalio. Rezultat naknadnih izbora bio je ovaj:

Kotar Volosko:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
1. Veprinac	182	43	4
2. Mošćenice	137	15	4
3. Berseč	59	14	2
4. Lovran	96	7	3
5. Kastav	695	23	25
Ukupno . .	1.169	102	38

Kotar Podgrad:

6. Podgrad	413	75	13
7. Materija	356	22	11
8. Jelšane	240	18	8
Ukupno . .	1.009	115	32
Sveukupno .	2.178	217	70

U Kastvu je izabrano više fiducijara, nego što je izbornika pristupilo izboru.

Od 70 izabranih fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 68. Glasovalo ih je 66. Komisija nije pripustila glasovanju župnika Urbana Gollmayera i Ivana Deklevu, jer nisu imali legitimacije. Ovi protiv toga postupka prosvjeduju. Većinom glasova izabran je Henrik pl. de Clesius, savjetnik namjesništva i upravitelj preture u Voloskom. Njegov je mandat verificiran.

Dne 4. januara 1868. bili su u Poreču naknadni izbori za kuriju veleposjeda, jer se Ivan dr. Lugnani na mandatu zahvalio. Od 142 izbornika glasovalo je 39, te je sa 37 glasova izabran dr. Herkul Boccalari, odvjetnik u Puli. Njegov je mandat verificiran.

Na prvoj sjednici čita se vladin prijedlog o općinskom pravilniku. Feretić u raspravi živo sudjeluje. Većini on silno smeta i njegovi se prijedlozi uopće ne prihvaćaju.

U sedmoj sjednici dne 9. septembra 1868. predložio je zastupnik Colombani, koji je ujedno i zastupnik na Carevinskom vijeću, da se ukinu tri zastupnika virilista i poziva Zemaljski odbor, da već u ovoj ili budućoj sesiji predloži saboru zakonski prijedlog u tom smislu.

Na osmoj sjednici dne 12. septembra 1868., predsjednik na početku sjednice komemorira smrt zastupnika Jurinca ovim govorom:

Glas nam je donio žalosnu vijest o smrti jednog našeg člana ovog zbora, koji je sudjelovao u zemaljskom zastupstvu gotovo od njegova prvog utemeljenja i koji ostavlja časnu uspomenu o sebi kod svih onih, koji su se s njim u ovoj dvorani susretali. Zbog teške bolesti, kojoj je posljedica ovako kobna, nije mogao u ovom zasjedanju biti među nama, ni dobiti priznanje i od današnjeg sabora za svesrdnu ljubav, koju je nosio prema svojoj domovini i čvrstu volju spojenu s marljivom radinošću, koju je razvijao svaki puta, kada se radilo o dobru domovine. Njemu mir! Njegovo je djelovanje nama na utjehu, da ustrajemo u našoj misiji, a potomcima neka služi kao poticaj za velikodušno natjecanje.

Ja držim da ne ću pogriješiti pozivajući visoki sabor, da dade izraz svoje žalosti radi gubitka poštovanog kolege zastupnika Mons. Mateja Jurinca i da to izrazi dižući se sa sjedala.« (Svi ustaju).

I tako je smrt počela kositi naše prve borce u istarskom saboru.

U osmoj sjednici dne 12. septembra 1868., Colombani je svoj prijedlog iz jučerašnje sjednice obrazložio. Glavna misao mu je: U saboru imamo i onako dosta svećenika, pa ako tu budu još i tri biskupa, onda ćemo u saboru imati jedan stališ, koji ima sve prednosti. Svaki privilegij osoba ili reda je zlo. Imamo tri biskupa, i tri svećenika, dakle u svemu 6 svećenika od 30 zastupnika, dakle jedna petina sabora pripada stranci svećenika. Takva šta nema ni u Innsbrucku. Ja poštujem tri svećenika, što ih je narod izabrao. Ako se zakon ne promijeni i ako ostanu i dalje tri privilegovana mjesta, svećenstvo će i u saboru imati preveliki utjecaj. Ovdje ne raspravljamo teološke teme ni duhovne dogme. Čemu nam biskupi u saboru? U drugim pokrajinama biskupi, iako imaju pravo dolaziti u sabor, oni ne dolaze.

O predmetu se raspravljalo i na *10. sjednici sabora dne 16. septembra 1868.*

U ovoj je sjednici govorio Favento protiv Colombanijevog prijedloga. Prigovara Colombaniju, koji je za svećenstvo rekao da je »kasta«. Kaste su najstarija institucija, u kojoj je bilo bitno to, da su djeca zaposjela ista socijalna mjesta, koja su uživali njihovi roditelji. Svećenici su isto, što i činovnici ili vojnici. Mi smo sinovi ovoga naroda i poznamo njegove potrebe. U Istri su dvije narodnosti, talijanska i slavenska, pa ima i takvo svećenstvo. Slavenski svećenici ćute slavenski, a talijanski ćute talijanski. Colombani je rekao, da biskupi imaju pravo učestvovati na sjednicama sabora, ali da to nije njihova dužnost. Ali svako pravo ima i odgovarajuću dužnost. Ako oni imaju pravo prisustvovati i glasovati, naša je dužnost, da ih smatramo članovima sabora. Njihova odsutnost nije ostentativni protest, već jedan mudri akt. Prijedlog Colombanijev vrijeđa veličanstvenost sabora i čini mi se djetinjski (puerile). Predsjednik opominje govornika radi riječi »puerile«. Ako u saboru ne trebamo biskupa zato, što ne raspravljamo o teološkim stvarima, onda ne bismo trebali ni liječnika, jer ne raspravljamo o medicini. Nije dosta reći, da sabor može raditi i bez biskupa, već treba dokazati, da je njihova prisutnost i nezgodna i štetna.

Madonizza zagovara Colombanijev prijedlog i veli, da je inkompatibilno, da biskupi sjede u saboru, jer oni ne mogu prekinuti s rimskom kurijom.

Javio se Feretić. Riječi predgovornika su pogrešne. Crkvi se mnogo toga predbacivalo, ali ona je triumfirala na pogreškama pogana i heretika. Ako imaju biskupi virilno pravo, oni ga imaju zato, jer samo oni mogu valjano zastupati interese crkve. Pa i naša pokrajina je sva katolička, pa zašto ne bi tu mogli biti katolički biskupi, da zastupaju interese katolika. On ne vjeruje, da biskupi ne sudjeluju kod sjednica u znaku opozicije. I inače su oni izostajali od sjednica, pa nije nitko

prigovarao. Pa i pojedini zastupnici su bili odsutni. Nas malo svećenika ovdje izabranih kao zastupnici, ne zastupamo crkvu, niti smo klerikalna stranka ili nekakva kasta, mi smo sinovi ove zemlje, oduševljeni živim interesom za njezin napredak i njezino dobro. O tome će suditi naši izbornici. Dok su oni s nama zadovoljni i dok mi uživamo njihovo povjerenje, možemo ostati mirni. Ako je kome naša prisutnost neugodna, slobodna mu da predloži, neka se izmijeni izborni zakon na način, da se svećenici proglase nesposobnim da mogu biti zastupnici. Samo ne znam, da li to odgovara čuvstvima liberalizma, koji se dandanas posvuda toliko slavi. Mi svećenici kao zastupnici ne ležimo na posteljama ruža. Zato sam i ja za prijedlog Faventa, da se preko Colombanijevog prijeđe na dnevni red.

Nakon Feretića govorili su i zagovarali Colombanijev prijedlog Barsan, Boccalari, Amoroso, Polesini i Lion, a osim njih povlađivala je i publika, koju je predsjednik morao opominjati.

Govornicima su odgovarali Favento i Feretić.

Na koncu je bio prihvaćen prijedlog zastupnika Liona, kojim se nalaže Zemaljskom odboru, da predloži izmjenu zemaljskog reda na način, da se glasovi virilista snize na jedan sami glas.

Sabor nije mogao dalje raspravljati, jer nije imao kvoruma, t. j. nije bilo prisutno tri četvrtine zastupnika (prisutno je samo 22 zastupnika).

Predsjednik žali, da su biskupi odsutni, a da nisu svoju odsutnost opravdali, ali što nema drugih zastupnika, to predsjedniku nije krivo. Međutim smo vidjeli, da su opravdali svoju odsutnost Vitezić i Dobrila.

Ali Talijanima nije bio dovoljan Colombanijev prijedlog.

U osmoj sjednici dne 12. septembra 1868. predložio je zastupnik Campitelli: »Sabor se sastoji od 27 zastupnika, mjesto 30, ne računajući tri virilna glasa«.

I o ovom prijedlogu raspravljalo se na *10. sjednici dne 16. septembra 1868.*, dakle na istoj sjednici, na kojoj se raspravljalo o Colombanijevu prijedlogu. Campitelli obrazlaže svoj prijedlog, da se ne računaju kao članovi za to, što se još nisu pojavili u saboru, niti su opravdali svoju odsutnost. Ali ni o ovom prijedlogu se nije moglo raspravljati, jer u saboru nije bilo kvoruma.

O prijedlozima Colombanijevu i Campitellijevu raspravljalo se ponovo na *17. sjednici dne 30. septembra 1868.*, dakle na posljednjoj sjednici ovog zasjedanja. Prisutna su 23 zastupnika, ali kada se o stvari počelo raspravljati, izašao je iz sabornice Flego. Sabor opet nije imao kvoruma.

Colombanijev prijedlog je glasio: Sabor poziva vladu, neka se ukinu virilni glasovi i prelazi se na dnevni red.

Nadalje je Colombani predlagao, neka se o prijedlogu glasuje poimenično, i njegov je prijedlog prihvaćen.

Lion nije suglasan s motivacijom, jer je on predlagao, neka ostane barem jedan virilista. S njim su suglasni Susanni i Sardotsch.

Feretić predlaže, neka se jednostavno prijeđe na dnevni red. I za ovaj se Feretićev prijedlog glasovalo poimenično, ali je propao. Glasovalo je za nj samo 6 zastupnika: Favento, Feretić, Lion, Sardotsch, Susanni i Zadro, a protiv 16 zastupnika.

Nato se prešlo na glasanje za prijedlog, da se ukinu virilni glasovi i da se prijeđe na dnevni red. Ovaj je prijedlog prihvaćen sa 16 protiv 6 glasova.

A kad je došao na dnevni red prijedlog Campitellijev, sabor je prihvatio drugi prijedlog: Budući da je suvišno sada baviti se Campitellijevim prijedlog, jer je zasjedanje pri koncu, sabor prelazi na dnevni red.

Iz ovog kratkog pregleda vidi se, da je većina talijanskih zastupnika napadala biskupe tobož kao takve, ali se vidi, da su ih napadali ponajviše poradi toga, jer su sva trojica bili Slaveni. Naši biskupi pri raspravama nisu tajili, da su Slaveni, dapače su to uvijek isticali. Legat je prvi ustao na obranu slavenskog jezika, a učinio je to i Vitezić, a kasnije i te kako i sam Dobrila. Da su slučajno ova tri biskupa bili Talijani, sigurno u saboru ne bi bilo došlo do ovako oštre i žučljive rasprave.

Pazinska općina molila je, da fratarsku gimnaziju u Pazinu država pretvori u talijansku. Zemaljski je odbor tu molbu sproveo u Beč dd. 5. III. 1868. br. 593, makar da je vlada već odredila, da koparska gimnazija bude talijanska. Pazinska općina upravila je istu molbu i izravno Carevinskom vijeću u Beč. Slovenski zastupnik Svetec predlagao je u Carevinskom vijeću dne 18. III. 1868., neka se kod određivanja nastavnog jezika na pazinskoj gimnaziji uzme u obzir i slavensko pučanstvo Istre, ali je Carevinsko vijeće njegov prijedlog odbilo, jer da nema molbe ovog naroda. Brzo su se slavenski zastupnici pobrinuli, da su i neke općine poslale molbu, da pazinska gimnazija bude hrvatska. Slovenski zastupnici, koji su se za tu stvar zauzeli, bili su: Svetec, Pintar, Toman i Barbo. Općine, koje su poslale molbu, da fratarska gimnazija u Pazinu bude hrvatska, bile su ove: Sv. Anton, Boljunc, Boršt, Kubed, Hrastovlje, Črnikal, Dolina, Gročana, Marezige, Osp, Očisla-Klanec, Pomnjan, Plavija, Potpeč, Ricmanje, Truške, Dekani, Podgrad, Materija, Jelšane, Kastav, Veprinac, Berseč, Dolenja Vas, Krnica, Peroj, Šumbreg, Brdo, Kozljak, Omišalj, Dobrinj i Vrbnik.

Namjesništvo je dopisom od 13. VI. 1868. br. 1255 P, odgovorilo, da u Primorju već postoje dvije talijanske gimnazije, pa ako bi došlo do promjene nastavnog jezika na pazinskoj gimnaziji, pravedno bi bilo, da to bude u korist slavenskoga i njemačkoga jezika.

Zemaljski odbor je dopisom od 29. V. 1868. br. 1489. poslao cijeli elaborat u pogledu gimnazije u Pazinu zastupnicima Vidulichu i Colombaniju, da izjave ministru, ako nema gimnazija u Pazinu biti samo talijanska, nego da ostane njemačka, ili da postane talijansko-slavenska, onda bi bilo bolje u interesu »della civitá dell Istria«, da se posvema ukine.

Colombani je u 17. sjednici istarskog sabora dne 30. septembra 1868. rekao, da su slavenski zastupnici i općine u Istri zahtijevali ništa manje, nego da pazinska gimnazija bude talijansko-hrvatska, a ona u Kopru talijansko-slavenska.

Znamo uostalom, da je hrvatska gimnazija u Pazinu otvorena jedva 1899. godine.

U izvještaju Zemaljskog odbora dd. 20. septembra 1867. br. 2.400, navodi se, kako su slovenski zastupnici iz Kranjske zahtijevali u Carevinskom vijeću u Beču, da se dio Istre (bivše austrijske Istre), priključi Kranjskoj. Zemaljski odbor je poduzeo sve korake, da to osujeti, pa je čak naručio dru. Petru Kandleru, neka sastavi monografiju o Istri, u kojoj se dokumentarno dokazuje, kako Istri moraju ostati granice, koje ima, i sve ove dokumente Zemaljski je odbor poslao istarskim zastupnicima na Carevinskom vijeću u Beču. Osim toga je Zemaljski odbor upravio memorandum Ministarstvu unutrašnjih poslova dd. 20. septembra 1867. br. 1349, u kojem se ističe, da je Istra talijanska pokrajina, koja poznaje »una sola lingua civile, ch' e' italiana«.

U 8. i 9. sjednici dne 12. i 14. septembra 1868. raspravljalo se o općinskom redu i svi su prijedlozi Feretićevi bili odbijeni, jer su Talijani htjeli da stvore samo velike općine, da mogu lakše vladati svuda u Istri, što je po njegovu mnijenju bilo i protiv historijskih prava i protiv ekonomskih interesa pojedinih općina.

Feretić je na 9. sjednici dne 14. septembra izjavio, da se usteže i da ne će sudjelovati kod raspravljanja tog zakona, pa ako on kod glasanja ostane sjedeći, to nema nikakva značenja. Slično je izjavio više puta i kod raspravljanja nekih drugih predmeta.

Najviše ga je revoltiralo to, što je Zemaljski odbor predlagao, da bude jedna općina za Vrbnik, Garicu, Dobrinj, Soline i Sužan. Feretić je predlagao, da budu dvije općine i to za Vrbnik i Garicu jedna, a druga za Dobrinj, Soline i Sužan. On je taj svoj prijedlog svestrano obrazložio, ali je sabor njegov prijedlog zabacio.

Tada je Feretić u *15. sjednici dne 28. septembra 1868.* izjavio, da budući da nije uspio nijednim svojim prijedlogom, drži suvišnim, i usteže se, da učini bilo kakvu primjedbu prijedlogu Zemaljskog odbora, koji se odnosi na općinu Bašku.

Spomenuo sam, da je on bio u ovom zasjedanju jedini Hrvat u saboru. I nije bilo predmeta, kod kojega se nije oglasio. Govorio je kod rasprave zakona o plaćanju takse na pse, o zavodu gluhonijemih u Gorici, o gradnji željeznice Sv. Petar–Rijeka, o ezoneru zemljarine na Kvarnerskim otocima, o dužnosti đaka, koji uživaju potporu, da uče slavenski jezik, o zakonu o ujedinjenju i razdiobi općina, o nagradama za uzgoj krčkih konja (poni), o ukidanju virilnih glasova, o statutu grada Rovinja, o novoj organizaciji općina, o zakonu o nadzoru škola i o novoj organizaciji općina na otoku Krku.

Treće zasjedanje treće periode istarskog sabora

22. IX. do 30. X. 1869.

Treće zasjedanje (sesija) istarskog sabora trajalo je dulje negoli drugo. Imalo je ukupno 18 sjednica, i to:

22., 23. i 28. septembra 1869.

2., 6., 9., 13., 16., 19., 20., 21., 23., 25., 26., 27., 28., 29. i 30. oktobra 1869.

Na prvoj sjednici predsjednik Vidulich priopćuje, da su biskupi Legat i Vitezić javili, da ne će sudjelovati na sjednicama ovog zasjedanja.

Za Dobrilu ne veli ništa, ali se iz stenografskih zapisnika vidi, da nije ni on sudjelovao u ovom zasjedanju.

Iz početka je u saboru samo naš zastupnik Feretić.

Iz izvještaja Zemaljskog odbora proizlazi:

a) Umro je zastupnik Borghi. Naknadnih izbora za njegov mandat nije bilo. (Trgovačka komora).

b) U toku drugog zasjedanja umro je zastupnik Jurinac (10. IX. 1868.). Kod naknadnih izbora izabran je Stepancich, koji je zastupao ovaj kotar (Volosko–Podgrad) od 16. novembra 1868. do 25. oktobra 1869., kada mu je mandat poništen, jer nije dolazio u sabor. Naknadnih izbora nije bilo.

c) Odrekli su se mandata: Tromba, Clesius i Mrach. Naknadnih izbora za njihova tri mandata (Tromba gradovi: Vodnjan, Pula, Labin i Plomin, Clesius vanjske općine kotara Volosko i Podgrad, Mrach kurija veleposjeda) nije bilo.

d) Dne 13. septembra 1869. odrekao se mandata Sardotsch (kurija vanjskih općina Kopar i Piran). Kod naknadnih izbora dne 8. oktobra 1869. izabran je na njegovo mjesto Slovenac Ravnik, koji je došao u sabor u 12. sjednicu dne 23. oktobra 1869.

O Ravniku treba reći ovo:

Verifikacija njegova mandata bila je u 8. sjednici dne 16. X. 1869. Iz izvještaja Zemaljskog odbora, koji je podnio izvjestitelj Petris, proizlazi, da su izbori bili određeni prvobitno za dan 30. IX. 1869., ali se nisu održali, jer je u isto vrijeme bilo i novačenje, pa su se ovi izbori održali dne 8. oktobra 1869. U izvještaju se veli, da su izbori provedeni u redu u smislu postojećih zakonskih propisa.

Izborni kotar sastojao se od 23 općine, u kojima je bilo 1909 izbornika. Od ovih je pristupilo izboru fiducijara 414 izbornika, koji su izabrali 43 fiducijara. Od ovih je pristupio izboru zastupnika 41 fiducijar, te je golemom većinom od 40 glasova izabran svećenik don Franjo Ravnik, učitelj c. kr. gimnazije u Kopru.

Novoizabrani zastupnik don Franjo Ravnik upisan je u izborne listine grada Kopra kao svećenik i učitelj c. kr. gimnazije. Zemaljski odbor predlaže:

Sabor zaključuje: Valjan je i odobrava se izbor velečasnoga don Franje Ravnika zastupnikom istarskog pokrajinskog sabora za vanjske općine Kopar–Piran.

Ovo navodim za to, što Spinčić tvrdi, da je Ravnik 1867. izabran zastupnikom u pokrajinski sabor, ali mu je saborska većina poništila izbor. Spinčićevi su podaci netočni, jer je on biran u sabor 1869. i njegov izbor nije bio poništen.[1]

Netočan je u pogledu Ravnika i Carlo de Franceschi, koji tvrdi, da je Ravnik bio župnik u Kaštelu, iako o njemu govori vrlo lijepo, da je bio uman i uljudan (uomo d'ingegno e di mogi gentili) i navodi, da je izjavio, da ne će govoriti slavenski, nego talijanski.[2]

Dok Spinčić navodi, da je Ravnik bio župnikom u Kortama, De Franceschi veli, da je bio u Kaštelu, a iz izvještaja Zemaljskog odbora proizlazi, da je biran zastupnikom kao učitelj gimnazije u Kopru. Ja ne tvrdim, da Ravnik nije mogao biti župnikom u Kortama ili u Kaštelu, ali ne 1869., kada je biran u sabor, nego valjda kasnije.

Prema stenografskom zapisniku Ravnik je došao u sabor u 12. sjednicu sabora dne 23. oktobra 1869.

Predsjednik poziva poštovanog zastupnika don Franju Ravnika, koji danas prvi put prisustvuje, da pristupi predsjedničkom stolu, da položi svečano obećanje.

Ravnik, prije negoli položi svečano obećanje, moli predsjednika za kratko objašnjenje. On je rekao:

Pretpostavljam, da visoki sabor dopušta svakom zastupniku pravo da raspravlja saborske predmete u onom jeziku pokrajine, kojega on bolje poznaje. Budući da dobro poznajem svoj materinski jezik, koji je slavenski, a talijanski samo djelomično, mogao bih upotrebljavati prvi, ali da ne govorim zidu, i da budem razumljiv svima, svojevoljno se odričem toga svoga prava, moleći poštovanu gospodu, da mi oproste, ako se u talijanskom jeziku ne budem mogao izraziti s onom jasnoćom (točnošću), koja je potrebna u jednom parlamentu. (Odobravanje).

Predsjednik je nato rekao: Opažam, da zakon dopušta svakom zastupniku upotrebu pokrajinskog jezika i da prema tome ne treba nikakve izjave od strane visokog sabora, da se prizna pravo, koje ima svatko da govori u svom jeziku, ali sam sa zadovoljstvom slušao svojevoljno odreknuće od ovog prava sa strane poštovanoga Ravnika i da će govoriti u jeziku pokrajine, koji razumiju svi zastupnici.

Nato se Ravnik uputio predsjedničkom stolu i pročitao svečano obećanje.

Navodim ovaj dio stenografskog zapisnika u cijelosti u talijanskom originalu:

[1] Vjekoslav Spinčić: Crtice iz hrvatske književne kulture Istre. Zagreb, 1926. str. 95. Istu netočnost donosi i »Naša Sloga« 1884.

[2] De Franceschi o. c. str. 189. i 190.

Presidente: Intervenendo oggi per la prima volta l'onorevole deputato don Francesco Ravnik, lo invito a portarsi al banco della Presidenza onde pronunciare la solenne promessa.

Ravnik: Prima di fare la mia solenne promessa, prego il signor Presidente di permettermi una breve osservazione.

Io suppongo che l'Eccelsa Dieta accordi ad ogni singolo deputato il diritto di pertrattare gli argomenti dietali in quella lingua del paese ch'egli conosce meglio. Conoscendo io a dovere la mia madre-lingua che è la slava, e conoscendo in parte la lingua italiana, potrei fare uso della prima, ma per non parlare al muro, e per essere intelligibile a tutti, rinunzio spontaneamente a questo mio diritto, pregando questi onorevoli Signori di compatirmi se nella lingua italiana non potrò esprimermi sempre con quella precisione voluta in un parlamento (segni di approvazione).

Presidente: Io mi permetto di osservare che la legge accorda ad ogni deputato l'uso d'una lingua del paese, che di conseguenza non occorre nessuna dichiarazione da parte dell'Eccelsa Dieta, per riconoscere il diritto che ha ognuno di parlare nella propria lingua, intesi per altro con piacere la rinunzia spontanea di questo diritto da parte dell' on. Ravnik e la dichiarazione di voler parlare nella lingua veramente colta del paese, e intesa da tutti i signori Deputati.

(L'on. Ravnik si reca al banco della presidenza e legge la solemne promessa).

Ja sam ovo namjerno iznio i u talijanskom originalu, jer su talijanski zastupnici bezbroj puta predbacivali našim zastupnicima, što se i oni ne odreknu prava govora u hrvatskom jeziku, kako je to učinio 1869. godine zastupnik Ravnik. Iako je Ravnik to jamačno učinio u najboljoj namjeri, nije učinio baš najbolju uslugu našoj stvari. Ali eto, i predsjednik sabora veli, da ima svaki zastupnik pravo govoriti u svom jeziku, ali nije nikada poduzeo ništa, da naši zastupnici mogu to pravo mirno i slobodno upotrebljavati, a još manje, da bi njihovi slavenski govori bili ubilježeni u stenografske zapisnike sabora.[1]

[1] I u novije vrijeme citiraju Talijani ovu Ravnikovu izjavu. Tako je i na sjednici općinskog zastupstva u Trstu dne 29. X. 1949. zastupnik Dekleva »dopo aver chiesto la parola, ha iniziato il suo dire in lingua slovena. Dai banchi della maggioranza s' è levato un unanime grido di disapprovazione ed il Sindaco ha voluto dare un saggio della sua erudizione spiegando al consigliere sloveno come alla Dieta del 1886 a Parenzo (nije to bilo 1886., nego 1869. godine), il parroco di Castelvenere (ne župnik u Kaštelu, nego profesor slavenskog jezika na talijanskoj gimnaziji u Kopru) – pur riconoscendo essere suo diritto esprimersi nella madre-lingua slava, abbia invece voluto parlare in italiano. Riprende quindi la parola il consigliere Dekleva, questa volta in lingua italiana, ed esprime il profondo dolore del popolo sloveno nel vedersi proibita l'espressione della sua lingua. Chiede quindi che il punto del verbale il quale definisce la lingua slovena »lingua incomprensibile«, venga sostituito con la frase »lingua slovena«, in quanto i triestini potranno definire lingua incomprensibile il cinese, mentre anche se non l'hanno studiato, comprendono almeno se uno parla sloveno. (Corriere di Trieste, 30-X-1949. No. 1346).

Proizlazi iz navedenoga, da je iz početka ovog zasjedanja u saboru bio od naših zastupnika prisutan samo Feretić.

U trećoj sjednici dne 23. septembra 1869., Feretić se protivi prijedlogu zastupnika Madonizze, koji je htio, da se zakon kojim se htjelo izmijeniti § 30 pokrajinskog zakona od 8. II. 1869., koji se odnosi na nadzor škola, raspravi u isti dan u prvom, drugom i trećem čitanju, navodeći, da je ovaj prijedlog protivan Pravilniku, koji u § 32. veli: »Svaki zakonski prijedlog mora biti pročitan u saboru tri puta u tri različne sjednice«.

Predsjednik daje pravo Feretiću.

U 4. sjednici dne 2. X. 1869. raspravlja se o zakonu o dužnosti polaska škole od 6–12 godina. Feretić opaža, da država, odnosno vlada, prekoračuje svoje pravo obavezujući djecu na polazak škole. Izjavljuje, da se usteže od glasovanja.

U 6. sjednici dne 9. X. 1869., podupire Feretić prešni prijedlog Amorosa, koji se odnosi na promjenu zakona o novačenju vojnika.

U 7. sjednici dne 13. X. 1869., Feretić pri raspravi zakona o upravi imanja bratovšćina bivše mletačke republike prigovara izmjeni imena dvaju mjesta poreskih općina Vrbnika i Baške i postavlja upit u pitanju nekih ograničenja imanja bratovšćine.

U 8. sjednici dne 16. X. 1869., Feretić ispravlja zapisnik 7. sjednice u pogledu njegova pitanja o ograničenju imanja bratovšćina.

U 12. sjednici dne 23. X. 1869. protivan je i polemizira protiv prijedloga Madonizze, da se ukinu vjerski redovi i zaplijene njihova imanja.

Isti je prijedlog postavio zastupnik Madonizza i u 35. sjednici austrijskog parlamenta u Kromerižu dne 12. II. 1849., kada se raspravljalo o XV. članku temeljnog zakona. Više je zastupnika predlagalo izmjene. Prijedlog Madonizze zabilježen je u stenografski zapisnik ovako: »Alle religiösen Orden sind für alle Zukunft abgeschft. (Heiterkeit). Ueber die Güter wird ein besonderes Gesetz bestimmen!«

U 13. sjednici dne 25. X. 1869., predlaže Feretić dopunu zakona o naplati bolničkih troškova od strane općina pokrajinskom fondu.

U 15. sjednici dne 27. X. 1869., prihvaćen je Feretićev prijedlog, kojim se određuje 10. august (Lovrenčevo), kao dan kada će se podjeljivati nagrade uzgajateljima konja (poni) na otoku Krku.

U 16. sjednici dne 28. X. 1869., sudjeluje Feretić u raspravi o zaštiti ptica korisnih poljodjelstvu.

U 17. sjednici dne 29. X. 1869., sudjeluje Feretić u raspravi pokrajinskih proračuna za 1870. godinu.

U 18. sjednici dne 30. X. 1869., Feretić je protiv nacrta zakona za izravni izbor zastupnika u Carevinsko vijeće i zagovara, da zastupnici pokrajine zadrže pravo birati zastupnike u Carevinsko vijeće.

U toku rasprave o promjeni zakona za pokrajinski sabor govori Feretić u prilog izbornih kotara vanjskih općina, neka se broj njihovih mandata povisi od 12 na 14.

Osim toga Feretić je govorio i o ezoneru za godinu 1870. i o ukinuću blagdana.

Ravnik je došao u sabor dne 23. X. 1869. na 12. sjednicu, kada je položio svečano obećanje i dao prije navedenu izjavu, da će u saboru govoriti talijanski, iako ima pravo govoriti slavenski.

U 15. sjednici dne 27. X. 1869., sudjelovao je Ravnik u raspravi o nacrtu zakona o utemeljenju mjesta putujućeg učitelja poljodjelstva i predlaže, da bi taj učitelj morao poznavati i slavenski jezik.

U 16. sjednici dne 28. X. 1869., Ravnik sudjeluje u raspravi o zaštiti ptica korisnih poljodjelstvu.

U jednom se govoru tužio Ravnik na postupak vlade u pogledu nepravde učinjene slavenskom jeziku.

U drugim se sjednicama Ravnik nije javio. On više nije biran u sabor.

Dne 30. X. 1869. bila je posljednja sjednica trećeg saborskog zasjedanja.

Godine 1870. vlada je raspustila sve austrijske pokrajinske sabore – osim češkoga. – Tako je istarski sabor i ovoga puta raspušten, prije negoli mu je istekla šestogodišnja zakonom propisana perioda.

Godine 1870. imali smo nove izbore za četvrti istarski sabor.

ČETVRTA PERIODA ISTARSKOG SABORA

20. VIII. 1870. do 4. IV. 1877.

Četvrta perioda istarskog sabora imala je redovito svake godine po jedno zasjedanje (sesiju), tako da je u ovoj periodi bilo 7 zasjedanja.

Patentom od 21. maja 1870., raspušteni su svi pokrajinski sabori Austrije, osim češkoga.

Namjesništvo u Trstu objavom od dne 17. juna 1870. br. 5959. odredilo je nove izbore za istarski sabor, i to:

10. jula 1870. za vanjske općine,

14. jula 1870. za gradove i trgovačku komoru,

18. jula 1870. za veleposjed.

Izbori su se izvršili na temelju novog izbornog zakona, prema kojemu se sabor od 1870. godine sastojao od 33 zastupnika, i to:

3 virilista i
30 izabranih zastupnika.

U kuriji veleposjeda i trg.-obrtničke komore nije novi zakon donio nikakvih promjena.

Promjene su nastale u kuriji gradova i u kuriji vanjskih općina.

Talijanskoj većini nije bilo dosta, što su njihova 23 gradića (odnosno poreske općine), bila podijeljena u 8 izbornih kotara, i birali 8 zastupnika. Oni su ovom malenom broju svojih gradića dodali još 3 i to: Oprtalj, Milje i Veli Lošinj, tako da je sada u izbornu kuriju gradova bilo uvršteno 26 gradova, odnosno njihovih poreskih općina, koje su sada bile podijeljene u 11 izbornih kotara i birali 11 zastupnika. Kurija gradova dobila je po novom izbornom zakonu tri mandata više, pa je tako i sabor dobio 33 zastupnika mjesto 30, kako je bilo dosada.

Prije su izborni kotarevi kurije gradova obuhvaćali gradove i gradiće iz dvaju političkih kotara, i to:

a) Vodnjan, Pula, Labin i Plomin (politički kotar: Pula i Pazin),

b) Pazin, Volosko, Kastav, Mošćenice i Lovran (politički kotar: Pazin i Volosko),

c) Motovun, Buje, Vižinada i Buzet (politički kotar: Poreč i Kopar), a novi izborni zakon je u svaki izborni kotar obuhvatio samo gradove (poreske općine) dotičnog političkog kotara, što se vidi iz priložene tablice o izbornim kotarima gradova.

Prije su bila samo dva grada (Piran i Rovinj), koji su samostalno birali po 1 zastupnika, a po novom zakonu sada i grad Kopar bira sam svoga zastupnika, a ne kao prije u zajednici s gradom Izolom.

Pula je još uvijek bila manja od ovih triju gradića, i ona je birala zastupnika zajedno s Vodnjanom.

U izbornim kotarima vanjskih općina nastala je također promjena u zaokruženju izbornih kotara na taj način, što su izborni kotari vanjskih općina obuhvaćali sve sudbene kotare odnosnog političkog kotara, a ne kako je prije bio slučaj za izborni kotar:

a) Rovinj, Poreč, Vodnjan i Pula (politički kotar Pula i Poreč),

b) Motovun, Buje, Buzet (politički kotar Poreč i Kopar).

I sada smo imali u kuriji vanjskih općina šest izbornih kotara, od kojih je svaki kotar birao po dva zastupnika, ali i opet neizravno, putem fiducijara kao i prije.

Zastupnik Feretić predlagao je saboru, da bi se i za izborne kotare vanjskih općina povisio broj mandata od 12 na 14, ali je njegov prijedlog u saboru bio odbijen.

Što se tiče glasova virilista, ostalo je kao i prije, iako je saborska većina htjela, da se glasovi virilista ukinu.

Četvrti sabor (četvrta perioda) bio je ovako sastavljen:

Izborno tijelo (kurija)	Izborni kotar	Tekući broj	Prezime i ime zastupnika
Virilni glasovi	*Biskupi:*		
	Trsta	1.	Legat dr. Bartul
	Poreča	2.	Dobrila dr. Juraj
	Krka	3.	Vitezić dr. Ivan
Veleposjed	Cijela Istra	4.	Vergottini de dr. Josip
		5.	Petris de dr. Marko
		6.	Scampicchio dr. Anton
		7.	Boccalari dr. Herkule
		8.	Stradi dr. Nazarij
Trgovačka komora	Rovinj	9.	Basilisco dr. Josip
		10.	Venier dr. Franjo
Gradovi, trgovišta i industrijska mjesta	Kopar	11.	Belli de dr. Krsto
	Piran	12.	Colombani de dr. Oracij
	Rovinj	13.	Campitelli dr. Mate
	Buzet, Izola, Milje	14.	Madonizza de dr. Anton
	Poreč, Umag, Novigrad	15.	Sbisá Franjo
	Motovun, Buje, Oprtalj, Vižinada	16.	Flego Ivan Anton
	Pazin, Labin, Plomin	17.	Covaz Anton
	Vodnjan, Pula	18.	Barsan dr. Anton
	Mali i Veli Lošinj	19.	Vidulich dr. Franjo
	Cres i Krk	20.	Petris de dr. Andrija
	Volosko, Kastav, Lovran, Mošćenice	21.	Clesius vitez de Hinko
Vanjske općine	*Sudbeni kotari:*		
	Kopar, Piran, Buzet	22.	Clarici Adolf
		23.	Grubiša Ivan
	Poreč, Buje, Motovun	24.	Polesini de markiz Ivan Pavao
		25.	Amoroso dr. Andrija
	Pula, Vodnjan, Rovinj	26.	Rizzi Nikola
		27.	Bembo Toma
	Pazin, Labin	28.	Parisini Josip
		29.	Luciani dr. Josip
	Volosko, Podgrad	30.	Rubeša Anton
		31.	Marotti Franjo
	Krk, Cres	32.	Feretić dr. Franjo
		33.	Bogović Anton

U toku četvrte periode nastale su u saboru ove promjene:

a) Biskup Legat je umro (12. II. 1875.). U 6. zasjedanju ostalo je ovo mjesto nepopunjeno. U sedmom zasjedanju njegovo mjesto u Trstu pokriva Dobrila.

b) Dobrila je imenovan biskupom u Trstu (1875.), pa je u sedmom zasjedanju ostalo nepopunjeno njegovo mjesto u Poreču.

c) Colombani (12) je umro (6. IV. 1873.). Kod naknadnih izbora 1874. izabran je Gabrielli de dr. Franjo (Nessunista), ali i on se na mandatu zahvalio. Kod drugih naknadnih izbora 1874. izabran je Furegoni de Dragutin Marija, koji je došao u sabor u peto zasjedanje 1874., i ostao u saboru do konca periode.

d) Madonizza (14) je umro (1. IX. 1870.). Kod naknadnih izbora 1871., 1872., izabran je triputa redom Zamarin don Ivan, ali sabor mu je svaki put poništio mandat. Kod četvrtih naknadnih izbora 1873. godine izabran je Madonizza de dr. Petar, koji je došao u sabor u četvrto zasjedanje i ostao u saboru do konca periode.

e) Luciani (29) je umro 28. III. 1874. i izabran je Lazzarini-Battiala barun Jakov, koji je došao u sabor u peto zasjedanje (1874.) i ostao u saboru do konca periode.

f) Rubeša (30) je umro 19. II. 1873. Kod naknadnih izbora izabran je don Anton Spinčić, koji je došao u sabor u četvrto zasjedanje (1873.) i ostao u saboru do konca periode.

g) Feretić (32) se zahvalio na mandatu. U trećem zasjedanju ostalo je njegovo mjesto nepopunjeno. Kod naknadnih izbora izabran je pop Petar Žic, koji je došao u sabor u četvrto zasjedanje 1873., ali se 1876. odrekao mandata i njegovo je mjesto u sedmom zasjedanju 1876. ostalo nepopunjeno.

Prema ovim podacima u četvrtoj periodi mi smo imali u saboru ove zastupnike: Grubiša, Rubeša (dotično Spinčić), Marotti, Feretić (odnosno Žic) i Bogović.

Četvrta je perioda istarskog sabora za našu stranku prekretnica u našoj narodnoj borbi. U Trstu je 1870. godine na poticaj biskupa Dobrile i uz njegovu materijalnu i moralnu potporu počeo izlaziti list »Naša sloga«.

Moji se podaci oslanjaju na službene stenografske zapisnike, koji su samo utoliko točni, ukoliko su naši zastupnici u saboru govorili talijanski, a njihovih hrvatsko-slovenskih govora tu nema. Hrvatske ili slovenske govore, prijedloge, interpelacije naših zastupnika u istarskom saboru donosila je »Naša sloga« u cijelosti ili u izvatku.

I s obzirom na početak izlaženja lista »Naše sloge« možemo smatrati, da je naša narodna borba stupila u borbeniju fazu baš ove 1870. godine.

Počeli smo samostalno nastupati u nekim izbornim kotarima vanjskih općina.

U izbornom kotaru vanjskih općina: Krk, Cres i Lošinj bio je dosada uvijek biran Feretić i Talijan Zadro. Godine 1870. kandidira naša

stranka u ovom izbornom kotaru naša dva kandidata (Feretić i Bogović), koji su bili i izabrani. Ali sada je talijanska saborska većina počela i poništavati izbor naših kandidata, što dosada nije bio slučaj.

U petoj periodi izabran je u ovom izbornom kotaru 1877. samo jedan naš zastupnik (Dorčić) a drugi je zastupnik bio državni činovnik (Eluscheg).

U šestoj periodi (1883.) izabran je u ovom izbornom kotaru opet jedan državni činovnik (Eluscheg), a drugi Talijan Bolmarcich.

Od osme periode (1889.) dalje u ovom su izbornom kotaru uvijek birana dva naša zastupnika.

Izborni kotar vanjskih općina Volosko-Podgrad bio je dugo vremena domena državnih činovnika. Tu su bili birani: Burger, Stanta, Klinkowström, Clesius, Stepancich.

U prvoj periodi biran je Slovenac Samsa, odnosno Jurinac.

Stanta je u drugoj periodi izabran ždrijebom protiv Jurinca.

U četvrtoj periodi (1870.) birana su u ovom izbornom kotaru dva naša kandidata: Rubeša i Marotti. Nikada više nisu u ovom izbornom kotaru vanjskih općina birani ni državni činovnici, ni Talijani.

U kuriji gradova: Pazin, Volosko, Kastav, Mošćenice i Lovran biran je u drugoj periodi (1861.), Hrvat Jurinac, u trećoj Talijan Petris, u četvrtoj državni činovnik Clesius i u petoj opet državni činovnik Terdich. Od šeste periode (1883.) dalje ovdje je uvijek biran hrvatski kandidat.

U izbornom kotaru vanjskih općina Kopar-Piran biran je u drugoj periodi (1861.) Slovenac Samsa. Kada se odrekao mandata, izabran je Talijan Godigna. U trećoj periodi u trećem zasjedanju opet je biran Slovenac Ravnik (1869.). U četvrtoj periodi (1870.) biran je Slovenac Grubiša, u petoj Hrvat Fanris, a pri koncu ove periode 1882. i drugi Hrvat Vjekoslav Spinčić. Od šeste periode (1883.) dalje u ovom su izbornom kotaru uvijek birana dva naša zastupnika.

U izbornom kotaru vanjskih općina Pazin-Labin, jedva u sedmoj periodi (1889.) izabrana su tu dva naša zastupnika i nikada više nisu tu birani Talijani.

U četvrtom saboru (periodi) imamo još jednu novost u saboru. Naši biskupi ne dolaze više u sabor. Bili su dosta i grubo napadani od talijanskih zastupnika u trećem saboru. Dosada su samo svećenici zastupali naš narod u istarskom saboru. Jedini, koji nije bio svećenik, bio je Samsa, ali je on prisustvovao sjednicama sabora samo u prvom zasjedanju druge periode. Svećenici su bili na čelu naše borbe. Zato ih Talijani i toliko mrze i na njih napadaju.

U četvrtom saboru vidimo iz početka tri naša zastupnika, koji nisu svećenici: Bogović, Marotti i Rubeša, kojega je kasnije zamijenio svećenik Spinčić. Pomalo se javljaju novi borci. Od prve garde u saboru je samo Feretić, ali i on ozlovoljen postupkom Talijana ne dolazi više u sabor.

Prvo zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

20. VIII. 1870. – 29. VIII. 1870.

Prva sesija istarskog sabora bila je vrlo kratka. Imala je samo sedam sjednica, i to:

20., 21., 24., 26., 27., 28. i 29. augusta 1870. godine.

U ovom kratkom zasjedanju sabor je imao riješiti četiri predmeta:

a) verificirati mandate izabranih zastupnika,
b) izabrati novi zemaljski odbor,
c) prihvatiti zemaljski obračun i proračun i
d) izabrati dvojicu zastupnika za Carevinsko vijeće.

Na prvoj sjednici 20. augusta 1870. čitan je izvještaj Zemaljskog odbora od dne 2. VIII. 1870. br. 1748. o rezultatu izbora za istarski sabor iz kojega proizlazi:

Izbori u izbornim kotarima vanjskih općina:

U izbornim kotarima vanjskih općina Istre bilo je sveukupno 11.386 izbornika. Od ovih je pristupilo izboru fiducijara samo 1.116 ili 10% izbornika. U političkom kotaru Pazin bilo je sudjelovanje na izborima najjače, t. j. od 2.112 izbornika pristupila su izboru 423 ili 20% izbornika. Najgore je bilo u političkom kotaru Volosko, gdje je od 2.244 izbornika pristupilo izboru fiducijara samo 92 izbornika.

Prema pojedinim izbornim kotarima vanjskih općina rezultat je bio ovaj:

1. *Vanjske općine kotara Kopar:* U ovom izbornom kotaru bilo je 11 općina sa 3.012 izbornika. Pristupilo je izboru fiducijara samo 305 izbornika, koji su izabrali 75 fiducijara. Od ovih 75 fiducijara pristupio je izboru zastupnika 71 fiducijar. Izabrani su:

Adolf Clarici sa 45 glasova i
Ivan Grubiša, župnik dekan u Krkavcima, sa 42 glasa.

Sabor je njihov izbor verificirao.

2. *Vanjske općine kotara Poreč:* U ovom je izbornom kotaru bilo 10 općina sa 1.138 izbornika. U Vižinadi imalo je pravo glasa 75 izbornika, ali nitko nije pristupio izboru, zato nisu u ovoj općini birana 2 fiducijara. U drugim općinama bila su 1063 izbornika, ali je izboru fiducijara pristupilo samo 89 izbornika. Cijeli kotar morao je birati 53 fiducijara, ali je izabran samo 51 – manje 2 iz Vižinade, – od kojih je pristupio izboru zastupnika 31 fiducijar. Izabrani su jednoglasno:

Markiz Ivan Pavao Polesini i
dr. Andrija Amoroso.

Sabor je njihov izbor verificirao.

3. *Vanjske općine kotara Pule:* U ovom je kotaru bilo 5 općina sa 919 izbornika. Pristupila su izboru fiducijara samo 74 izbornika, koji su iza-

brali 38 fiducijara. Od ovih 38 fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 36 fiducijara, ali 5 ih nije pripušteno glasovanju, jer nisu imali sobom legitimacije. Izabrani su:

Nikola Rizzi sa 31 glasom i
Toma Bembo sa 30 glasova.

Sabor je njihov izbor verificirao.

4. *Vanjske općine kotara Volosko:* U ovom su kotaru bila 2.244 izbornika. Pristupila su izboru zastupnika samo 92 izbornika, koji su izabrali 79 fiducijara. Od ovih 79 fiducijara pristupila su izboru zastupnika 64 fiducijara. Proizlazi iz izbornog zapisnika – veli Zemaljski odbor u svom izvještaju – da su uz privolu predsjednika komisije svećenici Dubrović i Kraljić, koji su također bili članovi komisije, držali fiducijarima govore preporučujući, neka izaberu za zastupnike Frana Marottija i Antona Rubešu. Nakon obavljenog izbora ustanovilo se, da su izabrani:

Anton Rubeša sa 60 glasova i
Franjo Marotti sa 35 glasova.

Zastupnik Basilisco je kod ove rasprave prigovorio, što su kod izbora zastupnika govorila i dva člana komisije, te je time počinjena zloupotreba, koja neka se ubuduće spriječi.

Sabor je verificirao izbor Rubeše i Marottija.

Rubeša je umro 19. II. 1873. Predsjednik sabora je u sjednici dne 26. novembra 1873. komemorirao njegovu smrt i rekao ovo:

»Od vremena, kada smo se prošle godine rastali, dvojice naših kolega nema više (Rubeša i Colombani).

Antun Rubeša, svršio je svoje dane u mladoj dobi, kada mu se smiješila nada, da će još moći biti koristan svojem rodnom gradu Kastvu, kojemu je posvetio malo prije svoje smrti sve svoje brige primivši se nimalo lakog mjesta, načelnika. Bio je čovjek čvrstih načela, marljiv zagovornik interesa pučanstva, koje ga je poslalo u sabor. Pošten, umjeren, nije uskraćivao svoj glas ni svoj rad naprednom razvitku cijele pokrajine.

Sjećajmo se obadvojice preminulih, tješeći se u nadi, da nađu nasljednike u svojim krepostima.«

Za Rubešin mandat bili su naknadni izbori dne 17. novembra 1873. Na drugoj sjednici sabora dne 27. novembra 1873. čitan je izvještaj Zemaljskog odbora o rezultatu ovih izbora, iz kojega proizlazi:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
Volosko	16	4	1
Kastav	696	17	28
Lovran	297	1	10
Veprinac	111	9	4
Podgrad	400	10	15
Jelšane	306	20	9
Materija	351	17	12
Ukupno	2.177	78	79

Od ovih 79 fiducijara pristupio je izboru zastupnika 71 fiducijar. Izabran je zastupnikom:

Antun Spinčić, župnik u Mošćenicama.

I ovdje vidimo veliki nehaj, koji je vladao za ove izbore. Izboru je pristupilo manje izbornika nego što je izabrano fiducijara. Pogotovo to izbija u Kastvu, Lovranu i Podgradu, gdje je izboru fiducijara pristupilo manje izbornika, nego što je izabrano fiducijara.

5. *Vanjske općine kotara Lošinj:* U ovome kotaru bio je 1.961 izbornik. Pristupila su izboru fiducijara samo 133 izbornika, koji su izabrali 41 fiducijara. Od ovih je došlo u Krk – koji je sada bio mjesto izbora zastupnika, a dosada je to bio Mali Lošinj – na izbor zastupnika 40 fiducijara. Od ovih je bilo 5 bez legitimacije. Izborna komisija je od ove petorice trojicu pripustila glasovanju, a dvojicu nije. Glasovalo je 38 fiducijara. Komisija je proglasila izabranima:

dr. Frana Feretića sa 20 glasova i
Antuna Bogovića sa 20 glasova.

Protiv ovog izbora uložena su dva protesta, i to od strane dra. Frana Colombisa i od općine Cresa. U protestu se navode gornje činjenice o petorici fiducijara, koji nisu imali legitimacije, a zatim, da je komisija čekala 1 sat, dok su stigli fiducijari iz Vrbnika i zato nije izbor započeo u određeno vrijeme. Nadalje se tvrdi u protestu, da su izborne listine za izbor fiducijara bile pogrešno sastavljene. Komisiji se pripisuje pristranost. Da su pristupila izboru zastupnika i ona dvojica fiducijara, bilo bi ih 40. U tom slučaju izabrani ne bi imali većine. Da su se odbila i ostala trojica, onda bi glasača bilo 35, pa bi većina iznosila 18 glasova, ali u tom slučaju bi Feretić i Bogović dobili samo 17 glasova i ne bi imali većine, nego bi većinu imao dr. Juraj Bolmarcich, koji je dobio 18 glasova. Istina je, da su dvojica, koje je komisija odbila podneskom od 15. jula 1870., a koji je podnesak Namjesništvo dopisom od dne 21. jula 1870. br. 7354 dostavilo Zemaljskom odboru, izjavili, da bi oni bili glasovali za Feretića i Bogovića, ali ta njihova izjava nema nikakve vrijednosti. Zemaljski odbor bi morao predložiti, da se taj izbor poništi, ali to ne čini, već prepušta saboru, neka on odluči.

Pošto je pročitano izvješće Zemaljskog odbora, razvila se vrlo živahna rasprava. Dr. Campitelli predlaže, da se izbor poništi. Dr. Basilisco predlaže, neka se proglasi izabranim dr. Bolmarcich, a za drugog zastupnika, neka se raspišu naknadni izbori. Ovaj je prijedlog odbijen. Dr. Venier je za prijedlog Campitellija. Mons. Grubiša je za to, da se potvrdi izbor Feretića i Bogovića, makar da postoji dokaz, da je izborna komisija bila pristrana. Ako to nije moguće, onda radije podupire prijedlog dr. Basilisca. Basilisco mu dobacuje: Prekasno! Dr. Petris zagovara Campitellijev prijedlog.

Sabor zaključuje, da se izbor Feretića i Bogovića poništi.

Naknadi izbori izvršili su se 9. septembra 1871. o čemu je Zemaljski odbor izvijestio u drugoj sesiji i to na prvoj sjednici dne 14. septembra

1871. Od 1865. izbornika izboru fiducijara pristupila su 103 izbornika, koji su izabrali 44 fiducijara. Izboru zastupnika pristupilo je 30 fiducijara. Izabrani su jednoglasno:

dr. Franjo Feretić i

Antun Bogović.

Sabor je njihov izbor verificirao.

Feretić se zasitio istarskog sabora. Od 1869. on ne dolazi više u sabor. Zato se on dne 14. novembra 1872. na mandatu zahvalio. Kada je 5. decembra 1879. imenovan biskupom u Krku, on je kao takav postao virilistom, ali se nije nikada pokazao u saboru ni do svoje smrti 19. marta 1893.

Budući da se Feretić odrekao mandata, bili su naknadni izbori u ovom izbornom kotaru dne 17. novembra 1873. Na drugoj sjednici trećeg zasjedanja dne 27. novembra čita se izvještaj Zemaljskog odbora, iz kojega proizlazi ovaj rezultat:

Općina	Upisanih izbornika:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
Lošinj	85	10	4
Osor	179	8	3
Cres	352	6	6
Krk	640	14	10
Omišalj	173	9	4
Dobrinj	184	15	6
Vrbnik	106	11	4
Baška	230	42	6
Ukupno	1.949	115	43

Od 43 izabrana fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 36 fiducijara. Izabran je:

Petar Žic, župnik u Puntu, sa 35 glasova.

Petar Žic bio je u saboru u četvrtom, petom i šestom zasjedanju. Ali je i njemu dozlogrdio istarski sabor, pa se on zahvalio na mandatu prije nego je istekla saborska perioda. U toj periodi nije u tom izbornom kotaru bilo naknadnih izbora, te je u sedmom zasjedanju to mjesto ostalo nepopunjeno.

Na svaki način moramo konstatirati, da su u četvrtom periodu taj kotar zastupala dva naša zastupnika.

6. *Vanjske općine kotara Pazin:* U tom je izbornom kotaru bilo 7 općina sa 2.112 izbornika. Pristupila su izboru fiducijara 423 izbornika, koji su izabrali 64 fiducijara. Od 64 fiducijara pristupilo je izboru zastupnika 58 fiducijara. Izabrani su:

dr. Josip Luciani sa 43 glasa i

Josip Parisini sa 56 glasova.

Sabor je njihov izbor verificirao.

Izbori u izbornim kotarima gradova:

Izborni kotari gradova bili su sada razgraničeni u 11 izbornih kotara i birali 11 zastupnika. U tim izbornim kotarima bilo je ukupno 3.936 izbornika. Izboru zastupnika pristupio je u svemu samo 781 izbornik.

Rezultat u pojedinim izbornim kotarima gradova bio je ovaj:

1. *Grad Kopar:* U izborne listine bilo je upisano 209 izbornika. Izboru zastupnika pristupilo je 90 izbornika. Izabran je dr. Krsto de Belli sa 64 glasa. Sabor je njegov izbor verificirao.

2. *Grad Piran:* U izborne listine bila su upisana 404 izbornika. Izboru zastupnika pristupio je 81 izbornik. Izabran je dr. Oracij Colombani sa 80 glasova. Sabor je njegov izbor verificirao.

3. *Grad Rovinj:* U izborne listine bila su upisana 502 izbornika. Izboru zastupnika pristupilo je 67 izbornika. Izabran je dr. Mate Campitelli sa 66 glasova. Sabor je njegov izbor verificirao.

4. *Gradovi Buzet, Izola, Milje:* U izborne listine bilo je upisano 475 izbornika. Izboru zastupnika pristupilo je 85 izbornika. Izabran je sa 70 glasova dr. Antun de Madonizza. Sabor je njegov izbor verificirao.

Zastupnik Madonizza je umro. Bili su naknadni izbori dne 9. septembra 1871. Od 476 izbornika pristupilo je izboru zastupnika 76 izbornika. Izabran je:

don Ivan Zamarin, župnik u Izoli sa 50 glasova.

Njegov protivkandidat dr. Silvestar Venier, odvjetnik u Buzetu, dobio je 26 glasova. Izborima nema prigovora. U saboru nitko ne govori protiv ovih izbora. Zemaljski odbor predlaže u sjednici dne 14. septembra 1871., da se verificira mandat Zamarina. Kod glasovanja na taj prijedlog glasuje samo 7 zastupnika od 21 prisutnih. Prijedlog je pao. Zamarin je pismeno prosvjedovao, ali predsjednik taj njegov protest smatra kao da ne postoji i veli, da nije dužan, da ga saboru priopći.

Po drugi put bili su naknadni izbori dne 2. oktobra 1871. Dne 12. oktobra 1871. na osmoj sjednici opet je u saboru na dnevnom redu verifikacija ovih izbora. Izvještava dr. Petris. Glasovala su 162 izbornika. Zamarin je dobio 83, dakle preko polovice glasova, a protivkandidat dr. Venier dobio je 79 glasova. Zemaljski odbor nalazi, da je 10 glasova nevaljalih. Prema tome bi svaki kandidat dobio 76 glasova. Sabor je i po drugi put poništio Zamarinov mandat.

Po treći put bili su naknadni izbori dne 7. oktobra 1872. U sjednici sabora dne 12. novembra 1872. Zemaljski je odbor podnio izvještaj o ovim trećim naknadnim izborima. Iz Buzeta i Milja nije nitko pristupio izboru, a izbornici su morali doći na glasovanje u Kopar. Od 468 izbornika pristupilo je izboru zastupnika 87 izbornika, i svi su glasovali za Zamarina. Izborna komisija ga je proglasila izabranim jednoglano. Zemaljski odbor predlaže, da se ovaj izbor verificira.

Dr. Luciani priznaje, da je izbor bio pravilan. Ne bi bilo dostojno za sabor, da se ovaj izbor potvrdi, jer je Zamarin usmeno i preko štampe vrijeđao sabor, a osobito saborsku većinu. Predlaže, da se izbor Zamarina ne verificira.

Grubiša veli, da je on prvi put glasovao za verifikaciju, jer su bili izbori zakoniti. Drugi put to nije bilo, i on je glasovao protiv. Sada se ponovo ističe, da su izbori zakonito provedeni, on će glasovati za prijedlog Zemaljskog odbora.

Marotti podupire Grubišu i veli, da bi se na ovaj način mogli isključiti svi oni, koji bivaju birani za parlamenat. Ako je Zamarin koga uvrijedio, neka ga tuži i bit će kažnjen, ali se on zato ne može isključiti, ako ga je narod zakonito birao. Narod nije ovdje već toliko vremena zastupan, a birao je već tri puta. Narod ga hoće, a ne može se protiv volje naroda, koju je on zakonito izrazio. Narod očekuje odobrenje sabora i on preporučuje prijedlog Zemaljskog odbora.

Za prijedlog je glasovalo samo šest zastupnika, i tako izbor Zamarina nije ni po treći put verificiran.

Na sedmoj sjednici sabora dne 25. novembra 1872. zastupnik Marotti predložio je protiv poništenja njegova trećeg izbora protest Zamarinov, ali je predsjednik izjavio, da će taj protest metnuti među spise.

Po četvrti put bili su naknadni izbori u ovom izbornom kotaru dne 18. novembra 1873. Od 468 izbornika glasala su 174. Svi su glasovali za dra. Petra de Madonizzu iz Kopra. Njegov je izbor sabor verificirao, i on je došao u sabor u četvrto zasjedanje (1873.) i ostao u saboru do konca četvrte periode.

5. *Gradovi: Poreč, Novigrad i Umag:* Od 257 izbornika upisanih u izborne listine izboru zastupnika pristupila su 34 izbornika. Izabran je: Franjo Sbisá. Sabor je njegov izbor verificirao.

6. *Gradovi: Motovun, Buje, Vižinada i Oprtalj:* U izborne listine bilo je upisano 386 izbornika. Izboru zastupnika pristupila su 74 izbornika od kojih trojica nisu pripuštena izboru. Ispravnih glasova bilo je 71. Izabran je sa 43 glasa Ivan Antun Flego. Sabor je njegov izbor verificirao.

7. *Gradovi: Pazin, Labin i Plomin:* U izborne listine bila su upisana 362 izbornika. Izboru zastupnika pristupilo je 66 izbornika. Izabran je sa 63 glasa Antun Covaz. Sabor je njegov izbor verificirao.

8. *Gradovi: Vodnjan i Pula:* U izborne listine bio je upisan 981 izbornik. Izboru zastupnika pristupilo je 206 izbornika. Izabran je dr. Antun Barsan. Sabor je njegov izbor verificirao.

9. *Gradovi: Mali i Veli Lošinj:* U izborne listine bilo je upisano 307 izbornika. Izboru zastupnika pristupilo je 130 izbornika. Od ovih 15 nije bilo pripušteno izboru. Prema tome je glasovalo 115 izbornika. Od 115 glasova dobio je dr. Franjo Vidulich 67 glasova. Protiv izbora uložen je protest. Za vrijeme rasprave ustupio je predsjednik sabora Vidulich, jer se tu radilo o njegovom mandatu, svoje mjesto predsjednika potpredsjedniku Amorosu, koji je vodio raspravu. Zemaljski odbor predlaže, da se i ovaj mandat verificira. Sabor je verificirao i Vidulichev mandat.

10. *Gradovi: Cres i Krk:* U izborne listine bila su upisana 252 izbornika. Izboru zastupnika pristupilo je 55 izbornika. Izabran je dr. Andrija Petris sa 54 glasa. Sabor je njegov izbor verificirao.

11. *Gradovi: Volosko, Kastav, Lovran i Mošćenice:* U izborne listine bilo je upisano 187 izbornika. Izboru zastupnika pristupila su 82 izbornika. Izabran je sa 51 glasom Enrik de Clesius. Sabor je ovaj izbor verificirao.

Izbori u trgovačko-obrtničkoj komori

U trgovačkoj komori imalo je pravo izbora 15 članova komore. Izboru zastupnika pristupilo je 9 izbornika. Izabrani su jednoglasno:

dr. Josip Basilisco i
dr. Franjo Venier.

Sabor je njihov izbor verificirao.

Izbori u kuriji veleposjeda

U izbornoj kuriji veleposjeda bio je 141 izbornik. Izboru zastupnika pristupilo je 60 izbornika. Izabrani su:

dr. Josip de Vergottini sa 59 glasova,
dr. Marko de Petris sa 59 glasova,
dr. Antun Scampicchio sa 56 glasova,
dr. Herkul Boccalari sa 49 glasova,
dr. Nazarij Stradi sa 46 glasova.

Sabor je verificirao njihov izbor.

Pošto su verificirani mandati svih zastupnika, ovi su položili svečano obećanje.

Iz svih navedenih podataka vidi se, da su izbornici 1870. godine vrlo malo marili za izbore, pa bi se moglo zaključiti i to, da ni izabrani zastupnici nisu uživali potpuno povjerenje izbornika.

U prvoj sjednici istarskog sabora dne 20. augusta 1870., predsjednik priopćuje, da će ovo zasjedanje biti kratko, jer se već 5. septembra sastaje Carevinsko vijeće, pa izabrani zastupnici moraju poći na sjednice parlamenta u Beč.

Sabor je bio raspušten, prije nego je protekao njegov sesenij, jer je bilo raspušteno Carevinsko vijeće, pa sabor opet mora birati zastupnike u Carevinsko vijeće.

Na 4. sjednici 26. augusta 1870. sabor je izabrao novi Zemaljski odbor u koji su birani:

Barsan, zamjenik Vergotini,
Petris, „ Sbisá,
Amoroso, „ Polesini.

Sjednica je zaključila, da se četvrti asesor ne bira. Tako je zemaljski sabor imao sada 3 asesora, a ne 4 kao prije.

Nama je već poznato, da je zastupnik Feretić na 4. sjednici sabora dne 13. aprila 1861. predlagao, da bi Zemaljski odbor imao manje od 4 asesora, ali je tada njegov prijedlog bio odbijen. Sada je eto sabor zaključio, da ne će birati 4, nego samo 3 asesora, koje su birale tri kurije, a cijeli sabor nije birao kao dosada 4 asesora.

Na 5. sjednici 27. augusta 1870. raspravljalo se o imenovanju učitelja poljodjelstva.

Govore o predmetu sva tri naša zastupnika: Grubiša, Rubeša i Marotti. Feretića i Bogovića nema u saboru, jer je njihov mandat poništen.

Grubiša nije zadovoljan s prijedlogom Zemaljskog odbora. Sabor je lani zaključio, da putujući učitelj mora poznavati slavenski jezik. On inače ne bi mogao poučavati u poljodjelstvu Slavene Istre, koji ne znadu talijanski. Dva su natjecatelja i nijedan ne poznaje slavenski jezik. Neka se vrši zaključak sabora. Mjesto da se troši novac za učitelja poljodjelstva, koji ne će moći uspješno vršiti svoje dužnosti, neka se dade nagrada slavenskom poljodjelcu, koji najbolje drži u redu svoje imanje. Ja ne bih rado, da se novac baca uludo za putujućeg učitelja, koji bi poučavao više teoretski, a ne praktički. Od takve pouke ne bi bilo nikakve koristi. Ovo, što se kod nas radi, ja vidim, da Kras ostaje Kras – jer se ništa ne radi – a poljodjelski vrtovi ostaju bez stabala (voćaka). Jedan je agronom molio, da mu se pošalje 25 funti sjemenja vinove loze, da čini pokušaje u okolini Bovca. A tko od nas ne zna, kako se sadi vinova loza? Ja ne bih htio, da se što slično dogodi i s putujućim učiteljem poljodjelstva u Istri. Rubeša pita zastupnika Basilisca, što će putujući učitelj poljodjelstva bez znanja slavenskog jezika? On će biti gluhonijem za Slavene, koje ja ovdje zastupam. Najveći dio mojih izbornika ne govori drugo nego slovenački i hrvatski. Zar će učitelj poljodjelstva tražiti tumača kod svojih predavanja? A hoće li ga svagdje naći? Zato sam ja posve sporazuman s gospodinom Grubišom.

Marotti odobrava i podupire Grubišu i Rubešu. Meni se čini, da se postupa i govori kao da u Istri Slavena ne bi bilo i ne bi se htjelo, da ih bude. Ali ja, koji živim u slavenskim dijelovima Istre, znam, da ih ima, i da tamo malo njih zna talijanski, a da nitko ne zna toliko, koliko treba da se razumije i okoristi obukom u talijanskom jeziku. Bio bi nam bez koristi takav učitelj, koji bi znao samo talijanski. Reći će se, da se može služiti tumačem. Nu znamo, kakav uspjeh može biti pomoću tumača. Ali radi toga trebalo bi da je i tumač sposoban u predmetu. A ne znam, gdje će se takav naći na selu. Slavena ima mnogo u Istri, dapače velika većina pučanstva Istre je slavenska, zato treba da i oni dobiju obuku kao dobra braća i sinovi iste domovine, da i za njih vrijedi jednakost i pravednost. Neka se napusti ideja putujućeg učitelja i neka se dijele nagrade onima, koji dobro uređuju svoja imanja, daju dobar primjer drugima. Ja jesam i proglašujem se Slavenom, izabran sam u Liburniji i Podgradu, koji su slavenski. Od njih sam poslan u sabor, ne da pravim smutnje, nego da branim njihove interese i prava kao što imaju drugi u Istri, bez svađe i jada, u dobroj slozi, koja mora biti svima draga. Ako sam Slaven, nisam zato neprijatelj Talijana, dapače volim ga i dokazujem to činjenicom, da sam nastojao da naučim i da ovdje govorim talijanski. Kad ne bih ljubio Talijane, ne bih se nikada bio pobrinuo, da naučim njihov jezik. Svi, Slaveni i Talijani, snose iste terete, zato moraju i jedni i drugi uživati ista dobročinstva. Živimo u miru i budimo braća!

Talijan Sbisá je naravno govorio protiv.

Grubiša je ponovo odgovorio zastupniku Sbisi. Nije istina, da Slaveni svih općina poznaju talijanski jezik. Naprotiv, ima općina u Istri, koje talijanski nimalo ne razumiju. A kada bi to i bilo istina, Slaveni Istre snose jednake terete i dužnosti, pa moraju imati i jednaka prava. I ja kao zastupnik slavenskog dijela držim za svoju svetu dužnost, da branim njihova prava prema mojem najboljem znanju i savjesti. Neka je poljodjelski kongres u Pazinu zaključio, da je dovoljno, da učitelj poljodjelstva poznaje samo talijanski jezik. Ja poštujem zaključak kongresa, ali poštujem i zaključak sabora. Izjavljujem, da kao što mi Slaveni želimo živjeti u miru i slozi s Talijanima naše Istre, tako se ja nadam, da će i oni biti doista liberalni ljudi, prema tome i pravedni, da će dati nama naše i da će tražiti načina da zajedno s nama ujedinjenim silama unapreduju naši materijalni, intelektualni i moralni interesi.

Marotti odgovara također zastupniku Sbisi, koji je, »ako se ne varam, rekao, da su Talijani u većini. Ja mislim, da nisu. Ali, kad bi tako i bilo, kakva bi razlika mogla postojati između jednih i drugih? Koliko se sjećam, uvijek smo živjeli zajedno, imali smo uvijek iste zakone, istu upravu. Samo se od nekog vremena ovamo hoće praviti neke razlike. Ali mi smo djeca iste domovine. Što sam ja kriv, ako me rodila majka Slavenka? A koja je krivnja na Talijanu, što ga je rodila Talijanka? Možda su Slaveni ovdje od malo vremena, a Talijani postoje od mnogo vjekova prije njih. Ja mislim, da ne, a možda su Slaveni stariji od Talijana. Rekoh prije, da Slaveni ne žele nemira. Učinite na način, da bude za sve jednako, i ja mislim, da za to nije potrebno da bude rata. Učinimo složno i sporazumno, to je moja misao i moja želja.«

Uza sva obrazloženja naših zastupnika Talijani nisu pristajali. Na koncu je sabor zaključio, da se stvar i dalje proučava.

U 7. sjednici dne 29. augusta 1870. prešlo se na izbor dvojice zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču. Glasovalo je 25 zastupnika. Izabrani su:

Colombani de dr. Orazio sa 20 glasova i
Vidulich dr. Francesco sa 21 glasom.

Sabor je time dovršio svoj rad pa je zaključen, jer su dvojica izabranih zastupnika morala otputovati u Beč na zasjedanje Carevinskog vijeća.

Time je završeno prvo zasjedanje četvrte periode istarskog sabora.

Drugo zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

14. IX. 1871. – 13. X. 1871.

Istarski se sabor sastao na drugo zasjedanje dne 14. septembra 1871. Ovo je bilo vrlo kratko. Održano je samo devet sjednica, i to:

14., 15., 23., 24., 28., 30. septembra 1871.

10., 12., 13. oktobra 1871.

Na prvoj sjednici dne 14. septembra 1871., predsjednik priopćuje, da je patentom od 10. augusta 1871. raspušteno Carevinsko vijeće.

Patentom od 11. augusta 1871. sazvani su pokrajinski sabori, koji će ponovo birati zastupnike za Carevinsko vijeće.

Tako je pozvan i istarski sabor na ovo zasjedanje, da izabere ponovo zastupnike za Carevinsko vijeće.

Na ovoj su sjednici verificirani mandati zastupnika Feretića i Bogovića.

Nije verificiran mandat novoizabranog zastupnika Zamarina.

Na *3. sjednici 23. septembra 1871.*, predsjednik priopćuje, da opravdavaju svoju odsutnost bolesti radi: biskup Vitezić i Bogović.

Zastupnik Feretić je prekasno dobio legitimaciju i tako izgubio parobrodarsku vezu.

U idućoj *4. sjednici dne 24. septembra 1871.* predsjednik priopćuje Feretićevo pismo, da ne će moći prisustvovati sjednicama sabora radi bolesti, a bio je već pripravan za putovanje.

Bogović moli dopust od 8 dana radi bolesti.

Sabor je Feretiću i Bogoviću podijelio traženi dopust, tako da ovom zasjedanju nisu prisustvovala obadvojica zastupnika krčkog kotara, a vidjeli smo, da nisu bili prisutni ni na sjednicama prvog zasjedanja, jer su im mandati poništeni.

Na istoj 4. sjednici raspravlja se o preuređenju nekih općina.

Rubeša zagovara, neka se stvori i posebna općina za Klanu, Lisac, Skalnicu i Studenu, jer bi ta općina imala i dosta duša i sredstava za svoj opstanak.

Marotti predlaže isto za Mošćenice i Berseč, jer im je Lovran predaleko. Stanovnika bi ove općine imale dosta, a i imale su već svoje autonomne općine. Kad već imamo ustav, onda svatko želi, da ima i neku udobnost i slobodu. Ako mislimo na štednju, onda moramo znati, da i oni moraju daleko putovati, moraju trošiti, pa su ovi putni troškovi veći, nego bi bili troškovi za uzdržavanje općine. Ovako će narod misliti, da mjesto konstituciju ima konstrukciju. Ne znam, zašto bi sabor bio protivan, da dade autonomiju ovim općinama.

Belli odgovara Marottiju, ali mu ovaj ne ostaje dužan. U Lovranu nemate nijednog čovjeka, koji bi mogao biti na čelu općine, a u Berseču imate. Bilo bi najbolje, kada bi na čelu svake općine bio učen čovjek, ali nije pametno, da zato moraju općinari gubiti 1–3 dana do sjedišta općine samo zato, da dobiju neku sitnu potvrdu od strane općine.

Kod rasprave, kada se imaju obdržavati vojne vježbe, sudjeluju i Rubeša i Marotti, ali njihove prijedloge nije sabor uvažio.

Na 5. sjednici dne 28. septembra 1871. Rubeša prigovara, što nitko od liburnijskih đaka nije dobio potpore, a ima ih mnogo koji uče.

Grubiša ponavlja Dobriline riječi: »Gledajmo najprije na potrebno, onda na korisno i na koncu na lijepo.« S jedne strane tražimo, neka nam se produlji plaćanje poreza, a s druge strane trošimo, gdje baš nije tako velika potreba (misli na potpore đacima umjetničkih škola).

Kod rasprave o utemeljenju poljodjelske škole govorio je Marotti. Stanje je kod nas ovo: Posjednici prave dugove, industrijalci kreditiraju. U Istri bi morale biti tri ovakve škole: jedna talijanska, a dvije slavenske, jer Slavena ima 175.000, a Talijana 80–86 tisuća. Ali neka budu i

dvije: jedna talijanska, a druga slavenska. Gospodo! Slavena ima u Istri, ali se ne vide. Zašto? Spavaju. Savjetovao bih, neka se najednom ne probude, već ih pripravite malo pomalo, postepeno. Ja posvuda u Istri, pa čak i ovdje pred vratima Poreča susrećem Slavene. Ja zbilja ne znam, zašto se za njih i u ovom slučaju pokazuje takav nehaj. Pa ipak, kao što nema pera, ruke ni glasa, koji bi mogao reći otkada su Slaveni u Istri, isto tako nema pera, ruke i glasa, koji će stići, da ih uništi. Molim sabor, da zasada napusti poljodjelsku školu, a neka se malo više misli na naše slavenske škole. Nekojim ste općinama uskratili autonomiju, jer nema pismenih ljudi, koji bi mogli biti načelnici. Dajte nam škole. Po starom zakonu svećenici su mogli poučavati djecu i njihove je škole polazilo tisuću i toliko djece. Po novom zakonu svećenici ne smiju držati škole. Općine su siromašne i ne mogu plaćati učitelja. A svećenici su radili badava. Sada se to ne dopušta. Pustite poljodjelsku školu i dajte nam škole osnovne.

Ljutito je odgovorio Sbisá: Zar je naša dužnost, da Slavene probudimo i postavimo na mjesto?

Na 7. sjednici dne 10. oktobra 1871. predsjednik priopćuje, da biskup Legat opravdava svoju odsutnost radi bolesti.

Marotti obrazlaže svoj prijedlog, neka se i Kastav i Podgrad uvrste u izvancarinsko područje, kao što je i ostala Istra i kako je to bilo već godine 1861. i 1868., jer i Kastav i Podgrad pripadaju pod Istru, imaju ovdje svoj sabor, amo šalju svoje zastupnike, ovdje imaju svoj zemaljski odbor i zajedničku blagajnu, kamo dolazi i njihov znojem zasluženi novac, imamo jedne zakone, iste dužnosti, pa zašto ne bismo imali i jednaka prava. Ali ovdje se dogodilo nešto, što se nije dogodilo nikada ni prije ni kasnije, otkada postoji istarski sabor. Stanje Kastva i Podgrada opisuje Marotti u jednoj pjesmi i moli sabor, da mu oprosti (e l'Eccelsa Dieta vorrá compatirmi), što taj Glas Liburnije izreče u slavenskom jeziku. Nitko u saboru nije tome ništa prigovorio. Ta se pjesma nalazi štampana i u stenografskom zapisniku, pa je ovdje navodim sa svim tiskarskim i jezičnim pogreškama, a glasi:

O Liburnio Krasno ime.
Dali u tebise, trudni Kruh jede.
Nimam Konja, vola, ni polja.
Usam Kamenu, i Grote zivet moram
Plugi Verganj, teska Matika i trudne ruke moje,
Voz, i kola, trudne noge, i tuzna pleča moje.
Za tri do četiri Miseza, na svojem imetku.
Komać si Zivvez pridelan
A ostalih osem oli devet Miseča,
Moram ići po sveťu Kano Čela.
Dasi pribavim Živež za sebe i za svoju Čeljad.

Ovo je prvi put, što su u stenografskom zapisniku istarskog sabora ubilježene hrvatske riječi.

Nastavio je Marotti: Na ovaj način tuži se naš narod, jer je vezan i zatvoren sa svih strana i ne može općiti sa svojom braćom Istranima. Neka se moli, ne jedamput, već toliko dugo, dok se ne postigne, to, da bude cijela Istra izvancarinsko područje.

Marottijev prijedlog podupro je Grubiša.

Sabor je Marottijev prijedlog prihvatio jednoglasno.

Na osmoj sjednici sabora dne 12. oktobra 1871. sabor je izabrao dvojicu zastupnika za Carevinsko vijeće u Beču. Prisutno je 27 zastupnika. Izabrani su:

Colombani de dr. Orazio sa 24 glasa i
Vidulich dr. Francesco sa 26 glasova.

Ovo je bilo posljednji put, što je istarski sabor birao zastupnike za Carevinsko vijeće. Sabor je ove izbore proveo šest puta, i to:

10. aprila 1861.	nije izabran nitko	(Nessuno)
16. „ 1861.	„ „ „	(Nessuno)
26. septembra 1861.	izabrani:	Burger i Dobrila
22. februara 1867.	„	Vidulich i Colombani
29. augusta 1870.	„	Vidulich i Colombani
12. oktobra 1871.	„	Vidulich i Colombani

Burger i Dobrila zastupali su Istru od 1861. do 1867., a Vidulich i Colombani od 1867. do 1873., dakle i jedni i drugi po šest godina.

Na osmoj sjednici istarskog sabora prihvaćen je također prijedlog, da se broj zastupnika za Carevinsko vijeće poveća od 2 na 3. Do ovoga nije došlo, jer je kasnije saboru oduzeto pravo biranja zastupnika za Carevinsko vijeće.

Na istoj sjednici raspravljao se i zakon, kojim se promijenilo mjesto izbora, kako je dosada vrijedilo za gradove, da su svi izbornici morali dolaziti u jedno mjesto na izbor zastupnika. Po novom zakonu svaki je grad bio ujedno i izborno mjesto. Time su se prištedili izbornicima troškovi putovanja i gubitak vremena, a tako je izboru moglo pristupiti više izbornika, jer svatko nije mogao tako daleko putovati.

Nadalje je sabor predlagao, da u saboru bude samo jedan virilista, i prepušta se njima, da sami odluče, koji će biskup biti u saboru.

Predlagalo se, da veleposjed bira 7 zastupnika.

No promjena o virilistima i broju zastupnika veleposjeda nije bila uzakonjena, i istarski je sabor i dalje sve do godine 1908. imao 33 zastupnika: 3 virilista, 5 veleposjeda, 2 trgovačke komore, 11 gradovi i 12 vanjske općine.

Vlada je predlagala, da državni činovnik ne može biti zastupnikom. Talijani su htjeli, da se u zakon uvrsti i to, da ni svećenik ne može biti zastupnikom. Razumljivo je, da je to bilo upereno protiv Hrvata i Slovenaca, jer su samo njihovi svećenici bili i zastupnici, a rijetko kada Talijani.

Grubiša je branio svećenike i rekao, da to ne bi bilo pravedno.

Javlja se i Marotti: I on je za to, da državni činovnik ne može biti zastupnikom, jer to ne želi ni narod. Ali da se isključe svećenici, to nije razumno. Ovaj prijedlog, da se svećenici isključe, pao je.

Marotti zagovara tajno glasanje listićima. Oni, koji su protiv tajnog glasanja, čine to zato, jer ne uživaju povjerenje naroda.

Dne 13. oktobra 1871. bila je posljednja sjednica druge sesije istarskog sabora, pa je sabor zaključen.

Treće zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

5. XI. 1872. do 3. XII. 1872.

Treća sesija sabora trajala je od 5. novembra do 3. decembra 1872. U svemu bilo je 11 sjednica, i to:

5., 7., 12., 19., 20., 25., 28., 30. novembra 1872.

2. i 3. decembra 1872.

Na 2. sjednici dne 7. novembra 1872. predsjednik priopćuje, da se biskup Vitezić opravdao radi bolesti, a isto tako Rubeša.

Bogović polaže svečano obećanje.

Izabran je odbor za reviziju stenografskih zapisnika, i u ovaj su odbor birana samo 2 Talijana i 4 naša zastupnika; Bogović, Feretić, Grubiša i Marotti, a Rubeša je izabran u školski odbor. Ovako su se Talijani riješili naših zastupnika, jer su u glavne odbore: političko-pravni i financijski, koji su glavni, izabrali samo svoje ljude.

Na 3. sjednici dne 12. novembra predsjednik priopćuje, da biskup Legat ne može prisustvovati sjednicama.

Na ovoj se sjednici raspravljalo o prijedlogu Zemaljskog odbora, da se franjevačka njemačka gimnazija u Pazinu pretvori u talijansku pokrajinsku, kada je vlada ne će da preuzme i pretvori u talijansku. Predlaže, se, da se ova pokrajinska gimnazija otvori već u početku buduće školske godine, do čega tada nije došlo. Na ovoj gimnaziji, predlaže Zemaljski odbor, bit će njemački jezik obligatan.

Grubiša prigovara, što se ispustilo slavenski jezik kao obligatan, a uvodi se njemački. Talijanska pokrajinska gimnazija u Pazinu bit će i za okolicu, u kojoj obitavaju Slaveni. On predlaže, da slavenski jezik bude obvezatan za sve đake slavenske narodnosti.

Marotti ne vjeruje, da se ne bi našao nitko, koji bi znao poučavati slavenski jezik. Slaveni ne zapovijedaju, oni mole, i pravedno je, da se i njihov jezik poučava. I ja sam učio u školama i talijanski i njemački, ali sam sačuvao svoj jezik. I slavenski učitelj se može naći, samo ako se hoće osobito među svećenstvom. Bez učitelja se ne može naučiti jezik ni poučavati ga i treba učitelje naći. On preporučuje Grubišin prijedlog.

Grubiša je također predložio, da će imati prednost za mjesto vjeroučitelja onaj svećenik, koji poznaje i poučava slavenski jezik.

Grubišin prijedlog je pao.

Kada su Talijani 1899. otvorili talijansku pokrajinsku gimnaziju u Pazinu, pozivali su se na ovaj zaključak istarskog sabora iz 1872. godine, koji nije prije bio ostvaren, iako bi se ta gimnazija morala otvoriti već u početku godine 1873–1874.

Na 4. sjednici dne 15. novembra 1872. predsjednik priopćuje, da zastupnik Feretić javlja, da ne može prisustvovati sjednicama sabora i odriče se mandata. Kako sam već spomenuo, za ovo su mjesto bili raspisani naknadni izbori i izabran je Petar Žic, župnik u Puntu.

Na 5. sjednici dne 19. novembra 1872. raspravlja se o promjeni nekih §§ školskog zakona od 30. marta 1870.

Grubiša prigovara, što se općinama nameću samo tereti, a ne daju im se nikakva prava. Sva prava sebi prisvaja Zemaljski odbor. Ignorira se posve zemaljsko, kotarsko i mjesno školsko vijeće. Neka sav trošak za škole padne na zemaljsku školsku zakladu. Učitelje neka bira i predlaže općina.

Marotti želi, neka se uredi i pitanje jezika u školi.

Grubišin je prijedlog pao.

Četvrto zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

26. XI. 1873. do 20. XII. 1873.

I ova je sesija bila kratka. Bilo je samo 11 sjednica, i to:

26., 27. novembra 1873.

1., 4., 6., 13., 15., 17., 18., 19., 20. decembra 1873.

Predsjednik u svom govoru *na prvoj sjednici* napominje između ostalog, da je zemaljskim odborima oduzeta povlastica, da sami biraju zastupnike za Carevinsko vijeće. Govor je pun gorčine, jer ... je narod izabrao za Carevinsko vijeće i Hrvata dra Dinka Vitezića. To je veli, u neku ruku sijanje nesloge i nemira među narod.

Biskup Vitezić se opravdava, što radi bolesti ne će doći na sjednice sabora.

Na ovoj je sjednici predsjednik komemorirao smrt zastupnika Rubeše, o čemu sam već prije govorio.

Na drugoj sjednici dne 27. novembra 1873., verificiran je izbor Antuna Spinčića, župnika u Mošćenicama, koji je izabran na mjesto pokojnoga Rubeše i izbor Petra Žica, župnika u Puntu, koji je izabran na mjesto dra Frana Feretića. O rezultatu ovih izbora naveo sam podatke već prije.

Osim ovih verificirani su mandati za grad Piran – Gabrielli – i za gradove Buzet, Izola i Milje – Madonizza.

Zanimljivo je istaknuti, da su Madonizza i Gabrielli položili svečano obećanje već na prvoj sjednici, kada još nisu bili verificirani njihovi mandati, a Antun Spinčić je položio svečano obećanje na četvrtoj sjednici dne 4. decembra 1873., Žic jedva na petoj sjednici dne 6. decembra 1873. Talijani su sigurno došli u sabor, a naši nisu htjeli, dok nisu znali, da su im mandati verificirani.

Kako su Talijani postupali s našim zastupnicima najbolje govori činjenica, u koje su odbore birali naše zastupnike.

U agrarnom odboru bio je samo Bogović, u revizijskom odboru četiri naša zastupnika: Grubiša, Žic, Spinčić i Marotti i jedan Talijan, Flego, a u ostalim su glavnim odborima bili sve sami Talijani.

Istaknuti treba i postupak Zemaljskog odbora, koji u izvještaju veli, da se molbe pravnika iz Zagreba, a to su bili Istrani, Slaveni, koji su molili pokrajinsku potporu, da se te njihove molbe nijesu uzele u obzir.

Na 6. sjednici dne 13. decembra 1873., Marotti predlaže molbu općine Rukavac, Kućeli, Bregi i Pobri. Zanimljivo je, da su u službenom zapisniku ova imena pisana hrvatskim pravopisom, ovako, kako ih navodim. To je svakako velika rijetkost za ono vrijeme.

Spinčić predlaže utok protiv dekreta Zemaljskog odbora od 26. oktobra 1873.

Žic predlaže molbu za potporu slavenskih đaka na sveučilištu u Gracu.

Spinčićevo i Žičevo prezime zabilježeno je u stenografskom zapisniku talijanskim pravopisom: Spincich i Ziz.

Na istoj sjednici raspravljalo se o klasifikaciji zemljišta.

Govorio je Marotti: Komisija u Voloskom klasificirala je zemlju u šest razreda, a pokrajinska komisija ju je klasificirala u jedan razred. To je zbilja nešto, što se ne može razumjeti. On tumači, kako je pojedina komisija radila i nastojala, da točno ustanovi prihod zemljišta. I kada je sve bilo gotovo, onda se ustanovilo, da zemljište nema prihoda, nego gubitak. Referenti su prosvjedovali, da bismo mi htjeli ništa ne plaćati, nego da mora vlada plaćati nama. Ali do tog smo zaključka došli tako, da smo najsavjesnije istražili prihode i došli smo do zaključka, da je zemljište pasivno. Referenti su misili, da se za obrađivanje zemlje ništa ne troši, da je dosta doći blizu s plugom i pokazati motiku i time je sve gotovo. Zemlju, po njihovu shvaćanju, ne treba gnojiti. Dokazivali smo, da se seljak, koji sam ne obrađuje zemlju, zadužuje. A kako ćemo uzdržavati obitelj. Sada vidim, da je ovaj aparat stigao ovamo u Poreč, ali ja ga ne prepoznajem, makar da sam tu bio na licu mjesta. Kako je komisija vidjela našu zemlju sve tamo preko Učke, to ja ne znam i ne znam, kako se može o jednoj stvari suditi, ako se ne vidi. Govore, da su zahtijevali, neka se ovamo u Poreč pošalje vrećica zemlje. Ovu su zemlju mogli vidjeti, ali da se na vrećici zemlje moglo klasificirati cijeli onaj kraj, to nije moguće. Mi ne želimo drugo, nego da budemo klasificirani kao i sva ostala Istra.

Spinčić se čudi klasifikaciji zemljišta u Voloskom i Podgradu, jer po tome se čini, kao da je to najsretniji kraj, kao da je tu postao neki vrt. A nas ubija suša i tuča. Kada su kiše, s naših obronaka odnose malo pomalo svu zemlju i izbija iz površine samo kamenje. A koliko muke, dok uredimo naše dočiće. Meni se čini, da je naša zemlja slična onoj, što je mećemo u lonce za cvijeće, koju moramo svake godine mijenjati. Prihod ulja je kod nas kvalificiran kao prvorazredan. Ali od toga smo još daleko. Kako su se mogli naši pašnjaci klasificirati kao oni na Poreštini i Vodnjanštini, kada znamo, da siromašni stanovnici ovih krajeva gone svoja blaga preko zime u južnu Istru.

Grubiša podupire Marottija i Spinčića.

Marotti je na koncu rekao: Znajte, kada je seljak preopterećen porezima, da ne voli onoga, komu to plaća.

Na 9. sjednici dne 18. decembra 1873. Bogović predlaže molbu općina: Tar, Frata, i Vabriga, da budu odijeljene od mjesne općine Poreč.

Grubiša zagovara prijedlog, da se Trstu ne dopusti vodovod iz Rižana i da sjedište zemaljskog školskog vijeća bude izvan Istre.

Na 11. sjednici dne 20. decembra 1873. raspravlja se o talijanskim gimnazijama u Kopru i Pazinu.

Spinčić je rekao: Vlada nam nudi njemačku gimnaziju u Pazinu, a školski odbor ovog sabora hoće talijansku. Ja ne ću ni jedne ni druge, jer ne odgovara ni mojim željama ni mojim pravednim očekivanjima. Njemačke gimnazije nitko ne treba. Talijani već imaju svoju u Kopru i jednu višu realnu školu u Pazinu (ovdje misli na zaključak sabora od 12. novembra 1872.), a Slaveni, kojih ima dvije trećine u Istri, nemaju nijedne srednje škole. To nije jednakost, a ne odgovara ni državnom temeljnom zakonu, koji osigurava svakoj narodnosti jezik u školama i uredima. Neka vlada naloži činovništvu, da nauči jezik naroda i da ga upotrebljava s narodom. Meni se čini apsurd, što se u drugoj polovici 19. vijeka upotrebljavaju u tribunalu tumači: bačvari i postolari. Ja na temelju ovakvih tumača ne bih sa sigurnošću mogao izreći nijednu osudu. Ako dakle Slaveni, kojih ima dvije trećine u pokrajini, ako ti Slaveni snose jednake, ako ne i veće terete, morali bi uvaživati i jednaka prava. Ako imaju Talijani višu gimnaziju u Kopru i jednu višu realnu školu u Pazinu, onda bi i Slaveni morali imati slavensku gimnaziju u Pazinu ili gdje drugdje. Dajte i nama gimnaziju. Pomozite nam u ovom lijepom, plemenitom, svetom i teškom pothvatu. Zašto se bojite natjecanja u drugom jeziku, to jest slavenskom. Koliko iz povijesti znam, Slaveni nisu bili nikada agresivni i od nas ne treba da se bojite. Kada bi se dvije sestre ove zemlje natjecale u nauci, bio bi to lijep i plemenit prizor. Gospodo! Vremena su tmurna i nitko ne zna, što će biti sutra. Meni se čini, da se mi svi moramo složiti, stisnuti ruke kao prava, iskrena braća iste pokrajine, da nas budućnost ne nađe nepripravne.

Nato Spinčić odgovara Boccalariju: Što se tiče slavenskog jezika, mislim da sam kompetentan sudac i mogu vas uvjeriti, da u Istri nema toliko dijalekata, kako se misli. U cijeloj Istri je samo jedan dijalekat, a samo u kotaru koparskom govori se slovenački, a kao dokaz neka vam služi to, što se u cijeloj slavenskoj Istri čita evanđelje u crkvi u istom jeziku i svi ga razumiju. Vi velite, da nemamo jezika, a ja vam velim, da mi već imamo više gimnazija, u kojima je nastavni jezik slavenski, da, imamo već i sveučilište nedavno otvoreno sa 4 fakulteta.

Grubišu također ne zadovoljava njemačka gimnazija u Pazinu, iako su onu školu svršili toliki svećenici, liječnici, odvjetnici, ljekarnici i drugi činovnici. A mi ovakvih ljudi još trebamo.

Marotti se ne čudi, što Talijani skrbe za talijanske škole, ali i mi smo tu, a na nas nitko ne misli i nitko se ne brine, da udovolji i najmanjim željama i najvećim potrebama. Ja bih htio uvjeriti gospodina Boccalarija, da u Istri postoje Slaveni. Ja ga ne mogu opravdati i držim, da vrlo slabo poznaje Istru.

Predsjednik opominje Marottija i ovaj zaključuje: Zaključujem u nadi, da će se jedanput dati pravica Slavenima, koji plaćaju jednako kao i drugi i imaju pravo na jednake koristi.

Na koncu se javlja i Žic. I on se čudi vladi, koja bi htjela utemeljiti njemačku gimnaziju. Zašto se i u gornjoj Austriji ne otvori talijanska

gimnazija? Tko bi to učinio, smatrali bi ga luđakom i zatvorili u ludnicu. On nije protiv talijanske gimnazije, ali zašto ne bi i Slaveni imali svoju gimnaziju. On predlaže, neka slavenska gimnazija bude u Krku.

Razumije se, da su svi ovi prijedlozi naših zastupnika ostali bezuspješni, ali ih ističem, da pokažem, kako su se naši zastupnici i već u ono doba zauzimali za narodnu prosvjetu i narodni napredak.

Tako je u živahnoj raspravi završena i ova četvrta sesija istarskog sabora.

Peto zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

19. VIII. 1874. – 8. IX. 1874.

Peto zasjedanje istarskog sabora imalo je samo 7 sjednica, i to:
19., 20., 25 augusta 1874.
1., 5., 7., 8 septembra 1874.

Prvoj sjednici dne 19. augusta 1874. prisustvuje samo 15 zastupnika. Istarski je sabor sazvan prije nego ostali pokrajinski sabori.

Druga je sjednica bila dne 20. augusta 1874. i ovoj prisustvuje samo 17 zastupnika.

Poslije toliko vremena javlja se biskup Dobrila, koji javlja pismom dd. Pula 17. VIII. 1874., da je zapriječen i moli, da mu se opravda, što ne će prisustvovati saborskim sjednicama.

Opravdao se i Franjo Marotti. Anton Spinčić moli dopust, jer ima 28. augusta 1874., biskupski pohod.

Već na prvoj sjednici položili su svečano obećanje novoizabrani zastupnici Carlo de Furegoni i Jakov barun Lazzarini, a jedva u drugoj sjednici bila je verifikacija njihovih mandata.

U vanjskim općinama izbornog kotara Pazin-Labin rezultat izbora bio je ovaj:

Općina:	Datum izbora:	Glasovalo:	Izabrano fiducijara:
Boljun	16. VII. 1874.	51	7
Tinjan	17. VII. 1874.	66	8
Labin	17. VII. 1874.	9	12
Plomin	18. VII. 1874.	22	7
Žminj	18. VII. 1874.	76	9
Pazin	20. VII. 1874.	96	22
	Ukupno	320	65

Od 65 izabranih fiducijara došlo je na izbor zastupnika u Pazin 49 fiducijara, koji su svi glasovali za Jakova baruna Lazzarini-Battiala.

U Piranu su glasala u svemu 22 izbornika, od kojih je 20 glasovalo za Dragutina Mariju de Furegonija.

Oba je izbora sabor verificirao bez ikakve rasprave.

Birani su različni odbori. U revizionalni odbor, koji ne znači ništa, birana su 4 naša zastupnika (Marotti, Spinčić, Žic i Grubiša) i 2 Talijana (Bembo i Furegoni), a u gospodarski je odbor biran od naših zastupnika samo Bogović. U ostale, glavne odbore, birani su sami Talijani.

Na 3. sjednici 25. augusta 1874. prisutno je 25 zastupnika.

Biskup Vitezić javlja, da je teško bolestan i ne može prisustvovati sjednicama.

Žic je također bolestan i moli dopust za cijelo vrijeme ovog zasjedanja.

Na 4. sjednici dne 1. septembra 1874. raspravlja se o zakonu, kojim se uvode cestovni odbori.

Spinčić govori, neka bi § 1.ovog zakona bio jasniji, jer se više puta može dogoditi nesreća i nehotice, pa zašto da čovjek bude kažnjen, ako je štetu počinio pukim slučajem.

U zapisnicima pišu se imena naših sela hrvatskim nazivima, ali neka pogrešno, na pr. Draguč, Lisač. Ovako se to vrlo često događalo, da su se iskrivljavala imena naših hrvatskih i slovenskih sela.

Sabor je prihvatio više zakona.

Od naših zastupnika sudjelovali su u raspravama Spinčić i Marotti.

Žica uopće nije bilo u saboru i molio je dopust radi bolesti.

Bogović nije u saboru kod rasprava nikada sudjelovao.

Na ovom zasjedanju nije se javio ni Grubiša.

Tako se završilo i peto zasjedanje istarskog sabora.

Šesto zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

6. IV. 1875. do 3. V. 1875.

Šesta sesija istarskog sabora bila je također vrlo kratka. Imala je 9 sjednica, i to:

6., 12., 16., 20., 26., 28., 30. aprila 1875.

1., 3. maja 1875.

Na prvoj sjednici dne 6. aprila 1875., predsjednik javlja žalosnu vijest, da je umro biskup tršćansko-koparski Monsignor Bartul Legat, čovjek rijetkog znanja, koncilijantan i dobročinitelj u tolikoj mjeri, da bi sve svoje dao sirotinji.

Biskup Vitezić javlja, da je bolestan i ne može prisustvovati sjednicama sabora.

Budući da vladar putuje u Dalmaciju preko Pule, sabor je izabrao odbor, koji će se vladaru pokloniti i predati adresu odanosti.

Na drugoj je sjednici dne 12. aprila 1875. predložen novi pravilnik o raspravama pokrajinskog sabora.

Na 3. sjednici dne 16. aprila 1875. javlja predsjednik, da je zastupnik Spinčić bolestan.

Na 6. sjednici dne 28. aprila 1875. raspravljalo se o novom saborskom pravilniku.

Marotti prigovara i hoće neka se stvar razjasni u pogledu izbora zastupnika, da sabor, ako je izbor zastupnika proveden u redu i nema mu prigovora, ne može poništiti izbor, kako se to događalo kod izbora zastupnika Zamarina. Poništiti jedan izbor, koji je proveden u redu i bez prigovora, to je u protivštini sa željama onih, koji su zastupnika izabrali.

Razumije se, da je sve ostalo onako, kako je većina htjela.

U ovom zasjedanju javljao se najviše Marotti, a ostali vrlo malo.

Drugih važnijih događaja za nas u ovom zasjedanju nije bilo.

Sedmo zasjedanje četvrte periode istarskog sabora

7. III. 1876. do 1. IV. 1876.

I ovo je zasjedanje bilo kratkotrajno. Imalo je u svemu 8 sjednica, i to: 7., 14., 18., 21., 27., 29., 31. marta 1876.

1. aprila 1876.

Na prvoj sjednici dne 7. marta 1876. predsjednik priopćuje, da Monsignor Vitezić radi bolesti ne će prisustvovati sjednicama.

Zastupnik Žic se odrekao mandata radi slabog zdravlja. U ovom je zasjedanju njegov mandat ostao nepopunjen i naknadnih izbora nije više bilo.

Na 6. sjednici 29. marta 1876. bio je na dnevnom redu izvještaj školskog odbora, da vlada, kako je sabor zaključio već 1871. godine, utemelji talijanski političko-pravni fakultet.

Zastupnik Barsan je nadugo i naširoko obrazlagao ovu potrebu talijanskog političko-pravnog fakulteta.

U ovoj raspravi uzeo je učešća zastupnik Spinčić, koji je rekao: Iako sam po rođenju Slaven, ja bih glasovao za talijanski političko-pravni fakultet, ali da taj bude u talijanskom gradu. Velim izričito (espressamente) u talijanskom gradu, jer ja ne poznajem nijedne čisto talijanske pokrajine u Austriji.

Marotti je potpuno podupro Spinčićev govor.

Na 7. sjednici dne 31. marta 1876. zastupnik Marotti je predložio, neka se sagradi cesta Matulji-Belići-Sv. Lucija kod Kastva, jer bi se time spojio kolodvor Matulji ne samo s Kastvom, već i s Klanom, Studenom, Liscem i Skalnicom.

Ovaj je prijedlog sabor prihvatio.

U 8. sjednici dne 1. aprila 1876. zastupnici Grubiša i Marotti zagovaraju prijedlog, da bi Zemaljski odbor priskrbio, da bi svaka općina bila bolje snabdjevena u zdravstvenom pogledu. Da se spasi život mnogim majkama i djeci, treba se pobrinuti, da svako selo ima svoju babicu.

Grubiša preporučuje, neka se sagradi tako potrebna cesta Sv.Petar-Krkavci.

Na ovoj se sjednici raspravljalo i o učiteljištu u Kopru. Zastupnik Boccalari dokazuje, da je njemački jezik, kojim se predaje na svim trima sekcijama (talijanskoj, slovenačkoj i hrvatskoj), protuzakonit i da je u protivurječju s poznatim § 19. temeljnog državnog zakona i ministarske naredbe od 26. maja 1874.

Sabor je zaključio, neka se na učiteljištu u Kopru i Gorici njemački jezik poučava samo kao predmet.

U Gorici neka se otvori talijansko-slovensko muško učiteljište.

Ovim zasjedanjem zaključena je četvrta perioda istarskog sabora.

Ako se obazremo na rad naših zastupnika u ovoj periodi istarskog sabora, moramo odati potpuno priznanje našim zastupnicima, koji su u svakom pogledu nastojali, da zagovaraju interese našeg naroda.

PREGLED DJELOVANJA ISTARSKOG SABORA

A) *Izborne periode istarskog sabora*

Izbori za istarski sabor od godine 1861. do 1914. provedeni su ukupno jedanaest puta. Prema tome morao bi istarski sabor imati jedanaest izbornih perioda.

Svaka bi perioda prema zakonu morala trajati šest godina. Ali to nije uvijek bilo, jer je sabor nekoliko puta bio raspušten i prije, nego što mu je istekao šestogodišnji rok. Prema tome imali bismo ovaj pregled:

Izborna perioda:	Trajala je:
Prva	6. IV. 1861. do 24. IX. 1861.
Druga	25. IX. 1861. do 17. II. 1867.
Treća	18. II. 1867. do 19. VIII. 1870.
Četvrta	20. VIII. 1870. do 4. IV. 1877.
Peta	5. IV. 1877. do 15. VIII. 1883.
Šesta	16. VIII. 1883. do 9. X. 1889.
Sedma	10. X. 1889. do 7. I. 1896.
Osma	8. I. 1896. do 20. VI. 1902.
Deveta	21. VI. 1902. do 21. VII. 1909.
Deseta	22. VII. 1909. do 2. IV. 1916.
Jedanaesta	———— do ————

Početak svake periode računa se od onoga dana, kada se novoizabrani zastupnici sastaju u sabor, a svršetak dan prije, nego što se novoizabrani zastupnici sastaju na zasjedanje za novu periodu.

Iz prednjih podataka vidimo, da je prva perioda istarskog sabora bila najkraća, treća je trajala samo tri godine, deseta osam godina, a jedanaeste nije uopće bilo, jer se novoizabrani zastupnici nisu nikada sastali u saboru, da započnu radom u jedanaestoj periodi.

Činjenica je, da su izbori za jedanaestu periodu bili provedeni u junu i julu 1914. godine i da su novoizabrani zastupnici primili od Namjesništva izborne iskaznice (vjerodajnice ili izborne svjedožbe), kojima su izabrani zastupnici ovlašteni stupiti u pokrajinski sabor i smatraju se, da su ispravno izabrani, dok sabor ne proglasi, da je njihov izbor nevaljao. (§ 53. izbornog reda za zemaljski sabor markgrofije Istre zakona od 17. V. 1908. L. P. Z. br. 17.).

Kao svršetak desete periode moglo bi se uzeti 7. VII. 1914., jer su tog dana bili posljednji izbori u kuriji veleposjeda.

Ali kako se svaka izborna perioda svršava dan prije, nego što se sastaju novoizabrani zastupnici u prvo zasjedanje, to doista taj dan (7. VII. 1914.) nije bio svršetak desete periode. Moralo bi se čekati, da se sastanu u sabor novoizabrani zastupnici. Ali novoizabrani zastupnici nisu se nikada sastali t. j. sabor nije bio sazvan, nego je mjesto saziva sabora došlo patentom dd.

3. IV. 1916. L. P. Z. br. 16. ukinuće pokrajinske autonomije, a prema tome je tog dana bio i svršetak desete periode istarskog sabora.

Što se tiče početnoga roka i trajanja jedanaeste periode istina je, da je sabor desete periode nakon njegove šestogodišnje periode bio redovito raspušten. Postoji nadalje i činjenica, da su provedeni novi izbori za jedanaestu periodu, da su novoizabrani zastupnici dobili i svoje vjerodajnice ili izborne svjedodžbe i prema tome već uživali imunitet, ali je činjenica i to, da sabor nije bio nikada sazvan na redovito zasjedanje, da mandati novoizabranih zastupnika nisu bili i nisu zato ni mogli biti u saboru verificirani. Prema tome jedanaesta perioda istarskog sabora nije bila ostvarena, iako joj je začetak tu, pa je možemo nazvati »nedonošče«.

B) *Hrvatski i slovenski zastupnici u pojedinim periodama istarskog sabora*

Prva perioda (1861.)

a) viriliste: Legat, Dobrila i Vitezić. b) izabrani zastupnici: Feretić, Samsa (Jurinac).

Samsa se odrekao mandata odmah nakon izbora. Kod naknadnih izbora izabran je na njegovo mjesto Jurinac, ali je sabor bio zaključen, a kasnije raspušten, tako da je od naših izabranih zastupnika bio u prvoj periodi u saboru prisutan samo Feretić.

Druga perioda (1861.–1867.)

a) viriliste: Legat, Dobrila i Vitezić. b) izabrani zastupnici: Jurinac, Šumberac-Šote, Samsa i Feretić.

Samsa je prisustvovao sjednicama prvog zasjedanja, a onda se odrekao mandata. Kod naknadnih izbora izabran je na njegovo mjesto Talijan.

Treća perioda (1867.–1870.)

a) viriliste: Legat, Dobrila i Vitezić. b) izabrani zastupnici: Jurinac, Feretić, Ravnik.

Ravnik je izabran kod naknadnih izbora i bio je u saboru samo u trećem zasjedanju (1869.).

Četvrta perioda (1870.–1877.)

a) viriliste: Legat, Dobrila i Vitezić. b) izabrani zastupnici: Grubiša, Rubeša (A. Spinčić), Marotti, Bogović i Feretić (Žic).

Rubeša je umro (1873.). Kod naknadnih izbora izabran je na njegovo mjesto Antun Spinčić.

Feretić se odrekao mandata (1872.). Kod naknadnih izbora izabran je na njegovo mjesto Žic, ali se i on odrekao mandata (1876.).

Peta perioda (1877.–1883.)

a) viriliste: Dobrila, Vitezić (Feretić) i Glavina (Zorn). b) izabrani zastupnici: Fabris, Antun Spinčić, Sterk, Dorčić i Vjekoslav Spinčić.

Vitezić je umro (1877.). Naslijedio ga je Feretić (1879.).

Glavina je premješten u Trst. Naslijedio ga je Zorn (1882.).

Vjekoslav Spinčić izabran je kod naknadnih izbora (1882.).

Šesta perioda (1883.–1889.)

a) viriliste: Glavina, Feretić i Zorn. b) izabrani zastupnici: Zamlić, Križanac (Frane Flego), Vjekoslav Spinčić, Laginja, Sterk (Jenko) i Volarić.

Križanac je umro (1888.). Kod naknadnih izbora izabran je Frane Flego (1888.).

Sterku je poništen mandat. Kod naknadnih izbora izabran je Jenko (1884).

Volarić je izabran kod naknadnih izbora (1877).

Sedma perioda (1889.–1896.)

a) viriliste: Glavina i Feretić (Sterk). b) izabrani zastupnici: Stanger, Spinčić, Flego, Dukić, Laginja, Jenko. Mandić, Volarić i Seršić.

Feretić je umro (1893.). Naslijedio ga je Sterk (1894.).

Dukić je umro (1894.). Naknadnih izbora nije bilo.

Osma perioda (1892.–1902.)

a) viriliste: Glavina, Sterk i Mahnić. b) izabrani zastupnici: Stanger, Kompare, Trinajstić M., Laginja, Trinajstić D., Jenko, Mandić, Spinčić i Kozulić.

Glavina je umirovljen (1895.). Naslijedio ga je Sterk (1896.), a ovoga Mahnić.

Deveta perioda (1902.–1909.)

a) viriliste: Mahnić. b) izabrani zastupnici: Stanger, Kompare, Trinajstić M., Laginja, Trinajstić D., Mandić, Spinčić, Kozulić i Andrijčić.

Deseta perioda (1909.–1916.)

a) viriliste: Karlin i Mahnić. b) izabrani zastupnici: (Stihović), Zidarić, Laginja, Valentič, Mandić, Gj. Červar (Brnčić), Pošćić, Trinajstić D., Rajčić, Sancin, Š. Červar, Kirac, Zuccon, Andrijčić, Kozulić (Haračić), Pangerc, Flego, Kurelić i Spinčić.

Izabrani su kod naknadnih izbora: Stihović (1912.), Brnčić (1912.) i Haračić (1913.).

Jedanaesta perioda

a) viriliste: Karlin i Mahnić. b) izabrani zastupnici: Stihović, Kurelić, Gj. Červar, Valentič, Škrbec, Pošćić, Ribarić, Trinajstić D., Grašić, Š. Červar, Sancin, Kirac, Zuccon, Andrijčić, Haračić, Mandić, Milić, Laginja i Spinčić.

C) *Predsjedništvo sabora i Zemaljski odbor*

Naši su zastupnici bili u predsjedništvu sabora i u Zemaljskom odboru i to:

1. *Potpredsjednici sabora*

dr. Ante Dukić: VII. perioda od 10. X. 1889. do 28. XII. 1894.
dr. Andrija Stanger: VIII. i IX. perioda od 8. I. 1896. do 21. VII. 1909.
dr. Matko Laginja: X. perioda od 22. VII. 1909. do 2. IV. 1916.

2. *Asesori (prisjednici) Zemaljskog odbora*

Vjekoslav Spinčić: VII. perioda od 19. X. 1889. do 25. V. 1891.
dr. Matko Laginja: VII. perioda od 6. IV. 1892. do 30. I. 1896.
dr. Dinko Trinajstić: IX. perioda od 10. VII. 1902. do 31. VII. 1909.
Antun Andrijčić: X. perioda od 31. VII. 1909. do 2. IV. 1916.
dr. Ivan Zuccon: X. perioda od 31. VII. 1909. do 2. IV. 1916.

3. *Zamjenici asesora (prisjednika)*

Samsa Josip: II. perioda od 26. IX. 1861. do 14. XII. 1862.
dr. Matko Laginja: VII. perioda od 19. X. 1889. do 6. IV. 1892. IX. perioda od 10. VII. 1902. do 31. VII. 1909.

Matko Mandić: VII. perioda od 6. IV. 1892. do 30. I. 1896. X. perioda od 31. VII. 1909. do njegove smrti 13. V. 1915.

dr. Mate Trinajstić: VIII. perioda od 26. II. 1892. do 10. VII. 1902.
dr. Šime Kurelić: X. perioda od 31. VII. 1909. do 2. IV. 1916.

D) *Hrvatski i slovenački zastupnici u istarskom saboru i njihov rad u saboru*

1. *Andrijčić Antun* župnik u miru

Zastupao je izborni kotar vanjskih općina Lošinja, Cresa i Krka u IX., X. i XI. periodi. U saboru je živo sudjelovao. Važna je njegova interpelacija o glagolici u sjednici sabora dne 15. jula 1902. U sjednici sabora dne 23. oktobra 1903. interpelira vladu u predmetu uređenja luke u Baški i Unijama. U sjednici dne 8. novembra 1904. prosvjeduje, što vlada na hrvatske interpelacije odgovara talijanski. U sjednici dne 19. septembra 1907. sabor je prihvatio njegov prijedlog, da se uredi potok Rika u Baški i Jezero kod Omišlja. U sjednici dne 15. oktobra predlaže, neka se i Družbi sv. Ćiriła i Metoda dade potpora u iznosu od 10.000 kruna. U sjednici dne 31. jula 1909. izabran je zemaljskim asesorom i kao takav nastanio se u Poreču. U početku prvog svjetskog rata bio je u Poreču uapšen i zatim konfiniran.

2. *Bogović Anton* posjednik u Dubašnici

Zastupao je izborni kotar vanjskih općina: Lošinj, Cres i Krk u IV. periodi.

U sjednici dne 20. augusta 1870. bio je njegov izbor poništen. Kod naknadnih izbora dne 9. septembra 1871. ponovo je biran, te je na 2. sjednici sabora dne 7. novembra 1872. položio svečano obećanje. Sada je sabor verificirao njegov izbor.

3. *Brnčić dr. Frane*, odvjetnik u Trstu

Izabran je kod naknadnih izbora X. periode dne 3. III. 1912. u izbornom kotaru vanjskih općina Volosko i Podgrad, pošto se dr. Gj. Červar zahvalio na mandatu. U sabor nije stigao, jer se sabor nije sastajao.

4. *Červar dr. Gjuro*, odvjetnik u Opatiji

Zastupao je u X. periodi izborni kotar vanjskih općina Volosko i Podgrad do 25. VII. 1911., kada se odrekao mandata.
U XI. periodi je bio izabran u izbornom kotaru gradova: Volosko, Opatija, Kastav, Podgrad, Lovran, Mošćenice i Klana.

5. *Červar Šime*, župnik u Zrenju

Zastupao je u X. i XI. periodi izborni kotar vanjskih općina: Buzet, Motovun i Poreč.

6. *Dobrila dr. Juraj*, biskup u Poreču i Trstu

Bio je u saboru kao virilista. Najprije kao biskup u Poreču do 29. V. 1875. a onda do svoje smrti kao biskup u Trstu do 13. I. 1882. Prema tome je bio zastupnikom u istarskom saboru kao virilista u I., II., III., IV., i V. periodi do svoje smrti 13. I. 1882. Godine 1861. u sjednici sabora dne 26. IX. 1861. izabran je od sabora zastupnikom u Carevinsko vijeće.

U saboru je bio vrlo aktivan. Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1861. kod rasprave o adresi vladaru; godine 1863. u raspravi saborskog pravilnika; u raspravi pokrajinskog obračuna za godinu 1861. i 1862.; u raspravi pokrajinskog proračuna za godinu 1863. i 1864.; kod unutrašnjeg pravilnika sabora; o obnarodovanju zapisnika saborskih sjednica i u kojem jeziku; o prisutnosti Slavena u Istri i njihovu odgoju; o pravu podnošenja interpelacija Namjesniku i vladinu povjereniku u saboru; o imenovanju odbora, koji ima proučiti potrebe pokrajine; o podnošenju proračuna od strane općina; podastire prijedlog neka pokrajinski fond porazdijeli 2.000 forinti za siromahe u pokrajini i u korist sirotinje odriče se svojih dnevnica; zagovara nagrade za uzgojitelje konja na otoku Krku; predlaže, neka se drže češće sjednice sabora; govori o općinskom pravilniku i općinskom izbornom redu; o prijedlogu da se isključe svećenici iz općinskih odbora; o načinu sastavljanja zapisnika saborskih sjednica; o dužnostima i pravima općina; o izboru odbora, koji bi imali pregledati molbe upućene saboru; o ustanovljenju bolnice za duševne bolesnike; o zakonu što se tiče gradnje crkava i župnih stanova; o izdubljenju luke u Taru; o zakonu za gradnju i uzdržavanje nedržavnih cesta; o molbi pokrajine vladi za uzdržavanje državnih cesta; o naknadi bolničkih troškova; o izvještaju računa bratovština; o podjeljivanju školskih stipendija; o utemeljenju zemljišnih knjiga; o opskrbi sumporom za pobijanje luga na lozama; o plaćanju troškova za nahočad (trovatelli) općini Trsta: o molbi općinara Mongeba, Fuškulina i Dračevca, da se odijele od Poreča; za sniženje poreza; godine 1864. o uređenju ezonera na Kvarnerskim otocima; u predmetu molbe za oproštaj državnog poreza; o podjeljivanju školskih stipendija iz zaklade

grofa Carli; o stanju obuke u školama Istre i o težnji za italianiziranjem Slavena; o poučavanju slavenskog jezika na gimnaziji u Kopru; o administraciji zaklade bratovština; godine 1865–1866. o poznavanju talijanskog i slavenskog jezika od strane učitelja, koji poučavaju u seoskim općinama; zagovara, neka se ne plijene goveda i ovce za neplaćeni porez; o promjeni zakona o lovu; godine 1866. o pripuštanju utoka na sabor protiv odluka Zemaljskog odbora; o prednostima danima stranim državljanima kod podjeljivanja boljih mjesta u ratnoj mornarici; o stanju ribolova.

Vidimo iz ovoga, da je u drugoj periodi istarskog sabora Dobrila bio najaktivniji. Od treće periode dalje nije više dolazio u sabor.

7. *Dorčić Petar*, župnik u Baški

U V. periodi zastupnik izbornog kotara vanjskih općina: Lošinj, Krk i Cres.

U saboru je sudjelovao kod ovih rasprava: godine 1877.; govori o molbi općine Rovinj u predmetu oprosta duga školskoj zakladi; predlaže molbu baščanskih brodovlasnika u predmetu gradnje luke u Baški; godine 1881. govori u predmetu poučavanja slavenskog jezika u gimnazijama pokrajina; o probuđenju Slavena i o podjeljivanju stipendija đacima, koji polaze gimnaziju na Rijeci i u Senju; godine 1882.: sudjeluje u raspravi o zakonu o utemeljenju kotarskih gospodarskih vijeća; o nastavnom jeziku u pučkim školama.

8. *Dukić dr. Ante*, odvjetnik i načelnik u Pazinu

U VII. periodi zastupnik u izbornom kotaru vanjskih općina Pazin i Labin do svoje smrti 28. XII. 1894.

U saboru je sudjelovao u raspravama: godine 1889.: Imenovan je zemaljskim podkapetanom. Pozdravlja sabor također i na hrvatskom jeziku. On je bio prvi Hrvat, koji je imenovan u predsjedništvo sabora; o utemeljenju mjesne općine Draguć; o praračunu ezonera za godinu 1890. i o podjeli duga o ezoneru; podupire prijedlog zastupnika Costantinija u predmetu potpore gradu Pazinu; protestira protiv stilizacije izvještaza o izborima u izbornom kotaru vanjskih općina kotara Pazin–Labin; godine 1890. podastire prijedlog o upotrebi slavenskog jezika u političkim, financijskim, sudbenim uredima i t. d.; predlaže, da se utemelji porotni sud i Viši zemaljski sud (prizivni sud) za slavensko pučanstvo; interpelira vladu o podijeljenim nagradama poreskim činovnicima za stvari ezonera; godine 1892. interpelira vladu i Zemaljski odbor o isplaćenom iznosu općini Buzet, a na teret poreskih općina Draguć i Sovinjak i o kvoti, koje su ove dužne platiti za općinske troškove; o molbi kotarskog suda u Buzetu, da može postupati protiv zastupnika Frana Flego; godine 1894. interpelira vladu u predmetu propisa političke vlasti određenih za općinske izbore u Pazinu.

9. *Fabris Karlo*, župnik i dekan u Buzetu

U V. periodi zastupa izborni kotar vanjskih općina: Kopar, Buzet i Piran.

U prvom zasjedanju (1877.) izabran je tajnikom sabora. Inače se u saboru nije istaknuo.

10. *Feretić dr. Franjo*, kanonik a kasnije biskup u Krku

U I., II., III. i IV. periodi zastupa izborni kotar vanjskih općina Lošinj, Cres i Krk.

U sjednici dne 20. augusta (IV. perioda) bio je njegov mandat od sabora poništen. Kod naknadnih izbora dne 9. septembra 1871. ponovo je biran, ali se dne 14. novembra 1872. odrekao mandata.

Dne 5. XII. 1879. imenovan je biskupom u Krku i kao takav postao virilista u saboru u V., VI. i VII. periodi do svoje smrti 11. III. 1893. Kao virilista nije dolazio u sabor.

Kao izabrani zastupnik osobito se isticao u raspravama u I., II. i III. periodi.

Sudjelovao je u saboru kod rasprava: godine 1861. o podnošenju adrese vjernosti vladaru; predlaže, da bi Zemaljski odbor imao manje od 4 asesora; o nagradama zemaljskom kapetanu i zemaljskim asesorima; o obnarodovanju saborskih rasprava i u kojim jezicima; o izboru zastupnika Smajevicha; godine 1863. o općinskom pravilniku i o općinskom izbornom redu; o isključenju svećenika iz općinskih odbora; o molbi Martinčića u predmetu odštete za gradnju ceste; o utemeljenju zemljišnih knjiga; o javnosti bolnice u Kopru; o zakonu za doprinos troškova za gradnju crkava; o troškovima za ukonačivanje žandarmerije; o proračunima pokrajine za godinu 1863. i 1864. i za redovito ubiranje nameta; o podjeljivanju školskih stipendija; o najamnini saborske dvorane i prostorija za upotrebu pokrajinskih ureda; o zakonu o školskom patronu i o troškovima za gradnju školskih zgrada; o proračunu ezonera za 1863. godinu; o mjerama za poboljšanje gospodarskih uvjeta u Istri i za smanjenje poreza; za slobodni i bezuvjetni polazak pučkih škola; godine 1864. o uređenju i sistematizaciji pokrajinskih ureda; o pravilniku Zemaljskog odbora; o ustanovljenju broja i visine iznosa školskih stipendija; o troškovima za ukonačivanje žandarmerije; o ezoneru na otoku Lošinju; o gradnji pruge Sv. Petar–Rijeka; o mirovinama pokrajinskih činovnika; o stanju pučke prosvjete, o štampanju školskih knjiga i o povišici učiteljskih plaća; o sastavu bratovština, njihovu lokaliziranju i njihovim teretima i o utemeljenju jednog konvikta; godine 1865.–1866. o utemeljenju poljodjelske škole; o sistematizaciji mjesta za jednog veterinara; o bijednim prilikama otoka Krka i o gradnji javnih cesta na otoku Krku, o sjedištu političke vlasti za Kvarnerske otoke; godine 1866. o odgovornosti ministara kod rasprave o adresi vladaru; o uređenju suvlasništva zavoda za gluhonijeme u Gorici; o odjeljenju općine Lazaret iz općine Kopar; godine 1868. o uvođenju takse na pse; o uređenju zavoda za gluhonijeme u Gorici; o gradnji željeznice Sv. Petar–Rijeka; o ezoneru na Kvarneskim otocima; o dužnostima đaka, koji primaju stipendije, da uče slavenski jezik; o zakonu za ujedinjivanje i odjeljivanje općina; o nagradama za poboljšanje pasmine konja na otoku Krku; o ukidanju virilnih glasova; o statutu grada Rovinja; o novoj organizaciji općina; o zakonu za nadzor škola; o novoj organizaciji općina na otoku Krku; godine 1869. o zakonu, kojim se zahtijeva obvezatnost polaska škole; o proračunu ezonera za godinu 1870.; o prijedlogu Madonizze, da se ukinu vjerski redovi; o zakonu o naplati bolničkih troškova; u predmetu izravnih izbora zastupnika za Carevinsko vijeće; u predmetu molbe za ukidanje polublagdana.

11. *Flego Frane*, posjednik i načelnik u Buzetu

U VI. periodi izabran je dne 30. augusta 1888. kod naknadnih izbora na mjesto Križanca u vanjskim općinama izbornog kotara Kopar, Piran i Buzet.

U VII. periodi zastupa isti kotar.

U X. periodi zastupa petu kuriju u izbornom kotaru: Buzet, Motovun i Poreč.

U saboru je sudjelovao kod ovih rasprava: godine 1888. podastire prijedlog o obročnom uplaćivanju zaostalih poreza u kotaru Buzet; godine 1890. interpelira Zemaljski odbor u predmetu zavođenja 15% nameta u mjesnoj općini Buzet; interpelira vladu u predmetu šumske administracije; godine 1892. interpelira vladu i Zemaljski odbor u predmetu imenovanja općinskog liječnika za zdravstveno okružje Buzet–Roč; Kotarski sud u Buzetu moli ovlaštenje za provođenje kaznenog postupka protiv zastupnika Frana Flega; godine 1894. interpelira Zemaljski odbor o predujmu iznosa od 1040 forinti odobrenih iz pokrajinske blagajne za isplatu beriva općinskom liječniku L. Moscovicsu; istu interpelaciju upućuje kasnije i vladi; Kotarski sud u Buzetu moli ovlaštenje za provođenje kaznenog postupka protiv zastupnika Frana Flega.

12. *Glavina dr. Ivan*, biskup u Poreču, a kasnije u Trstu

Kao virilista u V., VI., VII. i VIII. periodi.

Od 19. jula 1878. do 18. marta 1882. biskup u Poreču, a onda do 2. decembra 1895. biskup u Trstu, kada je radi bolesti bio dignut s tog mjesta.

Godine 1880. položio je u saboru svečano obećanje. Inače nije sudjelovao u saboru.

13. *Grašić Josip*, župnik u Bermu

U XI. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina Pazin i Labin.

14. *Grubiša Ivan*, dekan u Krkavcima

U IV. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina: Kopar, Piran i Buzet.

U saboru je sudjelovao kod rasprava: godine 1870. o imenovanju pokrajinskog učitelja poljodjeljstva i zahtijeva, da ovaj mora poznavati slavenski jezik; godine 1871. o ustanovljenju stipendije za đake lijepih umjetnosti; da se Kastav i Podgrad uključe u izvancarinsko područje; o novopredloženom zemaljskom izbornom redu; godine 1872. predlaže, neka se u pokrajinskoj realnoj gimnaziji, koja se ima otvoriti u Pazinu, poučava slavenski jezik; u predmetu prijedloga i imenovanja učitelja na pučkim školama; o molbi općine Tar, da bude samostalna autonomna općina; godine 1873. o vodovodu Rižan–Trst; o koncentraciji pokrajinske školske vlasti u Trstu; o upotrebi njemačkog jezika na gimnazijama u Kopru i Pazinu i o utemeljenju slavenske gimnazije; godine 1876. o pomanjkanju liječnika i općinskih babica u Istri; o gradnji ceste Sv. Petar–Krkavci.

15. *Haračić prof. Ambroz*, školski savjetnik u Lošinju

U X. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina: Lošinj, Cres i Krk kod naknadnih izbora dne 9. II. 1913. mjesto pok. Kozulića. U XI. periodi izabran je u istom izbornom kotaru.

16. *Jenko August* trgovac i načelnik u Podgradu

U VI., VII. i VIII. periodi zastupao je izborni kotar vanjskih općina Volosko–Podgrad.

U VI periodi bio je izabran kod naknadnih izbora dne 7. juna 1884. jer je bio Sterku poništen mandat, i ovaj nije više kandidirao. U VII. periodi se u znak solidarnosti dne 11. novembra 1889. odrekao mandata, jer je sabor poništio mandat njegova druga M. Mandića. Kod naknadnih izbora dne 25. augusta 1890. bio je ponovo izabran.

U saboru je sudjelovao kod ovih rasprava: godine 1885. podastire prijedlog, neka se kod Kotarskog suda u Podgradu sistemizira i drugo mjesto kanceliste; podastire prijedlog u predmetu određivanja školskih globa; podastire prijedlog u predmetu određivanja šumskih globa; interpelira Zemaljski odbor u predmetu njemačkih dopisa slavenskim općinama od strane vladinih organa; godine 1886. podastire prijedlog u predmetu istrage šumske uprave u političkom kotaru Volosko; godine 1892. daje izjavu, da je bio na ulici napadan i ružen od strane različnih porečkih radnika; podastire prijedlog za kraći željeznički spoj Istre s Rijekom; interpelira vladu, na koji način ona prima do znanja govore i prijedloge saborske manjine; interpelira vladu u predmetu uređenja ceste Trst–Rijeka; godine 1894. interpelira vladu: o izborima za trgovačko-obrtničku komoru; o postupku uprave pošte i brzojava; o službenom dopisivanju talijanskih općina; o izvršivanju postojećih zakona u predmetu upotrebe hrvatskog i slovenskog jezika u Primorju; podastire zakonski prijedlog za izmjenu §§ 4. i 5. pokrajinskog zakona od 19. III. 1874. L. P. Z. br. 8. u predmetu zastupstva općina, koje su udružene u jedno zdravstveno okružje; interpelira vladu u predmetu sekvestra jedne državne obligacije poreske općine Gradišće; podastire prijedlog za sudioništvovanje pokrajinskog fonda u željezničkom kraku, koji bi spajao željezničke pruge Trst–Pula sa prugom Sv. Petar–Rijeka na Šapjane ili Jurdani.

17. *Jurinac Matija*, župnik u Mošćenicama

U I. periodi od 13. IV. 1861. zastupa izborni kotar vanjskih općina Volosko–Podgrad, ali u sabor u I. periodi nije stigao, jer je sabor najprije bio zaključen, a onda raspušten.

U II. periodi izabran je u kuriji gradova: Pazin, Mošćenice, Lovran, Volosko i Kastav.

U III. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina Volosko–Podgrad i zastupao ovaj kotar do svoje smrti dne 10. IX. 1868.

U I. periodi izabran je kod naknadnih izbora dne 13. IV. 1861. mjesto Samse.

Sudjelovao je u saboru kod rasprava: godine 1863. neka Volosko, a ne Pazin bude izborno mjesto u izbornom kotaru gradova Pazin, Volosko i t. d.; štampanje zapisnika sjednica sabora i u kojem jeziku; o općinskom pravilniku i o

općinskom izbornom redu; predlaže imenovanje seoskih župana kao pomoćnika općinskih načelnika; o zakonu za sudjelovanje u gradnji crkava i župnih stanova; godine 1865–1866. predlaže, neka grad Kastav bude sjedište političke kotarske vlasti za onaj kotar.

18. *Karlin dr. Andrija*, biskup u Trstu

Kao virilista bio je zastupnik u istarskom saboru u X. i XI. periodi, t. j. od svog imenovanja biskupom u Trstu dne 23. I. 1911. do ukinuća pokrajinske autonomije 3. IV. 1916. U saboru nije nikada bio.

19. *Kirac Luka*, župnik u Medulinu

Zastupao je izborni kotar vanjskih općina izbornog kotara: Pula, Vodnjan, Rovinj u X. i XI. periodi istarskog sabora.

20. *Kompare Josip*, župnik dekan u Ospu

Zastupao je izborni kotar vanjskih općina: Kopar, Piran i Buzet u VIII. i IX. periodi.

21. *Kozulić Šime Kvirin*, nastavnik nautike u Lošinju

Zastupao je izborni kotar vanjskih općina: Lošinj, Cres i Krk u VIII., IX. i X. periodi do svoje smrti 11. VI. 1912.

22. *Križanac Anton*, posjednik u Žavlju

Zastupao je u VI. periodi izborni kotar vanjskih općina: Kopar, Piran i Buzet do 21. augusta 1883., kada je njegov izbor poništen. Kod naknadnih izbora dne 7. juna 1884. ponovo je izabran. Umro je dne 2. juna 1888.

Sudjelovao je kod rasprava u saboru: godine 1883. kod verifikacije izbora u izbornom kotaru vanjskih općina: Kopar, Piran i Buzet; godine 1884. o potrebi gradnje ceste Truške–Marezige; godine 1885. o izdavanju lovačkih karata radnicima; o molbi općinara Ricmanje protiv pošumljivanja nekih zemljišta; u predmetu upotrebe hrvatskog jezika u saboru; o utemeljenju nove mjesne općine u Lanišću; godine 1886. podastire prijedlog za uređenje ceste Žavlje–Trst; zagovara gradnju ceste Truške–Marezige; preporučuje neke molbe za gradnju cesta i izražava povjerenje Zemaljskom odboru za njegovu pravilnu upravu; godine 1887. govori o diobi mjesne općine Dolina; o pomanjkanju cesta i vode u općinama Krasa.

23. *Kurelić dr. Šime*, odvjetnik i načelnik u Pazinu

U X. periodi zastupa izborni kotar opće ili pete kurije: Pazin, Labin, Vodnjan, Rovinj i Pula.

U XI. periodi izabran je u izbornom kotaru gradova; Pazin, Buzet i Plomin.

U X. periodi izabran je zamjenikom asesora.

24. *Laginja dr. Matko*, odvjetnik u Puli

U VI. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina: Volosko i Podgrad.

U VII., VIII., i IX. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina: Pazin i Labin.

U X. periodi izabran je u kuriji gradova: Volosko i t. d.

U XI. periodi izabran je u izbornom kotaru opće ili pete kurije: Pazin, Labin, Vodnjan, Rovinj i Pula.

U istarskom saboru vrlo je aktivan.

On je bio prvi zastupnik, koji je u istarskom saboru počeo govoriti hrvatski. To je bilo dne 21. augusta 1883. Prvo svoj govor počeo je riječima: Gospodo Latini! Sudjelovao je kod rasprava u saboru: godine 1883. kod verifikacije mandata u izbornom kotaru vanjskih općina: Pazin, Pula, Lošinj, Košar i Volosko; godine 1884. o obračunu i proračunu fonda ezonera za godinu 1883. i 1885.; o molbi nekojih općinara Podgrada, da ih odijele od Kastva; o promjeni općinskog pravilnika i općinskog izbornog reda; o pokrajinskom proračunu za godinu 1885.; podastire prijedlog, da se ne izdavaju nalozi za uplatu poreza; podastire prijedlog o dvostrukom oporezovanju brodovlasnika (peliga) i to kao vlasnika broda i kao trgovca vinom; godine 1885. o dopuštenju lova i u kojem bi jeziku morala biti izdavana lovačka dopuštenja; o proračunu fonda ezonera za godinu 1886. i podastire prijedlog za uređenje fonda ezonera na novim temeljima; o utemeljenju novih mjesnih općina u Puntu i Krku; o dvostrukom oporezovanju brodovlasnika; o prijedlogu zastupnika Jenka za sistematizaciju drugog mjesta sudbenog kanceliste kod kotarskog suda u Podgradu; o pokrajinskom proračunu za godinu 1886.; prevodi svoj hrvatski govor, što ga je držao za rasprave o pokrajinskom proračunu i koji se smatrao uvredljivim za saborsku većinu; podastire prijedlog radi uvođenja blagajničkih knjižica mjesto naloga za uplatu poreza; govori o zakonu za pošumljavanje Krasa; o utemeljenju nove mjesne općine u Lanišću; godine 1886. o obračunu fonda ezonera za godinu 1885.; o podjeljivanju zajmova od strane kreditnog zavoda; podastire prijedlog u predmetu gradnje ceste Klana–Paka i o potpori pokrajine; o povišici beriva učiteljima pučkih škola; o preuzimanju djelomičnih odšteta vinogradarima za pobijanje filoksere; o obračunu pokrajinskog fonda za godinu 1885. i predlaže prijelaz na dnevni red; o proračunu fonda ezonera za godinu 1887. i podastire više prijedloga za uređenje fonda ezonera; o poznavanju slavenskog jezika od strane zemaljskih asesora; o zakonu, koji se odnosi na gradnju ceste Draguć–Buzet; predlaže, neka se formiraju stipendije za đake obrtnih škola; govori o gradnji duševne bolnice; o djelovanju pokrajinskog poljodjelskog zavoda; o sastavu historijskih monografija različnih istarskih općina; o stanju šuma u kotaru Volosko i ustanovljenju jedne istražne komisije u pogledu šuma; o vladanju učitelja u predmetu političke agitacije; o utemeljenju talijanskog i slavenskog sveučilišta; godine 1887. o povišici učiteljskih beriva; o zakonu za nadzor šuma; o razdiobi mjesnih općina Labin i Pazin; o završnom računu kreditnog zavoda; o promjeni § 27. statuta kreditnog zavoda; o određivanju školskih globa; o upotrebi slavenskog jezika kod uknjiženja u zemljišne knjige; o primanju u službu sabora jednog slavenskog stenografa; o podjeljivanju školskih stipendija; o nastavnom jeziku u poljodjelskom tečaju za učitelje; o potporama općinama, koje se ističu u boljem upravljanju svojim šumama; predlaže neke zaključke u pogledu glasovanja istražne komisije o fondu ezonera; godine 1888. sudjeluje u raspravi zakona o mirovinskom fondu učitelja; o stanju uprave bratovštine u Cresu; o prijedlogu promjene § 5. zakona o gradnji crkava; o promjeni zakona za uređenje učitelj-

skih prava; o završnom računu fonda ezonera za godinu 1887.; o promjeni zakona za otkup zemljišta; o zakonu o nagradama vjeroučitelja u pučkim školama; o molbi za utemeljenje rumunjske škole u Šušnjevici; interpelira Zemaljski odbor u pogledu isplate općini u Žminju iznosa primljenog za jednu državnu obligaciju; o prekoračenju pokrajinskog proračuna; o obročnom plaćanju zaostalog poreza u kotaru Buzet; o zakonu lječilišnog okružja Opatije; o stanju luke u Lovranu i Iki i o stanju ceste Matulji–Opatija; godine 1889. izabran je zamjenikom asesora u sjednici sabora dne 19. X. 1889., a isto tako za IX. periodu na sjednici dne 10. VII. 1902.; predlaže, neka se ustupe odboru za verifikaciju neki izbori, protiv kojih ne predleži utok; uime saborske manjine daje izjavu u pogledu slavenskog jezika u saboru; o zakonu za utemeljenje nove mjesne općine u Draguću; o školskom proračunu za godinu 1890. i o višku obračuna istog fonda za godinu 1889.; o načinu glasovanja za odobrenje izbora zastupnika u izbornim kotarima vanjskih općina i prosvjeduje protiv povrede saborskog pravilnika; predlaže i obrazlaže prijedlog za reformu odnošaja između države i fonda ezonera; o obračunu fonda ezonera za godinu 1888.; o verifikaciji izbora u izbornom kotaru vanjskih općina Pule; o proračunu fonda ezonera za godinu 1890. i o upravnim troškovima dotičnog fonda; o potporama za gradnju školskih zgrada; o izboru viteza Contija u izbornom kotaru gradova Vodnjan–Pula; o izboru zastupnika dra Stangera u izbornom kotaru gradova: Volosko, Lovran i t. d.; prosvjeduje protiv stilizacije u izvještaju o izborima u izbornom kotaru vanjskih općina Pazin–Labin; govori o zajedničkom glasovanju za verifikaciju zastupnika u izbornom kotaru vanjskih općina kotara Volosko–Podgrad; uime manjine izjavljuje da radi neprihvaćanja verifikacije izbora zastupnika Mandića u znak protesta manjina napušta sabor; godine 1890. podastire prijedlog za gradnju ceste Krnica–Altura; predlaže, neka pokrajina učestvuje u plaćanju beriva šumarskog tehničara u službi mjesne općine Kastav; predlaže neka se odgodi rasprava u saboru o pronevjeri pokrajinske blagajne, dok ne svrši kaznena parnica; godine 1892. interpelira vladu i Zemaljski odbor u predmetu podjeljivanja školskih stipendija i potpora; interpelira zemaljsko školsko vijeće i Zemaljski odbor u predmetu imenovanja učitelja u Funtanama; interpelira vladu u predmetu povedenog disciplinskog postupka protiv prof. Spinčića; govori o sistematizaciji saobraćaja između Kvarnerskih otoka i istarskog kopna; govori o prijedlogu Amorosa za preinaku § 45. unutrašnjeg pravilnika sabora u smislu, da se predsjedniku sabora dade šire ovlaštenje; interpelira vladu u predmetu prisilnog utjerivanja poreza; izabran je asesorom Zemaljskog odbora (6. IV. 1892.); daje izjavu u pogledu preuzimanja mjesta zemaljskog asesora; godine 1894. o prijedlogu za konačnu likvidaciju fonda ezonera; o prihvaćanju prijedloga podastrtih u slavenskom jeziku; o načinu, kojim predsjedništvo sabora vodi rasprave u saboru; kritizira postupak zemaljskog kapetana u pogledu primanja prijedloga, što ih podastire manjina; podastire prijedlog, koje bi mjere morala poduzeti vlada u pogledu poljodjelsko-ekonomskom; o izvještaju školskog odbora o stanju javne nastave; postavlja upit predsjedniku kakvo gledište ima vlada u prijenosu okružnog suda iz Rovinja; o prijedlozima koji se odnose na doprinos troškova za gradnju željezničke pruge Trst–Poreč–Kanfanar; o opskrbi siromaha i da li ima troškove podmirivati mjesna ili poreska općina;

odgovara dru. Stanichu, zašto manjina glasuje protiv proračuna i obračuna pokrajine; o prijedlogu Jenka o doprinosu pokrajinskog fonda za troškove željezničke pruge za spoj Trst–Pula s prugom Sv. Petar–Rijeka; izjavljuje, da će saborska manjina glasovati protiv projektiranog agrarnog zakona, jer zemaljsko agrarno vijeće ide za tim, da potalijanči slavensko pučanstvo Istre.

U X. periodi (1909.) imenovan je zemaljskim kapetanom.

25. *Legat dr. Bartul,* biskup u Trstu

Bio je zastupnik virilista u I., II., III. i IV. periodi do svoje smrti 12. II. 1875.

Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1861. preporučuje, da bi nekoji od pokrajinskih činovnika poznavali slavenski ili ilirski jezik; godine 1863. o općinskom pravilniku i općinskom izbornom redu; kod poimeničnog glasovanja glasuje, da svećenici ne budu birani u općinski odbor; podastire prijedlog, da se utemelji konvikt »Seminarium puerorum«; godine 1864. predlaže, neka dio dohodaka bratovština služi za utemeljenje biskupskog konvikta u Kopru.

26. *Mahnić dr. Anton*

Bio je zastupnik virilista u VIII., IX., X. i XI. periodi. Prisustvovao je samo jednoj sjednici istarskog sabora dne 21. III. 1908., kada je prihvaćen novi izborni red za istarski sabor.

27. *Mandić proj. Matko,* urednik »Naše sloge« u Trstu

U VII., VIII. i IX. periodi zastupa izborni kotar vanjskih općina Volosko–Podgrad.

U X. periodi izabran je zastupnikom izbornog kotara vanjskih općina Kopar–Piran–Buje.

U XI. periodi izabran je zastupnikom opće ili pete kurije: Kopar, Podgrad, Piran i Buje.

Bio je trn u oku talijanskoj saborskoj većini.

Kada je bio prvi put izabran u VII. periodi, bio mu je mandat dne 11. novembra 1899. poništen, ali je kod naknadnih izbora dne 25. VIII. 1890. ponovo izabran.

U VIII. periodi dogodilo se isto. Sabor mu je u sjednici dne 24. I. 1896. poništio mandat. Kod naknadnih izbora dne 30. V. 1896. bio je ponovo biran.

U IX. periodi njegov je izbor upućen odboru za verifikaciju, ali je ovoga puta njegov izbor verificiran.

U X. periodi svi su mandati ovjerovljeni pa i njegov, a u XI. periodi nijesu izbori ni došli u raspravu, jer se sabor nije sastao.

Iako je dobro poznavao talijanski jezik, u saboru je govorio isključivo samo hrvatski.

Sudjelovao je vrlo mnogo u raspravama sabora, ali njegovih govora stenografski zapisnici sabora ne bilježe, jer je govorio hrvatski.

Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1889. interpelira vladu u predmetu utemeljenja hrvatske gimnazije u Istri; Okružni sud u Trstu moli ovlaštenje za provođenje kaznenog postupka protiv zastupnika Mandića. Godine 1890. interpelira vladu u predmetu poduzetih mjera za opskrbu pučanstva

pitkom vodom; interpelira Zemaljski odbor u predmetu rješavanja spisa, što ih prima na slavenskom jeziku; interpelira vladu radi utemeljenja škole u Zametu. Godine 1892. izabran je zamjenikom asesora. Izjavljuje, da su protiv njega od strane galerije upućene uvredljive riječi. Interpelira vladu u predmetu pristranog postupka nekih načelnika kod svrgnuća općinskih delegata u kotaru Poreč i Pula. Interpelira vladu zašto ne odgovara na interpelacije manjine. Interpelira Zemaljski odbor o načinu pokrića mjesta ravnatelja pokrajinskog računovodstva. Okružni sud u Trstu moli ovlaštenje za provođenje kaznenog postupka protiv zastupnika Mandića radi uvrede časti na tužbu župnika u Kringi Mizzana. Detto na tužbu učitelja u Lovranu Grossmanna. Izabran je 6. IV. 1892. zamjenikom asesora. Godine 1894. interpelira vladu radi zatezanja izbora cestovnog odbora u Pazinu. Interpelira vladu radi sastava iskaza porotnika. Interpelira Zemaljski odbor radi protivljenja utemeljenju hrvatskih i slovenačkih škola u Istri. Interpelira vladu radi službenog postupka kotarskog kapetana Schwarza u Pazinu. Interpelira vladu radi upotrebe hrvatskog i slovenačkog jezika na željeznicama u pokrajini. Interpelira Zemaljski odbor u predmetu nekih radnja izvedenih u Tinjanu na cesti Poreč–Pazin. Interpelira Zemaljski odbor radi imenovanja članova u kotarska školska vijeća.

U X. periodi 1909. izabran je zamjenikom asesora.

28. *Marotti Franjo*, posjednik i načelnik u Kastvu

U zapisnicima sabora bilježeno je njegovo ime »Marotti«, a »Naša sloga« zove ga »Marot«.

Zastupa u IV. periodi izborni kotar vanjskih općina kotara Volosko–Podgrad.

Sudjelovao je kod rasprava u saboru: godine 1870. o imenovanju putujućeg učitelja poljodjelstva, za kojega zahtijeva da mora poznavati slavenski jezik; godine 1871. o formiranju nove autonomne općine za poreske općine Mošćenice i Berseč; podastire prijedlog, da i područje Krasa bude uključeno u izvancarinsko područje; zagovara utemeljenje poljodjelske škole; o novom pokrajinskom izbornom redu; godine 1872. o poučavanju slavenskog jezika na pokrajinskoj realnoj gimnaziji, koja se ima utemeljiti u Pazinu; o prijedlogu općina za imenovanje učitelja; o građevnom pravilniku; godine 1873. o klasifikaciji zemljišta radi plaćanja zemljarine; o postojanju Slavena u Istri i o utemeljenju slavenske gimnazije; godine 1875. o novom saborskom pravilniku; o zakonu za zaštitu divljači; godine 1876. podastire prijedlog za ispravak ceste Volosko–Rijeka; o nedostatku zdravstvenog osoblja u Istri.

29. *Milić dr. Ivo*, kotarski sudac u Buzetu

U XI. periodi izabran zastupnikom u izbornom kotaru opće ili pete kurije: Buzet, Motovun i Poreč.

30. *Pangerc Josip*, načelnik u Dolini

Izabran je u X. periodi zastupnikom u izbornom kotaru opće kurije: Kopar, Podgrad, Piran i Buje.

31. *Poščić dr. Ivan*, odvjetnik u Voloskom

Izabran je u X. i XI. periodi zastupnikom u izbornom kotaru vanjskih općina: Volosko i Podgrad.

32. *Rajčić Augustin*, nadučitelj u Opatiji

Izabran je u X. periodi zastupnikom izbornog kotara vanjskih općina kotara: Pazin i Labin.

33. *Ravnik Franjo*, profesor gimnazije u Kopru

Izabran je u III. periodi kod naknadnih izbora dne 8. X. 1869. u izbornom kotaru vanjskih općina; Kopar, Piran i Buzet i došao u sabor samo u treće zasjedanje.

Sudjelovao je u saboru kod rasprava godine 1869. Prije negoli je položio svečano obećanje, izjavio je u saboru, da se odriče prava upotrebe svog materinskog jezika, da ne govori zidovima. O imenovanju putujućeg učitelja poljodjelstva i zahtijeva, da ovaj mora poznavati slavenski jezik; o zakonu za zaštitu ptica korisnih poljodjelstvu. Žali se na vladin postupak u pogledu slavenskog jezika.

34. *Ribarić Josip*, profesor u Kastvu

Izabran je zastupnikom u XI. periodi u izbornom kotaru vanjskih općina Volosko–Podgrad.

35. *Rubeša Anton*, posjednik i načelnik u Kastvu

Zastupao je u IV. periodi do svoje smrti dne 19. II. 1873. izborni kotar vanjskih općina kotara Volosko i Podgrad.

Sudjelovao je u saboru kod rasprava: godine 1870. o imenovanju putujućeg učitelja poljodjelstva i zahtijeva, da ovaj mora poznavati slavenski jezik; godine 1871. predlaže, da općina Klana bude autonomna općina.

36. *Samsa Josip*, posjednik u Kozini

Izabran je u I. periodi u izbornom kotaru vanjskih općina: Volosko i Podgrad, ali se odmah nakon izbora zahvalio na mandatu, tako da u prvoj periodi nije ni došao u sabor.

U II. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina kotara: Kopar, Piran i Buzet.

Prisustvovao je sjednicama sabora samo u prvom zasjedanju druge periode.

Tada ga je cijeli sabor birao zamjenikom asesora, pa je to bilo jedini put, da je cijeli sabor birao Slavena kao zamjenika asesora.

Dne 14. I. 1862. odrekao se mandata.

37. *Sancin Ivo*, učitelj poljodjelstva u Buzetu

U X. i XI. periodi izabran je zastupnikom u izbornom kotaru vanjskih općina: Buzet, Motovun i Poreč.

38. *Seršić Dinko*, trgovac, posjednik i načelnik u Baški

U VII. periodi zastupao je izborni kotar vanjskih općina: Lošinj, Cres i Krk.

Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1892. interpelira vladu i Zemaljski odbor u pogledu zahtjeva Zemaljskog odbora, da mu cestovni odbori predlažu talijanski prijevod svih spisa upravljenih na slavenskom jeziku. Godine 1894. interpelira vladu o imunitetu govora izrečenih u saboru na slavenskom jeziku od strane zastupnika manjine.

39. *Šote-Šumberac Martin*, posjednik u Šumbregu

Zastupao je u II. periodi izborni kotar vanjskih općina; Pazin–Labin.

40. *Spinčić Anton*, župnik u Mošćenicama

Izabran je zastupnikom kod naknadnih izbora dne 17. novembra 1873. u IV. periodi u izbornom kotaru vanjskih općina: Volosko i Podgrad i ponovo u V. periodi.

Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1873. o klasifikaciji zemljišta za uređenje poreza; o upotrebi njemačkog jezika u gimnazijama u Kopru i Pazinu i o utemeljenju slavenske gimnazije; godine 1876. o prijedlogu utemeljenja političko-pravnog fakulteta u jednom talijanskom gradu; godine 1877. o prijedlogu utemeljenja političko- pravnog fakulteta; godine 1880. o kulturi i civilizaciji Talijana pokrajine u uporedbi sa Slavenima; godine 1882. o uređenju šuma u kotaru Volosko; o zakonu za utemeljenje kotarskih gospodarskih zadruga; o uređenju ceste između Roča i Ročkog polja.

41. *Spinčić Vjekoslav*, profesor u miru u Opatiji

U V. periodi izabran je kod naknadnih izbora dne 9. VIII. 1882. u izbornom kotaru vanjskih općina kotara: Kopar, Piran i Buzet.

U istom kotaru izabran je i u VI. periodi, ali mu je sabor dne 21. VIII. 1883. poništio mandat. Kod naknadnih izbora dne 7. juna 1884. ponovo je izabran.

U VII. periodi biran je opet u istom izbornom kotaru.

U VIII. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina kotara: Lošinj, Cres i Krk.

U IX. periodi izabran je u izbornom kotaru vanjskih općina: Volosko- Podgrad.

U X. i XI. periodi izabran je u općem razredu ili petoj kuriji kotara: Volosko, Krk, Cres i Lošinj.

Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1884. o odcjepljenju općine Lanišće od Buzeta; o nastavnom jeziku u pučkim školama; o gradnji cesta na Buzeštini; o primanju pitomaca u praktičnu školu kod pokrajinske vinogradarsko-voćarske stanice i o nastavnom jeziku na istoj stanici; godine 1885. o zakonu o lovu i o lovačkim dopuštenjima; interpelira vladu u predmetu gradnje ceste Nova Vas–Sv. Petar (Piran); podastire prijedlog, da namještenici vinogradarsko-voćarske pokrajinske stanice moraju poznavati također slavenski jezik; interpelira Zemaljski odbor o izručenju ceste Draguć–Buzet cestovnom odboru u Buzetu i o službenom jeziku ovog cestovnog odbora; o nastavnom jeziku u pučkim školama; godine 1886. o izručenju izvještaja računa

uprave bratovština; o uspjesima pučke nastave; podastire više prijedloga, kojima bi se popravile ekonomske prilike učiteljstva; o visini nagrade učiteljicama ručnih radova; o službenoj razdiobi duga fonda ezonera; interpelira Zemaljski odbor o izručenju ceste Buzet–Draguć cestovnom odboru i o službenom jeziku cestovnog odbora u Buzetu; o gradnji ceste Draguć–Cerovlje i podastire više prijedloga o dopuni cestovne mreže Draguć–Buzet; o podjeljivanju stipendija đacima gimnazije u Rijeci; o načinu pisanja njegova prezimena; o gradnji pokrajinske duševne bolnice; o gradnji nekih cesta u Istri; o sastavu dokumentarne povijesti Istre; o stanju javne pučke nastave; podastire prijedlog za utemeljenje talijansko-slavenskog pravnog fakulteta i slavenske gimnazije; godine 1887. interpelira Zemaljski odbor radi uskraćene potpore za gradnju škole u Marezigama i za gradnju ceste Krkavci–Sv. Petar; o pravovremenom predlaganju računa bratovština; o nacrtu zakona za poboljšanje ekonomskih prilika učiteljstva; interpelira Zemaljski odbor u predmetu općinskih računa u Buzetu; o razdiobi mjesnih općina Labin i Pazin; o doznakama potpora za uzdržavanje školskih vrtova; o stanju ceste Draguć–Buzet; o ustanovljenju nove mjesne općine Draguć; o pučkoj nastavi i o stanju učiteljskih škola u Kopru i Gorici; o školskim praznicima i o satovima obuke u pučkim školama; o uplaćivanju i namjeni školskih globa; o doznakama potpora za gradnju škola; o gradnji mosta na cesti Krkavci; godine 1888. o zakonu za utemeljenje učiteljske mirovinske zaklade; o izmjeni zakona o pravima učitelja; o iskrivljivanju prezimena slavenskih zastupnika; o podjeli školskih stipendija i o doznakama potpora za gradnju škola; o gradnji i uređenju nekih cesta, osobito onih na Buzeštini; o uređenju pokrajinskog arhiva i historijskog arhiva Raspora; o zakonu nagrada vjeroučiteljima pučkih škola; o stanju pučke nastave i o imenovanju učitelja; o uplati zaostalih poreza na Buzeštini. Godine 1889. u sjednici sabora dne 19. X. 1889. Spinčić je izabran asesorom zemaljskog odbora u kuriji vanjskih općina. Prema tome je on prvi hrvatski asesor u Zemaljskom odboru. Odrekao se mjesta asesora dne 25. V. 1891. Mjesto njega izabran je dr. Laginja. Spinčić zahvaljuje kolegama, koji su ga izabrali asesorom. O utemeljenju nove mjesne općine na Krasu Doline (Klanac). O utemeljenju nove općine Draguć. O stanju javne nastave u pokrajini. O prijepornim izborima u izbornom kotaru vanjskih općina Pazin–Labin. Godine 1891. odrekao se mjesta asesora dne 25. V. 1891., jer je izabran zastupnikom na Carevinskom vijeću. Godine 1892. dne 6. IV. 1892. biran je na mjesto Spinčića asesorom dr. Laginja. Laginja interpelira vladu radi povedenog disciplinarnog procesa protiv Spinčića. Godine 1894. Spinčić interpelira: vladu radi utemeljenja hrvatskih škola u kotaru Poreč; Zemaljski odbor u predmetu gradnje ceste Poreč–Dračevac; vladu u predmetu hrvatskog i slovenskog jezika u raspravama sabora; Zemaljski odbor radi nekih cestovnih radnja u kotaru Kopar; vladu radi poduzetih mjera za suzbijanje boginja u općini Dekani; vladu radi utemeljenja škole u Plavijama.

42. *Stanger dr. Andrija,* odvjetnik i načelnik u Voloskom

Zastupa izborni kotar gradova: Volosko, Kastav, Mošćenice i Lovran u VII., VIII. i IX. periodi, samo što mu je sabor u VII. periodi dne 8. XI. 1889. poništio mandat, ali je kod naknadnih izbora dne 30. VIII. 1890. ponovo izabran.

U VIII. i IX. periodi bio je zemaljski potkapetan.

Sudjeluje u saboru kod rasprava: godine 1881. o zakonu za utemeljenje nove općine Draguć; o javnoj nastavi uopće. Podastire više prijedloga u tom predmetu. Brani operat izbora u izbornom kotaru gradova Volosko-Kastav i t. d. Godine 1890. podastire prijedlog, da se u Pazinu utemelji hrvatska gimnazija. Godine 1892. u predmetu interpelacije dra Laginje o imenovanju učitelja u Funtanama. Interpelira predsjedništvo pokrajinskog školskog vijeća u predmetu disciplinarnog procesa provedenog protiv učitelja Grossmanna. Godine 1896. imenovan je zemaljskim potkapetanom.

43. *Sterk Andrija*, župnik u Lovranu, kotarski školski nadzornik kasnije biskup u Krku i Trstu

Zastupa u V. i VI. periodi – do 21. augusta 1883. kada mu je mandat poništen – izborni kotar vanjskih općina kotara Volosko i Podgrad.

U VII. periodi od 25. I. 1894. do 1. juna 1896. kao virilista biskup u Krku, a u VII. periodi od 1. juna 1896. do 17. IX. kao biskup u Trstu.

Kao izabrani zastupnik bio je u saboru vrlo aktivan. Kao virilista nije dolazio u sabor.

Sudjelovao je u raspravama sabora: godine 1880. izvještava o proračunu školskog fonda za godinu 1881. i 1882.; o školskim troškovima i o reviziji učiteljskih mjesta; o podjeli školskih stipendija i o narodnosti đaka; o poučavanju hrvatskog jezika na učiteljištu u Gorici; o odluci nastavnog jezika u pučkim školama uopće, a napose u školi u Sv. Petru Iloviku; godine 1881. o poučavanju slavenskog jezika na gimnazijama u Kopru i Pazinu; o nacrtu zakona za pravednu razdiobu školskih troškova; izvještava o proračunu pokrajinskog školskog fonda za godinu 1882; o troškovima pokrajinske uprave; podjeljivanju školskih stipendija; interpelira Zemaljski odbor, koju važnost on daje popisu pučanstva s obzirom na narodnost; podastire prijedlog, neka se službeni list (»Bollettino«) izdaje i u hrvatskom jeziku. Isti je uvijek izlazio na njemačkom, talijanskom i slovenačkom jeziku pod naslovom: a) Gesetz- und Verordnungsblatt für das österreichisch-illyrische Küstenland, b) Bollettino delle Leggi ed Ordinanze per il Litorale austro-illirico, c) Zakonik in Ukaznik za avstrijsko-ilirsko Primorje. O utoku Cudera protiv zaključka Zemaljskog odbora od 25. II. 1880., kojim je riješen službe likvidatora kod općine Kastav. (Godine 1872. bila je općina Kastav raspuštena. Zemaljski odbor imenovao je komesarom općine Kastav Eduarda Cudera, koji je na tom mjestu ostao 5 godina, t. j. 1878. do 1882.). Godine 1882. izvještava o školskom proračunu pokrajine za godinu 1883. (Vidimo iz ovoga, da je Sterk već treću godinu izabran članom školskog odbora u saboru i da ga školski odbor bira izvjestiteljem, te on uime školskog odbora podnosi saboru izvještaj o školskom pokrajinskom proračunu. To je vrlo rijedak, a možemo reći i jedinstven slučaj povijesti istarskog sabora, da bi hrvatski zastupnik bio izabran izvjestiteljem jednog odbora. Uostalom moramo istaknuti, da je Sterk bio i školnik, te je bio među prvim imenovanim školskim nadzornicima u Istri.) O reviziji stanja pučkih škola u Istri. O dvojezičnoj zemljovidnoj karti Istre, što ju je izradio ravnatelj realke u Piranu dr. F. Locati. O nastavnom jeziku u pučkim školama. O imenovanju putujućeg učitelja poljodjelstva i o poznavanju pokrajinskih jezika. Godine 1883. o prigovorima, što se iznose protiv njegova izbora zastupnikom u izbornom kotaru vanjskih općina Volosko–Podgrad.

44. *Stihović Josip*, ravnatelj Posojilnice u Puli

U X. i XI. periodi zastupa treći izborni kotar grada Pule.

U X. periodi izabran je kod naknadnih izbora dne 29. IX. 1912.

45. *Škrbec Matej*, župnik dekan u Krkavcima

Izabran je u XI. periodi u izbornom kotaru vanjskih općina: Kopar, Piran i Buje.

46. *Trinajstić dr. Dinko*, odvjetnik i načelnik u Pazinu

Zastupao je u VIII., IX., i X. i XI. periodi izborni kotar vanjskih općina Pazin–Labin.

Dne 10. VII. 1902. izabran je zemaljskim asesorom za IX. periodu.

47. *Trinajstić dr. Matko*, odvjetnik i načelnik u Buzetu

Zastupao je u VIII. i IX. periodi izborni kotar vanjskih općina: Kopar–Piran–Buzet.

U sjednici sabora dne 26. II. 1898. izabran je zamjenikom asesora.

48. *Valentič Josip*, nadučitelj u Sv. Antonu kod Kopra

U X. i XI. periodi zastupao je izborni kotar vanjskih općina: Kopar, Piran, Buje.

49. *Vitezić dr. Ivan*, biskup u Krku

Bio je virilista u I., II., III., IV. i V. periodi do svoje smrti dne 4. IX. 1877.

Sudjelovao je u saboru kod rasprava: godine 1861. o adresi vladaru. Opaža, da bi sabor morao raspravljati i obnarodovati svoje rasprave i u slavenskom jeziku. Godine 1863. govori o stanju pokrajinskih fondova i o fondu ezonera. O unutrašnjem pravilniku sabora. O izboru glavnog birališta u izbornom kotaru gradova i izbornom kotaru vanjskih općina Kvarnerskih otoka. O ustanovljenju i nagradama uzgojiteljima konja na otoku Krku. O općinskom pravilniku i općinskom izbornom redu. O zakonu za gradnju crkava i župnih stanova. Godine 1866. o uređenju rukovanja (poslovanja) mjesnih bratovština.

50. *Volarić dr. Frane*, kanonik u Krku

Izabran je u VI. i VII. periodi u izbornom kotaru vanjskih općina: Lošinj, Cres i Krk.

U VI. periodi izabran je kod naknadnih izbora dne 28. I. 1887.

Sudjelovao je u saboru kod rasprava: godine 1888. podastire prijedloge nacrtu zakona za promjenu § 5. zakona o troškovima za gradnju crkava i t. d.; godine 1889. interpelira vladu u predmetu agitacije c. kr. činovnika kod izbora u izbornom kotaru vanjskih općina kotara Lošinja; godine 1890. interpelira vladu, na koji način daje ona do znanja vladaru tok rasprava u saboru; interpelira vladu u pogledu uređenja školske zaklade Fugošić; podastire prijedlog, neka bi službeni list »Bollettino« izlazio i na hrvatskom jeziku; uime manjine

financijskog odbora formulira više prijedloga kod pokrajinskog proračuna za godinu 1891; godine 1892. interpelira vladu u pogledu slavenske liturgije u Istri. Izjavljuje, da su ga jedan saborski zastupnik, nekoje osobe iz galerije i različni mladići na ulici napali uvredljivim riječima. Interpelira Zemaljski odbor u predmetu imenovanja pristava kemije kod agrarnog pokrajinskog zavoda.

51. *Zamlić Vinko*, župnik u Veprincu

Zastupa u VI. periodi izborni kotar gradova: Volosko, Kastav i t. d.

Sudjeluje u saboru kod rasprava: godine 1884. podastire prijedlog za nastavni jezik u poljodjelskom tečaju za učitelje; godine 1885. zagovara prijedlog, da se lovačka dopuštenja izdavaju u pokrajinskim jezicima; godine 1887. govori o viškovima obračuna pokrajinskog školskog fonda; godine 1888. o zakonu za nagrađivanje vjeroučitelja pučkih škola.

52. *Zidarić Anton*, župnik dekan u Kršanu

U X. periodi izabran je u izbornom kotaru gradova: Pazin, Buzet i Plomin.

53. *Zorn dr. Vjekoslav*, biskup u Poreču

Virilista u V. i VI. periodi, t. j. od 24. VIII. 1882. do 22. VI. 1883., kada je imenovan nadbiskupom u Gorici.

54. *Zuccon dr. Ivan*, odvjetnik u Puli

Izabran je u X. i XI. periodi u izbornom kotaru vanjskih općina: Pula, Vodnjan i Rovinj.

55. *Žic Petar*, župnik u Puntu

Zastupa u IV. periodi izborni kotar vanjskih općina: Lošinj, Cres i Krk. Izabran je kod naknadnih izbora dne 17. XI. 1873. i odrekao se mandata 3. III. 1876.

Sudjelovao je kod rasprava sabora: godine 1873. govori protiv poučavanja njemačkog jezika u gimnazijama u Kopru i Pazinu, a u korist utemeljenja slavenske gimnazije u Krku.

* *
*

Ovaj nam iskaz prikazuje niz imena ljudi, za koje možemo reći da su bili pravi i potpuni karakteri i narodni po ljubavi i istini bez interesa.

Za pojedince navedeno je ukratko, koliko su sudjelovali u pojedinim raspravama u saboru, ali samo do konca VII. periode.

Za VIII., IX. i X. periodu ovakva službenog pregleda nema, a za XI. periodu ga ni ne može biti, jer sabor uopće nije bio sazvan, te prema tome se nije nikada ni sastao. Zato sam već i prije naznačio XI. periodu istarskog sabora kao »nedonošče«.

E) *Važnije rasprave u istarskom saboru*

Pod D naveo sam u abecednom redu sve naše zastupnike i, ukoliko je koji od njih sudjelovao u raspravama sabora, označio sam godinu i predmet o kojemu je govorio.

Ovdje navodim samo važnije rasprave i godinu, kada se u saboru o odnosnom predmetu raspravljalo.

Najvažnije su stvari četiri, i to: interpelacije, prijedlozi, rezolucije i zakoni.

Prvu interpelaciju u saboru uputio je biskup Dobrila vladi. Kratki sadržaj te interpelacije označen je kod njegova imena godine 1863., ali ta je interpelacija označena kao prva i kod riječi »Interpelacije upućene vladi« godine 1863. Ovdje sam naveo interpelacije naših zastupnika iz dvaju razloga:

1. da budu sve na okupu i 2. da se ne bi činilo, kao da naši zastupnici ne bi postavljali interpelacije i Zemaljskom odboru i vladi.

Čitalac će na temelju toga potražiti zapisnike sabora odnosne godine i tamo naći opširnije ono, što njega više interesira.

Isto vrijedi i za prijedloge i za rezolucije.

Kod riječi »Zakoni« nisam naveo sve zakone, što ih je sabor prihvatio ili o njima raspravljao, a to zato, jer na pr. kod riječi »Općina« nalaze se svi općinski zakoni, kod riječi »Školstvo« svi zakoni o školama i učiteljima i t. d.

A sada prelazimo na sam predmet važnijih predmeta i rasprava:

Bratovštine (Brašćine) (Confraterne)

Bratovštine su naša najstarija socijalna udruženja, kojima je svrha bila uzajamno potpomaganje svojih članova, ali su one imale i vjersko značenje. Ima na otoku Krku još i danas »brašćina«, koja skrbi i snosi sve troškove pogreba svojih članova.

Jedna je od takvih bratovština i Zaklada sv. Nikole, koja potpomaže pomorce u starosti i iznemoglosti. (Pio fondo di marina, Pomorska pripomoćna zaklada).

Sabor je na svakom zasjedanju od 1868. do 1878. godine odobravao i prihvaćao obračune i proračune bratovština, a od 1879. godine sabor je primao samo izvještaje Zemaljskog odbora, o njima raspravljao i odobravao samo obračune bratovština.

Važnije rasprave o bratovštinama u saboru bile su: godine 1863. opće upoznavanje fonda bivših mletačkih bratovština, prijedlog u predmetu uprave i polaganja računa i upotrebi novca (prihoda) bratovština; Favento iznosi povijest fonda bratovština ex mletačkih i podastire prijedlog, da se polažu računi od strane uprave bratovština. Godina 1864. Zemaljski odbor podnosi izvještaj o fondu bratovština, podastire Pravilnik, kako se tim fondovima mora upravljati i napokon iznosi historijske napomene dra Kandlera o ustrojstvu njihovu; prijedlog i rasprava u pogledu upotrebe iznosa od 34.000 forinti, što pripadaju fondu bratovština, koji se iznos ima upotrebiti za utemeljenje pitomišta-konvikta u Kopru; Rocco interpelira vladu o upravi bratovština u Baderni i Sv. Lovreču; godine 1865–1866. izvještaj Zemaljskog odbora u pogledu admini-

stracije bratovština kod općina; izvještaj Zemaljskog odbora u predmetu povratka iznosa 34.000 forinti od strane Namjesništva radi utemeljenja pitomišta-konvikta, odgovor Namjesništva, rasprava i odluka sabora; godine 1868. izvještaj Zemaljskog odbora u stvari ustupanja iznosa od 34.000 forinti, vlasništvo bratovština za utemeljenje pitomišta-konvikta; pravilnik za administraciju imanja bratovština; godine 1869. ponovljena rasprava i prihvat Pravilnika za upravu bratovština; godine 1877–1878. brisanje kredita u iznosu od 1.651.61 forinti fonda bratovština u pologu »Skladišta školskih knjiga«; molba općine Pule za zajam u iznosu od 63.000 forinti u srećkama, koji pripada fondu bratovština, rasprava i glasovanje; godine 1880. oslobođenje Zemaljskog odbora, da ubuduće ne mora predlagati proračune fonda bratovština nego samo obračune; godine 1882. Spinčić A. ističe neke nepravilnosti kod uprave bratovština, osobito one u općini Buzet; godine 1884. Sabor nalaže Zemaljskom odboru, neka strogo zahtijeva od strane odnosnih uprava, da se dostavljaju računi bratovština; godine 1886. Spinčić podastire prijedlog o predlaganju računa od strane uprave i o nadzoru nad upotrebom dohodaka bratovština; Zemaljski odbor daje u tom pogledu razjašnjenje.

Ezoner

Godine 1863. izvještaj o stanju fonda ezonera i prijedlog, da se to stanje poboljša. Godine 1865.–1866. izvještaj o mjerama poduzetim radi što brže naplate doprinosa ezonera i naknade državi. Godine 1873. uređenje odnošaja između države i fonda ezonera. Godine 1874. i 1875. ugovor za uređenje odnošaja između erara i fonda ezonera. Godine 1885. Laginja podastire prijedlog za uređenje pitanja ezonera na novoj bazi. Godine 1886. Gambini daje historijski prikaz u predmetu ezonera. Iskaz dugova ezonera pojedinih poreskih općina. Godine 1887. prijedlog, da se provede anketa o stanju i upravljanju fonda ezonera. Godine 1889. prijedlog Laginje i dr., da se radikalno reformira odnošaj države i ezonera. Godine 1890. Dukić interpelira vladu u predmetu nagrade poreskim uredima za poslove ezonera. Godine 1892. nalaže se Zemaljskom odboru, da energično nastupi protiv nemarnih dužnika i urgira kod vlade, da oprosti kamati ezonera. Godine 1894. izvještaj i prijedlozi financijskog odbora, rasprava i glasovanje u pogledu likvidiranja fonda ezonera. Godine 1895. Namjesništvo najavljuje, da će vlada podnijeti prijedlog u predmetu likvidacije fonda ezonera. Godine 1896. predložena je i izglasana nova konvencija između vlade i pokrajine u pogledu oprosta kredita u iznosu od 200.000 forinti.

Ezoner na Kvarnerskim otocima

Godine 1863. Vidulich predlaže i obrazlaže svoj prijedlog u predmetu primjene zakona o ezoneru na otocima Lošinja. Godine 1864. izvještaj Zemaljskog odbora, rasprava i glasovanje o primjeni zakona o ezoneru na otocima Lošinja. Godine 1865.–1866. izvještaj Zemaljskog odbora o podnesenoj pritužbi za primjenu zakona o ezoneru na otocima Lošinja. Godine 1866. otpis Ministarstva u predmetu oprosta ezonera na otocima Lošinja. Godine 1868. molba

općine Mali Lošinj za oprost ezonera. Pritužba biskupa u Krku protiv ezonera na Kvarnerskim otocima. Godine 1869. Basilisco interpelira vladu o uzrocima nerješavanja molba sabora u pogledu ezonera na Kvarneskim otocima. Molba zemljoradnika Sv. Petra Ilovika za oprost ezonera njihovih zemljišta. Godine 1870., 1872. i 1873. izvještaj o raspravljanju zakona o ezoneru i oprostu ezonera u kotaru Lošinj.

Interpelacije upućene Zemaljskom odboru

Godine 1865.–1866. Premuda za obnarodovanje općenitog izvještaja Zemaljskog odbora saboru. Vidulich za reformu statuta i zemaljskog pravilnika. Vidulich za obnarodovanje glavnih odluka Zemaljskog odbora u toku godine. Godine 1866. Premuda radi podjeljivanja školskih stipendija. Susanni, neka se gimnazija u Kopru podigne u drugu grupu. Lombardo u predmetu školskih stipendija. Godine 1869. Premuda u predmetu podjeljivanja stipendija za šumarstvo. Godine 1871. Luciani o uspjehu raspisanog natječaja za sastav povijesti Istre i njegov prijedlog u tom predmetu. Godine 1881. Sterk o važnosti, što je zemaljski odbor daje popisu pučanstva i da li će popis služiti kao osnovica. da se ustanovi razmjer narodnosti u pokrajini. Venier pita, u kojem se stadiju nalaze radovi za uređenje rijeke Mirne. Godine 1887. Canciani radi regulacije bujica u dragi Mirne.Godine 1894. Venier pita, što je s gradnjom ceste, koja bi spajala buzetski Kras s jednom od najbližih stanica državne željeznice. Godine 1895. Venier pita, u kakvu se stanju nalazi pitanje gradnje željeznice Trst–Poreč–Kanfanar.

Interpelacije upućene vladi

Godine 1863. Dobrila o pravu interpeliranja namjesnika i vladina komesara. Flego želi znati, koje su ceste u Istri državne. Godine 1865.–1866. Favento pita, kako se upotrebio iznos od 30.000 forinti odobrenih godine 1864. za pomoć istarske sirotinje. Godine 1868. Madonizza o poučavanju talijanskog jezika u pučkim školama u Kopru. Vidulich o nastavnom jeziku u glavnim školama Velog Lošinja, Cresa i Krka. Godine 1873. Belli radi premještaja zemaljskog školskog nadzornika i školskog referenta u Trst. Belli u predmetu obvezatnog učenja njemačkog jezika na gimnaziji u Kopru i o utemeljenju njemačke gimnazije u Pazinu. Godine 1875. Belli o poučavanju njemačkog jezika u pučkim školama, vladin odgovor i rasprava u saboru. Godine 1881. Costantini o vladanju nekih profesora gimnazije u Pazinu u političko-nacionalnom pogledu. Godine 1887. Costantini u predmetu održavanja sjednica pokrajinskog školskog vijeća izvan Poreča. Sbisà o iskrivljivanju pisanja prezimena. Vladin komesar odgovara na slavenske interpelacije: Na interpelaciju Laginje u pogledu podjeljivanja subvencija za gradnju napajališta i cisterna u općini Kastav. Na interpelaciju Volarićevu u pogledu javne uprave i zanemarivanja prava hrvatskog naroda. Na interpelaciju Volarićevu u pogledu zahtjeva Zemaljskog odbora, da općine dostave talijanski prijevod slavenskih dopisa upućenih Zemaljskom odboru. Godine 1888. Vladin komesar priopćuje otpis Na-

mjesništva u predmetu dviju interpelacija, Jenka i Volarića, koje nisu podastrte saboru na raspravljanje zato, što su sastavljene na slavenskom jeziku. Godine 1889. Mandić radi utemeljenja hrvatske gimnazije u Istri. Volarić radi agitacije državnih činovnika kod pokrajinskih izbora. Godine 1890. vladin komesar odgovara na Volarićevu interpelaciju iz godine 1889. u predmetu agitacije državnih činovnika. Amoroso o pravu polaska zagrebačkog sveučilišta istarskih studenata i o pravnoj valjanosti odnosnih svjedodžbi. Godine 1892. Volarić u predmetu slavenske liturgije u Istri. Laginja o podjeljivanju školskih stipendija i potpora. Jenko o upotrebi slavenskih jezika u saboru i o načinu, kojim vlada prima do znanja govore i prijedloge saborske manjine. Mandić, zašto vlada ne odgovara na interpelacije saborske manjine. Godine 1894. vladin komesar odgovara na interpelaciju Jenkovu iz godine 1892. u pogledu slavenskih jezika u saboru. Bartoli radi pretjerane prisutnosti javne sile za vrijeme zasjedanja sabora u Poreču. Seršić o imunitetu govora zastupnika manjine. Amoroso radi zavlačenja imenovanja biskupa u Krku. Jenko radi postupka uprave pošte i brzojava. Jenko radi službenog dopisivanja talijanskih općina. Amoroso o pripuštanju u raspravljanje prijedloga podnesenih u slavenskom jeziku. Jenko o izvršivanju postojećih zakona u pogledu hrvatskog i slovenskog jezika u Primorju. Mandić o sastavljanju listine porotnika. Spinčić o utemeljenju hrvatskih škola u porečkom kotaru. Mandić o postupku kotarskog kapetana Schwarza u Pazinu. Mandić u predmetu upotrebe hrvatskog i slovenačkog jezika na željeznici. Mandić, zašto je još na čelu kotara u Pazinu kotarski kapetan Schwarz. Spinčić o upotrebi hrvatskog i slovenačkog jezika kod rasprava u saboru. Godine 1895. vladine komesar odgovara na interpelacije: Amorosovu, podnesenu u sjednici dne 1. II. 1894. o pripuštanju u raspravljanje prijedloga podnesenih u slavenskom jeziku. Spinčićevu, podnesenu u sjednici 15. II. 1894. o upotrebi hrvatskog i slovenskog jezika u raspravama sabora. Seršićevu, podnesenu u sjednici 29. I. 1894. u predmetu imuniteta govora zastupnika manjine. Polesini interpelira vladu radi neimenovanja zemaljskog potkapetana.

Interpelacije, rezolucije i prijedlozi podneseni u slavenskom jeziku i njihov postupak

O postupku sa slavenskim interpelacijama sabor je raspravljao godine 1884., 1885., 1886. i 1887. Godine 1887. izjava vladina komesara, da će na slavenske interpelacije odgovarati samo u službenom jeziku sabora. Godine 1888. postupak sa slavenskim interpelacijama. Dopis Namjesništva u predmetu dviju slavenskih interpelacija, koje predsjednik nije podnio saboru na raspravu. Godine 1889. postupak s interpelacijom, koja je podnesena na slovenačkom jeziku. Godine 1890. izjava vladina komesara u predmetu raspravnog jezika u saboru i u kojem će se jeziku odgovarati na slavenske interpelacije. Izjava Zemaljskog odbora, da ne će odgovarati na slavenske interpelacije, koje su popraćene samo zahtjevom (petitom) na talijanskom jeziku. Izjava predsjednika sabora u predmetu postupka, prijedloga, rezolucija i t. d., što su upućene predsjedništvu samo na slavenskom jeziku. Godine 1892. izjava Zemaljskog odbora u predmetu prijedloga, interpelacija i t. d. podnesenih na slavenskom jeziku.

Izjava predsjednika sabora o postupku s interpelacijama i t. d. podnesenim samo u slavenskom jeziku. Mandić interpelira vladu, zašto ne odgovara na slavenske interpelacije podnesene od strane saborske manjine. Godine 1894. izjava vladina komesara u predmetu odgovora vlade na slavenske interpelacije i o pitanju raspravnog jezika u saboru. Postupak s interpelacijama podnesenima u slavenskom jeziku. Izjava zemaljskog kapetana u predmetu prihvaćanja interpelacija i t. d., što su podnesene u slavenskom jeziku. Amoroso interpelira vladu o primanju na raspravljanje slavenskih interpelacija. Spinčić interpelira vladu radi postupka s hrvatskim i slovenačkim interpelacijama i prijedlozima. Godine 1895. Vlada odgovara na interpelaciju: Amorosovu, što ju je podnio u sjednici dne 1. II. 1894. u pitanju primanja slavenskih prijedloga, podnesenih na raspravu u saboru. Spinčićevu, što ju je podnio u sjednici dne 15. II. 1894. u predmetu postupka s hrvatskim i slovenačkim interpelacijama i prijedlozima.

Inventar dobara pokrajine

Godine 1863. nalog Zemaljskom odboru, da sastavi inventar predmeta, što pripadaju pokrajini i da ga drži u evidenciji. Godine 1886. sveopći inventar na zaključku 1885. godine. Općeniti inventar o stanju pokrajinskog fonda dne 31. XII. 1866. i njegovo uspoređivanje s inventarom od 31. XII. 1885.

JEZIK

a) *službeni jezik u saboru:*

Godine 1861. prijedlog, rasprava i glasovanje o službenom jeziku sabora. Prijedlog, rasprava i glasovanje u predmetu jezika, u kojem bi se morale obnarodovati rasprave sjednica sabora. Godine 1863. prijedlog, rasprava i glasovanje u predmetu jezika, u kojem bi se morale obnarodovati rasprave saborskih sjednica. Godine 1884. izjava saborske većine u predmetu službenog jezika u saboru. Godine 1887., 1890. i 1894. Vladin komesar izjavljuje da će se kod odgovora na slavenske interpelacije služiti talijanskim jezikom, koji je raspravni jezik sabora. Godine 1894. Amoroso interpelira vladu u predmetu prihvaćanja u raspravu prijedloga, koji nisu podneseni u raspravnom jeziku sabora. Spinčić interpelira vladu o upotrebi hrvatskog i slovenačkog jezika u raspravama sabora. Godine 1895. Vladin komesar odgovara na interpelaciju Amorosovu i Spinčićevu iz godine 1894. Prijedlog, rasprava i prihvaćanje dodatka § 13. saborskog pravilnika u predmetu raspravnog jezika u saboru.

b) *Talijanski jezik:*

Godine 1868. prijedlog, da se Ministarstvu unutrašnjih poslova uputi memorandum, neka se u Istri bez promjene zadrži talijanski jezik kao službeni u

svim državnim uredima. Molba općine Pazin, neka se kao nastavni jezik u gimnaziji u Pazinu uvede talijanski jezik. Godine 1881. Costantini predlaže, neka talijanski jezik bude obvezatan za đake talijanske narodnosti na gimnaziji u Pazinu.

c) *Njemački jezik*

Godine 1868. otpis Ministarstva, prema kojemu je ukinuta obvezatnost učenja njemačkog jezika na glavnim školama u Kopru, Malom Lošinju, Cresu, Poreču, Krku i na realci u Piranu. Godina 1875. Belli interpelira vladu u predmetu poučavanja njemačkog jezika u pučkim školama. Godine 1876., 1877., 1877–78., 1880. i 1881. rezolucija, da njemački jezik ne bude nastavni jezik na učiteljskim školama u Kopru i Gorici. Godina 1885. Jenko interpelira vladu, zašto državni uredi dopisuju u njemačkom jeziku sa slavenskim općinama. Godine 1889. Vladin komesar protestira u saboru, što se njemački jezik naziva »strani jezik« (»lingua straniéra«), na što mu je odmah odgovorio Amoroso.

d) *Slavenski jezik*

Godine 1861. prijedlog, da bi barem jedan od pokrajinskih činovnika poznavao jedno od slavenskih narječja, koja se govore u pokrajini. Godine 1864. rezolucija o obvezatnom učenju slavenskog jezika za strane đake gimnazije u Kopru, koji primaju stipendiju. Godine 1865–66. saopćenje dekreta Ministarstva u predmetu učenja slavenskog jezika prema rezoluciji iz godine 1864. Godine 1868. ukinuće obvezatnosti učenja slavenskog jezika za đake talijanske narodnosti, koji uživaju stipendij. Otpis Ministarstva u pogledu obvezatnosti učenja slavenskog jezika za đake slavenske narodnosti, koji polaze javne škole u Kopru, Poreču, Krku, Cresu i Lošinju. Godine 1869. Ravnik se odriče prava govoriti u saboru slavenskim jezikom, koji je njegov materinski jezik. Ravnik predlaže, da putujući učitelj poljodjeljstva mora poznavati slavenski jezik. Godine 1890. Dukićev prijedlog o upotrebi slavenskog jezika u političkim, financijskim i sudbenim uredima i t. d. Mandić interpelira Zemaljski odbor radi upotrebe slavenskog jezika kod rješavanja spisa podnesenih Zemaljskom odboru u ovom jeziku. Godine 1894. Jenko interpelira vladu, zašto se ne ispunjavaju postojeći zakonski propisi u pogledu hrvatskog i slovenskog jezika. Mandić interpelira vladu o upotrebi hrvatskog i slovenskog jezika na željeznicama. Amoroso interpelira vladu o prihvaćanju u raspravu sabora prijedloga predloženih u slavenskom jeziku. Spinčić interpelira vladu radi upotrebe slavenskog jezika u raspravama sabora. Godine 1895. Vladin odgovor na dvije interpelacije Amorosa i Spinčića, koje su podnesene 1894. godine. Izjava predsjedništva sabora u predmetu postupka s prijedlozima, interpelacijama i t. d., što su podnesene u slavenskom jeziku. Izjava vladina komesara o uzrocima, radi kojih će odgovoriti na talijanskom jeziku na interpelacije upućene vladi na slavenskom jeziku. Izjava saborske manjine o upotrebi slavenskog jezika u saboru.

e) *Nastavni jezik u školama:*

Godine 1864. izvještaj, prijedlozi, rasprave i glasovanje u predmetu nastavnog jezika na gimnazijama u Kopru i Pazinu i u pučkim školama. Godine 1868. predstavka općine Pazin, izvještaj i prijedlog, da se uvede talijanski nastavni jezik u gimnaziji u Pazinu. Madonizza interpelira vladu u predmetu nastavnog jezika u pučkim školama u Kopru. Vidulich interpelira vladu u predmetu uvođenja ilirskog jezika kao nastavnog jezika u glavne škole Krka, Cresa i Lošinja. Općina Mali Lošinj moli, da u pučkim školama Lošinja obuka bude na talijanskom jeziku. Godine 1875. Belli interpelira vladu u pogledu pouke njemačkog jezika u pučkim školama, odgovor i rasprava. Godine 1880. rezolucija u pogledu određivanja nastavnog jezika u javnim školama, gdje postoje dvije narodnosti. Godine 1883. rezolucija, kojom se predstavništvu pokrajine i općina vraća onaj utjecaj, koji im pripada kod određivanja nastavnog jezika u pučkim školama. Godine 1884. Zamlić podnosi prijedlog o nastavnom jeziku na poljodjelskom tečaju za učitelje.

f) *Jezik na sudu*

Godine 1890. Costantini predlaže, da se na kotarskim sudovima upotrebljava isključivo samo talijanski jezik. Izvještaj političkog odbora, rasprava i glasovanje. Godine 1896. Costantini ponovo interpelira vladu u predmetu jezika na sudovima.

g) *Pokrajinski jezici*

Godine 1881. Ministarska naredba, prema kojoj su pokrajinski jezici obvezatni u gimnazijama u pokrajini i to 2 sata na tjedan.

h) *Staroslavenski jezik*

Godine 1892. interpelacija Volarićeva vladi u predmetu staroslavenske liturgije (glagolice) u crkvama Istre. Godine 1902. interpelacija Andrijčićeva vladi u predmetu glagolice u Istri.

Lječilišta u Istri

Godine 1865–1866. izvještaj Zemaljskog odbora o poduzetim izvidima, kako bi se toplice u Sv. Stjepanu podigle u pokrajinsko kupalište. Godine 1888. zakon, kojim se Opatija proglašuje lječilištem. Godine 1890. zakon, kojim se Mali Lošinj proglašuje lječilištem. Godine 1892. zakon, kojim se Mali i Veli Lošinj proglašuje lječilištem. Godine 1896. zakon, kojim se Portorose proglašuje lječilištem.

Luke

Godine 1863. Fachinetti predlaže, da se uredi luka u Tarn. Godine 1864. općina Labin moli, da bi se u Luci Rabac sagradila obala. Godine 1865–66. općina Dubašnica moli potporu za uređenje luke u Malinskoj. Godine 1869. molba kapetana i brodovlasnika Ike, da bi se sagradila tamošnja luka. Molba općinara Poreča za poboljšanje usidrenja brodova u luci Poreč. Godine 1877–78. brodovlasnici i mornari Baške mole, da se sagradi luka u Baški. Godine 1888. prijedlog Laginje, da bi se uredile luke u Lovranu i Iki.

Mornarica

Godine 1866. općina Mali Lošinj moli, da se tamo utemelji nautička škola. Godine 1870. prijedlog Clesiusa i nacrt zakona, kojim kapetani duge plovidbe dobivaju pravo glasa u prvom tijelu kod općinskih izbora. Godine 1871. Sabor raspravlja o nacrtu zakona o pravima kapetana duge plovidbe kod općinskih izbora. Godine 1877. općina Mali Lošinj obraća se saboru, da ovaj podupre molbu brodogradilišta u Lošinju, kako bi država dala pripomoć za podizanje industrije mornarice u Malom Lošinju. Godine 1877–78. izvještaj, prijedlozi, rasprava i glasovanje u pitanju jamstva od strane pokrajine za iznos od 250.000 forinti, koji je iznos odobrio austrijski zemljišni kreditni zavod brodograditeljima Malog Lošinja. Godine 1880. Vidulich predlaže neka se predloži pomorski zakonik i da vlada podupre pomorstvo, kao što pomaže i drugu industriju. Godine 1881. Vidulich predlaže, da bi se uklonilo žalosno stanje trgovačke mornarice. Godine 1884. Ivancich predlaže, neka se poduzmu koraci za boljitak trgovačke mornarice. Godine 1888. Ivancichev i Campitellijev prijedlog u prilog trgovačke mornarice. Utemeljenje pokrajinskog fonda u korist pomoraca. Godine 1894. Martinolichev prijedlog u predmetu pomorskog zakonika i u korist trgovačke mornarice.

Nagrade za uzgoj konja (pony) na Krku

Sabor je podjeljivao potpore uzgajateljima konja (pony) na otoku Krku godine 1863., 1868., 1869., 1870. i 1875.

Općine

U Istri je nekada svaka poreska općina bila i mjesna općina. Iz izvještaja, o rezultatu izbora podnesenog saboru od strane Zemaljskog odbora, vidi se, da su u Istri godine 1861. bile 142 mjesne općine. Broj se mjesnih općina mijenjao. Zakonom od 1868. godine stvoreno je u Istri 46 općina, a godine 1918. bile su 53 općine.

U saboru je bilo zagovornika, koji su zahtijevali (Burger god. 1865–66), da se zadrže općine s malim područjem, ali je talijanska saborska većina htjela, da se stvore velike općine, da može ona lakše vladati i odnarođivati naš narod. Ali kada su na taj način tobožnje talijanske općine: Krk, Buzet, Pazin prešle u hrvatske ruke, onda je saborska većina nastojala, da se te općine podijele.

Tako je općina Krk kasnije podijeljena na tri općine: Krk, Dubašnica i Punat. Za Pazin i Buzet im to nije pošlo za rukom, iako su oni u saboru više puta prihvatili zakon za razdiobu ovih općina. Borba za razdiobu općina trajala je dugo, dok se nije napokon došlo do sporazuma, da se stvore talijanske i hrvatske općine, ali do ostvarenja nije nikada došlo.

Istranin se ponosio svojom autonomijom i bilo je radi toga vječitih molba, kako bi opet dobili svoje autonomne općine. Borba oko toga pitanja vodila se neprestano u saboru.

Evo najglavnijih zakona, što ih je sabor prihvatio u pogledu općina: Godine 1863. Općinski red za markgrofiju Istru (Zakon od 10. VII. 1863. L. P. Z. br. 13). Općinski izborni red za markgrofiju Istru (Zakon 10. VII. 1863. L. P. Z. br. 13). Godine 1865–66. prijedlog o novom zaokruženju mjesnih općina s iskazom tadašnjih mjesnih općina. Godine 1868. nacrt zakona o novom zaokruženju mjesnih općina. Upravna vijeća poreskih općina (Zakon od 25. X. 1868. L. P. Z. br. 8.). Godine 1868. Statut grada Rovinja. Ponovo predložen saboru 1869. Izmjenjen § 73. (1873.), § 53. (1885.) i § 110. (1894.) rovinjskog statuta. Od godine 1868. sabor je u više navrata mijenjao neke §§ ovih općinskih zakona. Godine 1892. rezolucija za reviziju postojećih mjesnih općina. Godine 1908. posebne ustanove za općinu Pulu (Zakon od 28. VIII. 1908. L. P. Z. br. 52.).

*

Čim je godine 1863. bio saboru podastrt prijedlog o zaokruženju novih mjesnih općina, uputile su molbu saboru, da bi im se ostavila njihova autonomija ove općine: Godine 1863. Dračevac–Fuškulin–Mongeb–Monsaliž i Roverija. Godine 1864. Kavran, Pomer, Premantura, Stinjan i Šišan. Godine 1865–66. Breza, Brgudac i Roverija. Godine 1868. Baška, Dubašnica, Omišalj, Sv. Fuška, Višnjan, Vrbnik, Krkavci, Koštabona, Tinjan i Vrh (Krk).

*

Pošto je stupio u krepost zakon o općinama 1868. godine, formirane su nove općine: Dekani (1871.), Dobrinj (1871.), Dubašnica (1881.), Mošćenice (1894.), Očisla–Klanec (1896.), Punat (1885.), Svetvinčenat (1885.).

*

Molbe pojedinih općina, da bi postale autonomne općine: Baderna–Dračevac–Žbandaj (1892.), Beli (1889.), Boršt–Ricmanje–Boljunc (1876.), Brdo (1871.), Berseč (1869., 1871.), Cerovlje–Previž (1871.), Čepić (1871.), Dobrova–Kunj–Vetva (1871.) Dolenja Vas (1871.), Draguć–Grimalda (1874.), Draguć–Grimalda–Hum–Tibole–Račice (1887.), Frata–Tar–Vabriga (1869., 1871., 1872., 1873. i 1874.) Gračišće (1887.), Izola (1889.), Klana–Lisac (1871., 1884.), Kozjak (1871.), Kršan (1871.), Labin–Cere (1887.), Lanišće–Brgudac (1875.), Lanišće–Brgudac–Trstenik (1876., 1880. i 1888.), Letaj–Sušnjevica (1871.), Mošćenice (1871.), Nova Vas (Poreč) (1871.), Očisla–Klanec (1876., 1877.), Pićan (1871., 1887., 1892. 1894.), Sv. Lovreč Pazenatički (1892.), Svetvinčenat (1874., 1882.), Vodice (1872.), Vranja (1871.).

Vidimo, da su neke od ovih općina uložile molbu na sabor po nekoliko puta. Na pr. Frata–Tar–Vabriga htjele su imati same svoju mjesnu općinu sa sjedištem u Taru, i one su tu molbu ponavljale pet puta i to godine: 1869., 1871., 1872., 1873. i 1874., ali se nije njihovoj molbi nikada udovoljilo, već su one uvijek ostale u sklopu mjesne općine Poreč.

Sabor je udovoljio jedino molbama ovih općina: Mošćenice (1894.), Očisla–Klanec (1896.), Svetvinčenat (1885.), Dekani (1871.), Dobrinj (1871.), Dubašnica (1881.), Punat (1885.).

Nadalje valja napomenuti, da je Zemaljski odbor na temelju pokrajinskog zakona 25. X. 1868. br. 8., odobrio, da izaberu svoje upravno vijeće ove poreske općine: Altura, Čepić, Draga (Baška), Draguć, Galežan, Hum, Klana, Kostajnica, Krnica, Ližnjan, Marčana, Medulin, Nova Vas (Brtonigla), Osor, Pazin, Pićan, Poljica, Pomer, Premantura, Rakalj, Šterna, Šišan, Tar i Završje.

Zanimljiva su dva slučaja gdje su neke općine molile, da se izluče iz pokrajine Istre i priključe drugima, i to: godine 1865–66. molilo je općinsko zastupstvo Milje, da se ta općina priključi području Trsta. Godine 1885. od mjesne općine Jelšane molile su dvije poreske općine, i to Podgraje i Zabiče i od poreske općine Sušak mjesto Fabče, da budu priključene Kranjskoj.

Potres u Klani

Godine 1870. Sabor je primio do znanja i raspravljao o izvještaju: Istraživanja rudarskog inžinira dra Sturma o činjenicama i posljedicama potresa u Klani.

Povijest i starine

Godine 1866. izvještaj i prijedlozi u predmetu prikupljanja i obnarodovanja rimskih natpisa u Istri, što ih je uredio dr. P. Kandler. Godine 1868. Barsan podastire prijedlog za čuvanje Arene u Puli. Izvještaj Zemaljskog odbora u predmetu poduzetih mjera za kompilaciju i publikaciju povijesti Istre. Godine 1869. natječaj i nagrada za sastav povijesti Istre. Barsan zagovara poziv na natječaj za sastav povijesti Istre. Barsan interpelira vladu u predmetu zapuštenosti, u kojoj se nalazi Arena u Puli. Barsan podastire prijedlog, da se sačuvaju muzeji rimskih starina u pokrajini. Godine 1871. Luciani interpelira Zemaljski odbor, kakav je bio rezultat natječaja za sastav povijesti Istre. Luciani podastire prijedlog, neka Zemaljski odbor dade prepisati sve najvažnije dokumente, koji se odnose na Istru, a koji se nalaze u mletačkom arhivu Frari. Godine 1872. povjerava se vitezu T. Lucianiju, da skupi u mletačkim arhivima sve dokumente, koji se odnose na povijest Istre. Doprinos iz pokrajinskog fonda za troškove, koji su potrebni, da se Arena zaštiti ogradom. Godine 1886. Dr. Laginja predlaže, neka se napišu historijske monografije različnih istarskih općina. Doznaka dr. Petru Kandleru u iznosu od 1.000 forinti za troškove publikacija rimskih natpisa i istarskog diplomatskog kodeksa. Godine 1888. Spinčić podastire prijedlog, neka se urede svi spisi i dokumenti, što se nalaze kod Zemaljskog odbora, a osobito spisi starog arhiva Raspora. Godine 1889. Mons. Deperis moli potporu, da može nastaviti arheološkim istraživanjima u bazilici u Poreču.

Godine 1863. Klinkowström predlaže, da se sudbeni kotar Podgrad uključi u izvancarinsko područje. Rocco, da se nabavi geografska karta Istre. Jurinac, da Volosko, a ne Pazin bude izborno mjesto u izbornom kotaru gradova Pazin, Kastav i t. d. Benussi, da se utemelji istarsko agrarno društvo. Vidulich o stanju pučke nastave u Istri. Parisini, da pazinska gimnazija bude viša (8. razr.) s nastavnim jezikom talijanskim. Godine 1864. Vidulich, da se utemelji porotni sud. Vidulich, da budu oslobođeni od stavnje đaci nautičke škole u Trstu. Feretić, da se sagradi pruga Sv. Petar–Rijeka. Vidulich o stanju pučke nastave u Istri. Godine 1866. Favento za poboljšanje ribarstva. Godigna za utemeljenje poljodjelske škole u Kopru. Parisini za utemeljenje talijanske univerze. Godine 1868. Boccalari–Barsan za gradnju pruge Pula–Trst. Colombani, da se ukinu virilni glasovi u istarskom saboru. Campitelli, da se ukinu virilni glasovi u istarskom saboru. Madonizza, da gimnazija u Kopru bude drugog razreda (8. razr.). Barsan, da se sačuva Arena u Puli. Clesius, da granica pokrajine bude i carinska granica. Godine 1869. Barsan, da se uščuva Arena u Puli. Colombani, da realka u Piranu bude viša realka. Boccalari-Barsan, za gradnju pruge Pula–Trst. Clesius, da pomorski kapetani i časnici uđu u c. kr. mornaricu kao kadeti. Madonizza, da se ukinu vjerski redovi. Boccalari, da se ukinu političke naredbe, pogotovo ona od 20. aprila 1854. Susanni, da se uredi i draga Raše i Čepićkog jezera. Barsan, da se uščuvaju i urede muzeji rimskih starina u pokrajini. Godine 1870. Clesius o pravu izbora i izberivosti u općinama pomorskih kapetana duge plovidbe. Godine 1871. Marotti, neka se područje istarskog Krasa uključi u izvancarinsko područje. Basilisco, da se u Primorju utemelji talijanski pravni fakultet. Godine 1875. Amoroso, da se draga Milje spoji s istarskom željezničkom prugom. Godine 1876. Boccalari, da se Carevinskom vijeću predloži opći zakon za nadzor nad ribarstvom. Godine 1880. Vidulich, da se podupre trgovačka mornarica. Vidulich, da se podupre ribarstvo. Godine 1881. Costantini za učenje talijanskog jezika u pazinskoj gimnaziji. Vidulich o žalosnim prilikama trgovačke mornarice. Sterk u predmetu podjeljivanja školskih stipendija. Sterk za obnarodovanje pokrajinskih zakona na hrvatskom jeziku. Godine 1883. Amoroso za izgradnju pruge Lupoglav–Matulji. Sbisà, da se u Istri dopusti uzgoj duhana. Bubba, da se u Piranu zadrži realka. Gambini, da se predloži nacrt zakona za općinske izbore u Puli. Godine 1884. Ivancich, da se podupre trgovačka mornarica. Bubba za utemeljenje obrtne škole u Piranu. Laginja o plateţnim nalozima i o porezima brodovlasnika. Godine 1885. Costantini, da se u Pazin vrati puk domobranaca. Spinčić za poznavanje jezika od strane činovnika vinogradarsko-voćarske stanice. Amoroso za utemeljenje pripravnica za učiteljišta. Godine 1886. Spinčić o upravi bratovština. Amoroso za utemeljenje talijanskog učiteljišta. Godine 1888. Flego Fr. za obročno uplaćivanje zaostalih poreza u sudbenom kotaru Buzet. Campitelli-Ivancich poduzimanje mjera u korist trgovačke mornarice. Godine 1889. Laginja za temeljitu reformu odnosa fonda ezonera s državom. Venier za nacrt zakona, koji se odnosi na sudjelovanje interesiranih za isušenje doline Mirne. Godine 1890. Costantini o jeziku na sudovima. Dukić o upotrebi slavenskog jezika u državnim uredima i o utemeljenju suda porotnika za slavensko pučanstvo i o prizivnom sudu u Ljubljani. Tamaro, da se u

Pazinu otvori talijanska gimnazija ili da se na gimnaziji u Puli otvore talijanske paralelke. Fragiacomo za utemeljenje talijanske univerze ili barem talijanskog fakulteta u Trstu. Stanger, da se u Pazinu utemelji hrvatska gimnazija ili barem hrvatske paralelke na njemačkoj gimnaziji u Puli. Godine 1892. Mandić, da se u Pazinu utemelji hrvatska gimnazija. Jenko za kraći željeznički spoj Istre s Rijekom. Venier za izvršenje radova u dolini Mirne. Costantini za podjelu školskih stipendija između dviju narodnosti na temelju nastavnog jezika uvedenog u škole. Amoroso za reformu § 45. pravilnika sabora. Godine 1894. Laginja, da vlada poduzme korake radi poboljšanja ekonomsko-poljodjelskog stanja u Istri. Jenko za spoj pruge Herpelje–Kozina sa stanicom Šapjane ili Jurdani. Martinolich u korist trgovačke mornarice. Venier za što brže i korisno uređenje doline rijeke Mirne. Costantini, da se štampa zbirka pokrajinskih zakona i naredaba. Godine 1895. Bubba radi dvojezičnih natpisa kod kotarskih sudova. Venier radi događaja u Piranu, što su tamo postavljeni na sudu dvojezični natpisi. Glezer o sastavu spiska porotnika za godinu 1895. Venier za dodatak § 13. saborskog pravilnika o raspravnom jeziku u saboru.

Rezolucije, mnijenja (votum), prijedlozi, obveze i t. d.

Godine 1864. o nastavnom jeziku u pučkim školama. O utemeljenju tiskare u Trstu za štampanje i prodaju školskih knjiga. U predmetu nastavnog jezika na gimnaziji u Kopru. O dužnosti učenja slavenskog jezika od strane đaka gimnazije u Kopru, koji uživaju stipendij ili pomoć. Da gimnazija u Pazinu bude viša (sa 8. razr.) i da bude obvezatno učenje talijanskog i slavenskog jezika. Godine 1868. o obvezatnom učenju njemačkog i slavenskog jezika na gimnaziji u Kopru za đake njemačke, odnosno slavenske narodnosti. Godine 1869. da se povisi od 2 na 3 broj istarskih zastupnika za Carevinsko vijeće, Godine 1871. o utemeljenju poljodjelske škole i o nabavi imanja za takvu školu u Pazinu. O utemeljenju talijanskog pravnog fakulteta u Primorju. O povišenju od 2 na 3 broja istarskih zastupnika za Carevinsko vijeće. Godine 1873. o koncentraciji uprave pokrajinskog školskog vijeća u Trstu. Godine 1875. o formiranju školskih okružja i o otvaranju novih pomoćnih škola. O uredbi školske uprave. Godine 1876. o utemeljenju političko-pravnog fakulteta. O uredbi školske uprave. O promjeni naučne osnove učiteljišta u Kopru i Gorici i o ukinuću slovenske sekcije na učiteljištu u Kopru. Godine 1877. o promjeni naučne osnove učiteljišta u Kopru i Gorici i o njemačkom nastavnom jeziku na tim školama. O uredbi školske uprave. O utemeljenju talijanskih pripravnica, da se olakša pristup za pohađanje učiteljišta. O utemeljenju političko-pravnog fakulteta. Godine 1877–1878. o promjeni naučne osnove učiteljišta u Kopru i Gorici i u pogledu njemačkog nastavnog jezika na tim školama. O uredbi školske uprave. O imenovanju školskog nadzornika za svaki kotar. Godine 1880. o reorganizaciji učiteljišta u Kopru i Gorici. O uredbi školske uprave. O imenovanju školskog nadzornika za svaki kotar. O utemeljenju političko-pravnog fakulteta. Godine 1881. o nadzoru škola i reorganizaciji učiteljišta u Kopru i Gorici. O utemeljenju talijanskog političko-pravnog fakulteta. Godine 1883. za bolji nadzor osnovne nastave od strane školskih vlasti. Da Zemaljski odbor poduzme korake, da se poštuje

pravo pokrajine i općina što se tiče odluke o nastavnom jeziku u pučkim školama. Da se dopusti uzgoj duhana u Istri. Godine 1885. o utemeljenju talijanskih pripravnica za učiteljišta. Godine 1886. o utemeljenju talijanskog pravnog fakulteta u Trstu. O gradnji duševne bolnice u Istri sa 120 bolničkih kreveta. O ukinuću stipendija đacima realke i podjeljivanju stipendija u većim iznosima. O utemeljenju talijanskog učiteljišta. Godine 1887. o utemeljenju talijanskog učiteljišta. Godine 1888. o utemeljenju pokrajinske zaklade u korist potrebnih pomoraca. O zabrani, da se nastavnici okane svake političke agitacije. O obnarodovanju novih naučnih osnova. Godine 1889. nalog Zemaljskom odboru, da prouči reviziju pokrajinskog izbornog reda. Godine 1890. prijedlog, da se požuri djelovanje kotarskih gospodarskih zadruga. Zahtjev, da vlada dopusti uzgoj duhana u dolinama Siciole i Fazana. O utemeljenju talijanske univerze ili barem talijanskog pravnog fakulteta u Trstu. Godine 1892. za reviziju dosadašnjih mjesnih općina s nalogom Zemaljskom odboru, da za buduću sesiju sabora predloži analogni nacrt zakona. O decentralizaciji školske uprave. Za utemeljenje talijanskog muškog i ženskog učiteljišta. Neka vlada kod imenovanja kotarskih nadzornika uzima u obzir i talijanske škole. U predmetu prava nadzora škola od strane delegata Zemaljskog odbora, koji su članovi kotarskih školskih vijeća. O reviziji čitanaka, koje se upotrebljavaju u slavenskim školama Istre. Godine 1894. o konačnoj likvidaciji fonda ezonera. O nadzoru škola od strane članova pokrajinskog školskog vijeća, koji su tu imenovani od strane Zemaljskog odbora. O podjeljivanju pomoći do iznosa 200 forinti studentima filozofije (filozofsko-književna grupa). Za izvide gradnje pruge, koja bi vezala prugu Trst–Pula s prugom Sv. Petar–Rijeka, pokrajina će dati prinos od 2.000 forinti. Godine 1895. u predmetu raspravnog jezika u saboru. Nalog Zemaljskom odboru, da moli, neka se bezodvlačno ukinu dvojezični natpisi kod kotarskih sudova. Da se zahtijeva od Ministarstva pravde, neka se ukine lista porotnika za godinu 1895., što ju je sastavio Okružni sud u Rovinju.

Stenograf

Godine 1861. i 1863. prijedlog, da se primi u službu sabora jedan stenograf za bilježenje rasprava u saboru. Godine 1890. prijedlog, manjine financijskog odbora, da se u službu sabora uzmu stenografi, koji poznaju i slavenski jezik.

ŠKOLSTVO

1. *Školska uprava*

Godine 1873. rezolucija, kojom se poziva vlada, neka se točno vrši zakon o nadzoru škola. Interpelacija vlade od strane Bellija u predmetu koncentracije pokrajinskog školskog vijeća u Trstu. Godine 1874. rezolucija u predmetu školske uprave i poštovanja zakona o nadzoru škola. Godine 1875. rezolucija u predmetu školske uprave i poštovanja zakona o nadzoru škola. Interpelacija vlade od strane Bellija u predmetu uređenja školske uprave. Godine

1876. rezolucija, neka se godišnji izvještaji o školskoj upravi dostavljaju saboru na talijanskom jeziku. Rezolucija, neka se školska uprava uredi prema propisima pokrajinskih zakona. Ista je rezolucija prihvaćena u saboru: 1877., 1877.–78. i 1880. Godine 1887. interpelacija vlade od strane Costantinija u predmetu održavanja sjednica pokrajinskog školskog vijeća izvan Poreča. Godine 1892. rezolucija, neka se školska uprava uredi prema propisima pokrajinskih zakona. Godine 1894. rezolucija, neka se priopći vladi izvještaj školskog odbora o stanju pučke nastave, u kojem se moli, da se udovolji mnijenjima prihvaćenim u predašnjim sesijama sabora s obzirom na uređenje školske uprave. Godine 1896. rezolucija školskog odbora prihvaćena od sabora, da se školska uprava uredi prema postojećim zakonima.

2. *Školska taksa*

Godine 1894. nacrt zakona, kojim se uvodi školska taksa. Rasprava i odobrenje. Godine 1895. Sabor opet raspravlja nacrt zakona o školskim taksama. Godine 1896. Sabor je prihvatio zakon o školskim taksama.

3. *Školski porez (doprinos, contributo) na ostavštine*

Godine 1872. zakon, kojim se uvodi školski doprinos na ostavštinu. Izvještaj, rasprava i glasovanje. Godine 1876. i 1877. izmijenjen je § 6. gornjeg zakona.

4. *Školsko okružje*

Godine 1875. rezolucija u predmetu propisa, koje ima poduzeti pokrajinsko školsko vijeće, da se uredi pitanje školskih okružja. Godine 1896. rezolucija u predmetu stvaranja općeg plana za škole, koje nedostaju, prije nego se utemelje nove škole.

5. *Školska mnijenja (pareri)*

Godine 1880. rezolucija, da stručna mišljenja, što ih daju kotarska školska vijeća moraju biti prihvaćena kolegijalno.

6. *Školski proračuni*

Godine 1874. rezolucija u predmetu prava koje pripada saboru, da odobri školske proračune.

7. *Školski praznici*

Godine 1876., 1877., 1877–78. i 1880. rezolucija, da školski jesenski praznici moraju biti u septembru i oktobru.

8. *Statistički podaci školskih polaznika*

Godine 1888. i 1889. mnijenje (votum), da se sastave statistički podaci o polasku škole. Godine 1892. rezolucija, da se osnuje katastar obveznika i polaznika škola.

9. *Pomoćne škole*

Godine 1875. rezolucija, da se pomoćne škole pretvore u redovite.

10. *Pučke škole*

Godine 1863. Zakon o školskim patronatima. Prijedlog Vidulicha u stvari obuke u istarskim pučkim i srednjim školama. Molba općine: Krk, Baška, Draga, Vrbnik, Dobrinj, Omišalj, Dubašnica, Kornić i Punat za slobodni i neobvezatni polazak škola. Rasprava i glasovanje u predmetu ovih molba. Godine 1864. Izvještaj Zemaljskog odbora i odgovor Ministarstva u predmetu slobodnog polaska škole na otoku Krku. Izvještaj Zemaljskog odbora u vezi s prijedlogom Vidulicha od prošle godine, prijedlozi, rasprava i glasovanje. Rezolucija, da nastavni jezik u pučkim školama bude onaj, koji općinsko zastupstvo označi kao materinski jezik. Godine 1868. interpelacija vlade od strane Vidulicha o nastavnom jeziku u školama Krka, Cresa i Lošinja. Interpelacija Madonizze o nastavnom jeziku pučkih škola u Kopru. Molba učitelja za poboljšanje obuke u pučkim školama. Otpis Ministarstva o obvezatnosti njemačkog nastavnog jezika u glavnim školama i na realci u Piranu i uvođenju slavenskog jezika u škole slavenske narodnosti. Zakon o nadzoru škola. Godine 1869. preinaka nekih §§ državnog zakona dd. 14. V. 1869. u pogledu dužnosti polaska škole. Zakon o utemeljenju, uzdržavanju i polasku pučkih škola. Izmjena § 30. pokrajinskog zakona dd. 8. II. 1869. o nadzoru škola. Zakon za uređenje prava učitelja pučkih škola. Godine 1872. Zakon, kojim se mijenjaju odredbe o nadzoru škola. Zakon, kojim se mijenjaju neke odredbe o utemeljenju, uzdržavanju i polasku škole. Zakon, kojim se mijenjaju neke odredbe o pravima učitelja pučkih škola. Zakon, kojim se uvodi školski porez ostavštine. Godine 1873. rezolucija i interpelacija vlade od strane Bellija, neka se točno vrši pokrajinski zakon dd. 8. II. 1869. i 30. III. 1870. o nadzoru škola. Votum, da se prijepis općeg izvještaja o stanju u školama predlaže i saboru. Izmjena zakona o osnivanju, uzdržavanju i polasku pučkih škola, o uređenju prava učitelja i o izmjeni §§ 3. i 4. pokrajinskog zakona od 4. IV. 1870. (ispit osposobljenja). Rezolucija o uređenju školske uprave. Godine 1875. Zakon o nadzoru škola. Rezolucija u predmetu formiranja školskih okružja. Rezolucija o uređenju školske uprave i interpelacije vlade od strane Bellija u istom predmetu. Godine 1876. predlaganje školskog izvještaja za godinu 1873/74. 1874/75. i rezolucija, da ovi izvještaji budu predloženi saboru na talijanskom jeziku. Rezolucija za uređenje školske uprave. Godine 1877. rezolucija za uređenje školske uprave. Predloženje godišnjeg školskog izvještaja za godinu 1875/76. Votum za utemeljenje talijanskih pripravnica za učiteljske škole. Godine 1877/78. predloženje godišnjeg školskog izvještaja za godinu 1876/77. Izmjena

§§ 23. i 25. zakona o pravima učitelja. Rezolucija radi uređenja školske uprave. Godine 1880. rasprava o školskom izvještaju za godinu 1877/78. i 1878/79. Rezolucija u predmetu što pravednije raspodjele školskih troškova i za reviziju sistemizovanih učiteljskih mjesta. Rezolucija u predmetu školske uprave. Rezolucija u predmetu nastavnog jezika u pučkim školama, gdje postoje dvije narodnosti i o utemeljenju novih škola. Rezolucija u predmetu nastavnog jezika u školama u Sv. Petru Iloviku i Barbanu. Godine 1881. izvještaj, rasprava i prijedlog nacrta zakona o promjeni pokrajinskog zakona od 5. XI. 1874. br. 29. o uzdržavanju škola. Izvještaj školskog odbora o školskom izvještaju za godinu 1879/80. i o stanju pučkih škola. Rezolucija, da nadzor nad školama bude što racionalniji i u smislu duha zakona. Godine 1882. izvještaj o stanju pučke nastave za godinu 1880/81. Rezolucija, da se pučke škole u Barbanu, Krnici, Lindaru i Tinjanu razdijele u dvije sekcije; talijansku i slavensku. Rezolucija, neka se Zemaljski odbor zauzme za podjelu škola u dvije sekcije: talijansku i slavensku, u analognim slučajevima, kako je prije navedeno. Godine 1883. Godišnji izvještaj za 1881/82. i rezolucija za bolji nadzor pučke nastave od strane školskih vlasti. Rezolucija, da se pokrajinskom zemaljskom odboru i općinskom zastupstvu dade onaj utjecaj kod određivanja nastavnog jezika u pučkim školama, što im pripada. Godine 1884. Godišnji školski izvještaj za godinu 1882/83. i rezolucija za podjelu škole u dvije sekcije u mjestima mješovite narodnosti. Rezolucija u predmetu što pravednije raspodjele školskih troškova. Godine 1885. Godišnji školski izvještaj za godinu 1883/84. i rezolucija za razdiobu škola u dvije sekcije. Prijedlog u predmetu nadzora učitelja od strane kompetentnih organa. Prijedlog za utemeljenje talijanskih pripravnica za učiteljište u Kopru. Prijedlog Jenka o upotrebi i prijedlogu Eluschegga o načinu utjerivanja školskih globa. Godine 1886. Godišnji školski izvještaj za 1885/86. i prijedlozi za reviziju naučnih osnova, o nadzoru škola od strane školskih nadzornika i o reviziji školskih zakona. Godine 1887. Godišnji školski izvještaj za godinu 1886/87. i o dopisu pokrajinskog školskog vijeća u predmetu školskih prijedloga za godinu 1886. Prijedlog o decentralizaciji ekonomske školske uprave i za što pravedniju raspodjelu troškova. Izmjena zakona o uređenju učiteljskih prava. Godine 1888. izmjena zakona o pravima učitelja. Zakon o nagradama vjerske obuke. Godišnji školski izvještaj za godinu 1886/87. i o pravima Zemaljskog odbora kod imenovanja učitelja. Rezolucija o sastavljanju podataka o polasku škola i o obnarodovanju novih naučnih osnova. Godine 1889. izmjena § 37. zakona o pravima učitelja. Godišnji školski izvještaj za godinu 1887/88. i prijedlozi o statističkim podacima pohađanja škola i saopćenja saboru u predmetu podataka učiteljske škole u Gorici. Godine 1890. izmjena § 37. zakona o pravima učitelja. Godišnji školski izvještaj za godinu 1888/89. i rezolucija u predmetu pristanka Zemaljskog odbora kod utemeljenja novih škola i o podjeli troškova za uzdržavanje škola. Godine 1892. Godišnji školski izvještaj za godinu 1889/90. i 1890/91. Izvještaj o stanju pučke nastave za godinu 1892. Rezolucija za utemeljenje školske uprave na temelju postojećih zakona. Rezolucija za nadzor škole od strane članova imenovanih od strane Zemaljskog odbora u kotarska školska vijeća i u pokrajinsko školsko vijeće. Rezolucija u predmetu statističkih podataka i za uredni katastar obveznika i polaznika. Rezolucija, da se

troškovi pokrajina za škole podijele između dviju narodnosti prema nastavnom jeziku, koji je uveden u škole. Revizija čitanaka, koje se upotrebljavaju u slavenskim školama. Prijedlog izmjene § 37. zakona od 30. XI. 1874. br. 30. o pravima učitelja. Godine 1894. Godišnji izvještaj za 1891/92., rasprava i rezolucija u pogledu prava nadzora od strane članova Zemaljskog odbora, koji su imenovani u pokrajinsko školsko vijeće. Prijedlog, da se samostanska škola u Voloskom pretvori u javnu školu. Zakon za izmjenu pokrajinskog zakona od 30. III. 1870. br. 20. u predmetu kaznenog postupka radi nemarnog polaska škole. Zakon, kojim se uvodi školska taksa i ukida § 9. zakona od 3. XI. 1874. br. 29. Interpelacija vlade od strane Spinčića o utemeljenju hrvatskih škola u kotaru Poreč. Interpelacija Zemaljskog odbora od strane Mandića o suprotstavljanju Zemaljskog odbora kod utemeljivanja hrvatskih i slovenskih škola. Godine 1896. Godišnji školski izvještaj za godinu 1892/93. i 1893/94. i odnosne rezolucije.

11. *Učitelji pučkih škola*

Godine 1864. rezolucija, prema kojoj imaju općinska zastupstva sastaviti terno učitelja, koje predlažu za imenovanje na kojoj školi, o ekonomskom stanju (berivima) učitelja i o osiguranju njihove mirovine. Godine 1865/66. prijedlog o nagradama zaslužnih učitelja. Godine 1868. učitelji podastiru molbu, u kojoj navode svoje želje, kako bi se poboljšale prilike u školama. Godine 1869. zakon i rezolucija u predmetu mirovinske zaklade za učitelje, njihove udovice i siročad. Zakon, kojim se uređuju prava pučkih učitelja. Godine 1872. Zakon, kojim se mijenjaju odredbe zakona o pravima učitelja. Zakon o doprinosu mirovinskoj zakladi učitelja, što su premješteni iz drugih pokrajina. Godine 1873. rezolucija o zavođenju mirovinske zaklade sa 1. I. 1874. Godine 1874. izmjena zakona o uređenju učiteljskih prava. Izmjena zakona od 4. IV. 1870. u pogledu ispita sposobnosti. Godine 1875. molba za poboljšanje ekonomskog stanja učitelja. Godine 1876. molba za poboljšanje ekonomskog stanja učitelja. Prijedlog Clesiusa, da se povise plaće učiteljica. Rezolucija u pogledu povišice beriva učiteljima, koji nemaju kvalifikacije, što ih propisuje državni zakon od 14. V. 1869. Molba učitelja Petra Ferrari-Delatusa za poboljšicu beriva podučitelja, koji su redovno osposobljeni. Godine 1877. nekoji učitelji i učiteljice, koje preporučuje zemaljsko školsko vijeće, mole povišicu beriva, pozivajući se na rezoluciju sabora iz godine 1876. Godine 1877/78. Zakon, kojim se mijenjaju §§ 22. i 25. zakona o uređenju prava učitelja. Godine 1880. rezolucija u predmetu revizije sistemiziranih učiteljskih mjesta. Rezolucija o pravu prijedloga Zemaljskog odbora u slučaju službenog premještenja učitelja. Godine 1883. molba učitelja, da im se povise beriva. Prijedlog u predmetu ukidanja sistemiziranih mjesta kod učitelja. Godine 1884. Izvještaj, rasprava i glasovanje o molbi učitelja iz godine 1883., da im se povise beriva. Odvojeni izvještaj i prospekt beriva učitelja u drugim pokrajinama. Zamlićev prijedlog o nastavnom jeziku kod poljodjelskih tečajeva za učitelje. Godine 1885. učitelji Pule mole povišicu beriva. Rezolucija za bolji nadzor učitelja,

da ne prelaze obične granice, koje vrijeđaju njihov ugled. Godine 1886. molba učitelja, da se poboljša njihovo ekonomsko stanje. Prijedlog Campitellija i Spinčića u korist poboljšanja ekonomskog stanja učitelja i podučitelja. Godine 1887. izmjena §§ 23., 25., 27., 29. i 30. zakona o pravima učitelja. Rezolucija, da se stvori posebna mirovinska zaklada za učitelje. Godine 1888. Zakon o mirovinskoj zakladi učitelja. Molba učitelja Pule za pomoć na temelju prihvaćenog a nepotvrđenog zakona godine 1887. Ponovljena rasprava o izmjeni zakona o pravima učitelja. Rezolucija, da se učiteljima naloži, neka se okane političke agitacije. Godine 1889. učitelji Vodnjana mole povišicu beriva i stanarine. Izmjena § 37. zakona o pravima učitelja. Rezolucija, neka nadzorne školske vlasti uznastoje, da se učitelji okane političke agitacije. Godine 1890. izmjena § 37. zakona o pravima učitelja. Godine 1892. nalaže se Zemaljskom odboru, da se sporazumije s vladom u pogledu stilizacije § 37. gornjeg zakona. Godine 1894. molba učitelja za poboljšanje beriva. (Godine 1896. molbu su ponovili.) Godine 1895. molba učitelja iz Kopra za povišicu plaće. (Godine 1896. molbu su ponovili.) Molba učitelja iz Poreča za povišicu plaće. (Godine 1896. molbu su ponovili.)

12. *Putujući učitelj poljodjelstva*

Godine 1869. prijedlog, da se za jedan trienij utemelji mjesto putujućeg učitelja poljodjelstva. Godine 1870. izvještaj, rasprava i glasovanje o imenovanju putujućeg učitelja poljodjelstva i prijedlog, da on mora poznavati slavenski jezik.

13. *Poljodjelske škole*

Godine 1865/66. prijedlog, rasprava i glasovanje o utemeljenju poljodjelske škole u Kopru. Godine 1866. prijedlog Godigne u predmetu utemeljenja poljodjelske škole. Godine 1871. rezolucija o utemeljenju poljodjelske škole i kupnji potrebnog posjeda za praktičnu upotrebu škole. Godine 1872. osiguranje potrebne svote za utemeljenje poljodjelske škole. Godine 1874. prijedlog, da se za kasnija vremena ostavi utemeljenje poljodjelske škole. Vladin prijedlog, da se u Poreču utemelji vinogradarska stanica. Godine 1876. izvještaj agrarnog odbora o stanju vinogradarske stanice. Godine 1882. prijedlog o organizaciji vinogradarske stanice u Poreču, pravilnik organizacije, nastavna osnova, disciplinski pravilnik za đake, ustanovljenje 12 besplatnih mjesta u školi. Godine 1886. Vinogradarska stanica u Poreču mijenja ime u »Pokrajinski poljodjelski zavod« (»Instituto agrario provinciale«). (Dne 1. novembra 1908. počeli su nastavnici Pokrajinskog poljodjelskog zavoda izdavati poljodjelski list pod naslovom »L'Istria Agricola«, periodico quindicinale, Organo dell'Instituto agrario, del Consiglio agrario e della Commissione d'Imboschimento. List je bio bogat stručnim člancima, a bio je zanimljiv dopisima iz svih strana Istre, u kojima se opisivalo ekonomsko i agrarno stanje mjesta i usjeva.)

14. Srednje škole

a) *Pripravni tečaj za učiteljišta*

Godine 1877. i 1885. rezolucija, da se utemelje pripravnice za učiteljišta, kojima je svrha, da se dade potrebno znanje đacima, koji bi polazili učiteljsku školu, da bi na taj način Istra dobila potreban broj učitelja za pučke škole.

b) *Učiteljska škola*

Godine 1876. rezolucija, rasprava i glasovanje u predmetu naučne osnove za učiteljišta u Kopru i Gorici, koje bi morale biti u skladu s postojećim zakonima i da njemački jezik ne bude nastavni jezik na tim školama. Godine 1877. rezolucija u pogledu naučne osnove i njemačkog nastavnog jezika kao i prošle godine 1876. Otpis Ministarstva u pogledu reforme nastave na učiteljištima, kako je to istarski sabor zahtijevao. Godine 1877/78., 1880. i 1881. rezolucija za izmjenu naučne osnove na učiteljištu u Kopru i Gorici i da njemački jezik ne bude nastavni jezik na tim školama. Godine 1886. i 1887. rezolucija, kojom se zahtijeva utemeljenje muškog učiteljišta s talijanskim nastavnim jezikom. Godine 1889. votum, neka se u godišnjem izvještaju iznesu podaci ne samo o učiteljskoj školi u Kopru, nego i o onoj u Gorici. Rasprava u predmetu nepotpune organizacije učiteljskih škola u Kopru i Gorici s nalogom, da se to stavi do znanja Ministarstvu bogoštovlja i nastave. Godine 1890. rasprava o stanju učiteljskih škola u Kopru i Gorici. Godine 1892. rezolucija, kojom se zahtijeva utemeljenje muškog i ženskog učiteljišta s talijanskim nastavnim jezikom. Ista je rezolucija izglasana u saboru i godine 1896.

c) *Obrtna škola*

Godina 1884. Bubba predlaže, neka se u Piranu utemelji obrtna škola. Godine 1886. Ministarstvo bogoštovlja i nastave zahtijeva, da pokrajinski fond Istre učestvuje u pokriću troškova državne obrtne škole u Trstu. Godine 1892. nalaže se Zemaljskom odboru, da od uprava obrtnih škola zahtijeva, da mu dostave godišnji izvještaj o polasku i napretku i da moli vladu, neka bi obrtne škole nadzirao ravnatelj državne obrtne škole u Trstu.

d) *Realke*

Godine 1868. Sabor raspravlja zakon o realkama. Godine 1869. ponovo je saboru predložen zakon o realkama. Godine 1872. Vlada predlaže istarskom saboru nacrt zakona o realkama.

e) *Realka u Piranu*

Godine 1869. Colombani predlaže, da se niža realka u Piranu podigne na višu realku. Godine 1870. izvještaj, rasprava i glasovanje u predmetu uteme-

ljenja više pokrajinske realke u Piranu. Godine 1871. Viša pokrajinska realka prelazi u državne ruke. Godine 1883. Bubba predlaže, da se ne ukida državna realka u Piranu.

f) *Talijanska gimnazija u Kopru*

Godine 1864. izvještaj, rasprava i glasovanje u predmetu učenja njemačkog i slavenskog jezika na talijanskoj gimnaziji u Kopru od strane đaka, koji dobivaju stipendij. Rezolucija u pogledu vladareve odluke od marta 1862. o nastavnom jeziku na gimnaziji u Kopru. Godine 1865/66. otpis Ministarstva radi povećanja tečajeva za slavenski jezik i obvezatnosti polaska slavenskih tečajeva za đake, koji primaju stipendij. Molba općine Kopar, da se ova gimnazija podigne u drugu grupu, izvještaj, rasprava i glasovanje. Godine 1866. interpelacija Zemaljskog odbora od strane Susannija, koji su koraci poduzeti, da gimnazija u Kopru bude podignuta u drugu grupu. Odgovor. Godine 1868. prijedlog Madonizze, neka gimnazija u Kopru dobije karakter gimnazije druge grupe, oblazloženje i glasovanje. Izvještaj Zemaljskog odbora, rasprava i glasovanje u predmetu ukinuća dužnosti đaka talijanske narodnosti, koji uživaju stipendij, a polaze gimnaziju u Kopru, da ne moraju učiti njemački i slavenski jezik. Rezolucija u pogledu obvezatnosti učenja njemačkog i slavenskog jezika za đake njemačke, odnosno slavenske narodnosti. Godine 1869. doznačuje se iznos od 200 forinti za biblioteku gimnazije u Kopru. Godine 1873. Belli interpelira vladu i rezolucije sabora u predmetu obvezatnosti učenja njemačkog jezika na gimnaziji u Kopru.

g) *Njemačka gimnazija u Pazinu*

Godine 1863. Parisini predlaže, da gimnazija u Pazinu bude osmorazredna s talijanskim nastavnim jezikom. Godine 1864. izvještaj, rasprava i glasovanje u predmetu proširenja gimnazije u Pazinu na 8. razreda s obvezatnim učenjem talijanskog i slavenskog jezika. Godine 1865./66. Izvještaj Zemaljskog odbora o koracima poduzetim, da gimnazija u Pazinu bude imala 8 razreda. Godine 1868. Molba općine Pazin, neka se fratarska gimnazija u Pazinu pretvori u svjetovnu s talijanskim nastavnim jezikom, rasprava i glasovanje. Godine 1873. Belli interpelira vladu u predmetu utemeljenja njemačke gimnazije u Pazinu, odgovor. Izvještaj školskog odbora i rezolucije u pogledu nastavnog jezika u gimnaziji u Pazinu i o eventualnom utemeljenju niže gimnazije ili niže realne gimnazije s nastavnim jezikom talijanskim. Godine 1881. Costantini interpelira vladu o političko-nacionalnom postupku nekih profesora pazinske gimnazije. Costantini predlaže, da talijanski jezik bude obvezatan za đake talijanske narodnosti, obrazloženje, rasprava i glasovanje. Godine 1890. Tamaro predlaže, neka se u Pazinu otvori gimnazija s talijanskim nastavnim jezikom.

h) *Njemačka gimnazija u Puli*

Godine 1890. Tamaro predlaže, neka se osnuju talijanske paralelke na njemačkoj gimnaziji u Puli. Stanger predlaže, neka se osnuju hrvatske paralelke na njemačkoj gimnaziji u Puli.

i) *Hrvatska gimnazija u Pazinu*

Godine 1886. Spinčić predlaže, neka se u Pazinu utemelji hrvatska gimnazija. Godine 1889. Mandić interpelira vladu, kada i gdje će se utemeljiti hrvatska gimnazija u Istri, odgovor. Godine 1890. Stanger predlaže, neka se utemelji hrvatska gimnazija u Pazinu. Godine 1892. Mandić predlaže, neka se u Pazinu utemelji hrvatska gimnazija.

j) *Niža realna gimnazija u Malom Lošinju*

Godine 1872. molba općine u Malom Lošinju, neka pokrajinski fond sudjeluje kod pokrića troškova za nižu realnu gimnaziju u Malom Lošinju. Vidulich zahvaljuje uime Malog Lošinja, što je sabor odlučio sudjelovati kod utemeljenja realne gimnazije u Malom Lošinju.

k) *Niža realna gimnazija u Pazinu*

Godine 1872. Izvještaj Zemaljskog odbora i školskog odbora o nastavnoj osnovi i organizaciji, rasprava i glasovanje, da se u Pazinu utemelji niža pokrajinska realna gimnazija. (Na temelju ovog zaključka otvorena je godine 1899. talijanska pokrajinska gimnazija u Pazinu.) Općina Pazin zahvaljuje, što je sabor prihvatio rezoluciju za utemeljenje talijanske niže realne pokrajinske gimnazije u Pazinu. Godine 1873. Sabor nalaže Zemaljskom odboru, da izvrši zaključak sabora od prošle godine, neka se u Pazinu otvori talijanska pokrajinska niža realna gimnazija. (Međutim znamo, da je ovaj zaključak ostvaren jedva 1889., kada je država otvorila u Pazinu hrvatsku gimnaziju.)

l. *Niža realna gimnazija u Rovinju*

Godine 1872. Magistrat u Rovinju moli, neka se tu otvori niža talijanska realna gimnazija.

m) *Niža realna gimnazija u Krku*

Godine 1873. zastupnik Žic predlaže, da se u Krku utemelji niža realna gimnazija sa slavenskim nastavnim jezikom.

n) *Nautička škola u Malom Lošinju*

Godine 1866. molba općine Mali Lošinj, neka bi se ondje utemeljila viša nautička škola.

o) *Nautička škola u Cresu*

Godine 1872. podnesak pomoraca u Cresu, da bi pokrajinski fond pridonosio za uzdržavanje troškova jedne privatne nautičke škole u Cresu.

15. *Univerzitet*

a) *Talijanski univerzitet*

Godine 1866. Parisini predlaže, neka se utemelji talijanski univerzitet. Godine 1871. Basilisco predlaže, da se osnuje talijanski pravni fakultet, obrazloženje, rasprava i glasovanje. Godine 1876. molba sveučilištaraca Graca, Beča i Innsbrucka, da se utemelji pravni fakultet. Izvještaj, rasprava i zaključak. Godine 1877. i 1880. rezolucija, da se utemelji talijanski pravni fakultet. Godine 1881. rezolucija, da se molba za talijanski pravni fakultet ponovi u zgodno vrijeme. Godine 1886. rezolucija, da se utemelji talijanski pravni fakultet u Trstu. Godine 1890., 1892. i 1896. rezolucija, da se utemelji talijanski univerzitet ili barem pravni fakultet u Trstu.

b) *Talijansko-slavenski fakultet*

Godine 1886. prijedlog Spinčić-Laginja, da se utemelji talijansko-slavenski pravni fakultet.

VODA

Godine 1864. nacrt zakona za opskrbu pitkom vodom za život i poljodjelsku ekonomiju. Izvještaj Zemaljskog odbora u predmetu izvršenih i budućih radnja za opskrbu općina pitkom vodom. Godine 1869. nacrt zakona o potrebi i opskrbi vodom. Polesini podastire prijedlog, koji i kakvi bi se radovi morali poduzeti za istraživanje izvora i podzemnih voda. Godine 1873. prijedlog, rasprava i zaključak u predmetu tršćanskog vodovoda iz Rižana. Godine 1889. Molba općinara Podgaće za opskrbu vodom. Godine 1890. Mandić interpelira vladu u pogledu poduzetih mjera za opskrbu pučanstva vodom. Molba općine Kastav za pripomoć radi traženja podzemnih voda.

ZAKONI I NAREDBE

Godine 1874. i 1877. nalaže se Zemaljskom odboru, da objelodani Zbirku pokrajinskih zakona i naredaba. Godine 1881. Sterk podastire prijedlog, neka se pokrajinski zakoni i naredbe objelodanjuju i na hrvatskom jeziku. Službeni »List pokrajinskih zakona i naredaba« (»L. P. Z.«) izlazio je u Trstu na njemačkom, talijanskom i slovenačkom jeziku pod naslovom:

a) »Gesetz und Verordnungsblatt für das österreichisch-illyrische Küstenland«, kraticom označeno »L. G. Bl.«, b) »Bollettino delle Leggi ed Ordinanze per il Litorale austro-illirico«, kratica »B. L. O.«, c) »Zakonik in Ukaznik za avstrijsko-ilirsko Primorje«, kratica »Z. I. U.«, a na hrvatskom jeziku citiralo se ovo kraticom »L. P. Z.« ili »L. Z. Z.« (prema tome, da li se upotrebljavao

izraz pokrajina ili zemlja.) Godine 1890. Volarić predlaže, neka bi službeni list izlazio i na hrvatskom jeziku. Prijedlog manjine financijskog odbora, neka se »List pokrajinskog zakona i naredaba« objelodanjuje i u hrvatskom jeziku. Godine 1894. i 1896. nalaže se Zemaljskom odboru, neka ponovo štampa Zbirku pokrajinskih zakona i naredaba.

ZAKONI

Kod riječi »Općina« i »Školstvo« navedeni su svi važniji zakoni, koji se odnose na te riječi. Zato ovdje samo nekoji važniji zakoni, o kojima je sabor raspravljao ili ih je prihvatio. Godine 1863. O gradnji javnih nedržavnih cesta i formiranju cestovnih odbora. Vladin nacrt zakona radi uređenja zemljišnih knjiga. Godine 1868. O klasifikaciji neerarskih cesta. O uvođenju takse na pse. Godine 1869. O zaštiti ptica korisnih poljodjelstvu. O zaštiti poljodelstva protiv štete kukaca. Godine 1872. Za hitno uvođenje zemljišnih knjiga. Godine 1873. Za organizaciju zdravstvene službe u općinama. Godine 1874. Za osnivanje zemljišnih knjiga. O osnivanju i djelokrugu cestovnih odbora. O izjednačenju utega i metričkih mjera. Godine 1882., 1883. i 1884. O utemeljenju kotarskih zadruga i pokrajinskom gospodarskom vijeću. Godine 1882., 1883. i 1885. O držanju i paši koza. Godine 1885. O pošumljavanju Krasa. Godine 1875., 1876., 1877. i 1887. O pokrajinskom vjeresijskom zavodu. Godine 1892. O olakšicama poreza kod gradnje novih radničkih kuća.

LITERATURA:

»*Naša Sloga*« 1870.–1915.

Carlo De Franceschi: Memorie autobiografiche con prefazione, note e appendici a cura del figlio Camillo, Trieste, 1926.

Edmund Bernatzik: Die österreichischen Verfassungsgesetze, Leipzig, 1906 (Prvo izdanje). Wien, 1911 (Drugo izdanje). U zbirci zakona: Dr. Alexander Löffler: Studienausgabe österreichischer Gesetze, III. Band.

Pietro Kandler: L'Istria, 1848.

Helfert: Geschichte Österreich's.

Politische Gesetz-Sammlung (Politische Gesetze und Verordnungen, Band 1–76., 1817.–1848.)

Giovanni Quarrantotti: Storia della Dieta del Nessuno, Parenzo. 1928.

Atti della Dieta provinciale dell'Istria in Parenzo 1861–1910. Indice delle materie contenute nei resoconti stenografici della Dieta provinciale dell'Istria anni 1861. 1895. (I–VII periodo elettorale), compilato da A. Zelco, cancellista della Giunta provinciale, Parenzo, 1897.

Zakonik in Ukaznik za avstrijsko-ilirsko Primorje 1908. i 1916.

Zuccon dr. Ivan: Zbirka zakona potrebnih u javnom životu u Istri i druguda. Knjiga prva. Pula 1911.

(Primljeno za štampu na 9. sjednici I. odjela od 7. X. 1952.)

VLADIMIR STIPETIĆ

AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA U FNRJ GODINE 1945.–1948.

I. DONOŠENJE ZAKONA O AGRARNOJ REFORMI

Seljaštvo, koje je činilo ogromnu masu boraca i ustanika, očekivalo je, da će se agrarno pitanje riješiti u novoj Jugoslaviji. Već za vrijeme rata počelo se s promjenama imovinskih odnosa na selu: seljaci su odbijali da plaćaju zakupe; jedan je dio zemljoposjednika pobjegao sa svoje zemlje i t. d.[1]

Čim je teritorij naše zemlje bio očišćen od okupatora, rješenje se tog pitanja nametnulo kao jedno od osnovnih zadataka narodne vlasti, koja je iznikla u Narodnooslobodilačkoj borbi. S pravom se očekivalo, da će država narodno-demokratskog tipa, kojoj su temelje zidale i stotine tisuća seljačkih boraca, odmah prići rješavanju agrarnih problema. Kao prva mjera k rješenju agrarnog pitanja trebalo je da bude pravednija raspodjela zemlje.

»U sadašnjem momentu, u sadašnjim uvjetima, ne bi se moglo naći nikakvo opravdanje za ma i najmanje odlaganje rješenja tog krupnog socijalnog pitanja. Važnost tog pitanja u našoj zemlji s tako jakim procentom zemljoradničkog stanovništva ne treba nikakvog dokazivanja,« pisao je godine 1945. Moša Pijade. »A isto je tako dobro poznato, da imamo mnogo zemljoradničkog stanovništva, koje uopće nema zemljišnog posjeda, kao i to, da u čitavoj Jugoslaviji u ogromnoj mjeri prevlađuje sićušni posjed, koji ne ishranjuje njegovog vlasnika i njegovu porodicu. Glad je seljaka za zemljom opća pojava u cijeloj državi. Sadašnja raspodjela zemljišnog posjeda, koja najveći dio zemljoradničkog stanovništva pretvara u gladnu sirotinju nesigurnog opstanka, mora biti do krajnjih

[1] Karakterističan slučaj navodi M. Žanko u članku: Razvitak narodne vlasti u Dalmaciji (Socijalistički front br. 1/1950). Na svom *prvom* zasjedanju Kotarski NOO u Hvaru, u kolovozu godine 1942., donosi zaključak, da se »obustavi davanje dohodaka vlasnicima zemlje sa zemalja, koje su držali i obrađivali seljaci još iz starine, a na osnovu starih, nerazriješenih ostataka feudalnih odnosa«.

granica mogućnosti revidirana i ispravljena u korist tih tako brojnih masa zemljoradničke sirotinje. U tom istom okviru nameće se i velika nacionalna dužnost brige za borce partizanskih odreda i Jugoslavenske Armije, za invalide iz Oslobodilačkog rata, za porodice i za siročad izginulih boraca.«[2]

Problem se nije jednako postavljao u svim krajevima: u Vojvodini, na primjer, osnovno je bilo obraditi napuštenu njemačku i veleposjedničku zemlju; na Kosmetu revidirati staru agrarnu reformu, koja je jedan dio kolonista naselila na zemljištu makedonskog i šiptarskog stanovništva. Pa ipak bilo je potrebno postaviti neka osnovna zajednička načela za cijelu zemlju. Takvo je osnovno načelo, koje je ušlo u Zakon o agrarnoj reformi, da zemlja pripada onome, tko je obrađuje. To credo siromašnog seljaka, za koje se on borio od Graccha pa do Francuske i Oktobarske revolucije, potpuno je razumljivo i opravdano: to je zahtjev seoske sirotinje za kruhom i zahtjev za zemljom, koju su obrađivali on i njegovi djedovi, kmetovi.

22. kolovoza godine 1945., započelo je u Privremenoj narodnoj skupštini pretresanje Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Izvjestilac većine[3] bio je Moša Pijade. On je odmah u početku istakao, da nema toliko zemlje, da bi se »siromašnom zemljoradničkom svijetu i zemljoradniku, koji nema ništa ili nema dovoljno zemlje, moglo dati onoliko koliko bi trebalo«. Zato je agrarna reforma samo »prva mjera u podizanju blagostanja zemljoradničkog svijeta.« Narod je »agrarnu reformu nestrpljivo očekivao i bilo bi dobro da smo je mogli donijeti i prije. Ali dobra volja nije mjerodavna. Morala se najprije naša zemlja osloboditi, da bismo prešli na ovaj posao«. Ma da je prijedlog Zakona o agrarnoj reformi bio žestok udarac protiv buržoazije, »demokratska opozicija« nije istupila protiv predloženog zakona u cjelini. Istupio je samo Dušan Bošković, narodni poslanik i sam zemljoposjednik vojvođanski, koji je u svom dugom govoru pokušao da zategne donošenje predložene agrarne reforme i da ograniči njen domašaj. Po njegovu mišljenju zakon se donosio »avionskom brzinom«, a da tobože nisu postojali razlozi, koji bi opravdavali tu žurbu. Ako se zakon izvrši, bit će »nenadoknadivih šteta«, budući da je »narodna vlast bez potrebnog iskustva i bez potrebnih materijalnih sredstava i spreme«. Zato je Bošković predložio, da se u Vojvodini zasada, u prvoj etapi, podijeli samo njemačka i državna zemlja i višak veleposjedničke zemlje preko 521 katastarskog jutra (to je bio maksimum predviđen starom agrarnom reformom). Ukoliko se ovi njegovi prijedlozi ne bi usvojili, on predlaže, da se u interesu proizvodnje, vojvođanskim veleposjednicima »ostavi 50 do 60 ha zemlje kao maksimum«.

[2] M. P. (ijade), Agrarna reforma, izdanje »Naprijed«, Zagreb 1945.

[3] U Privremenoj narodnoj skupštini nalazila se tada grupa poslanika, koji su u nju primljeni na osnovu »preporuke« konferencije u Jalti, kooptirani članovi Jugoslavenskog parlamenta iz godine 1938., koji se nisu bili kompromitirali suradnjom s okupatorom. Ta je grupa poslanika formirala skupštinsku manjinu.

Pozadina je ovakvog stava bila jasna. Trebalo je biračima pokazati, da nisi protiv agrarne reforme, a na sve moguće načine odugovlačiti s konačnim rješenjem. A kad jednom učvrstiš »svoju vlast«, onda će se lako izigrati seljaci. Ta je taktika uspješno isprobana još u staroj Jugoslaviji. Međutim Privremena narodna skupština odbacila je taj prijedlog i 23. kolovoza prihvatila zakon u predloženom obliku.[4]

Osnovne su značajke tog Zakona:

Originalnost što se tiče prilaženja agrarnoj reformi. Obično se dosad, a tako je bilo i s agrarnom reformom stare Jugoslavije, išlo za ograničavanjem velikih posjeda, time što su njihove površine smanjivane na određeni maksimum. Našoj agrarnoj reformi cilj je bio da se likvidira kapitalistički veleposjed. Zbog toga nije osnovno, kolika je površina odnosnog posjeda, koji dolazi pod udar Zakona, već *radni odnos vlasnika prema zemlji*. To je pravi smisao prvog člana Zakona, koji kaže, da zemlja pripada onima, koji je obrađuju. Radi tog se ne prilazi svakom posjedniku, odnosno kategoriji posjeda jednako, već *individualno*, utvrđujući najprije njegov odnos prema zemlji. Tek se na osnovu toga odlučuje, koji posjed treba eksproprirati, a gdje samo uzeti preko maksimuma i tu dati naknadu.[5] Ovo je načelo zakona novo i koliko nam je poznato, nijedna se agrarna reforma nije dosad vršila na taj način.

Zakon je predvidio, da se oduzme bez naknade:

sva zemlja iz ruku nezemljoradnika, koji imaju posjed s više od 25–35 ha obradive ili 45 ha ukupne površine, ako se od strane vlasnika iskorišćuje u zakupu ili najamnom radnom snagom;

zemljišni posjedi banaka, štedionica, poduzeća, dioničarskih društava i drugih privatnopravnih lica;

zemlja crkvama, manastirima, vjerskim ustanovama, pa svjetovnim i vjerskim zadužbinama preko maksimuma od 10 ha. Samo se vjerskim ustanovama historijskog ili posebno važnog značaja ostavilo do 30 hektara obradive zemlje i 30 ha šume.

Naknada je bila predviđena za višak od preko 3 do 5 ha zemljišta nezemljoradnika, čiji je posjed bio manji od maksimuma, i za onu zemlju zemljoradnika, koji su imali više od maksimuma (25 do 35 ha obradive zemlje).

Posebnim su odlukama likvidirani preostali feudalni odnosi: kolonat u Dalmaciji, Istri i Primorju, viničarstvo u Sloveniji i Slovenačkom Primorju.

[4] Protiv predloženog zakona Privremenoj narodnoj skupštini uputilo je dopis još i predsjedništvo biskupske konferencije u Zagrebu. Biskupska je konferencija protestirala, da se agrarno pitanje rješava brzo i na štetu katoličke crkve. Protest je došao tek nakon izglasavanja zakona, pa nije uzet u obzir pri pretresanju samog zakona (vidi: stenografske bilješke III. zasjedanja AVNOJ-a i zasjedanja Privremene narodne skupštine, Beograd (s. a.) str. 412.–413.).

[5] Naknada za oduzete zemljoradničke i nezemljoradničke viškove preko maksimuma u visini jednogodišnjeg prinosa sa zemlje, predviđena u točki 14. Zakona, nije se isplaćivala.

Treća je značajka zakona način, na koji se on vrši. Mislimo tu na demokratičnost organa, koji provode zakon. U svim mjestima, gdje je bilo agrarnih interesenata i zemlje za nadjeljivanje, osnovani su savjeti agrarnih interesenata. Može se slobodno reći, da je upravo široka podrška Savjeta agrarnih interesenata pomogla, da se agrarna reforma izvrši u tako rekordno kratkom vremenu.

Radovima na provođenju agrarne reforme rukovodila su zemaljska ministarstva poljoprivrede. Time su se htjele otkloniti štetne posljedice centralizacije. Vrhovni organ za izvršenje agrarne reforme bio je Agrarni savjet DFJ, koji je u zajednici s Privrednim savjetom koordinirao rad u republikama. Pored predsjednika Agrarnog savjeta, kojeg je imenovao predsjednik Savezne vlade, Agrarni su savjet sačinjavali savezni ministri poljoprivrede i kolonizacije, predsjednik Državne poljoprivredne komisije i druge osobe, koje je imenovao predsjednik Savezne vlade.

Zakon je posebno tražio, da se pri dodjeli zemlje ne vrši nikakva nacionalna diskriminacija. Osnovno je načelo bilo, da se agrarnom interesentu zemlja dodijeli po mogućnosti tamo, gdje on obitava, pa tek, ako je tu nema, dolazi u obzir prvo unutarnja kolonizacija (t. j. kolonizacija u granicama jedne republike), a tek onda savezna kolonizacija. Ista se uglavnom vršila na zemljištima bivše njemačke nacionalne manjine, pa ni tu nisu povrijeđeni nacionalni interesi. Iz istoga je razloga izvršena i revizija stare agrarne reforme na Kosovu i Metohiji, gdje je ispravljena nepravda učinjena makedonskim i šiptarskim »čivčijama«.

Značajna je i odluka, da se zemlja daje potpuno besplatno. Značaj ovog posljednjeg vidi se, tek kad navedemo, da su seljaci za zemlju dobivenu starom agrarnom reformom, morali platiti direktno ili indirektno blizu 4 milijarde dinara. Dugovi su stalno teretili te nove zemljišne posjede, pa su se zato oni slabo razvijali.

II. NAČIN PROVOĐENJA

Odmah po donošenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji formiran je Agrarni savjet DFJ, koji je koordinirao rad Odjela za agrarnu reformu i kolonizaciju pri republičkim ministarstvima za poljoprivredu i šumarstvo.

U narodnim odborima kotara (srezova) i gradova stvorene su zatim kotarske (gradske) komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju. One su se sastojale od predsjednika i 4 člana. Savjetodavni organi ovih komisija bili su mjesni odbori agrarnih interesenata od 5 članova, koji su djelovali na području svakog mjesnog narodnog odbora. Oni su agilnim radom pružili znatnu pomoć kotarskim komisijama i svojim poznavanjem prilika na terenu pridonijeli bržem rješavanju problema.

U smislu Zakona i uputstava kotarske su komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju zakazivale javnu raspravu za svaki posjed, za koji se držalo da dolazi pod udar zakona. Jedini izuzeci bili su posjedi državljana Nje-

mačkog Reicha i narodnih neprijatelja, gdje je komisija donosila odluku na osnovu sudske presude.

Raspravi su prisustvovali svi interesenti. Prema zaključku rasprave komisija bi donosila odluku, kojom se utvrdilo, da li posjed, odnosno višak posjeda ulazi u zemljišni fond. U odluci se navodi stanje na 28. kolovoza godine 1945., zatim stanje dotičnog zemljišta po zemljišnim knjigama, katastru i naravi. U odluci se navodilo, ima li vlasnik pravo na odštetu ili ne. Protiv ove odluke imao je vlasnik (odnosno Savjet agrarnih interesenata) pravo priziva na drugostepenu vlast: okružnu (u nekim krajevima oblasnu) komisiju za agrarnu reformu i kolonizaciju.

Na taj su način u smislu zakona oduzeti u cijelosti i bez prava odštete veleposjedi, poljoprivredna i šumska dobra, čija je ukupna površina prelazila 45 ha ili 25 do 35 ha obradive zemlje, a iskorićivala se u zakupu ili najamnom radnom snagom.

Kako je to svojevrsni, no kod nas prvi i jedini popis strukture zemljišnog posjeda po vlasnosti, zaustavit ćemo se malo na tim podacima.

U cijeloj zemlji bilo je 2.738 privatnih veleposjeda sa 237.931 ha zemlje. To je bilo ovako raspoređeno po republikama:

Tabela 1.

Eksproprirani privatni veleposjedi[6]

	Broj posjeda	Površina u ha	Prosječna veličina	% od ukupne veličine
NR Srbija s Kosmetom .	139	8 844	63.6	3,71
AP Vojvodina[7]	1.193	84.712	71.0	35,6
NR Hrvatska	391	51.249	131 0	21,6
NR Slovenija	307	42.321	137,8	17.9
NR BiH	322	17.844	55,4	7,5
NR Makedonija	381	32.744	85,9	13.7
NR Crna Gora	5	217	43,4	0,1
F N R J	2.738	237.931	86.8	100.0

Osnovni je nedostatak ovakvog popisa, što nema podjele posjeda prema njihovoj veličini. Radi toga se zaključci moraju izvoditi iz prosječne veličine posjeda, što svakako umanjuje njihovu vrijednost. Pa ipak, iz tabele se vidi, da je veleposjed bio najbrojniji i najveći tamo, gdje su kapitalizam i novčana privreda najduže djelovali. U Sloveniji, a

[6] Podaci, koje ovdje iznosimo, jesu podaci, s kojima je raspolagala komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju pri svojoj likvidaciji (početkom godine 1948.) Podaci za NRH upotpunjeni su iz rada ing. Mihletića: Agrarna reforma i kolonizacija u NRH, koju je isti pisao za Ekonomski institut NRH.

[7] AP Vojvodinu izdvajamo iz podataka za NR Srbiju zbog njena velikog zemljišnog fonda i značenja za cjelokupnu agrarnu reformu.

djelomice u Hrvatskoj i Bosni ovo su bili šumski posjedi, dok su se u Vojvodini protezala poljoprivredna imanja. Najveće je površine privatni veleposjed zauzimao u nizinskim predjelima. To će biti jasnije, ako dodamo, da su gotovo svi privatni veleposjedi NRH bili u nizini, pretežito u Slavoniji i Podravini.

Ta se slika znatno mijenja, kad promatramo eksproprirane posjede banaka, poduzeća, dioničkih društava i sličnih pravnih lica.

Tabela 2.

Eksproprirani posjedi banaka, poduzeća i sl.

	Broj posjeda	Površina u ha	Prosječna veličina	% od ukupne veličine
NR Srbija	90	1.881	20,9	2,2
AP Vojvodina	83	2.620	31,6	3,0
NR Hrvatska	371	55.072	148,4	64,1
NR Slovenija	245	18.024	73,9	21,0
NR BiH	149	3.801	25,4	4,4
NR Makedonija	34	3.326	97,8	3,9
NR Crna Gora	30	1.197	39,9	1,4
FNRJ	1.002	85.921	85,8	100,0

Gotovo $^2/_3$ posjeda banaka i poduzeća nalazi se u Hrvatskoj, a više od $^5/_6$ u Hrvatskoj i Sloveniji. Razloga za to ima više: ponajvažniji će biti, što su banke i poduzeća u ovim krajevima mnogo češće ulazili u zemljišne poslove i preuzimali velike zemljišne feudalne posjede. U isto vrijeme i neka su poduzeća imala velike šumske areale, što je, jasno, utjecalo na ovakvu sliku. U Srbiji takvih posjeda nije ni bilo, a zakon o okućju sprečavao je potpuno zaokruženje velikog posjeda. Zato su se parcele, ukoliko su i prelazile u vlasništvo banke, odmah prodavale. Upada u oči, da su banke i poduzeća u zaostaloj Crnoj Gori i Makedoniji imale znatno više (proporcionalno) zemlje, nego poljoprivredno napredna Vojvodina.

Eksproprirani posjedi crkava i manastira daju prilično točnu sliku stoljetne borbe crkava za posjed i materijalna dobra, samo djelomično modificiranu agrarnom reformom u staroj Jugoslaviji.

Zanimljiv je i odnos triju glavnih veleposjednika: vlastelina, crkve i banke (poduzeća).

U Crnoj Gori i Srbiji crkve i manastiri imaju daleko više zemlje no svi ostali veleposjednici. To je rezultat historijskog razvitka: feudalizma s nasljednim zemljišnim posjedom u Srbiji i Crnoj Gori nije bilo.

Tabela 3.

Eksproprirani posjedi crkava, manastira i sl.

	Broj posjeda	Površina u ha	Prosječna veličina	% od ukupne veličine
NR Srbija	140	18.696	133,5	10.8
AP Vojvodina	679	34.522	50,7	19,9
NR Hrvatska	694	48.328	69,6	27.9
NR Slovenija	431	48.657	112,9	28.0
NR BiH	121	5.607	46,3	3,2
NR Makedonija	684	14.010	20,5	8,1
NR Crna Gora	22	3.547	161,2	2,1
FNRJ	2.771	173.367	62,6	100,0

Grafikon 1.

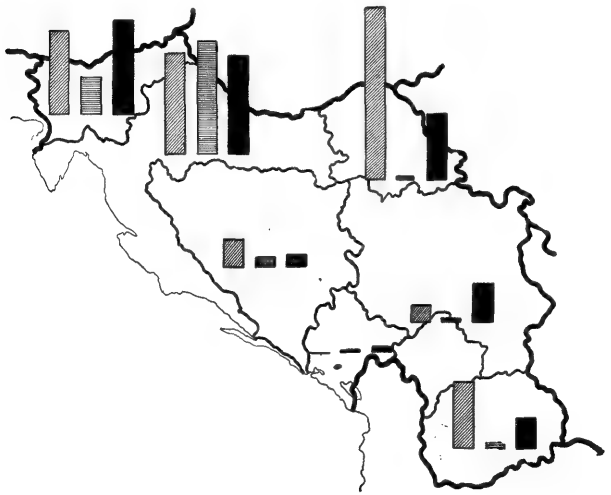

Legenda: 1 cm stupca označava 10.000 ha

privatni veleposjed
posjedi banaka, poduzeća i sl. privatno-pravnih lica
posjedi crkava i manastira

U Hrvatskoj i Sloveniji apsolutne nadmoći nema. No dok u Hrvatskoj banke i poduzeća imaju nešto više zemlje od privatnih veleposjeda i crkvenih, u Sloveniji su crkvena imanja nešto veća od veleposjedničkih, a znatno nadmašuju posjede banaka i poduzeća.

Privatni veleposjed dominira u Makedoniji, Vojvodini, pa Bosni i Hercegovini.

Odnos se ovih triju faktora može vidjeti u grafikonu 1.

Značajne podatke pruža tabela broj 4.

Tabela 4.

Eksproprirana zemlja zemljoradničkih posjeda preko maksimuma

	Broj posjeda	Površina u ha	Prosječna veličina	% od ukupne veličine
NR Srbija	1.170	18.820	15,5	15,2
AP Vojvodina	5.695	74.189	13,0	59,8
NR Hrvatska	715	10.537	14,7	8,5
NR Slovenija	167	4.108	24,6	3,3
NR BiH	260	4.227	16,2	3,4
NR Makedonija	701	9.600	13,7	7,7
NR Crna Gora	13	2.571	197,0	2,1
FNRJ	8.721	124.032	14,1	100,0

Budući da se radi o dosta velikom broju posjeda, mogli bismo iz ove tabele izvesti dalekosežne zaključke o optimalnoj veličini *seljačkog* posjeda u pojedinim krajevima. Ali kako to ne ulazi u okvire ovog izlaganja, zadržat ćemo se samo na nekim konstatacijama. Agrarno napredna Vojvodina imala je daleko najviše seljačkih posjeda iznad 25 ha obradive zemlje. (To je, naime, u praksi bila granica iznad koje se eksproprirala zemlja.)

Najveći prosjek preko maksimuma imala je Slovenija i Bosna, gdje ima dosta pašnjačkih i šumskih površina. Međutim, to nas ne bi smjelo zavesti na krive zaključke.

Ako su, naime, zemljoradnička gazdinstva posjedovala šumu, njima se ostavljao znatan dio šume. U NR Hrvatskoj, na primjer, seljačkim se gazdinstvima u brdskim predjelima ostavljalo 15 ha šume, a u nizinskim krajevima 8 ha šume. Međutim, taj se maksimum povećavao, ako je obitelj bila brojnija, zatim kod slabijih šuma (šikare, makije, mlade, brdske šume i t. d.) ili šuma, koje su udaljene od prometnih putova.

Sastav se cjelokupnog zemljišnog fonda vidi iz tabele 5.

Tabela 5.

Zemljišni fond prema vrstama posjeda

	Vrst posjeda	NR Srbija s Kosmetom		AP Vojvodina		NR Hrvatska		LR Slovenija		NR BiH		NR Makedonija		NR Crna Gora		FNRJ	
		broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha	broj posjeda	površina u ha
1	Veleposjedi privatnika	139	8.844	1.193	84.712	391	51.249	307	42.321	322	17.844	381	32.744	5	217	2.738	237.931
2	Posjedi banaka i slično . . .	90	1.881	83	2.620	371	55.072	245	18.024	149	3.801	34	3.326	30	1.197	1.002	85.921
3	Posjedi crkava, manastira i sl.	140	18.696	679	34.522	694	48.328	431	48.657	121	5.607	684	14.010	22	3.547	2.771	173.367
4	Zemljoradnički posjedi preko maksimuma	1.170	18.820	5.695	74.189	715	10.537	167	4.108	260	4.227	701	9.600	13	2.571	8.721	124.032
5	Nezemljoradnički posjedi . .	2.331	14.434	4.957	42.839	2.510	18.891	1.205	13.836	1.608	11.301	1.807	11.339	80	1.284	14.498	113.924
6	Nestali vlasnici	44	502	536	8.638	1.844	7.557	50	293	2.093	8.868	371	6.447	—	—	4.938	32.305
7	Njemački posjedi	1	193	68.035	389.250	20.457	120.977	6.703	114.993	3.523	12.779	—	—	—	—	98.719	638.192
8	Konfiscirano presudom narodnog suda	35	380	3.860	22.951	2.439	41.290	1.744	19.124	1.960	9.050	—	—	249	1.660	10.287	94.455
9	Državno zemljište izdvojeno za fond	8	264	8	1.575	208	3.433	96	4.661	11	2.229	—	—	—	—	331	12.232
10	Posjedi ostavljeni od kolonista	1	3	2.347	7.116	8.238	19.735	195	461	3.802	20.195	223	2.180	—	—	14.806	49.690
11	Zemljišne zajednice	—	—	—	—	56	1.345	—	—	—	—	—	—	—	—	56	1.345
12	Stranih državljana	—	—	—	—	—	—	—	—	1.631	14.588	—	—	—	—	1.631	14.588
13	Zemlje po Zakonu o reviziji	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6.777	21.789	—	—	6.777	21.789
14	Darovanja i slično	—	—	—	—	—	12.096	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12.096
	Ukupno. . .	3.959	64.017	87.393	668.412	37.923	390.510	11.143	266.478	15.480	110.559	10.978	101.435	399	10.476	167.275	1,611.867

Strukturu zemljišnog fonda prema vrstama posjeda, što su u njega ušle, prikazuje tabela 6.

TABELA 6.

Zemljišni fond prema vrstama posjeda

		u postocima
Eksproprirano		45,6
od toga: privatni veleposjed	14,8	
posjedi crkava i manastira	10,7	
zemljiš. posjedi preko maks.	7,7	
nezemljorad. posjedi	7,1	
posjedi banaka	5,3	
Konfiscirano		46,5
od toga: njemački posjedi	39,6	
presudom narodnih sudova	5,9	
Ostalo		7,9
od toga:		
posjedi ostavljeni od kolonista	3,1	
nestali vlasnici	2,0	
po zakonu o reviziji	1,3	
stranih državljana	0,9	
darovanja	0,8	
državno zemljište za fond	0,7	
zemljišne zajednice	0,1	

Najviše zemlje u zemljišnom fondu imala je AP Vojvodina (41,47%), zatim NR Hrvatska (24,23%) i NR Slovenija (16,54%). Zatim su dolazile NR Bosna i Hercegovina (6,85%), NR Makedonija (6,29), NR Srbija (3,96%) i NR Crna Gora (0,66%).

Prije nego što počnemo iznositi podatke o raspodjeli zemljišnog fonda, valja nam ukazati na neke faktore, koji su uvjetovali raspodjelu u pojedinim krajevima. Tu u prvom redu mislimo na količinu obradive zemlje i postotak šuma u zemljišnom fondu. To pokazuje tabela 7.

Dok Vojvodina ima više od jedne trećine obradive zemlje u zemljišnom fondu, dotle Crna Gora, Srbija i Slovenija u njemu imaju prosječno tek 1% obradive zemlje. Zemlje nije bilo mnogo više ni u Bosni i Hercegovini (3,06%) niti u Makedoniji (6,79%). 237.000 ha obradive zemlje u Hrvatskoj ne predstavlja neku značajniju površinu, budući da je Hrvatska imala preko 200.000 siromašnih seljaka s posjedom manjim od 2 ha. Jedino je Vojvodina sačinjavala vakuum, u koji se uskoro slila kolonistička bujica.

Tim zemljišnim fondom, koji se u Vojvodini počeo stvarati krajem godine 1944., upravljala je u prvo vrijeme glavna poljoprivredna komisija. Stvorena godine 1944. ona je pred sobom imala ogromni zadatak: trebalo je privesti obradi blizu 800.000 ha napuštene zemlje u Vojvodini i Srijemu. I vjerovatno da u čitavom svijetu nije bilo tolikog poljoprivrednog dobra s jednom direkcijom, koje bi u isto vrijeme raspolagalo s tako malim brojem i strojeva za obradu zemlje i zaprežne stoke

Tabela 7.

Struktura zemljišnog fonda

Republika	Obradive zemlje			Šume u ha	Odnos obradive zemlje i šuma u %
	U zemljišnom fondu[8]	God. 1936.[9]	%		
1	2	3	2 : 3	4	4 : 2
NR Srbija	32.213	3,789.000	1,02	24.804	77
AP Vojvodina . . .	666.040	1,980.000	33,67	2.372	0.3
NR Hrvatska	237.017	3,278.000	7,53	153.493	65
NR Slovenija	97.233	827.000	1,17	169.245	174
NR BiH	76.318	2,485.000	3,06	34.196	44
NR Makedonija . . .	101.333	1,486.000	6,79	—	—
NR Crna Gora . . .	4.742	611.000	0,77	5.733	121
FNRJ	1,221.896	14,456.000	8,45	389.843	32

i radne snage. Radeći neposredno iza fronta, u teškim ratnim uvjetima, često bez provjerenih kadrova i s malim iskustvom, trebalo je da komisija spriječi razvlačenja i upropaštavanje narodne imovine, te da organizira svjetvu i žetvu. Ona je u tom i uspjela, iako je bilo znatnih poteškoća s neodgovornim ljudima, koji su kasnije osuđeni za svoj prljavi rad. Glavna je poljoprivredna komisija likvidirana u kolovozu 1946., kad je kolonizacija uglavnom bila dovršena.

U drugim krajevima naše zemlje upravljale su napuštenom zemljom središnje (centralne) uprave zemljišnog fonda preko svojih ispostava-rajonskih uprava. Te su ispostave djelovale tokom godine 1945. i 1946. tamo, gdje su postojali veći kompleksi napuštene i neobrađene zemlje. Posljednje su uprave rasformirane tokom godine 1947., kad su uglavnom bili dovršeni radovi na raspodjeli fonda.

Znatan dio zemljišnog fonda davao se privremeno na obradu mjesnim agrarnim interesentima. Zemlja bi se tim seljacima privremeno nadjeljivala sve do donošenja konačne odluke o podjeli zemljišnog fonda. U nekim se oblastima privremena podjela zemlje gotovo nije razlikovala od konačne. Znatnije su se izmjene morale izvršiti samo u krajevima, gdje je agrarnih interesenata bilo mnogo, a zemlje malo (na pr. u Hrvatskom Zagorju).

[8] U ovaj je broj uključeno 40.592 ha neplodnog tla, za koje nemamo podatke, kako je raspoređeno po republikama.

[9] Podaci iz poljoprivredne godišnje statistike za godinu 1936. Činilo mi se, da ova godina najtočnije odražava poljoprivredne površine nakon rata, budući da su se za vrijeme rata zapustili mnogi uređaji, plodored iskvario, a mnoga zemlja godinama ostala neobrađena i negnojena.

III. PODJELA ZEMLJIŠNOG FONDA

Zemljišni se fond agrarne reforme i kolonizacije upotrebio, da se:

1. poboljša položaj seoske sirotinje,

2. koloniziraju obitelji iz siromašnih krajeva, gdje zemlje nije bilo dovoljno,

3. ojača socijalistički sektor, kako davanjem zemlje SRZ-ama, tako i proširenjem odnosno stvaranjem državnih poljoprivrednih dobara. Posebnu ulogu tu ima materijalno osiguranje naučnih, zdravstvenih i socijalnih ustanova, kao što su dječji domovi, popravni zavodi i t. d.

Postupak oko podjele zemlje bio je ovakav:

Iz zemljišnog fonda prvo su izdvojene površine za saveznu kolonizaciju. Zakon je predvidio, da se zemlja pripadnika Njemačkog Reicha u Banatu, Bačkoj i Srijemu prvenstveno naseli kolonistima-borcima Jugoslavenske armije, koji se »prijave i obavežu, da će zemlju naseliti i sa svojom porodicom obrađivati«.

Prijave za dodjeljivanje zemlje podnosile su se mjesnom NO-u, koji je ovjerovio činjenice i molbu uputio republičkoj vladi. Ova je davala svoje mišljenje i slala prijedlog Saveznom ministarstvu kolonizacije. Ministarstvo kolonizacije, koje se kasnije pretvorilo u Komisiju za provođenje agrarne reforme i kolonizacije pri Predsjedništvu Vlade FNRJ, donosilo je konačnu odluku. Za ovu – saveznu – kolonizaciju bilo je predviđeno 500.000 kat. jutara, no Agrarni je savjet DFJ stvarno izdvojio nešto preko 408.000 k. j. (235.000 ha). Agrarni je savjet određivao, koliko će koja republika uputiti kolonista i u koji kraj. Samu kolonizaciju vršila je glavna komisija za naseljavanje boraca u Vojvodinu, koju je imenovao Agrarni savjet.

Preko kotarskih i mjesnih komisija za naseljavanje boraca ona je upućivala kolonište u njihova naselja, te je vršila raspodjelu hrane, stambenih zgrada, pokućstva i ostalog.

Prijevoz je kolonista bio besplatan, na teret Agrarnog savjeta. Na važnijim stanicama bile su organizirane prolazne kuhinje za ishranu kolonista. Računa se, da je na taj način preseljeno preko 350.000 ljudi (246.000 saveznih kolonista i 23.000 obitelji unutarnjih kolonista). O brzini tog naseljavanja svjedoče neki izvještaji u dnevnoj štampi: tako na primjer »Borba« javlja 25. IX. 1945. (mjesec dana nakon donošenja Zakona!) da je u 10 dana stiglo u Vojvodinu 10.000 kolonista.

Zemljište se odmah upisivalo u zemljišne knjige na ime onoga, kome je zemlja dodijeljena, čista od svih dugova, koji su dotičnu zemlju eventualno teretili. Da bi se taj posao što brže i bolje izvršio, radila su pri glavnoj komisiji za naseljavanje boraca u Novom Sadu 32 geometra i 110 administrativnih činovnika. Oni su izradili elaborate za zemljišnoknjižne sudove. Pri unošenju podataka uvijek se unosila zabrana, da se zemljište ne može u roku od 20 godina razdijeliti, prodati, dati u zakup ili založiti, niti u cjelini, niti djelomično (čl. 24. Zakona).

Ukupno su se u Vojvodinu naselile 41.633 kolonističke obitelji s preko 246.000 članova. Detaljan uvid u mjesta naseljavanja pruža nam tabela 8. (Podaci potječu iz arhive glavne komisije za naseljavanje boraca u APV).

Tabela 8.

Savezni kolonisti

(Broj obitelji i članova prema republikama iz kojih dolaze)

	Dolaze iz	B i H		Hrvatska		Crna Gora		Srbija		A. P. V.		Makedonija		Kosmet		Slovenija		Ukupno	
	Naselili se u srezu	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova	broj obitelji	broj članova		
1	Kikinda	2.450	16.503	27	156	2	14	42	188	100	468	8	44	—	—	—	—	2.629	17.373
2	Vršac	121	646	108	501	13	73	765	4.344	124	450	249	1.521	1	10	314	1.418	1.695	8.963
3	Sečanj	1.885	11.967	88	552	20	129	98	539	80	297	90	520	2	12	31	160	2.294	14.176
4	Zrenjanin Begej	919	6.428	6	27	2	14	21	88	63	275	17	80	—	—	1	10	1.029	6.922
5	Zrenjanin Tamiš	1.582	9.679	14	48	—	—	16	73	57	230	5	28	3	19	—	—	1.677	10.077
6	Kovin	36	189	55	235	23	108	751	4.449	13	69	8	38	4	32	—	—	890	5.120
7	Pančevo	189	1.032	86	515	46	250	1.231	6.948	42	212	1.143	7.195	—	—	7	33	2.744	16.185
8	Novi Kneževac	101	567	—	—	—	—	12	49	43	166	—	—	—	—	—	—	156	782
9	Alibunar	10	51	14	71	—	—	565	3.215	5	23	18	94	3	17	—	—	615	3.471
	BANAT	7.293	47.062	398	2.105	106	588	3.501	19.893	527	2.190	1.538	9.520	13	90	353	1.621	13.729	83.069
10	Kula	479	2.853	381	2.086	3.437	27.010	145	765	98	403	38	222	20	152	—	—	4.598	33.491
11	Novi Sad	1.012	6.243	155	752	446	2.196	22	108	380	1.530	9	46	5	28	1	3	2.030	10.906
12	Senta	7	51	5	20	6	31	—	—	14	55	—	—	—	—	—	—	32	157
13	St. Bečej	3	15	3	7	—	—	—	—	33	138	—	—	—	—	—	—	39	160
14	Žabalj	264	1.539	6	22	2	9	—	—	218	843	8	43	—	—	—	—	498	2.456
15	Bačka Palanka	2.440	15.909	15	71	5	25	16	60	59	256	34	179	—	—	2	5	2.569	16.500
6	Sombor	70	379	5.268	30.503	9	51	47	229	58	218	41	246	—	—	—	—	5.495	31.631
17	Subotica	4	22	364	2.071	—	—	—	—	9	29	—	—	—	—	—	—	377	2.122
18	Bačka Topola	21	104	20	117	1.202	6.512	24	123	8	27	1	6	6	34	—	—	1.282	6.923
19	Odžaci	877	5.222	1.634	9.741	24	131	2.410	15.058	50	222	6	40	1	6	—	—	5.002	30.420
	BAČKA	5.177	32.337	7.851	45.390	5.131	35.965	2.664	16.343	927	3.721	137	782	32	220	3	8	21.922	134.766
20	Vukovar	9	42	2	7	—	—	—	—	14	60	—	—	—	—	—	—	25	109
21	Zemun	348	2.086	282	1.575	86	514	163	758	401	1.817	1	2	—	—	—	—	1.284	6.770
22	Sremska Mitrovica	3	19	5	26	—	—	—	—	483	1.912	—	—	—	—	3	18	492	1.968
23	Stara Pazova	417	2.654	381	1.917	62	313	105	520	1.198	5.254	5	42	2	6	1	11	2.173	10.718
24	Ruma	273	1.497	326	1.690	9	45	39	227	1.009	4.332	1	6	—	—	3	12	1.657	7.787
25	Šid	14	57	34	158	—	—	—	—	303	1.204	—	—	—	—	—	—	351	1.419
	SRIJEM	1.064	6.355	1.030	5.373	157	872	307	1.505	3.408	14.569	7	50	2	6	7	41	5.982	28.771
	Ukupno	13.534	85.754	9.279	52.868	5.394	37.425	6.472	37.741	4.862	20.480	1.678	10.352	47	316	363	1.670	41.633	246.606

Najviše je saveznih kolonista došlo iz NR Bosne i Hercegovine (34,8% kolonista), Srbije (23,6% – od toga APV 8,3% i Kosmet 0,1%) i NR Hrvatske (21,4% kolonista). Razmjerno je velik broj Crnogoraca (15,2%) i Makedonaca (4,2%). Slovenaca je bilo malo (samo 6,7% od ukupnog broja kolonista).

Neke značajne podatke pruža nam i brojnost kolonističkih obitelji. Najviše je članova imala kolonistička obitelj iz Crne Gore (prosječno 6,92 članova u jednoj obitelji), zatim Kosmeta (6,72), B i H (6,33) i Makedonije (6,17 članova u jednoj obitelji).

Kolonistička obitelj iz uže Srbije ima već manje članova (5,83); približno toliko u prosjeku ima i obitelj iz Hrvatske (5,69). Znatno za prosjekom zaostaju kolonističke obitelji iz Slovenije (4,6) i AP Vojvodine (4,21).

Ako pozornije promotrimo red, opazit ćemo, da je veličina obitelji u obrnutom razmjeru s životnim prilikama seoske obitelji u pojedinim našim krajevima. Broj obitelji, koji je kolonizacijom obuhvaćen, zacijelo daje takvom zaključku određenu potvrdu.

Ako uporedimo podatke o broju domaćinstava i članova obitelji 15. I. 1949. (kad su se popisivala sva gazdinstva s posjedom većim od 500 m²) s podacima o naseljavanju kolonista, dobit ćemo interesantnu analizu. Svježi gorštaci, s brojnom obitelji, oštro odudaraju od obitelji starosjedilaca, koji su racionalizirani i što se tiče potomstva.

Evo samo nekoliko karakterističnih srezova:

Od ukupnog broja *poljoprivrednog* stanovništva Vojvodine kolonisti čine u srezu

	% obitelji	% stanov.	Razlika
Sečanj	37,54	53,08	+ 16,54
Kula	31,58	56,85	+ 24,27
Sombor	31,60	46,12	+ 14,52
Bačka Palanka	30,75	46,16	+ 15,41
Vršac	18.15	21,44	+ 3,29
Novi Sad	10 25	15,82	+ 5,57
Ruma	12,30	14,68	+ 2,38

Lako ćemo primijetiti, da je malo povećanje u kotarima, u kojima su se naselili kolonisti iz pretežno bogatijih predjela (APV, Slovenija, djelomično i NR Hrvatska), dok je neobično veliko u kotarima s doseljenim Crnogorcima i Bosancima. Grafikoni 2. i 3. prikazuju ovaj odnos broja kolonističkih obitelji i članova u broju poljoprivrednog stanovništva APV na zoran način.

Priložena »kolonistička karta Vojvodine« prikazuje glavne centre naseljavanja kolonista prema njihovu porijeklu kao i brojnost pojedinih grupa. Iz karte se jasno vidi, da su kolonisti naseljavani uglavnom homogeno s obzirom na svoje porijeklo i da se obično grupiraju u 2–3 sreza. Izuzetak čine samo savezni kolonisti iz same Vojvodine.

Grafikon 2.

Kolonistička domaćinstva u APV

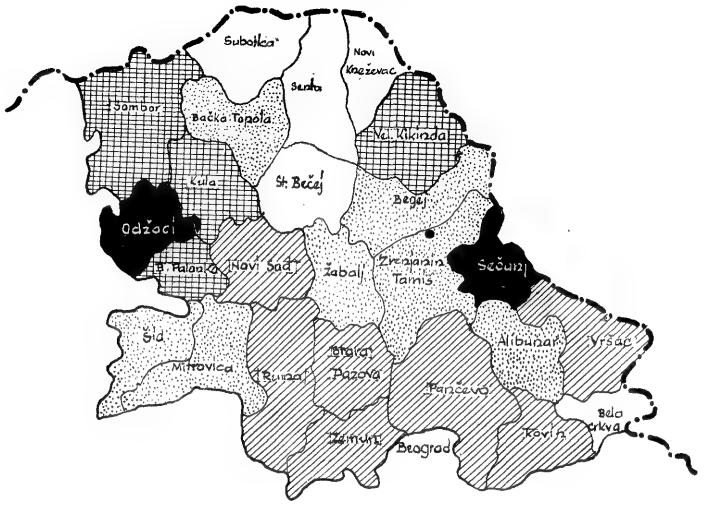

Legenda:

Kolonisti čine: od ukupnog broja domaćinstava sa zemljišnim posjedom (stanje 15. I. 1949.)

- više od 35%
- 20—35%
- 10—20%
- 2—10%
- manje od 2%

Međutim narodna vlast nije ostala na tom, da je dala samo golu ledinu agrarnom interesentu, odnosno kolonisti. Ona mu je dala sve mogućnosti da obradi zemlju, koju je dobio: dobio je kuću, osigurana mu je prehrana do žetve, kao i minimum stoke, koji mu je bio potreban. Preko štampe i masovnih organizacija upoznavao se s karakterom zemlje, na koju dolazi i što ona zahtijeva s obzirom na obradbu. Dakako da time nisu prve godine osigurani rekordni prinosi, ali ipak je po-

Grafikon 3.

Kolonisti u stanovništvu APV

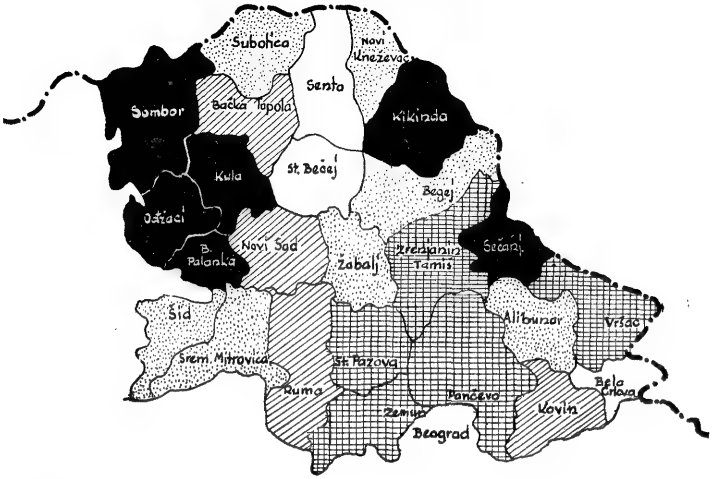

Legenda:

Kolonisti čine: od ukupnog broja domaćinstava sa zemljišnim posjedom (stanje 15. I. 1949.)

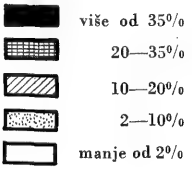

mognuto. Uspjele su se izbjeći i neke pogreške, koje su učinjene pri staroj agrarnoj reformi. Tada se svakom kolonisti dalo prosječno 1.024 dinara za pripomoć u organizaciji novog gazdinstva. To nije bilo dovoljno, pa se kolonista zaduživao kod zelenaša. (Kod zelenaša zato, što mu drugi nisu htjeli davati zajam na zemlju, koja nije upisom u zemljišne knjige postala njegova.) To je dovelo većinu bivših kolonista u fiktivno vlasništvo zemlje, jer je sav eventualni prihod odlazio na vraćanje zelenaških kamata. Ovaj put uspjelo se tome izbjeći davanjem široke pomoći kolonistima. Prema nepotpunim podacima dato je na

teritoriju Hrvatske i Vojvodine potpuno besplatno 72.158 stambenih zgrada s cjelokupnim kućnim inventarom, 58.455 gospodarskih zgrada i t. d. Navodi se 200.000 stolica, 80.000 stolova i t. d.

Od poljoprivrednog inventara kolonisti su dobili 24.631 konja, 43.100 goveda, 74.650 svinja i 37.280 ovaca. Od poljoprivrednog oruđa kolonistima je dato: 6.200 sijačica, 2.637 kosačica, 26.935 plugova, 11.439 kola, i drugog alata i mašina 135.703 komada. Kolonisti u AP Vojvodini i NR Hrvatskoj primili su u prvo vrijeme (t. j. od naseljavanja pa do žetve) 14.520 tona pšenice u zrnu, 27.236 tona kukuruza, oko 2.000 tona brašna, 2.400 tona krumpira, 208.938 kg masti, ulja, slanine i suhog mesa, te niz drugih prehrambenih artikala u manjim količinama.

Jedan dio kolonista dobio je zemlju preoranu i zasijanu. Vrijednost tih radova procjenila se na 330 milijuna dinara, a vrijednost žetve na toj površini godine 1946. (koja je bila slaborodna) na 656 milijuna dinara.

Za najnužnije popravke kuća, za poboljšanje ishrane, nabavku stoke i alata pa za druge potrebe, kolonisti su iz fonda za obnovu zemlje dobili 308 milijuna dinara. (To su savezni i republički kolonisti u Hrvatskoj, Vojvodini i Sloveniji.) To je nekoliko puta veća suma od sume, što ju je stara Jugoslavija odvojila za kolonište u 10 godina kolonizacije. Ukupna vrijednost svega onog, što se dalo kolonistima, procijenjeno vrlo oprezno i prema nepotpunim podacima, iznosi oko jednu milijardu i 800 milijuna dinara. Prosječno tako na svaku koloniziranu obitelj otpada 25.600 dinara. (Napominjemo, da su to cijene iz godine 1946., koje su se formirale na osnovu cijena iz god. 1939. plus 30%.)

Ta materijalna opskrbljenost kolonište na novodobijenom posjedu uzrok je relativnoj stabilnosti novoosnovanog gazdinstva. Procenat je vraćanja kući nizak i iznosi oko 8% od ukupnog broja kolonista. Za stare Jugoslavije taj je procenat bio viši, iako seljak tada nije mogao birati između grada i sela, kao što je to mogao u poratnim godinama.

Pošto je zemlja izdvojena za saveznu kolonizaciju, ostali su veći kompleksi zemlje. U republičkim odjelima za agrarnu reformu i kolonizaciju odlučivalo bi se, da li će oni biti upotrebljeni za republičku kolonizaciju, ili za dodjelu zemlje mjesnim interesentima, ili za proširenje državnih poljoprivrednih dobara. Najčešće išla su sva tri oblika zajedno. Mi ćemo govoriti o svakome posebno.

Unutarnja (republička) kolonizacija nije bila tako brojna kao savezna, ali je u nekim republikama imala značajne razmjere. Iz Hrvatske, Slovenije i Vojvodine, na primjer, bilo je više republičkih no saveznih kolonista. Ovdje su se kolonizirali uglavnom seljaci iz bližih područja. Pregled ove kolonizacije daje tabela 9.

Tabela 9.

Unutarnja kolonizacija u NRH[10]

Preseljeno iz	Kolonizirano na području b. okruga					Ukupno		%
	Osijek	Brod	Daruvar	Bjelovar	Ostalo	obitelji	članova	
Slavonije	1.610	593	2.303	401	—	5.267	22.395	43
Hrv. Zagorja (sa dekolonistima) . .	2.228	1.520	744	184	18	4.692	28.072	39
Dalmacije	794	625	30	—	—	1.449	7.985	12
Ostalih krajeva . .	466	255	—	39	43	773	9.162	6
Ukupno . . .	5.098	3.323	3.077	624	61	12.183	67.617	100

Značajno je, da je gotovo polovica svih kolonista došla iz same Slavonije. To su pretežito bili seljaci iz brdovitih krajeva međurječja, koji su poslije rata preselili u nizinu, uglavnom u blizini dotadašnjih svojih posjeda.

U ostalim republikama unutarnja kolonizacija nije bila tako brojna, ali je imala svojih osebujnosti. Tako je u Makedoniji bilo 1.036 kolonista, koji su dobili prosječno po 9,7 ha zemlje. U prosjeku dakle više nego savezni kolonisti.

Inače taj prosjek iznosi kod:

1260 kolon. obitelji u B i H . .	4,36	ha po	posjedu
2866 kolon. obitelji u LR Sloveniji	3,9	ha po	„
7031 kolon. obitelji u AVP . .	4	ha po	„
10708 kolon. obitelji u NRH . .	3,6	ha po	„

Više od četvrtine zemljišnog fonda podijelilo se mjesnim agrarnim interesentima. Postupak oko podjele ove zemlje bio je ovakav: mjesni odbori agrarnih interesenata sastavili bi popise interesenata u svom mjestu s naznakom broja članova u obitelji i veličine posjeda; potom bi kotarska komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju održala sastanke s agrarnim interesentima i ostalim zainteresiranim i tu utvrdila, tko ima pravo na dodjelu zemlje i na koju površinu.

Na osnovu te odluke agrarni su interesenti dobivali zemlju u vlasništvo, ukoliko je već i prije nisu dobili na obradu. Veličina parcele, što ju je agrarni interesent dobijao, zavisila je od raspoloživog zemljišnog

[10] U ovaj je broj uključeno 1.475 saveznih kolonista, iz NRH, za koje nemamo drugih podataka, no da su se naselili na području Baranje.

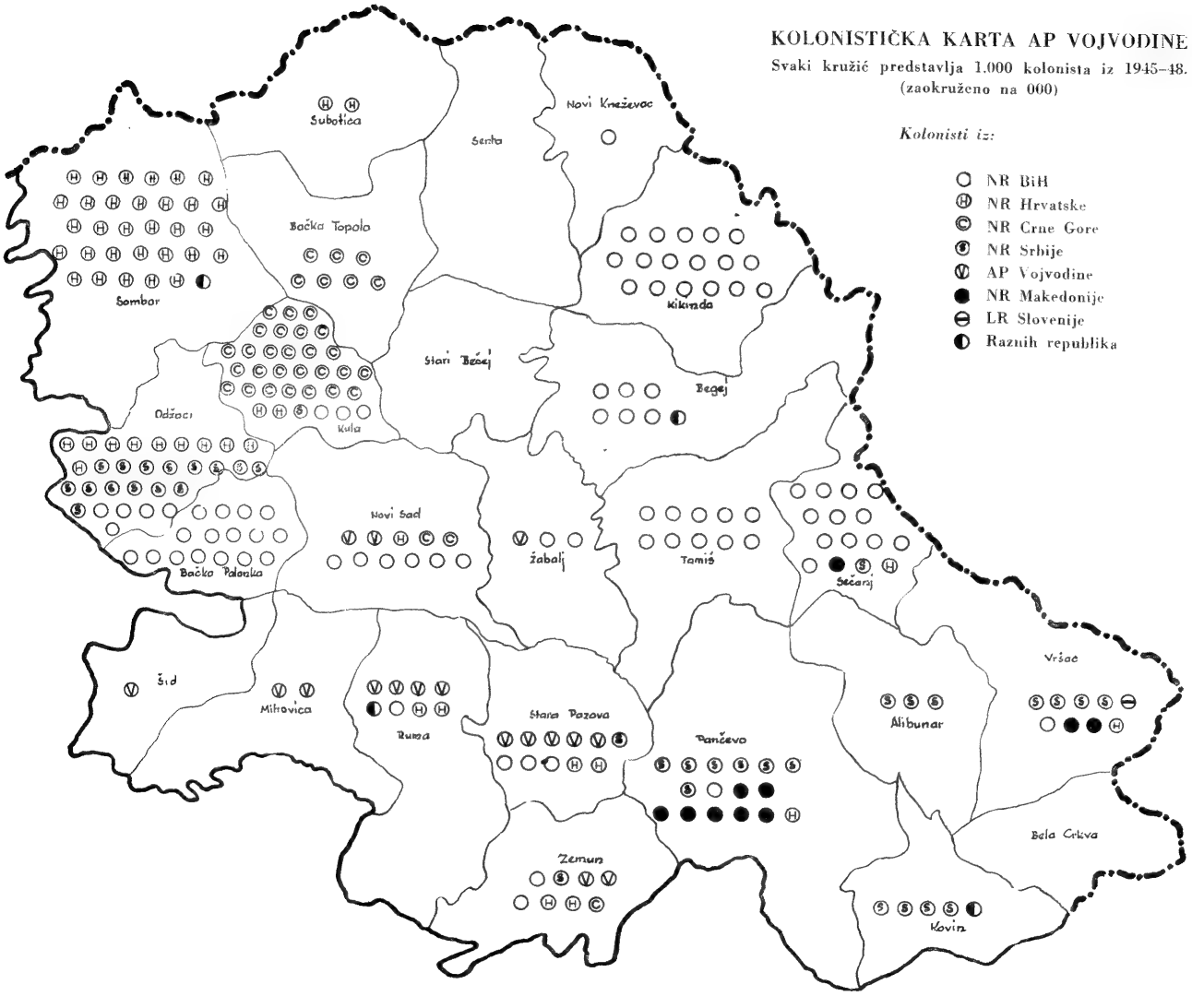
KOLONISTIČKA KARTA AP VOJVODINE
Svaki kružić predstavlja 1.000 kolonista iz 1945–48.
(zaokruženo na 000)
Kolonisti iz:
NR BiH
NR Hrvatske
NR Crne Gore
NR Srbije
AP Vojvodine
NR Makedonije
LR Slovenije
Raznih republika
Subotica
Senta
Novi Kneževac
Bačka Topola
Sombor
Kikinda
Stari Bečej
Kula
Odžaci
Begej
Novi Sad
Bačka Palanka
Žabalj
Tamiš
Šečanj
Vršac
Šid
Mitrovica
Ruma
Stara Pazova
Pančevo
Alibunar
Bela Crkva
Zemun
Kovin

fonda, od brojnosti njegove obitelji, pa od toga, koliko je on sam imao zemlje. Kako su ovi faktori djelovali u pojedinim krajevima, može se vidjeti iz tabele 10, 11 i 12.

Tabela 10.

Podjela zemlje bezemljašima

	Broj nadijeljenih	Površina u ha	Prosječno na 1 obitelj
NR Srbija	2.615	3.318	1,26
AP Vojvodina	48.325	124.217	2,57
LR Slovenija	19.761	17.227	0,87
FNRJ	70.701	144.762	2,04

Najviše su zemlje bezemljaši dobili, kako se vidi, u AP Vojvodini, gdje je zemljišni fond bio najveći. Gotovo ista slika pokazuje se i kod davanja zemlje siromašnim seljacima.

Tabela 11.

Podjela zemlje agrarnim interesentima (nadopuna)

	Broj nadijeljenih	Površine u ha	Prosječno na 1 obitelj
NR Srbija	19.051	19.103	1,00
AP Vojvodina	41.508	76.966	1,85
NR Slovenija	195	789	4,04
NR Makedonija	18.450	43.714	2,37
NR Crna Gora	807	760	0,95
FNRJ	80.001	141.332	1,76

Upada u oči, da su agrarni interesenti, koji su dobili nadopunu u NR Sloveniji, dobili prosječno više zemlje no bezemljaši. No čini mi se, da je tu u pitanju griješka. Inače su prosječno najviše dobili nadopune seljaci u Makedoniji i AP Vojvodini.

Za dio Srbije, Bosnu i Hercegovinu pa Hrvatsku nema podataka, da li je onaj, tko je dobio zemlju, posjedovao nešto zemlje prije no što ju je dobio. Iznosimo ove podatke u tabeli 12.

Tabela 12.

Podjela zemlje (nerazgraničeno)

	Broj nadijeljenih	Površina u ha	Prosječno na 1 obitelj
NR Srbija	4.926	7.336	1,5
NR Hrvatska	95.915	94.002	0.97
NR BiH	11.662	19.605	1,7
Ukupno . . .	112.513	120.943	1,07

Hrvatska, kao zemlja sitnoga posjeda, imala je ogroman broj siromašnih seljaka. Zato je broj nadijeljenih velik, no i njima dodijeljene površine su male. Sudeći po prosjeku bit će da je veći dio nadijeljenih seljaka u NR Srbiji bio bez zemlje.

Na kraju, potrebno je ipak dodati jednu opasku. Unatoč velikom broju nadijeljenih seljaka i unatoč velikom broju kolonista, agrarna reforma nije bila zamišljena i ostvarena kao mjera za očuvanje seljaštva kao klase. Više od polovice zemljišnog fonda dobila su državna poljoprivredna dobra, zdravstvene i socijalne ustanove. Ta se zemlja većim dijelom priključila već postojećim gospodarski racionalnim posjedima državnog sektora. Usto treba istaći, da je preko 46.000 ha zemlje dato našim prvim seljačkim radnim zadrugama. To je bila zemlja u većim kompleksima, na kojoj su pioniri radnog zadrugarstva stekli dragocjena iskustva, od kojih su polazile sve kasnije zadruge.

Podjelu zemljišnog fonda po republikama i grupama nadijeljenih prikazuje tabela 13, dok tabela 14 prikazuje u relativnim brojevima grupirane iste podatke.

IV. UREĐENJE SPECIJALNIH VLASNIČKIH ODNOSA

Posebni su problem predstavljali agrarni odnosi u primorskom dijelu države. Ovdje se održao kolonat – posebni i specijalni odnos vlasnika i najamnika, koji vuče svoje pravno porijeklo još od rimske emphiteuse. Vlasnik ovdje daje zemlju najamniku na trajnu obradu, s time da mu ovaj daje neki dio priroda sa zemlje (količina znatno varira od jedne desetine pa do jedne polovice).

U Dalmaciji se kolonat počeo rješavati godine 1930. Težaci su tada prijavljivali zemlju, na kojoj je takav odnos postojao. Nakon obično dugog postupka dobivali su tu zemlju u vlasništvo s time, da je jedan dio platila država, a drugi oni sami. Do godine 1941. bilo je razriješeno 85.000 kolonatskih odnosa od oko 130.000 prijavljenih.

Tabela 13.

Raspodjela zemljišnog fonda

		NR Srbija s Kosmetom		AP Vojvodina		NR Hrvatska		NR Slovenija		NR BiH		NR Makedonija		NR Crna Gora		FNRJ	
		broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha	broj nadijeljenih	površina u ha
1	Agrarnim interesentima data nadopuna	19.051	19.092	41.508	72.966	—	—	195	789	—	—	18.450	43.714	807	760	80.001	141.332
2	Agrarni interesenti bezemljaši	2.615	3.318	48.325	124.217	—	—	19.761	17.227	—	—	—	—	—	—	70.701	144.762
3	Bezemljaši i nadopuna (nerazgraničeno)	4.926	7.347	—	—	95.915	94.002	—	—	11.662	19.605	—	—	—	—	112.513	120.943
4	Savezni kolonisti	—	—	41.633	235.910	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42.587	235.910
5	Unutarnji kolonisti	—	—	7.031	28.208	12.183	47.109	2.866	11.280	1.250	5.502	1.036	10.038	—	—	24.376	102.137
6	Seljačke radne zadruge	7	5	—	28.201	—	8.160	36	6.579	29	3.259	—	—	—	467	72	46.671
	Ukupno	26.592	29.762	137.951	493.502	99.598	149.271	22.822	35.875	12.922	28.366	19.486	53.752	807	1.227	330.250	791.755
7	Državnim poljoprivrednim dobrima	50	7.193	—	147.129	—	68.813	—	22.740	23	15.279	44	40.638	—	1.893	117	303.685
8	Zdravstvenim i prosvjetnim ustanovama	186	498	—	8.659	—	5.098	—	2.607	49	2.428	—	—	—	91	235	19.381
9	Državnim ustanovama	244	1.760	—	2.650	—	13.845	—	1.708	20	295	—	1.016	—	177	264	21.441
10	Šume	—	24.804	—	2.372	—	153.493	—	169.245	—	34.196	—	—	—	5.733	—	389.843
11	Nova naselja u Bačkoj, nerazdijeljena zemlja u BiH i zemlja, koja zbog rasparčanosti nije dijeljena	—	—	—	14.100	—	—	—	34.303	—	29.995	—	5.927	—	1.354	—	85.679
	Ukupno	—	34.254	—	174.910	—	241.239	—	230.503	—	82.148	—	47.581	—	9.248	—	820.029
	Sveukupno . . .	—	64.017	—	668.412	—	390.510	—	266.478	—	110.514	—	101.333	—	10.475	—	1,611.784

Tabela 14.

Raspodjela zemljišnog fonda prema grupama nadijeljenih

(u % i N. R.)

Podijeljeno	NRS (i Kosm.)	APV	NRH	LRSl.	NR BiH	NR Mak.	NR C.G.	FNRJ
Agrarnim interesentima	46,5	30,1	24,1	6,4	17,7	43,1	7,25	25,3
Kolonistima	—	39,5	11,9	4,3	5,0	9,9	—	21,0
SRZ	0,008	4,2	2,1	2,5	3,0	—	4,45	2,9
Ukupno I. . . .	46,5	73 8	38,1	13,2	25,7	53,0	11,7	49,2
Državna poljoprivredna dobra	11,2	22,1	17,7	8,6	13,8	40,1	18,07	18,8
Zdravstvenim, socijalnim i državnim ustanovama	3,5	1,7	4,9	1.7	2,5	1,0	2,5	2,5
Šume	38,8	0,3	39,3	63.6	30,9	—	54,7	24,2
Nerazdijeljeno	—	2,1	—	12,9	27,1	5 9	12,9	5,3
Ukupno II. . . .	5,35	26,2	61,9	86,8	74,3	47,0	78,3	50,8
Sveukupno . . .	100	100	100	100	100	100	100	100

U Istri kolonatski odnos između dva rata ne samo da nije razriješen, već se na novonastalim talijanskim latifundijama razvijao sličan oblik zemljišne zavisnosti. Osim toga na tisuće slavenskih seljačkih gazdinstava bilo je prodato na dražbama, a na njihovo se mjesto doseliše Talijani.

Zakonom o ukidanju agrarnih odnosa na području Dalmacije i Hrvatskog Primorja preostali se kolonatski odnosi vrlo brzo razriješiše. Oblasna skupština za Istru[11] donijela je 25. XI. 1946. odluku o uređenju agrarnih odnosa i poništenju dražbi na području oblasnog narodnog odbora za Istru.

Na osnovu zakona 33.753 težaka u Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i Istri zatražila su, da im se u trajno vlasništvo dodijeli 59.356 zemljišnih čestica s površinom od 27.986 ha. Ovo je zemljište dotada bilo vlasništvo 15.517 vlasnika.

U Istri se osim toga tražilo razrješenje napoličarskog odnosa, pa poništavanje prisilnih dražbi iz vremena talijanske okupacije. Rezultat vršenja obiju odluka iskazan je u tabeli 15.

[11] Tada još nije bio potpisan mirovni ugovor, pa se zakoni NRH nisu protezali na Istru.

Tabela 15.

Kolonatski odnos u	Broj		Površina u ha						
	obitelji	članova	oranica, vrtova	vinograda	livada	pašnjaka	šuma	neplodno tlo	Ukupno
Dalmaciji	29.648	130.639	6.794	4.109	320	5.486	2.446	198	19.363
Hrv. Primorju	2.357	9.674	407	424	17	1.060	34	1	1.943
Istri	1.748	7.416	1.984	474	518	1.175	2.500	29	6.680
Ukupno . . .	33.753	147.729	9.185	5.007	865	7.721	4.980	228	27.986
Napoličarski odnos u Istri	1.450	6.747	765	498	168	419	376	515	2.241
Poništene dražbe u Istri	1.078	5.800	1.706	540	455	1.022	1.528	98	5.349
Ukupno . . .	36.281	160.276	11.696	6.045	1.488	9.022	6.884	341	35.576

Osim toga trebalo je ispraviti nepravdu učinjenu stanovništvu Makedonije i Kosmeta starom agrarnom reformom. Tamo se ponegdje u cilju kolonizacije oduzimala zemlja i siromašnom seoskom življu, a bilo je slučajeva, da se oduzeo dio kuće, da bi se u nju uselili kolonisti. Zakonom AVNOJ-a o reviziji dodjeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovsko-metohijskoj oblasti bile su obuhvaćene 11.283 ranije kolonizirane obitelji. Nakon izvršene revizije:

a) 9.392 kolonista dobila su pravo da zadrže ili svu ili veći dio zemlje, potreban za izdržavanje gazdinstva.

b) 1.317 kolonista izgubilo je pravo na svu, odnosno veći dio zemlje. Oni su međutim stekli pravo da se koloniziraju u drugim krajevima zemlje.

c) 474-ci kolonista oduzeta je sva zemlja. To su većim dijelom bili nezemljoradnici, koji su zemlju dobili zbog usluga, koje su činili starom režimu ugnjetavajući tamošnje nacionalne manjine.

U Sloveniji uspjelo je zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji, pa kasnijim zakonom o likvidaciji viničarskih i kolonatskih odnosa likvidirati veći dio takvih odnosa; mnogi su dotadašnji viničari dobili zemlju kao agrarni interesenti. Međutim viničarstvo je samo formalno bilo ukinuto, stvarno je ono u raznim oblicima još uvijek postojalo u nekim krajevima.

Tako je na primjer posebni kolonatski odnos postojao u goričkim brdima, kojih su dvije trećine priključene Jugoslaviji, dok je preostala trećina, iako u njoj žive isključivo Slovenci, ostala pod Italijom. Kako su ovi krajevi bili Jugoslaviji priključeni mirovnim ugovorom tek 15. prosinca godine 1947., to su se sve donedavno sačuvali upravo feudalni

odnosi samo donekle ublaženi. Tamošnji je kolon sve do prvog svjetskog rata davao gospodaru 80% od vina, 50% bresaka i ostalog voća; 30 je dana besplatno radio na gospodarevu posjedu; na svaki je hektar obradive zemlje morao dati 600 kilograma uroda, pored toga još nekoliko kokošiju, pedesetak jaja, 2 purana i obligatni leno župniku. Iako je većina tih kolona poslije priključenja Jugoslaviji stupila u zadruge, ipak je sve do godine 1953. postojalo nekoliko desetaka kolonatskih odnosa. Sada su oni davali gospodaru 60% od spremljenog vina, 50% bresaka i 25% ostalog voća; obično su bili dužni obraditi gospodaru 3 hektara njegove zemlje, pa mu evetualno pomoći u drugom radu. Za korištenje gospodarskih zgrada morali su još posebno platiti u novcu.

Polufeudalni odnosi sačuvali su se i poslije agrarne reforme u Slovenskim Goricama, na Dravskom i Ptujskom polju, Pohorju i Halozama.

Posebni takozvani ofarski odnosi zadržali su se uglavnom u kotaru Maribor okolica. Ofar stanuje u kući gospodara i ponajčešće nema svoje stoke. Nema niti stalnog deputata u zemlji, već mu gospodar može svake godine otkazati. Radi na gospodarevu posjedu od ranog proljeća do jeseni.

Hubarski odnos sačuvao se na Pohorju. To je specijalni izraz za najamni posjed s nešto obradive površine, s livadama i pašnjacima, na kojima najamnik drži stoku. Za naplatu mora on služiti gospodaru na njegovu posjedu ili pak pri sječi u šumi.

Svi su ti preostali najamni odnosi likvidirani posebnim zakonom o razrješenju viničarskih i sličnih odnosa u Sloveniji, koji je donijela Ljudska skupština Slovenije 28. lipnja godine 1953.

V. REZULTATI IZVRŠENJA AGRARNE REFORME

Agrarna je reforma učvrstila savez radnika i seljaka, koji se kovao u Narodnooslobodilačkoj borbi. Stotine hiljada seljaka dobilo je zemlju i osjetilo, da je nova vlast narodna, te da su problemi seljaštva postali problemi čitave zajednice.

Dobijanje zemlje bila je najskrovitija čežnja siromašnog seljaka: i nije samo slučaj, što su u borbi za narodnu vlast najviše dali upravo oni najsiromašniji seljaci. Agrarna reforma doista nije prevarila u nadama tog siromašnog seljaka: likvidirani su i posljednji ostaci feudalnih odnosa, a žestoko je udareno i po pozicijama kapitalizma u poljoprivredi. Najjači njegov bastion, privatni i bankovni veleposjed pao je potpuno pod udarom agrarne reforme. Maksimumom zemljišnog posjeda ujedno je data i gornja granica napredovanju bogatog seljaka.

Prvi je put kod nas dosljedno izvršen princip, da zemlja pripada onome, tko je obrađuje. Ono malo državne zemlje, s obzirom na karakter te države, sigurno ne narušava taj princip.

No, ekonomski uzevši, agrarna se reforma nije mnogo razlikovala od prijašnjih zahvata te vrste. Ona je još više usitnila zemljišni posjed i opteretila zemlju većim brojem stanovništva. Privremeno razbijanje krupnog posjeda, kao i slaba obrada kolonističkog posjeda u prvim godinama, uvjetovali su pad proizvodnje i smanjenje tržnih viškova. Međutim, sve te mjere nisu bile potrebne samo iz političkih razloga, već i iz ekonomskih. Stotine tisuća hektara napuštene zemlje svakako je bilo najbolje dati da se obrade kolonistima, koji će biti zainteresirani za razvoj svog posjeda. A razvitak je pokazao, da su ta ista domaćinstva prvenstveno iz ekonomskih razloga prišla 2–3 godine kasnije formiranju krupnih gospodarstava na jednoj novoj, zadružnoj osnovi – koja je bila nezamišljiva za staru Jugoslaviju.

Sve su te promjene unekoliko izmijenile strukturu našeg zemljišnog posjeda. Kako je agrarna reforma zadirala u agrarno-imovinske odnose u zavisnosti od zatečenog stanja (a to se, kao što smo vidjeli, znatno razlikovalo), to ćemo nastale promjene bilježiti za svaku republiku posebno.

Kao osnova usporedbe poslužit će nam podaci popisa godine 1931. i popisa od 31. I. 1949.[12]

Sigurno je, da praćenje strukturnih promjena posjedovnih odnosa u tako dugačkom vremenskom razdoblju ima ozbiljnih nedostataka. Naime, teško je razlučiti, koliko je promjenama pridonijela agrarna hiperpopulacija (s poznatim svojim posljedicama), a koliko sama agrarna reforma. Usto je u vrijeme popisa godine 1949. postojalo i 58.000 gazdinstava u seljačkim radnim zadrugama, za koje nemamo podataka, kakve su veličine posjeda unijete u zadruge.

Sve to otežava uporedbu. No, unatoč tome mogu se vidjeti neki karakteristični odnosi, koji pokazuju kako je djelovala agrarna reforma i kolonizacija.

Započet ćemo sa Srbijom, koja kako smo vidjeli nije agrarnom reformom doživjela značajnijih promjena u posjedovnim odnosima, jasno uspoređujući to s drugim krajevima.

[12] Činilo nam se, da su podaci popisa stoke 31. I. 1949. realniji no oni iz općeg popisa godine 1948., barem što se tiče poljoprivrednih domaćinstava. Prema općem popisu godine 1948. kod nas ima 2,100.000 poljoprivrednih domaćinstava, a samo 9 mjeseci kasnije bilo ih je 204.000 više. Do tako različitih podataka došlo je zbog različitog statističkog gledanja na zanimanje starješine domaćinstva. Usto je popis stoke god. 1950. potvrdio, barem što se tiče broja poljoprivrednih gazdinstava, onaj popis iz god. 1949. Vjerojatno najtočniji popis, iz god. 1950., nismo mogli uzeti kao osnovu usporedbe zato, što u to doba imamo već velik broj domaćinstava u radnim zadrugama, pa je stanje teško usporediti s prijeratnim.

Kod preračunavanja podataka popisa iz god. 1931. na sadašnju administrativno-teritorijalnu podjelu nisu se mogla uzeti u obzir sva odstupanja u granicama između bivših i sadašnjih kotara, tako da su podaci samo približno točni.

Tabela 16.

Uporedni pregled broja poljoprivrednih gazdinstava u NR Srbiji (bez AP Vojvodine)

Domaćinstva s posjedom	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	138.900	24,2	140.700	20.3
2,01 do 5 ha	214.900	37,5	271.588	39,2
5,01 do 10 ha	146.450	25,6	178.433	25,7
10,01 do 15 ha	—	—	50.457	7,4
više od 15 ha	—	—	43.583	6,3
10,01 do 20 ha	59.162	10,3	—	—
više od 20 ha	13.820	2,4	—	—
u SRZ	—	—	8.002	1,1
Ukupno . . .	573.232	100,0	692.789	100,0

Odmah zapažamo nekoliko značajki novoga stanja. Prije svega tu je znatan porast broja gazdinstava: za 18 godina nastalo je 120.000 novih domaćinstava. To je jasan znak agrarne hiperpopulacije i nemogućnosti odlaska u grad. No u ovako povećanom broju gazdinstava ukazuju se neki karakteristični odnosi:

a) Iako je agrarna reforma smanjila 1.170 zemljoradničkih posjeda preko maksimuma ipak zamjećujemo znatan porast (apsolutni i relativni) kategorije gazdinstava iznad 10 ha (72.982:94.040). To je nesumnjivo posljedica polarizacije seoskog posjeda u razdoblju od popisa da agrarne reforme.

b) Međutim, drugog kraka ovog procesa nema. Točnije, nije tako izrazit. Naime, stvorilo se samo 1800 novih siromašnih gazdinstava do 2 ha, ali je opao njihov postotak u ukupnoj masi (od 24,2 na 20,3%). Do ovog je smanjenja došlo: zbog odlaska blizu 6.500 kolonističkih obitelji u Vojvodinu, te zato, što je 24.000 seljaka dobilo prosječno nešto iznad 1 ha zemlje kao nadopunu, pa su oni izašli iz kategorije najsiromašnijih gazdinstava.

c) Sve se to odrazilo na apsolutni i relativni porast seljačkog posjeda. Kategorije posjeda od 2 do 5 ha i od 5 do 10 ha rastu i apsolutno i relativno.

Nešto drukčiju sliku zapažamo u Vojvodini, gdje su agrarnom reformom prestala postojati 76.733 posjeda. To je predstavljalo više od trećine ukupnog broja gazdinstava i jednu trećinu obradive zemlje. Osim toga 10.652-ici oduzela se zemlja preko maksimuma. Novi posjedovni odnosi na ovako velikom zemljišnom fondu uvjetovali su i znatne strukturne promjene.

Tabela 17.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih gazdinstva u AP Vojvodini

Domaćinstava s posjedom (u ha)	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
0 01 do 2	71.950	33,4	60.669	21,6
2,01 do 5	58.850	27,3	102.265	36,4
5,01 do 10	43.550	20,2	56.415	20,1
10,01 do 15	—	—	14.561	5,2
više od 15	—	—	10.890	3,8
10,01 do 20	27.425	12,7	—	—
više od 20	13.875	6,4	—	—
u SRZ	—	—	36.102	12,9
Ukupno . . .	213.800	100,0	280.902	100,0

Promjene u posjedovnim odnosima u AP Vojvodini zaslužuju posebnu pažnju. Vojvodina je žitnica Jugoslavije: od organizacije proizvodnje i uroda u njoj zavisi, hoćemo li morati uvoziti žito za prehranu, ili ne, i posebno kakva će biti platna bilanca.

Prije svega – moramo uočiti velik porast broja seoskih domaćinstava. 67.000 novih seoskih gospodarstava u jednoj pokrajini (ili procentualno 32,3%) predstavlja najveći relativni porast u Jugoslaviji za vremensko razdoblje od 1931.–1949. To je u prvom redu posljedica agrarne reforme. Između dva rata, naime, Vojvodina je bila poznata kao pokrajina s ponajmanjim prirastom stanovništva. Useljevanje kolonista i formiranje novih poljoprivrednih gazdinstava sa strane bezemljaša glavni su razlozi tom znatnom porastu broja poljoprivrednih domaćinstava.

Unatoč tomu, što je agrarnom reformom u Vojvodini likvidirano preko 76.500 posjeda, pridošlo je 67.000 novih. Ukupni prirast za ovih 19 godina iznosi dakle preko 143.500 novih posjeda, što predstavlja više od polovice postojećih gospodarstava. Agrarna je reforma od toga stvorila oko 100.000 posjeda (96.989 novih posjeda bezemljaša i unutarnjih i saveznih kolonista i nepoznat broj domaćinstava u SRZ, koje su dobile 28,201 ha zemlje).

Od ovih 100.000 domaćinstava oko 37% predstavljaju doseljenici iz drugih krajeva – ostalo su Vojvođani.

Ta nova podjela zemljišnog fonda izazvala je i znatne strukturne promjene u vojvođanskom selu.

Ako odbijemo gazdinstva u SRZ i pogledamo relativne odnose, zapazit ćemo, da se znatno smanjio broj domaćinstava s manje od 2 ha (od 33,1 na 24,8%), i broj gazdinstava s više od 10 ha (od 19,9 pao je na 10,3%).

Tabela 18.

Struktura kolonističkih gazdinstava prema veličini posjeda (u katastarskim jutrima)

	Kolonisti s posjedom U srezu	od 1—2	od 2—3	od 3—4	od 4—5	od 5—6	od 6—7	od 7—8	od 8—9	od 9—10	od 10—11	od 11—12	od 12—13	od 13—14	od 14—15	od 15—16	više od 16
1	Kikinda	5	9	5	7	7	12	86	873	709	487	271	70	39	43	6	—
2	Vršac	45	31	5	55	124	399	278	438	190	75	32	10	11	1	1	—
3	Sečanj	7	14	20	3	6	2	36	497	548	491	323	185	89	55	12	6
4	Zrenjanin Begej	2	6	1	4	5	4	9	220	201	249	139	86	51	33	7	12
5	Zrenjanin Tamiš	20	17	3	3	2	5	19	595	479	321	149	43	10	8	3	—
6	Pančevo	18	24	11	5	10	27	39	1.140	776	429	167	51	27	18	1	1
7	Kovin	—	9	1	1	2	3	232	305	192	97	24	12	11	1	—	—
8	N. Kneževac	—	3	2	3	1	2	7	27	38	15	5	2	1	—	—	—
9	Alibunar	7	3	1	3	3		198	232	112	39	10	2	4	1	—	—
	BANAT	104	116	49	84	160	454	904	4.377	3.245	2.203	1.120	461	243	160	30	19
10	Kula	38	83	6	4	7	29	570	1.764	1.146	578	240	73	42	17	1	—
11	Novi Sad	32	54	17	39	25	22	48	850	452	281	136	30	20	15	6	3
12	Senta	1	—	1	2	2	2	4	15	1	3	1	—	—	—	—	—
13	St. Bečej	1	2	—	2	—	1	2	18	7	4	1	1	—	—	—	—
14	Zabalj	4	8	5	7	11	10	41	242	86	24	8	3	2	1	—	—
15	Bačka Palanka	12	16	2	1	3	6	50	850	625	518	297	82	47	53	7	—
16	Sombor	15	58	8	4	5	10	107	2.176	1.269	971	480	203	116	51	8	14
17	Subotica	12	1	—	—	—	5	81	129	87	48	9	1	2	2	—	—
18	Bačka Topola	40	4	—	—	—	3	344	430	276	133	34	4	7	7	—	—
19	Odžaci	12	39	1	1	3	4	62	2.017	1.373	866	407	97	68	49	2	1
	BAČKA	167	256	40	60	56	92	1.309	8.491	5.322	3.426	1.613	494	304	195	24	18
20	Vukovar	—	—	1	—	—	1	1	17	4	1	—	—	—	—	—	—
21	Zemun	106	469	180	45	29	32	57	248	83	25	7	2	1	—	—	—
22	Sremska Mitrovica	21	39	38	68	26	30	61	155	36	12	4	—	2	—	—	—
23	Stara Pazova	47	138	118	37	121	380	457	473	232	101	45	9	7	7	—	1
24	Ruma	38	53	22	38	38	39	219	237	292	116	48	9	6	1	1	—
25	Šid	17	27	25	23	22	20	75	107	26	5	2	2	—	—	—	—
	SRIJEM	229	726	384	211	236	502	870	1.737	673	260	106	22	16	8	1	1
	Ukupno	500	1.107	473	355	452	1.048	3.083	14.605	9.240	5.889	2.839	977	563	363	55	38

To se smanjenje nadoknađuje obilnim povećanjem srednjih seljačkih posjeda. Gazdinstava s posjedom od 2–5 ha ima 14,6% više (27,1 god. 1931. i 41,7% god. 1949.).

Porast kod kategorije od 5–10 također je primjetan (19,7 i 23,0). Valja nam naglasiti, da su se u seljačkim radnim zadrugama nalazili dobrim dijelom kolonisti, koji su imali upravo posjede između 2–10 ha veličine. Sigurno je, da bi poznavanje veličine posjeda unesenih u SRZ još više istaklo činjenicu osrednjačenja vojvođanskog sela.

Te su promjene u prvom redu rezultat agrarne reforme i kolonizacije. Ona je nekim srezovima dala i novo stanovništvo i nove posjedovne odnose. Ponajvažniju ulogu ima ovdje kolonizacija. Najveći broj kolonista dobio je između 2–10 ha zemlje. Iako se veličina kolonističkog posjeda kreće između jednog i više od 16 katastarskih jutara, ipak je preko tri četvrtine svih posjeda između 8 i 12 kat. jutara. Pregled veličine tih posjeda pruža nam tabela 18. i grafikon 4.

Grafikon 4.

Struktura posjeda saveznih kolonista

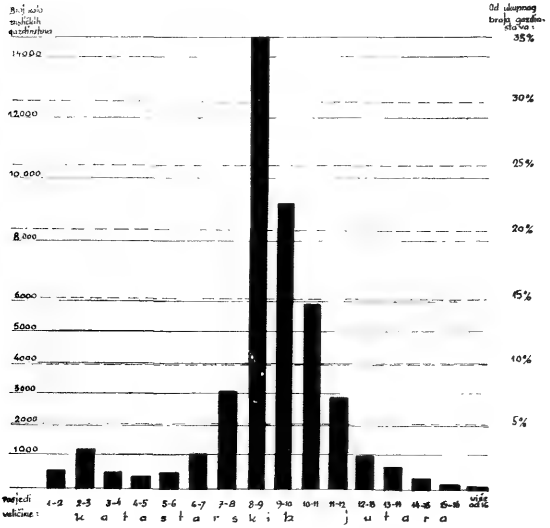

Upada u oči, da je u Srijemu stvoreno znatno više kolonističkih posjeda s manje od 8 jutara zemlje (4,6 ha), nego u Bačkoj ili Banatu. Ponajviše je takvih posjeda stvoreno u Zemunskom srezu. Razloga zato ima više: svi su ti posjedi u neposrednoj blizini gradova, s velikom mogućno-

sti gajenja povrtarskih kultura. Zato je ovdje Zakon predvidio maksimum od 4–6 kat. jutara. Osim toga jedan dio kolonista predstavljali su invalidi, koji su tražili manje posjede s obzirom na smanjenu radnu sposobnost. S kolonistima preselio se i jedan manji broj zanatlija, koji su dobili također manje zemlje.

Posjede preko 12 katastarskih jutara dobili su u prvom redu obitelji s više članova, zemljoradnici – oficiri Jugoslavenske armije i narodni heroji.

Znatan utjecaj na promjenu agrarne strukture Vojvodine imalo je i dodjeljivanje zemlje dotadašnjim bezemljašima. Njih 48.325 dobilo je u prosjeku po 2,57 ha zemlje. Isto je tako 41.500 siromašnih seljaka dobilo nadopunu od blizu 2 ha (1,85) dok je 7.000 siromašnih seljaka i bezemljaša ove pokrajine kolonizirano s prosječno 4 ha na obitelj.

Sve su se te grupe seljaka uglavnom našle u kategoriji posjeda s 2–5 ha zemlje i time utjecale na osrednjačenje sela. Sigurno je, da je takva struktura seoskih posjeda u Vojvodini utjecala na opskrbu žitaricama, jer se na malom i srednjem posjedu (kod nas) proizvodi u prvom redu za kuću, a tek onda za tržište.

Sličnu pojavu zapažamo i u Hrvatskoj, samo što je ovdje taj proces tekao uporedo s procesom polarizacije seoskih posjeda.

Tabela 19.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih domaćinstava u NR Hrvatskoj (bez Istre[13]*)*

Domaćinstva s posjedom (u ha)	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	220.196	41,6	195.500	34,9
2,01 do 5	192.599	36,4	234.600	41,9
5,01 do 10	88.550	16,7	101.500	18,0
10,01 do 15	—	—	15.620	2,7
više od 15	—	—	6.660	1,2
10 01 do 20	23.733	4,5	—	—
više od 20	4.660	0,8	—	—
u SRZ	—	—	7.380	1,3
Ukupno	529.738	100,0	561.260	100,0

[13] Podaci o posjedovnim odnosima u Istri dobijeni su matematskim putem i zato su samo približno točni. Za oblast Rijeku imali smo sumarni pregled strukture posjeda. Ovaj smo podijelili u razmjeru ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava iz primorsko-goranskih kotara i novooslobođenih istarskih.

Inače je u cijeloj Hrvatskoj godine 1949. bilo 8.062 domaćinstva u SRZ, 205.598 s posjedom do 2 ha, 241.586 od 2–5 ha 106.395 s 5–10 ha i 25.651 poljop. domaćinstvo s preko 15 ha.

Između dvaju popisa otišlo je iz poljoprivrede Hrvatske 20.457 njemačkih obitelji. 4.000 obitelji nestalo je u ratu i napustilo svoju zemlju, a blizu 10.000 kolonističkih obitelji otišlo je u druge Republike.

Unatoč tomu porastao je broj domaćinstava za 32.000, t. j. ukupno je stvoreno oko 67.000 novih domaćinstava. Međutim, u okviru tog porasta zapažamo neke značajne promjene u strukturi gazdinstva: apsolutno i relativno opada broj najsiromašnijih gazdinstava s posjedom do 2 ha, raste broj gazdinstava s 2–5 ha zemlje (za 5,5%,) grupa domaćinstava s 5–10 ha raste također (za 1,3%), dok gazdinstva s preko 10 ha opadaju (za 1,4%).

Ponavlja se slučaj Vojvodine i Srbije. Razlog je i ovdje agrarna reforma. Naime, veći dio od 96.000 siromašnih gospodarstava, koja su bila nadijeljena s prosječno 1 ha zemlje, preskočila su granicu od 2 ha i time nešto poboljšala svoj položaj. Osim toga i 10.500 unutrašnjih kolonista izašli su sa svojim posjedom iz granice do 2 ha.

Sasvim je drukčija slika u Sloveniji. Ovdje ne samo što se smanjio ukupni broj domaćinstava, već opada i broj seljačkih domaćinstava s manje od 5 ha. Pregled nam daje tabela 20.

Tabela 20.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih domaćinstava LR Slovenije[14]

Domaćinstva s posjedom	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	51.237	33,1	25.666	20,4
2,01 do 5 ha	37.665	24,4	33.926	26,9
5,01 do 10 ha	28.832	18,6	29.171	23,2
10,01 do 15 ha	—	—	15.692	12,5
više od 15 ha	—	—	19.372	15,5
od 10 do 20 ha	24.470	15,8	—	—
više od 20 ha	12.534	8,1	—	—
u SRZ	—	—	1.779	1,5
Ukupno . . .	154.738	100,0	125.606	100,0

[14] Radi uporedivosti podataka uzimamo za godinu 1931. Dravsku banovinu, a godine 1949. LR Sloveniju bez novooslobođenih krajeva. Podatke za godinu 1949. dobili smo tako, da smo od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava LR Slovenije odbili poljoprivredna domaćinstva kotara Gorica, Ilirska Bistrica, Sežana i Tolmin, dok smo broj poljoprivrednih domaćinstava u kotarima Idrija, Postojna i Kranj na starom teritoriju Dravske banovine (budući da ti kotari imaju i dio teritorija novooslobođenih krajeva) odredili na osnovu interne procjene Zavoda za statistiko in evidenco LR Slovenije.

Za ovakvu situaciju u Sloveniji postoji više razloga. Prije svega Slovenija je najjače industrijski zakoraknula. Bilo je logički, da su poljoprivredu tada napuštali upravo oni s najmanjim zemljišnim posjedom. Točnije, nisu je potpuno napustili: oni još uvijek uzgajaju krave i perad, sade krumpir i mrkvu i siju heljdu. Takvih je gazdinstava prema popisu bilo u čitavoj Sloveniji godine 1949. blizu 80.000. Ali njihovo glavno zanimanje nije više poljoprivreda. Oni su sada industrijski radnici, a tek su krpicom svog posjeda privezani za selo. Osim toga agrarna je reforma smanjila broj gazdinstava za 10.000, a 22.000 domaćinstava pomogla da prijeđu preko granice od 2 ha.

To su, mislimo, osnovni razlozi, što se u Sloveniji smanjio broj poljoprivrednih gazdinstava do 2 ha za 13,2%. Smanjio se i apsolutni broj gazdinstava s posjedom od 2–5 ha, ali sada on ima relativno veći udio u strukturi poljoprivrednih domaćinstava. Sve ostale kategorije gazdinstava rastu: one od 5–10 ha za 5,1%, a one s preko 10 ha za 4,7%.

Sličan proces, samo ne tako oštro zacrtan zapažamo i u Makedoniji, suprotnom uglu Jugoslavije. Za razliku od drugih krajeva ovdje se broj domaćinstava nije znatnije povećao. Razlozi će biti u srazmjerno bržoj industrijalizaciji zemlje, koja je tražila mnogo radne snage. Zato i ovdje statistika iskazuje 44.000 domaćinstava nepoljoprivrednika, koji imaju posjed na selu. No izmijenila se i struktura postojećih poljoprivrednih domaćinstava.

Tabela 21.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih domaćinstava u NR Makedoniji

Domaćinstva s posjedom	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	51.954	40,7	41.989	31,1
2,01 do 5 ha	42.790	33,5	51.137	37,7
5,01 do 10 ha	22.341	17,5	25.034	18,5
10,01 do 15 ha	—	—	5.453	4 0
više od 15 ha	—	—	2.781	2,2
10.01 do 20 ha	8.270	6,5	—	—
više od 20 ha	2.251	1,8	—	—
u SRZ	—	—	8.887	6,5
Ukupno . . .	127.606	100,0	135.281	100,0

Kao što vidimo znatno opada udio posjeda do 2 ha za gotovo 10%. Raste broj domaćinstava s 2 do 5 ha (za 4,2%). To je očit utjecaj agrarne reforme, koja je s prosječno 2 ha nadijelila 18.500 siromašnih seljaka. Ali se zato posjedi od 5 do 10 ha neznatno povećavaju, dok se smanjuje broj gazdinstava s preko 10 ha.

U NR Bosni i Hercegovini tendencija je slična, samo što je ometa veliki prirast domaćinstava, unatoč jakog iseljavanja (kolonizacija).

Tabela 22.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih domaćinstava u NR BiH

Domaćinstva s posjedom	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	110.790	34,0	116.728	31,5
2,01 do 5 ha	112.280	34,7	139.951	37,7
5,01 do 10 ha	68.373	20,9	78.719	21,3
10,01 do 15 ha	—	—	20.005	5,3
više od 15 ha	—	—	11.680	3,2
10,01 do 20 ha	26.450	8,3	—	—
više od 20 ha	7.087	2,1	—	—
u SRZ	—	—	4.348	1,0
Ukupno . . .	324.960	100,0	371.431	100,0

Broj se posjeda do 2 ha nešto smanjio, ali samo relativno. Ojačali su posjedi od 2–5 i 5–10 ha, a oslabili oni preko 10 ha.

Gotovo iste promjene bilježi i Crna Gora, unatoč srazmjerno velikom broju saveznih kolonista iz ove republike. (Vidi tabelu 23.).

Tabela 23.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih domaćinstava u NR Crnoj Gori

Domaćinstva	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	27.350	45,0	26.831	42,3
2,01 do 5 ha	16.900	28,4	21.258	33,3
5,01 do 10 ha	9.050	15,0	9.915	15,7
10,01 do 15 ha	—	—	2.573	4,1
više od 15 ha	—	—	2.047	3,3
10,01 do 20 ha	4.600	8,3	—	—
više od 20 ha	1.950	3,3	—	—
u SRZ	—	—	843	1,3
Ukupno . . .	59.850	100,0	53.467	100,0

Ako bismo sada, na kraju, usporedili podatke za cijelu Jugoslaviju, došli bismo do zanimljivih konstatacija.

Tabela 24.

Uporedni pregled strukture poljoprivrednih gazdinstava u FNRJ

Domaćinstva	31. III. 1931.		31. I. 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	671.865	33,8	621.997	27,4
2,01 do 5 ha	676.284	34,0	867.747	38.2
5,01 do 10 ha	407.237	20,5	491.189	21,7
10,01 do 15 ha	—	—	129.200	5,7
više od 15 ha	—	—	92.096	4,0
10,01 do 20 ha	174.068	8,8	—	—
više od 20 ha	56.271	2,9	—	—
u SRZ	—	—	68.023	3,0
Ukupno . . .	1,985.725	100,0	2,270.252	100,0

Tabela 25.

Pregled kretanja broja poljoprivrednih gazdinstava 1931–1949

Veličina posjeda narodnih republika	0,01 do 2 ha	2,01 do 5 ha	5,01 do 10 ha	više od 10 ha	Domaćinstva u SRZ god. 1949.
Srbija (bez Vojvodine) . .	— 3,9	+ 1,7	+ 0,1	+ 1,0	1,1
AP Vojvodina	— 12,8	+ 9,1	— 0,1	— 9,1	12,9
AP Vojvodina (bez domaćinstava u SRZ)	— 8,6	+ 14,5	+ 2,8	— 8,7	—
Hrvatska (bez Istre) . . .	— 6,7	+ 5,4	+ 1,3	— 1,4	1,3
Slovenija (bez novooslobođenih krajeva)	— 12,7	+ 2,5	+ 4,6	+ 4,1	1,5
BiH	— 2,5	+ 3 0	+ 0,4	— 1,9	1,0
Makedonija	— 9,6	+ 4.2	+ 1,0	— 2,1	6,5
Crna Gora	— 2,7	+ 4,9	+ 0,7	— 4,2	1,3
FNRJ	— 6,4	+ 4,2	+ 1,2	— 2,0	3,0

Legenda: God. 1949. bilo je u kategoriji posjeda od ... veći (+) ili manji (—) postotak poljoprivrednih domaćinstava, nego god. 1931.

Već letimičan pogled na gornje tabele pokazuje u prvom redu, da agrarna reforma nije riješila problem agrarne prenapučenosti. Preko 285.000 novih domaćinstava jasna su manifestacija postojanja tog problema. Tu konstataciju ne mijenja mnogo činjenica, da su u taj broj uključena i poljoprivredna domaćinstva iz novooslobođenih krajeva, budući da njihov broj ne premašuje znatnije broj otišlih Nijemaca. Ostali smo zemlja s ogromnim brojem sitnih posjeda, što je, uostalom, bilo jasno već pri donošenju samog Zakona o agrarnoj reformi. Dr. Vaso Čubrilović, Sreten Vukosavljević i Moša Pijade, obrazlažući prijedlog Zakona, rekli su još godine 1945.: »da će agrarna reforma i kolonizacija riješiti samo *jedan dio* agrarnog pitanja, budući da zemljišni fond ipak ne će zadovoljiti sve potrebe seljaka za zemljom. Iz tih razloga i nije se moglo predvidjeti veće nadjeljivanje zemljom od 8–12 jutara. To znači, da ćemo ostati *zemlja malog posjeda*«.

Problem agrarne hiperpopulacije uspješno se rješavao samo u Sloveniji, ali i tu ne samo diobom zemlje iz zemljišnog fonda, već u prvom redu razvijanjem gradske privrede uopće.

No vidljivo je, da je agrarna reforma ipak izmijenila agrarnu strukturu Jugoslavije. Ona je negdje jače, a negdje slabije, utjecala na osrednjačenje sela.

To je bilo suprotno tendenciji koncentracije zemljišnog posjeda, koja se unatoč raznih prepreka (Zakona o okućju, zaštite zemljoradničkih dugova i t. d.) probijala jasno i evidentno kroz zbivanja na selu. Svodeći krupna seljačka gazdinstva na srednja, a sitna uzdižući na srednja, agrarna je reforma povratila posjedovne odnose na selu znatno unutrag. I nije samo slučaj, što se najveće povećanje srednjeg seljačkog posjeda zapaža u agrarno najnaprednijim krajevima (APV, NRH, LR Slovenija), gdje je koncentracija zemljišnog posjeda najviše uznapredovala.

Ovo brojčano povećanje seoskih posjeda uporedo s povećanjem poljoprivrednog stanovništva, snaženje srednjih kategorija posjeda na račun sitnih i krupnih, znatno je smanjilo tržne viškove poljoprivrede. Ne samo da je cijepanjem krupnih posjeda opala proizvodnja u jednom dijelu posjeda, već je razdrobljeni seljački posjed (dijelom iz navike, a dijelom iz prilagođavanja prilikama) sve više pokazivao autarhične tendencije. Proizvodio je sve više ono, što je trebalo u domaćinstvu, smanjujući pritome robnu proizvodnju na količine, koje su bile potrebne, da bi se platio porez i kupile najnužnije potrepštine.

Nesumnjivo je, da su tome pogodovali i otkup i poreska politika, koji su sa svoje strane pogodovali osrednjačenju sela i smanjili robnost većih seljačkih posjeda.

Kako je u otkupu vršena politika zaštite zemljišnih posjednika s malo zemlje, to se do g. 1948. osjećala tendencija prodaje zemlje od krupnijih gazdinstava *malim posjednicima*. Slično je djelovao i porez, koji je sa svoje strane ojačavao tendenciju prodaje zemlje.

Nesumnjivo je, da su ta tri faktora imala odraza na proizvodnju, i da je sada teško kazati, koliko je svaki od njih utjecao. Posljedice bi sigurno bile i teže, da agrarna reforma nije stvorila preduvjete za stvaranje soci-

jalističkog sektora u agraru. Seljak-kolonista, koji je došao iz brdskih krajeva s malo inventara i ni s kakvim iskustvom u obradi dobre ravničarske zemlje, rado je stupao u SRZ i koristio se pogodnostima, koje mu je pružao zakon. Njemu su u obradi zemlje pomagale državne mašinske poljoprivredne stanice, državna dobra dala su pomoć u sjemenu i selekcioniranju sjemena; u zadrugama je imao prvenstvo pri nabavi stoke i robe.

Uzor u organizaciji rada (iako ne idealan – ali ipak napredan) imao je kolonist u državnim poljoprivrednim dobrima, koja su znatno ojačala upravo zahvaljujući agrarnoj reformi. 344.000 ha zemlje dobila su iz zemljišnog fonda državna poljoprivredna imanja, pa zdravstvene, prosvjetne i ostale ustanove. U propagandi naprednih poljoprivrednih mjera ta su dobra postala važan faktor.

I zato nije slučaj – što su gotovo sve seljačke radne zadruge g. 1945. i 1946. osnivali ili sami kolonisti ili su se osnivale na njihovu inicijativu. Srednji, novonastali seljački posjedi bili su na taj način grupirani i sjedinjeni i podvrgnuti naprednoj obradi. Te su prve zadruge unatoč slabosti odigrale značajnu-avangardističku ulogu u prijelazu naše poljoprivrede na novi kolosjek. Skupile su niz korisnih iskustava, sa kojih su polazile sve kasnije osnovane zadruge. A to nije mala stvar!

PRILOG

Popis zakona, uredaba, naredaba, rješenja i tumačenja u vezi s agrarnom reformom

PROPISI U VEZI SA AGRARNOM REFORMOM I KOLONIZACIJOM BIVŠE JUGOSLAVIJE

I. Savezni propisi

1. Privremena zabrana vraćanja kolonista u njihova ranija mjesta življenja. Službeni list DFJ broj 13/1945.
2. Rješenje o dozvoli preseljenja kolonista u Vojvodinu. Sl. list DFJ 15/45.
3. Zakon o reviziji dozvola dodjeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i u Kosovsko-metohijskoj oblasti. Službeni list DFJ 56/1945.
4. Rješenje o zabrani prodaje, kupovine i zaduživanja poljoprivrednih zemljišta, šuma, poljoprivrednih zgrada i objekata br. 616/45. Sl. list DFJ 48/45.
5. Rješenje o stavljanju van snage rješenja o zabrani prodaje, kupovine i zaduživanja poljoprivrednog zemljišta, šuma, poljoprivrednih zgrada i objekata. Sl. list FNRJ 43/1946.
6. Uredba o likvidaciji obaveza agrarnih dužnika za financijsku likvidaciju agrarne reforme na velikim posjedima u sjevernim krajevima. Službeni list FNRJ br. 70/1946.
7. Zakon o potvrdi, izmjenama i dopunama Zakona o reviziji dozvola dodjeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i u Kosovsko-metohijskoj oblasti. Sl. list FNRJ 89/46.

II. Propisi republika

NR Hrvatska

1. Zakon o ukidanju agrarnih odnosa feudalnog karaktera u Dalmaciji i Hrvatskom Primorju. Narodne Novine 138–1946.
2. Zakon o likvidaciji agrarne reforme vršene do 6. IV. 1941. na velikim posjedima. Narodne Novine 111–1947.
3. Zakon o ukidanju agrarnih odnosa feudalnog karaktera na području Dalmacije i Hrv. Primorja. Nar. Novine 111–1947.

NR Srbija

1. Odluka o obeštećenju bivših kolonista za posjede na kojima je okupator podigao kuće ili izmijenio usjeve. Službeni glasnik Srbije 9–46.
2. Zakon o postupanju sa napuštenom zemljom kolonista na Kosmetu. Službeni glasnik Srbije 9–1947.

3. Zakon o likvidaciji agrarne reforme vršene do 6. IV. 1941. na velikim posjedima. Službeni glasnik Srbije 9–1947.

4. Uputstvo vlade NR Srbije o izvršenju Zakona o postupku sa napuštenom zemljom kolonista u Autonomnoj kosovsko-metohijskoj oblasti. Sl. glas. Srbije 48–1947.

AP Vojvodina

1. Obeštećenje bivših kolonista za posjede na kojima je okupator podigao kuće ili izmijenio usjeve. Služb. list Vojvodine 9–1946.

LR Slovenija

1. Zakon o likvidaciji agrarne reforme vršene do 6. IV. 1941. na velikim posjedima. Uradni list 52–1947.

2. Zakon o agrarnim zajednicama. Uradni list br. 52–1947.

3. Obavezno tumačenje čl. 3 Zakona o likvidaciji agrarne reforme, koja je sprovođena do 6. IV. 1941. Ur. list 16–1948.

AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA – SAVEZNI PROPISI

Agrarna reforma na poljoprivrednim posjedima

1. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji Sl. list DFJ 64–1945.

2. Tumačenje Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji po pitanju eksproprijacije zemljišnih posjeda. Sl. list FNRJ 16–1946.

3. Zakon o potvrdi i izmjenama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list FNRJ 24–1946.

4. Naredba o oslobođenju od takse za upis u zemljišnim knjigama prava svojine na zemljištima i zgradama dodijeljenim po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list FNRJ 82–1946.

5. Obavezno tumačenje čl. 26 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list FNRJ 99–1946.

6. Rješenje, da zemaljska ministarstva poljoprivrede donose rješenja o dodjeljivanju zemlje raznim ustanovama i nadleštvima na korištenje i obradu. Sl. list FNRJ 79–1945.

Stavljeno van snage u Sl. listu FNRJ 21/47.

7. Rješenje o izdvajanju zemlje iz zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije i dodjeljivanju ustanovama. Sl. list FNRJ 21–1947.

8. Zakon o izmjenama i dopunama čl. 36 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list FNRJ 101–1947.

9. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list FNRJ 105–1948.

10. Zakon o regulisanju tereta uknjiženih na nepokretnostima, koje su prešle u svojinu Države na osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji i po Osnovnom zakonu o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima. Sl. list FNRJ 106–1947.

Agrarna reforma na šumskim posjedima

1. Rješenje o stavljanju pod privremenu upravu zemaljskih ministarstava šumarstva, šuma i šumskih zemljišta, koja padaju pod udar Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list FNRJ 68–1945.
2. Naredba o jednoobraznom sprovođenju agrarne reforme na šumskim posjedima. Sl. list FNRJ 48–1946.
3. Osnovni zakon o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima. Sl. list FNRJ 61–1946.
4. Naredba o ukidanju takse za upise u zemljišne knjige prava svojine na šumama eksproprisanim i dodijeljenim po Osnovnom zakonu o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima. Sl. list FNRJ 105/1946.

Agrarni interesenti i kolonisti

1. Uredba o redu prvenstva u dodjeljivanju zemlje. Sl. list DFJ 68/1945.
2. Uredba o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodinu. Sl. list DFJ 72/1945.
3. Uredba o osnivanju fondova: stambenih i poljoprivrednih zgrada, poljoprivrednog inventara i stoke, sjemena i hrane, te pokućstva dobivenih konfiskacijama. Sl. list DFJ 72/1945.
4. Dopuna iste Uredbe u Sl. listu FNRJ 92/1945.
5. Objašnjenje stava 2 čl. 2 Uredbe o redu prvenstva. Sl. list DFJ 74–1945.
6. Zakon o potvrdi, izmjenama i dopunama Zakona o reviziji dodjeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosmetu. Sl. list FNRJ 89/1946.
7. Uredba o izmjeni čl. 7 Uredbe o sprovođenju naseljavanja boraca u Vojvodini. Sl. list FNRJ br. 13/1947.
8. Potvrđena ista Uredba u Službenom listu FNRJ 33–1947.

Organi za sprovođenje agrarne reforme

1. Uredba o agrarnom savetu DFJ. Sl. list DFJ 67–1945.
2. Uredba o komisiji za naseljavanje boraca u Vojvodini. Sl. list DFJ 71–1945.
3. Uputstvo o zastupanju Ministarstva kolonizacije Savezne vlade i područnih nadleštava i ustanova. Sl. list FNRJ 10–1946.
4. Zakon o osnivanju komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju. Sl. list FNRJ br. 12–1946.
5. Uredba o organizaciji i nadležnosti komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju pri vladi FNRJ. Sl. list FNRJ br. 15–1946.
6. Ukaz o ukidanju komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju pri vladi FNRJ. Sl. list FNRJ 34–1948.
7. Rješenje o ukidanju glavne komisije za naseljavanje boraca u Vojvodini. Sl. list FNRJ 46–1948.

NR Srbija

1. Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Sl. glasnik Srbije 39–1945.

2. Pravilnik o obrazovanju agrarnih sudova pri okružnim N. O. Sl. glasnik Srbije 41–1945.

3. Uputstvo Ministarstva agrarne reforme i kolonizacije za izvršenje agrarne reforme i kolonizacije. Služ. glasnik Srbije 42–1945.

4. Autentično tumačenje tač. 6 čl. 3 Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Služ. glasnik 3–1946.

5. Zakon o izmeni i dopuni Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Sl. glasnik Srbije 12–1946.

6. Zakon o dopuni Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Služ. glasnik Srbije 12–1946.

7. Uredba o postupku za izvršenje unutrašnje kolonizacije. Sl. glas. Srbije 18–1946.

8. Obavezno tumačenje čl. 41 Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Sl. glasnik Srbije 27–1946.

(Ispravka u Sl. glasniku Srbije 29–1946.)

9. Pravilnik o tehničkom izvođenju građenja novih sela u vezi sa agrarnom reformom i kolonizacijom Vojvodine. Sl. glasnik Srbije 27–1946.

10. Zakon o postupanju sa eksproprisanim i konfiskovanim šumskim posjedima. Sl. glasnik Srbije 9–1947.

11. Pravilnik o rukovanju i raspodeli fondova radi pokrića troškova nastalih u postupku agrarne reforme. Sl. glasnik Srbije 22–1947.

12. Zakon o potvrdi, izmenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Sl. glasnik Srbije 5–1948.

13. Uputstvo o načinu likvidacije okružnih agrarnih sudova. Sl. glasnik Srbije 16–1948.

14. Zakon o izmeni i dopuni Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Sl. glasnik Srbije 11–1949.

AP Vojvodina

1. Zakon o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji Vojvodine. Sl. list Vojvodine 3–1946.

2. Autentično tumačenje ministra za agrarnu reformu i kolonizaciju Srbije o tački 6 člana 3. Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji Srbije. Sl. list Vojvodine 3–1946.

3. Uputstvo za izvršenje Zakona o agrarnoj reformi i unutarnjoj kolonizaciji. Sl. list Vojvodine 3–1946.

4. Pravilnik o rukovanju fondovima po Zakonu o agrarnoj reformi. Sl. list Vojvodine 11–1946.

5. Odluka o osnivanju Uprave za obradu zemljišta novih naselja u Vojvodini. Službeni list Vojvodine 23–1946.

6. Odluka o osnivanju otseka uprave poljoprivredne imovine. Službeni list Vojvodine 28–1946.

7. Odluka o osnivanju komisije za vršenje unutrašnje kolonizacije na novim naseljima u Vojvodini. Sl. list Vojvodine 29–1946.

8. Odluka o izmeni odluke o osnivanju Uprave za obradu zemljišta novih naselja u Vojvodini. Sl. list Vojvodine 30–1946.

9. Osnivanje Glavne uprave za obradu zemljišta novih naselja. Sl. list Vojvodine 19–1947.

10. Pravilnik za izvršenje Uredbe o načinu raspolaganja sa zgradama na području AP Vojvodine, koje su prešle u državnu svojinu putem konfiskacije ili eksproprijacije po odredbama Zakona o agrarnoj reformi. Sl. list Vojvodine 2–1948.

NR Hrvatska

1. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Narodne Novine 21–1945.

2. Zakon o provođenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji na području NRH. Narodne Novine 80–1945.

3. Zakon o izmjenama Zakona o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području Federalne Hrvatske. Narodne Novine 59–1946.

4. Uredba o postupku sa prirodom sa zemljišta zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije. Narodne Novine 85–1946.

5. Zakon o provođenju agrarne reforme i kolonizacije. Narodne Novine 111–1947.

LR Slovenija

1. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Uradni list 62–1945.

2. Zakon o razlastitvi posestev, ki jih obdelujejo koloni in viničarji. Uradni list 62–1945.

3. Odluka o imenovanju komisija za agrarnu reformu. Uradni list 7–1946.

4. Zakon o dopunama i izmjenama Zakona o agrarnoj reformi. Uradni list 30–1946.

NR Bosna i Hercegovina

1. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini. Službeni list NR BiH 2–1946.

(Ispravke istog zakona u Služb. listu BiH 3 i 5 od 1946.)

2. Pravilnik o sprovođenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u BiH. Službeni list NR BiH 2–1946.

3. Prečišćeni tekst čl. 5 pravilnika o sprovođenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Službeni list BiH 8–1946.

4. Pravilnik o iskorištenju zemljišta u smislu čl. 38 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služb. list NR BiH 12–1946.

5. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služb. list NR BiH 18–1946.

(Ispravka u Službenom listu NR BiH 20–1946.)

6. Uredba o sprovođenju unutrašnje kolonizacije. Služb. list NR BiH 10–1946.

7. Uputstvo o tehničkom izvođenju poslova eksproprijacije i dodjeljivanja zemlje. Služb. list NR BiH 10–1946.

8. Obavezno tumačenje čl. 14 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služb. list NR BiH 20–1947.

9. Zakon o potvrdi, izmjenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u BiH. Službeni list NR BiH 29–1947.

10. Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služb. list NR BiH 37–1946.

11. Pravilnik o iskorištavanju zemljišta u smislu čl. 28 Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služb. list NR BiH 12–1947.

12. Zakon o postupanju s konfisciranim i ekspropriranim šumskim posjedom u NR BiH. Služb. list NR BiH 12–1947.

13. Uredba o utvrđenju vlasništva u smislu člana 15. Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u NR BiH i o postupku provođenja u zemljišnim knjigama odluka donešenih po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služb. list NR BiH 52–1947.

NR Crna Gora

1. Uredba o sprovođenju Zakona o agrarnoj reformi i unutarnjoj kolonizaciji. Sl. list NR Crne Gore 3–1946.

2. Pravilnik o obrazovanju i poslovanju zemaljskog agrarnog suda. Sl. list NR Crne Gore 5–1946.

3. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list NR Crne Gore 21–1948.

4. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji.

5. Uredba o ukidanju zemaljskog agrarnog suda. Sl. list NR Crne Gore 17–1948.

6. Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Sl. list NR Crne Gore 18–1949.

NR Makedonija

1. Pravilnik o izvršenju Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Služben vesnik NR Makedonije 3–1946.

2. Pravilnik o obrazovanju i poslovanju agrarnih sudova. Služben vesnik NR Makedonije 3–1946.

3. Naredba o raspodjeli zemlje po čl. 38 za izvršenje Zakona o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Služben vesnik NR Makedonije 8–1946.

4. Naredba o raspodjeli zemljoradničkog živog i mrtvog inventara eksproprisanog po Zakonu o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji. Služben vesnik NR Makedonije.

5. Naredba o obradi i sjetvi zemlje rezervirane po čl. 7 i 14. pravilnika za sprovođenje Zakona o agrarnoj reformi za potrebe državne poljoprivrede ili drugih javnih ustanova. Služben vesnik NR Makedonije 8–1946.

6. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služben vesnik NR Makedonije 11–1946.

7. Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služben vesnik NR Makedonije 3–1948.

8. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Služben vesnik NR Makedonije 10–1949.

(Primljeno za štampu na I. sjednici I. odjela od 8. I. 1954.)

Miho Barada

LAPČANI

Tko i malo pozna hrvatske srednjovjekovne izvore, ako je samo zavirio u Poljički statut, na dlanu mu je povijesna činjenica, da su u tadašnjoj Hrvatskoj, kraju između Gvozda i mora postojale dvije glavne vrste plemstva: rodovsko *(dedići)* i feudalno *(vlastela)*.

Po sačuvanim izvorima postojalo je rodovsko plemstvo kod Hrvata od XII. st. dalje, a u Poljicima sve do samog početka XIX. st. Ono je u svom društvenom uređenju sačuvalo toliko ostataka prastarih rodovskih i seoskih zajednica, da su mu bili osnov. Zato to plemstvo zovem rodovsko. Po tomu, što je to plemstvo usko povezano za ustrojstvo seoskih zajednica, po sebi nužno pokazuje i svjedoči, da to plemstvo ne po stvarnom postojanju nego po svom uređenju, a time i po svom porijeklu seže u vrijeme, u kojemu Hrvati još nisu bili državno uređeni, u doba rodovskih i seoskih ili općinskih zajednica prije doseljenja i u samom doseljenju Hrvata na tlo rimske provincije Dalmacije.[1]

No osim toga po porijeklu i ustrojstvu rodovskog plemstva postojalo je po izvorima i drugo plemstvo lenskog podrijetla.[2] Ali bez države i vladara nema takvog plemstva. Zato ta druga vrsta hrvatskog plemstva, koje zovem vlasteosko, svakako je po načinu postanja drugačija, a po vremenu poznija od hrvatskog rodovskog plemstva. Naše je feudalno plemstvo vremenski uzevši sekundarnog, a nikako primarnog postanja.

[1] Zovem ga *rodovsko* a ne *plemensko*, koji bi naziv bolje odgovarao, da izbjegnem tautologiju »plemensko plemstvo«.

[2] Taj naziv jednak je nazivu feudalizma. Naziv feudalizam može imati ova značenja: a) *uže*, koje označuje lenski sistem, dakle sistem u državnopravnom značenju, u kojemu ga i ja u radnji nazivljem i obrađujem; b) *šire*, značenje feudalnog načina proizvodnje i iskorišćivanja radne snage, t. j. u gospodarskom značenju. Zato u radnji pod nazivom *feudalno plemstvo* ili *feudalizam* imam pred očima značenje u užem lenskom ili staleškom smislu. Također naziv *rodovsko plemstvo* uzimam isključivo u istomu staleškomu značenju, premda se i hrvatsko rodovsko plemstvo često služilo feudalnim gospodarskim sistemom.

Rodovsko plemstvo nastalo je i sastojalo se od potomaka nekadanjih rodovskih i seoskih zajednica bez ikakvog neposrednog sudjelovanja države ili vladara. Naprotiv su feudalno-vlasteosko plemstvo sačinjavali potomci onih, redovito nekad rodovskih članova, kojima je vladar darovao određeno imanje, zvano vlastelinstvo. Glavni osnov srednjovjekovnog općeg društvenog uređenja bila je zemlja. Sva prava ovisila su o pravnom odnosu pojedinca prema zemlji. Zato je osnov i jednoga i drugog našega plemstva zemlja, ali je jedna bila rodovskog, a druga vladarskog porijekla. Te obje vrste našeg plemstva živjele su u Srednjemu vijeku u kućnim i porodičnim zajednicama,[3] uređenim uglavnom na osnovama ostataka nekadanjeg rodovskog uređenja. Vlasteosko-feudalnom plemstvu u Hrvatskoj nije kao drugdje u Evropi pošlo za rukom stvoriti posebni, nezavisni i zatvoreni društveni sloj posebnih prava i povlastica, stalež u pravom i užem smislu; vlastela se u srednjovjekovnoj Hrvatskoj nisu odijelila, izdvojila i oslobodila posebnog hrvatskoga društvenoga uređenja, osnovanoga na rodovskomu sistemu. To s jedne strane pokazuje, da je hrvatsko vlasteosko plemstvo feudalno plemstvo svoje vrste, a s druge da ono nije vremenski primarno hrvatsko plemstvo. Po sebi bilo bi teško, da se, redovito uzevši, u istoj društvenoj sredini, uz već postojeći sloj naprednijeg društvenoga stupnja razvoja mogao poslije razviti sloj od njega dva stupnja nazadniji, ali ne samo to, nego i da se taj napredniji u mnogom podčini onomu nazadnijemu. Unutar našega plemstva po porijeklu i načinu postanja rodovsko je plemstvo svakako posve nešto drugo od onog feudalnoga ili vlasteoskoga.[4]

Konačno po našim izvorima unutar hrvatskoga vlasteosko-feudalnoga plemstva bilo je i »plemstvo 12 hrvatskih plemena« (*nobiles duodecim generacionum regni Croacie*); i to plemstvo pripadalo je vlasteli ili

[3] Te sam nazive upotrebio u raspravi *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952, 26 i d., premda ti nazivi ne odgovaraju u svemu. Naziv *zajednica* treba svakako da ostane, jer odgovara dvjema zajednicama, na koje je bila podijeljena seoska zajednica, a svakoj od te tri zajednice bili su osnovi kolektivna proizvodna sredstva i međusobni odnosi članova unutar svake pojedine od njih. Nazivi kućna i porodična ne odgovaraju i bilo bi potrebno, da se stručnjaci slože i odrede prave nazive i za to, što bi se lako dalo učiniti. Ja prvi mijenjati ne ću.

[4] Nazive »hrvatski vlasteoski feudalizam« i »vlasteosko plemstvo upotrebljavam, jer ih smatram točnim, i ako se neki s time ne slažu (Marko Kostrenčić, O radnji prof. Dr. Mihe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam, izd. JAZU, Zagreb 1953.) – jer je feudalizam u užem smislu različit prema kraju i vremenu, *vlasteoski*, jer se u našim izvorima imaoci lena zovu vlastela. – Up. *Poljički statut* čl. 21, 23a, 24, 55a, 66, 91 i t. d.; Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici*, Zagreb 1898., 86, 92, 96, 97, 110, 116, 129 i t. d. Kad ih tako zovu naši izvori, zašto da ih tako ne zove i naša nauka? No izvori svjedoče, da vlastelu imaju također: a) dalmatinski gradovi, ali redovito uzevši ti nisu bili feudalci u užemu smislu; b) imaju i Srbi, ali su njihova vlastela feudalci u užem smislu, premda društveno uređeni drugačiji nego hrvatski. Zato što postoje vlastela u Hrvatskoj, dalmatinskim gradovima i u Srbiji različito društveno uređena, za točnu oznaku mora se dodati hrvatski, srpski i t. d.

hrvatskim feudalcima, čime je i to plemstvo po podrijetlu i načinu postanja poznije od hrvatskoga rodovskoga plemstva, dedića. Mislim, da ne će nitko ustvrditi, da bribirski Šubići, omiški Kačići, krbavski Gusići, inače članovi plemstva 12 hrvatskih plemena, nisu bili feudalna vlastela!

Sve to dosad rečeno po sebi je jednostavno, naravno i jasno. Potpuno je u skladu s osnovnim zakonima povijesnog društvenog razvoja. Zato se kod onih, koji tvrde, da je hrvatsko prvobitno i glavno plemstvo bilo plemstvo 12 hrvatskih plemena, radi o puštanju iz očiju najosnovnijih načela općeg povijesnog razvoja, kao i činjenica zajamčenih u izvorima hrvatske povijesti. Zato utvrditi naprijed navedene povijesne činjenice, t. j. postojanje dviju osnovnih vrsta plemstva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj nije teško, kako ću pokazati ovim recima na primjeru Lapčana. To je glavna svrha ovih redaka, a ne s tim usko povezano pitanje seoskih zajednica, izvora rodovskog plemstva, ni njihove klasne oznake ni oznake gospodarskog života tog plemstva, što će sve, nadam se, u drugom slučaju doći na red, i to neka čitalac ima na umu.

I. PRIMORSKI LAPČANI

Ustanova »plemstva 12 hrvatskih plemena« u malo se izvora spominje, i to samo u nekim iz XIV. i XV. st.[5] Njihova su prezimena zasvjedočena jedino u spisu, kojemu naslov počinje sa »*Qualiter*«, inače u našoj historiografiji pogrešno zvan »*appendicula*«, »*memoriale*«, »*pacta conventa*«.[6] U tom spisu od tih 12 plemena njih je 11 označeno jednim prezimenom, a samo jedno, osmo poredu, sa dva: »*comitem Martinum de genere Karinensium et de Lapčanorum*«. Ta je razlika važna, upućuje, da se treba zaustaviti na tom slučaju i povijesno utvrditi kako, otkud i zašto ima Martin dva prezimena? Da li su oba prezimena istog ili različitog društvenog sloja i stepena ili nisu? Da li su ona oba povezana za jedno značenje i označuju vlasteosko ili rodovsko plemstvo, ili jedno prezime pripada vlasteoskom, a drugo rodovskom plemstvu? U posljednjem slučaju, koje je od tih dvaju prezimena starije?

Ne upuštajući se u samu etimologiju prezimena Karinjanin i Lapčanin, po sufiksu – *(j)anin* ona su nastala po imenu mjesta i označuju čovjeka iz mjesta određenog imena, u našem slučaju iz Karina i Lapca. Etnicon Karinjanin nema sumnje da je nastao po topiconu Karin, u

[5] U ispravama iz god. 1351./2. – *SCD* XI, 631; – 28. XII. 1360. – *SCD* XIII, 86 i 88; – 10. VI. 1370. – *SCD* XIV, 268; darovnica kralja Stjepana Ostoje od 8. XII. 1400. spominje »o-d-u na desete plemenu« u nekadanjoj starohrvatskoj livanjskoj županiji – F. Miklošič, *Monumenta serbica*, Viennae 1858; u odgovoru Stola kninskoga god. 1450. – Šišić, *Priručnik*, Zagreb 1914, 495 i d. 487. – pogrešno uzima, da se »in numero duodenario« isprave iz god. 1318. radi o plemstvu 12 hrvatskih plemena, a nije nego o 12 rotnika svečane zakletve ili rote.

[6] M. Barada, *Skup splitskih povjesnih izvora*, Nastavni vjesnik XLIX, Zagreb 1940, 22 sl.

rimsko doba Corinium, danas njegove razvaline pri rječici Karinščici, koja uvire u Karinski zaljev, dio Novigradskog mora na ušću Zrmanje. Lapčanin također dolazi od mjesta Lapca, samo je pitanje, gdje se taj Lapac nalazio, ili u Pounju, gdje postoje i danas Gornji i Donji Lapac sa Podlapcem, ili negdje drugdje?

1.

Naša historiografija drži za utvrđenu povijesnu činjenicu, da pleme Lapčana, a tim i Karinjana, potječe starinom iz Pounja. Donesavši povijesne podatke iz XII. st. o Lapčanima, a koji se podaci, što ističem, ne odnose na Pounje nego na zadarsku okolicu, V. Klaić piše: »međutim ipak se čini, da je cjelokupno pleme Lapčani prvobitno bilo naseljeno mnogo sjevernije, naime oko gornje Une, ili točnije: između gornje Une i gore Plešivice. Tu stoje još i danas mjesta Lapac gornji i dolnji; tu je nedvojbeno bila jezgra i prvo sijelo plemena Lapčani. Tu imade pleme Lapčani u 14. i 15. stoljeću svoj »Lapaški stol«; tu imade to pleme svoj grad (castrum). Taj plemenski grad zove se u jednoj ispravi od g. 1396 »castrum Conuba«, a u kasnijim spomenicima »Irmanj ili Rmanja«.[7] »Veoma rano« nastavlja Klaić – »odijelila se je od plemena Lapčana jedna grana, te se je nastanila na jugu Velebita oko grada Karina ...[8] Od staroga se plemena odijeli jedno koljeno ili grana, preseli se i dobije novo ime topično. Tako se je od plemena Lapčana odijelila jedna grana i nastanila oko grada Karina, te bi po tome gradu prozvana Karinjani«.[9] Eto po Klaiću, bez obzira na njegovu tvrdnju, da su Lapčani iz Pounja, svakako su Karinjani lapčanski odionici, time su Karinjani po postanku pozniji od Lapčana.

Pitanje Karinjana i Lapčana proučavao je i F. Šišić. Pošavši pravim smjerom približio se istini, ali od Klaića zaveden nije pitanje izveo na čistac, ostao je kod Klaićevih tvrdnja o Lapčanima. Šišić piše: »Ovo je bilo prvobitno samo jedno pleme, a onda se stalo cijepati u dva, ali ipak održaše svijest, da su potjecali od zajedničkoga praoca ... Prabaština bila im je pored nekih zemalja oko Zadra i Karina, ona preko Velebita oko grada Lapca (danas Donji Lapac, mađarski Lábvár) sve dalje na istok do Une i možda sve do Vrbasa ...«[10] Poslije isti Šišić piše neodređenije: » ... u ispravama nema traga gradu (castrumu) Lapcu nego samo plemenu lapačkom ili Lapčana (Lapzanin već u XII. vijeku, onda: nobiles de Lapach, de genere Lapçani, de generatione Lapchane) i župi Lapačkoj (comitatus de Lapacz, in de Lapacz) ... u XV. je vijeku izvan svake sumnje središte Lapačke župe grad Rmanj na sastavcima Une i Unca ... Župa Lapačka dakle onako je kao i Lička, Gatska ili

[7] *Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*, Rad JAZiU 130, Zagreb 1897, 59–60.
[8] I. d. 61.
[9] I. d. 71.
[10] Šišić, n. d. 502.

Cetinska, u kojima također nije bilo grada (castrum) Like. Gacke ili Cetine«.[11] Konačno Šišić zaključuje: »... grad Lapac ... uopće nikad nije ni postojao«.[12]

To kažu dva prvaka naše historiografije, a što o Lapčanima i Karinjanima kažu povijesni izvori? Po ispravi od svibnja 1183. postojalo je mjesto zvano Lapac, ali ne u Pounju nego na primorju u zadarskoj okolici.[13] Po toj je ispravi Prediha »de parentela Lapçanorum« pridonio svoj udio pri gradnji crkve sv. Ivana »in Lapco« kao i svi ostali članovi seoske zajednice ili roda Lapčana.[14] Svakako je »in Lapco« te isprave latinizirana forma starohrvatskog lokativa Lap'ce, od Lap'c' = Lapac, kako se izgovaralo to mjesto u XII. st. U njemu je stanovao rod Lapčana, etnikon nastao po tom toponimu. S tim je u suglasju, što se u zadarskoj ispravi iz godine 1166. navode kao svjedoci neki Lapčani, i to »Staniz Lapzanin« i »Berigna filius Cirnottis Lapzanin«.[15] Po jednoj drugoj zadarskoj ispravi od veljače 1182. parniči se »Stance filius Petri Lapçani«.[16] Sve su te tri isprave napisane u Zadru, a odnose se na mjesta Kamenjane i Kokičane na hrvatskom tlu; u sve tri spominje se ime Stanča Lapčanina. K tome važno je istaknuti, da Stanče u ispravi od veljače 1182. tvrdi, što mu je sud i priznao: a) da je njegovo imanje (*villa* = posjed sa stambenim i gospodarskim zgradama) u Kokičanima; b) da mu je to imanje htio oduzeti Dragoš Prodana Utolenića; c) da je to imanje posjedovao njegov otac Petar kao i djed Pribac.

To su prvi spomeni Lapčana u danas poznatim izvorima.

2.

Gdje se Lapac tih zadarskih isprava nalazio i u njemu seoska zajednica ili rod Lapčana? Da se tu radi o mjestu Lapcu u zadarskoj okolici, a ne u Pounju, posredno izlazi iz činjenice, što su sve tri navedene isprave pisane u Zadru. Osim toga u ispravi iz godine 1166, u kojoj su svjedoci Stanče i Berinja, obadvojica Lapčani, radi se o zemlji pokraj mjesta zvana Kamenjani *(aput Camenani)*, a u ispravi iz godine 1182. govor je o Stančevu posjedu u mjestu Kokičanima *(in loco, qui dicitur Coquyckiani)*. Već po tome Lapac je morao biti negdje u blizini Kamenjana i Kokičana. A da je uistinu i bio, svjedoči isprava od 15. I. 1238.,[17] po kojoj se Stančev posjed u Kokičanima nalazio »iuxta terras

[11] *O sredovječnom gradu Labu, Strena Buliciana*, Zagreb–Split 1924, 580.
[12] I. d. 585.
[13] *SCD II*, 187.
[14] U našim srednjovjekovnim latinskim izvorima riječi *tribus, generatio, genus, parentela* i sl. tako se izmjenično upotrebljavaju, da im po samoj upotrebi u izvorima nije moguće odrediti određeno značenje. Isti je slučaj sa našim *pleme, rod, bratstvo, bližika, svojta* i t. d.
[15] *SCD II*, 107.
[16] I. d. 179–181.
[17] *SCD IV*, 46–47. Važan podatak za Kačiće, koji su bili u susjedstvu Lapčana. Tu je bila prabaština ili djedina, t. j. prvotna seoska zajednica jednih i drugih.

... parentele Caciquorum« = Kačića i »iuxta terras Lapçanum, scilicet Jurislaui filii Stefani Berislaui quondam et Radoslaui Beripliçici«. Svakako su se Lapac, Kokičani i Kamenjani nalazili u istom kraju i u blizini.

Činjenica je pak, da danas, koliko ja znam, nije nijedan od ta tri stara toponima sačuvan. Ali postoje povijesni topografski podaci, po kojima se može približno odrediti položaj Kokičana, a po tome i položaj Lapca i Kamenjana, kao i njihovo susjedstvo. Polazna su točka Kokičani.[18]

Po zadarskim sudbenim zapisima, jednom od 29. II. 1240.,[19] drugomu od 16. do 19. II. 1361.,[20] kojima je uveden zadarski samostan sv. Krševana u posjed imanja u Kokičanima, koje je imanje nekoć bilo Stanča Lapčanina, navedene su granice tog imanja. Po prvom zapisniku na sjevernoj kao i na istočnoj strani nekoć Stančeva, a sada samostanskoga posjeda u Kokičanima, bile su zemlje Kačića. U onom drugom zapisniku od veljače 1361. zabilježene su potanje granice čitavog opsega Kokičana (tocius dicte ville de Kojiana). One bi bile: na zapadu posjed Šubića u *Jelšanima*, danas *Jošani*; na sjeveru Uštipak, Bukonići i Kačići (Chacichich); na jugoistoku Butine, a na jugu Dupčani. Od svih tih navedenih mjesta povijesno-topografski poznato je samo mjesto Jelšana, ili danas Jošana, kao i posebno Šubićevih Jošana, koji su u zapisniku navedeni. Po ispravama od 18. IV. 1455. i 18. XII. 1431. Jošane (Jelsane, Gelsane) dijelile su se u dva naselja (villa): Velike (Magne) i Male (Parve). Velikima bila su ova susjedna mjesta: na sjeveru »villa Terçici«, na zapadu dijelom »villa Gonçe« i dijelom »villa Galofci« (danas Galovac), na jugu dijelom »villa Gelsane parve«, a dijelom »villa Veterinichi« (danas Veterinci), na istoku »villa Camegnane« i dio »villa Lemesane«.[21] Granice pak Malih Jošana bile su: sa istoka naselja Nadina (ville vocate Nadin), sa juga »villa Lixane« (Ličani Tinjski), sa zapada »vila Veteranich« (Viterinci), sa sjevera »villa Jelsane Magna«.[22] Velike Jošane svakako su bile sjeverozapadni, a Male jugoistočni dio

[18] Pisano: *Coquyckiani, Coquichine, Quoquichine, Coclicina, Cochichna, Kocligiane, Kokiane, Kokine, Caquiana* i sl. F. Bianchi, Zara *christiana* II, Zadar 1879, 416 piše, da se baš ne zna, gdje se to mjesto nalazilo; L. Jelić, *Povjesne topografske crtice biogradskog primorja*, Vjesnik Arheol. Društva, Zagreb 1898/1899, 39, bilj. 7, da je to Kokočina, ali ne kaže gdje; P. Skok, *Južnoslov. filolog*, Beograd III, 73 i *Vjesnik za arheologiju i hist. dalm.* I. Split 1934, 129 i 141, da su to Kukljane, sačuvan naziv u današnjemu Kukalj; M. Klarić, *Obrovac sredovječnih isprava*, Vjesnik Hrvat. arheol. društva XV, Zagreb 1935, 32 piše, »da su Kokićani morali biti negdje između Karina i Nadina«. Sve samo slobodne tvrdnje.

[19] *SCD IV*, 106.: »incipiendo a quodam puteo eundo sursum per uiam et terram Caçicorum«. Upozoravam, da u latinskim srednjovjekovnim izvorima oznake *borea, dustrum, traversa* (= jugoistok), *quirina* (= sjeverozapadnjak) redovito označuju vjetrove, a ne astronomske strane. Budući, da smjer vjetra uz druge ovisi o smještaju i geografskim prilikama pojedinih krajeva, gornje oznake se raznovrsno upotrebljavaju.

[20] *SCD XIII.*, 108.

[21] Državni arhiv u Zadru, SZN *Theodorus de Prandino* b. IV, f. V/4, 96.

[22] *I. m. Nicolaus qu. Benedicti* b. I, f. I/16.

nekadanjeg *jednog mjesta Jošana*. Na pitanje, da li je seoska zajednica Šubića bila u Velikim ili Malim Jošanima, odgovara zadarska isprava od 17. III. 1340.[23] Po toj ispravi granice Šubićevih Jošana bile su: na sjeveru dio Jošana, koji je pripadao *Virevićima* i zadarskim *Zadulinima;* sa zapada bila je *Gorica,* dijelom *Raštani* (Crescane) i *Bubnjani;* sa južne pak strane bili su *Lišani* i dijelom *Bubnjani;* na istočnoj granici bili su pak Uštipak, dio Kokičana (Cochichina) i dio *Nadina.* Gorica je pak po ispravi od 18. IV. 1455. bila na zapadu od Velikih Jošana, a po ispravi od 18. XII. 1431. istočno od Malih Jošana bila su naselja Nadinska, a južno su se nalazili Lišani; po ispravi od 17. III. 1340. zapadno od Šubićevih Jošana bila je Gorica, istočno dio Nadina, a južno Lišani. Po tome seoska se zajednica *Šubićevih Jošana,* dok je postojala, prostirala na tlu poznijih Velikih i Malih Jošana. Podjela na Velike i Male Jošane dogodila se svakako između 1340. i 1430. za velikih društvenih i gospodarskih potresa u burnim danima vladanja Ludovika (1342–1382) ili najkasnije za Žigmunda (1387–1437). Od navedenih mjesta, koja su graničila sa Šubićevim Jošanima, po ispravi od 14. III. 1340. postoje i danas mjesta Jošani, nekadanji Jelšani, Gorica, Raštani, Bubnjani, Lišani i Nadin, te je položaj Šubićevih Jošana, te prvotne seoske zajednice i Bribirskih Šubića potpuno određen. S time se poklapa i smještaj Kamenjana, koji se spominju i u doba narodne dinastije, kao posjed Gusića.[24] Za položaj Kamenjana dao je podatke S. Antoljak.[25] Po ispravi od 21. XII. 1448.[26] granice Kamenjana bile su: na istoku »villa Radobudichi«; na jugu »villa Uschipach«, koja je po ispravi od 17. III. 1340. istočno od Jošana; na zapadu dijelom »villa Jelsane«, a dijelom »Lemesseuohrastic« i dijelom »villa Tercici«, koji su se po ispravi od 18. IV. 1455. nalazili na sjevernoj strani Velikih Jošana. Na sjevernoj pak strani »villa Podbarjane«. Po svemu Kamenjani su graničili s Velikim Jošanina, i to ovima na sjevernoj strani. A budući da su na istočnoj strani Šubićevih Jošana bili i Kokičani, koji su u pitanju pri obradi Lapčana, približno je po Jošanima i Kamenjanima određen i smještaj Kokičana. Oni su se nalazili sjeveroistočno od današnjeg puta iz Zemunika u Lišane, a na jugozapadnoj strani Nadinskog blata. Uz povijesno svjedočanstvo, koje sam prije naveo, da su na sjevernoj strani Kokičana bile zemlje seoskih zajednica Kačića i Lapčana,[27] i to dokazuje, da su tu bila i njihova glavna sijela, pa je određen bar približno i položaj Lapca, sijela Lapčana. Seoska zajednica Lapčana sa njihovim prastarim rodovskim centrom – crkvom i grobljem u Lapcu, nalazila se na sjeverozapadnoj strani današnjeg Na-

[23] *SCD X,* 531.

[24] Rački, *Documenta,* Zagreb 1877, 163 i 172.

[25] Stjepan Antoljak, *Zadarski katastik 15. st.,* Starine 42, Zagreb 1950, 407 bilj. 116.

[26] Državni arhiv u Zadru, SZN *Simon Damiani* b. II, f. III/6.

[27] Up. bilj. 17.

dinskog blata.[28] Time je u skladu podatak isprave od 29. II. 1240.,[29] da je Stanče Lapčanin posjedovao osim zemalja (terras) u Kokičanima, također i neke oranice više tih zemalja pod Nadinom (quibusdam pastinis supra dictas terras – positis sub castro Nadino), t. j. u Lapcu. Po svemu se Lapac mora postaviti između Kokičana, Kamenjana i područja, koje je pripadalo gradu Nadinu.

3.

Utvrdivši tako ne samo povijesno postojanje, nego i položaj Lapca na Primorju u XII. st., može se prijeći i na same Lapčane. Prvo je pitanje njihov društveni položaj i društveno uređenje. U ispravi od veljače 1182. pozivlje se Stanče Lapčanin na činjenicu, da je njegov posjed u Kokičanima posjedovao njegov otac Petar pa i djed Pribac.[30] Budući da je u ispravi iz god. 1166. Stanče već bio svjedok, svakako je on rođen prije 1150. i njegov djed Pribac seže u drugu polovinu XI. st. To je dokaz, da su *Lapčani postojali i u XI. stoljeću*, t. j. i za narodne dinastije, kao i da su neki od njih već tada živjeli u kućnim zajednicama.

Uz Stanča je god. 1166. svjedok i Berinja, sin Crnote, također Lapčanin. Po ispravi od 24. XII. 1188. svjedok je Bratac Lapčanin,[31] a po ispravi od 5. VII. 1194., uz druge svjedoke pripadnike raznih hrvatskih rodova (nationes),[32] također su i Bogdan Našivišin, Vučin Dragošev (Uilcin Dragosi) i Ljuboš »nationem Lapciani«.[33] Dodavši, da je u ispravi iz god. 1183. spomenuta »*parentela* nostra in Lapçe«, a u ovoj drugoj »*natio*«, svakako je po ta dva naziva, bilo da to dvoje označuju isto, bilo da je *natio* šire nego *parentela*, postojala u XII. st. neka vrsta rodovsko-plemenske, one seoske zajednice Lapčana. Ta zajednica već je bila podijeljena na manje zajednice, kućne i porodične. Na kojoj su pak društvenoj osnovi živjeli, pokazat ću u daljemu raspravljanju.

Toliko puta spomenuti Stanče Lapčanin ne hoteći da živi sam na svom domu u Kokičanima (solus tamquam passer manens in domo), *usvaja* svog bližeg rodaka (*meum fratrem et consaguineum*) Predihu, da taj postane pravi *heres* – dominus cjelokupne Stančeve imovine u Kokičanima, a i drugdje, kao i svega onoga, što je Stanče imao zajed-

[28] Doduše neodređeno ali istini blizu piše Bianchi n. d. 4 i 3: »La villa Lapćane era situata non lungi da Zemonise presso Kamenjane.«

[29] *SCD IV*, 106.

[30] *SCD II*, 180.

[31] I. d. 233.

[32] I. d. 267 i 268.

[33] Tu se još spominju: »de Chruatia ... Boicius iupanus et Ugrinez Gusiki natione, Vratco et Unereiz Chleuliani nationem (!), Bogdanus Nasciuisce, Uilxin Dragosi et Luboscius nationem (!) Lapciani, Dragos Tolleni Camenianin, Mirescia Ramlianin, Cozan Poletcig, Bratcomir Dlamocianin ...«

ničkog u seoskoj zajednici Lapčana u Lapcu, radilo se o crkvi ili drugomu.[34] Stanče taj svoj pravni čin posvjedočava i ispravom izdanom u Zadru svibnja 1183.[35]

Ta je isprava vrlo važna, a da li je nju tko u našoj historiografiji već upotrebio, ne znam. U njoj se u prvom redu razlikuju dvije vrste imovnih dobara. Jedno su »bona paterna et materna«, koja su pripadala kući ili kućnoj zajednici (in domo), a druga su zajednička čitavoj seoskoj zajednici Lapčana (quod ubicumque aliquid comune est de parentela Lapçanorum tam de ecclesiis quam etiam de aliis possessionibus). Tu je jasno istaknuta razlika između imovine, koja pripada kućnoj zajednici, t. j. zajednici, koju sačinjavaju roditelji i djeca, od imovine zajedničke široj zajednici, seoskoj zajednici Lapčana.

K tome ista ta isprava pruža vrlo dragocjeni podatak za tadašnje, a time i za prethodno imovno pravo, koje je u Hrvatskoj vrijedilo. Tadašnje hrvatsko imovno pravo bilo je još u granicama kolektivnog prava seoskih zajednica, ostataka nekadanjih prvotnih rodovskih zajednica. Individualnog posjeda bilo je, ali nije bilo individualnog vlasništva. Postojalo je kolektivno imovno pravo vlasništva, koje je pripadalo svim članovima pojedine seoske zajednice, na t. zv. općinu, a virtualno *kolektivno* na *plemenštine* ili oranice unutar iste. Po tom pravu, svi članovi jedne kućne ili porodične zajednice imali su jednako i zajedničko pravo posjeda sviju sredstava proizvodnje i upotrebe plodova rada unutar svake pojedine takve zajednice. Seoska zajednica u našim izvorima dolazi najčešće pod nazivom selo, pa vas (ves), a i pleme. Članovi svih kućnih i porodičnih zajednica, koje su nastale diobom i ostale unutar jedne seoske zajednice, imali su stvarno kolektivno pravo vlasništva nad svim onim, što nije bilo podijeljeno, što je od starine uvijek bilo i ostalo zajedničko (šume, pašnjaci, putovi, vode, groblje, crkva i dr.), t. j. nad općinom. Svi članovi te šire seoske zajednice imali su virtualno kolektivno pravo i na imovinu, osobito »plemenštine« kućnih i porodičnih zajednica. Po tomu kolektivnomu pravu ne samo pojedini član, nego ni pojedina kućna ili porodična zajednica nije mogla prodajom, darom, zalogom, zamjenom i sl., ništa od svog posjeda otuđiti bez prethodne dozvole zajedničke šire zajednice i nadležne sudbene vlasti, naravno uz pravo prvokupa, prekupa, otkupa i sl. Zbog kolektivnog prava svojine unutar zajednice nije mogla postojati, a za to redovito uzevši nije ni postojala mogućnost oporuke. Smrt člana nije zbog kolektivnog prava ni u čemu remetila pravo vlasništva ili posjeda preživjelih članova. U slučaju izumrća jedne ili druge kućne ili porodične zajednice njena je cjelokupna imovina nužno prelazila na njoj po diobi najbližu ili najbliže postojeće kućne i porodične zajednice. Kod toga treba istaknuti, da po hrvatskomu imovnom pravu, kojemu je još uvijek bio osnov kolektiv, u slučaju izumrća jedne uže zajednice u pitanju nasljedstva nije odlučivala samo krvna, nego uglav-

[34] I. d. 187.
[35] I. d. 186–187.

nom diobena veza preminulog i njegovih nužnih nasljednika. Zato riječ haeres *latinskih* srednjovjekovnih isprava, koje se odnose na Hrvate, ne označuje *krvnog* nužnog imovnog nasljednika, nego u prvom redu već postojećega *pravoga vlasnika* ili posjednika imanja unutar jedne uže društvene zajednice.

U Stančevoj ispravi od svibnja 1183., kojom on usvaja Predihu, stoji: »quod ubicumque aliquid comune est de parantela Lapçanorum, tam de ecclesiis quam etiam de aliis possessionibus ...« sve su to oznake seoske zajednice. Čin Stančev, kojim on usvaja svog rođaka Predihu, nema ništa zajedničko sa poznorimskom ili srednjovjekovnom adopcijom, bila ta fraternalis ili filialis. Jednako nema ništa zajedničko ni sa adopcijom ugarskoga prava. Naime po ovom posljednjem pravu adopcija je bila, kad bi neki plemić uz prethodnu dozvolu vladara pobratio ili posinio neplemića.[36]

Kod Slavena i drugih Indoevropljana kult preminulih predа bio je vezan za kućno ognjište. Zato se utrnuće kućnog ognjišta smatralo najvećim zlom. Zbog toga već se u pradavnim vremenima nastojalo spriječiti rasparčavanje imovine, a tim i prestanak jednog domaćinstva, među kojima je kao najmanje dolazilo u obzir ono *kućne zajednice*. Po *hrvatskom pak imovnom pravu bilo je zabranjeno svako otuđivanje* i slobodno raspolaganje naslijeđenom imovinom bilo inter vivos bilo mortis causa.[37] Dopušteno je bilo jedino i samo u slučaju dokazane nužde, ali uz pristanak bližnjih i dozvolu nadležne sudbene vlasti. Stančev slučaj *usvajanja* rođaka Predihe jasan je dokaz, da je u tadašnjem hrvatskom imovnom pravu postojalo također zakonito sredstvo slobodnog raspolaganja, kojim se moglo spriječiti uništenje kućne zajednice i utrnuće kućnoga ognjišta. Stanče, ostavši sam u domu, za života usvaja rođaka Predihu, čini ga članom svoje kućne zajednice, *haeresom*. Time se Stančevo kućno ognjište ne će utrnuti. Taj Stančev čin došao je do nas u notarijalnom spisu, učinjenomu u Zadru, a ne na hrvatskom tlu. Zato nije čudo, da to notarsko pismo ne sadržava sve formalnosti, uz koje se taj čin usvojenja obavljao, a koje su svakako postojale. To je jednostavno posvjedočenje o učinjenomu. Ali, budući da je takvo *usvojenje* bilo čin suprotan kolektivizmu imovnog prava hrvatske seoske zajednice, ono se na hrvatskom tlu kao i svako otuđenje sigurno obavljalo uz razne formalnosti, koje su po izvorima bile vezane za slučaj prodaje, zaloga ili bilo kojeg drugog načina otuđivanja naslijeđene imovine.[38]

U toku radnje navest ću još nekoliko slučajeva običaja *usvajanja* kod Lapčana ili u vezi s Lapčanima. A da je to bila opća, naravno izuzetna norma unutar kolektivizma *hrvatskog imovnoga prava*, dodat ću zasada

[36] A. Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, Berlin 1904, 530.

[37] Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, n. d. 36 sl.

[38] Upotrebljavam današnji naziv *usvojenje*, jer posebnoga ne znam. Posinjenje ni pobraćenje ne dolaze u obzir. Možda bi moglo stati *pribratiti, pribraćenje*, jer se spominje u sličnom značenju u hrvatskim izvorima. Up. V. Mažuranić, *Pravnopovjesni rječnik*, str. 1114, 83, 86, 192, 567, 574, 767.

i slučaj izvan kruga Lapčana, iz drugoga kraja Hrvatske. Dne 12. IX. 1366.[39] Vlatko, sin Ratka Matijevića iz Vrlike, »de genere Ciprianorum de Cleuna« (Livno), izjavljuje pred splitskim kaptolom, kako je njegov otac Ratko usvojio »nobilem et egregium militem, dominum Georgium Ratchovich, de domo Michaelis ortum ex eodem genere Ciprianorum, eius consanguineum.« Ratko je ostavši u Livnu sam na polovici imanja svoje kućne zajednice, jer je njegov sin Vlatko bio drugu polovicu odijelio i time napustio kućnu zajednicu, usvojio kraljevskog viteza Jurja Ratkovića, svog rođaka, učinivši ga *haeresom* svoje kućne zajednice.

Naravno, ovdje se nameću razna pitanja, na koja ću u toku ove radnje odgovoriti. Ali po svemu, što sam već iznio o *usvojenju*, jasno je, da i to usvojenje, koje je kod Hrvata postojalo, potječe iz vremena početaka raspadanja prastarog rodovskog uređenja. To usvojenje slično je prastaroj rimskoj *arogaciji*. Ta se sastojala u tome, da je onaj, koji nije imao rođene svoje djece, mogao usvojiti tuđe dijete, čime bi ono postalo njegov haeres; to se pak činilo na narodnoj skupštini zvanoj »comitia calata«, koju je dvaput godišnje držao i vodio pontifex. To posljednje pokazuje na sakralne motive postanka arogacije.[40] Sličan slučaj postojao je i u starom germanskom pravu. Kod Franaka ona dolazi pod imenom »adfatimi«, što Lex Ripuaria (Tit. 50) tumači sa »adoptio in haereditatem«, a činila se za života.[41] Kod Langobarda po ediktu Rotharija (c. 170) onaj, koji u kućnoj zajednici nije imao nasljednika, mogao je po pravnom činu učinjenom na skupštini, zvanoj *thinx* ili *gairethinx*, nekoga usvojiti i time ga učiniti haeresom.[42]

Zbog toga ističem usvojenje Predihe od Stanča Lapčanina, jer je važno svjedočanstvo ne samo kao oznaka našega društveno-ekonomskog razvoja, nego također i za povijest našega, a i općega prava.

Rodovsko-plemenska ili seoska zajednica Lapčana postoji i u XIII. stoljeću. To svjedoče mnoge isprave, od kojih ću zasada navesti samo jednu, jer sadržava slučaj usvojenja, a na druge ću se osvrnuti u toku rasprave. U Zadru 2. III. 1201.[43] Prediha »natione Lapcianus«, skupa sa svojim sinom Dragomirom preselivši se u Zadar, usvaja Jurislava, sina Stjepanova (Steppe), davši mu sve ono, što je Predihi u Kokičanima (in Quoquikina) bio za života usvojenjem dao, sada već pokojni, Stanče. Prediha čini Jurislava za uvijek svojim i svoga sina zamjenikom i čuvarom svoje kuće, dotično ognjišta prije Stančeva, sad pak svoga. I taj slučaj najočitije govori, koliko se u Hrvatskoj iz sakralnih prastarih motiva držalo do kućnoga ognjišta, kao i da je usvojenje bilo često u upotrebi.

[39] Š. Ljubić, *Listine V*, Zagreb 1878, 336.

[40] Eisner-Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb 1948, 22, 177, 179 sl.; I. Milić, *Oko postanka oporuke*, Rad JAZiU 283, Zagreb 1951, 6, 8, 10, 12, 19, 21, 36, 37, 45.

[41] I. Milić, n. d. 45 i *Grundriss der germ. Philologie*, izd. H. Paul III, Strassburg 1900, 156, 157 i 159.

[42] M. Horvat, *Oporuka splitskog priora Petra*, Rad 283, Zagreb 1951, 145.

[43] *SCD III*, 2–3. »te enim in in dominum adoptaui teque meum et mei filii prouisorem et mee domus custodem esse in sempiternum constitui«.

Za Lapčane dosad navedeno dokazuje:

od XI. stoljeća dalje, a svakako i prije, postojalo je na primorju u zadarskoj okolici mjesto imenom Lapac, kao i seoska zajednica, pleme, rod, ili bratstvo u njemu Lapčani, po tom njihovu mjestu zvani:

u tom Lapcu bila je prvotna seoska zajednica djedina ili prabaština Lapčana;

po toj seoskoj zajednici treba određivati društveni položaj Lapčana bilo unutar drugih hrvatskih rodova ili plemena, bilo između hrvatskog plemstva od XII. stoljeća unaprijed;

Lapčani su društveno slobodni, plemeniti;

a budući da su takvi po njihovoj seoskoj zajednici, oni su pripadnici rodovskoga, a ne vladarsko-vlasteoskoga plemstva.

II. LAPČANI U KARINU

1.

Osim Lapčana u Lapcu živjeli su i njihovi srodnici u Karinu od druge polovice XI. stoljeća dalje, po tom mjestu stanovanja zvani Karinjani. Da su Karinjani došli iz Lapca, a ne Lapčani iz Karina, povijesno je tako zajamčeno, da nitko u to nije nikada posumnjao, a kamo li protivno ustvrdio. Pitanje je samo, kad i kako su oni došli iz Lapca u Karin?

Po ispravi od 28. XI. 1360.[1] Voniha »de genere Lapuch« (Lapac), oženivši se Klaudom, kćerju kralja Zvonimira, dobio je od tasta na dar Karin (terra Karin ... perpetuo data extitisset et collata). Da se tu ne radi o privatnom poklonu, dotično o kćerkinu mirazu, nego o darovanju kraljevskoga posjeda, dakle o lenu ili feudu, jasno izlazi iz onoga »collata«, a da i ne ističem, kako je po tadašnjem hrvatskom pravu zemljišni miraz bio isključen. Budući da je Voniha umro »absque heredum solacio«, Karin je, tvrdi se u toj ispravi, prešao na Vonihine rođake, tako da je Karin eto još god. 1360. u njihovoj vlasti (nobilium generatione de eadem). Po tomu je Voniha iz Lapca dobio ime od Zvonimira Karin; nestankom izravnih Vonihinih potomaka Karin je poslije prešao na Vonihine rođake iz Lapca.

Autentičnost ove isprave, a o kojoj ću poslije još govoriti, izvan svake je sumnje. Ali, budući da je gornje njeno svjedočanstvo mlađe oko 300 godina od samog događaja, svakako treba nastojati za činjenice u toj ispravi navedene naći razjašnjenja i povijesnih potvrda.

Na kraju godine 1178. ninski biskup Matija piše splitskomu nadbiskupu Rajneru moleći ga, da mu pomogne u parnici, koju je protiv njega podigla neka žena pred rimskim papinskim dvorom, kako to stoji u izvorniku: »... de quodam nostro negotio, uidelicet de una muliere de Clino, que de

[1] *SCD XIII*, 69–71.

nobis ad curiam domini pape cum fallaciis fecit querimoniam de decima nostra, quam nostri antecessores semper manutenerunt, quod apostolicus fecit ei priuilegium, quod de cetero nec de decima nec de clere illius ciuitatis potestatem haberemus«.[2] Radi se dakle o tužbi bezimene žene iz mjesta »*Clino*«, u kojoj se ona pozivlje na papinski privilegij (apostolicus fecit ei priuilegium), po kojemu ninski biskup nije imao prava pobiranja desetine niti postavljanja svećenika u njenu »gradu« (illius ciuitatis), t. j. u gradu »de Clino«.

U toj ispravi iz godine 1178., koja je sačuvana u izvorniku, u prvomu redu radi se o »civitas«, i to »de Clino«, koja je bila u ninskoj biskupiji u Hrvatskoj i u vlasti neke žene. Budući da u ono doba nije u Hrvatskoj postojala ni jedna »civitas« uopće, t. j. grad u urbanističkom smislu, pogotovu ne neki »Clinum«, naziv »civitas« tu ne stoji u svomu pravomu užemu značenju. Ali naša riječ »grad« označuje latinsko »civitas« i »castrum«, prva pak znači grad u urbanističkom smislu, a druga samo kao posebno utvrđeno mjesto ili utvrdu; pisac je isprave naš naziv grad = utvrda preveo sa *civitas* mjesto sa *castrum*. Gradova utvrda = castrum bilo je u ono vrijeme u Hrvatskoj više, ali nijedan se nije zvao »Clinum«. Međutim bi se taj tako napisani topikon jezično-grafički mogao dovesti u vezu sa nekoliko tadašnjih mjesta u Hrvatskoj. U prvom redu sa *Kninom*, lat. *Tninum, Tininium, Tnin, Tenenum, Tneum* i sl. Zatim sa

[2] *SCD II*, 140–141. Smičiklas po splitskom nadbiskupu Rajneriju to nedatirano pismo postavlja između 1175. i 1180., dok ono potječe s kraja 1178. Po pismu pape Aleksandra III. od 22. VIII. 1177.–i. d. 147– on je poslao u naše strane svog legata Rajmunda de Capella. Ovaj je sazvao sinod u Split za 1. IX., ali se Zadrani ne odazvaše. Kad se to moglo dogoditi? Sudeći da je papa uputio (dirigimus) Rajmunda istom 22. VIII. 1177., a on sazvao sinod u Split za 1. IX., kako to svjedoče dvije nedatirane isprave – i. d. 148 i 149. – svakako otpada mogućnost saziva za 1. IX. 1177. nego za taj dan god. 1178. ima više razloga. Rajmund se nije uputio iz Rima bez papina pisma i zato je on napustio Rim poslije 22. VIII. 1177. pa, i bez drugoga zbog prilika i sredstava putovanja onoga vremena, on nije mogao stići u Split za 8 do 10 dana putovanja. K tomu, prije nego je legat Rajmund sazvao sinod na određeni dan, on je morao prije obići bar crkvene poglavare, saopćiti im predmete rada sinoda, čuti njihova mišljenja i prijedloge. Da to učini, trebalo je dulje vremena. Zato svakako sinod nije bio zakazan za 1. IX. 1177. nego za taj dan god. 1178. Zbog toga su i dvije prije navedene, ali nedatirane isprave, pisane kolovoza 1178. Postoji i četvrta nedatirana isprava – i. d. 163 – pismo, kojim je nadbiskup Rajnerij, *apostolice sedis legatus*, pozvao svoje sufragane, da dođu k njemu u Split najkasnije »usque ad octavas proxime epiphaie«, t. j. do 13. I. radi dogovora o zajedničkom putovanju u Rim na III. lateranski koncil, koji je bio sazvan za ožujak 1179. Zato taj nedatirani poziv nadbiskupa Rajnerija vremenski svakako pripada studenomu ili prosincu god. 1178. Budući da je po tomu pozivu nadbiskup Rajnerij papinski legat, izlazi, da je Rajmund prije tog Rajnerijeva poziva bio napustio naše krajeve, vjerojatno svršetkom rujna, jer mu nije uspio saziv sinoda za 1. IX. 1178. Sada se može datirati i nedatirano pismo ninskoga biskupa Mateja, koje je ovdje u pitanju. U njemu se biskup Matej obraća nadbiskupu Rajneriju, *apostolice sedis legato*, koji je to bio poslije odlaska Rajmunda, da posreduje kod pape u poslu tužbe one žene; k tomu on javlja Rajneriju, kako je »legatus domini pape«, a to je po svemu mogao biti samo Rajmund, poslije neuspjeha kod zadarskoga nadbiskupa jako ozlovoljen napustio naše krajeve (mala uoluntate recessit a Jadrensi archiepiscopo). Zato i pismo ninskoga biskupa Mateja nadbiskupu Rajneriju svakako pripada svršetku god. 1178. i u vezi je sa Rajnerijevim putovanjem na koncil u Rim.

Tinjem, lat. *Tinum*, *Tin*, *Tenum*, i sl. Konačno sa *Karinom*, lat. *Corinium*, *Corinum*, *Crinum* i sl. *Clinum* mogao bi stajati mjesto *Tninum*, jer je u gotici *c* i *t* vrlo teško, često uopće nemoguće razlikovati. A i danas Splićani Knin zovu Klin. Ali *Knin* nikako ne dolazi u obzir. Prvo, jer nije pripadao ninskoj biskupiji; bio je *castrum*, ali tada i dugo poslije uvijek *kraljevski* castrum, i u njemu kao takvomu nije mogla ni da zapovijeda, a kamo li da ga posjeduje žena; kraljevskomu castrumu na čelu bio je uvijek do XII. ili XIII. st. *kraljevski župan*, a poslije *knez*-comes. Otpada i *Tinj*. Jedno, što nikada nije bio castrum, nego obično naselje i brdo, pod kojim se to naselje nalazilo jugozapadno od Nadinskog blata;[3] drugo, što ni Tinj nije bio u ninskoj, nego u skradinskoj biskupiji.[4] Tako preostaje samo *Karin*. U zadarskim ispravama iz godine 1239. i 1240., kao i u mnogim drugima, nalazi se »de Crino« ¯ iz Krina.[5] U klasičnoj, vulgarnoj, a pogotovu sredovječnoj latinštini u riječima često *l* stoji mjesto *r*,[6] tako da »de Clino« može biti da je napisano mjesto »de Crino«, iz Karina. Car Konstantin Porfirogenet († 959) navodi Karin između devet starohrvatskih naseljenih gradova-utvrda kao τὸ(κάστρον)κόρι = castrum Corinium;[7] usto bio je u ninskoj biskupiji. Zato se u navedenom pismu ninskoga biskupa Matije radi o Karinu, a bila mu je gospodar »neka žena«. *Ona je po tom pismu u Karinu uživala posebna prava i povlastice. U prvome redu ekonomski imunitet, po kojemu nije bila dužna davati nadležnomu biskupu Nina desetinu ni što drugo; ninski biskup, nije imao kolacionu vlast klera u Karinu.*[8] Sve to pak govori, da ta nažalost bezimena žena i usto po toj ispravi neodređena nije bila običnoga, nego višega društvenoga položaja. Ta u parbi s njom sam ninski biskup bio je prisiljen tražiti posredovanje i zagovor splitskog nadbiskupa i metropolite, poznatog Rajnerija. A koja je to bila žena?

2.

Po već spomenutoj ispravi od 28. XI. 1360. Zvonimir je »cuidam nobili de genere Lapuch, Vunycha nomine« darovao Karin. To se pak dogodilo nekako oko 1080.[9] Godine 1178., dakle 100 godina poslije toga, vlasnica

[3] Up. *SCD II*, 99 »sub monte Tini«, za isti lokalitet up. i. d. 100, 132, 135 i t. d.

[4] Po ispravi od 21. III. 1207. – *SCD III*, 63 – Bubnjani su, a po ispravi od 15. VI. 1352. – *SCD XII*, 101 – Bubnjani i Gorica u skradinskoj su biskupiji; a budući da su ta dva mjesta sjeverozapadno od Tinja, po tom položaju svakako je bio i Tinj u skradinskoj biskupiji.

[5] Za naziv *de Crino* up. isprave od 18. VI. 1239. i 29. II. 1240. – *SCD IV*, 82 i 106.

[6] Barada, *Trogirski spomenici I*, Zagreb 1948, 324 *scllneum* mjesto *scrineum*, 429, 430, 452 *plebenda* mjesto *prebenda*; 186, 203, 277, 287, 292 *prebanus* mjesto *plebanus* i t. d.

[7] Rački, *Doc.* n. d. 400.

[8] Stavka pisma biskupa Mateja, kojom ona žena tvrdi, da on nema »de clero illius ciuitatis potestatem«, a Karin je bio svakako u ninskoj biskupiji, može da stoji samo u smislu prava postavljanja svećenika (potestas ili ius collationis), a nikako upravljanja (iurisdictionis).

[9] Tu godinu uzimljem po prilici, jer Zvonimir vlada od god. 1075. do proljeća 1089.

je Karina neka bezimena žena. Budući da isprava iz 1360. i druga iz 1178. govore o Karinu, po sebi se nameće mogućnost njihova međusobnoga povezivanja. Po prvoj ispravi, jer je Voniha umro bez baštinika (demum eodem Vonycha absque heredum solatio ab hac luce decesse), Karin je morao prijeći na kralja, kako se to u istoj ispravi i ističe. Nasuprot tomu Karinjani tvrde, da su oni Vonihini »*veri heredes et successores*« kao i »*posteritates*«, pa da oni kao takvi posjeduju Karin sve do vremena te parnice, podignute protiv njih zbog Karina, što je bilo god. 1360. Sud im je njihove tvrdnje uvažio, tako da je 28. XI. 1360. parnica svršila njima u korist. Osnovna je tu činjenica, koju ističem: budući da Voniha nije imao neposrednih svojih baštinika, Karin je prešao na određene njegove rođake iz Lapca. Po ispravi pak iz godine 1178. te godine bila je vlasnica Karina neka žena.

Ta žena ni na koji način nije bila Vonihina žena, Zvonimirova kći Klauda, jer bi joj bilo preko 110 godina. Po hrvatskom imovnom pravu imovina je kućne ili porodične zajednice pripadala jednako i zajednički svim živim članovima svake pojedine od njih, jednako muškim i ženskim članovima, posljednjima samo dok su ostajali u zajednici, dakle do udaje ili smrti. Muškarac, koji bi se odijelio od zajednice ili bi je napustio, a ženska udajom, gubili su svako pravo na imovinu dotadanje njihove zajednice, dok je postojala. Budući da je god. 1178. vlasnica Karina žena, a ta nije Klauda, ali je svakako Vonihina nasljednica, on je imao djece. A kako je teško vjerovati, što u pitanju na stvari ništa ne mijenja, da bi ta žena bila Vonihina kći, jer bi i njoj bilo najmanje 80 ili 100 godina, mora se pretpostaviti, da je Voniha imao sina, pa je ona žena Vonihina unuka ili nešto takvo, svakako Vonihin izravni baštinik. Zato, bilo da je žena isprave iz 1172. Vonihina kći, unuka, nevjesta ili nešto takvo, činjenica je, da te godine posjeduje Karin zadnji, i to *ženski potomak Vonihin*, i time da neposrednih muških njegovih potomaka tada nije više bilo. To je polazna i osnovna tačka u daljemu društveno-povijesnom razvoju Karina; na to se odnosi ono iz isprave od 1360., da je Voniha umro »absque heredum solatio«. Po tom izričaju u Vonihinoj kućnoj zajednici izumrli su Vonihini neposredni potomci. Usprkos tomu, kako jamči isprava iz god.1360., ta se zajednica nije utrnula, postojala je ona i dalje.

Osim toga slučaja »de una muliere de Crine«, za Karin ne znam da bi postojalo koje drugo povijesno svjedočanstvo iz XII. st. Ali ih postoji više iz XIII. st., po kojima se može zaključivati i o činjenicama iz XII. st. U zadarskoj ispravi od 8. V. 1238.,[10] koja govori o Lapčanima, spominju se »iuppanus Georgius de Lapçano de Crino«, njegov brat »iuppanus Martinus«, pokojni njihov otac »iuppanus Jacobus«, stričevi Grgur, Nikola i Voniha (Vgniça) i rođaci (consanguinei) Berislav i Radoslav. Dok je u ovoj ispravi Martin označen kao župan, ali bez druge oznake, on je u drugoj zadarskoj ispravi od 18. VI. 1239. »iuppanus Martinus de Crino« i »de parentela« Lapčana.[11]

[10] *SCD IV*, 59–60.
[11] I. d. 81–83.

Budući da nijedan Lapčanin nema nikada naslov župana po Lapcu, a braća ga Juraj i Martin imaju, i to uz rodovsku oznaku po Lapcu (de Lapçano) imaju i oznaku »de Crino«, izlazi, da oni nose naslov župana po Karinu, a nikako po Lapcu. Ktomu, budući da je njihov već pokojni otac Jakov imao naslov župana, a njegova braća Grgur, Nikola i Voniha nisu ga imala, iako u toj ispravi nije označeno, po čemu je Jakov župan, i on je po županskom naslovu njegovih sinova »de Crino« svakako bio župan po Karinu.[12]

Kad je Zvonimir mogao darovati i darovao Vonihi utvrdu Karin, koja je davno prije, pa i tada bila naseljena, Karin je bio dotada vladarska upravna i gospodarska zajednica, kojom je upravljao vladarev službenik, župan.[13] Prijelazom Karina kao lena na Vonihu Lapčanina, prestala je po sebi svaka vlast vladarskoga župana, koji je dotad upravljao u Karinu i njegovu području. Kako su sve prerogative sa vladarskoga župana prešle na obdarenika, vlastelina-feudalca, morao je prijeći i sam naslov župana. S razlikom, što, dok je prvotni župan sve vršio u ime, mjesto i za vladara, taj novi župan, vlastelin-feudalac sve čini po sebi i za sebe. Redovito mu pripada ekonomski i sudbeni imunitet; po prvomu oprošten je svih daća i poreza, a po drugomu on sudi podložnicima. Važna je to oznaka općega lenskoga sistema, pa i hrvatskoga vlasteoskoga feudalizma. Po tomu se u prvom redu vidi, da je i naš vlasteoski feudalizam, kao inače lenski feudalizam posvuda, nastao darovanjima vladarskih posjeda ili prava sa strane vladara; da su naša vlastela-feudalci početno nosili naslov župana, koji je odgovarao naslovu feudalnoga comesa; konačno da je kod nas istom u XIII. stoljeću naziv knez za lat. comes potisnuo naziv župana. Svakako su Jakov i njegova dva sina Juraj i Martin župani Karina, a tad i njegovi lensko-feudalni vlasnici, vlastela. To je nekoć bio i Voniha, član iste njihove lapačke seoske zajednice.

Po ispravi iz god. 1238. župan je Jakov živio u vrijeme razorenja Zadra od križara 1202.,[14] a 1238. on je već mrtav; život župana Jakova po tome svakako seže u zadnja desetljeća XII. stoljeća. Time možemo Jakova karinskog župana-vlastelina najprije vremenski dovèsti u vezu sa onom ženom iz isprave od god. 1178., gospodaricom vlastelinstva karinskoga, a tada postaviti i pretpostavku da je karinsko vlastelinstvo prešlo sa one nepoznate žene na Jakova.

[12] U ispravi od 8. V. 1238. Juraj, Martin i njihov otac imaju naslov župana, a jedino Juraj i naslov *de Crino;* u ispravi od 16. VI. 1239. spominju se sva trojica, ali samo Martin sa *naslovom župana i de Crino.* To je zato, što je glavno lice u prvoj ispravi Juraj a u drugoj Martin, a obojica su pak u to doba *župani de Crino,* t. j. karinska vlastela.

[13] Karin je svakako bio u lučkoj županiji i vjerojatno sjedište kraljevskog župana do darovanja Vonihi.

[14] Po toj ispravi svjedočio je župan Juraj, kako je njegov otac župan Jakov držao u Kokičanima posjed zadarskoga samostana sv. Krševana »post destructionem urbis Jadere« – *SCD IV,* 59.

3.

O tom prijelazu, koliko se danas zna, ne govori ni jedno neposredno, a ni posredno povijesno svjedočanstvo. Ali, budući da činjenica stvarnog prijelaza postoji, redovito pak uzevši i bez povijesnog svjedočanstva to se moglo dogoditi ili novom kraljevskom darovnicom ili kupnjom ili nasljedstvom.

Po smrti one žene, jer su tada vladali Arpadovići, morao je Karin po devolucionom pravu ugarskoga donacionalizma prijeći na kralja, koji ga je tada mogao darovati, komu je htio, pa i Jakovu Lapčaninu. Ali da se to nije dogodilo, pokazuje već višeput spomenuta parnica iz god. 1360. protiv Karinjana za Karin. Osnov traženja protiv Karinjana bio je, da su Karinjani po izumrću Vonihinih potomaka *nezakonito* ušli u posjed Karina, jer se, kako se u parnici tvrdi, po devolucionom pravu on morao povratiti u ruke kralja, dotično, kako hrvatske isprave kažu, »sjesti« na kralja. Da je pak osim Vonihine darovnice postojala koja poznija arpadovska darovnica Lapčanima, ne bi Karinjani u toj parnici pobijali devoluciono pravo, nego bi se jednostavno pozvali na tu drugu, njihovu prethodniku podijeljenu darovnicu. Ali, jer oni to ne čine, te druge darovnice nije nikada ni bilo, i ta mogućnost potpuno otpada.

S obzirom na prijelaz kupnjom ili nasljedstvom moram upozoriti na opća načela ondašnjeg hrvatskoga imovnog prava. Sve tadašnje hrvatske kućne, porodične i seoske zajednice gospodarski su stajale, kako sam već prije naveo, na osnovi kolektivizma. Upravo zbog toga kolektivizma redovito uzevši otuđenje imovine nije bilo moguće ni zalogom, ni prodajom, ni darovanjem, ni bilo kojim drugim načinom. Otuđenja je moglo biti, ali samo u izuzetnim slučajevima prijeke potrebe, koju bi prethodno rodovski sud istraživši utvrdio i uz određene formalnosti otuđenje dopustio. Pri svakom načinu otuđivanja imovine kolektivno je pravo igralo odsudnu ulogu. Po njemu je u prvomu redu conditio sine qua non bio službeni pristanak ne samo kućne ili porodične zajednice, kojoj je ta imovina pripadala, nego i čitave njihove seoske zajednice. Pri prodaji pak i zalogu dolazio je do izražaja rodovski kolektivizam u pravu prvokupa (protimesis), otkupa i prekupa. Ta su prava pripadala diobom povezanih užih zajednica redom od najbližih do najudaljenijih unutar iste seoske zajednice. U slučaju, da uza sve ponude otuđenje nije bilo moguće izvršiti unutar seoske zajednice, dopuštenjem suda i seoske zajednice moglo se ono izvršiti dapače i u korist stranca. Ali i taj je morao biti član neke druge seoske zajednice.

Kako kolektivizam hrvatskih društvenih zajednica nije dopuštao otuđenje, t. j. slobodno raspolaganje imovinom za života (inter vivos), pogotovu nije to dopuštao ni na smrti (mortis causa), t. j. oporučno. Zato u Hrvatskoj redovito uzevši nije bilo testatnoga kao ni intestatnoga nasljedstva. Za oporuku u smislu rimskog prava u Hrvatskoj nije se znalo. Uzevši u obzir sva ta načela hrvatskoga imovnog prava, otpada svaka mogućnost, da je Jakov Lapčanin ili njegov otac dobio Karin privatnim

darom, kupnjom ili nasljedstvom. A ipak je sud godine 1360. priznao Karinjanima zakonitost prijelaza Karina u njihove ruke. Budući da ni na jedan način ne dolazi u obzir pritom darovanje sa strane vladara ili nekog privatnika, kao ni kupnja ni nasljedstvo, a uza sve to karinsko je vlastelinstvo na njih prešlo, moralo je u tadašnjem hrvatskom imovnom pravu postojati neko zakonito sredstvo prijelaza imovine jedne kućne zajednice, pa bila ta i vlasteoska, na nekoga izvan nje.

Uza sav kolektivizam unutar kućnih, porodičnih i seoskih zajednica postojala je od prastarih vremena mogućnost diobe članova svake pojedine od njih, a time i stvaranje novih zajednica. Zbog kolektivizma pri svakoj diobi jedne od tih zajednica krvna veza nije bila osnov, nego broj članova one zajednice, koja se dijelila, i to svih muških kao i ženskih, koji tu zajednicu nisu prije bili napustili ili se od nje odijelili. Dioba se vršila ne po lozama (stirpes) ni po stepenima srodstva (gradus), nego isključivo po članovima (per capita). Mogao se odijeliti otac od djece, sin od oca i sl. To se događalo ili međusobnim dobrovoljnim dogovorom i pristankom ili u slučaju spora odlukom rodovskog suda. Pri diobi i svi ženski članovi, jednako kćeri kao i dovedene žene, dobivale su svoj dio, koji su uživale do udaje ili smrti.

Osim toga ženska je u slučaju maloljetstva muških članova, ili ako ih nije bilo u jednoj kućnoj zajednici, mogla njom upravljati do punoljetstva kojeg muškog člana, a ako tih uopće nije bilo, onda do svoje udaje ili smrti. Za to ću navesti vremenski pozniju, ali jasnu potvrdu. Kad je posljednji Nelipić, knez Ivaniš, nemajući sina, nego ženu i dvije kćerke, 20. I. 1411.[15] zaručio svoju stariju kćerku Katarinu sa knezom Ivanom Frankopanom, on ga je tom prigodom i *usvojio*. Kako i zašto, poslije ću o tomu govoriti. Međutim pri istomu činu zaruka i usvojenja knez Ivaniš je odredio, da njegova žena Elizabeta »donec vixerit, sit tutrix, administratix et legitima gubernatrix, ut mater et domina« čitave baštine Nelipića. Tako je Elizabeta kao žena bila ne samo skrbnik (tutrix) do punoljetstva kćerke i zeta, nego je i poslije, dok je god živjela, izuzevši slučaj

[15] Thallóczi-Barabás, *Codex diplom. comitum de Frangepanibus I*, Budapest 1910, 168. Da su po hrvatskom imovnom pravu u imovini kućnih i porodičnih zajednica imali posebni udio i njihovi ženski članovi potvrđuju razni izvori. Tako kad Franjo pok. Stjepana iz Zadra tuži neke Draginiće zbog posjeda, uz drugo on tuži »item filios et vxorem olim Stephani ... item filios et vxorem condam presbiteri Radoslauui«, – *SCD IX*, 21–24, – a isprava je od 15. I. 1321. Kad sklapa mir 23. VI. 1345. ban Nikola Hahold sa Nelipićima, nije sklopljen samo između bana i »nobilem adolescentem comitem Johannem, filium condam comitis Nelypcii de Tininino«, nego također i »nobilem *dominam Vilizlauam, matrem predicti comitis*«; to isto na jednak način čini i bosanski ban Stjepan Kotroman istoga dana. – I. d. 207–208. – Po onomu *adolescens*, knezu je Ivanu bilo prošlo 16 godina, kojom se godinom u tadašnjoj Hrvatskoj postajalo punoljetnim. Premda je pri sklapanju gornjih ugovora knez Ivan bio punoljetan, ipak ni jedan ni drugi ban ne sklapa mir samo sa njime nego i sa njegovom majkom. Znači, da je i ona imala udjela u nelipićkoj baštini. Da je knez Ivan tada već bio punoljetan, pokazuje i to, što se njegova majka odmah poslije toga povukla u Split, prepustivši upravu svega sinu. Da je on bio maloljetan, ona to ne bi bila učinila. Svakako i ovaj slučaj pokazuje, da su u hrvatskim zajednicama imale i žene svoja posebna imovinska prava.

udaje, koji je u toj ispravi istaknut, bila ona i upraviteljica (administratrix) svih dobara i nosilac svih vlasteoskih prava i povlastica na imanjima Nelipića (legitima gubernatrix). Jasan dokaz prava ženskih članova unutar srednjovjekovnih hrvatskih vlasteoskih kućnih zajednica, odlična slika i potvrda društvenog položaja one žene u Karinu god. 1173.

Najteži je bio slučaj, kad je u kućnoj zajednici bio samo jedan muški član, a bez potomaka. Pred činjenicom, da se ne utrne, nego sačuva kućno ognjište, a s njime kult i pokoj mrtvih pređa, odstupalo je kolektivno rodovsko pravo i dopuštalo tomu posljednjemu, ali samo muškomu članu, da se usvojenjem jednoga rođaka njegovo kućno ognjište ne utrne, da njegova kućna zajednica po potomcima toga usvojenoga člana i dalje postoji. Stari su Rimljani za takav slučaj imali zakonito sredstvo arogaciju, Grci εἰσποίεσις,[16] a Franci afatomiju. Slično zakonito sredstvo prijenosa imovine u takvom slučaju, – već sam prije naveo tri primjera[17] – poznavalo je i starohrvatsko imovno pravo, jer to pravo usvojenja seže u daleku starinu početnog raspada rodovske zajednice i njena prijelaza u seosku. Svakako je taj pravni običaj postojao i kod drugih Slavena, a da li je to gdje i utvrđeno, nije mi poznato.

Uzevši u obzir sva ta navedena načela prastaroga hrvatskoga imovnoga prava, prijelaz karinskoga vlastelinstva sa one žene iz isprave od god. 1178. i posljednjega potomka Vonihe na Jakova Lapčanina, mogao se dogoditi samo zakonskim usvojenjem. To pak nije mogla učiniti ta žena, a Voniha vremenski po sebi otpada, pa dolazi u obzir svakako zadnji Vonihin muški potomak. Da li je to bio otac, brat ili muž one žene, na stvari ništa ne mijenja. Da tu nije bilo usvojenja, svakako bi karinsko vlastelinstvo ili po devolucionom pravu »sjelo« na kralja ili bi bilo podijeljeno među Vonihine rođake u Lapcu. Ali ono je pripalo samo jednomu; vlastelinstvo pak moglo je pripasti jednomu samo usvojenjem ili novom kraljevskom darovnicom. Zato što je posljednje isključeno, kako sam prije pokazao, ostaje samo mogućnost usvojenja. To se pak dogodilo negdje oko god. 1180.

Tako se eto već od Vonihe (o. 1080.), a pogotovu sa Jakovom, oko sto godina poslije, prastari rod Lapčana podijelio na dvije, po društvenom podrijetlu i položaju različite grane. Jednu su sačinjavali Lapčani, koji su stanovali u Lapcu na djedini, u rodovskoj ili plemenskoj seoskoj zajednici, po kojoj su bili i uvijek ostali rodovski plemići, dedići sa samim prezimenom Lapčani. Druga su pak grana bili potomci Jakovljevi, koji su ostavili lapačku djedinu i, dobivši karinsko vlastelinstvo, postali feudalna vlastela, dapače i jedno od »plemstva 12 hrvatskih plemena«, zvano Karinjani ili Karinjani-Lapčani.

[16] I. Milić, n. d. 28 i 45.
[17] Up. prije str. 520–521.

III. ODNOS KARINJANA I LAPČANA

1.

Uza svu stalešku razliku između tih dviju grana Lapčana kod Karinjana nije se nikad utrnula svijest njihova zajedničkoga podrijetla, kao ni prekinula veza sa njihovim srodnicima, rodovskim plemićima, koji su ostali na djedini, u seoskoj zajednici u Lapcu.

Mjeseca kolovoza 1351. držao je podban Ivan Čuz opći hrvatski sabor (in coloquio generali), u Podbrižanima Lučke županije,[1] u prisustvu »nobilium et castri iobagionum et centurionum Croacie«.[2] Na tom saboru tražio je zadarski plemić Franjo, sin Stjepana hrvatskoga roda Draginića, od Našmana iz Karina (de Canino [!]) i njegove braće dio posjeda u Draginjama (in Dragine).[3] Franjo je tvrdio, da je taj dio nekoć pripadao

[1] Up. ispravu od 4. XII. 1354. – *SCD XII*, 259–260. »Podbrisane« možda je isto mjesto s »Podbariane« već navedene isprave od 21. XII. 1448. – up. prije str. 517.

[2] Važan je to podatak da se utvrde učesnici općih hrvatskih sabora XIV. st. U prvom redu prisustvovali su »nobiles«, t. j. vlasteosko i rodovsko plemstvo. »Castri iobagiones«, o kojima ću još govoriti, bili su slobodni i plemići, ali u vazalskom odnosu prema svom lenskomu gospodaru; nisu bili dužni ni na kakva podavanja ni rabote, nego samo na određenu vojnu službu. »Centuriones« – satnici ili suci, službenici širih društvenih zajednica, koje su obuhvatale više seoskih zajednica.

[3] Radi se o mjestu i seoskoj zajednici Draginići, koji se češće spominju u našim izvorima. Kao mjesto: *Draginigh – SCD IX*, 22; – *Draginich* – i. d. 182 i *SCD XI*, 57, 566; – *villa Draginich – SCD XI*, 57, 439; – *in confinibus Draginich – SCD VI*, 237; – *progenies Draginich – SCD VIII*, 497; – *de genere Draginig SCD IX*, 22; – *de generatione Draginig – SCD V*, 296 i IX, 22; – *nobiles de Draginigh – SCD XII*, 567. Po svemu postojala je seoska zajednica rodovskog plemstva Draginića. Može se odrediti mjesto njihove prabaštine ili djedine. Bili su Draginići u blizini sela *Grabovičana* i *Praskvića* po ispravama iz god. 1350. – *SCD XI*, 628; – 28. IV. 1359. – *SCD XII*, 567; – 10. VI. 1370. – *SCD XIV*, 268. – Po ispravi od 30. II. 1324. – *SCD IX*, 219 – nalazili su se Praskvići uz *Domakovce* (Domacofci), jedno i drugo mjesto kmetska naselja gračana (terre castrenses). Po ispravi od 26. XII. 1298. – *SCD VII*, 322 – Bela IV. dao je, ali neodređeno kada, Ladislavu Gusiću pok. Jakova iz Krbave uz drugo i »unam Possessionem in Choruatia Domacofei in Luca«. Poslije je Gvidu, Desini i Pribislavu, sinovima pok. tog Ladislava, oteo Domakovce njihov rođak krbavski knez Kurijak, a sada im vraća iste god. 1298. ban Pavao Šubić. Po ispravi od 27. VII. 1358. – *SCD XII*, 497 – knez Budislav, sin Ugrina, darovao je sa svojim rođacima potomcima kneza Ladislava, Stjepanu ocu Franje Draginića iz Zadra dio »ville Byglane vocate in Luca existenti«, a što je bilo »de hereditate quondam Johannis filii Georgii Gursich (!)«. Te Biljane je oduzeo Stjepanu Draginiću njegov rođak knez Grgur Kurjaković. Mjesto *Biljani* su današnji *Gornji* i *Donji Biljani* istočno od Zemunika. Bili su posjed krbavskih Gusića, ali ne rodovskoga nego vladarskoga podrijetla. U blizini Biljana bili su Praskvići i Domakovci, kmetska naselja obližnjega Novigrada. Ovoga toliko važnoga grada u našoj povijesti prošlost je još neobrađena. Po *Bianchiju* bio bi sagrađen g. 1220., a oko 1282. iz temelja ponovo podignut od Jurja Gusića. – *Zara christiana* n. d. 292. – Još u XV. st. novigradsko vlastelinstvo (feud) imalo je u Domakovcima tri vazalska selišta. – S. Antoljak, *Zadarski katastik XV. st.*, n. d. 194. – U ispravi od 30. XII. 1324. označeni su Praskvići i Domakovci kao »terre castrenses«, odatle izlazi, da su pripadali novigradskomu vlastelinstvu Gusića tada kao i poslije u XV. st., ali sada ne više Gusića nego mletačke države. Usto Gusićevi castrenses, kako je to redovito i bivalo do u XV. st., staleški su se podignuli i postali novigradski vazali, jobagiones castri, plemeniti i sl. Po ispravi iz god. 1425. – *Š. Ljubić*, Dva popisa listina, Starine 19, Zagreb 1887, X, 141 – posjed zadarskih Nozdrenja ili Draginića bile su

županu Draganu roda Draginića (de Draginigh), a Franjini ga stariji založili (subpignorauerunt) Jurislavu, Našmanovu djedu iz Karina.[4] Kao razlog tražbine prikazao je Franjo ispravu kralja Ludovika,[5] kojom on podjeljuje njemu i njegovim potomcima »omnes hereditates terrarum et vinearum nobilium de Draginigi omnium sine filiis legitimis quandocumque defunctorum«. Naravno da je ta Ludovikova povlastica bila potpuno u suprotnosti sa hrvatskim imovnim pravom. Takvom Ludovikovu postupku ne treba se čuditi. Već je njegov otac Karlo I., a pogotovu i on sam za čitavog svog života stalno, uporno i bezobzirno, kako ću to u ovoj radnji još pokazati, nastupao protiv postojećega hrvatskoga društvenog uređenja. Ludovik je nastojao silom u čitavom svom, inače i te kako raznovrsno uređenomu kraljevstvu uvesti jedinstven oblik društvenog uređenja, osobito sami njegov osnov, imovno pravo. Na obranu Našmana ustao je knez Nikola, sin pok. kneza Petra »de Breberio« sa sinovima Ivanom, Pavlom i Dobruljom i sa rođacima Stjepanom i Tomašem pok. kneza Ilije. Ta bribirska vlastela-feudalci tvrdili su, da zbog tog dijela

»ville Stupich e Biglianе«. Po navedenoj ispravi od 30. XII. 1324. Domakovci i Praskvići bili su poviše »via magna vocata cesta tendens per Lucam« sa pašnjacima »in Berda«. Ta prastara cesta, danas sporedna, označena je na svim specijalkama i išla je od današnje ceste Zadar–Posedarje preko Islama Latinskoga i Grčkoga na Kašić, Smilčić, Gornje Biljane, Korlat, Atlagića Kulu i Benkovac; *Berda* su danas *Biljansko* i *Debelo brdo*. K tomu po istoj toj ispravi od 30. XII. 1324. Prasquići i Domakovci bili su na granici zadarskoga kotara »circa confines ipsius districtus« sc. Jadre. Ta je pak granica određena ispravom Bele IV. 1242., kad je dao Zadru »terram iacentem a Nadiir – pogrešno čitano mjesto Nadin – usque Reguna« – danas Režane južno od Islama Grčkoga. Između Nadina i Režana danas su Gornji Biljani, Smilčić i Kašić. Po svemu na toj crti bili su *Praskvići* i *Domakovci*. Ostatak toponima Domakovaca možda je današnji izvor Domavac, nedaleko od stare *via magna*, a sjeverozapadno od današnjega *Korlata*. Tu su bili Praskvići i Domakovci. U blizini njihovoj bili su Draginići. Isprava od 9. III. 1324. – *SCD IX*, 182 – kaže, da je jedna od dvije zemlje u Draginićima bila »sub ecclesia saneti Georgii«. Ta crkva postoji i danas u Gornjim Biljanima. Značajno je, premda je danas pravoslavna, da se ipak *ne zove sv. Đorđa* nego *sv. Jure*, pa i sa strane pravoslavaca. Nalazi se poviše stare ceste. Tu su bili Draginići, njima prema jugoistoku Domakovci, a zatim Praskvići.

[4] Po ispravi od 10. IV. 1318. – *SCD VIII*, 497. – Franjo je sin pok. Stjepana i unuk Nozdrenje »generationis iusdem«, t. j. Draginića, kako to isto izlazi iz isprave od 4. XII. 1354. – *SCD XII*, 259–260. – Kad taj Franjo traži od Našmana Petrova iz Karina dio neke zemlje, kaže: »quandam partem terre positam in Drgine, que fuit olim iupani Dragani de Draginic et quam primeri nostri subpignerauerunt Jurislauo de Karino, auo Nasmani predicti«. Sabor je Lučke županije 10. VII. 1370. – *SCD XIV*, 268. – potvrdio Filipu sinu Franjinu i njegovim nećacima, sinovima njegova pokojnoga strica Stjepana, pravo koje je kralj Ludovik bio dao Franji god. 1350. – *SCD XI*, 628–629. – Po tom pravu dobra svih Draginića, koji bi umrli bez muških potomaka, morala su pripasti Franjinim potomcima. Zadarski su Nozdronje iz Draginića i iz tog roda ili seoske zajednice. Vjerojatno se Nozdronja prvi preselio u Zadar polovinom XIII. st. On je imao dva sina, Ivana (Čuvo, Čovelle) – 7. VII. 1275., *SCD VI*, 112; 12. III. 1278. – *SCD VI*, 237–238; 29. IX. 1287. – *SCD VI*, 593; 13. X. 1293. – *SCD* VII, 157; 10. XI. 1295. – *SCD VII*, 212; 16. V. 1297. – *SCD VII*, 280; 16. IX 1297. – *SCD VII*, 288; 25. VII. 1312. – *SCD VIII*, 314. Drugi Nozdronjin sin bio je Stjepan otac Franjin, koji se kao pokojni spominje 15. VIII. 1278. – *SCD VI*, 591; 10. IV. 1318. – *SCD VIII*, 497. Nozdronjini potomci kao zadarski plemići i patriciji igrali su dugo u Zadru važnu ulogu.

[5] Iz god. 1350. – *SCD XI*, 628–629.

zemlje »po običajima Hrvatske« (secundum consuetudinem Croacie) nitko ne može Našmana i njegovu braću uznemirivati, pogotovu jer oni to posjeduju oko 100 godina. Po tomu posljednjemu i u hrvatskomu tadašnjem imovnom pravu postojala je *zastara*. Rasprava, u kojoj su sudjelovala spomenuta bribirska vlastela i drugi Hrvati s jedne, a Franjo i podban sa druge strane, duže je trajala. Da se nekako ta rasprava ipak dovrši, knez Nikola sa drugim Bribircima, članovima njegove porodične zajednice (cum fillis meis una cum prefatis consubrinis meis), dobrovoljno dariva »donacione que dicitur inter viuos« Franji Draginiću i njegovim potomcima traženu od Našmana i braće zemlju. Usto ti isti Bribirci poklanjaju kao odštetu Našmanu i braći svoju zemlju u Dobručavasi.[6] Sve je to bilo moguće, jer je tu nastupala čitava porodična zajednica Nikole Bribirca i uz odobrenje sabora, pred kojim se to zbivalo, t. j. zamjena i darovanje, a što je bilo dne 15. VII. 1351. A da je sam postupak tog otuđenja dulje trajao, pokazuje, što je knez Nikola sve to posvjedočio posebnom ispravom, izdanom u Bribiru istom 4. XII. 1354.[7] Tu su u pitanju Našman i njegova braća (eius fratribus) iz Karina, dakle porodična zajednica karinske vlastele.

Tog Našmana, sina Petrova, spominje više isprava sa nazivom karinskog feudalca *(comes* i *de Carino)* kao i sa nazivom lapčanskog dedića (de Lapuch). Ali društveni položaj i odnose između Karinjana i Lapčana najbolje osvjetljuje već prije spomenuta parnica iz god. 1360. pred kraljicom majkom Elizabetom o pripadnosti samoga Karina.[8] Nju je Ludovik I. poslao u primorje »pro reformacione status regnorum Dalmacie et Croacie«, premda on po tadašnjem pravnomu stanju u Dalmaciji i Hrvatskoj, koje su u svemu bile autonomne, nije za to imao nikakvoga prava. Kraljica je bila na primorju svakako od druge polovice studenoga do početka prosinca 1360.[9] Ona je tada, premda je to bilo mimo svih prava i sloboština Hrvatske i Dalmacije, sudila u Zadru sa kolegijem od 36 članova (iurati assessores), od kojih su 24 bili rotni pristavi (iurati pro exquirendis iuribus regalibus), a 12 rotni suci (iurati pro iudicatu et communi iustitia observanda); njih je sve kralj Ludovik u sudbene svrhe poslao u Hrvatsku (in regno Croacie per nos deputates). U Zadar pred to sudbeno vijeće došli su Našman sin Petra, Jurislav sin Slovinje, Radoslav

[6] *SCD XII*, 260.
[7] I. d. 259–260.
[8] I. d. 69–71.
[9] Po ispravi od 28. XII. 1360. – *SCD XIII*, 86, – sudila je u Zadru Elizabeta, kraljica majka, »die festi sancti Grisogoni«, t. j. na svetkovinu sv. Krševana 24. XI. glavnoga zaštitnika grada, kad je bilo prisutno mnogo svijeta. S time je također u skladu i podatak isprave od 21. XII. 1360. – *SCD XIII*, 79, – da je Elizabeta držala sudbeno ročište u Zadru »tercio die sancti Grixogoni martiris«. Ono »tercio die« ne znači kako bi inače izgledalo, *treći dan*, t. j. prekosutra poslije svetkovine sv. Krševana, dakle 26. XI. To je jednako »feria tercia«, t. j. u utorak na sv. Krševana, u koji je dan te godine i bio blagdan sv. Krševana. Kao potvrda da *tercio die* = feria tercia = utorak, neka posluži podatak Tome arcidakona splitskoga – *Historia salonitana*, iz. Rački. Zagreb 1894, 106. – koji piše, da su Splićani doznali za provalu Domaldovih ljudi u splitsko polje »die tertio in festo omnium sanctorum«. To je bilo god. 1222., a te godine Svi Sveti bili su u utorak.

sin Marina, Ivan sin Matije, Radoslav sin Ivana i Mladen sin Grgura, »nobiles de Lapuch, in suis et universorum nobilium generatione de eadem personis«, da se obrane od optužbe, kojom su njih lažno obijedili pred kraljicom, da oni karinsko vlastelinstvo (terra Karin), na kojemu oni sjede (in qua iidem nobiles residerent), nezakonito drže; Karin da je bio kralj Zvonimir darovao Vonihi, ali jer se Vonihino potomstvo utrnulo po devolucionom pravu, Karin je morao prijeći u ruke kralja. Protiv toga Našman sa karinskom vlasteoskom širom zajednicom po ispravi nastupa na tom sudu kao »nobiles de Lapuch«, premda su svi oni bili karinska vlastela, tvrdeći da su oni Vonihini »veri heredes et successores«; upravo zato da dotada nitko, bilo kralj ili netko drugi, ni u miru ni u ratu nije im nikada osporavao pravo na Karin, oni su ga nesmetano i neprekidno držali »tamquam ipsorum hereditarium a tempore ipsius Çuanimeri«, kako je sve to dobro poznato 36–ci članova tog suda i »uniuersis nobilibus regni Croacie«. Našman sa drugovima zato od tog suda traži, da im ispitavši tu stvar izda kraljevsku potvrdu, da njima pripada karinsko vlastelinstvo.

Taj je sud jednodušno (pari uoluntate et uoce consona, nemine eorum discrepante) potvrdio kao istinite sve navode Našmana i drugova, »nobiles de Lapuch«, jer da su oni Vonihini »veri heredes« i da im Karin pripada »titulo iuris hereditarii ad ipses tamquam ipsius Vnyche posteritates«. U smislu te presude, a usto i zbog zasluga Našmana i drugova, kralj Ludovik im 28. XI. 1360. »terram Karinn uocatam, ac villae et possessiones in eadem scitas (!) et constitutas ... cum omnibus earum utilitatibus et pertinenciis vniuersis ... pretactis (navedenim) nobilibus de Lapuch eorumque heredibus et posteritatibus uniuersis *sub mere et sincere nobilitatis titulo* perpetuamus et confirmamus.«

Uže povijesne činjenice sadržane u toj presudi već sam prije naveo, a sad ću se obazreti na činjenice povijesno- društvene. Tu je Karinu dana oznaka *terra*, koji naziv često u našim izvorima označuje širu gospodarsko-upravnu jedinicu, vlastelinstvo, pa i čitavu županiju.[10] Zato se i tu radi o Karinu kao većoj gospodarskoj jedinici, a ne o samoj utvrdi (castrumu). Po istoj toj presudi Karin je bio podijeljen na »villas et possessiones«. Pojedino vila = selo sastojalo se od više kmetskih sela, a svako selište redovito od jedne kmetske kućne zajednice. Possessiones pak bila bi imanja, koja su obrađivali sami članovi zajednica karinske vlastele. To je slika osnovnoga gospodarskog uređenja tadašnjih hrvatskih vlastelinstava ili feuda. U toj presudi Našman »comes«, inače u drugim ispravama sa oznakom i »de Lapuch«, predvodi ostale Karinjane, po čemu je on tada bio starješina karinske vlasteoske zajednice.

U presudi ne stoji, da je Karin »terra hereditaria« Našmana i drugova nego »tamquam hereditaria«, usto oni ga ne posjeduju »jure hereditario« nego »titulo iuris hereditarii«. To naoko sitno razlikovanje ima veliko značenje. Posjedi označeni sa »terre hereditarie« ili »iuris hereditarii« posjedi su rodovskoga podrijetla, koji potječu iz vremena društvenih

[10] M. Barada, *Hrvat. vlast. feud.*, n. d. 22.

seoskih zajednica pri doseljenju Hrvata na jug. A budući da Karin sa svojim posjedima, kako sam pokazao, nije rodovskoga podrijetla nego vladarskoga, onda je on »terra tamquam hereditaria« i »titulo iuris hereditarii«. Eto još u XIV. st. oštro se luče posjedi podrijetla prastarih rodovskih zajednica od posjeda, koji su nekada pripadali vladaru! Zar to nije potvrda, da su članovi tih zajednica i vladari bili glavni imaoci proizvodnih sredstava u doba narodne dinastije? Naravno ta se razlika u posjedima odnosi samo na podrijetlo, ali ne na imovno pravo. Za obje vrste tih posjeda u Hrvatskoj vrijedilo je jedno te isto imovno pravo. Zbog toga za hrvatska vlasteoska dobra ili feude nije vrijedilo imovno i nasljedno pravo zapadnog lenskog feudalizma, kao ni mađarskog donacionalizma, nego pravo hrvatskih rodovnih seoskih zajednica, kako sam to dosada više puta istaknuo, i u mnogomu pokazao.[11]

Po toj presudi, iako je bilo prošlo, u slučaju Vonihe oko 300, ili najmanje oko dvjesta godina u slučaju Jakova, otkada su Karinjani bili ostavili svoju seosku zajednicu u Lapcu i živjeli u Karinu, ipak oni nisu prekinuli vezu ni po imenu ni po staležu sa tom svojom djedinom. Našman i drugovi ne nastupaju u toj parnici kao karinska vlastela, »nobiles« ili »comites de Karino«, nego kao »nobiles de Lapuch«. Prešućivanje prvoga razumljivo je, jer se baš o tome vodila parnica, ali je važno njihovo isticanje, da su oni plemići po Lapcu. Svijest rodovske pripadnosti lapačkoj zajednici kod Karinjana bila je još potpuno svježa i uvijek živa. Po tomu je za njih rodovska pripadnost u staleškom pogledu bila na prvom mjestu. Naprotiv za kralja Ludovika, po njegovu zapadnjačkomu lensko-feudalnomu shvaćanju, plemstvo je po rodovskoj pripadnosti bilo nešto sporedno i niže od plemstva feudalnoga. To jasno dolazi do izražaja i u presudi. Kad Ludovik Karinjanima (pretactis nobilibus de Lapuch) za vječna vremena ne daje, nego potvrđuje (perpetuamus et confirmamus) Karin, on to čini »sub mere et sincere nobilitatis titulo«, t. j. »kao pravo i čisto plemstvo«. A jer se tu radilo o feudu, a tim i o feudalnomu plemstvu, za Ludovika je to plemstvo bilo ono pravo, zakonito, istinito i glavno, dok mu je rodovsko bilo, ako ne baš contra, tada svakako praeter legem, pa nešto niže i drugorazredno na tadašnjoj općoj plemićko-staleškoj ljestvici.

Konačno Našman i drugovi brane svoja prava na Karin »in suis et uniuerserum nobilium generatione de eadem personis«, t. j. u ime svoje i svih članova karinske grane, a ne svih Lapčana. Da se tu radi samo o grani ili koljenu (generatione), a ne o rodu ili plemenu svih Lapčana, pokazuju riječi presude, da Ludovik potvrđuje Karin »pretactis nobilibus de Lapuch«, t. j. onim spomenutim na početku presude, a to su bili samo Karinjani.

Po svemu od svršetka XI. stoljeća Karin, koji je prije bio vladareva utvrda i dobro, prešao je darovanjem najprije na Vonihu iz Lapca i člana rodovske seoske zajednice Lapčana, a na svršetku XII. stoljeća po ustanovi usvojenja hrvatskog imovnog prava na Jakova, također člana iste

[11] I. d. 36–40.

zajednice. Time je Karin postao i bio vlastelinsko dobro ili feud, kojim su gospodarili potomci *Jakovljevi*, Karinjani, vlastela i jedno od »plemstva 12 hrvatskih plemena«. Uza sve to su uvijek oni ostali i Lapčani; otuda njima dvostruko prezime Karinjana i Lapčana. Njihova je staleška pripadnost hrvatskomu rodovskomu plemstvu vremenski svakako starija nego pripadnost vlasteoskomu, a pogotovu »plemstvu 12 hrvatskih plemena«. Zato koliku ima vrijednost tvrdnja: »Hrvati pa so samo pripadniki dvanajstih plemen«. Samo ti su »prvi, pravi in prirodni plemiči«, samo oni »imajo plemenščine od korena, drugi so kraljevski plemiči, ki sedijo samo na podarjeni zemlji«. Kakav je poznavalac hrvatske prošlosti, a da i ne govorim izvora, pisac ovih tvrdnja, neka čitatelj sam presudi.[12]

Jakovljevi potomci, ta vlasteoska grana Lapčana, živjela je u Karinu sve do godine 1527., kad je on pao u turske ruke.[13]

2.

Premda je po svemu tomu društveni položaj i razvoj prvotne rodovske ili plemenske seoske zajednice lapačke jasan, kao i odnos iste prema svojoj grani vlasteoskoj u Karinu, ipak da sve to još bolje potvrdim, navest ću i njihovu gotovo 200-godišnju zajedničku borbu za posjede u prije spomenutom i određenomu mjestu Kokičanima. O toj borbi sačuvano je više isprava, koje sadržavaju važne podatke za opće hrvatsko društveno uređenje od XII. stoljeća dalje.

Kada je dne 24. XI. 1360.[14] kraljica majka Elizabeta držala u Zadru sudbeno ročište, opat zadarskog samostana sv. Krševana Ivan podiže tužbu protiv Našmana sina Petrova »de Karin de generatione Lapuch nobilem«, što drži posjed u Kokičanima, koji da nije njegov, nego samostanski. Našman pod raznim izgovorima nije se odazvao prvim pozivima i došao na sud. Ali na uporno traženje opata Ivana Našman je bio prisiljen doći pred Elizabetu i njeno sudbeno vijeće. Tu Našman niječe, da

[12] *Razprave* SAZiU I, Ljubljana 1950, 114.

[13] Još se oni spominju: dne 28. VII. 1367. ninski kaptol vidimira ispravu kralja Ludovika od 28. XI. 1360. i 19. XII. 1364. na zamolbu Jakova Jurislavljeva »de Quirino de genere Lapçanin«, koju Jakov čini u ime svoje i svih »suorum fratrum propinquorum et proximorum de dicta generatione Lapçanin« kao i »de dicta generatione Lapuch«. U Podgradu je 13. VI. 1379. – Šišić, *Priručnik*, n. d. 493–494 – rotni sudac »Vladiha filius Georgii de genere Kirinensium«, a svjedoci su »Georgio Jurislauo de Kirino, Borino fratre eius«. Dne 2. III. 1433. – V. Klaić, *Plemena*, n. d. 64 – spominje se »vir nobilis Rados quondam Budislaui de Carino de genere Lapsanorum«. U Podgradu je 22. III. 1433. – Š. Ljubić, *Listine IX*, 55 – sudac »Paulus Corlat de genere Carinorum«, a pristav »Johannes quondam Marini de Carino de genere Carinorum«. God. 1440. – i. d. 134 – rotni je sudac »Maressa Carinanin«. Po ispravi od 22. V. 1484. – C. Jireček, *Glagolitisches Urkundenbuch* u *Archiv f. slav. Phil.* 1899, XXI, 622 – član je stola lučkoga »Ivan Pavlović s' Karina, plemena Karinan«. A 3. V. 1492. – Šurmin, n. d. 361 – istoga stola lučkoga sudac je »Juraj Dujmović od' plemena Karinani«, a 15. XI. 1498. – i. d. 411 – »Georgius dwymowych generacionis Karinanorum«, »iudex iuratus« »sedis judiciarie Lwke«.

[14] *SCD XIII*, 79–93.

bi Kokičani bili samostanski »omni iuris titulo«, nego da su oni njegovi, i to, jer »sua esset hereditaria et eam a trecentis annis citra[15] possedisset et in eius dominio[16] pacifice et quiete perstittisset«, kako je to dobro poznato prisutnim članovima toga suda (iuratis nobilibus regni Croacie). Na to je opat Ivan, da potvrdi svoje traženje, predao sudu ove isprave:

a) presudu hrvatsko-dalmatinskog namjesnika i vojskovođe (studiosus exercitator) Mavra od veljače 1182.[17] u korist već više puta navedenoga Stanča Lapčanina »de quadam uilla, que est in loco qui dicitur Coquyckiani«, a to je bio posjed ili selo u Kokičanima;

b) zapisnik parnice zadarskog suda od 15. III. 1239., vođene između samostana sv. Krševana i Jurislava pok. Stjepana (Steppe) za selo u Kokičanima (super villam de Coquichane);[18]

c) isto zapisnik od 18. VI. 1239. parnice samostana sa karinskim županom Martinom za posjed u Kokičanima (terras de Coquikiane);[19]

d) potvrdu Bele IV. iz godine 1242., kojom on uz druge posjede potvrđuje samostanu i onaj u Kokičanima (terras Cokiani).[20]

U presudi vojničkog namjesnika Mavra[21] u korist Stanča Lapčanina protiv Dragoša, sina Prodana Utoljenića, koji je silom bio oteo Stanču posjed u Kokičanima, Stanče ističe sebi u obranu, da je taj posjed njegov »nomine sui iuris hereditarii«. Po tim posljednjim riječima, osobito po »nomine«, što nije drugo nego prije navedeno »titulo«, Stančev posjed u Kokičanima nije potjecao od njegova Lapčanskog roda, od njegove seoske zajednice. To je po sebi razumljivo, jer su prvotni posjedi Lapčana kao seoske zajednice mogli biti samo u Lapcu. Da je taj posjed u Kokičanima pripadao Stanču po podrijetlu i pravu njegove seoske zajednice, ne bi stajalo »nomine sui iuris hereditarii«, nego samo »sui iuris hereditarii«.[22] Uza sve to taj Stančev posjed po podrijetlu bio je rodovski,

[15] »300 godina amo«, t. j. od oko 1060. do 1360., što bi se poklapalo sa vremenom istaknutim sa strane Stanča pred namjesnikom Mavrom god. 1182., da je Kokičane posjedovao njegov djed Pribac.

[16] *Dominium* rijetko se javlja u srednjovjekovnim našim izvorima. Po rimskom pravu označuje neograničeno pravo iskorišćivanja i raspolaganja nečim, a takvog vlasništva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj malo je bilo zbog kolektivnog prava, koje je u sve tri osnovne hrvatske zajednice bilo uvijek u kreposti. Zato *dominium* u srednjovjekovnom zapadnom pravu značio je samu stvar, koju je netko slobodno držao, i u tom je smislu nekako i ovdje upotrebljen. U našim izvorima mjesto *dominium* u tom smislu obično stoji *possessio hereditaria, hereditas, nobilitas* i sl., a usto hrvatski *nazivi djedina, plemenština, baština* i sl.

[17] *SCD II*, 189–191. Isprava nije datirana *more veneto*, kako Smičiklas tvrdi, nego *calculusom florentinusom*.

[18] *SCD IV*, 74–76.

[19] I. d. 81–83.

[20] I. d. 163–164.

[21] *SCD II*, 180: »dei et regia gratia comes et tocius maritime provincie studiosus exercitator«, koji naslov stoji mjesto običajnijega *bana*.

[22] Upozoravam na ovu pravnu i diplomatičku formulu naših isprava. Mjesto »nomine iuris hereditarii« dolazi i »tanquam iure hereditario«. U konačnoj presudi od 21. XII. 1360., kojom su samostanu sv. Krševana konačno dosuđeni Kokičani, stoji, da ih je bio dobio Stanče od otimača Dragoša Prodana Utolenića, jer su bili njegovi »*nomine* sui iuris hereditarii«.

ali ne seoske zajednice lapčanske, od koje je bio Stančе, nego neke druge, po svoj prilici one, od koje je bio Dragoš, sin Prodana Utoljenića. Još se Stanče pozivlje na činjenicu, da je taj posjed bio u rukama njegova oca Petra pa i djeda Pripca. Tu je slučaj otuđenja rodovskoga posjeda, do kojega je Pribac mogao po hrvatskom imovnom pravu doći usvojenjem, kupnjom ili zalogom, a nikako nasljedstvom. Vjerojatno je tu bio zalog ili kupnja, jer se Stanče pozivlje jedino na posjedovno pravo oca i djeda, t. j. na zastaru. Po Mavrovoj presudi vidi se, da je u Hrvatskoj XII. stoljeća u imovnom pravu postojala mogućnost otuđenja, naravno uz uvjete, koje sam prije naveo, pa i nekomu izvan svoje seoske zajednice, kao u ovom slučaju Stančevu djedu Pripcu. K tomu da su se tada još vrlo dobro znale i razlikovale zemlje, koje su od samog početka, iz vremena stvaranja prvotnih hrvatskih seoskih zajednica po doseljenju, pripadale pojedinoj od njih, od zemalja, koje su poslije iz jedne zajednice prešle u drugu. Tako je pojedina kuća ili porodična zajednica mogla posjedovati, uz zemlje po podrijetlu od svoje prastare seoske zajednice, također i zemlje neke druge slične zajednice. Čudno je, da takvo razlikovanje posjeda po podrijetlu nije kroz vjekove prešlo u zaborav, premda je za jedne i druge hrvatsko imovno pravo bilo i ostalo u osnovi jedno te isto u svemu uvijek u kreposti.

3.

Već sam naveo, kako je po ispravi od 2. III. 1201.[23] Predihа, kojega je Stanče bio usvojio, po smrti Stanča skupa sa sinom Dragutinom u Zadru usvojenjem prenio na Jurislava nekadanje Stančevo imanje u Kokičanima. Po tomu Stanče je već prije toga bio umro, jer se Predihа sa svojom kućnom zajednicom mogao preseliti u Zadar tek poslije Stančeve smrti, a prije 2. III. 1201., kad je izvršio usvojenje Jurislava. Po parnici od 18. VI. 1239. taj Jurislav bio je brat Grgura, a sin pok. Stjepana (Steppe), također Lapčanin (qui pertinent ad Lapcane).[24] Time je Stančeva imovina dvokratnim usvojenjem ostala u rodu Lapčana. Taj slučaj, koji je izuzetno do nas došao, jasno govori, koju i koliku je ulogu igrala ustanova usvojenja u staromu hrvatskom imovnomu pravu.

Sa Predihinim slučajem pogled se na ustanovu hrvatskog prava usvojenja proširuje. Prije sam naveo, da je usvojenje mogao učiniti posljednji muški član jedne kućne zajednice, a ovdje to čine dva člana, Predihа i njegov sin Dragutin. Ali oni to ne čine kao Stanče, da mu se domaće ognjište ne utrne njegovom smrću, nego da se to ne dogodi njihovim potpunim napuštanjem tog doma, preseljenjem u Zadar. A da je u oba slučaja bila ista svrha, t. j. da se dom ne utrne, izlazi iz riječi Predihe Jurislavu: »te enim in dominum adoptaui tequem meum et mei filii prouisorem et mee domus custodem esse in sempiternum constitui .....«;

[23] *SCD II*, 2.
[24] SCD IV, 82.

čini ga svega svoga potpunim gospodarom (dominum), svojim zamjenikom i čuvarom kuće (custodem domus), t. j. kućnog ognjišta. Dominus ovdje stoji mjesto haeres, što je važno za hrvatsko imovno pravo. Izlazi iz svega, da se usvojenje moglo upotrebiti sa strane muških članova kućne zajednice, kad god se javljalo pitanje življenja u njenu središtu, na domu i ognjištu. Slučaj Predihe važan je gospodarski i politički. Prediha se preselio u Zadar. Redovito uzevši, da je mogao sa imovinom slobodno raspolagati, on bi je bio prodao. On to ne čini, nego je otuđuje usvojenjem, i to zato što je jedan i drugi oblik otuđivanja ovisio o pristanku nadležnog suda i prodaja se u takvim slučajevima nije lako dopuštala, kao ni potpuno napuštanje doma. Tim postupkom uvelike se priječilo seljenje našim ljudima u dalmatinske gradove, koji su im inače pružali pogodne uvjete naprednijeg života.

4.

Slučaj Stanča i njegovih Kokičana pruža još drugih važnih činjenica. Stanče je po ispravi od 15. I. 1238.[25] imao i sina Jurja, koji se prije usvojenja Predihe sa strane Stanča (mjeseca svibnja 1183.) bio odijelio od oca i nastanio u Zadru. Juraj je u Zadru po ispravi od 15. I. 1238. na smrti ostavio samostanu sv. Krševana zemlje, koje su mu diobom od oca pripale u Kokičanima. To je on ostavio samostanu »pro remedio anime sue et pro anima patris sui Stancii«. Samostan je uveden u posjed tih zemalja od Tolimira, sina Radoša Šubića, u vrijeme opata Vincencija. Time je samo dio imanja prvotne Stančeve kućne zajednice ostao Stanču, koji je dio poslije usvojenja pripao Predihi i konačno Jurislavu. Naprotiv, samo je druga polovica, ona koju je Juraj pri diobi s ocem bio dobio, Jurjevom oporukom (in obitu suo) došla u ruke samostana sv. Krševana u Zadru. Kad se to posljednje dogodilo? Dne 10. IV. 1238.[26] biskup rapski Jordan, koji je prije god. 1212. bio opat sv. Krševana, svjedoči, da je samostan posjedovao Jurjev dio u Kokičanima još u vrijeme njegova prethodnika opata Vincencija, pa sve do razorenja Zadra od križara 1202. (usque ad destructionem jadrensis ciuitatis). Zato Jurjeva smrt svakako pada negdje na svršetak XII. stoljeća.

Na Jurjev slučaj moram se posebno osvrnuti. Kazao sam prije, da imovno hrvatsko pravo redovito ne poznaje ostavštinu mortis causa ili oporuku. Juraj je pak, kako isprava kaže, »in obitu suo« ostavio svoj dio u Kokičanima sv. Krševanu, a to je i sa hrvatske strane bilo priznato službenim uvodom u posjed od pristava, kako to isprava od 15. I. 1238. svjedoči. Dok je Jurjeva oporuka u Zadru na tlu rimskoga prava potpuno razumljiva, pitanje je, kako se njeno priznanje sa strane hrvatskih vlasti

[25] I. d. 46. Tu je Stančev sin *Georgius*, a u onoj od 10. IV. 1238. – i. d. 56 – *Jurgius* filius quondam Stancii Lapçani, dok u trećoj od 15. III. 1239. – i. d. 75 – *Jorgius*.

[26] I. d. 55–56.

može dovesti u sklad sa kolektivizmom tadašnjih hrvatskih društvenih zajednica, koji je po sebi isključivao oporuku i oporučno nasljedstvo?

U vrijeme, koje je u pitanju, prastaro rodovsko uređenje po sebi je bilo već u raspadanju, a tim i načela njegova kolektivizma. U toku ove rasprave naišao sam dosada na dva pravna običaja, koja bi na prvi pogled izgledala, da su u suprotnosti sa kolektivizmom u tadašnjim hrvatskim imovnim zajednicama, koji sam iznio, a mislim i utvrdio. Ali ako se i ta dva slučaja bolje povijesno-društveno razmotre, vidjet će se, da nisu ni oni baš neposredno u suprotnosti sa iznijetim kolektivizmom (contra legem), nego su donekle s njim u skladu. Prvi je već obrađeni slučaj usvojenja, arrogatio, affatomia i sl. kod drugih naroda, gdje je prastari kolektivizam samo donekle uzmakao pred jakim kultom pređa. Drugi je slučaj po postanku mlađi, ali uzročno potpuno povezan sa kultom pređa kao i onaj prvi.

Zbog kolektivne svojine, osobne i imovinske povezanosti članova pojedinih rodovskih zajednica, pojavio se već rano kod raznih plemena kult njihovih preminulih članova. Po tom kultu, kod mnogih povezanom za domaće ognjište, preminuli članovi smrću nisu prestajali biti članovi svoje zajednice, ostajali su oni to i dalje u njoj. Svaka povreda pređa smatrala se najvećom nesrećom, izazovom srdžbe i osvete sa strane preminulih.

Plemena novonaseljena na rimsko tlo živjela su u prvo vrijeme u imovinskomu kolektivizmu, ne znajući redovito za otuđenje, a tim ni za testatno ili intestatno nasljedstvo. Pokrštenjem tih plemena baštinjeni kult pređa nije kod njih prestao, jer je i kršćanstvo ne samo gajilo kult mrtvih, nego ga je upravo idealiziralo. Po tomu kultu ono je uvelo ustanovu trajnih crkvenih zavještaja, legata.

Zavještaji su nastajali tako, da bi netko za života, a pogotovu na smrti, ostavljao jednoj ili drugoj crkvenoj ustanovi u prvom redu nekretnine. Zavještajem pojedina crkvena ustanova primila bi na sebe obavezu raznih moljenja za upokoj duša onih, kojima je zavještaj bio namijenjen. Ustanovu zavještaja pokršteni narodi lako su mogli prihvatiti, jer je odgovarala i bila u skladu sa dotadanjim njihovim kultom pređa. Pogotovu to su lako primili, jer ti zavještaji kao trajni redovito nisu bili zavještani samo za dušu zavještajnika, nego na korist živih, a za duše svih njegovih prethodnika i potomaka. Na taj način zavještajna nekretnina nije bila potpuno otuđena, njome se i dalje čitava zajednica koristila, jer je ona bila i trajno ostala dionik duhovnih dobara, koje je po tom zavještaju dobivala. Tim zavještajima pravo kolektivizma jedne zajednice nije bilo neposredno povrijeđeno, pa su lako ustanovu zavještaja sva novopokrštena plemena prihvatila, pa i Hrvati. Ali budući da ta plemena pri doseljenju još nisu poznavala oporuku, zavještavalo se redovito za života.

Zavještaji, učinjeni od Hrvata u vrijeme narodnih vladara, redovito su potpuno u skladu sa prije iznesenim. Kad Petar Krešimir god. 1060. dariva samostan sv. Ivana u Biogradu, on to čini za života i »pro animabus meorum *parentum* tam preteritorum quam futurorum, mea quo-

que«.[27] Upozoravam, da kao što u ovom prvom slučaju i u drugim slučajevima, koje ću navesti, ono »parentum« ne znači »roditelja« nego »rođaka«, t. j. sve članove zajednice, koju on predstavlja i u koje ime on zavještava.

Isti Petar Krešimir 1067/8. potvrđujući Diklo sv. Krševanu u Zadru, koje je bio darovao njegov pradjed Mihajlo-Krešimir Stariji (949–969), to čini »ut statuta parentum meorum antiquorum non cassarentur, maxime ea, quae ad salutem eorum pertinent animarum«.[28] Dariva on također god. 1065., biogradski samostan sv. Tome »pro redempcione anime mee meorumque successorum«.[29] Zadarskomu samostanu sv. Marije 1066. daje isti Petar Krešimir zemlju u Tokinji, današnjim Bibinjama »ob remedium anime mee et predecessorum meorum«.[30] God. 1069. poklanja sv. Krševanu otok Maon »qualiter omnipotens Deus hereditarii regni michi concessa gubernacula conseruaret et animabus meorum predecessorum requiem eternam donaret« kao i »pro remedio anime mee meorumque omnium defunctorum«.[31] Daje on god. 1069. samostanu sv. Stjepana Pod borovima kod Splita mlin u Solinu »pro remedio anime mee pariter ac meorum parentum«.[32] Isto tako sv. Mariji u Zadru g. 1072. zemlju u brdima »pro remedium anime mee et parentum meorum«.[33]

Uz te vladarske zavještaje navest ću i zavještaje privatnika. Sidraški župan Petar i brat mu Slavac 1072. daruju sv. Krševanu posjed u Obrovici, istočno od Zadra, »pro remedium animarum nostrarum et parentum defunctorum«.[34] Godine 1072. braća Sovina, Dešimir, Petar, Gromila i Slavac, Ninjani, poklanjaju sv. Krševanu posjed u Obrovici »pro remedio animarum nostrarum et parentum nostrorum defunctorum, quorum nomina indicamus: Leliacus, Stepan, Tomidrag, Uekemir, Raddomir, nomina autem feminarum defunctorum: Petrona, Bolinega«.[35] Taj je primjer osobito važan za značenje »parentum«, jer navedena imena, osim što isključuju značenje roditelja, jasno označavaju društvenu zajednicu, i to ovdje onu porodičnu.

Otprilike u isto to vrijeme druga porodična zajednica, i to Petar skupa sa sinovima Črne i »omnes mei propinqui« darivaju samostanu sv. Marije u Zadru posjed u Obrovici sa crkvom sv. Petra i Pavla »pro animabus nostrorum et pro salute nostra et nostrorum successorum«.[36]

[27] Rački, *Doc.* n. d. 54. *Parentes* ne znače samo roditelje nego već u poklasičnoj a pogotovu srednjovjekovnoj latinštini i *rođake*. Tako i u ovom slučaju *parentum* zbog onoga *futurorum* nikako ne stoji u značenju *roditelja nego rođaka*, članova porodične zajednice i dalje.
[28] I. d. 62.
[29] I. d. 64.
[30] I. d. 67.
[31] I. d. 72 i 73.
[32] I. d. 79.
[33] I. d. 90.
[34] I. d. 91.
[35] I. d. 91–93.
[36] I. d. 94.

Oko god. 1076. u Biogradu Lampridije ne daje nego ustupa (cessit) za života biogradskomu samostanu sv. Ivana trećinu imanja »pro sua suorumque parentum animabus«, a što će samostan dobiti istom po njegovoj smrti, i to »absque ulla contrarietate seu fratrum siue parentum aut consobrinorum (tetkići) uel cognatorum uel auorum uel proauorum uel uxoris uel nurus (nevjesta) uel socrum (svekrva) uel neuerce (maćeha) seu matertere (tetka), siue quorumlibet ex sue genere.«[37]

Negdje 70-ih godina XI. stoljeća Plato, sin arhipresbitera Crneca, daje samostanu biogradskomu sv. Ivana vinograd u Tkonu, a s ujakom i jednim rođakom neku zemlju; uz to i Breida vinograd, a svi »pro animabus tam sua quam et suorum parentum«.[38] U isto to vrijeme Verdata, sin Apraca sokolara, istomu samostanu daje zemlju na Brezju, u današnjemu Tinju, »pro sua et parentum animabus«.[39] Tako čini i Tehan, sin Vrdena, dajući istomu samostanu polovicu zemlje u Sidragi »pro sua et animabus parentum«.[40]

Iz tih primjera vidi se, da su svi ti zavještaji učinjeni za života (inter vivos), a ne oporučno (mortis causa); u njima redovito upotrebljena riječ »parentum«, označuje rođake, t. j. društvenu zajednicu. Svi ti zavještaji nisu učinjeni za duhovnu korist pojedinca, nego čitave zajednice, kojoj je darovano zemljište pripadalo. Tako sa starim hrvatskim zavještajima imovina nije bila potpuno otuđena, kolektivno pravo zajednice uzeto u širem smislu ostalo je nepovrijeđeno.

Naravno, jer se radi o Srednjemu vijeku, da je u tomu stalno bilo nepravilnosti i zloporaba, pa je poslije bilo zakonom određeno, koliko je netko mogao najviše zavještati, kako to svjedoči poznati odgovor podbanskoga sudbenoga stola kninskoga iz god. 1459., koji, govoreći kako je zabranjeno otuđivati imovinu, dodaje, da nije dopušteno »neque pro anima testare, neque legare ultra tres gognaios«.[41]

Tako su usvojenje i zavještaj (legat) bila dva pravna običaja, po postanku međusobno uzročno povezana, u općemu društvenomu razvoju vrlo važna. Nisu bila u biti u suglasnosti s kolektivizmom društvenih zajednica, ali ni u potpunoj suprotnosti. Po zavještaju narodi, koji prvotno nisu poznavali oporuku, upoznali su je i s vremenom, društvenim razvojem postepeno primili kao i nasljedstvo po njoj. To se dogodilo i kod nas Hrvata dugim razvojem dosta kasno, dok je u dalmatinskim gradovima ta upravna ustanova postojala kao rimska baština.

Sad je jasno, kako je Juraj sin Stančev mogao ostaviti svoju polovicu imanja u Kokičanima Sv. Krševanu i kako se to na hrvatskomu pravnomu tlu moglo priznati, i dapače od samog pristava, dakle po hrvatskomu pravu, samostan uvesti u posjed tog imanja.

[37] I. d. 110.
[38] I. d. 170.
[39] I. d. 173 »in nabrijshie«. 167 »na Brijschiae« i 54 »in Nabreze«, isto je mjesto poviše Tinja.
[40] I. d. 174.
[41] Šišić, *Priručnik*, n. d. 494–495.

5.

Razorenjem Zadra od križara 1202., bijegom i raseljenjem njegova stanovništva, pa i članova crkvenih ustanova, a pogotovu kad se Zadar početkom 1205. predao na milost i nemilost Veneciji i ostao u njenoj vlasti, po sebi su posjedi zadarskih samostana bili izloženi otimačini. Tako u metežu, koji je tada nastao, zaposjeo je karinski župan Jakov nekadanji Jurjev, a tada već samostanski dio u Kokičanima. Stančev pak dio bio je još u rukama Jurislava, sina Stjepanova.

Kako iz isprave od 8. V. 1238.[42] izlazi, odmah su se digla zbog toga braća Grgur, Nikola i Voniha kao i njihovi rođaci Borislav i Radoslav i drugi, dakle diobena zajednica protiv strica župana Jakova. Tražili su oni od župana Jakova, da dade i njima dio samostanskih Kokičana. Župan im je pak Jakov odgovorio, da onaj posjed nije ni njegov ni njihov, niti da pripada njihovoj zajednici *(nec sunt*-sc. terre et uinee-*de nostro patrimonio)*,[43] nego da je to posjed Sv. Krševana, kojim se zbog tadanjih prilika samostan ne može da koristi; ali čim tomu dođe vrijeme, on će taj posjed vratiti samostanu. Tim je to pitanje bilo uređeno unutar Lapačke seoske zajednice. Jakov je u to vrijeme već bio karinski vlastelin, a Grgur i drugi su samo Lapčani; ali budući da je po srijedi bila nekadanja imovina Pripca, Petra, Stanča i Jurja, dakle sve samih Lapčana, jedni i drugi sežu za tom imovinom, po čemu i tu na osobit način dolazi do izražaja starohrvatsko imovno pravo i veza Karinjana i Lapčana.

Poslije smrti župana Jakova preuzeo je samostanski posjed u Kokičanima njegov sin župan karinski Martin. Kad je od ovoga tražio njegov brat župan Juraj dio od istog posjeda, Martin je odgovorio bratu jednako kao i prije njegov otac Jakov rođacima iz Lapca, da je to samostansko. Svi ovi podaci uzeti su iz svjedočanstva župana Jurja, sina Jakovljeva, a brata Martinova. Budući da župan Juraj traži dio Kokičana od svoga brata župana Martina, izlazi, da su se oni međusobno već bili podijelili i da su već tada postojale bar dvije karinske kućne zajednice; oba brata kao vlasteosko-feudalni vlasnici Karina, nose naslov župana, ali je Marin bio starješina karinske vlastele.

Međutim na početku 1238.[44] opat samostana sv. Krševana de Torrente pred zadarskim sudom traži Kokičane. Ali opat ne vodi samo parnicu[45] protiv karinskog župana Martina za nekadanji Jurjev i uistinu samostanski dio, nego i protiv Jurislava Stjepanova za dio Stančev, koji nije nikada bio samostanski.[46] Zadarski sud saslušavši stranke i svjedoke,

[42] *SCD IV*, 59.

[43] *de nostro patrimonio* isto je što i *bona patrimonialia*, kojim se nazivima označuju naslijeđena dobra, ali ne ona unutar svoje seoske zajednice. Up. M. Barada, *Hrvat. vlast. feud.* n. d. 37.

[44] Zato što je prvo svjedočanstvo od 15. I. 1238. – *SCD IV*, 46–47.

[45] I. d. 81–83.

[46] I. d. 84–85.

uzevši u obzir i prikazane isprave, dosudi opatu rotu (zakletvu), kojom je morao potvrditi, da je ono, što traži, uistinu samostansko. Za dio koji je tražio od župana Martina, morao se zakleti opat i jedan rotnik ili porotnik (a secunda sua manu),[47] dok za dio, koji je tražio od Jurislava, on i pet porotnika (a sexta sua manu).[48] Opat je našao te rotnike i s njima položio rotu. Sud je tada samostanu dosudio oba tražena dijela, premda dio Jurislavljev nije nikada i ni na jedan način pripadao samostanu.

Naravno da takvu presudu zadarskoga tuđega suda, koja je u pogledu Jurislavljeva dijela bila potpuno kriva, Jurislav nije mogao priznati. To je dobro došlo i županu Martinu, da nije ni on priznao osudu za svoj dio. Takvom presudom bio je otvoren put daljemu parničenju. Po svjedočanstvu Stjepana, sina Lovrehne, u Zadru 29. II. 1240.[49] župan Martin osudu nije priznao. Tada samostan i Karinjani sporazumno izabraše suce posrednike, i to: Iz Zadra Damjana Varikašu i Petra, sina Nikole Lampridijeva, a iz Karina Vitomira Vitorića i Cvjetka, sina Berislavljeva. Kad su pred tim odabranim sucima samostanski punomoćnici Grube Belošev i Stjepko Kamazija Capilletia predbacili županu Martinu, da nezakonito drži samostanske zemlje u Kokičanima, on se poslužio varkom i jednostavno im odgovorio, neka mu na licu mjesta pokažu, o kojima se to posjedima baš radi. Ti suci nato radi utvrđenja pravih granica odrediše, da se obavi naličje ili zavod, a jer je to po hrvatskom običajnom pravu morao obaviti zakleti pristav, imenovaše pristavom već spomenutog Stjepana Lovrehne. U prisustvu tog pristava, samostanskih punomoćnika Grube i Stjepka, župana Martina i Jurislava, samostanski opat de Torrente na licu mjesta u Kokičan'ma jednostavno je na samom početku izjavio, da su sve te zemlje njegove, a da župan Martin i Jurislav tu nemaju ništa svoga. To je bilo u prilog Martinu i Jurislavu, koji su tražili oznaku granica. Konačno su se obje strane složile, da se tom prigodom odrede samo granice, a konačna presuda izabranih sudaca da bude poslije (.... et postea sicut uidebitur rationi, ita fiat). Što se sve zbilo pri tom utvrđivanju granica, izvori šute. Ali budući da tada, a ni dugo poslije, pripadnost Kokičana nije bila riješena, svakako zbog granica Jurislavljeva dijela, zavod nije bio izvršen.

Ispravom od 28. XI. 1360.,[50] kad kralj Ludovik Našmanu Petrovu, Jurislavu Slovinjinu, Radoslavu Marinovu, Ivanu Matijevu, Radoslavu Ivanovu, Mladenu Grgurevu i drugima potvrđuje Karin i druge njihove posjede, izričito izuzima Kokičane, jer su oni baš u to vrijeme vodili parnicu sa samostanom sv. Krševana.[51] Tok te parnice sačuvan je u presudi kralja Ludovika, izdanoj u Zagrebu 21. XII. 1360.[52] Na toj

[47] I. d. 83. »a secunda manu sua« redovito znači, da se moraju zakleti provodac i jedan rotnik, a samo rijetko provodac i dva rotnika. Slično »a tertia«, »quarta« i t. d.
[48] I. d. 76.
[49] I. d. 105–106.
[50] *SCD XIII*, 69–71.
[51] I. d. 70.: »super qua inter ipsos et abbatem sancti Grisogoni de Jadra litis materia vertitur de presenti.«
[52] I. d. 79–83.

parnici, o kojoj sam već govorio, opat je Ivan iznio darovštinu Jurja, Stančeva sina, ali opat nije kazao, da je to učinio Juraj nego Jurislav, koji je po usvojenju imao Stančev dio Kokičana. Opat je sličnošću imena Georgius, Jurgius i Jurislaus, a obojica su već davno bila mrtva, tako zaveo sudbeni dvor, da su sva 24 rotna suca (iurati assessores), presudi kojih su se Karinjani bili unaprijed obvezali pokoriti, izjavili da Našman, a tim i čitava karinska vlasteoska zajednica, u Kokičanima »nullam penitus nobilitatem uel hereditatem habuisset nec haberet nec eadem uilla sua esset hereditaria«. O tome je tad kralj Ludovik izdao gornju presudu, po kojoj su Kokičani bili dosuđeni samostanu sv. Krševana, a Našmanu i svima njegovima zauvijek određen »perpetuum silencium«. Osim toga kralj Ludovik 31. XII. 1360.[53] šalje hrvatsko-dalmatinskomu banu Nikoli Széchy-u »*litteram praeceptoriam*«, po kojoj mu naređuje ne samo da uvede u posjed, nego i pruži samostanu potrebnu zaštitu u tomu. Ban pak Nikola 7. II. 1361.[54] šalje »*mandatum statutorium*« ninskom kaptolu, da odredi jednoga svoga člana, koji će sa banskim izaslanikom Mihajlom »de sancto Petro« izvršiti statuciju, t. j. uz određene formalnosti uvesti samostan sv. Krševana u posjed Kokičana. Ninski kaptol izabra svog arhiprezbitera Stanča, koji je sa banskim izaslanikom Mihajlom i jednim samostanskim punomoćnikom izvršio statuciju; ista je obavljena u prisustvu mnogih svjedoka od 16. do 18. veljače 1361., pri kojoj nije pao nikakav prigovor i presuda je postala pravomoćna. O toj situaciji bio je u Zadru 19. II. 1361.[55] sastavljen zapisnik, t. zv. *litterae statutoriorelatoriae*.

6.

Izneseni spor o Kokičanima nije toliko važan po sebi, koliko po ispravama, koje su o njemu sačuvane. Već sam istaknuo važne podatke tih isprava o odnosu karinske vlastele i Karinjana sa njihovom rodovskom seoskom zajednicom u Lapcu, kao i o tadašnjem hrvatskom društvenom uređenju. Osim toga taj spor pruža sliku težnja, ukrštavanja i sukoba tadašnjih raznih pravnih poredaka, osobito u imovnom pravu. Ludovik tu nastupa, da stvori stanje, kakvo je tada bilo na Zapadu. Naime kako se u Srednjemu vijeku sve većma množio broj plemića na Zapadu, javlja se potreba, da vladari moraju nastojati, da se plemstvo ne osili na štetu kraljevske vlasti. Zbog toga vladari sve jače ističu svoju vlast suverena nad svima i u svemu, koja vlast na osobiti način dolazi do izražaja u težnji, da što šira sudbena vlast bude i ostane u vladarevim rukama. Hrvatski prastari rodovski imovni poredak vodi borbu i odstupa pred onima, koji izvana nadiru u njegovo područje. U prvom redu kraljevski sudovi potiskuju rodovske. Silom se nastoji u Hrvatskoj uvesti pravni poredak uže Madžarske. Očita je potvrda svemu

[53] I. d. 90.
[54] I. d. 102–103.
[55] I. d. 106–108.

tomu već sama sudbena misija kraljice majke Elizabete, poslane od Ludovika krajem 1360. u Hrvatsku »pro reformatione status regnorum Dalmacie et Croachie«[56] i »unicuique querulanti iuxta causarum suarum merita pro iustitia exibenda«,[57] kako to piše u Našmanovim presudama sa strane toga suda o Karinu i Kokičanima. To je bilo potpuno u suprotnosti sa autonomijom dalmatinskih gradskih općina, koja se u prvom redu sastojala u potpunoj slobodi i nezavisnosti u svim sudbenim poslovima;[58] isto tako sa autonomijom plemensko-rodovskih sudova u Hrvatskoj. Zato kraljevski sud po dotadanjemu dalmatinskom i hrvatskomu pravnomu poretku nije bio Našmanu nadležan.

Da se u ono doba radilo o tim novotarijama u pravnomu sistemu u tom pravcu, pokazat će idući slučaj. Navodim ga također i zato, što će on mnoga dosada iznijeta načela starog hrvatskog imovnog prava potvrditi i bolje razjasniti. Godine 1273. Ladislav IV. Kumanac darovao je Juriši Grgurevu, Jurislavu Slavonjinu, Oblahu Jirislaja i Damjanu Jurinu, svima od roda, t. j. seoske zajednice Glamočana (de generatione Glamochani), zemlje Banjevac i Kašić, sjeveroistočno od Vranskog jezera, u potpunu vlasnost, a koje su oni i dotada držali. Darovao im je te posjede u vlasnost, jer su se oni uvelike istakli u kraljevoj vojni protiv češkoga kralja Otokara II. pod Gjurom (Győr-Raab).[59] Rod Glamočana je iz Tinja, južno od Nadinskog blata, nedaleko od Jošana, Kamenjana, Kokičana, a i Lapca. Da je djedina te rodovske zajednice u Tinju, vidi se po ispravi iz god. 1164.[60] Te se godine vodila parnica sa samostanom do 1125. biogradskim, a poslije zadarskim sv. Tome za zemlju pod brdom Tinjem. O toj zemlji samostan se parničio sa Glamočanima i prije. Za nju su Glamočani tvrdili, da im je njihova po plemenštini ili seoskoj zajednici (ex nostra propinquitate), po čemu su oni iz Tinja, iz jednoga od središta hrvatskih rodovskih seoskih zajednica. Da su iz Tinja, pokazuje i činjenica, da je, kad tu parnicu vodi splitski nadbiskup Petar, prisutan i tinjski sudac Toljen (Tolen iudex Tini). U dvjema ispravama od 21. III. 1207.,[61] a radilo se o crkvi sv. Petra u Bubnjanima, zapadno od Tinja, među drugim plemenitim Hrvatima svjedocima, kao Gusićima, Mogorovićima, Kačićima, Virevićima, Čudomirićima i drugima bio je i Strojko Glamočanin. Po svemu, djedina je Glamočana Tinj; bili su oni rodovski plemići, djedići. Dobivši

[56] I. d. 69 i 79.

[57] I. d. 79.

[58] Tako u Kolomanovoj zakletvi Trogiranima od 25. V. 1107. – *SCD II*, 19 – »lege antiquitus constituta vos uti permittam«. Ono *lege antiquitus constituta* razjašnjava potvrda Splitu sa strane Gejze II. svibnja 1142. – i. d. 49, – »cum vestro iudice uti permittam«.

[59] Nažalost u toj sudbenoj ispravi je donesen samo sadržaj, a ne čitav tekst darovnice iz god. 1273. Uza sve to može se zaključiti, da su Glamočani i prije te godine držali ta dva sela, ali u podložnom stanju, jer ih kralj Ladislav oslobađa »de honere et solutionis gravamine«. Ali oni su u kraljevoj vojsci, zato nisu bili pravi kmetovi, nego su živjeli na imanjima podložnima kraljevskomu gradu (castrum) uz obavezu vojne službe. Bili su jobagiones castri = gradokmeti.

[60] *SCD II*, 99–100.

[61] *SCD III*, 63–67.

spomenuti Glamočani Banjevac i Kašić u vlasnost, jer su dotada ta naselja bila podložna nekomu kraljevskomu gradu, dakle bila su ta dva mjesta samo dio, a ne čitava kraljevska upravna i gospodarska jedinica. Obdarenici tim novim darovanjem nisu postali vlastela, nego kraljevski plemići, jer su dobili kraljevske zemlje u vlasnost unutar kraljevskog vlastelinstva, a ne čitavo vlastelinstvo (leno). Kojega su baš vlastelinstva bili sastavni dio, teško je odrediti i kazati.

Polovinom XIV. st. u vrijeme teških borba između Venecije i kralja Ludovika za dalmatinske gradove s jedne, a za bribirsku baštinu sa druge strane, 31. VII. 1347. Bribirac Grgur II. i nećak mu Juraj III. predadoše kralju Ludoviku svoju vlasteosku utvrdu Ostrovicu.[62] On njima zauzvrat pokloni Zrinj u Slavoniji. Ostrovicu, koja tad posta središnja i polazna tačka daljih borba na primorju, Ludovik zadrža u svojim rukama, postavivši joj za upravitelja svog kastelana. Ti kastelani, da prošire svoju vlast i podignu snagu Ostrovice, pri čemu su im prvi bili na udaru posjedi okolnih nižih plemića, prijevarom i nasiljem prisiliše mnoge od njih (vi coacti et potentialiter conpulsi), da su postali obični kmetovi (iobagiones) kastelana Ostrovice. Davali su mu obični u Hrvatskoj kmetski dohodak, četvrtinu plodova, kao i vršili sve druge kmetske službe i podavanja.[63] To nasilje nije mimoišlo ni posjede Glamočana u Banjevcu i Kašiću. Dok je kastelan ostrovički bio poznati inače Nikola Kont, isposlova on od kralja Ludovika, da daruje god. 1355. ili 1356. Jakovu Šubiću određeni kraj istočno od Vrane, koji je obuhvatao također i Banjevac s Kašićem.[64] To Ludovik čini pozivajući se na svoje kraljevsko pravo, po kojemu je sve to mogao da dade, komu hoće, jer je bilo njegovo »sue regie collationi pertinentibus«. Darovanje pak nije vrijedilo, ako nije bila izvršena zakonom uređena statucija, t. j. javno uvođenje obdarenika u posjed, pri čemu je svatko mogao iznijeti svoja prava i prigovore. Znajući da su Banjevac i Kašić slobodni, a ne podložni posjedi, da na njima ne sjede kmetovi, nego plemeniti i da je prema tomu to darovanje nezakonito, Jakov Šubić zavara Vladihu, njegovu braću i rodake, čiji su tada Banjevac i Kašić bili. Nagovori ih, da preko statucije pređu šutke, jer će oni njemu davati samo neke malenkosti (pauciores census et leviora debita). U izvanrednim prilikama pred jednim vitezom (miles) silnika kralja Ludovika nije im preostajalo drugo nego ponudu prihvatiti. Ali poslije izvršene statucije,

[62] I. d. 380–381.

[63] *SCD XIII*, 188 »omnium frugum et vinorum ipsorum quartam partem et alia debita et proventus ... debita et servitia et quartam partem suorum vinorum et frugum .... census et debita ac servitia«. Podaci, koji su potpuno u skladu sa inače utvrđenim redovitim kmetskim podavanjima u Hrvatskoj. Up. M. Barada, *Hrvatski vlast. feud.*, n. d. 47–48.

[64] Taj Šubić iz Zadra nije bio Bribirac, nego njegova i Bribiraca djedina bila je u već navedenim Šubićevim Jošanima. Čudan on nosi naziv *de Cesanis!* Vjerojatno je po srijedi kriva grafija mjesto de Gesanis = Gelsanis-Jošani Majuskulno *c* i *g* lako se u gotici zamijene. Isti se spominje u ispravi od 10. II. 1358 – SCD XII, 451 – kao »aulae nostrae miles, amiratus noster maritimus, ac comes insularum nostrarum Farae et Bratiae«, ali kao *Jacobus de Cessano*.

Jakov Šubić nije održao obećanje, nego je i od njih tražio sve, jednako kao i od svih drugih običnih kmetova. Zato Vladiha i drugovi podigoše tužbu pred kraljicom majkom Elizabetom i njenim stolom u Zadru. Parnica je započela oko 30. XI. 1360. ali nije svršena, jer je kraljica domalo napustila krajeve Dalmacije i Hrvatske, povjerivši dalje vođenje te parnice banu Nikoli Seču. Na sudbenomu ročištu 11. IV. 1361. Jakov Šubić prikaza banu Nikoli pismo kralja Ludovika od 28. II. 1361., kojim kralj naređuje banu, da tu parnicu on dalje ne vodi, nego neka je pošalje kraljevomu sudbenomu dvoru (ad curiam suam in sue maiestatis presentiam). Bilo je određeno ročište pred tim sudom za 15. IX. 1361. Međutim ljeti te godine, kad je Jakov Šubić sa svojim ljudima nekako oko 24. VI. došao u Banjevac i tražio od Vladihe i drugova četvrtinu plodova, od Glamočana Vladiha, Barka, Dminek i Bogdan opriješe se tomu oružjem. Pritom je i sam Jakov jedva izbjegao smrti; od njegove pak pratnje udvornik bio je teško, a dvojica slugu smrtno ranjena. Taj čin tih Glamočana došao je kao naručen. Parnica je dobila otada dalje čisto kazneni (kriminalni), a izgubila dotadanji privatnopravni oblik. Zato na sudu 15. IX. kralj vraća banu tu stvar na suđenje. Dana 2. XI. 1361. ban na sudu u Zadru zakaza sudbeni dan za 11. XI. 1361. pred banskim stolom, vjerojatno u Kninu. Jakov Šubić i pred taj sud iznese novo„ vrlo značajno pismo kralja Ludovika od 29. IX. 1361. U njemu kralj naređuje banu, da tu parnicu sudi »non more aut secundum consuetudinem Croatorum an Dalmatinorum sed iuxta legem et consuetudinem hungaricalem«. Na sudu ban Nikola, kao Mađar i Ludovikova osoba, Glamočane tužitelje pretvara u optuženike i izmijenivši oblik parnice osuđuje ih zbog *nasilja* (potentiariam exclusionem) na gubitak svih dobara i posjeda. Ban to čini »ex consuetudine regni Hungarie, qua mediante regalis excellentia premissam causam diffinire et determinare iniunxerat, ac etiam lege regni Croatie approbata per iudices ac nobiles regni Croatie nobiscum assedentes, consulta perpendentes ut si quis in quarumcumque iurium et proprietatum dominio repertus extiterit, non vi vel potentialiter sed per iuris formam et iustitie processum, per quescunque iura in eisdem sperant habere, de eorundem dominio excludi possunt et removere ...«; osuđuje ih »pro premissi potentiarii delicti commissione ex utriusque regni consuetudine eosdem in facto potentie et amissione omnium proprietatum et bonorum ipsorum, eosdem solum ubique intra limites dictorum regnorum Dalmatie et Croatie contingentium«. Osuda, koja sadržava čitav tok rasprave, izdana u Kninu 15. XI. 1361.,[65] izrečena je samo protiv Vladihe, Borka, Dminka i Bogdana (eosdem solum); ovi su izgubili potpuno sve svoje pokretno i nepokretno, dok se ostali njihovi srodnici u Banjevcu i Kašiću pokoriše sili i na dotada slobodnim posjedima postadoše Jakovljevi podložnici i kmetovi.

[65] SCD XIII, 185–190.

Ova parnica ne baca samo svijetlo i na one savremene već navedene parnice protiv Našmana, pružajući značajne podatke za upoznavanje težnja i nasilja kralja Ludovika, nego sadržava također podatke, koji su tijesno povezani sa pitanjima uzetim u obzir u ovoj raspravi.

Tako u raspravi protiv Glamočana nalazi se i fraza: »veri, primi et naturales regni Croatie nobiles«. Svakako važan izričaj, kojega pravo značenje treba povijesno utvrditi. Po navedenoj presudi nalazio se on u ispravi kralja Ladislava IV. Kumanca iz god. 1273. Nažalost ta isprava u osudi Glamočana od 15. XI. 1361. nije donesena potpuno kao transumpt, nego samo njen sadržaj. Zato se ne može reći, da li je gornji izričaj bio u ispravi iz god. 1273. ili je ušao u njen sadržaj pri osudi od 15. XI. 1361. No to je sporedno. Glavno je, da je on upotrebljen u gornjoj osudi i po njenu tekstu treba mu odrediti značenje. Sadržaj isprave iz 1273., kakav je u osudi, nije lako razumljiv. Svakako čitava osuda banjevačkih Glamočana jasno pokazuje, da se radilo o posjedima vladarskoga podrijetla (possessionum collationi regali pertinentium; duobus villis sue regie, ut diceretur, collationi, pertinentibus, Banyawas et Cassich), a nikako podrijetla odiskona, t. j. rodovskoga ili seoskih zajednica. Zato ti banjevački i kašićki Glamočani nisu sjedili »na plemenščini od korena« nego na »podarjeni zemlji«. Dakle potpuno obratno, nego što pisac ovog citata piše.[66]

Po izvatku darovnice, koju je Ladislav IV. izdao tim Glamočanima negdje oko polovice 1273.,[67] podijelio je on njima ove povlastice:

a) oslobodio ih je nekih tereta i podavanja, dotično služba i dužnosti (de honore et solutionis gravamine ... misericorditer eximendo), na koje su oni dotada bili obvezani radi držanja Banjevca i Kašića (quem admodum tunc usque nunc tenuissent);

b) on ih je »ad numerum, cetum et consortium Croatorum nobilium transtulisset et restituisset, ita pure, quod tam ipsi, quam eorum heredes heredumque in posterum successores, illa et eadem gratulerentur libertate qua veri, primi et naturales regni Croatie nobiles perfruentur«.

Sve su pak tadašnje društvene povlastice i prava bili nužno povezani za proizvodna sredstva i odnose, koji su iz toga istjecali. Proizvodna sredstva redovito su tada bile zemlje. Zato, kad godine 1273. Ladislav oslobađa Glamočane podavanja i tereta, na koje su oni dotada bili prema njemu obvezani zbog uživanja Banjevca i Kašića, on mijenja dotadanje njihove međusobne odnose; ti posjedi i po tomu su stalno bili vladarski, inače kralj u te odnose nije mogao ulaziti i mijenjati ih. A budući da su banjevački i kašićki Glamočani služili u kraljevoj vojsci, i to u svojstvu »fidelium suorum«, njihova ta dužnost bila je vezana za uživanje gornjih zemalja. Da su oni na tim zemljama sjedili

[66] *Rasprave* SAZiU, n. d. 110.

[67] *SCD XIII*, 186. Ta je darovnica datirana godinom 1273. i prvom vladanja Ladislava, koja je svršavala oko 5. VIII. 1273., pa je zato izdana prije kolovoza 1273.

kao obični kmetovi, oni nisu mogli služiti u vojsci, pogotovu kao »fideles«. Budući da su služili, znači, da su oni držali Banjevac i Kašić u svojstvu sličnom svojstvu slavonskih jobagiones castri, t. j. onih, koji su uživali određene kraljevske ili vlasteoske zemlje i zbog njih bili obvezani u prvomu redu na određenu vojnu službu. Ladislav pak sada, kako je tada i bilo u običaju, diže ih iz dotadanjeg ipak kraljevskim plemićima vrlo bliza, ali podložničkog stanja, na stepen pravih plemića, onih kraljevskih, za koje bi se mogao upotrebiti tad obični naziv »servientium regis«.

Upravo po tomu podizanju na stepen pravih ili kraljevskih plemića oni dobivaju povlastice, prava i sloboštine, koje uživaju »veri, primi et naturales nobiles regni Croatie«, t. j. pravi, prvi i redoviti plemići hrvatskoga kraljevstva. Po svemu oni nisu to, jer »imajo plemenščine od korena«, nego »so kraljevski plemiči, ki sedijo samo na podarjeni zemlji«. Zato izričaj »prvi, pravi in prirodni plemiči«, doduše pripada među one »češemi sluhi«, ali nikako nema značenje, koje mu pisac već prije navedenog čitavoga pasusa daje i on mu je dokaz svih tolikih i još kakvih tvrdnja. Pogotovu kad pisac baš te riječi veže samo za »plemstvo 12 hrvatskih plemena«, a upotrebljene su u izvoru samo za Glamočane, koji nikada nisu pripadali »plemstvu 12 hrvatskih plemena«, nego su oni bili rodovsko, a poslije kraljevsko plemstvo.

Po svemu izričaj »veri, primi et naturales nobiles« upotrebljen za Glamočane u Ladislavljevoj darovnici iz god. 1273. znači jedno te isto, što i izričaj »sub mere et sincere nobilitatis titulo«, kojim je kralj Ludovik 28. XI. 1360. potvrdio Našmanu i njegovima karinsko vlastelinstvo. Za potvrdu navest ću i druge primjere. Kad god. 1225. Bela IV. oslobađa Čakana i njegove potomke »ab obligatoria seruitute castri Crisiensis«, on ih razrešuje »inferioris officii uinculo«, t. j. jobagionatus castri, a podjeljuje im da »gaudeant de honesta societate seruientum (!) regis« i da su »Introducti in participium regalis domus«.[68] Kralj Ludovik 19. II. 1363.[69] potvrđuje Nikoli Stjepanovu neke kraljevske zemlje(nostre collationi dignoscitur pertinere), koje je njegovim predima bio dao Bela IV. 7. XI. 1239. Tom prigodom Ludovik »eundem et suos heredes ac successores in perpetuum cum terris seu possessionibus a *iobagionatu castri duximus eximendum et in cetum et numerum nobilium regni nostri mutuata libertate ipsius agregamus et pure nobilitatis priuilegio fecimus et facimus congaudere*«. Zar tu »veri nobiles« i »pura nobilitas« ne znači isto što »sub mere et sincere nobilitatis titulo« isprave od 28. XI. 1360. i »veri primi et naturales nobiles« isprave od 15. XI. 1361. dotično isprave iz 1273?

Takvo je značenje potpuno u skladu sa pravima svete krune,[70] koja je uz drugo bila i »radix omnium possessionum«. Po tom načelu u toku XIII. stoljeću u Mađarskoj je potpuno nestalo prastaroga rodovskog

[68] *SCD III*, 247.

[69] *SCD XIII*, 272–273.

[70] Lanović M, *Stjepan pl. Verböcz*, Rad JAZiU, 277 (126). 90 i 92.

plemstva, a postojalo je samo plemstvo svete krune ili kraljevsko.[71] Tako i ugarski kraljevi gledaju na plemstvo; samo kraljevsko je plemstvo »pravo, prvo i zakonito«, a nikako rodovsko.

Tako parnica Vladihe i drugova ne samo što je važna za hrvatsko društveno uređenje, nego je očit primjer skupa smicalica, zakulisnog rada, zavaravanja, prijevara, samovolje i nezakonitosti. Kralj Ludovik sve to čini sa ciljem, da izmijeni tadašnji društveni poredak u Hrvatskoj, osobito onaj imovni osnovan na prastaromu rodovskomu poretku; on hoće da u čitavom svomu kraljevstvu stvori jedinstveni i zajednički društveni poredak. U tomu treba tražiti suprotnosti, koje su pripremale tlo i raspoloženje za bune, ustanke i borbe, koje su se već za Ludovika, a pogotovu po njegovoj smrti dugo i oštro vodile u njegovu kraljevstvu i u našim stranama.

[71] A. Timon, n. d. 136 sl. i 154.

IV. BUŽANSKI LAPČANI

1.

Dana 3. IX. 1258.[1] pristupi pred ninski kaptol Ladislav sin pok. kneza Jakova, roda krbavskih Gusića,[2] i sa njime skupa Bogdan i Stanislav, sinovi Kreljata, kao i Stjepan i Radovan, sinovi Bogdoslava. Posljednja četvorica bila su među sobom blizi rođaci,[3] a »de generacione Laptane, nobiles de Lapat«.[4] Dakle svakako lapački plemići iz mjesta Lapca. Da se tu radi o primorskom, a ne o kojemu drugomu Lapcu, pokazuje činjenica, što pravni posao ta petorica sklapaju među sobom, pred ninskim kaptolom. Taj je bio u ninskoj biskupiji locus credibilis, mjesto, pred kojim su se sklapale pravovaljane pogodbe i drugi pravni poslovi. Primorski Lapac bio je u ninskoj biskupiji, i po tomu njegov je locus credibilis bio ninski kaptol. Da se tu radilo o Lapcu u Pounju, pravni posao između one petorice bio bi se radije obavio pred kninskim kaptolom, koji je za Pounje kao locus credibilis bio nadležan.

Navedenoga dana 3. IX. 1258. spomenuti Ladislav Gusić pred ninskim kaptolom poklanja četvorici Lapčana svoj nenaseljeni posjed Gomiljane u Bužanima, kraju u porječju srednje i donje Like, od Perušića prema Pazarištu pod Velebit. Gomiljani pak bili su u susjedstvu drugoga

[1] *SCD V*, 102–103.

[2] Po ispravi bana Pavla Šubića od 26. XII. 1298. – *SCD* VII, 322 – Bela IV. je tomu Ladislavu »filio comitis Jacobi de Chorbavia Gusich« bio darovao 6 posjeda u Krbavi na granici Gacke; usto i već spomenute prije Domakovce u Luci. Imao je Ladislav sinove Gvida, Desinu i Pribislava.

[3] »Simul et vicissim consanguinei« vjerojatno bratučedi ili stričevići, svakako članovi porodične zajednice.

[4] Ta je isprava do nas došla u prijepisu od 1. II. 1384. i *Laptane* kao i *Lapat* svakako je kriva grafija, pogotovu kad u drugom prijepisu iz god. 1412. stoji *Lapchane* i *Lapach*. Svakako se radi o *Lapčanima* i *Lapcu*.

Ladislavljeva posjeda, zvanoga Radoslavljevas. Oba ta mjesta 7. II. 1250. kralj Bela IV. bio je darovao istomu knezu Ladislavu Gusiću, a potvrdio god. 1252. i ban Stjepan Gutkeled. Sada god. 1258. poklanja knez Ladislav Gomiljane spomenutoj četvorici Lapčana kao nagradu za raznovrsne i mnoge službe, koje su oni i njihovi pređi vršili Ladislavu i njegovim prethodnicima.

Sama ta isprava u mnogomu je važna. Oznake »de generacione Laptane« i »nobiles de Lapat« pokazuju ne na tradiciju, nego da je još uvijek uistinu postojala kao posebna rodovska ustanova seoska zajednica Lapčana, neovisna od bilo koje druge njima blize ustanove ili zajednice, kao što je bila vlasteoska karinska. Po tome je u Hrvatskoj rodovsko plemstvo ne samo još postojalo, nego se takvim i smatralo. Ktome premda su obdarenici »nobiles de Lapat«, ipak su oni kao i njihovi pređi raznovrsno i često (multimoda ac crebra servicia) služili krbavskoj vlasteli, jednomu od »plemstva 12 hrvatskih plemena«. Naravno da su to činili u prvom redu iz ekonomskih razloga. Vremenom su se mnoge kućne i porodične zajednice u članstvu umnožile, a imovina je redovito ostajala ista. K tome, jer je po hrvatskom imovnom pravu postojala i mogućnost diobe kućnih i porodičnih zajednica, cijepanjem se njihov imetak sve većma smanjivao, dolazio kod mnogih na ništa. Zato već zbog toga, a bilo je stalno i drugih razloga, mnogi su članovi tih zajednica i bez diobe bili prisiljeni drugdje tražiti bolje uvjete života. Naravno da je pritom u prvomu redu dolazio u obzir život, koji je njima kao plemićima u tadašnjem staleškomu uređenju najbolje odgovarao.

U našim krajevima mnogi rodovski plemići sele u susjedne dalmatinske gradove. Baveći se u njima zanatima, obrtom i trgovinom, neki se obogaćuju i kao takvi postaju gradski plemići i patriciji. Tako su učinili Juraj sin Stančev i Prediha, oba Lapčani, kao i neki od rodovskog plemstva Draginića, koji postadoše zadarski patriciji. U službu kraljevsku bili su stupili već spomenuti banjevačko-kašićki Glamočani, a u službu velikaško-vlasteosku četvorica Lapčana, koji su ovdje u pitanju. U izuzetnim slučajevima primali su oni i prave kmetovske položaje. Službe kod vladara ili vlastele bile su redovito dvorske, gospodarsko-upravne ili vojničke. Među te svakako moraju se ubrojiti i »multimoda ac crebra servicia« naše četvorice Lapčana, prije nego im je knez Ladislav Gusić poklonio Gomiljane. Da se tu radi o tim službama, izlazi iz plemićkog položaja Lapčana i iz same riječi »servitium«. Ona u srednjovjekovnoj latinštini nije zadržala samo svoje klasično značenje, jednako značenju od servitus, t. j. ropske, pa poslije kmetske službe, nego može da znači svaku službu uopće i bez ponižavajuće oznake. U posljednjemu značenju ona stoji i u ovomu slučaju. Ladislav njima daje »nenaseljene« Gomiljane, a da se radilo o dotadanjim kmetovima, on bi njima bio darovao, kako se to obično događalo, posjed, na kojemu su oni kao kmetovi dotada radili i bili u kmetovskom odnosu prema Ladislavu. Zbog toga službe, koje su spomenuta

četvorica Lapčana dotada vršili knezu Ladislavu i njegovima, nisu bile kmetske, nego službe više i časnije, službe dvora krbavske vlastele, kako je to i odgovaralo njihovu staleškomu stepenu.

Knez Ladislav Gusić primio je na dar Gomiljane god. 1250. od Bele IV., a malo godina poslije god. 1253. on ih na neki način ipak otuđuje. Kako je to mogao učiniti? Po tadašnjem hrvatskom pravu, koje je vrijedilo za sva imanja bez razlike, svako stjecanje sa strane pojedinoga člana kućne ili porodične zajednice pripalo bi po sebi čitavoj njegovoj zajednici. Onaj pak, koji je tu imovinu dobio bilo kojim načinom, s njom nije mogao slobodno da raspolaže, da je potroši, daruje, založi ili proda. Jedino u slučaju, da je netko nešto na bilo koji način dobio, poslije nego se odijelio od svoje kućne ili porodične zajednice, mogao je s onim, što je sam stekao ili dobio na dar, slobodno raspolagati, ali prije nego bi stvorio svoju novu zajednicu.[5] To je također slučaj uzmicanja kolektiviteta, početak individualnoga vlasništva kod nas. Budući da knez Ladislav sam slobodno raspolaže Gomiljanima, znači, da se on bio odijelio od vlastite zajednice krbavskih knezova, ali tada još nije imao djece. Ako se pak tu zapravo i nije radilo o otuđenju, taj je slučaj ipak dokaz prava stvaranja vazala, naravno unutar onoga hrvatskoga imovnoga prava.

2.

Ovdje se svakako nameće pitanje društvenoga položaja te četvorice Lapčana poslije njihova preseljenja iz Lapca u zavelebitske Gomiljane. Po Ladislavljevoj darovnici oni su dobili Gomiljane »ad habendum, tenendum, gaudendum, possidendum«, i to »perpetuo et inrevocabiliter«. Ali tu su navedeni samo izrazi, koji se odnose na pravo posjedovanja (possessio), a nema izraza slobodnog raspolaganja vlasništva (dominium). Prema tomu, ti Lapčani nisu postali potpuno gospodari i vlasnici Gomiljana. Da je to tako, pokazuje nastavak iste dispozicione formule, u kojoj piše, da oni posjeduju Gomiljane, ali samo »quandiu fidelia servicia iusta et honesta ipsi vel eorum heredes predicto Ladislao et suis heredibus exhibere voluerint«. Ladislav je dakle njima dao Gomiljane, ali uz uvjet, da vrše i dok budu izvršavali određene službe njemu i njegovim potomcima. U samoj darovnici te službe nisu označene, a to znači, da se radilo o službama opće poznatim po tadašnjem pravu. A da te službe nisu bile najniže, t. j. kmetske, nego više, kaže sama darovnica nazivajući ih »fidelia servicia iusta et honesta«.

U srednjovjekovnoj latinštini *fidelis* obično označuje dvorskoga službenika, člana dvorske pratnje ili družine, koji se u izvorima zovu i *familiares*.[6] *Fidelia servicia* te darovnice, koji se izričaj redovito nalazi u našim darovnicama, ne mogu da označuju uže službe na dvoru, jer ti

[5] Up. M. Barada, *Hrvatski vlast. feud.*, n. d. 37–39.
[6] A. Timon, n. d. 572.

Lapčani nisu mogli držati i obrađivati Gomiljane, a živjeti na Ladislavljevu dvoru. Preostaje, da *fidelia servicia* u ovomu slučaju označuju vojnu službu dužnu Ladislavu, po kojoj su oni uz određene uvjete bili dužni ići s darovateljem kao vojnici na vojnu. Da se tu radilo o vojnoj, a ne kojoj drugoj službi, osim već rečenog i tadašnjeg poretka jasno također pokazuju i riječi darovnice, koja te službe nazivlje »iusta et honesta«, t. j. da su to službe, koje odgovaraju tadašnjem pravnomu poretku i plemićkom društvenom položaju one četvorice Lapčana. Oni su po svojoj vojnoj obavezi knezu Ladislavu došli u položaj sličan položaju vazala zapadnog feudalizma, a ti su vazali zbog lena bili dužni na određenu vojnu službu senioru. Naravno je, da su se ti naši vazali zbog posebnoga našeg društvenog uređenja i imovnoga prava u mnogomu razlikovali od lenskih vazala na Zapadu. Lapčani gomiljanski, ili zovimo ih bužanski, bili su nešto slično vinodolskim plemenitima, vranskim feudatarijima, slavonskim iobagines castri i predijalistima,[7] pa njima sličnima. Ti bužanski Lapčani bili su u sličnomu položaju, u kojemu su bili banjevačko-kašićki Glamočani prije godine 1273., kad ih je kralj Ladislav IV. oslobodio dotadanjega njihova vazalskoga stanja, učinivši ih potpunim vlasnicima Banjevca i Kašića, a time od dotada rodovskih kraljevskim plemićima.

Po ta dva slučaja u ovoj radnji obrađenima, t. j. banjevačko-kašićkih Glamočana i bužanskih Lapčana, postojao je u srednjovjekovnom hrvatskom društvu sloj plemenitih, sličan sloju vazala na Zapadu. Pitanje tog sloja našega plemstva, koji je različit od rodovskoga, nešto je zasebno, pa bi ga trebalo posebno i obraditi. Svakako i između tih nižih plemića postojale su razne vrste, na koje je utjecalo: a) podrijetlo. t. j. rodovsko, a tim već plemićko ili kmetsko; b) čiji su bili vazali, da li kraljevski ili vlasteoski; c) služba, koju su svomu senioru obavljali.

3.

Što je sve poslije bilo sa potomcima prve četvorice Lapčana naseljenih 1258. u bužanskim Gomiljanima, po izvorima malo se zna. Po ispravi od 1. III. 1484.[8] bio je pristav »v steli kralevi meju plemenitimi ljudi v Bužah« – u Bužanima – »Mikula Dobrešić s'Vasce od plemena Lapčan«; u ispravi od 1. VI. 1486.[9] piše, kako su 24 suca izabrala uz još trojicu i »Mikulu Dobrečića z' Vasce« kao »dobre plemenite ludi k' sebi za pristave«; godine 1490.[10] sudac je stola buškoga »Mikula Dobrečić z' Vasce ot plemena Lapčan«. Dne 28. VIII. 1487.[11] u parnici između Ivanuša Obrakovića i Jurja Vidošića za posjed u bužanskim Glagoljićima, ispitan je uz druge »plemenite ljudi« i »Filip' z Gomilan'«.

[7] M. Barada, n. d. 54–57.
[8] Đ. Šurmin, n. d. 294.
[9] I. d. 312.
[10] I. d. 351.
[11] I. d. 397.

Malo je to. Ali i po tima preko dva stoljeća poznijim ispravama od naseljenja one četvorice Lapčana u Bužane vidi se:

da su potomci tih prvonaseljenih Lapčana ne samo trajno ostali i zadržali Gomiljane, nego da su se proširili i u obližnja mjesta, kao u Vascu;

da su sebe ti bužanski Lapčani uvijek smatrali plemićima, i takvima da su ih i drugi držali; ali ne po zemljama, koje su držali u tom novom kraju, nego po njihovoj nekadanjoj seoskoj zajednici u Lapcu;

premda je od njihova naseljenja u Bužane prošlo dugo vremena, kod njih se nije nikada utrnula, nego je uvijek bila živa svijest, da su došli iz primorskog Lapca; po njihovoj prvotnoj seoskoj zajednici u njemu oni da su bili i ostali plemići, kako je u navedenim ispravama to istaknuto, a ne po Gomiljanima.

Sve je pak to u skladu s onim, što sam već prije utvrdio, da je postojao Lapac na primorju, a u njemu seoska zajednica rodovskog plemstva (dedića) Lapčana; djedina ili prabaština jednako karinske vlastele, jednog od »plemstva 12 hrvatskih plemena«, kao eto i bužanskih Lapčana, vlasteoskih vazala.

V. POUNJSKI LAPČANI

A) U hrvatskom gornjem Pounju

1.

U vrijeme naseljenja one četvorice Lapčana u velebitske Bužane, žive također Lapčani i u gornjem Pounju. O njima govore mnoga povijesna svjedočanstva, pa im treba svratiti posebnu pažnju.

Ban Roland godine 1263[1] piše Beli IV., kako neki optužuju Lapčane (Lapuchienses), da su sebi podložili neke »castrenses«, oduzevši ih tako od kraljevskoga castruma, kojemu su ti castrenses dotada pripadali. Međutim, budući da se ti Lapčani nalaze u pograničnom kraju[2] i kako ih je malo, moli ban kralja Belu, zbog zasluga, koje su ti Lapčani učinili kralju i njemu, neka im kralj svojom darovnicom potvrdi sve njihove dotadanje sloboštine, tako da ih unaprijed nitko ne može ni u čemu uznemirivati ni smetati. Banovo pismo tog sadržaja odniješe kralju Beli »Stephanus et alii de Lapuch«. Negdje svršetkom 1263. Bela potvrđuje tim Lapčanima sve one sloboštine, koje je njima već prije bio podijelio ban Roland. Ali ta prvotna banova darovnica

[1] *SCD V*, 266–267. To pismo nije datirano, a sačuvano je kao transumpt u ispravi Bele IV. – i. d. 267 – koja je datirana god. 1263. i 29. godinom njegova vladanja. Godina pak 29. Belina vladanja traje od 14. X. 1263. do 13. X. 1264., pa je njegova isprava izdana između 14. X. i 25. XII. 1263. Zato je i banovo pismo, koje je bilo povod toj Belinoj ispravi, svakako iz druge polovice god. 1263., a Belina isprava s kraja te iste godine.

[2] »in confinio vestro – t. j. kralja – sunt residentes et *pauci*«.

nije sačuvana, a banovo pismo i kraljev odgovor samo pretpostavljaju banovu darovnicu, zato nije čudo, da se po njima ne zna, o kojima se Lapčanima upravo radi, gdje su oni stanovali i koje su sloboštine uživali.

Podatak banova pisma, da su ti Lapčani stanovali u *pograničnom kraju*, sam po sebi ništa ne kaže, jer su tada i Lapčani u Lapcu na primorju živjeli u pograničnom kraju kod Zadra, koji je tada bio pod Venecijom. Ali potanja analiza čitavoga banova pisma i kraljevske potvrde pokazat će, da se tu ni na jedan način ne radi o Lapčanima u primorskom Lapcu. U prvom redu ban je Roland darovao nekim Lapčanima nekoje posjede; naselivši se na njih, podložiše oni pod svoju vlast neke od »castrenses«.[3] Da se tu radilo o zemljišnim posjedima, iako se ti izričito ne spominju, izlazi iz činjenice, što se ban pozivlje na sloboštine tih nagrađenih Lapčana (ipsi in sua libertate), pa moli kralja »quantenus predictes Lapuchienses in eodem statu et libertate sicut hactenus steterunt relinquatis permanere«. U ono pak doba sloboštine su redovito bile vezane za posjede; zato su tu bili u pitanju svakako posjedi. Dokaz, da se radilo upravo o vladarskim posjedima, jest činjenica, što ban moli kralja za potvrdu istih. Nasuprot tome, da su tu bili u pitanju posjedi lapčanske djedine u Lapcu, dakle rodovski posjedi, njih ni ban ni kralj nisu mogli potvrđivati ni darivati; sloboštine rodovskih posjeda i plemića (dedića) bile su i uvijek, redovito uzevši, ostale izvan dohvata kraljevske i banske vlasti.

U banovu pismu još piše, da su ti Lapčani sebi podložili neke »castrenses«, a to su bili kmetovi, koji su obrađivali i uživali zemlje kraljevskih castruma, a bili dužni raditi određene poslove, zanatlijske i druge za grad. Po tome su zemlje, koje su držali ti Lapčani, o kojima je govor, prije pripadale nekomu kraljevskomu castrumu. Sve pak to pokazuje, da Lapac na primorju nije ni na jedan način u pitanju. Konačno kralj Bela u svojoj potvrdi nameće tim Lapčanima dužnost »descensusa«, zalaznine ili priselice, t. j. konaka i hrane, ali samo kralju i hercegu, i nikomu drugomu. I to također pokazuje, da se tu radilo o vladarskim posjedima, koje su neki iz Lapca primili na dar od bana Rolanda, pa poslije i od kralja Bele IV. Budući da banovanje Rolanda, bana cijele Slavonije, ide od godine 1261. do 1267., njegovo darovanje tim Lapčanima svakako pada između 1261. i 1263. Time nije rečeno, da su se ti Lapčani istom tada iz primorskog Lapca doselili u taj novi kraj, mogli su oni i otprije tu biti naseljeni i na posjedima živjeti kao iobagiones castri ili vazali, a ban Roland im je samo proširio sloboštine, slično kako je to učinio kralj Ladislav IV. god. 1273. banjevačkim i kašićkim Glamočanima.

Karlo Robert 13. X. 1322.[4] na molbu Petra, sina Jurislavljeva, Mihajla Kegljeva i Stojka, svi su pak ti »nobiles de Lapuch«, koji su

[3] To su bili kmetovi, hrvatski zvani gračani, koji za posjed, koji su obrađivali, nisu bili dužni gospodaru na sva kmetska podavanja u naravi nego samo na neke darove i rad i službe u gradu (castrumu).

[4] *SCD IX*, 87–89.

molili u ime svoje i svih drugih plemića,[5] naravno »de Lapuch«, potvrđuje Belinu darovnicu iz god. 1263. Ludovik pak kralj 20. VII. 1345.[6] na molbu kneza Jurja Heminova »de Lapuch«, a koji je molio u ime svoje »item vice et nominibus vniuersorum nobilium de eadem Lapuch«,[7] potvrđuje isprave Karla Roberta i Bele IV. Sve se te potvrde odnose na posjede i sloboštine Lapčana, ali nikako onih na primorju. Gdje su baš ti Lapčani, na koje se sve te isprave odnose, stanovali, po navedenim ispravama ne bi se ništa moglo kazati.

Tek isprava Karla Roberta od 19. X. 1324.[8] unijet će svijetla i u to pitanje. Farkaš, Kemin, Juraj i Henih, sinovi Hemina »de generacione Nebluch, nobiles de Croacia«, bili su u službi kraljevskoga dvorjanika Grgura, sina krbavskoga kneza Kurjaka Gusića. Ti Nebljušani, zbog vjerne službe i pristajanja njihova uz kralja, bili su izloženi raznim neprilikama. Tako njihovi posjedi Kamenik i Dolje bili su ne samo opustošeni, nego su ih oni morali i napustiti. U toj ispravi stoji, da su se Kamenik i Dolje nalazili »prema Nebljuhu«.[9] Zbog toga knez Grgur Kurjaković moli kralja Karla Roberta, da spomenutoj četvorici Nebljušana podijeli posebnu ispravu, po kojoj bi oni unaprijed ne samo mirno uživali spomenute posjede Kamenik i Dolje, nego također da na iste mogu i kmetove naseljavati.[10] Kralj je uvažio molbu i 19. X. 1324. o tome je izdao ispravu, o kojoj je govor. U njoj kralj dopušta, da ne samo ta četvorica Heminih sinova, nego i svi članovi njihove seoske zajednice (cum tota eorum generacione), koji po toj zajednici imaju pravo na Kamenik i Dolje, stanuju na tim posjedima pod posebnim kraljevskim pokroviteljstvom i zaštitom.[11] Po tomu 1324. god. postojala je posebna šira društvena zajednica nebljuška »de generacione Nebluch«, kojoj Karlo Robert dopušta stanovanje u Kameniku i Dolju. Ta dva mjesta nisu bila u samome Nebljuhu, nego prema njemu i u njegovu području. Položaj pak Nebljuha je određen, jer to mjesto i danas postoji na lijevoj strani rijeke Une, južno od Ripča. Spomenuta četvorica i njihova zajednica bili su iz Nebljuha, dakle iz Pounja.

Međutim jedan od četvorice spomenutih u ispravi Karla Roberta od 19. X. 1324., a koji su bili »de generacione Nebluch«, bio je Juraj sin Hemin. Kralj Ludovik potvrdio je 20. VII. 1345.[12] na molbu kneza

[5] Tekst »nobiles de Lapuch pro se et pro vniuersis nobilibus de eadem ad nostram ...« nije jasan, jer poslije *de eadem* svakako je nešto ispušteno, što je razumljivo, jer se radi o prijepisu.

[6] *SCD XII*, 297–298.

[7] Te riječi pokazuju, da u tekstu navedenom gore u bilj. 5. treba dodati *de Lapuch*.

[8] *SCD IX*, 209–210.

[9] I. d. 209. »contra Nebluh existentes«; *contra* – prema, u blizini Nebljuha.

[10] I. m. »populosque ad easdem congregare«.

[11] I.m. »vt iidem cum tota eorum generacione, quibus dicte possessiones habentur participes, in ipsis possessionibus eorum resideant sub nostra proteccione speciali et tutela«.

[12] *SCD XI*, 217–218.

Jurja sina Hemina, ali »*de Lapuch*« isprave Bele IV. iz god. 1263. i Karla Roberta iz 1322., koje su se odnosile na Lapčane u kraju, koji je u pitanju. Svakako, budući da je Juraj Hemin jedne i druge isprave jedna te ista osoba, a on je u jednoj »de Nebluch« a u drugoj »de Lapuch«, a sloboštine se tiču njegove zajednice nebljuške, time je postalo jasno, da se sve spomenute isprave i po njima podijeljene sloboštine odnose na Lapčane u Pounju.

Tim su i podaci pisma bana Rolanda i Beline potvrde iz 1263. prije neodređeni postali određeniji. Tako je podatak, da su Lapčani, na koje se odnosi banovo pismo i Belina potvrda, živjeli u pograničnom kraju, ispravan. Prijezda je posjedovao Donje Kraje, prije nego je postao bosanski ban, a zadržao ih je i poslije, dok je bio ban (1233–1255). Time su Sanska i Mrenska župa na Sani, desnomu pritoku Une, koje su bile unutar Donjih Krajeva, odvojivši se od Hrvatske sa Prijezdom došle u sklop banovine Bosne.[13] Zato podatak pisma bana Rolanda, da Lapčani, za koje on od kralja traži potvrdu sloboština, žive »in confinio vestro«, odnosi se na Lapčane u Gornjemu Pounju, jer su graničili sa tada bosanskim Donjim Krajevima.

Kad Bela IV. odgovara 1263. na molbu bana Rolanda i odobrava Lapčanima u Pounju prava i sloboštine, on se izražava samo općenito, da oni ostanu »in eodem statu et in eadem libertate«. O kojima se tu sloboštinama i pravima radilo, može se zaključiti tek iz spomenute isprave Karla Roberta od 19. X. 1324. Po toj ispravi Karlo Robert daje pravo nebljuškim Lapčanima, da na Kamniku i Dolju žive u onim sloboštinama, u kojima žive »nobiles de Lapuch«, pa sloboštine tu i nabraja. Zato se istom po toj povelji znade za sloboštine pounjskih Lapčana uopće. Te pak sloboštine bile bi:

svi prihodi bez razlike sa posjeda nebljuških, a tad i drugih gornjopounjskih Lapčana, pripadaju samo i jedino njima; po tomu nikomu nisu davali dohodak ni plaćali porez, i nitko im nije mogao nametati nikakve daće, uživali su gospodarski imunitet;

bilo im je slobodno služiti kod kojega god su htjeli velikaša, ali su uvijek smatrani službenicima kraljevskoga dvora, dakle dvorski ili kraljevski plemići;[14]

nitko im drugi ne može suditi osim osobno bana i kraljevskog dvorskog suca; ni u jednomu slučaju i nikada ne može im suditi podban, koji župan ili bilo koji drugi zemaljski sudac;[15]

[13] Up. F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, Zagreb 1902, 3 sl.; V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 206.

[14] Tu se radi u prvom redu o vojnoj službi. Važno je »prout curie nostre fideles familiares«, što je jednako *servientes regis* drugih isprava. Bili su dvorsko ili kraljevsko plemstvo. Po ispravi od 24. XII. 1224. – *SCD III*, 238–240 – zovu se takvi plemići *de domo et familia nostra;* po onoj iz god. 1225. – i. d. 248–249. – *Turopoljci* su *introducti in participium regalis domus* kao i onoj drugoj – i. d. 247–248.

[15] Ta odluka nije bila u suglasju s tadašnjim sudbenim pravom u Hrvatskoj, u kojoj je za sve hrvatsko plemstvo bez razlike bio nadležan jedino rodovski ili plemenski sud. Zaključke slavonskoga sabora, koji je držao Matej ban »tocius Sclauonie«, objelodanio je 19. IV. 1273. – *SCD VI*, 25–28 – ali nisu vrijedili u Hrvatskoj nego samo u Slavoniji. Uz druge je i zaključak, da plemićima unutar pojedinih

mogu imati svoje kmetove, koji su potpuno u njihovoj vlasti i o njima ovisni, tako da ih nitko u tome ničim ne može smetati.

Budući da su to opće sloboštine Lapčana u Gornjem Pounju, tim sloboštinama točno je određen društveni položaj pounjskih Lapčana od god. 1263. dalje. Po svemu nisu bili vlastela, nego obično niže kraljevsko plemstvo, premda su prije bili i dalje ostali rodovski plemići. Opet dokaz, da je samo kraljevsko plemstvo smatrano za pravo plemstvo.

Da su se Lapčani naselili u Gornje Pounje prije god. 1263., da se zaključivati po ispravi od 25. IV. 1334.[16] Već navedena četvorica nebljuških Lapčana Farkaš, Hemin, Juraj i Heme (Henih) podoše pred krbavske knezove Budislava, Pavla i Grgura, sinove pokojnog Kurjaka, moleći, da im oni potvrde Grabovnik, koji je bio kupio njihov pokojni otac Hemin od kneza Slovinje Gusića. Sa sobom oni doniješe i kupoprodajni ugovor o toj kupnji svoga oca Hemina. Knezovi Gusići novom ispravom od 25. IV. 1334. potvrđuju prodaju svoga predšasnika kneza Slovinje. Taj se pak Slovinja spominje god. 1207.[17] i 1221.[18] »corbaviensi comite«. Zato je njegova prodaja Grabovnika u Pounju Lapčaninu Hemi učinjena najkasnije polovinom XIII. st. A budući da se radi o nebljuškim Lapčanima, na koje se odnose već navedene isprave od god. 1263. dalje, svakako su se oni naselili u Pounje prije te godine.

2.

No time glavno sijelo pounjskih Lapčana još nije utvrđeno. O gornjopounjskim Lapčanima govore razne isprave sve do svršetka XV. stoljeća. Kralj Ludovik na molbu Našmana sina Petrova »de Lapuch«, koji je molio u ime svoje i »vniuerserum nobilium de eadem Lapuch«, 26. VII. 1355.[19] potvrđuje sve isprave, koje se odnose na gornjopounjske Lapčane. Tu je isprava Belina iz god. 1263., Karla Roberta iz 1322. i istoga Ludovika iz 1345. Važna je tu osoba Našmana Petrova. On se u tadašnjim ispravama više puta spominje i govoreći prije o Karinjanima češće sam ga navodio kao karinskog vlastelina. Svakako je on bio važna ličnost polovinom XIV. stoljeća i u službi na dvoru kralja Ludovika.

kneštava (comitatus) sudi jedino ban (banus eos iudicabit pro tempore constitutus). Taj zaključak, koji je inače vrijedio samo za Slavoniju, premda je donesen tada na saboru, ne znači naravno, da takav pravni običaj nije i prije toga postojao, on je na tom saboru samo *javno osnažen*. Kralj ga u obliku povlastice nastoji uvesti i u Hrvatsku. U potpunom je to skladu sa težnjama Karla Roberta, da izmjeni staro društveno uređenje Hrvatske i izjednači s uređenjem Madžarske. No ni tu nije uspio, jer je do kasna, kako ću poslije pokazati, postojao u smislu hrvatskoga prava *stol lapački, nadležan gornjopounjskim Lapčanima*. Po tome gornja tohožnja povlastica, dana sa strane kralja kao protivna hrvatskomu pravu, nije bila uopće izvršena; ostala je samo dokaz težnja Anžuvinaca.

[16] *SCD X*, 162–163.
[17] *SCD III*, 64 i 67.
[18] I. d. 202.
[19] *SCD XII*, 297–298.

Po ispravama od 4. XII. 1354.,[20] 21. X. 1360.,[21] 28. XII. 1360.[22] i 31. XII. 1360.[23] on je sin Petrov »de Karin«, a usto i »de genere Lapuch«, pa i »nobilis in Lapuch«. Po tomu je on stalno karinski vlastelin i Lapčanin iz primorja. U Ludovikovoj ispravi od 26. VII. 1355., u kojoj nastupa i uime svih gornjopounjskih Lapčana, on je samo »de Lapuch«. Svakako po svemu to je jedna te ista osoba. Njega su kao utjecajnu osobu na dvoru kralja Ludovika upotrebili njegovi rodovski srodnici pounjski Lapčani, a i on kao takav u ime svoje i njihovo nastupa pred Ludovikom. To je dokaz, da ni gornjopounjski Lapčani nisu bili prekinuli veze i odnose sa srodnicima u seoskoj zajednici na primorju.

Splitski kaptol 28. V. 1374.[24] na molbu plemenitoga »Heme filius condam nobilis uiri Hegmeni de Lapac«, kojega sam već spominjao, potvrđuje ispravu krbavskih knezova Budislava, Pavla i Grgura, sinova pok. Kurjaka, od 23. IV. 1334., koja se odnosi na nebljuške Lapčane.

Od posebne je važnosti isprava od 26. X. 1396. izdana »sub castro Conca«.[25] Po toj ispravi sudbeni stol sačinjavali su Stjepan i Blaž »castellani de Conca«, Zoran »zupanus de Lapach« i tri rotna suca, Butko Gončević, Ratko Utišenić i Ivan Černin zvan Lapić. Pred taj stol dođoše plemeniti Ivan i Novak, sinovi Pripče zvanog Pričnić iz Nebljuha. Tu oni usvajaju (fecerint in ipsorum fratres) kneza Tomu, Dujma i Blaža sa svima njihovim potomcima, dajući im uz pristanak čitavoga roda Lapčana i svih onih iz Nebljuha trećinu svih svojih posjeda u Nebljuhu sa svim pravima, koja su tim posjedima pripadala. To čine braća Ivan i Novak zbog usluga, koje su njima učinili knez Toma, Dujam i Blaž, i uz sve formalnosti običajne pri otuđivanju imovine. Tako je nadležni sud prihvatio to darovanje i usvojenje (hanc donacionem et fratrum assumpcionem), povezavši sve kondicionalnom kaznom od 100 maraka, u slučaju da bi Ivan i Novak pokušali na bilo kojem sudu to već učinjeno osporiti. K tomu sud je postavio i četiri pristava, koji su taj pravni posao morali izvršiti; pristavi su bili: Dujam Bolčanić Butka, Ivan Radešić, Latko Živković i Lala Grimaldić. A na svršetku o svemu tomu stol je izdao ispravu sa pet pečata.

Radi se i ovdje o *usvojenju*, ali je ono drugačijeg oblika od primjera dosada navedenih. U prvomu redu tu nije u pitanju posljednji muški član kućne zajednice, koji usvaja, nego njih dvojica; usvojeni nije također jedan, nego su trojica. Usvojenje se ovdje ne čini, da se ne utrne

[20] I. d. 260.
[21] *SCD XIII*, 69.
[22] I. d. 88.
[23] I. d. 90.
[24] *SCD XV*, 44.
[25] *Vjesnik* zem. arhiva VII, Zagreb 1905, 161–162. Sumnjam, da je u izvorniku *Conca*, jer je u svim drugim ispravama *Choca*. Također je i krivo datirana »24. oktobra« mjesto 26. X. Datum »feria quinta proxima ante festum beatorum Simonis et Jude« znači u *četvrtak* prije svetkovine tih svetaca. A jer je njihova svetkovina 28. X. i god. 1396. bila u subotu, to je četvrtak, kad je bila izdana ta isprava, bio 26. X.

vatra na kućnom ognjištu, nego zbog učinjenih usluga. Konačno usvojeni ne postaju »heredes« čitave imovine jedne zajednice, nego samo njena trećega dijela. Svakako se i ovdje radi o usvojenju, ali o posebnom slučaju, koji pokazuje postepeno raspadanje pojedinih prastarih rodovskih pravnih običaja, ovdje običaja usvojenja.

Isprava iz god. 1396., o kojoj je govor, kaže, da se sudbeno ročište, koje je nju izdalo, držalo »sub castro Conca«. Da se tu radilo o sudu nadležnom za Lapčane u Gornjemu Pounju, izlazi iz same isprave. Tomu je sudu prisutan Zoran, župan lapački (Zuranus zupanus de Lapach). Usvojenje je učinjeno »ex licencia spontanea uoluntate tocius generacionis nomine Lapach et hominum de Nebluch«, t. j. dozvolom i pristankom ne samo one uže zajednice nebljuške »hominum de Nebluch«, nego i one šire lapačke, naravno one u Pounju. Svakako tu se radi o lapačkom stolu. Da je lapački sudbeni stol postojao u Pounju nadležan pounjskim Lapčanima, svjedoči više isprava, koje se odnose na te gornjopounjske Lapčane.

Postoji isprava, koju je izdao sudbeni stol lapački 28. XI. 1448.[26] sa sijelom u Rmnju, dakle u gornjem Pounju. Tomu je sudu predsjedao Dragovolja »grač'šak' rmanjski«, t. j. kastelan, kojega stranke i sama isprava još zovu i »knez stola lapačkoga«. Taj naziv kneza za poglavicu suda ostatak je iz vremena plemenskih i kraljevskih sudova, kojima je najprije stajao na čelu župan, a poslije u feudalno doba knez. Premda je tomu rmanjskomu sudu na čelu obični kastelan, ali budući da je on postavljen i sudi mjesto kneza Frankopana, kojemu je tada Rmanj pripadao, kako ću to još i pokazati, on je knežev zamjenik, pa ga po tradiciji i reprezentaciji nazivlju knezom. Na tom stolu lapačkomu u Rmnju uz kastelana Drogovolju bila su i tri »suci rot'ni stola togac lapačkoga« Šimun Mrmonjić, Domjan Sičić i Grgur Ratković. Pred taj sud došao je plemeniti Juraj Karlov iz Strižića moleći: budući da su Turci porobili i popalili sve njegovo, tako da on ne može živjeti na svome imanju, neka mu sud dopusti imanje prodati ili založiti. Sud ga upućuje neka najprije ponudi, ne će li to kupiti netko od njegove seoske zajednice Strižića; ako oni to odbiju, tad neka nudi drugima Lapčanima; ako nitko ni od njih ne htjedne, tada neka ponudi bilo komu, pa i izvan plemena, ali u tome slučaju samo »plemenitomu«, t. j. samo članovima seoskih zajednica. Da sve to zakonito izvrši, stol lapački dade Jurju pristava Matiju Dujmovića. Zalud je Juraj sa tim pristavom obilazio i nudio svoje Strižiće i druge Lapčane, nitko nije htio njegovo imanje kupiti ni u zalog uzeti. Slika teškog stanja na granici Bosne i na udaru Turcima 15 godina prije njena pada! Jurju nije preostalo drugo nego nuditi i izvan roda i plemena. Konačno je kupca i našao, a bio je plemeniti Mikula Gašparov. Strižići su tog kupca odobrili. Na sedmi dan sudovanja lapačkoga stola dođe više njih Strižića sa prodavačem Jurjem, kupcem Mikulom i pristavom Matijom pred taj sud, gdje oni »vsi imenom i u kipih vsih svoih sinov, bratje, bratučedov, stricev i sinovac,

[26] Đ. Šurmin, n. d. 175–178.

bližih i dalnih« odobriše tu prodaju. Tom prilikom Juraj je prodao za 250 zlatnika ne samo »vsu svoju plemenšćinu i imanje, ku imaše u Strižićih i u kotaru strižićkom« nego i sve »ča bi posli na n(j) vsidalo ili s' selo u Strižićih i u kotaru strižićkom«. Kupac je po tomu dobio ne samo imanje kućne zajednice Jurja Strižića, nego i sva prava, koja je Jurjeva kućna zajednica imala u seoskoj zajednici Strižića, kao i u plemenu gornjopounjskih Lapčana po prastaromu hrvatskomu rodovskomu pravu. Da će se sve pogođeno izvršiti, prodavač i svi Strižići jamče kupcu Mikuli pod kaznu (zarokom) od 50 grivnja.[27] A za svjedočanstvo čitavoga toga pravnoga posla stol lapački izdaje ispravu.

Naveo sam čitav pravni postupak, onaj običajan pri prodaji imanja u staroj Hrvatskoj. Usporedivši taj postupak s postupkom prije navedenim pri usvojenju, vidi se, kako se oni potpuno slažu; taj je postupak i u XV. st. još i te kako bio vezan i vođen po prastarim pravnim običajima, ostacima iz vremena rodovskoga uređenja seoskih zajednica.

Koliko isprava iz god. 1396. toliko i ona iz 1448. svjedoče, da je postojao sud ili stol lapački, nadležan gornjopounjskim Lapčanima usprkos prije navedenoj ispravi Karla Roberta od 19. IV. 1324. Uporedivši među sobom isprave iz 1396. i 1448., vidi se, da su u međuvremenu između te dvije isprave nastale mnoge promjene u sastavu lapačkoga stola. Po promjeni iz god. 1396. taj je stol zasjedao »sub castro Conca«, a po promjeni iz 1448. u Rmnju; po prvoj u stolu lapačkomu sudjelovala su dva kastelana, Stjepan i Blaž »castellani de Conca«, a po drugoj samo jedan kastelan i to onaj iz Rmnja; po prvoj uz dvojicu kastelana »de Conca« bio je i župan lapački »supanus de Lapach« sa još tri suca, a po drugoj samo kastelan rmanjski sa tri suca, a o županu lapačkomu nema ni spomena. Zato između godine 1396. i 1448. u pogledu uređenja i sastava lapačkoga stola zbile su se velike promjene, bilo s obzirom na mjesto njegova sjedišta, bilo na njegov sastav, a time i na njemu podložno područje. A kada i kako se sve to dogodilo?

3.

Po Klaiću i Šišiću[28] *Conca* iz isprave od 1396. hrvatski bi se zvala Konoba, koja bi se poslije zvala *Rmanj*, što povijesno ne stoji.

Na početku XV. stoljeća najmoćniji hrvatski vlastelin-velikaš bio je svakako knez i ban Ivaniš Nelipić pok. Ivana. Kao šurjak vojvode Hrvoja bio je i Ivaniš do god. 1406. na strani kralja Ladislava Napuljca, a otada dalje na strani Žigmunda. Banu su Ivanišu uz vanjske neprijatelje zadavale teških briga prilike u samoj njegovoj obitelji. Muškoga potomka nije imao nego samo dvije kćerke, Katarinu i Margaretu. Da stvar bude još teža, nije imao ni bližih ni daljih rođaka. Zato je morao

[27] Ovdje znači novac, ali se vrsta i vrijednost ne mogu odrediti. Obično stoji mjesto lat. *marca*, koja označuje težinu od 245 g srebra i od koje se težine kovalo 240 denara.

[28] Vjesnik zem. arhiva, n. d. 161.

voditi i te kakvu brigu, da se ne raspr̀si nego sačuva nelipićka vlasteoska baština, makar i po ženskoj lozi. Pogotovu, jer je znao, kako na istu već vrebaju kralj Žigmund, Mleci, bosanski kralj Stjepan Tvrtko II. a i neki hrvatski velikaši. Već 17. VIII. 1406.[29] knez Ivaniš sklapa savez sa knezom Nikolom Frankopanom, najmoćnijim vlastelinom u tadašnjoj sjevernoj Hrvatskoj. Taj savez obnoviše ta dva moćna kneza 20. I. 1411. i osnažiše sa dva nova važna čina. Prvi čin su bile zaruke obavljene taj isti dan izmedu Ivana (Anža) najstarijega sina bana i kneza Nikole Frankopana i Ivaniševe kćeri Katarine. Ali budući da im je izgledalo, da ni to nije dosta pouzdano, da će time sačuvati nelipićko vlastelinstvo, isti taj dan knez Ivaniš Nelipić još i *usvaja* svog budućeg zeta Ivana Frankopana, To posljednje učinjeno je, da po usvojenju Ivan Frankopan postane pravno pravi član Nelipićeve kućne zajednice, *heres* u potpunom smislu. [30] Dana 16. VII. 1422., čini se pri vjenčanju Ivana i Katarine, knez je Ivaniš usvojenje ponovio.[31] Sve to Ivaniš čini u teškoj brizi, da održi na okupu nelipićku vlasteosku baštinu. Nesiguran, da li će njegovi neprijatelji priznati tu posebnu ustanovu hrvatskoga imovnoga prava, usvojenje, on gleda da i na drugi način obezbijedi zetu i kćeri nelipićku imovinu. Tako god. 1422., 1426. i 1428. knez Ivaniš zalaže svojoj kćeri, a ženi Ivana Frankopana gradove Klis, Omiš sa utvrdom Visući, Kamičak, Kljuć, župu Petrovo Polje – danas Drniško – i župu Odorje sa Zvonigradom – porječje gornje i srednje Zrmanje.[32] To ponavlja i proširuje 24. V. 1434.[33]

S druge je strane kralj Žigmund 6. IV. 1431. u Nürnbergu založio banu Nikoli Frankopanu uz druge gradove i županije također i »castellum Rypach cum omnibus pertinentiis, castrum Choka cum omnibus pertinentiis, castrum Ermyn cum omnibus pertinentiis«.[34] To su svakako gradovi Ripač, Rmanj i »Choka«, dotično »Conca« iz isprave od 1396., svi u Pounju. Ta se mjesta spominju i u Žigmundovoj ispravi od 16. I. 1434.[35] Po tomu »Choka« i Rmanj dva su potpuno različita utvrđena mjesta, pa Klaićeva i Šišićeva identifikacija tih dvaju kraljevskih castruma potpuno otpada. Od dvaju pak kastelana, članova lapačkoga

[29] Thallóczi-Barabás, n. d. 189–191.

[30] I. d. 166–169 »quem (sc. Johannem) ab isto die in antea recepimus sollepniter in nostrum filium adoptivum, de quibus bonis facere possit et disponere in vita et in morte, tamquam verus et legitimus dominus et patronus«. Dominus = haeres.

[31] I. d. 189–191.

[32] Dne 3. VIII. 1422. Klis – i. d. 191–193. – 12. III. 1423. – i. d. 193–195. – Zvonigrad *cum prouincia Odorya* a statucija – i. d. 196–198; Sinj sa kneštvom Cetine i Travnik – danas Potravlje, 6. V. 1424. – i. d. 200–203; Klis 15. IX. 1426. – i. d. 206–208; Kamičac, Ključ i prouinciam campum Petri 29. VI. 1428. – i. d. 211–213, a introdukcija 8. IX. 1428.; Omiš sa Visućim 13. VIII. 1428. – i. d. 226–228, a statucija 6. I. 1429. – i. d. 228–229. – i 20. I. 1429. – i. d. 230–231.

[33] I. d. 250–252. »castrum Fsyn et castrum Trawnik cum mocitatu Cetine, et castrum Chachuine (= Čačvina) cum provincia Bossussya, castrum Almissie, castrum Clissie, castrum Cleuch, castrum Camichach et castrum Zwonigrad«, a obavljene su statucije 15. VI. 1434. – i. d. 252–256.

[34] I. d. 235–238.

[35] I. d. 247–249.

stola 1396., jedan je bio kastelan »Choke« ili »Conke«, a drugi vjerojatno Rmnja, jer u jednomu castrumu teško da su mogla biti dva kastelana. Po svemu tomu glavna naselja Lapčana bila su i ostala u gornjemu Pounju.

Što je pak knez Ivaniš predvidao i čega se bojao, to se poslije njegove smrti, a umro je polovinom 1435.,[36] i dogodilo. Već u drugoj polovici 1435. kralj Žigmund, osporavajući knezu Ivanu Frankopanu Nelipićevu baštinu, traži, da mu je ustupi, jer da pripada njemu po devolucionom pravu »ab defectum seminis«[37] poslije smrti kneza Ivaniša. Tomu se knez, tada već i ban, Ivan Frankopan s pravom usprotivio. Uza sve to Žigmund ga siječnja 1436. proglasi buntovnikom i odmetnikom, kaznivši ga gubitkom svih časti i imanja. Našto slavonski ban Matko Talovac, zakleti neprijatelj Nelipića i Frankopana, dolazi s vojskom u Hrvatsku, da odluku Žigmundovu silom izvrši. Glavne su se borbe vodile srpnja i kolovoza 1436., ali knez Ivan Frankopan nije bio svladan. Ban Matko neobavljena posla vratio se sa vojskom u Slavoniju. Tada se dogodi ono, što je bilo najgore. Mjeseca prosinca 1436. umre knez Ivan Frankopan, ostavivši mladu udovicu Katarinu i malodobnoga sina Jurja. Čim se to saznalo, ban Matko odmah po drugi put provaljuje s vojskom u Hrvatsku. Kneginja Katarina sa svojima sprema se na otpor. U neizvjesnosti popusti nagovoru nekih tobožnjih prijatelja, hrvatskih plemića, i poče pregovarati s banom Matkom. Konačno se nagodiše, o čemu postoje tri isprave, izdane 29. I. 1437.[38] U njima ban Matko kaže, kako je po smrti kneza Ivaniša Nelipića, koji je umro bez muškoga potomka (per defectum sexus seminis masculini), čitava njegova baština zakonito prešla na cara ili kralja; tu je pak baštinu nezakonito i protiv kraljeve volje preuzeo i držao pokojni knez Ivan Frankopan, a poslije njega udova mu Katarina sa sinom Jurjem. Ali budući da je sada Katarina predala banu Matku ne samo čitavu nelipićku vlasteosku baštinu, nego i gradove založene Frankopanima, a koje je ona držala, ban Matko velikodušno oprašta veleizdaju njoj, njenu sinu i njenim službenicima (super nota infidelitatis); k tomu pušta joj, ali ne u vlasnost, nego u založno ime grad Rmanj sa njegovim pripadnostima. Dotično »Katharine relicte condam magnifici Johannis de Frankapanibus ac Georgii filii eorundem ... castrum nostrum Ermin vocatum simul cum suis pertinentiis et precipue *districtu Lapacz ac iudicio et iudicatu sedium* ad ipsum castrum partinentium«. Sve to on njoj zalaže zbog 5000 zlatnih forinti, koje je Katarina poslije smrti muža kneza Ivana potrošila za uzdržavanje gradova, koje je god. 1431. Žigmund bio založio banu Nikoli Frankopanu. Po tome Katarina je sve izgubila protiv svih imovnih prava Hrvatske. Dali su joj kraljevski Rmanj, ali u zalog,

[36] V. Klaić, *Povjest Hrvata II/2*, Zagreb 1901, 132 piše: »Poslije 23. svibnja 1434. nestaje kneza Ivaniša Nelipića s ovoga svijeta«, što ne stoji. Po Žigmundovoj ispravi od 26. IV. 1435. on je još tada na životu Up. Thallóczi-Barabás, n. d. 266.

[37] V. Klaić, *Krški knezovi*, Zagreb 1901, 225.

[38] Thallóczi-Barabás, n. d. 274–282. Sve tri su izdane isti dan na Petrovu polju kod Drniša.

t. j. do volje kraljeve. Što je učinio ban Matko, Žigmund je odobrio ispravom izdanom u Pragu 23. VIII. 1437., izričito naglasivši, da zadržava pravo otkupa Rmanja.[39] Usto on tog istoga dana drugom ispravom naređuje, da se Katarina i Juraj uvedu u posjed Rmnja, služeći se riječima kao i u ispravi bana Matka uz neke važne dodatke: »castrum nostrum Ermen vocatum, in regno nostro Croatie predicte, habitum simul cum universis etc. sedium ad easdem pertinentibus, nec non *tributo in ipso districtu (Lapacz) solito.*«[40] Kninski kaptol izdao je 14. X. 1437. posvjedočenje o uvođenju u taj posjed.[41]

4.

Tako su u borbu za nelipićku baštinu bili upleteni i gornjopounjski Lapčani. Po gornjim ispravama iz god. 1437. Rmanj je sa lapačkom župom od te godine dalje sačinjavao vlasteosku feudalnu jedinicu, koju je u založno ime držala udova Katarina sa malodobnim sinom Jurjem Frankopanom. Središte tog vlastelinstva bio je utvrda Rmanj sa posebnim sudbenim dvorom, po tradiciji i dalje zvanim »stol lapački«. Tim je položaj gornjopounjskih Lapčana u mnogomu postao jasniji, i to od njihova naseljenja u Gornje Pounje polovinom XIII. stoljeća dalje. Naveo sam, kako su se oni ispočetka naselili na posjede nekoga kraljevskog castruma. Da se radilo o castrumu, izlazi iz činjenice, što su oni bili sebi podložili neke od »castrenses«, a ovih bez castruma nema. Po ispravi pak iz godine 1396. nalazili su se unutar područja kraljevskoga grada »Khoke«; budući da se u njoj spominju dva kastelana, bila su u granicama te kraljevske gospodarsko-upravne jedinice i dva grada (castrum), što nije bilo neobično. Po sastavu stola lapačkoga ta dva grada bila su »Khoka« i Rmanj, o čemu ću još govoriti.

Po navedenim povlasticama Bele IV. i Karla Roberta ti gornjopounjski Lapčani po doseljenju bili su u svemu potpuno slobodni i neovisni od gradova, na kojih su se područje oni bili naselili. Imali su oni i svoj posebni sudbeni dvor, »stol lapački«, nadležan u svima njihovim unutarnjim sporovima i sudbenim pitanjima; jedino u sporovima izvan njihove zajednice mogao im je suditi samo kralj ili ban ili kraljevski dvorski sudac; konačno je izričito stajalo, da im nije mogao suditi nijedan župan. Međutim po ispravi iz 1396. ne samo da im župan sudi, nego su u stolu lapačkom uz lapačkoga župana i tri njihova suca, također i dva kraljeva kastelana, koji nisu drugo nego zamjenici nekadanjih kraljevskih

[39] I. d. 292–293.

[40] I. d. 294–296. U toj ispravi Žigmund nalaže kninskomu kaptolu, da izašalje jednoga od svojih članova, koji će skupa sa kraljevskim izaslanikom uvesti Katarinu i njenoga sina u posjed. Tu uz drugo piše: »castrum nostrum Ermen vocatum, in regno nostro Croacie predicte, habitum simul cum universis suis pertinentiis et precipue districtu Lapacz ac iudicio et iudicatu sedium ad easdem pertinentibus, nec non tributo in ipso districtu exigi solito«.

[41] I. d. 299–300.

župana. Po tomu, negdje između 1263. i 1396., svakako silom i nezakonito prestala je nezavisnost lapačkoga stola, jer su postali ne samo njegovi članovi dva kraljevska kastelana, nego su mu oni bili na čelu. Kad, kako i zašto se to dogodilo, ne mogu utvrditi; svakako je to bila Lapčanima kazna zbog učestvovanja vjerojatno u bunama, kojima je stajao na čelu vranski prior Ivan od Paližne, bunama od 1383. dalje za kraljice Marije i prvih godina vladanja Žigmunda.

U sastavu lapačkoga stola god. 1448., između te godine i 1396., zbile su se u njemu i druge promjene. Godine 1448. lapački stol se sastoji samo od kastelana Rmnja i tri suca; nikada više nema spomena drugomu kastelanu ni županu lapačkom, a ni gradu »Khoki«. Kako i zašto su se dogodile te promjene, može se donekle utvrditi.

U ispravi, kojom god. 1437. kralj Žigmund odobrava sve ono, što je ban Matko bio ugovorio sa Katarinom, važan je podatak, da ona i njeni nasljednici po gradu Rmnju imaju pravo i na »tributo in prenominato districtu Lapacz exigi solito«. Naravno da se to ne odnosi na gornjopounjske Lapčane, jer su oni kao plemeniti bili oprošteni od svih podavanja, poreza i daća, nego se to odnosi na kmetove podložne ranije gradovima »Khoki« i Rmnju, a sada samo Rmnju, kojih su se posjedi nalazili uz posjede Lapčana. Upotreba naziva »districtus Lapacz« znači, da je u to doba toponim Lapac već postojao i imao svoje prostorno značenje, a ne samo etničko. Rmanj je sa područjem, unutar kojega su uz njemu podložne kmetove živjeli i plemeniti Lapčani, sačinjavao od god. 1437. posebno vlastelinstvo u rukama udove Katarine i njena sina Jurja. Da li su otada dalje svi gornjopounjski Lapčani bili unutar granica rmanjskog vlastelinstva?

Gornjopounjski su Lapčani bili na području kraljevskih gradova Koke i Rmnja. Ta je dva grada sa trećim Ripčem god. 1431. kralj Žigmund bio založio banu Nikoli Frankopanu. Pri slomu nelipićke baštine god. 1437. dobila je Katarina sa sinom Jurjem od bana Matka Talovca samo Rmanj, dok se Koka ne spominje. Po ispravi od 1. VII. 1447.[42] dođoše pred Tomu, kneza krbavskoga, humskoga i nebljuškoga u Ripač četrdesetorica plemenitih ljudi javljajući mu »v kipi svoem i vsih svoih sinov, otac i bratje bližne i dalne, i budući puni prokaraturi-punomoćnici-nih i oda vsih *četirih kolen plemena nebluškoga*«, da su oni »u pitanji i u plemenu svom« – na plemenskom sudu i skupštini, – dopustili plemenitom Mikuli Gašparovu, da uzme u zalog sav posjed njihova suca Dujma Vučića. Taj je pak posjed bio oko $^1/_3$ imanja koljena Židovinića »v Neblusih i v nebluškom kotari.«[43] Kao jamstvo tog zaloga određena je kondicionalna kazna od 20 grivnja. O svemu, što je kod toga zaloga po hrvatskomu pravu bilo učinjeno, nadležni knez Toma Gusić izdaje ispravu u Ripču.

[42] Đ. Šurmin, n. d. 170–172.

[43] I. d. 171 »od vsega kolena Židovinić četrti del i ošte od druge polovice toga vsega kolene peti del v Neblusih i v nebluškom kotari«. To bi bilo $^1/_4 + {}^1/_{10} = {}^7/_{20}$ t. j. oko $^1/_3$.

Po toj ispravi u prvomu redu vidi se, da je god. 1447. krbavski knez Toma bio također i knez nebljuški. Pokazao sam, kako je nekoć Nebljuh bio u sastavu sudbenoga stola lapačkoga, a sada je on izvan njega, i to pod stolom kneza Tome u Ripču. Prema tomu prije toga vremena nebljuško je područje bilo odcijepljeno od stola, a tim i od zajednice gornjo-pounjskih Lapčana. Nebljušani sačinjavaju po toj ispravi posebnu društvenu zajednicu, koju isprava zove plemenom, podijeljenu na četiri koljena ili grane. Imali su oni svoj, ali niži sud, skupštinu i drugo, inače je njihov redovni nadležni sud, koji je zamijenio nekadanji lapački stol, bio kneževski sud, t. j. vlasteosko-feudalni. Da se sve to dogodilo, pokazuje osim naslova kneza krbavskoga Tome, po kojemu je on i knez nebljuški i činjenica, što je on nadležan u otuđenju nebljuške imovine. Radilo se o zalogu, koji je po hrvatskom imovnom pravu pripadao u jedan od načina otuđivanja imovine. Pri zalogu su kao i pri svakomu drugomu otuđenju bile tačno i strogo određene razne formalnosti, između kojih je, osim pristanka članova užih zajednica, kao kućne ili porodične, pa širih, seoske ili plemena ,također i pristanak rodovskoga ili plemenskoga suda. U slučaju toga zaloga namjesto plemenskoga suda je sud vlastelina feudalca. Spomenuo sam, kako je god. 1431. Žigmund založio knezu Nikoli Frankopanu uz Koku i Rmanj također i Ripač. Međutim sada god. 1447. Ripač je u rukama krbavskoga kneza Tome. Izlazi da je god. 1437., kad je Ripač od Matka Talovca bio oduzet Frankopanima, bio dan Tomi Gusiću. Tom je prilikom ban Matko također odcijepio od dotadanje gornjo-pounjske lapačke zajednice Nebljušane i podložio ih gradu Ripču, dotično njegovu vlastelinu. Nebljušani se tako odcijepiše od lapačke zajednice, u kojoj su oni živjeli od polovice XIII. stoljeća do godine 1437. Time je područje lapačkoga stola godine 1437. smanjeno.

Uz tu promjenu bilo je i drugih promjena kod toga stola. Po ispravi iz god. 1396. još je postojao župan lapački. Po tomu postojala je nekoć lapačka šira zajednica, t. j. više seoskih zajednica skupa, i *zovem je župa*, na čelu sa starješinom županom, neovisna i slobodna, sama za sebe. Kad su negdje prije god. 1396. Lapčani bili podčinjeni zapovjednicima kraljevskih kastruma Koke i Rmnja, čast lapačkoga župana ostala je i dalje. Ali on nije više bio ono što i ranije, neovisni starješina i predstavnik Lapčana, nego podložan i ovisan o kraljevskim zapovjednicima Koke i Rmnja. Zato za velikih promjena god. 1437. nije čudo, da je županska lapačka čast kao suvišna potpuno nestala. O tome postoji svjedočanstvo kaptola kninskoga iz god. 1442., da je za uvijek bila dokinuta županska služba u kneštvu lapačkomu (cassato in perpetuum officio suppanatus in comitatu de Lapacz).[44] Budući da kneštvo lapačko nije nikada postojalo, po Lapčanima i Lapcu nazivlje se sada područje vlasteoskoga grada Rmnja. I po tomu se vidi, da je vlastelinstvo, povezano od god. 1437. za

[44] Vjesnik zem. arhiva, n. d. 175.

grad Rrmanj, novija tvorevina, pa mu je lapački stol dao i naziv lapačkog kneštva ili *comitatus de Lapacz*. Lapački baš stol postoji i dalje, ali mu je na čelu rmanjski vlastelin knez Frankopan, dotično njegov predstavnik. Pri velikoj diobi frankopanske vlasteoske zajednice god. 1449. Rmanj je pripao Jurju, sinu pok. Ivana i Katarine Nelipić.

U naprijed navedenoj ispravi od 28. XI. 1448. Dragovolja je »gračšćak rmanski i knez stola lapačkoga«. Po drugoj od 11. VI. 1478.[45] zasjeda »stol lapački« sa rmanjskim »porkolabom« na čelu. Došao je pred taj sud Stjepan Mečar iz Glavataca moleći u ime svoje, svojih sinova i »vse sve bratje Glavatac«, da taj sud donese presudu o dugu, koji od njega traži Juraj Našmanić. Pritom se Stjepan obraća sudu sa riječima: »kneže i sudci«. Stjepana je sud riješio i o tome izdao ispravu u Rmnju »v puni stoli lapačkom«.

Dana 14. VII. 1484.[46] pred stol lapački, koji se sastojao od porkulaba rmanjskoga Gašpara Perušića i tri suca, došao je Ivan Nikšić sa svojim sinovcem i Andrijom Leošićem, tražeći od istoga (»kneže i sudci«), da im odobri diobu nekoga »grada«, t. j. utvrde ili castruma, koji su oni već bili između sebe podijelili. Lapački sudbeni stol odobrava diobu i o tom izdaje pismenu potvrdu, na kojoj ću se zaustaviti. U pitanju je dioba nekoga »grada«. Po općemu srednjovjekovnomu pravu gradovi (castra, castella = zamci) bili su u rukama vladara ili vlastelina, kojemu bi vladar jedan ili drugi grad poklonio u feud sa svima njegovim pripadnostima ili dozvolio da ga sagradi na takvomu posjedu. U toj ispravi ne dijele takav grad vlastela nego dva obična plemića lapačka. Oni taj grad niti su sagradili niti od vladara na dar primili. Ali budući da oni ipak dijele jedan grad, znači, da je taj grad nekoć postojao i u međuvremenu izgubio svoju prvotnu svrhu, bio porušen i napušten, pa kao takav darom, kupnjom, ili kojim drugim načinom, uglavnom kao građevni materijal prešao u privatne ruke.

U vezi sa lapačkom župom postojali su samo gradovi Koka i Rmanj. Koka se zadnji put spominje 16. I. 1434.[47] i nikada poslije, pa ni za katastrofe god. 1437., u kojoj je ona kao Frankopanima založeni grad morala sudjelovati. Zbog toga može se postaviti tvrdnja, da je upravo za tih borba god. 1437. Koka bila porušena ili teško oštećena, svakako napuštena. Kao takva mogla je doći u ruke nekih Lapčana. Budući da tu diobu rješava stol lapački, sigurno je taj grad bio na njegovu području, negdje oko današnjega Gornjega ili Donjega Lapca. Nedaleko od današnjega Donjega Lapca u sjeverozapadnomu pravcu nalazi se gorje, danas zvano Kuk; nije li možda to ime u vezi sa nekadanjim gradom »Choka« i njegovim položajem?

[45] Šurmin, n. d. 283–285.

[46] I. d. 297–298.

[47] Thallóczi-Barabás, n. d. 248.

5.

Lapčani u Gornjem Pounju nisu starenici. Glavni se njihov dio naselio polovinom XIII. st. na područje kraljevskoga grada Koke i vjerojatno tek poslije nastaloga Rmnja. Oni na dar dobiše određene dijelove kraljevskoga posjeda grada Koke, ali ne sam grad ni njegovo čitavo područje. Živjeli su kao kraljevski plemići. S vremenom je na tom području radi obrane prema Bosni, na utoku Unca u Unu, bio podignut i drugi utvrđeni grad, Rmanj. Ti gradovi, koji su imali i svoje kmetove, do god. 1431. bili su u rukama vladara, svaki sa svojim kraljevskim zapovjednikom, kastelanom ili graščikom na čelu. Te je godine kralj Žigmund oba ta grada sa njihovim područjem založio banu Nikoli Frankopanu i ostali su u Frankopanskim rukama do katastrofe 1437. Otada nestaje grada Koke, a preostali Rmanj ban Matko Talovac daje u zalog Katarini, udovi Ivana Frankopana i njenu sinu Jurju. Područje tih gornjopounjskih Lapčana do god. 1437. bilo u vezi sa gradovima Kokom i Rmnjem. Tada se njihovo upravno područje dijeli. Nebljušani se odcjepljuju, dolaze pod vlast krbavskih knezova Gusića i u sklop sudbenoga stola u Ripču. Kraj pak lapački oko današnjega Donjega i Gornjega Lapca ostaje u vezi sa gradom Rmnjom i njemu podložen. Na čelu i dalje zvanoga lapačkoga stola stoji kastelan rmanjski, ali ne više kraljevski nego frankopanski službenik.

Svi ti gornjopounjski Lapčani prije doseljenja u Pounje bili su po seoskoj zajednici, djedini u primorskom Lapcu rodovski plemići, dedići. Budući da u Pounju nisu sjedili na posjedima rodovskoga nego kraljevskoga podrijetla, oni su postali i bili kraljevski plemići. Nikada pak nisu bili vlastela ni vlasteosko plemstvo, pogotovu ne jedno od 12 hrvatskih plemena, kao što su to bili njihovi srodnici u Karinu. Uza sve to, što su bili kraljevski plemići, njihovo je početno društveno uređenje bilo u granicama hrvatskoga rodovskog plemstva (nobiles de Croacia). Oni su u Gornjemu Pounju sačinjavali posebnu društvenu širu zajednicu, župu, koja se sastojala od više seoskih zajednica. Njoj je na čelu u XIII. i XIV. st. stajao lapački stol, koji se sastojao od župana starješine i triju sudaca. Tu su četvoricu birali i postavljali neovisno od svakoga gornjopounjski Lapčani, oni su bili njihovi poglavari u svemu.[48] Sa kastelanom Koke nisu bili ni u kakvom službenom odnosu. Međutim negdje u drugoj polovici XIV. st., vjerojatno baš devedesetih godina, izgubiše oni dotadanju svoju potpunu neovisnost i biše podložni kastelinima dvaju kraljevskih gradova Koke i Rmnja. God. 1396. lapački stol se ne sastoji od njihova župana i triju sudaca, nego još i od kastelana Koke i Rmnja. Otada dalje lapački župan samo je čast, koja je 1437. bila dokinuta, a lapački stol sačinjavaju kastelan rmanjski sa tri suca. Te suce stalno su birali i predlagali Lapčani, a kastelan ih je potvrđivao.

[48] Upozoravam, da je i *poljički stol* imao tri suca, po jednoga od svakoga plemena.

B) Slavonski Lapčani u Donjem Pounju

Bilo je također Lapčana u onom dijelu Pounja, koji nije bio u Hrvatskoj nego u tadašnjoj Slavoniji. Da svrše krvava neprijateljstva i teške razmirice, mire se 20. IV. 1278.[1] Babonići sa Ivanom, Nikolom banom čitave Slavonije i Henrikom, sinovima nekadanjega bana čitave Slavonije Stjepana od roda Gutkeled. Na strani Babonića kao saveznici (socii) uz druge bili su i »Irso et Grobyse filiis Stephani de Lapuch«. U konačnom miru između tih dviju stranaka 6. XI. 1278.[2] uključeni su i posjedi prije spomenute dvojice Lapčana. Tu se Nikola ban čitave Slavonije odriče svih prava na posjede »Azarias filii Ludegares, fratris Stephani de Lapuch« ne samo onih posjeda, koji su ležali uz rijeku Unu (iuxta aquam Hun), nego i drugih na korist »Gorbysa et Jupfsa, filiis Stephani de Lapuch« i njegovih potomaka, osim četvrtine, koju je bio ostavio Ozorija na smrti svojoj sestri, ženi komesa Turde. Za preostale tri četvrtine Ozorijinih posjeda kaže se da su ih po njegovoj smrti posjedovala spomenuta dva sina njegova brata Stjepana iz Lapca, s odobrenjem kralja Ladislava IV., što isto sad potvrđuje i ban Nikola. Svakako, budući da je Stjepan bio Lapčanin (de Lapuch), to je bio i njegov brat Ozorija također.

Međutim poslije toga, i to 1. IX. 1294.[3] prodaje »nobilis vir Gropsa filius Stephani de Lapach«, a to je isti onaj već spomenuti u predašnjim dvjema ispravama iz god. 1278. kao »Grobysa« i »Gorbysa«, pred zagrebačkim kaptolom banu Stjepanu Babonići svoje zemlje i posjede. Za njih se kaže u toj prodaji iz god. 1294., da leže na lijevoj obali Une, između Zakopa i posjeda kninskoga biskupa, što nije drugo nego ono, što je kazano u ispravi o miru od 6. XI. 1278. »iuxta aquam Hun«. Zakop se nalazio na južnim obroncima Zrinjske Gore, lijevo i nedaleko od donje Une, a ti su se krajevi tada nalazili u sastavu tadašnje Slavonije, a ne Hrvatske. Zato se tu radi o donjopounjskim Lapčanima u Slavoniji. Pri prodaji Grupša kaže, da je te posjede dobio baštinskim pravom (ad ipsum iure hereditario deuolutas), poslije smrti »Ozorias filii Ludgarys«, koji mu je po gornjim ispravama bio stric, a koji umrije bez neposrednih baštinika. U toj prodaji još stoji, da ban Stjepan i njegovi potomci mogu u svako doba iskupiti zemlje, koje je Ozorija bio založio, a Grupša, jer nije imao novaca, nije ih mogao iskupiti; a usto nije imao rođaka, kojima bi pripadalo pravo otkupa (nec aliqui ex proximis ipsius sint superstites, quibus predicte terre obligate competerent redimende). Podaci prednjih isprava, koje se odnose na imovinu Ozorije Lapčanina, pokazuju:

da se njegov posjed nalazio u Donjem Pounju u tadašnjoj Slavoniji;

da je Ozorija na smrti, dakle oporučno, ostavio sestri četvrtinu svog posjeda;

[1] *SCD VI*, 240–242.
[2] I. d. 261–263.
[3] *SCD VII*, 185–186.

da su ostale tri četvrtine nužno baštinila njegova dva nećaka, sinovi brata mu Stjepana.

Sve pak to nije nikako u skladu s imovnim i nasljednim pravom u tadašnjoj Hrvatskoj. Po tom pravu Ozorija oporučno nije mogao ničim raspolagati. Cjelokupna njegova imovina, a ne samo tri četvrtine, po njegovoj smrti bila bi prešla na njegove po diobi najbliže povezane baštinike, a to su bila njegova dva nećaka; sestra, pogotovu udana, nije mogla uopće biti baštinik bilo čega.

Ali dok su ti podaci ostavštine i prodaje potpuno u suprotnosti sa tadašnjim imovnim i nasljednim pravom u Hrvatskoj, nisu u suprotnosti s pravom u Ugarskoj i u Slavoniji. Odgovaraju čl. IV. Zlatne bule iz god. 1222., po kojemu, ako plemić umre, a ne bi imao sina, četvrtina pripada kćeri.[4] To je poznati *quartalitium* ugarskog prava, koji nije bio vezan samo za kćeri nego i za sestre.[5] Po istom tom čl. Zlatne bule sa preostalom imovinom oporučitelj je slobodno raspolagao, pa je i Ozorija mogao to ostaviti svojim nećacima. Ističem, dok je to posljednje pravno pravilo vrijedilo u Ugarskoj, da nije vrijedilo u Slavoniji. Naime uz druge zaključke slavonskoga sabora, koje je potvrdio i proglasio Matej Čak, ban cijele Slavonije, u Zagrebu 19. IV. 1273.,[6] bio je i ovaj: »porcio hereditaria sine herede descedentis, generacioni sue debeat remanere«, što nije u skladu sa Zlatnom bulom. To je s jedne strane bilo zato, što su se s vremenom zaključci Zlatne bule mijenjali i prilagođivali pojedinim krajevima, a s vremenom i novim prilikama; s druge pak strane, što je Slavonija, kao zasebna društvena jedinica, bila područje ukrštavanja hrvatskoga i ugarskoga prava, kako to baš ovaj slučaj Ozorije najočitije pokazuje i potvrđuje.

Budući da su i ti »de Lapuch« po svemu živjeli u Pounju, u istomu živjelo je više grana »nobiles de Lapuch« u drugoj polovici XIII. st., ali ne na jednomu mjestu ni na okupu, jer je udaljenost između Lapca, Neblјuha i Zakopa znatna. Oni već po tomu, a i po ispravama nisu starenici u tim krajevima nego naseljenici. Negdje polovicom XIII. st. razni članovi primorske lapčanske seoske zajednice, *dedići* iz Lapca ili »nobiles de Lapach«, u službi bana ili kralja naseliše se u razna mjesta Pounja na vladarske posjede ne kao kmetovi, nego kao slobodni plemići. Da se to upravo tada dogodilo, osim što to izlazi iz svih navedenih isprava, odgovara i tadašnjim povijesnim prilikama. Poznato je, da je glavnina tatarske vojske na putu u primorje prošla baš kroz Pounje, u kojemu je učinjen i užasan pokolj zarobljenika.[7] Svakako je poslije prolaza tatarskoga kroz te krajeve ostala posvemašnja pustoš u svemu, pa i u stanovništvu. A budući da Pounje nije bilo samo plodni kraj, nego i glavni prometni put k primorju, taj kraj nije mogao ostati nenapučen.

[4] *SCD III*, 462: »Si quis serviens (niži plemić) sine filio decesserit, quartam possessionis filia obtineat; de residuo, sicut ipse uoluerit, disponat«.

[5] Timon, n. d. 333, 391, 395.

[6] *SCD VI*, 26.

[7] Toma arcidakon, n. iz. 174.

Kralj i njegov zamjenik u Hrvatskoj ban morali su nastojati, da što prije napuče uz druge i te pounjske opustjele krajeve, nagrađujući pritom sebi vjerne u borbi protiv Tatara.

Da se to tada događalo, svjedoči sam Bela IV. ispravom od 23. XI. 1251.[8] Ističući u njoj zasluge Stjepana, bana cijele Slavonije, uz drugo za njega kaže Bela i ovo: »hrvatsko je kraljevstvo ... narodom uvelike naselio, budući da je bilo prije zloćom nevjernika – t. j. Tatara – gotove ostalo prazno«.[9] U tu djelatnost hrvatskih banova, po svemu onomu, što sam već kazao, treba uvrstiti i naseljenje više Lapčana iz primorja u Pounje i to polovicom XIII. stoljeća.

Iako su se ti pounjski Lapčani bili naselili na dosta širokom prostoru, na kojemu su našli topikone Koka, Rmanj, Nebljuh, Kamenik, Dolje, Zakop i dr., oni su po mjestu i seoskoj zajednici, iz koje su došli, zadržali i dalje svoje staro rodovsko ime Lapčana, jednako kao i njihovi srodnici naseljeni u Karin i Bužane. Tako, dok je na primorju od toponima Lapac postao etnikon Lapčani, u Pounju je po tomu etnikonu nastao toponim Lapac. Jedino toponim Nebljuh, koji su u Pounju našli, ne samo da se sačuvao, nego se jedan dio tih Lapčana po njemu i zvao Nebljušani, nebljuško pleme, naravno uvijek i uz ime Lapčana.

Zaključak

U ovoj sam raspravi utvrdio više povijesnih činjenica, a na mnoge upozorio sa svrhom, da pokažem, gdje i u čemu treba tražiti gradu za srednjovjekovnu hrvatsku povijest. U njoj sam primijenio, potvrdio i proširio pravno-povijesne činjenice iznesene u radnji »Hrvatski vlasteoski feudalizam«, a glavne bi bile:

1. Postojalo je na primorju u Hrvatskoj nedaleko, a sjeverozapadno od današnjega Nadimskoga blata mjesto Lapac, zasvjedočeno ispravama od XII. do prve polovice XVI. stoljeća;

taj je Lapac djedina ili prabaština široko po Hrvatskoj rasprostranjenoga roda ili plemena Lapčana;

u njemu su trajno stanovali potomci prvotne rodovske ili općinske ili seoske zajednice Lapčana kao hrvatsko rodovsko plemstvo, zvano inače dedići;

ta je zajednica već i prije, ali svakako u XI. st. bila podijeljena na kućne i porodične zajednice.

2. Prvotna se lapačka seoska zajednica s vremenom zbog raznih uvjeta i seobe u druge krajeve raščlanila i razgranala u više ogranaka različitoga društvenoga položaja, pri čemu se svijest pripadnosti prvotnoj zajednici u Lapcu nije nikada kod njih ugasila;

[8] *SCD IV*, 468–470.

[9] I. m. 469.: »et dictum regnum Croatiae ad observandam nobis fidelitatem .... populorum multo replevit, cum antea infidelium faciente malitia pene vacuum remansisset«.

prva se odijelila i postala posebna njihova grana karinska, postavši Zvonimirovom darovnicom grada Karina Vonihi Lapčaninu ne samo vlasteosko-feudalna, nego poslije i član posebne hrvatske vlasteoske ustanove, t. j. plemstva dvanaest hrvatskih plemena;

druga je grana bužanska, nastala god. 1258., a bila je plemićko-vazalna prema vlasteli Gusićima;

treća je pounjska nastala polovinom XIII. st. sa glavnim sijelom u gornjem Pounju, a njeni članovi bili su kraljevski plemići.

3. Od svih tih grana Lapčana samo ona karinska bila je vlasteoska i usto jedno od plemstva dvanaest hrvatskih plemena, dok ni matica, ni bužanska, a ni nijedna pounjska grana to nisu nikada bile;

budući da je matica u primorskomu Lapcu od samoga početka i uvijek bila smatrana zajednicom unutar *rodovskoga plemstva*, a samo je karinska, i to odijelivši se od matice, postala vlasteoska zajednica i jedno od plemstva dvanaest hrvatskih plemena, dokaz je, da je hrvatsko rodovsko plemstvo starije od vlasteoskoga, a pogotovu od plemstva dvanaest hrvatskih plemena;

po tomu su prvotno hrvatsko plemstvo sačinjavali članovi seoskih ili općinskih zajednica, koje su nastale po doseljenju;

sve druge vrste hrvatskoga plemstva poznijega su postanja i državopravnog značaja, ubrojivši sve vrste kraljevskoga plemstva, među koje pripada i vlasteosko;

oznaka »veri, primi et naturales nobiles Croacie« jednaka je onoj »veri nobiles« i »vere et sincere nobilitatis titulo«, koje se oznake ne odnose na vremenski postanak, nego na tadašnju plemićku prednost; sve vrste kraljevskoga plemstva, a pogotovu vlastela, stajala su po tadašnjem državopravnom shvaćanju na staleškoj ljestvici iznad dedića.

4. Zato je tvrdnja, da je prvotno hrvatsko plemstvo plemstvo članova i potomaka dvanaest hrvatskih plemena, naučno potpuno neosnovana i kriva; to je isto što i kazati, da su se kod jednoga te istoga stabla najprije razvile njegove grane, a istom poslije iz njih deblo;

ktomu nikako ne pripada u nauku tvrdnja, da su Hrvati samo potomci plemstva dvanaest hrvatskih plemena; ona je u svojoj konsekvenciji nijekanje postojanja Hrvata poslije utrnuća i nestanka tih dvanaest plemena;

ta je tvrdnja plod čistoga paralogizma i krivo primijenjene, davno u nauci zabačene, *Herrschaftstheorie*.

5. Hrvatsko rodovsko i kraljevsko plemstvo, u koje posljednje pripadaju i vlastela, živjelo je društveno uređeno na mnogim ostacima prastaroga rodovskoga uređenja, osobito imovnoga kolektiva, bilo onoga širih t. j. seoskih zajednica, bilo onih užih kućnih ili porodičnih;

svaki je muški i ženski član imao jednako kolektivno pravo na svu imovinu, sve proizvode i prihode kućne ili porodične zajednice, kojoj je on pripadao;

postojalo je pravo diobe unutar tih zajednica, i to po glavama;

redovito slobodnog raspolaganja imovinom za života ili na smrti nije bilo, pa nije bilo ni oporuke;

posebni izuzeci su bili *usvojenje* i *crkveni zavještaji* za upokoj preminulih.

Pojedine obrađene i istaknute pravnopovijesne činjenice neka se ne uzmu statički, kao nepromjenljive, nego da su se mijenjajući se razvijale prema vremenu i prilikama; da nisu stajale, nego tekle sad mirnije a sad jače, ali ostajući uvijek u istom toku.

Napomena: Ova radnja ujedno je i odgovor članku izašlom u *Rasprave* SAZIU, Ljubljana 1950, 35–115.

(Primljeno za štampu na 8. sjednici I. odjela od 13. XI. 1953.)

Mijo Mirković

POKUŠAJ MATIJE VLAČIĆA ILIRIKA DA OSNUJE SVEUČILIŠTE U REGENSBURGU I U CELOVCU

Sadržaj: 1. Obaranje Vlačića na sveučilištu u Jeni i uzroci njegova pada. — 2. Vlačićeva zamisao o protestantskom sveučilištu u Regensburgu za Čehe, Jugoslavene i Austrijance. — 3. Slovenci, Hrvati i Srbi u južnoj Njemačkoj u to vrijeme. — 4. Vlačićev plan o stvaranju novih protestantskih kulturnih žarišta za savladavanje velikog prostora od Dunava do Pada. — 5. Posebne prednosti Regensburga. — 6. Račun s falačkim izbornim knezom. — 7. Nada da će Maksimilijan I. biti protestantski car. — 8. Izbor Celovca kao uporišta za širenje i učvršćenje protestantizma na jugu Austrije, u slovenskim i hrvatskim područjima i Gornjoj Italiji. — 9. Obujam nauka u tadašnjem nastavnom planu. — 10. Vlačićeva zamisao o povezivanju pisanja, tiskanja i izdavanja hrvatskih i slovenskih knjiga sa sveučilištem. — 11. Molba za odobrenje početka predavanja. — 12. Odzivi na Vlačićeve pripreme. 13. Vlačić u Regensburgu (1562—1566). — 14. O smislu Vlačićeva pokušaja.

1. Pri kraju godine 1561. svrgnut je Matija Vlačić Ilirik sa sveučilišta u Jeni. Ne samo on, nego i tri njegova druga, koji su činili glavnu misaonu snagu njegove stranke u njemačkoj luteranskoj teologiji, svrgnuta su s teološkog fakulteta, fakultet je zatvoren, studenti su se razbjegli. Sva tri s Vlačićem otpuštena profesora došla su s njime iz Magdeburga na sveučilište u Jenu. To su bili centurijatori, osnivači, urednici i pisci Magdeburških centurija Johannes Wigand, Matthias Judex i Simon Musaeus. Dvojica od njih, Wigand i Judex bili su uz Vlačića trećega (Pretorija Godelskalka četvrtog i zatim Kopusa) i urednici i glavni pisci centurija. Wigand je bio pastor u Magdeburgu i u njegovoj je kući bilo uredništvo centurija. Centurijatori su bili najradikalnija t. zv. magdeburška struja u njemačkoj reformaciji, u drugoj generaciji reformatora i poslije smrti Luthera, ona, koja je Njemačku vodila u otporu i borbi protiv unijaćenja (1549–1551). U Magdeburgu su se tiskali tada oštri borbeni, polemički spisi. S prijelazom glavnih centurijatora, na novo osnovano protestantsko sveučilište u Jeni 1556. dobila je ova struja i sveučilišnu govornicu i pokroviteljstvo vlasti, t. j. Weimarskog kneza, s time i neku legalizaciju svoga učenja. Revolucionarni centurijatori dobili su, osim profesura, još i vrhunske službene položaje u crkvi i postali superintendenti, a Vlačić dapače i generalni superintendent, onaj koji vrši glavni crkveni nadzor, stavlja državnoj vlasti (knezu) prijedloge i daje savjete o imenovanjima u crkvi. S tih dvostrukih utjecajnih položaja, a s velikim političkim autoritetom, koji su stekli u odlučnoj borbi protiv unijaćenja i s naučnim ugledom i iskustvom stečenim u pripremanju centurija, oni su nastojali da učine kraj borbama između luteranskih stranaka time, što bi se protivničke stranke složile u nekim formulacijama, što bi rješavale sporna pitanja.

Kako su svi pregovori ostali bez uspjeha, posrednici odbijani, a razgovori svršavali s time, da su obje strane, Jena i Wittenberg, ostajale na svome, sastavili su Vlačićevi pristaše u teologiji (Moerlin, Stössel) t. zv. saksonsku konfutacionu knjigu, u kojoj je zauzet negativan stav prema učenjima protivnika, i to negiranje, kritika i zabacivanje protivničkih učenja i gledišta, proglašavanje učenja protivnika za reviziju luteranstva, za zabludu, za zastranjivanje, a neposredno time i nosioce tih učenja za revizioniste, otpadnike, izdajnike čistog luteranstva, postalo je u Thüringiji službenim učenjem. Članke te knjige imali su potpisati svi propovjednici i svi nastavnici crkvenih škola, oni su se u nedjeljama imali čitati u crkvama, da bi se stalnim ponavljanjem zakorijenili i da bi se tako bar na jednom području stvorilo jednako mišljenje sljedbenika čiste Lutherove nauke. Tako su proglašena »čista« učenja i obilježena »kriva« učenja. Ali ni na sveučilištu u Jeni, ni u zemlji nisu svi priznavali, da su neka učenja sasvim »čista«, a druga da su posve »kriva«. Rečeno je, da onaj tko nije za čista učenja, taj je protiv kneza i protiv vlasti, jer je knez odobrio konfutacionu knjigu. Nastali su progoni onih, koji nisu priznavali propisana učenja. U ovom slučaju, propisana učenja bila su Vlačićeva.

Došlo je do nekih progona, osobito na sveučilištu, onih, koji se nisu htjeli pokoriti. Glava crkve bio je teritorijalni feudalni gospodar, t. j. svjetovni knez. Da ne idu teolozi predaleko i da se ne pišu spisi protiv propisanih učenja, knez je zaveo cenzuru teoloških spisa. On je mislio, da kao političar ima držati na uzdi obje strane, ne samo protivničku, nego i svoju, da nova, njegova, protestantska i Vlačićeva crkva ne progoni protivnike svojih dogmi na isti način, kako je to radila prije rimska crkva isključenjem iz zajednice, zatvaranjem, nametanjem silom svoga uvjerenja drugome.

Udaljenost između dva protivnička sjedišta, Vlačićeve Jene i Melanchtonova Wittenberga nije velika, put se mogao prijeći konjem za dan-dva. To je saksonsko-thürinški kraj s Leipzigom na pola puta između oba mjesta, već tada zanatsko-manufakturno i rudarski znatno razvijen i uslijed toga dosta gusto naseljen. Obje su strane imale u protivničkim sredinama svoje pristalice, Wittenberg više u Vlačićevoj Jeni, nego Vlačić u Wittenbergu, s Leipzigom između njih na strani Wittenberga.

Došlo je do toga, da su na sveučilištu u Jeni pristaše Wittenberga istupili otvoreno protivu Vlačića na platformi idejnih učenja i da se osnovni spor o slobodi volje imao riješiti javnom diskusijom između Vlačića i predstavnika druge strane, Strigeliusa. Vlačić je zastupao tezu (u stvari pet formuliranih teza), da čovjek životinjski mesnati, kakav je, ima volju (voluntas seu affectus) obraćenu đavolu, ne bogu i ne može se sam svojom slobodnom voljom (liberum arbitrium) osloboditi i izvući iz toga položaja. U diskusiji, koja je trajala čitav tjedan prvih dana kolovoza 1560. u Weimaru, pred knezom, dvorom, kancelarom, teolozima i drugim profesorima, uvijek samo između dvojice, još je državna vlast na strani Vlačića. U toj diskusiji Vlačić je na kraju

pristao, da se njegovo deterministično, – još uvijek deterministično u teološkom smislu, naime da čovjeka nikakva slobodna volja ili vlastita odluka ne spašava, – gledište može tumačiti i tako, da je istočni grijeh suština (substantia) čovjekove prirode. Obilježavajući prirodu čovjeka kao mesnatu i životinjsku, i primjenjujući za to obilježje skolastički pojam suštine, – što je sve mogao dokazati i citatima iz Svetog pisma, – obraćajući se u stvari protiv pretjerane mode idealiziranja čovjekove prirode, Vlačić je i za dvor i za praktičnu crkvu problem postavio preoštro.

Pri kraju slijedeće godine izvršen je pod utjecajem Wittenberga i izborom kneza Saksonske preokret na dvoru u Weimaru, koji je urodio odstranjivanjem Vlačića i njegove grupe sa sveučilišta i zatvaranjem teološkog fakulteta.

2. Sve je bilo naglo i prijeko. Istina je, da je saski izborni knez stezao već nekoliko godina obruč oko Vlačića, da je Vlačić čitave 1561. godine to osjećao, da je tražio izlaz, da je već tada pokušavao stvoriti most za prijelaz na slovensko ili hrvatsko područje, ali se još uvijek nadao, ako dođe do razlaza s Jenom, da će taj razlaz biti pristojan i da će s njime postupiti kao sa zaslužnim protestantskim borcem, piscem i naučnikom. Razlaz je bio oštar, takve prirode, da su protivnici mislili, da je Vlačić posve gotov.[1] Vlačić je odstranjen zbog dvanaestgodišnjeg trajanja spora s Wittenbergom, zbog učenja o mesnatosti čovjekove prirode kao suštine, zbog protivljenja kneževoj cenzuri teoloških spisa. Teološki fakultet bio je i u novoj protestantskoj Njemačkoj glavni politički fakultet, idejno žarište novog učenja. Odbacivanje Vlačića i njegovih drugova s teološkog fakulteta imalo je da znači njegovo potpuno političko degradiranje, političku diskvalifikaciju. Od vrhovnog suca u teološkim i crkveno-političkim pitanjima njemačkog protestantizma, od položaja neke vrste teološkog diktatora Vlačić se sada imao spustiti sasvim nisko, ostati bez katedre, govornice, službe, bez autoriteta ili možda biti zatvoren i odveden pred sud i osuđen zbog idejnog zastranjivanja. A kako je službeno bilo postavljeno pitanje njegove krivnje i odgovornosti (idejno zastranjivanje, revizija Lutherovog učenja, izdaja države t. j. kneza, stvaranje urote protiv općeg mira, protiv kralja, uskraćivanje pokornosti vladaru, prekoračivanje i zloupotreba dužnosti,

[1] U Gradskom arhivu u Regensburgu, Eccl. I. Fasc. XXI. Br. 263 i Br. 273. postoje dva Vlačićeva pisma Gallu, prvo od 9. IV. 1561. drugo bez datuma, ali pisano odmah iza toga, u kojima Vlačić javlja Gallu, da će njegov šurak (»affinis meus«) stići tamo (u Regensburg iz Jene), da ne čeka nikakve nove instrukcije, nego neka nastavi put onako, kako mu je prije rečeno i postupi, kako mu je naređeno. Čim je slao posebnog kurira i kao kurira šuraka, i to na put preko Regensburga dalje prema jugu, svakako u austrijske zemlje, možda i u Kranjsku, očito se radilo o životnom pitanju Vlačićevu. Tako možemo naslutiti, da je već tada pripremao svoje povlačenje iz Jene, možda i iz Njemačke, zasićen i unutrašnjim sporovima među protestantima i premoren od beskrajnih borbi. U prvoj poruci Vlačić kaže: »Affinis meus istuc veniens nullas ulterius litteras meas expectat sed peragat in nomine domini viam, quam semel instituit et omnia agat sicut ei prescriptum est«. U drugoj: »Si meus affinis istuc venerit peragat porro suum iter, ne alias literas expectat«.

demonstrativno i prkosno odbijanje odluke kneza), mogla je osuda po kratkom postupku biti smrtna. Obarajući Vlačića s diktatorskog položaja u luteranskoj teologiji, protivnička stranka i sam dvor naknadno su izmislili čitav niz teških prestupa, zbog kojih je imao biti Vlačić doveden pred sud, suđen i osuđen. Od prijašnjeg glavnog i opće priznatog učitelja, sad je imao postati izdajnik države i religije, buntovnik, urotnik protivu vlasti. Jedan njegov učenik, Durnpacher, bio je osuđen na smrt samo stoga, što je širio letak (»scheda famosa«), kojim se Vlačić branio od optužbi. Iako ta osuda nije izvršena, ona je imala pokazati, da Vlačić ne bi bolje prošao, ako bi došao u ruke vlasti, u kojoj je on do tada bio, bar na idejnom području, najviši funkcioner i glavni savjetodavac.

Vlačić je bio realni Istranin sa labinskog krša, koji je sve to od prvog trenutka vidio i razumio. On je do tada bio jedan od dobrostojećih građana Jene, imao je u Jeni i vlastitu kuću, imao je znatnih ušteđevina (tako da je, dvije godine poslije izgona iz Jene, prosinca 1563. mogao uložiti u blagajnu gradskog senata u Regensburgu 2.100 svojih talira),[2] ali je imao i sedmero ili osmero žive djece i boležljivu i iznemoglu ženu (od 11 poroda u 17 godina). Odmah je shvatio, da ima napustiti kuću, – koju nije dugo kasnije htio ili mogao prodati i koja je sedam godina poslije njegovog odlaska, 1568. bila devastirana i uprljana blatom i balegama,[3] – da ima ženu i djecu otpremiti na neko sigurnije mjesto, da i sam ima tražiti drugo mjesto, stan, možda i drugi život i zanimanje i da je sigurnije biti što dalje od thürinško-saskog područja.

Tada je Vlačić pokušao da ostvari misao, koja mu se nametala u toku čitave 1561., da se nastani u Regensburgu, da tamo osnuje novo sveučilište, da na to sveučilište privuče Čehe, Jugoslavene i Austrijance, da se glagolsko-ćirilska tiskara iz Uracha prenese u Regensburg i da Regensburg postane veliki idejni centar za slavensku reformaciju. Drugi takav manji centar s počecima sveučilišta kanio je osnovati u Celovcu.

3. Godine 1548. došao je u Njemačku Primož Trubar, znatno stariji od Vlačića, koji je ubrzo postao protestantski propovjednik i dobio župu. Trubar je prešao u Njemačku u svojoj 40. godini, zreo, miran, čvrst i uravnotežen čovjek, bez više naobrazbe i bez znanja grčkog i

[2] Gradski arhiv Regensburg, Eccl. I., Fascikal XVII, Broj 46. – Vlačić je taj svoj novac uložio kao ulog kod grada. Gradski senat mu je za to obećao i davao godišnju kamatu od 105 talira godišnje. Poslije manje od tri godine bio je zbog toga dohotka od svojih ušteda ožigosan kao lihvar. Sto talira bila je početna Vlačićeva profesorska godišnja plaća kao profesora hebrejskog jezika u Wittenbergu (sa 24 godine). Matija Grbac Ilirik (ili Grbić) kao profesor grčkog jezika, grčke književnosti i etike na sveučilištu u Tübingenu imao je (sa oko 35 godina) 150 forinti godišnje plate (1544.) Predavanja iz grčkog morao je držati svakog dana, a pored toga još i predavanja iz etike, ali se ne vidi koliko. – Urkunden zur Geschichte der Universität Tübingen 1476 bis 1550, Tübingen 1577, str. 235.

[3] »Meam domum denuo furiosi illi hostes foede vastarunt. Deus me tulatur contra illum sanguinarium spiritum, qui cum nequiet me, ut vellet, excarnificare, in meam casulam saevit«. Iz Vlačićevog pisma Gallu iz Strassbourga, siječnja 1568. Gradski arhiv Regensburg Eccl. I. Fasc. XXI. Br. 235.

hebrejskog, ali za to narodni čovjek u punoj mjeri,[4] okretan, snalažljiv i praktičan. On je odmah počeo prevoditi protestantske spise na slovenski i radio je taj posao ustrajno sve do smrti.

Pet godina iza Trubara došao je u Njemačku Stipan Konzul Istrijan. Stigao je u Kempten Trubaru, nekako u ljeto 1553. također kao hrvatski protestantski emigrant iz Buzeštine u Istri, možda porijeklom Lovranac (Kožuli). Trubar ga je uputio u Regensburg.[5] Stipan Istrijan dugo je u Regensburgu živio između 1553. i 1560. i zatim između 1566. i 1568.

Treći Jugoslaven, intelektualac, koji je tada živio u Njemačkoj, bio je Sebastijan Krelj iz Vipave. On je došao Vlačiću u Jenu, učio tamo latinski, grčki, hebrejski i teologiju. Nije ustanovljeno, koliko je vremena bio Krelj na sveučilištu u Jeni, ali svakako je morao biti duže, jer je pokazivao i zrelost u mišljenju, znanje, mirno rasuđivanje i stanovitu samostalnost pisanja već u mlađim godinama. Kako mu je Vlačić bio učitelj, on je postao Vlačićev pomoćnik i suradnik, obavljao je neko vrijeme korespodenciju za njega i prepisivao rukopisne koncepte Vlačićevih radova. Krelj je sudjelovao aktivno u Vlačićevim pothvatima više godina, svakako najmanje tri, od toga pola u Jeni, pola u Regensburgu,[6] ali u Jeni svakako više od tog sigurno ustanovljenog vremena. Krelj je bio Vlačićeva veza s Trubarom i protestantskim pokretom u Sloveniji.

[4] Spremajući se na povratak u Ljubljanu i preuzimanje rukovodstva protestantske crkve tamo, dao je zapisničku izjavu u gradskom senatu u Kemptenu, u kojoj izražava želju, ako bi on na putu u Sloveniju ili za vrijeme boravka tamo umro, ili bio zatvoren, da njegova žena i djeca imaju poći za njim u Sloveniju: »und wan Er stürbe oder gefangen, alss dann seine Weib und Kinder befolchen zu haben, und ins windisch land fueren lassen«. Gradski arhiv Kempten, Ratsprotokolle 1560., II. 112.

[5] Prvi pismeni trag o Stipanu Istrijanu našli smo u pismu Trubarovom Oswaldu Ruhlandu u Regensburg. Ruhland je prije toga bio pastor u Rottenburgu na Tauberi, gdje je bilo i Trubarovo prvo pastorsko mjesto i odatle Trubarovo poznanstvo s njime. Sada je živio u Regensburgu. To je popratno pismo od 1. VIII. 1553. (sign. Eccl. I. Fasc. LXI. Br. 1) na njemačkom, s kojim je Stipan Istrijan došao da traži prvo zaposlenje u Njemačkoj. Trubar javlja, da ga u Kemptenu ne može smjestiti i zaposliti. On ga je zadržavao kod sebe, ali Stipan nije htio, hoće svoj kruh da zarađuje svojim sposobnostima (»möchte und mit seine industrie das prot verdienen«). Stipan, kaže Trubar, zna latinski i muziku, ali to se u Kemptenu ne traži, jer je ljudima dovoljna i ona muzika kravara, koji svakog jutra dugo duva u rog (»man fragt alhie nach keinem latein in der Kirch will weniger Musica, man hat an der Lenge Zinken welche der Kuhwirt alle morgen plöst ein Genüge«). Ako ne bi bilo mjesta u Regensburgu, Trubar je sklon da ga opet uzme k sebi, da prezimi kod njega. – Stipan je tada ostao u Regensburgu nekoliko godina, oženio se tamo i osnovao domaćinstvo. – Po kazivanju arhivara Gradskog arhiva u Regensburgu (u svibnju 1953.) bio je Stipan duže vremena namješten kao nastavnik na protestantskoj školi u Regensburgu, na Poetenschule u Gesandtenstrasse (danas zgrada Kreisbibliotheke), ali uza sve traganje nismo u arhivu našli nikakvih dokaza za to. Možda ima nešto o tome u onom arhivskom materijalu, koji je iz Regensburga prenesen u München i u münchenskim kodeksima.

[6] U pismu upućenom ocu Durnpachera, koji je bio zatvoren zbog širenja Vlačićevih točaka obrane u Jeni i osuđen za to na smrt, Krelj upozorava oca, što bi trebao uraditi, da spasi sina. Durnpacher je stanovao kod Krelja ili s njime u Jeni godinu i po: »den er bei mir fast anderhalb jahr gewohnt«. Rukopisna zbirka Državne biblioteke u Münchenu, Cod. germ. 1318., list 136.–137.

Godine 1560. Stipan Istrijan lio je u Nürnbergu glagolska slova za hrvatsku protestantsku tiskaru i tiskao odmah tamo, u Nürnbergu, 200 komada onog prvog uzorka glagolskog tiska u Njemačkoj (Probzettel), koji je iz Nürnberga razaslan na razne strane, u Beč, u Ljubljanu, u Metliku, radi skupljanja priloga.

Godine 1561. osnovana je hrvatska tiskara prvo u Tübingenu, zatim je prenesena u Urach. Te godine došao je, još u zimu (pošao je iz Ljubljane 3. veljače) u Urach Anton Dalmatin.[7]

Te je godine u ljeto doveo Trubar u Urach (17. VII. 1561.) dva graničarska pravoslavna popa – Matiju Popovića, rođenog u Srbiji i Jovu Maleševca rođenoga u Bosni, da pomažu u prijevodu Svetog pisma za ćirilsko izdanje. Oni su ostali tamo preko zime. Tada (1561) tiskani su i prvi probni listići ćirilicom.

Tako je 1561. ustanovljena hrvatska tiskara u Württemberškoj zemlji i bila uređena redakcija za prevođenje i izdavanje od četiri lica, dva Hrvata iz Gornjeg Primorja i dva štokavca graničara. Skupljan je novac za održanje u prometu toga poduzeća od feudalaca, vladara, gradova i privatnika i vršena je široka propaganda za to skupljanje.[8]

Sve je to bilo one iste zime (1561–1562), kad je Vlačić protjeran iz Jene i kad je pravio plan da izdavanje hrvatskih i slovenskih knjiga poveže sa sveučilištem u Regensburgu, koje bi imalo služiti istoj stvari kao i hrvatske i slovenske protestantske knjige, širenju i idejnom učvršćenju reformacije u jugoslavenskim zemljama. O čitavoj organizaciji, prepremama i ljudima on je bio dobro obaviješten i računao je u trenutku stvaranja plana na suradnju onih šest navedenih Jugoslavena, dva Slovenca, dva Hrvata, dva Srbina, koji su bili u južnoj Njemačkoj. On je imao također više iskustva s izdavanjem knjiga, svojih i kolektivnih, i kao izdavač bio je aktivan u komercijalnom pogledu. On je već bio stekao kuću i razmjerno veliku gotovinu i u toj njegovoj akumulaciji imovine izdavanje knjiga i sticanje novca od knjiga nije bilo od sporednog značenja. Vjerojatno je Vlačić izdao u svojoj nakladi, za svoj račun i na svoj rizik više knjiga svojih i tuđih, nego ijedan drugi čovjek u XVI. vijeku. Bio je realniji i bolji poslovni čovjek od Ungnada i jugoslavenske grupe oko njega i mogao je s pravom pretpostaviti, da bi izdavačko poduzeće za izdavanje knjiga za jugoslavenske narode, kojim bi on rukovodio, bilo ne samo idejno i sadržajno na višem stupnju, nego i poslovno bolje.

Sva tri Vlačićeva profesorska druga pošla su iz Jene prema sjeveru. Tamo je bila njihova domovina i tamo je bila nesporna protestantska Njemačka. Vlačić je pošao prema jugu, na najteži put i na najopasniji,

[7] »Der war ein stiller ruhiger, vertraglicher Mann dieser Herr Anton«. *Christ. Fried. Schnurrer*, Slavischer Bücherdruck in Württenberg im 16. Jahrhundert, Tübingen 1799. str. 51.

[8] Rezultati skupljanja novca za hrvatske protestantske knjige pokazuju, da su njemački feudalci do konca 1563. dali oko 940 što forinti, što talira, da je Stipan Istrijan raznoseći knjige kolima 1564. sam skupio samo u 11 gradova 2359 forinti, i od toga najviše su dali Strassbourg (460 forinti) i Nürnberg (400 forinti) a da je kralj Maksimilijan dao 400 forinti. Popis prihoda kod *Schnurrera*, str. 60.–61.

prema svojoj domovini. Da nije bio Hrvat i Jugoslaven, njemu ne bi bilo teško odlučiti se za Rostock, kamo su ga pozivali, primiti tamo katedru, i ostati tamo uvaženi učitelj i naučnik. Njega zove istok i jug, on hoće da pomogne svojim sunarodnjacima.

4. Sveučilišta u Regensburgu i u Celovcu imala su poslužiti Jugoslavenima, ali ne samo njima. Vlačić je u prvom redu htio stvoriti nova protestantska sveučilišta i to odmah dva, na velikom prostoru između Ingolstadta i Padove, gdje, osim u Beču, tada nije bilo drugog sveučilišta.[9] U Ingolstadtu, bavarskoj tvrđavi na Dunavu, bilo je osnovano sveučilište 1472. i na njemu je djelovalo više humanista. Ovo sveučilište bilo je tada prešlo u ruke jezuita. Oni su bili tamo i onda, kad je Vlačić namjeravao osnovati protestantsko sveučilište u tada protestantskom Regensburgu, koji kao i Ingolstadt leži na Dunavu, svega 60 ili 70 km više nizvodno od njega. Jezuite je doveo u Ingolstadt sam car Ferdinand preko svoga zeta bavarskog vojvode[10] i oni su imali da postanu idejno i organizaciono središte, da se južna Njemačka odcijepi od protestantizma. Jezuite su bili u Padovi, a počeli su, pod pokroviteljstvom Ferdinanda da budu utjecajni i u Beču. Protestantska sveučilišta u Regensburgu i u Celovcu imala su, po zamisli Vlačićevoj, da učine prodor u teritorijalni kontinuitet jezuitizma između Ingolstadta, Beča i Padove, da mu prekinu razvojnu liniju i da suzbijaju njegovo zakorjenjivanje i utjecaj na čitavom tom prostoru od Ingolstadta do Padove. U pozitivnom smjeru ona su imala postati idejna žarišta reformacije na području između gornjeg Dunava i Jadranskog mora. Opet se javljala Vlačićeva lična misao, da reformacija nije njemačka, švicarska ili skandinavska stvar, da je to veliki napredni međunarodni pokret, da nije dosta da taj pokret pobijedi u Njemačkoj, ili u skandinavskim zemljama. Pokret se mora proširiti prema jugu i obuhvatiti jugoslavenske zemlje. Ali i to nije njegov krajnji cilj. On mora suzbiti papizam na njegovom najužem području, u samoj Italiji. Vlačić je mnogo polagao na to, da se reformacija proširi na Italiju, on je pokušavao više puta stvoriti protestantsku jezgru u Mlecima, putovao je tamo, uvijek oprezno i konspirativno 1543., 1552. i 1563., tražio antipapinske talijanske spise i objavljivao spise na talijanskom jeziku.[11]

[9] »Nam ab Ingolstadio usque Viennam et a Vienna usque Paduam nulla usque Academia est«. – Iz prvog pisma Vlačića Bartolomeju Schoberu u toj stvari od 12. XII. 1561. Cod. Germ. München, 1318., list 127 verso i 128.

[10] Ferdinand je pismeno pozvao svoga zeta da osnuje u Ingolstadtu jezuitski kolegij, što je ovaj i uradio. U vezi s time dana je stipendija dvanaestorici Bavaraca za Gregorianum. Vojvoda Albrecht od Bavarske bio je posve zapleten u jezuitske mreže, radio je neposredno i s Loyolom i dao je jezuitima u Ingolstadtu godišnju rentu od 1500 forinti. Godine 1560. i 1561. držali su u Ingolstadtu jezuitski profesori predavanja o Aristotelu. – *Dr. Carl Prantl*, Geschichte der Ludwig-Maximilian-Universität in Ingolstadt, Landshut, München, 1872. u dva sveska, I. svezak, str. 224.–226.

[11] Vlačić je izdao baš u Regensburgu na talijanskom u tiskari H. Burgera 1566. spis *Ulrichus Velenus*, Trattato nel quale si manifesta come Pietro apostolo non mai fu a Roma. U isti svezak Vlačić je uklopio i dvije svoje rasprave, ali obje na latinskom: 1. Verissima et utilissima legenda aut historia de S. Petri Episcopatu et Papatu; i 2. Contra Commentitium primatum pape. Navedeno kod *Dr. Karl Schotten-*

Gdjegod je osnovano protestantsko sveučilište, stvoreno je solidno idejno žarište, koje je protestantizam tamo učvrstilo i učinilo trajnim. Ako se takva žarišta stvore u Regensburgu, češki će protestantizam dobiti novi zamah, a konsolidirat će se protestantizam u dolini Ennsa. Celovac će utjecati na alpske zemlje, na Koruško, Štajersku, Kranjsku, na Hrvatsku, Istru i Dalmaciju, na Gornju Italiju. Reformacija ne može ostati nešto nordijsko, napredak se ne može izolirati na sjever. Kršćanstvo su stvorile prilike i ljudi sredozemnoga mora, ono treba na njegovim obalama, na obalama svoga porijekla da doživi regeneraciju. Ako se stvore protestantska sveučilišta u Regensburgu i Celovcu, bit će ne samo ti gradovi i područja na kojima se nalaze, definitivno spašeni za protestantizam, nego će protestantizam iz tih područja imati veće uvjete za širenje na jug i na istok. Vlačić neprestano gleda na istok i na jug i vidi zaostala područja tamo, jer nema dovoljno radnika i oni koji su, slabi su (»Ego tum respicio orientales et meridianas segetes valde albicantes. Ubi pauci sunt et mediocres operarii«).[12] Kao sistematski naučnik i borac za ideju, Vlačić je skupljao ne samo knjige, koje su išle u prilog protestantizma, nego i sve publikacije protiv njega. Njemu se činilo nepodnošljivo, da je u njegovo vrijeme, pri tolikim njemačkim protestantskim sveučilištima i kraj toliko velikog broja protestantskih teologa, objavljen veliki svezak Povijesti husita i da pisac povijesti husita nije bio luteran ili kalvin, nego pristalica Rima, koji je morao husitski pokret promatrati i prikazivati jednostrano, tendenciozno i negativno.[13] Vlačić se žalio, da protestanti i ne znadu, da je poslije Lutherove smrti od pristalica Rima objavljeno 15 krupnih svezaka protiv protestanata, ne računajući sitne brošure, da one izlaze sad u Mlecima, sad u Španjolskoj, a protestanti ih ne prate i ne reagiraju na njih.[14] A i njemu samome nije jednostavno ni doznati, da je neka takva knjiga izašla, još manje nabaviti je. Od dvije, koje su izašle jedne godine, mogao je nabaviti samo jednu. Očito se nadao, da bi sveučilišta na jugu, koja je namjeravao stvoriti, postala i kulturno-obavještajna središta, koja bi položajno bila bliže izvorima protureformacije, saznavala bi na vrijeme, što protureformacija namjerava da uradi i što radi i tako stvarala bolje mogućnosti i uvjete za suzbijanje protureformacije.

5. Regensburg je imao i posebne prednosti. To je bio slobodan trgovački grad s uređenim senatom, na Dunavu, saobraćajna veza između Beča i zapadne Njemačke. Tu je car dolazio na sabore i na sabore se skupljala velika njemačka vlastela. Ako bi uspjelo Regensburg učiniti protestantskim sveučilišnim gradom a time i značajnim protestantskim

loher, Das Regensburger Buchgewerbe im 15. und 16. Jahrhundert, Veröffentlichungen der Gutenberg-gesellschaft, Mainz 1920. str. 64. – U istoj tiskari i iste godine (1566.) tiskano je u Regensburgu i »Otročja biblija« sa katekizmom na pet jezika. Od Jugoslavena živio je tada tamo samo Vlačić.

[12] Iz teksta pisma Gallu 10. I. 1562. Reg. Archiv, Eccles. I. Fasc. XXI. Br. 190.

[13] Odnosi se na djelo: »Historiae Hussitarum Libri duodecim, per Joannem Cochlaeum ... canonicum Vratislavensem ... prope Moguntiam (Mainz), 1549., str. 441 velikog formata.

[14] Reg. Arhiv, Eccl. I., Fasc. XXI., Br. 324.

idejnim središtem, moralo bi to, – ako i ostali uvjeti postanu povoljni, – utjecati i na državni sabor i na cara. Ali uz te objektivne prednosti Vlačić je mogao naći i neke posebne prednosti za sebe. Jedna je bila, da je tu bio Nikola Gallus, iz Köthena u Anhaltu, svega četiri godine stariji od Vlačića, wittenberški student teologije kad i Vlačić (1542. i 1543.), Vlačićev drug iz borbe u Magdeburgu, njegov najistrajniji idejni i lični prijatelj,[15] uporan, samostalan, dobar organizator. Taj Nikola Gallus (Hahn) bio je sada superintendent u Regensburgu, glavna veza između njemačkog protestantizma i austrijskih zemalja, s jakim utjecajem na svakog feudalca protestanta u Austriji i na svaku protestantsku župu tamo. Kako su se zajedno oduprli Wittenbergu, zajedno se borili u Magdeburgu, oni su zajednički nastavili borbu dalje i tiskali su skupa spise protiv Wittenberga, ali i dva spisa protivu Tridentinskog koncila, jedan potpisan,[16] drugi nepotpisan.[17] Njih dvojica su bili također prvi, koji su svojim zajedničkim pismom Kralju Maksimilijanu protestirali protiv zaključaka Tridentinskog koncila i primjene tih zaključaka i eventualnih progona protestanata.[18] Gallus je do tada, dok je Vlačić bio u Magdeburgu i Jeni, oko deset godina, glavna Vlačićeva veza sa Bečom, austrijskim zemljama i Italijom, a to je značilo, bar dok je Nydbruck, kraljevski tajni savjetnik i bibliotekar Maksimilijanove biblioteke, bio živ, i pouzdanu Vlačićevu vezu sa dvorom u Beču. U Regensburgu je, nešto kasnije (1571), bilo deset protestantskih pastora i propovjednika,[19] među njima je bio i Wolfgang Waldner, Austrijanac iz Steyera u dolini Ennsa, koji je 1548. u doba interima protjeran odatle kao nepomirljivi luteran. Waldner je sudjelovao u borbi protiv interima i na užem njemačkom tlu, bio je za to otpušten u Nürnbergu, i sada (1562) bio je već petu godinu u Regensburgu, do kraja privržen Gallu.

U protestantskoj crkvi u Regensburgu imala je tada prevagu Vlačićeva struja. Ona će ostati tamo vladajuća i slijedećih deset godina i onda kad Vlačić tamo ne bude i kad Gallus bude već mrtav. U crkvenom

[15] Urednost, savjesnost, požrtvovnost i odanost Galla Vlačiću bila je tolika, da je on do kraja života uredno čuvao svako pismo i svaku cedulju, dobivenu od Vlačića. Ta pisma i cedulje Vlačićeve Gallu nađene su poslije Gallove smrti među njegovom zaostavštinom i sačuvane su do danas. One čine glavni dio sadržaja fascikla XXI (Ecclesiastica I) Gradskog arhiva u Regensburgu, koji ima 340 brojeva. U Gradskom arhivu u Regensburgu postoji i pismo Wiganda Vlačiću (Sign. Eccl. I Fasc. XXVI. Br. 99.) iz godine 1570., kojim moli Vlačića, da mu pošalje posmrtni govor za Galla i da izradi Gallovu biografiju na njemačkom. – Po tome bi se činilo, da je posmrtni govor za Galla, koji je umro 1570., držao Vlačić na latinskom. Ma da može biti značajan ne samo za Galla nego i za Vlačića, nismo taj govor mogli pronaći, ni tiskan, ni u rukopisu. Wigand je tada bio u Jeni i možda je tamo sačuvan.

[16] »Von der Concilio zu Trient«, Regeusburg 1563, kod tiskara Geisslera.

[17] »Treue Warnung vor dem hochschädlichen Betrug des Papstes und seines Concilii«, 1563, bez naznake izdavača i tiskara.

[18] Tekst se nalazi u Gradskom arhivu u Regensburgu, Ecclesiastica I. Fasc. XXIII., Br. 14, nosi datum 10. III. 1563. sadrži tri krasopisne strane, počinje: »Offerimus nos quoque sic primum protestationem contra Conventum tridentinum...« i nosi Vlačićev potpis na prvom, Gallov na drugome mjestu.

[19] *Pfarrer Lic. Loy-Bayreuth*, Der Flacianische Streit in Regensburg, Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte, Jahrgang I, 1926. str. 7.

pogledu Regensburg je bio protestantski. Protestantski propovjednici vršili su utjecaj kako neposredno na građane, tako i na gradski senat.

Sam grad Regensburg bio je u ekonomskom i kulturnom procvatu. U gradu je od 1522. postojalo gradsko poduzeće za proizvodnju papira s vodenim znacima. Prva tiskara počela je raditi u Regensburgu 1521. U to vrijeme (1562), postoje tamo dvije tiskare. H. Burgera i H. Geisslera i obje tiskaju spise na Vlačićevoj liniji. Bogati građani već od sredine 16. stoljeća stvaraju dosta visoke zaklade, da se iz kamata daju stipendije.[20] U gradu je osnovana gimnazija 1537., t. j. ona Poetenschule, na koju je kasnije 1553. došao za nastavnika Stipan Istrijan. Godine 1560. rađen je novi nastavni plan za gimnaziju.

U gradskom senatu bio je pravni savjetnik Dr. Johann Hiltner, koji je sam lično osobito uvažavao Vlačića. Gradski senat obraćao se Vlačiću neposredno četrnaest dana prije njegovog otpuštanja u Jeni, moleći ga, da izabere i preporuči za gimnaziju u Regensburgu jednog nastavnika. Vlačić je odgovorio i preporučio Ivana Celestina.[21] U sličnim slučajevima Gradski senat obraćao se nekad na Melanchtona. Tražeći uslugu izbora nastavnika za svoju školu od Vlačića, senat je u Regensburgu naznačivao, koliko značaja pridaje sigurnosti njegove ocjene i pouzdanosti njegova suda.

U Regensburgu je tada boravio, čini se, dosta utjecajan Bartul Schober,[22] kome se Vlačić u stvari sveučilišta obraća prvome, prije još nego Gallu i Hiltneru, da bi Schober pripremio obojicu.

Po svemu, Regensburg je bio dobro izabran, kako prema saobraćajnom i prema političkom položaju tako i prema raspoloženju protestanata i crkve i prema ugledu, koji je Vlačić u njemu uživao.

6. Ali ako je Regensburg bio slobodan grad, bio je to carski grad. U njemu je ponekad boravio car i držali su se sabori. Nije bilo jednostavno gradu, ma koliko on bio protestantski i naklonjen Vlačiću, nešto učiniti,

[20] Gradski arhiv Regensburg, Ecclesiastica III., 5.

[21] Isti Arhiv, Eccl. III., Fasc. II., Br. 20. i Br. 21. Pismo senata Vlačiću je od 28. XI. 1561., odgovor Vlačićev od 10. XII. 1561. Celestin je morao biti negdje sa slovenskog područja, jer ga spominje tada Klombner u pismu u vezi sa sveučilištem i raduje se da i Celestin dolazi u Regensburg i »ulazi u igru«.

[22] Tom Bartulu Schoberu piše Vlačić prvo pismo o sveučilištu u Regensburgu (12. XII. 1561.) i Krelj sigurno po uputstvima Vlačića slijedeći dan drugo. Nismo mogli ustanoviti ni odakle je bio Schober, ni što je u Regensburgu radio, da li je bio u gradskoj ili crkvenoj službi. Posredno iz pisama Vlačićevih i Kreljovih može se zaključiti da je bio iz Koruške. Svakako je proveo u Regensburgu, između 1560. i 1570., oko deset godina. Pišući mu o sveučilištu Vlačić navodi, da bi ga mogli posjećivati Austrijanci, Bavarci iz bližih područja, Česi a također i *Vaši* »studenti« (»Vestrates studiosi«). Kad mu Krelj piše, on nabraja studente iz Austrije, Bavarske, *Koruške* i Češke. Prema tome »Vaši« odnosilo bi se na studente iz Koruške. Schober je dvadeset godina kasnije, 1581., objavio jednu brošuru (to je već šest godina poslije Vlačićeve smrti), kojom zastupa teze, koje je Vlačić za života branio (»Kurze und klare richtige Antwort des Herrn Bartol Schober, weiland Burgers zu Regensburg. ... von der Erbsunde ...« 1581.) Tada je već to Vlačićevo gledište bilo proglašeno od lutera na za herezu.

što bi bilo izravno protiv volje cara i što bi išlo baš za time da križa careve planove na jugu Njemačke. A kad bi to i sa sveučilištem nekako i išlo, s tiskarom ne bi bila ista stvar. Tiskara je već tada postajala važno političko oruđe. A ova tiskara imala bi čak tiskati na stranom, tamo malo poznatom jeziku i neobičnim zagonetnim slovima hrvatske glagolice i ćirilice. Vlačiću je bilo mnogo stalo do sveučilišta, do tiskare čini se još više. To je bio strastveni pisac i stvaralac baš kao pisac. On je tražio za sebe slobodu stvaranja, a to je bila sloboda pisanja, tiskanja, izdavanja i rasturanja knjiga. Takvu slobodu teško je mogao steći u tim carskim gradovima, samo relativno slobodnim. Vlačić je to uviđao od samoga početka. Već u onom prvom pismu Schoberu[23] naznačuje, da se grad možda može bojati cara, pa traži već izlaz i za taj slučaj. Grad može zauzeti negativni stav u dva pravca: da uskrati pomoć sveučilištu i da uskrati dozvolu sveučilištu i tiskari. Prva stvar ne bi bila suviše teška, jer Vlačić ima novaca da izdrži u početku i da, ako je potrebno sam financira sveučilište, dok se ne nađe druga pomoć. Vlačić je bio skoro potpuno siguran, da će se pomoć naći, tako da financijsko pitanje nije bilo ono, koje je moglo ugroziti pothvat ili biti uzrok neuspjeha. Druga okolnost bila bi mnogo teža. Ako bi došlo do toga, da grad uskrati dozvolu za školu, Vlačić je mislio, da se škola može otvoriti u gradu pod pokroviteljstvom falačkog izbornog kneza. Ako knez ima u gradu neku svoju palatu, a grad bi imao prigovora protiv tiskare, mogli bi se tiskara i sveučilište smjestiti u tu palatu. Sve bi bilo u gradu, a uživalo bi neku eksteritorijalnost. U isto vrijeme tim bi načinom grad bio osloboden odgovornosti, što je takvom čovjeku, kakav je bio Vlačić, odobrio da na području grada otvara sveučilište i dao u ruke slobodu tiska.

Falački grof Ottheinrich bio je davnašnji Vlačićev prijatelj i zaštitnik. On je pomagao Vlačićeva poduzeća, osobito centurije, novcem i političkim utjecajem. On je zaveo protestantizam na svomu području, izgradio novi dvorac u Heidelbergu i veliku biblioteku u njemu, unapređivao nauku i osobito heidelberško sveučilište, na kome je 1556. nudio Vlačiću katedru.[24] Ottheinrich bio je stekao brojne i bogate posjede u neposrednoj blizini Regensburga. To su bili, između ostalih, Henau i Burlegenfeld 20 do 30 km od Regensburga, Schwandorf, Sulzbach i Weiden nešto sjevernije, Neuburg i Hochstedt na Dunavu. Ma

[23] München, Cod. Germ. 1318. list 128.

[24] Ottheinrich bio je vrlo gorljivi protestant i njegove posebne simpatije za Slavena Vlačića imale su i jednu ličnu notu. Jedan od pradjedova Ottheinricha, također falački grof bio je komandant oružanog odreda, koji je osiguravao rad Koncila u Konstanci. Taj predak, poslije osude Husa na spaljivanje, predao je Husa magistratu u Konstanci na spaljivanje riječima: »Uzmite Jana Husa, koji po kraljevoj osudi i mojoj zapovijedi ima biti spaljen kao otpadnik od vjere«. – *Fr. Palacký*, Geschichte von Böhmen, III. svezak I. dio, Prag 1845., str. 365. – Ottheinrich je držao, da je obavezan, da koliko može ispravi sramotu i nepravdu jednoga od svojih predaka, koji je Husa izručio krvniku. – Poziv Vlačiću na katedru u Heidelberg uputio je Ottheinrich 19. IX. 1556. i nalazi se u Gradskom arhivu u Regensburgu, Eccl. I., Fasc. XI. Br. 121. Vlačić je bio sklon da primi, ali ga saski feudalci nisu puštali, zadržavajući ga za Jenu.

da je sam Ottheinrich bio tada već mrtav (umro je 1559.) Vlačić se nadao, da će nasljednik falačkog grofa pristati da se hrvatska tiskara, urednici i prevodioci usele u gospoštijsku zgradu jednoga od tih sela, pri čemu bi sve bilo u blizini Regensburga a opet izvan utjecaja carskog grada i bez kompromitiranja gradskog senata pred carem. A ako jedan izborni knez (falački) stavi svoju pokroviteljsku ruku na nov Vlačićev pothvat, pogotovo, ako to bude u njegovoj vlastitoj kući, biće obezoružan ne samo drugi izborni knez (saski, Vlačićev neprijatelj), nego i sam car.

U pitanju tiskare Vlačić se sigurno povodio za primjerom Uracha, gdje je hrvatska tiskara bila smještena u feudalnom dvoru također otprilike 20 km od sveučilišnog grada Tübingena. Ali i ako bi tiskara morala ići u neko selo falačkog grofa blizu Regensburga, da bi bila na miru od carske vlasti i gradskog senata, i senat od nje, – sveučilište bi bilo moralo ostati u gradu Regensburgu, ne samo zbog potrebe da bude u sredini pravoga grada, nego i zbog smještaja studenata i profesora.

7. Poradi toga Regensburg i Celovac ostali su u kombinaciji kao mjesta sjedišta sveučilišta. Vlačić je kombinirao s oba ova mjesta, ali svakako u prvom redu s Regensburgom. Sveučilište u Regensburgu imalo je biti matica, koja bi pripremala ono drugo u Celovcu. Kako to pomiriti sa jezuitskim osjećajem cara Ferdinanda i njegovom, ma da još uvijek blagom, ipak protureformatorskom jezuitskom politikom? Vlačić je za tu proturječnost, kad je u svojim planovima do nje došao, nalazio dva rješenja. Prvo je bilo: početi s malim i skromnim, što u prvi mah ne će izazvati suviše oštru reakciju. Za početak ne će tako trebati ni mnogo sredstava. Drugo je bilo: ostati na malome, zadovoljiti se s malim počecima, nekom svučilišnom jezgrom, s tihom vatrom, dok ne umre sadašnji car Ferdinand, da bi se ta vatra rasplamsala u veliki plamen, kad na njegovo mjesto dođe njegov sin Maksimilijan, koji je, po sveme dotadašnjem Vlačićevom znanju i iskustvu, bio ne samo naklonjen reformaciji, nego i trpio maltretiranja od oca zbog toga. Prema pomoći, koju je od Maksimilijana dobivao za centurije, Vlačić je mogao pretpostavljati, da je Maksimilijan bio naklonjen i posebno njemu lično.

Svakako u planu za sveučilište uziman je u obzir skori dolazak Maksimilijana za cara, a pod tim carem, koji već više od deset godina pokazuje veliku ljubav za protestante i pruža im svaku moguću pomoć, koji će biti možda i prvi veliki protestantski car, otvarala se Vlačiću široka perspektiva za reformaciju u austrijskim zemljama, u Sloveniji, u Istri, na Primorju. Odatle će se kasnije ići dalje. Ako car bude vodio protestantsku politiku, ne će ni plemstvo u Hrvatskoj moći da se protestantizmu odupire. Tako je Maksimilijan bio velika Vlačićeva nada i bitna komponenta njegovih sveučilišnih planova. To je smisao njegovog naglašavanja u prvim pismima povoljne situacije, do koje će doći, kad car umre: »praesertim mortuo caesare«[25] i »paulo post mortuo caesare«.[26]

[25] München, Cod. Germ. 1318, list 127 verso i 128.

[26] Isti Cod. Germ. 1318, list 125.

Da li je nada u Maksimilijana bila opravdana i kakav je bio Maksimilijanov odnos prema reformaciji?[27] Otkako se vratio iz Španjolske, gdje je bio dvije godine namjesnik, od svoje 23. godine, pa daljih deset godina (1550–1560) Maksimilijan okuplja oko sebe protestante, drži propovjednika luterana, prima Vergerija, ne da da mu djecu podučavaju jezuiti, odbija da ide u katoličku crkvu i da vrši rimske obrede. Preko Nydbrucka dolazi u kontakt s Vlačićem, pomaže novčano centurije, pomaže još 1562. novčano i izdavanje hrvatskih protestantskih knjiga, On je vodio korespondenciju, nekad otvorenu, nekad tajnu, sa protestantskim izbornim knezovima i velikim protestantskim feudalcima. Jednome od njih, Krištofu Württenberškom, onome istome, koji je bio pokrovitelj hrvatske tiskare i nakladno-tiskarskog poduzeća u Urachu i svih Hrvata tamo, a neko vrijeme i Vlačićev, pisao je, da se drži pristašom čiste nauke. Kad se ukloni razdor među protestantima, pretstavljat će oni takvu snagu, da će moći papi posve odsjeći vrat.[28] I poslije, kad je postao car, papa mu nije vjerovao i živio je u strahu, da će car s protestantima upasti u papinu državu.[29] Ustvari, kao i njegov otac Fardinand bio je i Maksimilijan u prvom redu političar i dinastijaš.[30] On je htio pomiriti carstvo s protestantizmom, ali prije svega protestante između njih. Tim mjerilom stvaranja sloge među protestantima mjerio je, u kasnija vremena, a osobito poslije 1558., Maksimilijan i Vlačića. Kako je Vlačić, kao ideolog i doktrinar, više doprinosio stvaranju i zaoštravanju idejnih sporova među protestantima, nego njihovom stišavanju, hladnio je Maksimilijan prema njemu i okretao se od njega, pogotovo što je smrću Nydbrucka ona višegodišnja intelektualna posrednička veza između njih prestala. Priznanja i pomoć Maksimilijana u doba priprema Centurija nisu bila namijenjena toliko lično Vlačiću, koliko njegovom

[27] O tome odnosu postoji znatna dokumentacija i literatura. *Victor Bibl*, Die Korrespodenz Maximilian II. I. Band Familienkorrespodenz, Wien 1916. II. Bad, Wien 1921; *Victor Bibl*, Maximilian II. der rätselhafte Kaiser, Ein Zeitbild, 1929; – *Robert Holtzmann*, Kaiser Maximilian II. bis zu seiner Thronbesteigung (1527–1564), Ein Beitrag zur Geschichte des Übergangs von der Reformation zur Gegenreformation, Berlin 1903., 579 strana; zatim: *Georg Loesche*, Geschichte des Protestantismus im neuen Oesterreich, 1930; *Eduard Böhl*, Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, Jena 1902., str. 484; *D. Dr. Friedrich Selle*, Schicksalbuch der evangelischen Kirche in Oesterreich, Berlin 1928., str. 345. U svima ovim djelima ima mnogo podataka i o Vlačiću i njegovu utjecaju.

[28] *Georg Loesche*, Geschichte des Protestantismus im neuen Oesterreich, 1930. str. 23: »In den rückhaltlosen Briefen an Herzog Christof von Württemberg... bezeichnet sich Max als Anhänger der gereinigten Lehre; durch die Beseitigung der Spaltungen innerhalb der Protestanten könne man dem Papst ganz den Hals abstechen«.

[29] Isto mjesto, str. 23.

[30] Njegov otac, ma da rimokatolik i pokrovitelj jezuita, zalagao se za vjerski mir u Njemačkoj i za ravnopravnost protestanata i onda, kad su oni bili najslabiji i tražio je da Tridentinski koncil odobri za njegove zemlje pričest pod obe prilike i svećenički brak. Sin je uzalud pokušavao da stvori jedinstvo među protestantima i razdor među protestantima, na koje nije mogao računati, mnogo je utjecao, da ohladne njegove dugogodišnje simpatije prema njima. Kako njegov otac, kao pokrovitelj jezuita, nikad nije bio prema protestantima oštar, tako i Maksimilijan, kao zaštitnik protestanata, nije kao car bio suviše oštar prema jezuitima.

djelu i pothvatu. Ona su bila najvećim dijelom posljedica zagovora intelektualca i simpatizera luteranstva i kalvinizma, Gašpara Nydbrucka. Ali i Nydbruck, koji je četiri, pet godina (1552–1557) činio Vlačiću i njegovom djelu ogromne usluge, bio je sada mrtav, a Maksimilijan se bavio sve više političkim stvarima, sve manje idejnim, ili naučnim.

Čini se, da je Maksimilijan više držao do Vlačića prije 1558., t. j. prije neuspjelog pokušaja izmirenja protestanata u Wormsu, gdje se radilo o likvidaciji spora između Wittenberga i Jene, Melanchtonove i Vlačićeve stranke, nego poslije. Produbljenjem raskola između luteranske grupe u Wormsu bio je Maksimilijan žestoko potresen. To je bilo njegovo prvo razočaranje. Njegova vjera u snagu i plodnost slobodnog mišljenja bila je načeta.[31] Kako je saski i izborni knez bio uvijek najjači protestantski teritorijalni vladar, Maksimilijan je tada, prije nego je postao car, vodio konspirativno korespodenciju i s njime.[32] A kako je taj izborni knez bio glavni politički protivnik Vlačićev u protestantizmu, pripisivao je najviše Vlačiću uzroke razdora i sigurno je to dostavljao i Maksimilijanu. Maksimilijan je do 1557. dobivao obavještenja o Vlačiću od Nydbrucka, koji je Vlačića uvelike cijenio. Poslije smrti Nydbruckove dobivao ih je od saskog izbornog kneza, koji je Vlačića mrzio i progonio. Na kraju se Maksimilijan teško razočarao i u tome saskom izbornom knezu. On ga je pitao, da li bi ga protestantski veliki feud u Njemačkoj pomogao u borbi protiv katoličke stranke u Austriji, kad bi on takvu borbu poveo, i saski izborni knez nije odgovorio potvrdno. Na kraju je stekao mišljenje, da se na protestantski feud ne može ni u čemu osloniti.[33] Uvidjajući, da se veliki feud u Njemačkoj koristio reformacijom i da mu je više stalo do tih koristi i uopće do vlastite koristi, nego do pobjede velike protestantske linije, i da bi i njega, kad bi krenuo u ozbiljnu borbu za pobjedu te linije u austrijskim zemljama, njemački feud ostavio na cjedilu, ako bi on od takvog stava imao koristi, političke i materijalne, Maksimilijanova protestantska linija bila je skršena, i on je na navaljivanje svoga oca, prije nego ga je predložio za rimskoga kralja, u Pragu prisegao ocu, da ne će nikad napustiti rimsku vjeru. To je bilo one iste 1562. godine, kad je Vlačić gradio veliku zgradu budućnosti reformacije u Austriji, na očekivanju da umre stari car i dođe novi. Živući u udaljenoj Jeni i zadubljen posljednjih godina u problem teološke spo-

[31] *Holtzmann* navodi (op. cit. str. 320), da je Maksimilijan 1558. zbog razdora protestanata u Wormsu plakao.

[32] *Po Biblu*, Maximilian II., der rätselhafte Kaiser, str. 77. Ta je korespodencija vođena tajnim mastilom.

[33] Kad je postao car, Maksimilijan je to protestantima i rekao: »Nikad nisam mislio, da vi možete biti toliko beskarakterni, toliko kolebljivi, toliko dvosmisleni; stalno vam je na ustima prava božja riječ, prema Augsburškoj konfesiji, ali ste nju tako prema vašem nahođenju prekrojili, da je od nje nastala konfuzija, koja vam, vjerujem, služi kao ogrtač, da pod njim skrijete sva vaša sektaštva i ogavnosti. Ta je konfesija slična širokoj vreći, punoj rupa, u koju gurate sve zablude, ali one tamo ne ostanu, nego ispadaju opet van, kroz rupe«. Bibl, navedeno mjesto, str. 137. – Ma da Maksimilijan govori ovdje posve Vlačićevim jezikom i terminima i prima Vlačićevu ocjenu, on više ne drži, da ima pravo Vlačić.

znaje i uvučen u bezbroj raspri, Vlačić nije znao, što se sve desilo s Maksimilijanom baš u to vrijeme i nije mogao slutiti, da je taj budući novi car, mladi i napredni, t. j. reformatorski, već ostario i postao konservativan i ako su mu bile tek 34 godine.

8. Vlačić je pokušavao osnovati protestantsko sveučilište ne samo u Regensburgu, nego i u Celovcu. On je prvo povezivao obje stvari, kao dva idejna žarišta i dva uporišta, koja bi se međusobno dopunjavala. Regensburg je imao ostati glavni sveučilišni grad za akciju prema jugu i istoku (»orientales et meridianae segetes«), on je imao pripremiti ljude i situaciju u Celovcu, nastavnike za Celovac i pozadinu sveučilišta u Celovcu, zaštitnike tamo, sredinu, koja će primiti protestantsko sveučilište. Prava akcija prema jugu i istoku u Sloveniji i Hrvatskoj, Istri i Dalmaciji na jednoj strani, u sjevernoj Italiji na drugoj strani imala se odlučno povesti tek iz Celovca. Celovac i Koruška ostaju neprestano u njegovim planovima i kombinacijama. U to vrijeme postojala je kod Vlačića tvrda nakana, da se više ne kreće prema sjeveru, nego da se vraća prema jugu, među svoje. Obavještava Schobera (12 XII 1561) da ne će da ide u Rostock i ako ga tamo zovu[34] a uzastopno piše Gallu[35] (24 XII 1561 i 10 I 1562) da želi da pomaže svoje bližnje zemljake i suplemenike (»sed ego cupiam iuvare istos vicinos et meos Landsmannos aut gentiles, quos audio veritatis cupidos esse«). Celovac nije imao tada, ni poslije, ono ekonomsko značenje, koje je imao Regensburg, nije imao onako razvijeno građanstvo, nije imao ni onako konsolidarnu protestantsku općinu. Vlačić je imao tamo ljudi i Gallus je za njih znao. Ali očito ti ljudi nisu bili ni toliko moćni, bogati i ugledni, da bi se mogli postaviti iza tako dalekosežnog kulturnog pothvata. Vlačić je to uviđao i u pismu Gallu (od 10 I 1562), kad spominje potrebu, da se u Celovcu osnuje neko polusveučilište (»semiacademiola«) sam navodi, da ljudi u Celovcu ne će imati hrabrosti za takav pothvat, da ne će moći naći zaštitnika profesorima i da bi sve imalo neko vrijeme ostati u Regensburgu.

Kako je Regensburg zamišljao kao protestantsko kulturno središte za donje bavarsko Podunavlje, Češku i Gornju Austriju, tako je Celovac imao postati drugo takvo žarište na jugu, za slovenske i hrvatske zemlje i za prodor u sjevernu Italiju.

Svakako Celovac i Koruška ulaze ne samo u Vlačićeve protestantske, nego i u njegove slavenske planove. Već je u Katalogu na široko govorio o korutanskim Slavenima. Sada bi želio na istom poslu povezati prvo Koruško i Kranjsku, zatim i druge jugoslavenske krajeve. On je i plan sveučilišta u Celovcu nastojao da poveže sa izdavanjem hrvatskih i slovenskih knjiga, htio je pridobiti staleže Koruške i Kranjske za jedno i za drugo. Čini se da je on radio i na tome, da staleži Koruške i Kranjske

[34] München, Cod. Germ. 1318. list 128.

[35] Isti Cod. Germ. 1318. list 136 i Gradski arhiv Regensburg, Eccl. I, Fasc. XXI. Br. 190.

financiraju izdavanje *hrvatskih* knjiga.[36] On se čak nadao, da može doći do nekog sjedinjenja Koruške i Kranjske.[37] I kasnije, kad više nije bio u Regensburgu, Vlačić ima poseban interes za Korušku i Kranjsku, ili bolje za pokret i za ljude u Koruškoj i Kranjskoj.[38]

Vlačićev pokret bio je za njegova života jak u Beču, u Kranjskoj, ali osobito u Koruškoj i Štajerskoj. Na oba ova područja njegove su ideje djelovale i poslije njegove smrti i pošto ih je službena crkva (luteranska) bila već odbacila.[39]

Samo u Vlačićevoj korespodenciji sa Gallom 1562.–1566. pretežno u mjestu, Koruška se javlja vrlo često kao glavni predmet pisma ili cedulja. Ali kako su te cedulje kratke, nije, bez posebnih studija o koruškom protestantizmu, jednostavno odgonetnuti konkretan predmet, o kome se radi, ma da je po srijedi uvijek crkveno ili školsko pitanje Koruške, odnosno koruških protestanata.[40]

9. U pogledu osnivanja, privilegija i organizacije sveučilišta i predavanja na njemu, Vlačić je imao jasne predstave, dugo iskustvo i realne sudove. On je bio student na trim sveučilištima, profesor na dvjema. To su bila najuglednija protestantska sveučilišta u njegovo vrijeme. Kad je odlazio iz Jene i spremao se za Regensburg, ponio je sa sobom i sve propise o sveučilištu, odluku o osnivanju, privilegiju, statute, propise o organizaciji i raspored predavanja svih fakulteta sveučilišta u Jeni, čitav jedan veliki dosije.[41]

Sveučilište u Jeni imalo je u Vlačićevo vrijeme četiri fakulteta: teološki, medicinski, pravni i filozofski. Prema rasporedu predavanja, očuvanom u tom Vlačićevom dosije-u, za godinu 1558., predavalo je na filozofskom fakultetu sedam profesora, na pravnom pet, na teološkom

[36] To se može zaključiti iz odgovora Ungnada Gallu o Vlačićevoj suradnji na izdavanju hrvatskih knjiga (vrlo teško čitljivo Ungnadovo pismo njemački od 12. III. 1562. god. Reg. Arhiv. Eccl. I, Fasc. LIX, Br. 85): »So haben mir... des Herrn Illyricus halben geschrieben von wegen des Krabatischen und cyrilischen Druck, und dass ein Landschaft in Kärnten und Krain möcht den teuern Mann dazu gebrauchen, dann er in den höchsten Sprachen erfahren. Nu sag ich, dass die Landschaft wenig sich hierum beladen werden... Die Landschaften haben Schulden, werden nicht weiter zahlen. Was sie tun wollten das haben sie geleistet. ...«

[37] Reg. Arhiv, Eccl. I. Fasc. XXI. Br. 261. Iz jedne Vlačićeve cedulje Gallu bez oznake mjesta i datuma, vjerojatno iz kuće u kuću u Regensburgu: »Ubi est Carolus? Si est Viennae prorex, forte diseret conectum caranthiacum et crainensem«.

[38] Reg. Arhiv, Eccl. I., Fasc. XXI. Br. 325 Vlačić (iz Frankfurta ili iz Strassbourga) u pismu Gallu posebno pozdravlja Schobera i moli obavještenja: »Scribe de Austriacis ac Carinthiis, Carniola«.

[39] *Dr. Johann Loserth*, o. prof. Graz, Zur Geschichte des Flacianismus in Steiermark und Kärnten, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, Band 79, 1928, str. 111.–116.

[40] Na pr. Eccl. I., Fasc. XXI. Br. 261: »vellem nos habere tabell. quod possemus clagenfurtensi quod primum respondere«; Br. 266: »Delineavi consilium, quomodo carinthiaci respondere deberent. Velim eis ... mitti, si forte conventus instaret«. Br. 232: Si ad picum scribis ut mihi crammeisterus dixit, mone eum de confessione simili carinthica; Br. 68: »Illud scriptum Carinthiacum ad aliquot percipuos concienatores una cum hanc adiuncta epistola«.

[41] Sačuvan u rukopisnoj zbirci biblioteke u Wolfenbüttelu.

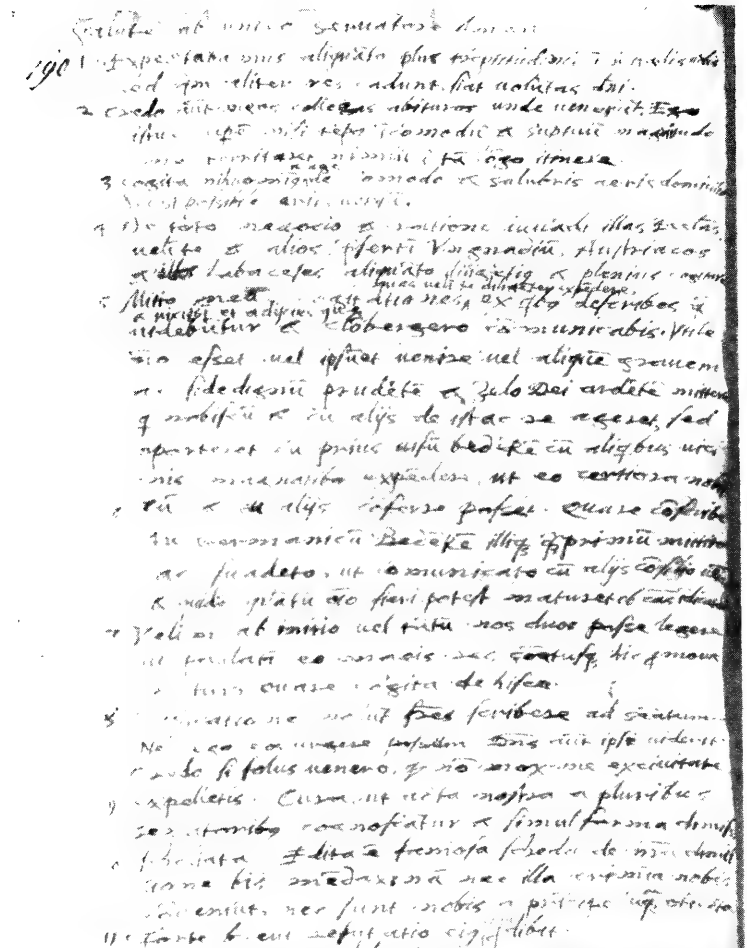

Snimak Vlačićevog pisma od 10. I. 1562. o osnivanju Sveučilišta. Prva strana. Vlačićeva ruka

Original u Gradskom Arhivu u Regensburgu Ecclesiastica I. Fasc. XXI. Bl. 145.

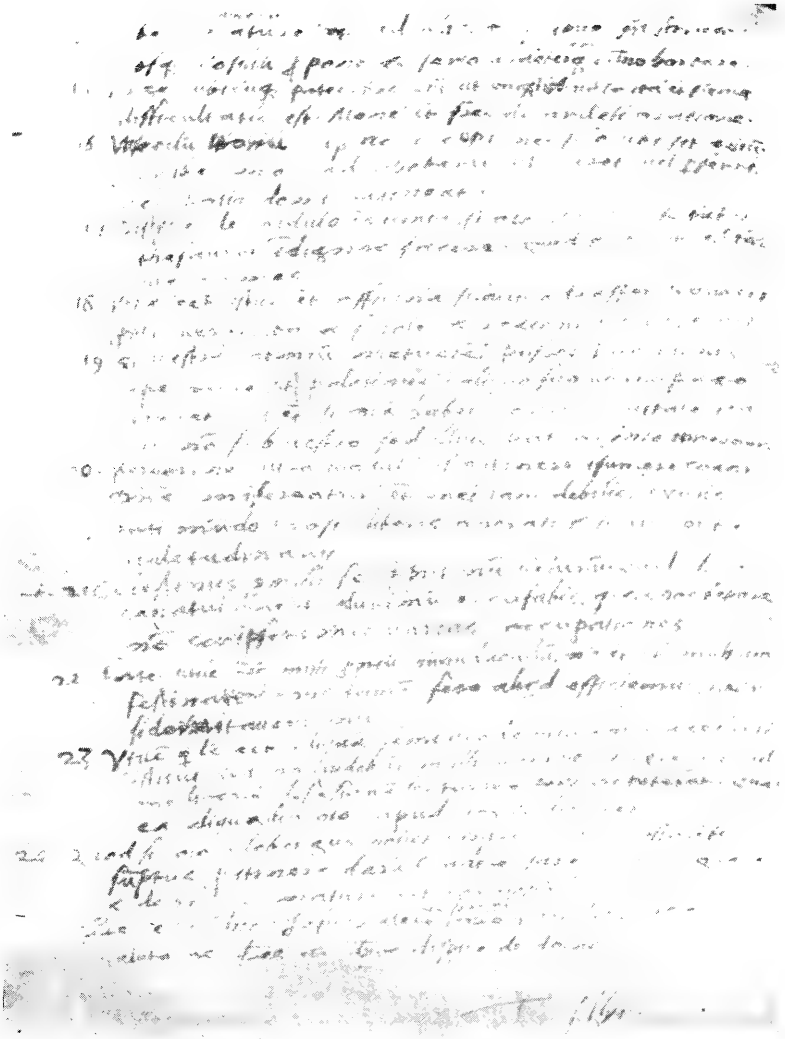

Snimak Vlačićevog pisma od 10. I. 1562. o osnivanju Sveučilišta. Druga strana pisma. Vlačićeva ruka

Original u Gradskom Arhivu u Regensburgu. Ecclesiastica I., Fasc. XXI. Br. 190.

četiri (ona četiri, koja su bila otpuštena 1561.) a na medicinskom svega dva. Nazivi za fakultete bili su isti kao i danas samo na latinskom: Facultas philosophica, theologica, medica, etc. Za filozofski fakultet se navodi, da će se osim navedenih predmeta predavati ubrzo i hebrejski, a za teološki, da se osim navedenih predmeta predaje još Stari i Novi zavjet. Po tome, tadašnja naučna materija iscrpljivala se u onim predmetima i katedrama, odnosno profesorima, koji su navedeni u rasporedu predavanja. Od prirodnih nauka predavala se na filozofskom fakultetu teoretska i praktična aritmetika četiri sata tjedno, planetarska teorija tri sata, Euklid dva sata, »Libellum sphericum Johanni« 3 sata, »Initia doctrinae phisice« 2 sata. Sve ostalo na filozofiji sastojalo se od klasičnih jezika i klasičnih pisaca, retorike i dijalektike. Historija se ni na filozofskom fakultetu ni drugdje nije uopće predavala. Vlačić je 1558. predavao na teologiji četiri sata tjedno Paulinske poslanice.

Koji fakulteti su imali proraditi na novom sveučilištu u Regensburgu, Vlačić nije mogao unaprijed znati niti imati neki čvrsti plan. Sve je zavisilo od situacije, prilika i susretljivosti. Skrivajući se od vlasti, on je čitav mjesec u Regensburg slao u *konspiraciji* pismo za pismom, a da nije znao, što će mu od njegovih planova uspjeti, niti koga može sa sobom iz Jene dovesti, ako pothvat pođe za rukom. U prvi mah je mislio da čitav teološki fakultet prenese iz Jene u Regensburg time, što bi sva četiri ili bar tri otpuštena profesora došla tamo. Oni bi u stvari bili dovoljni za početak nastave na dva fakulteta, jer bi predavali teološke predmete, grčki, latinski i hebrejski.[42] Zatim, kad vijesti, koje su stizale iz Regensburga, kao odgovor na prvu bujicu njegovih pisama i uvjeravanja, nisu bile osobito povoljne, kad su se ljudi u Regensburgu uplašili od Vlačićeve ponude i Vlačićevog navaljivanja, i jenski su teolozi otišli na druga mjesta, gdje su bili više gostoljubivo prihvaćeni,[43] – Vlačić je odlučio da krene u Regensburg sam, a da nije dobio nikakvo osiguranje, da će i tako sam biti primljen i da će mu se dati, ne dozvola za otvaranje sveučilišta, nego i samo dozvola boravka tamo.

Ali ni tada, ni nekoliko godina još, Vlačić ne odustaje od zamisli da stvori sveučilište. I ako Regensburg ne prima njegove drugove – da se ne bi reklo, da dolazi čitava otpuštena, pobunjenička grupa, – iako ne nalazi osobite susretljivosti kod senata, – jer je on tada ipak progonjeni politički bjegunac, – on se uza sve to drži tvrdokorno svoje zamisli i polazi tamo na svoj vlastiti rizik, odbijajući ponude s drugih strana. On

[42] U pismima, koja su u savremenom prijepisu sačuvana u Münchenu, Cod. Germ. 1318. list 125 verso, Vlačić decembra 1561. govori na dva mjesta o tim profesorima, uključujući i sebe: »et nos tres istic theologia, dialectica et linguis profiteremur«. Zatim: »Si omnes tres istic essemus, possemus legere dialecticam, linguas et satis theologiarum lectionum. Ut esset idea scholulae aut academiae. Si civitas propter nos sibi metueret, nos nostro pericolo scribere ac docere volemus«.

[43] Vlačić sa sažaljenjem piše Gallu, kako je odgovor Regensburga rasplašio teologe, te su brže bolje primili drugu ponudu: »Absterriti a priori consilio vestris vel timidis vel timendis literis. Senatus Magdeburg, illis amicum hospitium policitus est«. Reg. Arhiv, Eccl. I., Fasc. XXI., Br. 309.

je uvjeren, da još može da bira i bira namjerno jug.[44] Sada misli, da mogu do daljega predavati samo on i Gallus, ali da bi škola od početka već imala nešto sveučilišnog, i da se ne bi ograničila na teologiju, a da bi bila možda i manje sumnjiva, namjerava dovesti sa sobom nekog iz prirodnih nauka, koji bi predavao astronomiju i fiziku, a radio bi za nagradu, koja se može podnijeti.[45] I takvu odluku obrazlaže posebno, da pomogne svojima, t. j. Hrvatima i Slovencima.

Vlačić se još 24. decembra 1561. nakon prvih odgovora, koji su brzo stigli iz Regensburga na njegova pisma od 12. i 13. decembra, nada, da će grad primiti njega i onog drugog, fizičara i astronoma, koga dovede, i da će ih grad plaćati. On govori čak toga dana u pismu da bez pismenog poziva Senata ne će doći... Ali sudeći po slijedećem njegovu pismu (od 10 I 1562), opsežnom i dosta iscrpnom, takvog poziva i obećanja namještenja bilo za sebe, bilo za drugog, – bar otvorenog obećanja, – nije dobio. On se opet žali na odviše malu susretljivost, ne govori više o profesoru i predavanjima iz prirodnih nauka i ograničava se na to da počnu predavati samo njih dvojica, on i Gallus. Prije mjesec dana tražio je, da protestantski crkveni krugovi i građani ulože molbu za dozvolu za novo sveučilište, prije 17 dana tražio je bar poziv za sebe i obećanje neke male plate od grada, sada je pomiren s time, ako mu uspije, da ga Senat ne potjera odmah iz grada, kad tamo dođe sam, i bez drugova sa sveučilišta, i bez obitelji.

10. Prvi odgovori Vlačiću stigli su brzo, svakako u manje od 12 dana, iako udaljenost od Jene ili od onoga mjesta u blizini Jene, koje je Vlačiću služilo kao skrovište, do Regensburga, iznosi oko tristo kilometara. Kad je bila važna stvar u pitanju, Vlačić je slao na put sa svojim pismima i na mnogo veće udaljenosti na pr. iz Jene i Magdeburga u Austriju posebnog svog pouzdanog kurira, nekad svog šuraka (ženinog brata), kasnije i sinove. Kako se ovog puta radilo ne samo o ostvarenju velikog plana, nego i o izlazu Vlačićevu i iz kruga i sa područja, gdje mu je i život bio u opasnosti, sigurno se i ovaj prijenos pisama vršio po posebnim kuririma.

Nakon prvih odgovora Vlačić je imao mnogo jasniju predodžbu. Protestantski vodeći krugovi u Regensburgu sustezali su se da samo i molbu upute gradskom senatu, bilo za dozvolu otvaranja sveučilišta i držanja sveučilišnih predavanja, bilo za namještenje Vlačićevo, bilo i za samu dozvolu boravka. Kako Regensburg nije bio veliki grad, sa stanovništvom, koje vjerojatno nije prelazilo 10.000 (do tog broja dolazimo, ako na svaku hiljadu stanovnika računamo po jednoga propovjednika, a bilo je deset propovjednika), uprava grada bila je u protestantskim rukama, a protestantski pastori uživali su veliki ugled, – i sve je to bilo naklonjeno Vlačiću, – sigurno su odgovori Vlačiću upućivani poslije

[44] München, Cod. Germ. 1318. list 136: »Si etiam isti nolent habere duos meos collegas ac ipsi alibi conditiones varistrentur, tum optarim omnino istuc comigrare«.

[45] Isto mjesto: »Si legerem ego et tu Theologiam ac adjungeret aliquis magister, qui physica et spherica exponeret, qualem hinc adducere tolerabili salario possem, omnino possemus aliquandam scholulam habere«.

savjetovanja crkvenih pretstavnika sa gradom. I kad se Vlačić (10 I 1561) žali, da braća (t. j. teolozi) ne će da upute molbu na senat i on ih ne može siliti na ono, što ne će (»Supplicationem nollunt fratres scribere ad Senatum. Nec ego eos urgere possum«), bilo je očito, ne samo da se njegovi prijatelji u crkvenim redovima sustežu, nego i da su njegovi drugi prijatelji, u Senatu, nemoćni, da u konkretnoj političkoj situaciji i grada i Vlačića, izvedu Vlačićev plan, pogotovo onom brzinom i naglošću, na koju ih je Vlačić tjerao.

Mada je Vlačić požurivao prijatelje u Regensburgu, da nešto učine, on nije bio ni naivan, ni nevješt, da ne bi znao, u kakvom je teškom položaju, kad se politička vlast digla na njega i proglasila ga ne samo čovjekom, koji odstupa od učenja učitelja (luteranom koji propovijeda svoja, ne Lutherova vjerovanja), nego i političkim buntovnikom. I to njegova protestantska vlast, kojoj je on do tada bio glavni savjetodavac. Od samoga početka on je znao, da će politička vlast sada ići do kraja i čim je u Jeni bio otpušten, imao je predosjećaj, da će se sva Njemačka dignuti na njega i da mora računati s time, da će uopće Njemačku morati napustiti.[46]

Poslije odgovora iz Regensburga on nastoji da učvrsti sve veze sa Slovencima i Hrvatima. On je i razočaran, više još nego što kazuje, ne samo u protestantizam u Njemačkoj, nego i u svoje najbliže prijatelje među njemačkim protestantima. To će razočaranje od sada samo rasti svih daljih 14 godina njegova života.

Onih 17 dana, otkako je stekao sigurnost da sam Regensburg ne može mnogo i kad bi nešto htio, ali i da se na brzinu i naglo, kako je prvih dana očekivao, uopće ništa ne može postići, on je gradio planove i izgrađivao pismene prijedloge, da ih dostavi onima, za koje je mislio, da mogu biti zainteresirani na tom pothvatu, u prvom redu Ungnadu i ljudima oko njega, Austrijancima i Ljubljančanima. Sada pitanje sveučilišta razmatra neposredno kao pitanje »pomaganja onih crkava«, t. j. širenja i učvršćenja protestantskog pokreta među Slovencima, Hrvatima i Austrijancima, očekujući sa tih strana odziv za svoj poduhvat.

U onom opsežnom pismu Gallu od 24 točke od 10. I. 1562. Vlačić moli Galla, da njegove prijedloge otpošlje dalje, da sam doda što drži za potrebno i da obavijesti Klombnera. Klombner neka ili sam dođe iz Ljubljane u Regensburg ili neka pošalje ozbiljnog, pametnog i pouzdanog čovjeka. Onaj, koji dođe iz Ljubljane u Regensburg, treba prije toga da stvar raspravi sa nekoliko većih feudalaca blizu Ljubljane. Ako Klombner ne bi došao, pošli bi, ako bi Ljubljana dala putni trošak, neki ljudi iz Regensburga u Ljubljanu. Možda bi bilo dobro poslati i posebnog izaslanika u Ljubljanu odmah. Vlačić ponovno urgira neka i Schober ili požuri ili neka ostane kod kuće.

On je riješen, ako bude moguće, da dođe. I ne stavlja više nikakvih uvjeta, ni o pozivu, ni o plati, ni o dozvoli boravka. Moli Galla, da mu nađe neki udoban i zdrav stan. Udoban u tadašnjem smislu, t. j.

[46] »Forte ut ex tota Germania erit migrandum« piše Schoberu 12. XII. 1561. München, Cod. Germ. 1318, list 128.

da bi imao jednu radnu sobicu, koja ne bi bila neprijatna i koja bi se mogla grijati, jer dolazi tamo još usred zime, a da bi postojala još jedna veća prostorija, gdje će njih deset (žena i osmero djece) živjeti. Možda i za nekoliko svojih asistenata i prepisivača. Jer i onda, kad nije bio profesor, održavao je kancelariju za prepisivanje.

Kako još nije siguran da će grad dozvoliti školu i tiskaru, ponovno moli Galla neka traži neko mjesto u blizini. Ako baš gradski oci hoće da ostanu pri tome, »da su oni nedostojni takvoga blaga« (»Dispice de nidulo in vicinia, si omnino isti vellent se tanto thesauro indignos facere«), – piše Vlačić već pomalo i autoironično, – neka vidi što je najzad i kakav je onaj grof.[47] Vlačić ističe, da bi bilo korisno prenijeti u Regensburg ili u neko selo do Regensburga i slavensku tiskaru (t. j. hrvatsku, glagolsku i ćirilsku iz Uracha), da bi bila bliže rukovodiocima i školi i onome kraju, za koji je stvorena (»quo esset proprius vertentibus et scholae et regioni illi cui servit«).

Kako sam Vlačić nema sada neposredne veze sa nasljednikom falačkog izbornog kneza (palatinus) označuje Gallu, da bi Ungnad mogao utjecati i postići, da Palatin (kad se Regensburžani boje) čitavu stvar usvoji i smjesti u nekom svom bližnjem selu ili gradu, ako ima tamo kuću, tako da bi se tiskalo pod njegovim pokroviteljstvom, a ne na odgovornost Regensburžana.

11. Ma da još ništa nije bilo gotovo, Vlačić je krenuo iz Jene ili iz mjesta blizu Jene, početkom februara, tako da je stigao u Nürnberg 9. februara, zaista usred zime. Sigurno mu se mnogo žurilo, kad je sebe i čitavu obitelj kretao po zasniježenim putima na udaljenosti od tri stotine kilometara prekidajući put samo tamo, gdje je imao sigurne prijatelje. Iz Nürnberga je opet pisao Gallu, moleći ga, i zaklinjući ovaj put, neka mu nađe neki stan i da je glavno, da stan bude zdrav i da se može ložiti. To je bilo najžurnije u onome položaju, u kome se nalazio. Vlačić je dolazio po zimi i ledu sa tolike udaljenosti, a da mu još nije bio osiguran krov nad glavom u onome mjestu, u koje je dolazio kao u neko prijateljsko utočište, koje treba da ga dvostruko ogrije: kao tjeranog bjegunca u tuđoj zemlji od hladnoće klime bregovite Njemačke i od neprijateljskog svijeta, koji mu radi o glavi. Vlačić moli Galla, da se pobrine i za nešto drva i ostalo, što će on sve naknadno platiti. Javlja, da je čitav put zaleđen, ali će on ipak stići u Regensburg u subotu oko podne, a to je značilo jedne subote u drugoj polovini februara 1562. I kad stigne, lično će iscrpnije razgovarati o svemu. On želi da nađe zaposlenje i djelatnost kakva njemu odgovara. A on je, ma da to o sebi ne kaže, ipak znanstveni radnik, istraživač i pisac, mjereno mjerilima njegova vremena, velikog formata.

Svakako je bježanje od neposredne opasnosti utjecalo na tako brzo i naglo seljenje uposred zime. Ali nije bilo samo to. Vlačić je bio strastven radnik, on je jedva čekao da negdje sjedne, da porazmjesti

[47] Quid et qualis est tandem ille comes«, – U münchenskom prijepisu (ovog originalnog Vlačićevog pisma, koje smo našli u Regensburgu Fasc. XXI. Br. 190.) u Cod. Germ. 1318., dodano je tumačenje iza riječi ille comes: »sc. Hagensis«.

knjige, da počne raditi. I prije svega: da da odgovor na lažnu optužbu, koja je podignuta protiv njega. To je bila sada već druga »scheda famosa«. Neprijatelji su govorili, da je »scheda famosa« onaj letak, možda i samo cedulja, koju je Durnpacher širio ili pokazivao.[48] Vlačić u svome pismu naziva tako onaj letak, koji je weimarski dvor izdao protiv njega i za koji tvrdi da je »dvostruko lažljiv, jer niti se one optužbe priliče nama, niti nam je knez ikad zbog njih prigovorio«. Sad je službena optužba weimarskog dvora protivu Vlačića bila u rukama svih: gradskih senata, feudalnih dvorova, sveučilišta i cara. Ogroman je bio broj onih, koji su se radovali Vlačićevu slomu: protestanti, protiv kojih je ma kad vodio borbu, svi, koje je osramotio ili unizio, ljudi manje pameti od njega i more rimske reakcije. Njegovu obranu i njegov odgovor nije imao nitko. Svi su o njemu bili obaviješteni jednostrano, tendenciozno i u obliku optužnice, za zločina djela po tadašnjem feudalno-patricijskom društvenom shvatanju. On se nadao, da će iznošenjem činjenica o naučnom i idejnom sporu s jedne strane, a o samovolji dvorskog kancelara i dvorske okoline na drugoj strani, u utjecaju srodstva, grupaštva, spletaka, razbiti famu, koja je sada o njemu kružila i zbog koje su se gradovi, senati i feudalci ustručavali da mu na svome području dopuste boravak i nastavak naučne i idejne djelatnosti.

A i da nije bila potreba da se opravda i da se u boju ponovno ogleda s protivnicima, – jer on je bio brdanin, rado se borio i sveg srca, – on je žurio da nastavi onaj uporan, dugotrajan, sistematski, pozitivan rad, kojim se bavio već 18 godina, rad koji ostaje i dugo svijetli, koji zadržava svoj smisao, plod ljubavi, vjere, sistematskih napora i visoke stručne spreme. On je bio stvaralac djela trajnog, sekularnog značaja i vrijednosti i njegove polemike i njegove političke borbe bile su sitan šprlj, koji je otskakao od kamena ispod njegovog bata, dok je u kamenu gradio trajne oblike.

Vlačić je stigao u Regensburg u drugoj polovici februara 1562. U prvi mah neposrednih poteškoća oko dozvole boravka nije imao. Gallus mu je našao stan i Vlačić je tamo preselio i obitelj i ostao tamo do oktobra 1566. još dalje četiri godine i osam mjeseci.

Gradski senat podnosi boravak Vlačićev, naklonjen mu je i želi mu dobro, a opet strepi, što ima u svojoj sredini »takvo blago«. Vlačić radi na ostvarenju svoje zamisli i Gallus, realan i praktičan, pomaže mu, koliko i kako može.

Već 17. III. 1562., a da nije prošao ni mjesec dana od Vlačićevog dolaska, Gallus, pod svojim potpisom i na svoju odgovornost, upućuje Gradskom senatu vrlo smišljenu i opreznu molbu, kojom traži, da Senat odobri Vlačiću da drži u Regensburgu javna predavanja studentima iz Svetog pisma i hebrejskog jezika i to svojim bivšim studentima, koji su došli zato iz Jene, ali i drugima, koji namjeravaju da dođu u Regens-

[48] Reg. Arhiv, Eccl. I., Fasc. XXI., Br. 309. Obrana Durnpachera. Krelj i Vlačić, tvrdili su da je Durnpacher samo pokazivao kod stola rukopisnu cedulju, na kojoj je bilo naznačeno zašto je teološki fakultet rastjeran.

burg. Gallus bi želio, da molba učini povoljan dojam u senatu i da bude prihvaćena i zato tvrdi, da su ti studenti, koji su došli iz Jene da slušaju Vlačića »naši«, t. j. Regensburžani.[49] Ovi razni »naši« (regensburški) studenti, koji dolaze iz Jene u Regensburg, a slušali su Vlačićeva predavanja u Jeni, mole i traže sada od Vlačića, da im drži predavanja u Regensburgu i spremni su da za to i plaćaju.[50] Oni (studenti) iskazuju također, a Gallus tvrdi, da je to istina i da je i sam to još prije čuo, da ima više građana grada Nürnberga, koji bi poslali u Regensburg svoju djecu i stipendiste, te čekaju samo početak. A ima i drugih »naših«, t. j. Regensburžana, koji bi se pridružili.[51]

Gallus je upotrebio sredstva, koja su mogla utjecati na Senat: okolnost, da se radi o domaćim studentima, koji hoće, da im Vlačić predaje u njihovom mjestu, a on je tu; razlog, da to tobože žele studenti, a nije Vlačić, koji to traži; koristi, što bi imao Regensburg uslijed toga, što bi bogati građani iz Nürnberga slali svoju djecu i svoj novac u Regensburg; nestrpljivost Nürnberžana, građana skoro susjednog bliskog bavarskog grada, da Regensburg povede u kulturnom pogledu i da primi njihove sinove; postojanje mogućnosti da se proširi krug studenata iz samoga Regensburga.

Gallus je svojom molbom osiguravao Gradski senat, da ti studenti, sadašnji i budući, koji se stavljaju pod zaštitu i vlast slobodnoga grada, ne će zaboraviti, da im je dužnost da postupaju mirno, ljubazno i po mogućnosti bez prigovora.[52]

Sve je bilo u redu. Gallus je založio svoj autoritet najvišeg crkvenog funkcionera protestantske crkve na jugu Njemačke, upotrebio je za senat prihvatljive razloge, nije spominjao ni austrijske zemlje, ni ilirske crkve, ni hrvatsku tiskaru, da ne izazove odmah političke sumnje. Sigurno su intelektualci pri senatu isto tako kao i Gallus i Vlačić željeli, da se zamisao ostvari. Prilike su bile jače od njihove volje.

12. Odzivi na ova nastojanja Vlačićeva, Gallova i drugih nisu bili obeshrabljujući. Gallus je odmah postupio po Vlačićevim uputstvima (u pismu od 10. I. 1562.) i poslao Vlačićeve prijedloge, dodajući im svoje razloge, na sve strane: Ungnadu, Klombneru u Ljubljanu, austrijskim magnatima, onako, kako je uložio i molbu gradu.

Među prvima stigao je već spomenuti odgovor Ungnadov, datiran 12. III. 1562. Ungnad u tome pismu odgovara, da je ponudu Gallovu, da Vlačić surađuje u hrvatskim izdanjima pretresao s Trubarom i Kon-

[49] Gradski arhiv, Regensburg, Eccl. I., Fasc. XVII. Br. 6.

[50] U istom spisu : »dass verschiedene unseren studenten von Jena anherkommen, welche Ern Illyricum daselbst zuvor gehört haben in heiliger Schrift und hebräischer Sprache lesen, daselbig also von ihm bitten und begeren, wollen darauf ihren Pfennig zahlen«.

[51] U istom spisu: »Berichten daneben, habe ich zuvor selb zwar vernommen, das etliche von Nürnberg ihre Kinder und Stipendiaten... (jedna riječ nečitljiva) drauff anher schicken wollen, so allein noch auff den Anfang warten. Desgleichen andere etliche unser herzu kommen möchten«.

[52] U istome spisu: »friedlich, freundlich, womöglich unbeschwerlich«.

zulom.[53] Stvari su već tako uređene, da su prijevodi dijelom gotovi, dijelom su već tiskani. I četiri evangelista i djela apostolska već su prevedena na sve jezike i druge knjige Lutherove, Filipove i drugih naučnika augsburške konfesije. I zatim od staleža koruških i kranjskih ne treba nešto očekivati. Što su htjeli učiniti, učinili su.

Ipak stvar nije bila u tome. Trubar je šest mjeseci prije bio u Ljubljani i u Celovcu i znao je, što mogu dati kranjski i koruški staleži. U njihov prvi financijski plan istina nije tada ulazilo tiskanje hrvatskih protestantskih knjiga, nego financiranje obrane od Turaka i utvrđivanje granice. Ali sveučilište ne bi bilo gutalo mnogo, ne bi bilo palo na teret samo Kranjske i Koruške i novčano pitanje nije bilo glavno pitanje. Nije stvar zapela ni samo na tome, da se Trubar, koji je u svojoj župi bio samostalan i nezavisan i nije bio ničiji plaćenik, ne bi laka srca bio odrekao župe, navika, samostalnosti i postao samo jedan organ Vlačićevog koncentriranog pothvata. Trubar je počeo slovenske prijevode i slovenska izdanja samostalno, stvarao je osnove slovenskom književnom jeziku, ali je tim svojim životnim djelom izdigao i sebe i obogatio svoj unutrašnji život. To što je stvorio, bilo je njegovo djelo. Vlačić je imao u planu, da se hrvatska tiskara premjesti iz jedne zemlje u drugu, iz nadležnosti jednog feudalnog gospodara u nadležnost grada Regensburga ili drugog feudalnog gospodara. Premještanje tek ushodanog poduzeća ne bi učinilo nepotrebnim ni Trubara, ni Stipana Istrijana, ali bi olabavilo, ako ne bi i odstranilo kontrolu i utjecaj Ungnada. Ungnad je bio daleko manje poslovno sposoban od Vlačića, idejno i kulturno primitivan, ali je bio vojnički uporan, zanesen i nesebičan i u svoju stvar vjerovao je čvrsto i sve za nju žrtvovao. Ali da su i te poteškoće bile manje i da su se lakše mogle savladati, bile su na putu ostvarenju Vlačićevog pothvata nesavladive političke poteškoće. Već poslije prvih Vlačićevih zamisli, dostavljenih Regensburgu, saznao je za njih utjecajni saski izborni knez bilo iz Jene, iz Tübingena ili iz Regensburga i učinio je sve, da onemogući Vlačića u Regensburgu i u Tübingenu, prije nego što je Vlačić uopće tamo krenuo. (To isto učinit će isti izborni knez kasnije i u Frankfurtu, Strassburgu i Baselu, svuda stavljajući svoj veto protiv samoga primanja Vlačićeva u grad još prije njegova dolaska, ili, kad bi Vlačić ipak tamo stigao, čineći sve, da bude prognan.) Može biti, da je izborni knez bio obaviješten o Vlačićevim pripremama za povlačenje iz Jene i prije nego je došlo do otpuštanja. Ako je Vlačić slao posebnog kurira na jug, čak u Ljubljanu i Celovac, nije to bila u tadašnje vrijeme tako mala stvar, da se o njoj ne bi doznalo. Sigurno je Vlačić o djelatnosti među Slovencima i Hrvatima govorio, moguće Krelju, Krelj Durnpacheru, s kojim je stanovao, Durnpacher dalje. Kad je Vlačić bio prognan iz Jene, saski izborni knez je vjerovao, da je Vlačić uhvaćen u zamku, i da mu izlaza nema. Takav čovjek ne može se vratiti Rimu i rimskoj stranci, a treba mu onemogućiti svaku aktivnost

[53] Gradski arhiv Regensburg, Eccl. I., Fasc. LIX., Br. 85: »Habe diese Sachen mit Herrn Primus Trubar und Herrn Stephan Consul treulich beratschlegt und erwogen«.

među protestantima. Tako je izborni knez August saski već 7 . I. 1562. svojim pismom Ungnadu zabranio ovome, da se na hrvatski prevode banditski spisi Vlačićevi.[54] Pismo Augustovo stiglo je Ungnadu malo dana prije Gallova prijedloga o Vlačićevoj suradnji pri izdavanju hrvatskih protestantskih knjiga. Ungnad je odgovorio potpuno u duhu primljene instrukcije od Augusta, a da je, razumljivo, nije spomenuo.

Klombner i Vlačić negdje su se sastali (prije maja 1562.), ali nije jasno, da li je to bilo 1561. prije, ili 1562. poslije Vlačićevog protjerivanja iz Jene. U pismu od 7. V. 1562. Ungnadu Klombner kaže, da je Vlačića vidio,[55] da Vlačić namjerava osnovati malo sveučilište u Regensburgu (»eine halbe hoche Schule«) i da će oni (»und wir mechten im«) njemu i još nekolicini magistara pružiti izdržavanje, da bi stvar sveučilišta krenula.[56] Klombner čak savjetuje (Ungnadu), da uputi Primuša Trubara, da se stavi Vlačiću na raspoloženje, ne sluteći, da se kurs u Njemačkoj posve oštro okrenuo protivu Vlačića i da je i sam Ungnad prisiljen da jedri istim smjerom.

Tako bi se moglo zaključiti, da je Ljubljana bila gotova pomoći financijski i moralno Vlačićev pothvat o sveučilištu. Vlačić i Klombner čitavu tu godinu i slijedeću uporno nastavljaju posao da se poduhvat ostvari.

Pozitivnog odziva bilo je i na strani austrijskih feudalaca. Tri austrijska plemića pišu 4. VI. 1562. Gallu, Vlačiću i Waldneru, da im je saopćen prijedlog o školi u Regensburgu i da će oni ono što je do njih učiniti, da se to uredi.[57]

Ali najvažnijeg pozitivnog odgovora, Gradskog senata u Regensburgu na Gallovu molbu za dozvolu nije bilo. Uzalud se Gallus preporučivao na kraju molbe očekujući odobrenje (»Zulässiger Antwort erwartend«), pismenog odgovora na tu molbu nema među Gallovim papirima,[58] a pozitivnog odgovora nije sigurno bilo, jer bi tada sveučilište bilo proradilo.

[54] August preporuča Ungnadu, da se na hrvatski i slovenski prevode »biblia und doctor Lutheri Hausspostill und nicht etwa des rotten geists Illyrici trachtlein und schwermerei«. – *Ivan Kostrenčić*, Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559.–1565., Wien 1874., str. 63.

[55] *Ivan Kostrenčić*, isto mjesto, str. 75, »hab in auch gesehen«.

[56] *Kostrenčić*, isto mjesto, str. 75: »und wir mechten im und etlichen magistris underhalt erlangen, damit das werkh der halben hochen Schul angieng«.

[57] *Dr. Karl Schottenloher*, Das Regensburger Buchgewerbe im 15. und 16. Jahrhundert, Mainz, 1920. str. 136 i sl. Austrijanci su bili Leopold Grabner zu Rosenberg am Khamps und Pottenprum, Achatz Enennkehl zu Albrechtsberg an der Pislach in Bezirk Melk i Leonhard Enennkehl: »Dann hat uns Her Christof Eur Bedencken wegen der Schul zu Regensburg auch angezeigt, wollen wir gern unsern Teil Fleiss haben dass etwas dazu geordnet werden«. Prva dvojica uputili su već prije, 28. II. 1562. pismo Gallu i Waldneru, kojim javljaju, da su namjeravali poslati sinove na studije u Jenu, ali kako se tamo progone oni, koji bi trebali biti stupovi crkve, promijenili su misao i poslat će u Tübingen: »Nachdem wir Euch auch zuvor unserer Kinder und Schüler, dass wir dieselben gern mit Eueren nach Jena geschickt haben wollten, geschrieben, nun wir aber vernehmen, dass die Sachen der Kirchen Gottes dorten übl Streit und das frumen Männer, die billich zu dieser Zeit die Seulen der Kirchen Gottes genennt werden, dorten verfolgt und vertrieben werden ...« Prema Schottenloheru, označeno mjesto, str. 136.

[58] A i u drugim fasciklima i po katalozima Gradskog arhiva u Regensburgu nema spomena o takvom odgovoru.

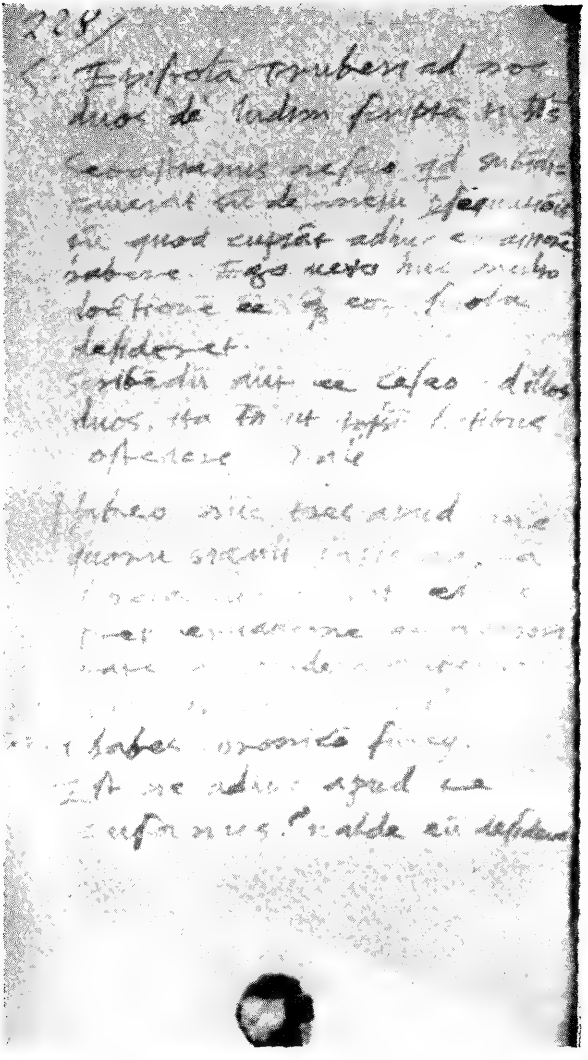

Snimka jednog od tri sačuvana Vlačićeva pisma o učitelju za ljubljansku **školu.**
Vlačićeva ruka. Vjerojatno iz 1563.

Original u Gradskom Arhivu u Regensburgu, Ecclesiastica L., Fasc. XXI., Br. 228.

Gradski senat kolebao se između onoga, što je htio učiniti za Vlačića i što je smio. Baš tada, kad je grad imao da odobri Vlačićev početak javnih predavanja i s time početak sveučilišta, gradu su stizali protesti, u kojima su pristaše druge stranke izražavali svoj užas, što senat uopće trpi, da Vlačić boravi u Regensburgu.[59]

13. Godine provedene u Regensburgu ulaze među najplodnije godine Vlačićevog pozitivnog znanstvenog izdavačkog rada. One su za njega značile neki predah, neko makar relativno zatišje. Tu je bio među ljudima, koji su mu, poslije studentskih godina, najviše dobra htjeli i najviše dobra učinili. Tu je bio i najbliže ljudima iz domovine i samoj domovini, odatle je najviše saznavao i najviše mogao utjecati na prilike tamo, – bar u crkvenom pogledu i bar na Kranjsku, Korušku, Štajersku i Istru.

Vlačić nije napuštao misao ni o sveučilištu, koje bi na protestantskoj osnovi skupilo i skupljalo studente Čehe, Hrvate, Slovence, Nijemce i Talijane, ni o skupnoj, smišljenoj, koordiniranoj izdavačkoj djelatnosti za sve one narode od Labe, Morave, Gornjeg Dunava, Inna i Ennsa do Jadranskog mora i do Pada. Ali pripremajući ostvarenje tih dviju ustanova, koje bi se dopunjavale i djelovale usporedno, nije ni u čemu popustio u svom vlastitom znanstvenom radu i stvaranju.

U Regensburgu je u to vrijeme dijelom napisao, dijelom preradio za tisak prvo i drugo izdanje svojih sabranih znanstvenih filozofsko-teoloških rasprava: »Disputatio de originali peccato et libero arbitrio« 1562. str. 456 i 1563. str. 630, završnu redakciju drugog udvostručenog izdanja Kataloga (1562), treće izdanje »De voce et re fidei« (1563) uz poplavu brošura, polemičkih i propagandističkih spisa, koja obilježavaju njegovu djelatnost, gdje god bio. Disputacija, objavljena u dva uzastopna izdanja, bila je njegov znanstven prikaz spora u Jeni i Weimaru kao i zbirka rasprava, koje su sadržavale njegove osnovne znanstvene, teološke i filozofske poglede. Disputacija sadrži i mišljenje profesora sveučilišta u Rostocku, pozitivno za Vlačićevo gledište o filozofsko-teološkom sporu u Jeni i o slobodi volje. Uz ove mirne rasprave on je izdavao i posebne oštre polemičke brošure protiv svojih političkih protivnika u protestantizmu i o ličnoj strani i pozadini spora u Jeni. – U Regensburgu je napisao i svoje u formalnom pogledu najstrože i najviše sistematsko znanstveno djelo »Clavis«, tu je započeo s pisanjem komentara uz čitav Novi i Stari zavjet, koji je radio do smrti. Tu je dovršio, pripremio za tisak i odatle rukovodio tiskom prvog dijela svojih hebrejizama.

I sam i skupa sa Gallom Vlačić je u Regensburgu održavao stalne veze sa Bečom, Koruškom, Kranjskom i Istrom. Ma da Vlačić nije bio slu-

[59] Gradski arhiv Regensburg, Eccl. I. Fasc. XVII, Br. 14. Pismo Wolfa Hallera pravnom savjetniku grada dr. Hiltneru od 13. IV. 1562.

žbeni funkcionar crkve poslije Jene, austrijski protestanti obraćali[60] su se njemu kao najvišem crkvenom autoritetu, bilo da su tražili novog propovjednika ili učitelja, mišljenje o postupku pred saborom, rješenje nekog teološkog spora, savjet gdje da školuju sinove, ili da su tražili knjige.

U svim tim stvarima obraćali su se Gallu i Vlačiću i protestanti iz Ljubljane, staleški sabor i ljubljanski superintendenti Trubar i Krelj. Kad je trebalo popuniti mjesto učitelja i upravitelja protestantske vjerske škole u Ljubljani (1563), tražili su Trubar i Krelj od Vlačića i Galla, da im nađu i pošalju takvog učitelja. Prvi, koga je Vlačić predložio, bio je Konrad Lupulus (Wolf). Kako su oni (u Ljubljani) promijenili mišljenje, pošto je Vlačić bio doveo Lupula k sebi u Regensburg, on ga je zadržao preko ljeta kod sebe, da mu pomaže u njegovu radu.[61] Jedamput u to isto vrijeme Vlačić je spreman da pošalje u Ljubljanu svoga sina Andriju, možda na isto mjesto, da vidi on, da li je dorastao za to, a da ga vide i Trubar i Krelj.[62] Trubar i Krelj traže za mjesto učitelja više izobraženog (od nekog predloženog), ali se ne vidi, na koje se predloženo lice odnosi taj zahtjev. Ni jedno od ovih Vlačićevih pisama Gallu nema datuma i njihov redosljed ne može se sigurno ustanoviti.[63]

[60] Reg. Arhiv, Eccl. I. Fasc. XXIII. Br. 131: Freiherr von Stahrenberg piše iz Beča 5. III. 1564. »Nicolo Gallo und Flaccio Illyrico Superintendenten der christlichen Kirchen zu Regensburg«; Fasc. XXXXVIII. Br. 2: Grof Nikola Salm piše iz Beča 8. V. 1566. Vlačiću: »Domine Illyrice, ego te rogo, propter dilectionen, quam debis christianis harum partium, volis operam dare ut brevius ad me mitas fidum pastorem aliquum, constantis ingenii, sed non tamen superbi ... Velim ut neminem nisi pleni de sua religione tibi perspectum sit mittas... Salarium suum erit centum quadraginta floreni renenses et victualia tot, quod habuit Praetorius, piae satis sufficiunt ad abundam familiam sex vel septem personarum. Hospitium satis commodum«.

[61] Reg. arhiv, Eccl. I., Fasc. XXI. Br. 288. Vlačić piše Gallu: »Praeterita hyeme scripserant ad nos duos Sebastianes et Truberus de ludim: Ego tunc, ut meninisti, etiam te consentiente ad hunc Conradum Lupulum scripseram. Interea illi muterunt sentintiam, hic vero venit frustra. Statui tum eum mihi adjungere hac aestate ad meum opus«.

[62] Reg. arhiv. Eccl. I., Fasc. XXI. Br, 15. Vlačić piše Gallu: »Meus Andreas est facile doctior et acriori indicio eo, cui Sebastianus scripsit, nec minor est exate. Severitatis et gravitatis plus habet. Velim te aliqua occasione eius mores ac ingenium degustare. Optarim eum posse persuadere, spectatum ut iret, quo spectaretur et ipse. Trubero nescio quod respondendum sit. Compone aliquid«.

[63] Isti Arhiv, Fasc. XXI. Br. 228: »Epistolam Truberi ad nos duos de ludim scriptam tu habes. Sebastianus nescio quod indicaverat tum densetu persequutionis tum quod cupiant ad huc eruditiorem habere. Ego vero hunc multo doctiorem esse quam eorum schola desideret. Scribendum autem esset ad illos duos ita tamen ut possint statibus ostendere ... Habeo nunc tres apud me, quorum singuli satis sad eam scholam docti sunt. Sed hic praeter eruditionem etiam autoritatem ac prudentiam gubernandi videtur habere«. – Ovaj »hic« sigurno nije Vlačićev sin Andrija, jer se na nj ne mogu odnositi one posljednje karakteristike. Vlačić se oženio prvi put 1544., prvi sin mu je bio Matija, tako da je ovaj Andrija mogao biti rođen 1546. ili kasnije i mogao je imati 1563. najviše 17 godina.

Koliko bi protestantsko sveučilište (za Jugoslavene, Čehe, Talijane) bilo moglo biti korisno, da bi se izgradio podmladak tih naroda za propovjednike, učitelje i u naučnim strukama, pokazao je uskoro primjer Ljubljane. Tamo su djelovali kao rukovodioci Trubar i Krelj. Kad se Trubar vratio u Njemačku, a Krelj teško obolio i bio pred smrću, Kranjski staleži i Krelj obraćali su se nekoliko puta Gallu u Regensburg (to je bilo već 1567., kad Vlačić više nije bio u Regensburgu), s molbom da im pošalje sposobnog propovjednika, ali takvog, koji zna njemački i slovenski.[64] Gallus im je predložio prvo dva Nijemca, Tettelbacha i Melissandra, iznoseći njihove lične i stručne sposobnosti, da bi upozorio, da se propovjednik, koji bi znao slovenski, tamo skoro ne može naći i da bi jedini, koji zna dva jezika, bio Stipan Istrijan.[65]

14. Vlačić nije uspio da dobije dopuštenje za otvaranje sveučilišta. Prilike se više nikad i nigdje, do kraja njegova života, nisu okrenule u njegovu korist. Politički kurs protiv njega nije se ublažavao, nego je postajao sve oštriji. Prve dvije godine života u Regensburgu, baš kad mu je Senat u gradu htio izlaziti u susret, koliko je mogao, morao se pritajiti, nije smio javno istupati, nije smio da se javlja kao vođa ma koje grupe, bila to i hrvatska ili slovenska. Morao se zadovoljiti sa svojom izolacijom, znanstvenim radom u kući, životom u režimu polukonfinacije, ne općiti s tiskarama, ne dolaziti s tiskarskim majstorima u dodir.[66] Vlačić je smatran do kraja ne samo kao teološki disident nego

[64] Reg. Archiv, Eccl. I., Fasc. LIX., Br. 150. Pismo kranjskih stalеža od 20. IX. 1567.: »ob auch ein solcher tauglicher Predikant möchte befunden werden, der neben der deutschen auch die windische Sprach welche zu diesen Land under der Gemain geredt wirdt...«

[65] Isti Fasc. LIX. Br. 162. Gallovo pismo zastupnicima Kranjske od 27. XI. 1567.: »Einer solchen, welcher der windischen Euerer neben der deutschen (Sprache) zugleich Kundig, ist alhier zu bekommen fast unmöglich. Wir haben wol einen in Stephanum Consulem, Ern Crellio wol bekannt, so beide sprachen kann, wäre anders aber nicht wol dann zu einem Diacono zu gebrauchen, so wissen wir seinen Willen nicht, weil er sonderlich ist, auch nicht hier ist.« To su rijeke konkretne njemačke ocjene Stipana Istrijana i prve takve prirode, koje sam našao. Po mjerodavnom sudu Gallovom, koji ga je poznavao tada već oko 14. godina, Stipan Istrijan ne bi bio za đakona. Đakon je imao osim propovjedanja i stalnog kontakta sa ljudima još i administrativno reprezentativne funkcije. Gallus tvrdi zatim, da se ne zna, da li bi pristao i kakve namjere ima, jer je Stipan osebujan čovjek (sonderlich). – Trubar u svome pismu od 1. VIII. 1553. (Eccl. I., Fasc. LXI. Br. 1.) govori o Stipanu: »der frumme Herr Stephanus« što može biti dobri Stipan, ali i jednostavno bogobojazni naš Stipan.

[66] Kad je (1563.) radio na tisku nekog slovenskog ili hrvatskog spisa, pismeno je poručivao Gallu, što će ovaj pitati tiskara, bojeći se, da gospoda (»dominis«) t. j. oni u gradskom senatu ne će dopustiti tiskanje spisa na stranom jeziku, i da će htjeti da Vlačić ostane u gradu nezapažen. Reg. arhiv, Eccl. I., Fasc. XXI., navedeni spis Br. 15.: »Ex dominis esse cognoscendum, an aquiescere nollent, si status eius regionis testaretur esse scripta nec impia, nec maledicta. Sed vix permittent ut frigemus«. – Po svemu, taj spis nije bio njegov, nego slovenskih ili hrvatskih protestanata, a »status eius regionis«, koji je imao potvrditi, da ti spisi nisu ni bezbožni, ni pogrdni, bili su vjerojatno Kranjski staleži.

i politički nezgodan i nepoćudan, njega je progonila njegova vlastita luteranska stranka, kojoj je toliko pridonio do pobjede i učvršćenja.

Kad se ipak usudio u Regensburgu javno istupiti i tražiti, da mu se priznaju njegova prava, sudjelovanjem u masovnoj audijenciji kod Maksimilijana, sada već cara (1566.), da mu preda knjigu,[67] koju je napisao za njega, misleći da je piše za protestantskog cara i u duhu njegovih prijašnjih ideja i vjerovanja, urodio je taj istup njegovim konačnim protjerivanjem iz Regensburga, iz posljednjeg mjesta, gdje je još mogao kako tako pribrano raditi. To je bio i kraj Vlačićevih pokušaja, da u Regensburgu i Celovcu stvori sveučilište.[68]

Kakav je bio smisao i značaj toga Vlačićevog pokušaja, koji nije uspio, a bio je u stilu drugih njegovih grandioznih pothvata, koji su bili ostvareni: suzbijanje vala unijaćenja, izrada Kataloga svjedoka istine, izdavanja ogromnih Magdeburških centurija, pisanja velikog »Clavis-a«?

Velikopoteznost Vlačićeve zamisli o stvaranju sveučilišta u Regensburgu i Celovcu, namijenjenih Nijemcima iz Južne Njemačke i Austrije, Česima, Slovencima, Hrvatima i Talijanima sjeverne Italije vidimo u prvom redu u pretpostavci, da se reformacija, kao veliki, historijski, kulturni pokret, – ma kakvi bili inače njeni politički uspjesi, – ne može razviti na tim područjima bez stvaranja naučne osnove za nju tamo i bez izdizanja, sa svih tih područja i svih tih narodnosti, naučnog kadra, koji je stekao vjeru u ispravnost njenih postavki, u korisnost njenog širenja i učvršćenja i idejnu spremu, naučno i kulturno oružje da se za nju bori i da nju do kraja brani.

Drugi smisao Vlačićevih napora za sveučilište bio je nacionalan: samo Česi, Hrvati, Slovenci, Talijani mogu s uspjehom izvoditi ideje reformacije u svojim zemljama. Svaki narod ima reformaciju proživjeti u svojoj narodnoj duši, mislima, idejama i doživljajima svojih pisaca, u knjigama, koje će ti pisci tiskati na svome narodnom jeziku.

I konačno: ma da se reformacija širi, učvršćuje na narodnim jezicima raznih naroda, ona je u suštini međunarodni misaoni i kulturni pokret, koji će pridonositi stalnom idejnom zbližavanju i sporazumijevanju naroda. Stoga je ona trebala imati i sveučilišta međunarodnog karaktera, koja bi okupljala pretstavnike susjednih naroda.

[67] »De translatione imperii romani ad Germanos«; njemačko izdanje »Von Ankunft des Römischen Kaisertum...« 1567. postoji u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

[68] Prikazali smo ovaj pokušaj u glavnome na temelju arhivske građe, očuvane u Gradskom arhivu u Regensburgu. Građa, koja postoji u Münchenu, mogla je biti iskorištena u malom obujmu. Sigurno će nova arhivska istraživanja iznositi na vidjelo nove i do sada nepoznate činjenice ne samo u djelatnosti Vlačića, nego i hrvatskih i slovenskih protestanata od 1530. sve do konca toga stoljeća i dalje. Dokumentacija, koju je za sobom ostavio Vlačić i arhivska građa o njemu, upravo su ogromne.

VLAČIĆEVO PISMO NIKOLI GALLU U REGENSBURG OD 10. I. 1562. O OSNIVANJU SVEUČILIŠTA U REGENSBURGU I CELOVCU

Salutem ab unico servatore Amen.

1. Expectabamus aliquanto plus promptitudinis in invitandis nobis; quum aliter res cadunt, fiat voluntas domini.

2. Credo autem meos collegas abituros unde venerunt. Ego istuc cuperem nisi tempus incomodum et sumptuum magnitudo me territaret nimium in tam longo itinere.

3. Cogita nihilominus et age de commodo et salubris aeris domicilio. Nam si possibile erit veniam.

4. De toto negocio et ratione iuvandi illas Ecclesias velim te et alios praesertim Ungnadium, Austriacos et illos Labacenses aliquanto diligentius et plenius cogitare.

5. Mitto meas cogitationes, quas velim te diligenter expendere ex quibus describes et vicissim etiam adiicies qua videbuntur et Clombergero communicabis. Utile omnino esset vel ipsum at venire vel aliquem gravem ac fidedignum, prudentem et zelo Dei ardentem mittere, qui nobiscum et cum aliis de istac re ageret, sed oporteret eum prius visum bedenken cum aliquibus vicinis magnatibus expendere, ut eo certiora nobiscum et cum aliis conferre posset.

6. Quare conscribe tu Germanicum Bedenken illique quodprimum mittito ac suadeto, ut communicato cum aliis consilio veniat et quidem quantum omnino fieri potest maturet ob causas indicatas.

7. Velim ab initio vel tantum nos duos posse legere, ut pualatim eo magis res conatusque his promoveretur, quare cogita de hisce.

Zdravlje od jedinog spasitelja Amen.

1. Očekivasmo od Vas više spremnosti, da nas pozovete, ali kako su stvari pošle drukčije, neka je volja gospodina.

2. Mislim, da će se moji kolege, koji imaju otići, vratiti, odakle su došli. Ja bih želio krenuti k tebi, da me previše ne plaši slabo vrijeme i veliki trošak na tako dugom putu.

3. Razmisli ipak i staraj se za pogodan stan, i da je zračan. Jer, bude li moguće, dolazim.

4. Svakako molim tebe i druge, osobito Ungnada, Austrijance i one Ljubljančane, da što brižljivije i svestranije razmotrite o čitavoj stvari i o načinu pomaganja onih crkava.

5. Šaljem ti svoje planove i preporučujem ti, da ih brižljivo ocijeniš. Iz njih ćeš prepisati i obratno, dodat ćeš, što bude potrebno i dostaviti Klombergeru. Svakako bi bilo korisno ili najbolje, da sam dođe ili da pošalje nekoga ozbiljnoga i vjerodostojnog, iskusnog i stvari božjoj odanog, koji bi s nama i s drugima raspravio tu stvar; ali taj bi trebao da razumije plan i da ga pretrese sa nekim bliskim velikim feudalcima, da bi tako s nama i s drugima mogao razgovarati o rješenjima.

6. Stoga ti izradi plan na njemačkom i njemu ga pošalji što prije i savjetuj mu, pošto se posavjetuje s drugima, da dođe, te da tako sazri ono, što se bude moglo učiniti u tim stvarima.

7. Ističem, da bismo od početka možda samo nas dva držali predavanja, da bi polako tim bolje stvar i pothvat proširivali. Zato razmisli i o tome.

8. Supplicationem nolunt fratres scribere ad senatum. Nec ego eos urgere possum. Dominus autem ipse viderit. Credo si solus venero quod non mox me ex civitate expelletis.

9. Cura ut acta nostra a pluribus senatoribus cognoscantur et simul forma dimissionis scholiata.

10. Edita est famosa scheda de nostra dimissione bis mendax: nam nec illa crimina nobis conveniunt nec sunt nobis a principe unquam objecta.

11. Forte brevi refutatio eius aliqua prodibit.

12. Invitamur a Magdeburgensibus. Invitamur et a comite Wolrado, qui ad unum annum hospitium et singulis 200 pollicetur. Sed muti illas promissiones.

13. Ego tamen respicio orientales et meriodianas segetes valde abbicantes. Ubi pauci sunt mediocres operarii.

14. Scribe cum Waldnero mature etiam ad aliquos praecipuos Austriacos eisque consilium propone et serio ardenterque eos in domino hortare.

15. Urge ubicumque potes. Res enim maximi fructus ita etiam summae difficultatis est. Mone etiam fratres de ardenti oratione.

16. Conradum (?) Wulfium (?) nunquam non accepi, nec scio ubi sit initium (?) scribe mox ad Schoberum ut curet vel perferri vel potius domi retineat.

17. Dispice de nidulo in vicinia si omnino isti vellent se tanto thesauro indignos facere. Quid et qualis est tandem ille comes?

18. Utile esset istuc et officinam sclavicam transferri, quo esset proprius vertentibus et scholae et regioni illi cui servit.

8. Braća ne će da upute molbu na senat. A ja ih siliti ne mogu. Neka bude, kako sam bog hoće. Ipak mislim, ako dođem sam, da me nećete odmah proganati iz grada.

9. Nastoj, da se više senatora upozna s našim pismenim gledištem i istovremeno s našim izlaganjem, kako je otpuštanje izgledalo.

10. Objavljen je onaj pogrdan pamflet o našem otpuštanju, koji je dvostruko lažljiv: niti se one optužbe priliče nama, niti nam je zbog tih stvari knez ikada prigovorio.

11. Možda će uskoro pobijanje toga (spisa) dosta objasniti.

12. Zovu nas Magdeburžani. Zove nas i grof Wolrad, koji nudi gostoprimstvo na godinu dana i svakome od nas po 200 (talira). Ostali smo gluhi na ta obećanja.

13. Moj se pogled ipak vraća na one istočne i južne ledine, koje se previše bijele. Tamo je malo radnika, ili su slabi.

14. Ti i Waldner pišite zrelo također nekim austrijskim odličnicima i izložite im plan i ozbiljno i uporno podstičite ih u gospodinu.

15. Zauzimaj se, gdjegod možeš. Stvar je od najveće koristi i isto je tako vezana s krajnim teškoćama. Podstiči također braću na upornu molitvu.

16. Konrada (?) Wolfa (?)... nikada nisam primio, a i ne znam, gdje je početak (?). Piši odmah Schoberu ili da uzme teret na sebe ili, ako više voli, da zadrži kod sebe.

17. Ogledaj se za nekim zakloništem u blizini, ako uistinu ti ljudi hoće da se učine nedostojnim tolikoga blaga. Šta je i kakav je najzad onaj grof?

18. Bilo bi korisno prenijeti k vam i slavensku tiskaru. Tamo bi bila bliže prevodiocima i školi, i onoj zemlji, kojoj služi.

19. Si vestri nimium metuerent posset Ungnadius impetrare, ut palatinus in aliquo suo vicino pago ferret aut etiam si quam habet domum in civitate, ita ut non sub vestro, sed illius patrocinio imprimeretur.

20. Vereor, ne ultra 100 tal. in isto itinere insumere cogar. Dominus misereatur etiam mei tam debilis, exulis, toti mundo exosi, liberis onerati et senis certe valetudinarii.

21. Celestinus promisit se quamprimum venturum. Quod indicabis senatui meque plurimum excusabis, quod eis hoc tempore non scripserim ob varias occupationes.

22. Forte utile esset mitti proprium nuncium Labachum, nam etiam cum multum festinaverimus tamen fero aliquid efficiemus ne dum si dormitaverimus.

23. Utile quidem esset aliquam semiacademiolam Clagenfurti institui. Sed non audebunt id illi homines facere, nec vel mediocrem defensionem lectoribus polliceri poterunt. Qua ea aliquandiu apud nos esse deberet.

24. Quod si omnino Clombergus nollet venire et mihi sufficientes sumptus pro itinere darent, adire sane aliquos. Quare et de hac re mature esse cognoscendum.

Bene in domino Jesu. Valete omnes simul oremus.

10. Jan. 1562.

Saluta omnes fratres ac dominos. Dispice de domo.

T. Illyr.

19. Ako se vaši pretjerano plaše, mogao bi Ungnad postići, da izborni knez falački smjesti u nekom svome bliskom selu ili također, ako on ima neku kuću u gradu, tako da bi se tisak objavio ne pod vašim, nego pod njegovim pokroviteljstvom.

20. Bojim se, da ne budem prisiljen da potrošim na tom putu i preko 100 talira. Neka Gospodin bude milostiv i meni tako slabačkom, prognanom, omrznutom od cijeloga svijeta, natovarenom djecom, starcu, kome je najviše potrebna bolnica.

21. Celestin je obećao, da će doći što prije. Obavijesti o tome senat i pri tome mnogo me opravdaj, da im u to vrijeme zbog raznih poslova nisam pisao.

22. Možda bi bilo korisno poslati vlastitog izaslanika u Ljubljanu. Jer iako mnogo žurimo, možemo ipak bar nešto izvršiti, što ne bismo, ako bismo spavali.

23. Bilo bi sigurno korisno osnovati neko polusveučilište u Celovcu. Ali oni ljudi ne će se odvažiti to učiniti. niti će moći osigurati profesorima ma kakvu zaštitu. S toga bi to neko vrijeme moralo biti kod nas.

24. Ako uopće Klomberg ne bude htio doći, a meni bi dali dovoljan trošak za put, razumije se, da bi neki drugi pošli na put. S toga treba i tu stvar zrelo izviditi.

Dobro u gospodinu Isusu. Molimo se za zdravlje svih skupa.

10. januara 1562.

Pozdravi svu braću i gospodu. Ogledaj se za kuću.

Tvoj Ilirik.

Zusammenfassung

VERSUCH DES MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS UNIVERSITÄTEN IN REGENSBURG UND KLAGENFURT ZU GRÜNDEN

Als Matthias Flacius Illyricus, der berühmte protestantische Theologe und Kirchenhistoriker, ein Jugoslave aus Istrien, in Jena im Dezember 1561 nebst drei anderen Theologen, d. h. mit der ganzen theologischen Fakultät entlassen wurde, begaben sich seine drei Kollegen nach dem protestantischen Norddeutschland, während er von Regensburg aus versuchte, eine protestantische Universitätsstadt zu gründen, um von dort aus auf Verbreitung und Konsolidierung des Protestantismus in Bayern, den österreichischen Ländern, in Böhmen und Mähren, und insbesondere in Kärnten, Krain, der Steyermark, Istrien, im Küstenland und in Norditalien einzuwirken. Von der Regensburger Universität sollten Vorbereitungen getroffen werden für die Gründung einer Halbuniversität (semiacademiola) in Klagenfurt als engerem Ausgangspunkt für die südösterreichischen Gebiete und die von Südslaven bewohnten Länder, ja sogar für Norditalien.

Der Verfasser, der bereits 1938 in Zagreb, ein kroatisch abgefasstes Buch über Flacius veröffentlicht hat, verfolgt nun diesen Versuch auf Grund der Ecclesiastica im Regensburger Stadtarchiv, insbesondere der Briefe des Flacius an Gallus, etwa 290 an der Zahl, und des Briefwechsels der beiden mit Persönlichkeiten der betreffenden Länder und dem Stadtrat von Regensburg, teilweise auch auf Grund von Handschriften in der Münchner und der Wiener Nationalbibliothek. Gerade zu der Zeit, als Flacius diesen Versuch unternahm, Dezember 1561 und Jänner 1562, befanden sich im protestantischen Deutschland ausser Flacius noch sechs oder sieben gebildete Jugoslaven, die Slovenen Primus Trubar und Sebastian Krelj, die Kroaten Stipan Istrijan und Anton Dalmatin und vielleicht auch bereits der Tübinger Student Leonhard Merčerić, sowie zwei serbische Priester der Kroatischen Militärgrenze, Matthias Popović und Hans Maleševac. Das war zur Zeit, als schon auf Ungnads Veranlassung Stipan (Konzul) Istrijan glagolitische Lettern in Nürnberg giessen liess, während kyrillische in Vorbereitung waren und der slavische Druck in Tübingen-Urach begonnen hatte. Flacius strebte eine slavische Druckerei als Anhang des Universitätsbetriebs in Regensburg oder in einem Regensburg benachbarten Orte an und wollte die Universität mit der Bücherherausgabe verbinden.

Die Gründung einer Universität in Regensburg und nachher in Klagenfurt sollte die geographische Kontinuität einer Wirkung der Jesuiten von Ingolstadt, Wien und Padua aus unterbinden. Überall, wo eine protestantische Universität gegründet wurde, erstarkte auch die Reformation auf diesem Gebiet. Flacius war nicht nur bestrebt die österreichischen Länder für die Reformation zu gewinnen, die Reformation auch auf jugoslavischem Gebiet zu verbreiten und darüber hinweg sie in

Norditalien einzuführen, sondern er vertrat auch die Auffassung, dass die Universitäten in Regensburg und Klagenfurt der Bildung einer theoretisch und ideologisch hervorragenden Intelektuellenschicht protestantischer Gesinnung bei Österreichern, Jugoslaven, Tschechen und Italienern dienen sollten. Da ihre Standorte den Ausgangspunkten der beginnenden Gegenreformation näher lagen, hätten diese Universitäten auch die literarischen und alle übrigen Versuche des Vorrückens der Gegner der Reformation zu bekämpfen und zurückzuweisen.

Flacius rechnete auch mit besonderen Vorteilen, die Regensburg bot, als blühende Verkehrs- und Handelsstadt, mit einer vermögenden Bürgerschaft, mit selbständigen Stadtrat, mit einer Papierfabrik und zwei Druckereien, einem Gymnasium, wo einige Zeit auch Stipan Istrijan tätig war. Sein einflussreichster Freund der Theologe und Kirchenpolitiker Nikolaus Gallus genass als Superintendent grosses Ansehen sowohl in der Stadt selbst als auch in den österreichischen Ländern durch die Funktion, die von dort aus auf die protestantischen Kirchen Österreichs ausgeübt wurde. Gallus unterstützten in seiner Tätigkeit zehn protestantische Prediger, die teilweise, wie Waldner, österreichischer Abstammung waren.

Obwohl Flacius ahnte, dass sich der Regensburger Stadtrat und noch mehr derjenige von Klagenfurt leicht, wie er sagt, eines solchen Schatzes (den er und seine Universität darstellen sollten) unwürdig zeigen würden, hoffte er doch auf das Gelingen seines Unternehmens. Diesse Hoffnung stützte sich einerseits darauf, dass der Nachfolger seines früheren Gönners, des Pfalzgrafen Ottheinrich, die neue Universität und die Druckerei unter seinen Schutz nehmen würde, dass er vielleicht sogar ein Gebäude in der Stadt (als er diese Kombination in Betracht zog, wusste Flacius nicht, ob ein solches Gebäude in Regensburg bestand) oder in einer seiner in der Nähe von Regensburg an der Donau oder nordwärts sich befindenden Ortschaften dazu zur Verfügung stellen könnte. Andererseits versuchte Flacius durch Gallus beim Regensburger Stadtrat die Genehmigung für sein Unternehmen dadurch zu begünstigen, dass er die Verbreitung der Reformation in den österreichischen Ländern »paulatim post mortuo caesare«, nach dem Tode des damaligen konservativen und jesuitenfreundlichen Kaisers Ferdinand in Aussicht stellte.

Maximilian, der zukünftige protestantenfreundliche Kaiser, wie Flacius und andere damals hofften und wieder andere, den Papst miteingerechnet, befürchteten, war sein Gönner und Förderer bei der Sammlung von Materialien für die Magdeburger Zenturien. Weder Flacius noch andere Protestanten wussten damals, wie stark gerade in diesem Jahre seines Versuches (1562) Maximilian vom Protestantismus ablenkte. Auch Flacius gegenüber veränderte Maximilian seine Einstellung. Bis zu seinem Tode war Nydbruck dieser Freund des Flacius, Maximilians Berater. Nach 1558 folgte Maximilian mehr der Haltung des Kurfürsten August von Sachsen und der war der schärfste Verfolger des Flacius und von dessen Anhängern.

Anfangs dachte Flacius, in Regensburg sofort die volle theologische Fakultät von Jena zu erneuern. Da aber, durch die kühle und abweisende Haltung des Stadtrates eingeschüchtert (»absterriti a priori consilio vestris vel timidis vel timendis litteris«, wie Flacius an Gallus schrieb) seine drei Kollegen Musäus, Wigand und Iudex andere Wege gingen, wollte er nun bescheiden beginnen, indem er und Gallus über theologische Fächer, er noch dazu über hebräische und griechische Sprache lesen und nur noch einen Physiker und Astronomen aus Jena berufen. Übrigens erhoffte er finanzielle und politische Unterstützung von den Kaufleuten in Nürnberg, vom österreichischen protestantischen Adel, und von den Ständen Krains und Kärntens. Er arbeitete seine Vorschläge aus, die er Cogitationes nannte und die Gallus in deutscher Sprache als Bedenken an Ungnad, die österreichischen Protestanten und nach Laibach und Klagenfurt sandte. Der ehemalige Schreiber der Krainer Stände Matthias Klombner (Clomberger), mit dem Flacius entweder im Jahre 1561, als er noch in Jena war und sein Zurückziehen von Jena dieses ganze Jahr vorbereitete als besonderen Kurrier (seinen deutschen Schwager) über Regensburg in österreichischer Richtung sendete, oder im Frühling 1562 zusammentraf, unterstützte seine Vorschläge in den folgenden Jahren, insbesonders 1562 und 1563.

In seiner Universitätslaufbahn und als Herausgeber der Magdeburger Zenturien hatte Flacius zahlreiche Erfahrungen gesammelt, auch Verbindungen angeknüpft, die bei dem Regensburger Versuch hätten von Nutzen sein können. Er bereitete sein Unternehmen wie gewönlich sehr sorgsam und vielseitig vor. An finanziellen Schwierigkeiten durfte das Unternehmen nicht scheitern. Hinsichtlich der Geldmittel war Flacius ein praktischer Mensch des Mediterrans, er brachte die Herausgabe der Zenturien zustande, und war überhaupt einer der erfolgreichsten Herausgeber des XVI. Jahrhunderts.

Ohne eine entgegenkommende Antwort von irgendeiner Seite abzuwarten, siedelte Flacius im Februar 1562 von Jena nach Regensburg über, wo er bis Oktober 1566 verblieb. Nach einem Monat, als man annehmen durfte, dass Flacius aus der Stadt nicht ausgewiesen werden sollte, reichte Nikolaus Gallus im eigenen Namen am 17. März 1562 an den Regensburger Stadtrat ein vorsichtig und bescheiden abgefaßtes Gesuch um die Flacius Illyricus zu erteilende Bewilligung ein, seinen von Jena nach Regensburg übergesiedelten Studenten Vorträge über die heilige Schrift und die hebräische Sprache halten zu dürfen. Diese »verschiedenen unserer Studenten« hätten von Flacius verlangt seine Vorlesungen in Regensburg zu halten, und sich bereit erklärt, das erforderliche Geld dafür aufzubringen. Diese Studenten, von Gallus als »unsere« bezeichnet, die also als Regensburger betrachtet werden könnten, hätten auch erzählt und Gallus bestätigt, dasselbe schon früher gehört zu haben, dass die Bürger von Nürnberg bereit wären, ihre Kinder und Stipendiaten nach Regensburg zu schicken und dass sie nur darauf warteten, dass die Vorlesungen begönnen. Gallus versicherte dem Stadtrat, dass diese Studenten die sich »unter den Schutz und die Regierung« des Re-

gensburger Stadtrates stellten, nicht vergessen würden, sich friedlich, freundlich, so unauffällig wie möglich, wie es einer solchen Stadt gebühre, zu verhalten. Obwohl Gallus dem an ihn gerichteten Briefe des Flacius vom 10. Jänner 1562, der hier photographisch wiedergegeben ist und 24 Punkte von Flacius' Vorschlag enthält, entnommen hatte, dass Flacius mit der Universität hauptsächlich auf Österreicher und Jugoslaven abzielte, erwähnt er in seinem Gesuch diese Pläne überhaupt nicht, um den Senat, der damals die protestantische Handelsstadt eines jesuitenfreundlichen Kaisers regierte und der, selbst protestantisch, zwischen Protestantismus und dem Kaiser lavieren musste, nicht zu stark zu erschrecken.

Gallus vermittelte auch nach den übrigen Seiten. Die Antworten, die er auf die von ihm versandten Cogitationes oder Bedenken des Flacius erhielt, waren weder abweisend noch ungünstig.

Von einer Gruppe österreichischer Adeliger (Rosenberg und Ennenkel) erhielt er die Zusicherung, dass sie bereit wären, zur Erhaltung der Universität beizutragen. Aus Laibach schrieb Klombner an Ungnad, dass sie (d. h. die Laibacher) Flacius und noch einigen Magistern Unterhalt gewähren möchten, »damit das Werk der halben hochen Schul angieng«.

Aber auch die Gegner, und zwar im protestantischen Lager, waren am Werke, die Rehabilitierung des Flacius Illyricus zu vereiteln. Wäre irgendwo eine Universität unter seiner Führung gegründet worden der Einfluss seiner starken Persönlichkeit hätte seine Partei im protestantischen Lager lange mächtig erhalten. Seit dem Interim führte er den theologischen Gesinnungskrieg mit der mächtigen sächsischen protestantischen Partei, und hatte ständig gegen sich nicht nur die Wittenberger Theologen, sondern auch den sächsischen Kurfürsten. Flacius hoffte, dass er Maximilian als Kaiser an seiner Seite haben werde, für Maximilian aber als Kaiser, Politiker und Dynast war der sächsische Kurfürst viel wichtiger als Flacius, der theologische Streiter. Kurfürst August von Sachsen schrieb schon im Jänner 1562 an Ungnad, noch bevor Flacius' Bedenken Ungnad erreicht hatten, um ihn zu bewegen, die Herausgabe von Flacius' Schriften in kroatischer Sprache zu vereiteln. Ungnads Antwort an Gallus hielt sich durchaus auf der ihm von August ambefohlenen Linie.

Der Regensburger Stadtrat gab nicht jene »zulässige Antwort«, die Gallus in seinem Ansuchen um die Bewilligung für Flacius Illyricus, seinem Studenten öffentliche Vorlesungen halten zu dürfen, verlangt hatte. Im Regensburger Stadtarchiv ist überhaupt keine Spur einer schriftlichen Antwort des Senats auf das Ansuchen des Gallus zu finden. Flacius selbst beklagt sich in einem Schreiben an Gallus, die Herren vom Stadtrat (domini) trachteten danach, dass er in Regensburg unbemerkt bleibe. Obwohl sich dieses »Stillverhalten«, das Flacius hervorhebt, auf die Herausgabe der Schriften in jugoslavischer Sprache in Regensburg bezog, war damit die Stellung des Stadtrates Flacius gegenüber richtig bezeichnet. Der Stadtrat war geneigt, nur das für Flacius zu tun, was

den Zorn des Kaisers nicht hervorrufen würde. Nach zweijährigem Aufenthalt des Flacius in Regensburg nahm im Dezember 1562 die Stadt das ihm gehörige Geld im Betrag von 2.100 Talern in Verwahrung unter Zusicherung von 105 Talern »jährig ewigen Zinses«. Er ward vom Stadtrate vorzüglich behandelt, aber doch als politischer Emigrant in Regensburg halb konfiniert. Er verkehrte mit den Druckern in der Stadt nicht direkt, sondern über Gallus, und wenn er politische, hauptsächlich kirchenparteipolitische Schriften in Regensburg herausgeben wollte, so geschah dies anonym oder Gallus deckte sie mit seinem Namen.

Als freier Gelehrter relativ unbehelligt und unter dem begrenzten Schutz der Stadt verfasste Flacius in Regensburg grosse Werke von dauernder Bedeutung: die erste und die zweite Ausgabe seiner Disputatio (Weimarer Gespräch samt einigen grundlegenden wissenschaftlichen Abhandlungen), den grossen »Clavis«, die dritte erweiterte Ausgabe »De voce et re fidei«, den Catalogus hebraismorum. Auch begann er dort den riesengrossen Kommentar des Neuen und des Alten Testaments.

In Regensburg schrieb Flacius das Buch »De translatione imperii Romani ad Germanos« für Kaiser Maximilian II. persönlich und gab es lateinisch und deutsch heraus. Er dachte, dass sich die staats- und kirchenpolitischen Auffassungen dieses Buches mit jenen Maximilians deckten, und wahrscheinlich war das auch richtig, insofern die Auffassungen Maximilians vor seiner Thronbesteigung in Betracht kamen, als Maximilian dem Herzog Christoph von Württemberg gegenüber schriftlich die Meinung äusserte, »durch die Beseitigung der Spaltungen innerhalb der Protestanten könne man dem Papst ganz den Hals abstechen« (Lösche). Flacius wollte das Buch Maximilian übergeben anlässlich dessen Aufenthalts in Regensburg und bei einer Massenaudienz. Er wählte den schlechtesten politischen Augenblick: es war das Jahr 1566, als die Türken aus dem Osten gegen Wien zogen und vor Siget von Kroaten aufgehalten wurden, und der Kaiser alles weniger als bereit war, sich mit dem Papst zu verfeinden oder sich für Flacius' theologische Auffassungen einzusetzen. Da nun Flacius aus seiner Studierstube herauskam und den Kaiser herausforderte, wurde er im Oktober 1566 aus Regensburg ausgewiesen.

Nach 1561, als Flacius seinen Versuch der Neugründung von Universitäten unternahm, bis zu seinem Tode 1575 haben sich die politischen Verhältnisse nie mehr zu seinem Gunsten gewendet. Er blieb politischer Emigrant, wurde nacheinander aus Regensburg, Strassburg und Frankfurt a. M. ausgewiesen, selbst Basel wurde gezwungen, ihm den Aufenthalt dort zu verweigern.

Zum Schluss seiner Darstellung hebt der Verfasser folgende drei grundlegende Gedanken des Flacius bei seinem Versuche der Gründung von Universitäten in Regensburg und Klagenfurt hervor:

Erstens: dass die Reformation als grosse historische Kulturbewegung, ohne Rücksicht auf ihre politischen Erfolge, in den von Flacius angestrebten Gebieten: Österreich, Böhmen, den jugoslavischen Gebieten und

in Norditalien, festen Fuss nur dann hätte fassen können, wenn sie eine theoretisch geschulte Intellektuellenschicht protestantischer Gesinnung bei diesen Völkern hervorgebracht hätte.

Zweitens: die Reformation konnte nur als nationale Bewegung dieser Völker gedeihen. Jedes Volk sollte die Reformation in seiner Volksseele auf seine eigene Weise erleben. Sie sollte durch Erlebnisse der Schriftsteller dieser Völker gefestigt und in deren Volkssprache widergegeben werden.

Endlich: die Reformation war, ihrem Wesen nach und so wie sie von Flacius aufgefasst wurde, eine internationale Gesinnungs- und Kulturbewegung, die die Zusammenarbeit und gegenseitige Annäherung der Völker verwirklichen sollte. Deshalb sollte sie auch Hochschulen internationalen Charakters haben.

(Primljeno za štampu na 3. sjednici I. odjela od 26. III. 1954.)

SADRŽAJ

Bogdanov V.

Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja 5

Krbek Ivo

Odgovornost države za štetu 155

Milić Ivo

O porijeklu i temelju prava bližike na prvokup i otkup nekretnina 225

Čulinović Ferdo

Neka pitanja izgradnje novoga jugoslavenskog prava 251

Barbalić Fran

Prvi istarski sabori (1861.–1877.) 281

Stipetić Vladimir

Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945.–1948. 431

Barada Miho

Lapčani 473

Mirković Mijo

Pokušaj Matije Vlačića Ilirika da osnuje sveučilište u Regensburgu i u Celovcu 537

Tehnička redakcija i grafička oprema
RADOSLAV N. HORVAT
Korekturu izvršio dr. IVAN ILIĆ
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije
Strojni slog
F. GRUBEŠIĆ, J. SCHMIDT i VJ. ŠKABERNA
Prelom M. GLOGOVŠEK
Štampali M. POTOČNJAK i Z. TURČIĆ
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije